ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
L/1

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
L/1

MÉLANGES
LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

Rédacteurs
BOJANA KRSMANOVIĆ, SRĐAN PIRIVATRIĆ

Comité de rédaction:
Jean-Claude Cheynet (Paris), *Evangelos Chrysos* (Athènes), *Vujadin Ivanišević*, *Jovanka Kalić*, *Sergej Karpov* (Moscou), *Bojana Krsmanović*, *Aleksandar Loma*, *Ljubomir Maksimović*, *Miodrag Marković*, *Bojan Miljković*, *Srđan Pirivatrić*, *Claudia Rapp* (Vienne), *Peter Schreiner* (Munich), *Gojko Subotić*, *Dejan Dželebdžić*, *Mirjana Živojinović*

Secrétaires de la rédaction:
Miloš Cvetković, Predrag Komatina

B E O G R A D
2 0 1 3

УДК 949.5+7.033.2+877.3(05) ISSN 0584-9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
L/1

MÉLANGES LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

Уредници
БОЈАНА КРСМАНОВИЋ, *СРЂАН ПИРИВАТРИЋ*

Редакциони одбор
Мирјана Живојиновић, *Вујадин Иванишевић*, *Јованка Калић*, *Сергеј Карџов* (Москва), *Бојана Крсмановић*, *Александар Лома*, *Љубомир Максимовић*, *Миодраг Марковић*, *Бојан Миљковић*, *Срђан Пириватрић*, *Клаудија Рап* (Беч), *Гојко Суботић*, *Евангелос Хрисос* (Атина), *Дејан Џелебџић*, *Жан-Клод Шене* (Париз), *Петер Шрајнер* (Минхен)

Секретари редакције
Предраг Коматина, *Милош Цветковић*

БЕОГРАД
2013

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ,
26. фебруара 2014.

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

PIRAEUS BANK

Eurobank EFG

ALPHA BANK

VOJVOĐANSKA BANKA
NBG GROUP

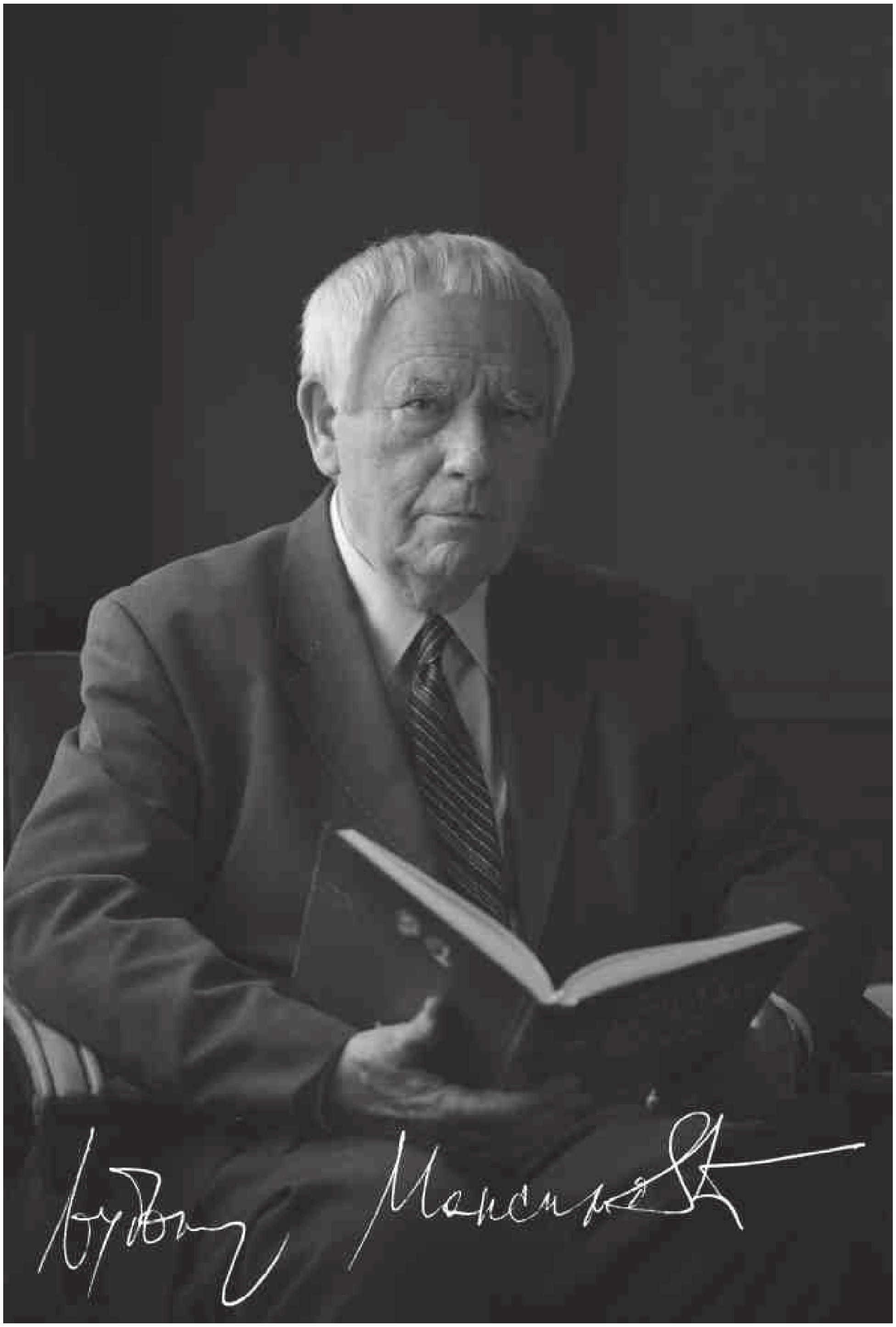

фото Вук Ненезић

Ове, 2013. године, навршава се седамдесетпет година живота академика и професора Љубомира Максимовића. Изузетно научно прегалаштво у истраживањима византијске цивилизације обележило је полувековну каријеру професора Максимовића, остављајући будућим генерацијама у наслеђе бројне научне студије, чије су одлике темељност, луцидност и инспиративне интерпретације. Изучавањем византијске управе, историје позновизантијског града и српско-византијских односа, академик Љубомир Максимовић трајно је обележио византологију у нас и у свету. Почасни докторати и чланства у иностраним академијама наука и међународним научним организацијама, као и бројна предавања по позиву на европским универзитетима сведоче о живој научној и организационој делатности Љубомира Максимовића. Настојећи да унапреди и афирмише београдску византолошку школу, деценијама је постојано истрајавао на повезивању српске са иностраним научним срединама. Неговање и унапређивање односа са другим светским византолошким центрима учинило га је на својеврстан начин амбасадором наше научне средине. Препознатљив по предусретљивости, љубазности у опхођењу, отворености и спремности на сарадњу, постао је близак многим генерацијама научника, стварајући и негујући широк круг пријатеља и колега у земљи и иностранству. Највише захваљујући његовом научном угледу и напорима које је чинио као професор Филозофског факултета Универзитета у Београду, директор Византолошког института САНУ и председник Српског комитета за византологију, Београд је 2011. изабран за домаћина 23. међународног конгреса византолога (2016). Тако су српски византолози и медиевисти добили још једну прилику да на највишем нивоу афирмишу научне дисциплине традиционално неговане у нашој средини.

Као израз захвалности за изузетне деценијске напоре уложене у очување и унапређење византијских студија у земљи, сарадници Византолошког института САНУ одлучили су да 50. јубиларну свеску *Зборника радова Византолошког института* посвете дугогодишњем уреднику овог часописа, свом колеги и професору, академику Љубомиру Максимовићу. Задовољство је констатовати да је позив редакције наишао на широк одзив у нашој и иностраној научној средини.

Редакциони одбор

The year 2013 saw the celebration of the 75th birthday of academician and professor Ljubomir Maksimović. Professor Maksimović's half-century long career has been marked by his extraordinary zeal for the investigation of Byzantine civilization. The thoroughness, lucidity and innovative nature of his research has provided a rich legacy that will continue to inspire future generations of scholars. By studying Byzantine administration, the history of late byzantine cities, and Serbo-Byzantine relations, academician Ljubomir Maksimović has made a fundamental contribution to the field of Byzantine studies not only in Serbia, but globally as well. Honorary doctorates, memberships in international academies of sciences, and various international scientific organizations, as well as invitations as a guest lecturer at prominent universities and cultural institutions throughout Europe, all testify to the vibrant scientific and organizational activities of academician Maksimović. For decades, he has endeavored to improve and promote the Belgrade school of Byzantine studies by connecting Serbian scholars with international scientific communities and networks. Serving as an ambassador for Serbia's scholarly community, Professor Maksimović has fostered and strengthened relationships with other international centers for Byzantine studies.

Known for his helpful, generous, and collaborative spirit, academician Maksimović has become a valued colleague, mentor and friend to a wide circle of scholars at home and abroad. Professor at the Faculty of Philosophy of University of Belgrade, Director of the Byzantine Institute, SANU, and president of the Serbian National Committee for Byzantine Studies, it was llargely due to his esteemed international reputation that Belgrade was selected in 2011 as host for the 23rd International Congress of Byzantine Studies (2016). Byzantine and medieval scholars in Serbia will receive great benefit from this opportunity to participate in the highest level of scholarly discourse in the scientific disciplines traditionally cultivated in our country.

As an expression of gratitude for the extraordinary, decades-long, efforts in the preservation and promotion of Byzantine studies in the country, associates of the Byzantine Institute, SANU, have decided to dedicate the 50th anniversary issue of the ZRVI (Zbornik radova Vizantološkog instituta) to the long-time editor of the journal, our colleague and professor, academician Ljubomir Maksimović. It is our pleasure to anounce that the call for contributions to this special issue of our journal met with a strong response from scholars at home and abroad.

Editorial Board

TABULA GRATULATORIA

Hélène Ahrweiller
Michael Altripp
Christina Angelidi
Sima Avramović
Mark Bartusis
Albrecht Berger
Mikhail V. Bibikov
Ivan Biliarsky
Stanoje Bojanin
Ivan Božilov
Đorđe Bubalo
Ludwig Burgmann
Jean-Claude Cheynet
Kriton Chryssochoïdis
Evangelos Chrysos
Slobodan Ćurčić
Miloš Cvetković
Gilbert Dagron
Marko Drašković
Dejan Dželebdžić
Aksinia Džurova
Vera von Falkenhausen
Karsten Fledelius
Aleksandar Fotić
Vassil Gjuzelev
Michael Grünbart
John Haldon
Lars Hoffmann
Vujadin Ivanišević
Sergey A. Ivanov
Elisabeth Jeffreys
Jovanka Kalić
Sophia Kalopissi-Verti
Michel Kaplan
Sergey Karpov
Vassilis Katsaros
Antonia Kioussopoulou
Ewald Kislinger
Johannes Koder
Taxiarches Kolias
Predrag Komatina
Dušan Korać
Desanka Kovačević-Kojić
Otto Kresten
Bojana Krsmanović
Frederick Lauritzen
Ralph-Johannes Lilie
Aleksandar Loma
Marina Loukaki
Telemachos C. Lounghis
Ruth Macrides
Georgios Makris
Élisabeth Malamut
Chryssa Maltezou
Triantafyllitsa Maniati-Kokkini
Smilja Marjanović-Dušanić
Athanasios Markopoulos
Miodrag Marković
Tamara Matović
Igor P. Medvedev
Sanja Mešanović
Ljubomir Milanović
Bojan Miljković
Rosemary Morris
Kalliopi A. Mpourdara
Vojin Nedeljković
Maja Nikolić
Georgi N. Nikolov
Paolo Odorico
Valentino Pace
Elephteria Papagianni
Bojana Pavlović

Danica Petrović
Srđan Pirivatrić
Aleksandar V. Popović
Danica Popović
Ivana Popović
Marko Popović
Mihailo St. Popović
Günter Prinzing
Claudia Rapp
Diether Roderich Reinsch
Antonio Rigo
Silvia Ronchey
Peter Schreiner
Werner Seibt
Peter Soustal
Momčilo Spremić
Alkmini Stavridou-Zafraka
Paul Stephenson
Gojko Subotić
Tatjana Subotin-Golubović
Srđan Šarkić
Bogoljub Šijaković
Marko Šuica
Anthonios-Aemilios Tachiaos
Niki Tsironi
Anatoliy A. Turilov
Vladimir Vavřinek
Vasya Velinova
Vassiliki N. Vlyssidou
Dragan Vojvodić
Martin Marko Vučetić
Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt
Brandes Wolfram
Miloš Živković
Mirjana Živojinović

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIÈRES

Том I – Tome I

Том II – Tome II

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 012 Максимовић Љ.
DOI: 10.2298/ZRVI1350015C

BIBLIOGRAPHY OF LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

(edited by *Miloš Cvetković*, *Predrag Komatina*)

1962.

G. T. Dennis, The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382–387, Rome 1960, Југословенски историјски часопис 1 (1962) 116–120.

1963.

Е. Э. Липшиц, Очерки истории византийского общества и культуры, VIII – первая половина IX в., Москва – Ленинград 1961, Југословенски историјски часопис 4 (1963) 133–137.

1964.

О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година VI века (Chronological Notes about Slavonic Raids into Byzantine Territories at the End of the Seventies and at the Beginning of the Eighties of the 6th Century), Зборник радова Византолошког института 8/2 (1964) 263–271.

О времену доласка Неретљана на далматинска острва (When did the Narentans Cross from the Mainland to the Dalmatian Islands?), Зборник Филозофског факултета у Београду 8/1 (1964) 145–152.

1966.

Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације, 1354–1383 (The Political Role of John Cantacuzenus after his Abdication, 1354–1383), Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 119–194.

Поводом превода једног историјског дела (St. Ransimen, Vizantijska civilizacija, Subotica 1964), Југословенски историјски часопис 3–4 (1966) 119–122.

1967.

Последње године протостратора Теодора Синадина (The Last Years of the Protostrator Theodore Synadenus), Зборник радова Византолошког института 10 (1967) 177–185.

1968.

Бандон Палеомацука – прилог проучавању административног уређења у Трапезунту (Bandon of Paleomatzouka – A Contribution to the Study of the Administrative Organization in Trebizond) Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 271–277.

Smoljani, slovensko pleme, Enciklopedija Jugoslavije 7, Zagreb 1968, 413–414.

1969.

Historia magistra vitae est, Gledišta 6–7, Beograd 1969, 996–999.

Б. Ферјанчић, Византија и Јужни Словени, Београд 1966, Југословенски историјски часопис 1–2 (1969) 239–240.

Грчка историографија о југословенским народима, Историјски гласник 1 (1969) 134–138.

Почетак једног значајног издавачког подухвата (Г. Острогорски, Историја Византије, Просвета, Београд 1969), Историјски гласник 2 (1969) 157–158.

1970.

Грци и Романија у српској владарској титули (The Greeks and Romania in the Serbian Sovereign Title), Зборник радова Византолошког института 12 (1970) 61–78.

Једна повеља манастира Есфигмен (A Charter of the Esphigmenon Monastery), Зборник Филозофског факултета у Београду 11/1 (1970) 251–254.

1971.

Ν. Βέης – Λ. Βρανούσης, Τα Χειρόγραφα των Μετεώρων, Αθήνα 1967/68, Balcanica 2 (1971) 382–383.

1972.

Византијска провинцијска управа у доба Палеолога (The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi), САНУ, Београд 1972, XIX+199.

Λ. Βρανούσης, Ιστορικά και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων, Αθήνα 1968, Balcanica 3 (1972) 541–542.

М. Спремић, Дубровник и Арагонци (1442–1495), Београд 1971, Balcanica 3 (1972) 546–549.

P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin, Paris 1971, Историјски гласник 1 (1972) 184–187.

1973.

Ι. Ταρνανίδης, Τα προβλήματα της Μητροπόλεως Καρλοβικίων κατα τον 18ο αιώνα και ο Jovan Rajić, Θεσσαλονίκη 1972, Balcanica 4 (1973) 665–667.

Генеза и карактер апанажа у Византији (Génèse et caractère des apanages dans l’Empire byzantin), Зборник радова Византолошког института 14/15 (1973) 103–154.

1974.

Пронијари у Трапезунтском царству (The Pronoiars in the Empire of Trebizond), Зборник Филозофског факултета у Београду 12/1 (1974) 393–404.

D. M. Nicol, The Last Centuries of Byzantium 1261–1453, London 1972, Balcanica 5 (1974) 449–451.

D. Karpozilos, The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros, Thessalonica 1973, Историјски гласник 1–2 (1974) 148–150.

1975.

Г. Г. Литаврин, Как жили Византийцы, Москва 1974, Balcanica 6 (1975) 331–334.

Југословенски простор у грчкој историографији, Историјски гласник 1–2 (1975) 161–163.

А. П. Каждан, Социальный состав господствующего класса в Византии XI–XII вв., Москва 1974, Историјски гласник 1–2 (1975) 163–168.

О времену проглашења Андроника III Палеолога за цара (Sur la date de la proclamation de l'empereur Andronic III Paléologue), Зборник радова Византолошког института 16 (1975) 119–123.

1976.

A. Guillou, La civilisation byzantine, Paris 1974, Зограф 7 (1976) 93–94.

Порески систем у грчким областима Српског царства (Le système fiscal dans les provinces grecques de l'Empire serbe), Зборник радова Византолошког института 17 (1976) 101–125.

1977.

Adel, byzantinischer. Lexikon des Mittelalters I/2, München 1977, 131–133.

Вредност историчаревог дела, In memoriam Георгија Острогорског, Историјски гласник 1–2 (1977) 283–285.

1978.

Ј. Ковачевић, Аварски каганат, Београд 1977, Историјски гласник 1–2 (1978) 165–166.

Регентство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду (The Regency of Alexius Apocaucos and Social Movements in Constantinople), Зборник радова Византолошког института 18 (1978) 165–188.

L. WaIdmüller, Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom 6. bis 8. Jh., Amsterdam 1976, Историјски гласник 1–2 (1978) 157–161.

1979.

О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију (Sur la date de l'expédition du prince de Bulgarie Boris contre la Serbie), Зборник Филозофског факултета у Београду 14/1 (1979) 69–76.

Г. Г. Литаврин, Византийское общество и государство в X–XII вв., Москва 1977, Историјски гласник 1–2 (1979) 153–156.

1980.

Северни Илирик у VI веку (L'Illyricum Septentrional au VIe siècle), Зборник радова Византолошког института 19 (1980) 17–57.

H. G. Beck, Das byzantinische Jahrtausend, München 1978, Зограф 11 (1980) 100–101.

Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Serien A-B; Историјски гласник 1–2 (1980) 156–157.

Alexios I. Komnenos, Kaiser. Lexikon des Mittelalters I, München 1980, 384–386.

Alexios II. Komnenos, Kaiser. Lexikon des Mittelalters I, München 1980, 386.

Alexios III. Angelos, Kaiser. Lexikon des Mittelalters I, München 1980, 386.
Alexios IV. Angelos, Kaiser. Lexikon des Mittelalters I, München 1980, 386–387.
Alexios V. Dukas Murtzuphlos, Kaiser. Lexikon des Mittelalters I, München 1980, 387.
Apanagen, byzantinische. Lexikon des Mittelalters I, München 1980, 742–743.
Autokratie, byzantinische. Lexikon des Mittelalters I, München 1980, 1270–1273.
Beamtenwesen, byzantinisches. Lexikon des Mittelalters I, München 1980, 1733–1737.

1981.

„Богаташи" Алексија Макремволита (Die "Reichen" des Alexios Makrembolites), Зборник радова Византолошког института 20 (1981) 99–109.

Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spätbyzantinischen Stadt, Akten des XVI. Internationaler Byzantinistenkongresses, Jahrbuch der Österreichische Byzantinistik 31 (1981) 149–188.

Византијска реокупација Балканског полуострва, Историја српског народа I, Београд 1981, 170–179.

Офанзивна политика Србије према Византији у доба краља Милутина, Историја српског народа I, Београд 1981, 437–448.

1982.

Структура 32. поглавља списа De admmistrando imperio (The Structure of Chapter 32 of De administrando imperio), Зборник радова Византолошког института 21 (1982) 25–32.

1983.

Србија и правци византијских похода у XII веку (La Serbie et les routes des expéditions militaires byzantines au XIIe siècle), Зборник радова Византолошког института 22 (1983) 7–20.

Srednji vek i renesansa (ауторска редакција српског издања), Ilustrovana istorija sveta II, Beograd 1983.

1984.

Печат автократора Михаила VII Дуке и почетак његове владавине (La bulle de l'autocrator Michel VII Doukas et le début de son règne), Зборник радова Византолошког института 23 (1984) 89–94.

Корени и путеви настанка градског патрицијата у Византији (The Genesis of the Urban Patriciate in Byzantium), ур. *В. Хан*, Градска култура на Балкану I, Београд 1984, 19–58.

L'administration de l'Illyricum Septentrional à l'époque de Justinien, ed. *H. Ahrweiler*, Philadelphie et autres études, Byzantina Sorbonnensia 4, Paris 1984, 143–157.

1985.

Зигос на српско-византијској граници (Zygos on the Serbian-Byzantine Frontier), Зборник Филозофског факултета у Београду 15/1 (1985) 73–90.

1986.

Печат Константина Дуке Раула (La bulle de Constantin Doukas Raoul), Споменица Бошка Бабића, Прилеп 1986, 139–141.

C. N. Constantinides, Higher Education in Byzantium in the 13th and early 14th Centuries (1204 – ca. 1310), Nicosia 1982, Југословенски историјски часопис 1–4 (1986) 212–214.

О години преноса Немањиних моштију у Србију (Sur l'année du transfert des reliques de Stefan Nemanja en Serbie), Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 437–444.

Георгије Пахимер, ур. *Ф. Баришић*, *Б. Ферјанчић*, Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986, 1–62.

1987.

Feudalismus, Byzanz. Lexikon des Mittelalters IV, München 1987, 415–418.

1988.

Развој византологије, ур. *А. Митровић*, Универзитет у Београду 1838–1988, Београд 1988, 655–671.

Δ. Μίσσιου, Η διαθήκη του Ηρακλείου, Θεσσαλονίκη 1986, Историјски гласник 1–2 (1988) 137–138.

L'idéologie du souverain dans l'Etat serbe et la construction de Studenica, ур. *В. Кораћ*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 35–50.

The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, 308.

Предговор: *Е. Арвелер*, Политичка идеологија Византијског царства, Београд 1988, 7–18.

1989.

Српско царство од 1355. до 1371. године, Српски народ у другој половини XIV и у првој половини XV века, Београд 1989, 7–18.

Стратег Трајанупоља (Le stratège de Trajanoupolis), Зборник радова Византолошког института 27/28 (1989) 63–68.

Handwerk, Byzanz – Südosteuropa. Lexikon des Mittelalters IV/9, München 1989, 1916–1917.

1990.

Illyricum. Lexikon des Mittelalters V/2, München 1990, 381–382.

Immunität, Byzanz – Südosteuropa. Lexikon des Mittelalters V/2, München 1990, 392–393.

Kephale, Amt. Lexikon des Mittelalters V/5, München 1990, 1110–1111.

Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, Studies in Byzantine Sigillography 2, Washington 1990, 213–234 (коаутор: *М. Поповић*).

Fest- und Alltag in Byzenz, München 1990, Ελληνικά 41 (1990) 422–425.

Eva de Vries-Van der Velden, L'Elite Byzantine devant l'avance turque à l'époque de la guerre civile de 1341 à 1354, Amsterdam 1989, Byzantinische Zeitschrift 83/2 (1990) 487–489.

1991.

Η Μονεμβασία και η κοινωνικό-οικονομική φυσιογνωμία των πόλεων κατά την εποχήν των Παλαιολόγων, Βυζαντιναί Μελέται 2 (1991) 92–115.

Logothet, Amt. Lexikon des Mittelalters, München 1991, 2078–2079.

Котаниц Торник (Kotanitzes Tornikios), Зборник радова Византолошког института 29/30 (1991) 183–191.

Корни и пути возникновения городского патрициата в Византии, Византийский Временник 52 (1991) 27–34.

Византинци у Србији Даниловог времена (Les Byzantins en Serbie pendant l'époque de Danilo II), ур. *В. Ђурић*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 18–28.

1992.

Christianization of the Serbs and the Croats, ed. *A.-E. Tachiaos*, The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow, Thessaloniki 1992, 167–184.

Το Χρονικό των Ιωαννίνων ως ιστορική πηγή, Η Βυζαντινή Ήπειρος, Ιωάννινα 1992, 35–56.

Позновизантијски град – слом или ренесанса једног средњовековног друштва? (La ville basse-byzantine – décadence ou renaissance d'une société médiévale?), ур. *Ј. Калић*, *М. Чоловић*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево 1992, 97–111.

Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, II, Studies in Byzantine Sigillography 3, Washington 1992, 163–184 (коаутор: *М. Поповић*).

Mächtige. Lexikon des Mittelalters VI/2, München 1992, 59–60.

Magister officiorum. Lexikon des Mittelalters VI/2, München 1992, 89–90.

Markt, Byzanz – Südosteuropa, Lexikon des Mittelalters VI/2, München 1992, 311–313.

P.M. Strässle, Der internationale Schwarzmeerhandel und Konstantinopel 1261–1484, Byzantinische Zeitschrift 84/85 (1992) 135–137.

Корни и пути возникновения городского патрициата в Византии, II, Византийский Временник 53 (1992) 36–42.

1993.

Nobilissimat. Lexikon des Mittelaters VI/6, München 1993, 1207.

Parakoimomenos. Lexikon des Mittelaters VI/8, München 1993, 1701.

Patrikios, Byzanz., Lexikon des Mittelaters VI/8, München 1993, 1790–91.

Angelina, serbische Fürstin. Lexikon der Theologie und Kirche I, Freiburg 1993, 648–49.

Севасти у средњовековној Србији (The Sebastoi in Medieval Serbia), Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 137–147.

1994.

Pronoia. Lexikon des Mittelaters VII/2, München 1994, 249–250.

Romania. Lexikon des Mittelalters VII/5, München 1994, 996–997.

Rovine. Lexikon des Mittelalters VII/5, München 1994, 1064–1065

Der Despotenhof in Epirus im 14. und 15. Jh., edd. *R. Lauer*, *H. G. Majer*, Höfische Kultur in Südosteuropa, Göttingen 1994, 86–105.

Η εθνογένεση των Σέρβων στον Μεσαίωνα, Αθήνα 1994, 45.

Димитрије Хоматијан и "варварска власт" у северној Македонији (Demetrios Chomatianos and the "Barbarian Power" in Northern Macedonia), Зборник Филозофског факултета у Београду 18 (1994) 93–99.

Двор епирских деспота у XIV и XV веку (The Court of the Epirote Despotsin the 14th and 15th Centuries), Зборник радова Византолошког института 33 (1994) 127–147.

P. Schreiner, Byzanz, München ²1994, Историјски гласник 1–2 (1994) 102–103.

1995.

Είναι σίγουρη πάντοτε η εξακρίβωση της σημερινής πόλης Debar κατά τις βυζαντινές πηγές; (Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνού), Σύμμεικτα 9/2 (1995) 117–120.

Simonis. Lexikon des Mittelalters VII/9, München 1995, 1922.

Τα πορτραίτα κτητόρων στις τοιχογραφίες βυζαντινού ρυθμού του ΙΓ΄ αιώνα. Κατάσταση στη Βαλκανική Χερσόνησο, Βυζαντιναί Μελέται 6 (1995) 682–731 (коаутор: *М. Глигоријевић-Максимовић*).

Светогорска управа кроз векове, Светогорска казивања, Београд 1995, 25–46, 254–256.

Byzantium and the Turks at the Epoch of the Kossovo Battle, Годишник на Софийския Университет 86/5 (1992/93, изд. 1995) 27–40 (коаутор: *Б. Ферјанчић*).

Η Μακεδονία μεταξύ λατινικής και σερβικής κατακτήσεως, Βυζαντινή Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1995, 195–208.

Рецепција византијских државних институција у Србији и Стојан Новаковић, ed. *V. Stojančević*, Stojan Novaković – personnalité et oeuvre, Beograd 1995, 267–272.

Vizantija i Zapad, Zbornik Credibel banke, Beograd 1995, 11–27.

Велики жупан Стефан Немања – св. Симеон Мироточиви, Хришћанска мисао – Свечаник 4–6 (1995) 41–42.

Свети Сава у огледалу историје, Повеља – часопис за књижевност, уметност, културу, просветна и друштвена питања 4 (1995) 77–81.

1996.

War Simonis Palaiologina die fünfte Gemahlin von König Milutin?, ed. *W. Seibt*, Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit, Wien 1996, 115–120.

Vladarska ideologija u srpskoj državi i podizanje Studenice, Годишник на Софийския Университет "Св. Климент Охридски", Център за славяно-византийски проучвания "Проф. Иван Дуйчев", 87/6 (1994, изд. 1996) 109–126.

Titel, Byzanz. Lexikon des Mittelalters VIII/4, München 1996, 812–813.

Византија и Турци од Маричке до Косовске битке (Byzantium and the Turks from the Battle on the Marica to the Kosovo Battle), Глас САНУ 378 (1996) 33–48.

Verwaltungsstrukturen in Byzanz und in den Balkanländern, Südosteuropa-Jahrbuch 26 (1996) 47–63.

Η ανάπτυξη κεντρόφυγων ροπών στις πολιτικές σχέσεις Βυζαντίου και Σερβίας τον ΙΔ΄ αιώνα, edd. *E. Papadopoulou, D. Dialete*, Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens 1996, 282–290.

Οι κτητορικές παραστάσεις στη Μακεδονία του ΙΔ΄ αιώνα, Βυζαντιναί Μελέται 7 (1996) 59–120 (коаутор: *М. Глигоријевић-Максимовић*).

Покрштавање Срба и Хрвата (Поновно разматрање) (La conversion des Serbes et des Croates), Зборник радова Византолошког института 35 (1996) 155–174.

Johannes VII. Palaiologos, byzantinischer Kaiser. Lexikon für Theologie und Kirche 5 (1996) 921–922.

1997.

Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. годи-не (L'organisation du pouvoir byzantin après 1018 dans les contrées reconquises), Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 31–44.

Историјски атлас, Београд 1997 (са групом аутора).

Баришић Фрањо. Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 272–273.

Манојловић Гавро. Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 480.

Прокић Божидар. Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 598–599.

М. Благојевић, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 1997, Историјски гласник 1–2 (1997) 93–95.

1998.

Св. Сава и Србија између Епира и Никеје (St Sava and Serbia between Epiros and Nicaea), ур. *С. Ћирковић*, Св. Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 13–26 (коаутор: *Б. Ферјанчић*).

Српска царска титула (Le titre impérial serbe), Глас САНУ 384 (1998) 173–196.

Духовни живот на Атосу, ур. *Г. Суботић*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 17–28 (= The Spiritual Life at Athos, Hilandar Monastery, Belgrade 1998, 17–28).

Краљ Драгутин у очима Византинаца, Рачански зборник 3 (1998) 97–104.

Το τέλος του Μεσαίωνα στα Βαλκάνια ως ιδεολογική αντιμετώπιση της καταστροφής· η περίπτωση των Σέρβων, The Balkans and the East Mediterranean (12–17 s.), Athens 1998, 141–149.

Zar, Bulgarien und Serbien. Lexikon des Mittelaters IX/3, München 1998, 475–476.

Zunft, Byzanz. Lexikon des Mittelalters IX/3, München 1998, 706.

Поговор: *Х.-Г. Бек*, Византијски миленијум, Београд 1998, 452–461.

Академик Божидар Ферјанчић (1929–1998), Настава историје 8 (1998) 171–173.

Хиландар и српска владарска идеологија, Политика, 14.11.1998.

Византијска цивилизација, Политика, 26.12.1998.

1999.

Kanzleiwesen der serbischen Herrscher, ed. *Ch. Hannick*, Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa, Köln – Weimar – Wien 1999, 25–54.

Град. Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 122–124.

Диптих. Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 157–158.

Катастар. Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 283.

Катастих. Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 283.

Митат. Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 411–412.

Практик. Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 572–573.

Практор. Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 573.

Протосеваст. Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 599.

Севаст. Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 660–661.

Хора. Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 776.

Olovni pečati vizantijskog porekla, u: *M. Popović*, Tvrdjava Ras, Beograd 1999, 437–438.

Историјски атлас, Београд ^{2}1999 (са групом аутора).

Σερβική εξουσία και το ΄Αγιον ΄Ορος κατά τα Βατοπεδινά χρυσόβουλλα του Στεφάνου Dušan, Ιερά Μονή Βατοπεδίου· Ιστορία και Τέχνη (Αθωνικά Σύμμεικτα 7), Αθήνα 1999, 73–79.

Božidar Ferjančić. Nachruf, Byzantinische Zeitschrift 92/1 (1999) 433–434.

2000.

Božidar Ferjančić (17 février 1929 – 28 juin 1998), Antiquité tardive 7 (1999, éd. 2000) 22–24.

Српска власт и Света Гора према ватопедским хрисовуљама Стефана Душана (Serbian Rule and Mount Athos according to the Vatopedi Chrysobulls of Stefan Dušan), Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 74–83.

Byzantium – Historical Summary (9.1), History of Humanity (Scientific and Cultural Development), Vol. IV (From the Seventh to the Sixteenth Century), UNESCO, Paris 2000, 178–182.

Фјодор Успенски и његова Историја Византијског Царства, *Ф. Успенски*, Историја Византијског царства од 6. до 9. века, Београд 2000, 5–13.

Србија и методи управљања Царством у XII веку (Serbia and Methods of Governing the Empire in the 12th Century), ур. *Ј. Калић*, Стефан Немања – св. Симеон Мироточиви: Историја и предање, Београд 2000, 55–64.

Хиландар и српска владарска идеологија (Hilandar and Serbian Royal Ideology), ур. *В. Кораћ*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 9–16.

Значење речи *Грк* и *Јелин* у српским средњовековним изворима (The Meaning of the Words «Grk» and «Jelin» in Serbian Medieval Sources), Зборник радова Византолошког института 38 (2000) 215–228.

Byzantinische Herrscherideologie und Regierungsmethoden im Falle Serbien. Ein Beitrag zum Verständnis des byzantinischen Commonwealth, edd. *C. Scholz*, *G. Makris*, ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ, Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag (Byzantinisches Archiv 19), München – Leipzig 2000, 174–192.

О византологији као науци у свету и код нас, Настава историје 12 (2000) 115–128.

Византијска реокупација Балканског полуострва, Историја српског народа I, Beograd 1981, 170–179 (друго издање).

Офанзивна политика Србије према Византији у доба краља Милутина, Историја српског народа I, Београд 1981, 437–448 (друго издање).

2001.

Николаос Икономидис (17.II 1934 – 31.V 2000), Годишњак САНУ 107 (2000, изд. 2001) 597–598.

La Serbie entre Byzance et l'Occident, XXe Congrès Internantional des études byzantines, Pré-actes I, Séances plénières, Paris 2001, 241–250 (коаутор: *Г. Суботић*).

Поговор: *Ж. Дагрон*, Цар и првосвештеник, Београд 2001, 407–415.

2002.

Божидар Ферјанчић као византолог, Глас САНУ 390 (2001, изд. 2002) 117–121.

Традиција и иновација у византијској територијалној организацији државе и цркве (IX–X век) (Tradition and Innovation in Byzantine Territorial Organization of the State and the Church, 9th–10th Centuries), ур. *Љ. Максимовић*, *Н. Радошевић*, *Е. Радуловић*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд-Крушевац 2002, 9–22.

L'Athos et ses transformations à l'époque macédonienne, ed. *J. M. Laboa*, La grande aventure du monachisme entre Orient et Occident, Paris 2002, 138–145 (= L'Athos e i combiamenti nel periodo dei Macedoni, in: Atlante storico del Monachesimo orientale e occidentale, Milano 2002, 138–145).

Жива слика Византије – сто година од рођења Георгија Острогорског, Политика, 14. 12. 2002.

Οι στρατιώτες των θεμάτων στην βυζαντινή κοινωνία, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 76/Β΄ (2001, ed. 2002) 609–642.

L'Empire de Stefan Dušan: genèse et caractère, Mélanges Gilbert Dagron, Travaux et mémoires 14 (2002) 415–428.

Тематски војници у византијском друштву – прилог новом процењивању проблема (Thematic Stratiotai in Byzantine Society – a Contribution to a New Assessment of the Subject), Зборник радова Византолошког института 39 (2001/2002) 25–49.

Темељна и модерна студија (*Р. Радић*, Страх у позној Византији, 1180–1453, Београд 2000), Зборник Матице српске за класичне студије 3 (2001, изд 2002) 146–148.

Историјски атлас, Београд [3]2002 (са групом аутора).

2003.

Идеја »византијског Комонвелта«, Политика, 29.3.2003.

Το Τακτικόν του Εσκοριάλ και οι αλλαγές της επαρχιακής διοίκησης στο Βυζάντιο, edd. *A. Avramea, A. Laiou*, *E. Chrysos*, ΒΥΖΑΝΤΙΟ – ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, Μνήμη Νίκου Οικονομίδη, Αθήνα 2003, 361–367.

Ανοχή και καταστολή στην πολιτική της μεσαιωνικής Σερβίας· υπόθεση κρατική ή εκκλησιαστική;, ed. *K. Nikolaou*, Toleration and Repression in the Middle Ages, Athens 2002 (ed. 2003), 63–68.

Das byzantinische Erbe und die Serben (Византијско наслеђе и Срби), edd. *G. Schubert, Z. Konstantinović, U. Zwiener*, Serben und Deutsche. Traditionen der Gemeinsamkeit gegen Feindbilder (Срби и Немци. Традиције заједништва против предрасуда), Jena – Erlangen 2003, 81–93 (95–106).

Византија или прича о историјском имиџу (Пример уграђен у корене Европе), Διάλογος 2 (јун 2003) 6–7.

Размеђе двеју епоха европске историје (Од узлета до суноврата), Политика, 21.6.2003.

The Byzantine Commonwealth: an Early Attempt at European Integration, edd. *C. Svolopoulos et all.*, The Idea of European Community in History, Athens 2003, 99–110.

La Serbie entre Byzance et l'Occident, Dossiers Byzantins 2 – Byzantina-Metabyzantina, La Périphérie dans le temps et l'espace (Actes de la 6e Séance plénière du XXe Congrès international des études byzantines), Paris 2003, 169–184 (коаутор: *Г. Суботић*).

Град у Византији. Огледи о друштву позновизантијског доба (The City in Byzantium. Studies on the Late Byzantine Society), Београд 2003, 263.

Το Βυζάντιο και οι Σέρβοι τον 11ο αιώνα· ζήτημα εσωτερικής ή εξωτερικής πολιτικής;, ed. *V. Vlysidou*, Η Αυτοκρατορία σε κρίση (;). Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025–1081), Αθήνα 2003, 75–85.

Athos and the Changes in the Macedonian Period, The Historical Atlas of Eastern and Western Christian Monasticism, Collegeville, Minnesota, 2003, 138–145.

2004.

Antonio Rigo, La "Cronaca delle Meteore". La storia dei monasteri della Tesaglia tra XIII e XVI secolo. [Orientalia Veneziana, 8.] Firenze, Olschki 1999. 232 S. mit 7 Taf., Byzantinische Zeitschrift 97/1 (2004) 243–244.

Значење речи Грк и Јелин у српским средњовековним изворима, Радови Филозофског факултета Пале 3–4 (2001–2002, изд. 2004) 215–230 (прештампан рад из Зборника радова Византолошког института 38, 2000).

Историјски атлас, Београд[4] 2004 (са групом аутора).

Студиозни византолог. Сећање: Јадран Ферлуга (1920–2004), Политика, 26.6.2004.

Верија у политици Стефана Душана (Berroia in Stefan Dušan's Politics), Зборник радова Византолошког института 41 (2004) 341–352.

Словенски етноними у Јањинској хроници, ОБРАЗ И СЛОВО, Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia VIII, София 2004, 167–176.

Putevi vladarske ideologije. Srbija i Četvrti krstaški rat, Διάλογος 7 (septembar 2004) 14–15 (= Политика, 11.12.2004).

Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине (Зборник радова са научног скупа, Рогатица 27–29. јуна 2002), ур. *М. Васић* (†) – *Р. Кузмановић*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, стр. 658, Српска вила – часопис за књижевност, науку и културу 20 (2004) 140–146.

Поздравна реч, пр. *А. Лома*, Saecula confluentia, Београд 2004, 13–14.

2005.

Οι βυζαντινές σπουδές και η Σερβία, ΠΑΡΟΥΣΙΑ 15–16 (2001–2003, ed. 2005) 207–214.

Οι άγιοι σέρβοι βασιλείς, ed. *E. Kountoura-Galake*, The Heroes of the Orthodox Church: The New Saints, 8th–16th Centuries, Athens 2004 (ed. 2005), 107–122.

Η εποχή της άλωσης και οι Σέρβοι, ed. *Τ. Κιουσσοπούλου*, 1453 – Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους, Ρέθυμνον 2005, 197–207.

La Serbie et les contrées voisines avant et après la IVe croisade, ed. *A. Laiou*, Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences; la IVe croisade et ses consequences, Paris 2005, 269–282

Анастасијевић Драгутин, Српски биографски речник 1, А-Б, Нови Сад 2004 (изд. 2005), 173–174.

Историја Срба – Део византијског света (Сима М. Ћирковић, Срби међу европским народима, Београд 2005), Политика, 13.8.2005.

Србија и последице IV крсташког рата (La Serbie et les conséquences de la IVe croisade), ур. *Р. Поповић – монах Давид (Перовић)*, 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа (1204), Београд 2005, 61–75.

Србија и Византијско царство, ур. *В. Гюзелев*, *А. Милтенова*, *Р. Станкова*, България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация, София 2005, 13–25

Le village en Serbie médiévale, edd. *J. Lefort*, *C. Morrisson*, *J.-P. Sodini*, Les Villages dans l'Empire byzantin (IVe – XVe siècle), Réalités Byzantines 11, Paris 2005, 329–349 (коаутор: *М. Поповић*).

Историјски атлас, Београд 52005 (са групом аутора).

2006.

Византија и Србија – ново виђење историје, Политика, 21.1.2006 (коаутор: *Р. Радић*).

Сима М. Ћирковић, Срби међу европским народима (The Serbs among the European Nations), Eqilibrium, Београд 2005, XXV+337, 40 фотоса, 16 карата, Историјски часопис 52 (2006) 383–387.

Историјски атлас, Београд6 2006 (са групом аутора).

Сучељавање и прожимање двају светова (Confrontation and Coalescence of Two Worlds), Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 11–23.

Βυζάντιο και Βαλκάνια, Ημερίδα στη μνήμη Διονυσίου Α. Ζακυθηνού (13 Μαΐου 2005), Αθήνα 2006, 51–59.

Challenging the idea of world empire: the case of Serbia, Rival Empires, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, II, London 2006, 3–4.

Македонија у политици средњовековне Србије (La Macédoine dans la politique de la Serbie médiévale), Глас САНУ 404 (2006) 29–50.

Аспекти византијске свакодневице – Конгрес у Лондону, Политика, 16.9.2006.

Τρεις διαφορετικές βυζαντινές σφραγίδες, edd. *Fl. Evangelatou-Notara, Tr. Maniati-Kokkini*, Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005 (ed. 2006), 347–352.

Стефан Првовенчани и европска државност Србије, Повеља 3 (2006) 119–126.

2007.

Краљ Милутин и царица Ирина: праскозорје идеје о Царству код Срба (Le roi Milutin et l'impératrice Irène: L'aurore de l'idée impériale chez les serbes), ур. *Д. Бојовић*, Манастир Бањска у доба краља Милутина, Ниш – К. Митровица – Манастир Бањска 2007, 13–18.

Владимир Ћоровић у српској византологији, Допринос Срба из Босне и Херцеговине науци и култури, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, Посебна издања – Научни скупови 1, Пале 2007, 235–237.

Prokops Schrift *De aedificiis* als toponomastische Quelle, edd. *K. Belke, E. Kislinger, A. Külzer, M. A. Stassinopoulou*, Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag, Wien – Köln – Weimar 2007, 407–416.

Србија и идеја универзалног Царства (Serbien und die Idee vom universalen Reich), Зборник радова Византолошког института 44/2 (2007) 371–379.

2008.

Das Siegel des Ioannes Protospatharios und Strategos, edd. *Ch. Stavrakos, A.-K. Wassileiou, M. K. Krikorian*, HYPERMACHOS. Festschrift für Wener Seibt zum 65. Geburtstag, Wiesbaden 2008, 243–248 (коаутор: *Б. Крсмановић*).

Творци српске византологије – ученици Карла Крумбахера, Анали Огранка САНУ у Новом Саду 4 (2008) 26–35.

Историјски атлас, Београд ^{7}2008 (са групом аутора).

2009.

Питање хуманистичких наука (The Problem of Humanities), Вредновање научноистраживачког рада, Трибина САНУ, Београд 2009, 1–6.

Византијски свет и Срби (The Byzantine World and the Serbs), Studia Historica Collecta 6), Београд 2008 (изд. 2009), 535.

Ангелики Е. Лаију (1941–2008), Годишњак САНУ 115 (2008, изд. 2009) 573–574.

„Византинизми" краља Стефана Радослава (The "Byzantinisms" of King Stephan Radoslav), Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 139–147.

Историчар са визијом (In memoriam Симе Ћирковића), Политика, 29.11.2009.

Међународни научни скуп Вредности и 21. век (Подгорица, 19–21.11.2009), Зборник Матице српске за класичне студије 11 (2009) 283–284.

2010.

Поводом 1680 година настанка – Оснивање Цариграда и његов значај за православље и културу, Црква – календар Српске православне патријаршије за просту 2010. годину, Београд 2010, 57–70.

Culture and Values (A Historical Approach), The International Conference Values and 21st Century, The Montenegrin Academy of Sciences and Arts 101, Podgorica 2010, 267–270.

Сима М. Ћирковић (1929–2009), Годишњак САНУ 116 (2009), Београд 2010, 797–799.

Краљевство и Царство: теорија и стварност српско-византијских односа, Голија 13 (2010) 4–7.

Democracy in an Autocratic System: the Case of Byzantium. Athens Dialogues 2010. Democracy and Politeia. Period Two. http://athensdialogues.chs.harvard.edu/cgi-bin/WebObjects/athensdialogues.woa/wa/dist?dis=81. § 1.1–1.26.

Светородна лоза Немањића (Оглед о владарској идеологији и политичкој теорији), Голија 14 (2010) 28–32.

2011.

Serbia's View of the Byzantine World (1204–1261), edd. *Judith Herrin*, *G. Saint-Guillain*, Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204, Farnham (UK) – Burlington (USA) 2011, 121–131.

Византија као изазов (The Challenge of Byzantium), Глас САНУ 414, Одељење историјских наука 15 (2010, изд. 2011) 145–160.

Сима Ћирковић – Комеморација, Глас САНУ 414, Одељење историјских наука 15 (2010, изд. 2011) 255–257.

Η βυζαντινή Μακεδονία στήν πολιτική τής μεσαιωνικής Σερβίας, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 85Β΄ (2010, έκδ. 2011) 261–285.

La Serbie: pouvoir et organisation sociale, edd. *A. Laiou* (†) – *C. Morrisson*, Le Monde Byzantin III, L'Empire grec et ses voisins (XIIIe – XVe siècle), Nouvelle Clio, Paris 2011, 323–342.

Српска државност у средњовековном свету (Предговор), *М. Благојевић*, Српска државност у средњем веку, Београд 2011, VII – XVII.

Les souverains serbes dans les documents byzantins : maniérisme ou réalité? edd. *S. Marjanović-Dušanić* – *B. Flusin*, Remanier, métaphraser – fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, Belgrade 2011, 181–190.

2012.

Сима М. Ћирковић (29. јануар 1929, Осијек – 14. новембар 2009, Београд), Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011 (изд. 2012) 9–13.

Свети Сава и подизање Милешеве (St Sava and the Construction of Milesheva), ур. *Б. Крсмановић*, *Љ. Максимовић*, *Р. Радић*, Византијски свет на Балкану I: Охридска архиепископија у византијском свету, Београд 2012, 97–109 (коаутор: *Г. Суботић*).

Подсећање на дело Владимира Ћоровића, Ћоровићеви сусрети, Билећа – Гацко 2012, 128–134.

La Serbia: potere e organizzazione sociale, edd. *A. Laiou* (†) – *C. Morrisson*, Il mondo bizantino III, L'Impero greco (1204–1453), Roma 2012, 332–351.

2013.

George Ostrogorsky (St Petersburg 19 January 1902 – 24 October 1976), ed. *P. Armstrong*, Authority in Byzantium, London 2013, 327–335.

Стефан Душан и Сер: две симболичне белешке (Stefan Dušan and Serres two Symbolical Notes), Глас 420, Одељење историјских наука 16 (Београд 2012, изд. 2013) 91–97.

Милош Благојевић (1930–2012), Годишњак САНУ 119, Београд 2013, 623–624.

Византијски узори српске државности и свети Сава, Летопис Матице Српске 491/6 (јун 2013) 807–814.

Огледи о политичкој моћи у Византији – чиниоци и ослонци (Essays on Political Power in Byzantium – factors and footholds), Српска књижевна задруга, Београд 2013, XXVIII+504.

Introduction, in: *R. Stanković*, Under this Sign Thou shalt Conquer, Belgrade 2013, 17–25.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 378:930.85(495.02)"03/11"
DOI: 10.2298/ZRVI1350029M

ATHANASIOS MARKOPOULOS
(University of Athens)

IN SEARCH FOR 'HIGHER EDUCATION' IN BYZANTIUM*

This study aims to present and critically investigate the development of the so-called 'higher education' in the Byzantine Empire. Some institutions will be examined, such as the teaching with public funding (the case of Themistios), the well-known Pandidakterion of the fifth century, Magnaura in a much subsequent age, and, finally, the re-organization of education during the reign of Constantine IX Monomachos in the eleventh century, when, for the last time in its history, a case can be made for a higher education institution in Byzantium.

Keywords: antecessores, enkyklios paideia, exedra, higher education, law school, Magnaura, Pandidakterion, schools, scholastikoi, grammatikos, theatron

In an earlier paper about the 'universal' character of Byzantine education I argued that the term *Byzantine education* is not acceptable, as Byzantium did not pave new roads in this area; instead, relying on its Hellenistic and Roman heritage, it continued almost as a matter of course the educational system already in place, and retained it with few and not particularly important changes until the empire's final dissolution in 1453. I also pointed out that education as a whole formed part of Byzantine civilisation, for which the term *continuity* applies with remarkable consistency at all levels. This concept of Byzantine *continuity* must be understood as a harmonious dialogue with the past, undergoing, however, some interventions of an ideological nature, which suppressed almost at birth certain emerging ruptures; I mean the views expressed in the fourth century by Basil the Great in his classic text *To Youths on How*

* An early form of this paper was presented at the symposium organised by the European Cultural Centre of Delphi (Delphi, 6–8 July 2012) under the title "The University in Europe. From the Academy of Plato to the Magna Charta Universitatum of Bologna".

to Profit from Greek Literature, and (a little later and on a more theoretical level) by Gregory of Nazianzos.[1]

All these points apply almost entirely to the first two stages of education, i.e. the school of the *grammatistes*, who was responsible for the *προπαιδεία* of his young charges, and most certainly for that of the *grammatikos* or *maistor,* in many ways an important school which provided the *ἐγκύκλιος παιδεία* and gave pupils a solid foundation in classical literature, grammar, rhetoric and certain complementary subjects.[2] The same seems to be true of 'higher education', to use the current term, which does exist, although it has few similarities with the structure of present-day universities. It should be pointed out (although it is almost common knowledge) that in Antiquity or Byzantium there were no Institutions of higher education in the specific sense in which the term is used today. "L'État tout puissant", as Paul Lemerle puts it, represented of course by the emperor himself, saw, already since Roman times, to the education of those who will staff the state machine, through a number of largely 'public' officials who provide knowledge and enjoy special privileges, such as tax exemption, purely for reasons of public interest.[3] This was not achieved by means of a centripetal organisation of the various fields of study, but rather through the familiar diffusion of education, ensured by the unhindered operation, at least until the sixth or even the seventh century, of the famous schools of Late Antiquity. These were attended — or frequented — by the 'middle class' of the time under the traditional view that the cultural side of Antiquity constituted a source of inspiration, reflection, critical thought and research.[4] The schools in question focused on specific areas of study: Platonic and mostly Neoplatonic philosophy for the school of Athens, rhetoric for that of Antioch, broader classical and philosophical studies for the schools of Alexandria and

[1] *A. Markopoulos*, Βυζαντινή εκπαίδευση και οικουμενικότητα, ed. *E. Chrysos*, Byzantium as Oecumene, Athens 2005, 183–200, esp. 184–185, 186–187. Cf. also *idem*, Education, edd. *Elizabeth Jeffreys et al.,* The Oxford Handbook of Byzantine Studies, Oxford 2008, 785–795, esp. 785, 786. Both papers contain an extensive bibliography on the subject. As regards the rivalry between Christians and the followers of earlier religions, which is a major issue at the time, the bibliography is notoriously vast. I note here for instance the recent, very interesting if highly personal and often excessively scathing approach of *Alan Cameron*, The Last Pagans of Rome, Oxford 2011, and the discreet response by *St. Ratti*, Polémiques entre païens et chrétiens. Histoire, Paris 2012.

[2] *Markopoulos*, Βυζαντινή εκπαίδευση, 184–185; *idem*, De la structure de l'école byzantine. Le maître, les livres et le processus éducatif, ed. *B. Mondrain*, Lire et écrire à Byzance, Paris 2006, 85–96, esp. 88–89; *idem*, Education, 788–789. See also two relevant contributions by *G. Cavallo*, Lire à Byzance, Paris 2006, 38–40, and more importantly Oralità scrittura libro lettura. Appunti su usi e contesti didattici tra antichità e Bisanzio, edd. *L. Del Corso-O. Pecere*, Libri di scuola e pratiche didattiche dall'Antichità al Rinascimento, 1, Cassino 2010, 11–36, esp. 12–21 and passim. With regard to Late Antiquity, *R. A. Kaster*'s, Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity, Berkeley 1988, remains a valuable reference, particularly the section of prosopography (p. 231 ff.). Cf. also *idem*, Notes on 'Primary' and 'Secondary' Schools in Late Antiquity, TAPA 113 (1983) 323–346.

[3] *P. Lemerle*, Le premier humanisme byzantin, Paris 1971, 50 ff. See the very interesting study of *S. Ratti*, La culture du prince entre historiographie et idéologie, edd. *J.-M. Pailler-P. Payen*, Que reste-t-il de l'éducation classique? Relire «le Marrou». Histoire de l'éducation dans l'Antiquité, Toulouse 2004, 297–306.

[4] See the bibliography — often excessive, as it includes papers not directly relevant to the subject — in *D. DeForest*, Between Mysteries and Factions: Initiation Rituals, Student Groups, and Violence in the Schools of Late Antique Athens, Journal of Late Antiquity 4 (2011) 315–342, esp. 315 n. 2. See also the careful observations of *J. Beaucamp*, Le philosophe et le joueur. La date de la "fermeture de l'école d'Athènes", TM 14 (2002) 21–35, esp. 23–24 and n. 11.

Aphrodisias; archaeological excavations have brought to light the latter's building, dating probably from the AD fifth century, decorated with the busts of Pindar, Socrates, Pythagoras, Aristotle and even Alcibiades and Alexander the Great.[5] Philosophy was also the focus of the school of Apameia, the favourite city of Iamblichos according to Libanios,[6] while Caesarea turned towards Christian and Jewish literature and thought, equipped with an outstanding library comparable to that of Alexandria, mostly thanks to the efforts of Pamphilos, as well as with famous scriptoria, as indicated by the highly probable creation there of the codex Sinaiticus.[7] Finally, Berytus cultivated legal studies, from early on and at a very high level.[8] Despite the axiomatic dictum of Alexander Kazhdan, who declares, with regard to legal education, that "the system of private education in law typical of the early Roman Empire was replaced, during the late Roman Empire, by a system of state universities",[9] these schools remained private, like the schools of the first two levels, although at times they elicited funds either from the state or from their host cities.[10]

We now have some knowledge about the internal organisation and operation of many of these institutions beyond the most prominent ones of Athens and Alexandria, on which there was always sufficient information, recently augmented by excavation findings.[11] I note some examples: prospective students at the school of Antioch, which

[5] *R. R. R. Smith*, Late Roman Philosopher Portraits from Aphrodisias, JRS 80 (1990) 127–155; *idem*, Late Antique Portraits in Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias, JRS 89 (1999) 155–189. See also *K. E. Welch*, Some Architectural Prototypes for the Auditoria at Kom el-Dikka and Three Late Antique (Fifth Cent. AD) Comparanda from Aphrodisias in Caria, edd. *T. Derda et al*., Alexandria. Auditoria of Kom el-Dikka and Late Antique Education, Warsaw 2007, 115–133. *Charlotte Roueché'*s, Aphrodisias in Late Antiquity, London 1989, 85–97 and passim, remains essential. On the recently published material from inscriptions see *P. Athanassiadi*, La lutte pour l'orthodoxie dans le platonisme tardif de Numénius à Damascius, Paris 2006, 198 and n. 20.

[6] Libanii opera, ed. *R. Foerster*, Leipzig 1903–1927, 11, ep. 1389, 3**.** On the city and the importance of the school founded there see, for instance, *Athanassiadi*, La lutte pour l'orthodoxie, 47 ff.

[7] *A. Grafton-M. Williams*, Christianity and the Transformation of the Book. Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea, Cambridge Mass. 2006, 178 ff., 215 ff. and passim.

[8] On the school of Berytus see below, p. 32–33, 36.

[9] Law Schools, ODB 2, 1196; my emphasis.

[10] See *Ilsetraut Hadot*, Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique. Contribution à l'histoire de l'éducation et de la culture dans l'Antiquité, Paris 2005, 217–220, 226, 244, 251, 451–453 and passim; also *Markopoulos*, Education, 786, 790 with bibliography.

[11] On the findings in Athens see *A. Frantz*, The Athenian Agora: results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens XXIV: Late Antiquity A. D. 267–700, Princeton 1988, esp. 88 ff., where she discusses, among many other interesting things, House C, subsequently linked to Damaskios by *P. Athanassiadi*, Damascius. The Philosophical History, Athens 1999, 343 ff.; also *eadem*, La lutte pour l'orthodoxie, 199–200. There is more certainty concerning the attribution of a house in the broader region of the Acropolis to Proklos: *A. Kariveri*, The 'House of Proklos' on the Southern Slope of Acropolis: A Contribution, ed. *P. Castrén*, Post-Herulian Athens AD 267–529, Helsinki 1994, 115–139. The latest book of *A. Kaldellis*, The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens, Cambridge 2009, does not add to the analysis attempted here. In Alexandria, specifically at Kom el-Dikka in the old town centre, a kind of *theatre*, which might be more correctly called an auditorium, was excavated; a number of small auditoria, for thirty persons, were discovered nearby. These buildings, which are relatively safely dated in the AD sixth century, were built probably as teaching rooms but also used for public readings. See on this Alexandria. Auditoria of Kom el-Dikka and Late Antique Education, mentioned earlier (n. 5), passim, and esp. the paper of *G. Majcherek*, The Late Roman Auditoria of Alexandria: An Archeological Overview, 11–49; see also *idem*, The Auditoria of Kom el-Dikka: A Glimpse of Late Antique Education in Alexandria,

was dominated by the personality of Libanios after AD 354,[12] submitted an application accompanied by the letter(s) of references required by the great rhetorician.[13] As almost everywhere in Byzantium,[14] this was a one-man school, although Libanios often employed *grammatikoi* to undertake the teaching of classical texts, which he deemed of major importance; some of Libanios' associates either worked in Antioch or were former students of his.[15] The highly organised operation of the school was assisted by the existence of an association of alumni, whose frequent meetings and close contact with the orator via personal correspondence promoted the image of the institution and of Libanios in particular.[16] The law school of Berytus was included by Justinian (527–565), alongside that of Constantinople, in the constitutio Omnem of the year 533,[17] after which it adopted a rigorous five-year curriculum with distinct subjects for each year, although, in all fairness, this was not much different from the previous programme.[18] The legal text was read in Latin, interpreted by the *antecessores*, who were also called *οἱ τῆς οἰκουμένης διδάσκαλοι*,[19] and then translated into Greek by the students; most of them had difficulties in understanding Latin, and the teachers intervened to resolve them.[20] It is worth noting that there are surviving explanatory texts by *antecessores* — although the only complete one is the *paraphrasis* of the *Institutes*, known as *Institutiones Theophili* — as well as student notes.[21] Finally, there is evidence of the existence of student unions which participated in School matters.[22]

If all this is observed in the periphery, where the mobility of teachers and students and the wealth of relevant information fully confirms Lemerle's view of the early Byzantine era as unique in many ways,[23] great care is required when it comes

Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology, Ann Arbor 2007, Ann Arbor (American Studies in Papyrology) 2010, 471–484.

[12] *R. Cribiore*, The School of Libanius in Late Antique Antioch, Princeton 2007, 84.

[13] Ibid., 111 ff.

[14] *R. Browning*, Literacy in the Byzantine World, BMGS 4 (1978) 39–54, esp. 46.

[15] *Cribiore*, The School of Libanius, 30–37.

[16] Ibid., 104 ff. A briefer survey of Libanios' overall educational activity is provided again by *R. Cribiore*, The Value of a Good Education: Libanius and Public Authority, ed. *Ph. Rousseau* (with the assistance of *J. Raithel*), A Companion to Late Antiquity, Chichester 2009, 233–245.

[17] It remains unknown whether the law school of Constantinople continued for any time after Justinian's death; see *Sp. Troianos*, Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου, Athens[3] 2011, 101 and n. 21, 147.

[18] See *Troianos*, Πηγές, 99 ff., esp. 101 n. 22. On law studies before Justinian cf. *Fr. Wieacker*, Πόνοι τῶν διδασκάλων. Leistung und Grenzen der früher oströmischen Rechtswissenschaft, Festgabe für Johannes Sontis, Munich 1977, 53–89.

[19] *P. Collinet*, Histoire de l'École de droit de Beyrouth, Paris 1925, 124 ff.; *P. I. Zepos*, Η νομική παιδεία κατά τον Ζ΄ αιώνα, Byzantium. Tribute to Andreas N. Stratos, 2, Athens 1986, 735–749, esp. 742 n. 12.

[20] *Sp. Troianos*, Η ελληνική νομική γλώσσα, Athens-Komotini 2000, 27 ff. See also very recently *H. de Jong*, Stephanus on the *Condictiones* in D. 121: A Byzantine Classification, Επετ. Κέντρου Ερεύνης Ιστ. Ελληνικού Δικαίου 44 (2012–2013) 193–207. *Averil Cameron* writes from another point of view: Old and New Rome: Roman Studies in Sixth-Century Constantinople, edd. *Ph. Rousseau – M. Papoutsakis*, Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown, Aldershot 2009, 15–36. Cf. also *A. Markopoulos*, Roman Antiquarianism: Aspects of the Roman Past in the Middle Byzantine Period (9th-11th centuries), Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21–26 August, 2006, Plenary Papers, 1, Aldershot 2006, 277–297, esp. 280–281.

[21] *Troianos*, Πηγές, 104–108, with extensive bibliography.

[22] *Markopoulos*, Βυζαντινή εκπαίδευση, 198–199 and n. 65. *Troianos*, Πηγές, 100 ff.

[23] *Lemerle*, Premier humanisme, 51.

to examining the presence of Byzantium, as a state, in the educational practice, with a view to reinforcing the educational image of Constantinople. This latter city had no history of 'higher' schools, and things were likely to remain fluid for a period of time necessary for the city's ideological determinants to take shape. Yet these state interventions did not always have the same starting point. When Libanios, after brilliant studies at the school of Athens, arrives in Constantinople in the AD 340s in search of work as well as of contacts with the teachers already established there, he finds 'sophists' teaching in the market, having obtained official positions remunerated by the state, according to the old practice;[24] indeed, as he notes, one of these sophists, coming from Cappadocia, taught from the special throne in the *exedra*.[25] Libanios' involvement in the quarrels between the rival sophists will get the eminent rhetorician into judicial adventures and cost him his stay permit in Constantinople, forcing him to flee rather hastily to Nikomedeia.[26] Libanios returns again to Constantinople, most probably between 348 and 355, but this second journey only adds to his unpleasant impressions, despite the honours lavished upon him by the Emperor Constantius (337–361).[27]

Constantinople evolves into the intellectual capital of the Empire in the time of Constantius, after 355.[28] As is widely known, a key role in this process was played by Themistios. This Paphlagonian pagan, as Dagron describes him,[29] was admitted to the Senate, following a letter of imperial recommendation sent to this supreme state institution, in which Themistios' appointment is explained in detail.[30] This decision enabled the emperor to introduce a new policy on many levels; in the area of education in particular, the invitation to Themistios to teach in Constantinople clearly reflects Constantius' determination to furnish the new capital with the intellectual prestige it hitherto lacked, despite the — rather sparse — presence of sophists.[31] The orator, who would teach from the city's *κοινὸν θέατρον*, even renouncing his philosophical capacity in order to be able to attack the sophists by demolishing their arguments, while they often derided him,[32] would soon repay his debt to Constantius. In his well-known speech of the year 357 — on the occasion of the celebrations for the emperor's *vicennalia* in Rome, from which he was absent, oddly enough —,[33] Themistios says that the new role assigned to Constantinople is mainly intellectual rather than commercial, as one might expect because of its advantageous location; the city's mission was to preserve the classical past through the Greek language and spread it all over the then

[24] *Cribiore*, The School of Libanius, 60–61.

[25] For the exedra see *W. L(oerke),* ODB 2, 769; *D. Chatzilazarou*, Μια άγνωστη αγορά στην Κωνσταντινούπολη του 4ου αιώνα (unpubl. postgraduate thesis), Athens 2011, 90, and *Majcherek*, The Late Roman Auditoria of Alexandria, 25 and fig. 14.

[26] *G. Dagron*, Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451, Paris² 1984, 220–221; *Cribiore*, The School of Libanius, 61.

[27] *Dagron*, Naissance d'une capitale**,** 222.

[28] *Lemerle*, Premier humanisme, 54 ff.

[29] *Dagron*, Naissance d'une capitale, 380.

[30] *G. Dagron*, L'Empire Romain en Orient au IVᵉ siècle et les traditions politiques de l'Hellénisme. Le témoignage de Thémistios, TM 3 (1968) 1–242, esp. 60 ff.

[31] *Lemerle*, Premier humanisme, 55 ff.; *Dagron*, Naissance d'une capitale, 125–127 and passim.

[32] *Dagron*, Le témoignage de Thémistios, 24, 42–43.

[33] Ibid*.*, 205 ff.

known world. In the same speech Themistios applauds the process of copying texts and setting up a library, which was under way in the new capital at the time, again with the emperor's consent.[34]

It is obvious that the variously significant presence of Themistios in Constantinople and his influence on the new capital's educational matters and intellectual life, always from within a safe net of imperial protection, largely paved the way for the founding of the Pandidakterion by emperor Theodosios II (408–450). Inaugurated in 425,[35] this was beyond doubt an institutional novelty; it is the first time that Byzantium as a state goes into intellectual matters with the aim of instituting a new educational policy and a new system in parallel to the existing one which, on the other hand, had both a long history and an active presence (purely private education, education with discreet state support, etc.). It must be stressed that this unprecedented school had the exclusive purpose of educating officials for the administration of the state; this is what led Lemerle to speak of a state monopoly in the subject of universities.[36] It is significant that what Themistios had proposed about promoting the Greek language in 357, is put into practice by this novel institution, which had an almost equal number of teachers for Greek and Latin.[37] It is also worth noting at this point that in the fourth century the Empire experienced a rivalry between Greek and Latin, caused exclusively by the switch towards learning Latin on the part of those Greek speakers who were after a career in the state machine.[38] Yet, after the death of Thedosios I (395) and the resultant split of the Empire, a new lingual boundary was created and became associated with the corresponding choices of the various social classes. Therefore, the original tendency towards having a *single* state with *two* 'official' languages in use, Greek and Latin, falls into decline, judging from the Pandidakterion, and is abandoned over time, as is broadly known and accepted.[39]

It is almost certain that the Pandidakterion did not continue after the reign of Herakleios (610–641); more correctly, perhaps, we have no evidence that it did.[40] After that, the state will undertake no further action in the field of 'higher' education and, apart from the constitutio Omnem,[41] it will be more than two hundred years before the next state initiative: the establishment of the school of Magnaura (855),

[34] *Lemerle*, Premier humanisme, 56–60. Cf. *N. G. Wilson*, Scholars of Byzantium, London 1983, 50; *J. Vanderspool*, Themistius and the Imperial Court, Ann Arbor 1995, 96–100**;** *Markopoulos*, Βυζαντινή εκπαίδευση, 192; *Chatzilazarou*, Μια άγνωστη αγορά, 101. *A. Kaldellis* (Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition, Cambridge 2007, 73) aptly points out that Themistios served as a model politician and philosopher in later Byzantine times.

[35] Cod. Theod.14.9.3=Cod. Just.11.19.1.

[36] *Lemerle*, Premier humanisme, 64. *P. Speck's* review of Lemerle's book is very useful in the context of what is discussed here: BZ 67 (1974) 385–393 (= Understanding Byzantium, ed. *S. Takács*, Aldershot 2003, no. II). Cf. also *A. K(azhdan),* University of Constantinople, ODB 3, 2143.

[37] *Lemerle*, Premier humanisme, 63–64. More details in *Wilson*, Scholars, 49 ff.

[38] See *G. Dagron*, Aux origines de la civilisation byzantine: Langue de culture et langue d'État, Revue Historique 241 (1969), 23–56 (=La romanité chrétienne en Orient, London 1984, no. I); *Br. Rochette*, Le latin dans le monde grec. Recherches sur la diffusion de la langue et des lettres latines dans les provinces hellénophones de l'empire romain, Brussels 1997, 130 ff.

[39] *Markopoulos*, Roman Antiquarianism, 280–281, with all the relevant bibliography.

[40] *Lemerle*, Premier humanisme, 77 ff. See also *W. Wolska–Conus*, Stéphanos d'Athènes et Stéphanos d'Alexandrie. Essai d'identification et de biographie, REB 47 (1989) 5–89, esp. 16 ff., 82 ff.

[41] See above p. 32.

discussed below.[42] The reasons behind this change in state policy go back to the times of Justinian—and I believe that scholars are unanimous on this matter. It is during that time that the earlier state dogma (once again essentially formed by Themistios), whereby Hellenism and Christianity should be treated as two worldviews diametrically opposed yet capable of coexisting,[43] gives way to Justinian's dogma of a *single* state with a *single* language — harsh though the reality was for an emperor like Justinian, a fervent lover of Latin — and a *single* religion with no exceptions. Thus in September 529 Justinian issues the well-known edict by which he bans pagans, heretics and Jews from teaching; it is then that the closure of the school of Athens takes place, although it had been showing signs of advancing decline,[44] despite the presence of Damaskios, who had been teaching philosophy there since the early sixth century.[45] As a consequence, research, a key element of education in the earlier centuries, recedes; the *antecessores* of law schools are replaced by *scholastikoi*, who are closer to rhetoric than to law theory;[46] everything is codified; teachers lose the tax immunity they had enjoyed for centuries; and literary production is almost placed under control, although Justinian's efforts in this area were not successful.[47] Nevertheless, I should like to point out that Michael Maas exaggerates when he talks about the enhanced role of the Church during the same period, especially with regard to education; I believe it would be more accurate to say that the state uses the church *as well* in order to avert any deviations from its own rules, particularly after the Nika revolt (532).[48]

It would be a distortion of the reality of those times to claim that, after Justinian's rigorously enforced institutional decisions on education, Byzantium severed the umbilical cord that linked it to education and knowledge more generally. I believe that such generalisations, which Alexander Kazhdan accepts at least in part when he speaks about a culturally silent Byzantium in direct contrast to an eloquent Antiquity,[49] are extreme and out of tune with reality. On the other hand, there is no doubt that from the seventh century onward our sources almost dry up and it is hard to find information on higher education or, indeed, on any education at all. Nevertheless, the educational level of an admittedly limited élite, in the cities rather than in the countryside, remains high, since the educational process is not disrupted, as one concludes from

[42] See below p. 38–39.

[43] See *Dagron*, Le témoignage de Thémistios, 163–186, with an extensive analysis of the relevant speech of Themistios. Cf. also *Vanderspool*, Themistius and the Imperial Court, 138–139.

[44] Cod. Just.1.5.18;1.11.10. See *Beaucamp*, Le philosophe et le joueur, passim, esp. 24–25 and n. 22–24, with an analysis of the causes behind this decision. *Watts*, however, adopts a different focus in the paper cited below. Cf. also *Chr. Wildberg*, Philosophy in the Age of Justinian, ed. *M. Maas*, The Cambridge Companion to the Age of Justinian, Cambridge 2005, 316–340.

[45] *Athanassiadi*, La lutte pour l'orthodoxie, 199; *E. Watts*, Justinian, Malalas, and the End of Athenian Philosophical Teaching in A. D. 529, JRS 94 (2004) 168–182, esp. 169.

[46] *Troianos*, Πηγές, 147–148 ff.

[47] *Lemerle*, Premier humanisme, 72; *Cl. Rapp*, Literary Culture under Justinian, The Cambridge Companion to the Age of Justinian, 376–397, esp. 392 ff., and recently *P. Athanassiadi*, Vers la pensée unique. Le monde de l'intolérance dans l'Antiquité tardive, Paris 2010, 114 ff.

[48] *M. Maas*, Roman Questions, Byzantine Answers: Contours of the Age of Justinian, The Cambridge Companion to the Age of Justinian, 3–27, esp. 20–21.

[49] *A. Kazhdan*, Der Mensch in der byzantinischen Literaturgeschichte, JÖB 28 (1979) 1–21, esp. 14 (= Authors and Texts in Byzantium, Aldershot 1993, no. II).

numerous testimonies, predominantly in hagiographical texts;[50] after all, it is in the cities that Justinian seeks literate witnesses for judicial procedures concerning inheritance or other similar cases.[51] In any case, the scattered information at our disposal, which has been analysed mainly by Lemerle, so that any further analysis is rendered superfluous,[52] confirms that no new institutions emerge. Moreover, the major crisis that hit Byzantium for a long time after the years of Herakleios has a direct impact on education. The huge territorial losses of the time deprive the Empire of the higher schools it still had, such as Alexandria, which had survived Justinian's ban,[53] while natural disasters and epidemics come to accelerate this process: the earthquake of AD 551 destroys the law school of Berytus,[54] a later earthquake razes Aphrodisias to the ground,[55] and, finally, the plague epidemic of the year 551 may well be behind the closure of the law school of Constantinople.[56]

The absence of higher schools was filled by the schools of *enkyklios paideia*, i.e. those run by *grammatikoi*. This tacit reformation was imposed by the circumstances: namely, the abandonment of cities, the concomitant restructuring of the state, but also (slightly later) Iconoclasm, combined with decisions which had been taken earlier but were still enforced, would produce entirely new conditions in a state which had hitherto operated with different structures. It would be no exaggeration to say that this school, which almost invariably relies on one main teacher, although its structure varies,[57] essentially "rises" in the educational hierarchy and attempts to compensate for the absence of higher education from the country's intellectual life — and largely succeeds.[58] It is worth noting that the internal structure of an organised school of *enkyklios paideia* is quite similar to that of the old higher schools;[59] at least, this is what transpires from the correspondence of the so-called Anonymous teacher, who had established such a school in Constantinople around the mid-tenth century. There are two cycles of study: the first cycle is taught by students of the 'higher' grades, presumably appointed after a selection process, who are described as *οἱ τῆς σχολῆς ἔκκριτοι*, *οἱ ὑπὸ διατριβὴν ἔκκριτοι* or *οἱ ἐπιστατοῦντες*;[60] the second cycle is taught exclusively by Anonymous himself, who uses dictation as his teaching method and tests his students orally at regular intervals.[61] There seems to have been no limit as to how long

[50] *Lemerle*, Premier humanisme, 98–99; see also very recently *F. Ronconi*, Quelle grammaire à Byzance? La circulation des textes grammaticaux et son reflet dans les manuscrits, edd. *G. De Gregorio et alii*, La produzione scritta tecnica e scientifica nel Medioevo:libro e documento tra scuole e professioni, Spoleto 2012, 63–110, esp. 72 ff., whose views in some cases I do not share.

[51] Cod. Just. 6. 23. 31.

[52] *Lemerle*, Premier humanisme, 74 ff.

[53] *Watts*, Justinian, Malalas, and the End of Athenian Philosophical Teaching, 178.

[54] *Troianos*, Πηγές, 147.

[55] *Cl. F(oss),* Aphrodisias, ODB 1, 128. See also above p. 31.

[56] A theory proposed by A. Schminck; see *Troianos*, Πηγές, 101 n. 21 and above p. 32 and n. 17.

[57] *Markopoulos*, De la structure de l'école byzantine, 88.

[58] Ibid., 86.

[59] See above p. 30 ff.

[60] Anonymi professoris epistulae, ed. *A. Markopoulos*, Berlin – New York 2000, 8*–9* (introduction), no. 20, 13 (p. 15), no. 105, 14 (p. 90), no. 80, 1 (p. 71), no. 96, 1 (p. 85). Cf. also *Markopoulos*, De la structure de l'école byzantine, 88.

[61] "... δὶς τῆς ἑβδομάδος ἡ τῶν αὐτῷ ἐρωτωμένων κατενώπιον ἡμῶν ἀνακρίνεται εἴδησις· ἀπὸ στόματος αὐτῷ σχεδὸν ἀπαρεμποδίστως τὸ κείμενον προφέρεται τῆς γραμματικῆς· τῶν ἐπιμερισμῶν

one could stay in the school, given that former students who had been absorbed by the state machine continued to attend classes regularly.[62] The selected students had a say in the life of this small hub of education,[63] which, judging from the recipients of Anonymous’ letters, had excellent connections to the palace (Anonymous exchanged books with *despina* Sophia, the widow of Christopher Lekapenos),[64] to high-ranking officials, as well as to the clergy;[65] indeed, the patriarchate used to subsidise its operation from time to time, albeit to the great displeasure of Anonymous.[66]

In justifying the presence of a school of this level in the capital at the time, Lemerle speaks of a *couche sociale urbaine* which uses education for social advancement and entry into the higher echelons of the city’s society.[67] This felicitous assessment is corroborated by the presence of more schools of a probably similar structure in the capital around the same time.[68] On the other hand, it must be noted that only shortly after the end of Iconoclasm (843), the Empire had already reintroduced the institution of a higher ‘state’ establishment in the form of the school of Magnaura, founded by *caesar* Bardas, to whom «περὶ πολλοῦ... ἡ σοφία πεφιλοτίμητο» (855).[69] Could it be again the same *couche sociale* which, liberated from the long years of dogmatic uncertainty under Iconoclasm, takes its first steps towards forming its own élite with the graduates of this new establishment? This is more than likely, especially if Magnaura’s establishment by a high-ranking official of the Empire is seen in conjunction with the appointment as head of the school of Leo the Mathematician, who enjoyed widespread acceptance[70] and whose iconoclastic past did not seem enough to prevent him from taking the reins of this very ambitious school.[71] Both Genesios and Theophanes Continuatus speak of the three teachers that joined Leo, who taught philosophy; they would have specific teaching duties which, as we shall see forthwith, deviated somewhat from the familiar mathematical *quadrivium* of arithmetic, geom-

ὁ τρίτος ἦρκται τούτῳ ψαλμός· ἡ τρίτη τῶν βαρυτόνων αὐτῷ κλίνεται συζυγία. ἃ διερωτώμενος ἐκμανθάνει, τῇ πρὸς ἑτέρους παραδόσει παρακατέχειν διδάσκεται” (Anonymi professoris epistulae, no. 110, 14–19 [p. 94]).

[62] Anonymi professoris epistulae, 6*.

[63]Ibid., 9*.

[64] Ibid., no. 8, 98 and 99 (p. 6 and 86).

[65] Ibid., 16* ff.

[66] Ibid., 5*–6*.

[67] *Lemerle*, Premier humanisme, 256.

[68] Ibid., 256–257 ff.

[69] Iosephi Genesii regum libri quattuor, ed. *A. Lesmueller-Werner*/*I. Thurn*, Berlin-New York 1978, 69, 53. See *Lemerle*, Premier humanisme, 159–160 (where he points out the uncertainty about the year of the establishment of the school), 165–167 and passim. Also *P. Speck*, Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel, Munich 1974, 10–13 and passim; *Alan Cameron*, The Greek Anthology from Meleager to Planudes, Oxford 1993, 308–311 and recently *P. Varona Codeso*, Miguel III (842–867) Construcción histórica y literaria de un reinado, Madrid 2009, 141 ff.

[70] *Lemerle*, Premier humanisme, 159 ff.

[71] On Leo, apart from what is noted by *Lemerle* (Premier humanisme, 148 and n. 1) and *Speck* (Kaiserliche Universität, 1 and n. 3 and passim) see PmbZ no 4440, containing an extending bibliography, to which we could add *Markopoulos*, Βυζαντινή εκπαίδευση, 191 and n. 35; *P. Magdalino*, The road to Baghdad in the thought-world of ninth-century Byzantium, ed. *L. Brubaker*, Byzantium in the Ninth Century:Dead or Alive? Aldershot 1998, 195–213, esp. 199 sq.; *idem*, L’Orthodoxie des astrologues. La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe-XIVe siècle), Paris 2006, 65–68 and passim; *Kaldellis*, Hellenism in Byzantium, 182–183 and recently *N. Siniossoglou*, Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon, Cambridge 2011, 64–65.

etry, music and astronomy.[72] Of these three teachers, Theodore, a pupil of Leo, taught geometry; astronomy was assigned to Theodegios and grammar to the well-known Kometas.[73] Both texts, evidently drawing on the same historical textual source, note that the generous funding of Magnaura had been secured by Bardas himself.[74]

After Leo's death (post 869) all traces of Magnaura are lost and there is no evidence to show that the school continued to operate for any length of time.[75] Things seem to change again in the second half of the tenth century, around the time that the school of Anonymous was operating in Constantinople.[76] This is when the sixth book of Theophanes Continuatus notes, in a passage impressively similar to Genesios' account but also to the fourth book of Continuatus regarding Magnaura, that «αἱ λογικαὶ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι» had been abandoned during that time and the emperor Constantine VII Porphyrogennetos (945–959), who had just come to power, decided to reorganise the system of (higher) education by appointing four «παιδευτὰς ἀρίστους»: the *protospatharios* Constantine to teach philosophy, the *metropolitan* Alexander of Nicaea for rhetoric,[77] the *patrician* Nikephoros for geometry and the *asekretis* Gregory for astronomy.[78] With this action, the chronicle emphatically points out, the emperor, who subsidised both teachers and students, as Bardas had done with Magnaura, «τὴν πολιτείαν Ῥωμαίων τῇ σοφίᾳ κατεκόσμησεν καὶ κατεπλούτισεν».[79] The unknown author of the last section of Theophanes Continuatus seeks to exalt Porphyrogennetos for his contribution to education,[80] while the inference from a literal interpretation of this excerpt would be that Magnaura had been abandoned for a long time before Constantine VII.

There is no mention in any source of the 'school' of Porphyrogennetos continuing after the emperor's death in 959; it is my personal view that the old practice of abandoning the whole matter was followed in this case as well, since none of the subsequent emperors, as far as we know, showed any interest in its operation.

The last attempt at creating a higher education institution in Byzantium came, as is widely known, from Constantine IX Monomachos (1042–1055) with his very important novel of April 1047; with this text, drafted by John Mauropous, the preexisting (private) school of Michael Psellos and John Xiphilinos, which had two

[72] *Lemerle*, Premier humanisme, 132.

[73] Iosephi Genesii regum libri quattuor, 69, 58–70, 61; Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius monachus, ed. *I. Bekker*, Bonn 1838, 192, 20–23.

[74] Iosephi Genesii regum libri quattuor, 70, 67–72; Theophanes Continuatus 192, 16–20.

[75] *Lemerle*'s attempt to prove the opposite (Premier humanisme, 263–266) was inconclusive; *Speck* is on the right track in Kaiserliche Universität, 22 ff.

[76] See above p. 37.

[77] Alexander of Nicaea corresponds with the Anonymous teacher; see Anonymi professoris epistulae, no. 69 (p. 62–63).

[78] I note that the teaching of rhetoric in the school of Porphyrogennetos replaced that of grammar in Magnaura.

[79] Theophanes Continuatus 446, 1–22. A similar text is transmitted by Vaticanus gr. 163, a manuscript coming from the so-called 'cycle' of Symeon Logothete: *A. Markopoulos*, Le témoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945–963, Σύμμεικτα 3 (1979) 83–119, esp. § 5, 92. 1–12, 103–104 (= History and Literature of Byzantium in the 9th–10th Centuries, Aldershot 2004, no. III).

[80] See *A. Markopoulos*, Το πορτραίτο του Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου στο 6ο βιβλίο της *Συνέχειας* του Θεοφάνη, Ευκαρπίας έπαινος. Αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη, Athens 2007, 511–520, esp. 518.

"orientations", philosophy and law, was divided into separate schools—a school of philosophy under Psellos and a school of law under Xiphilinos.[81] Yet, despite the ample information we have about the establishment and regulations of these institutions,[82] as well as about their early years, it is almost certain that they did not continue for long; indeed, the law school does not seem to survive beyond the year 1054.[83]

In later years and until the fall of Constantinople no higher school of the kind described above will appear. Schools of a scope similar to that of Anonymous teacher will dominate the scene[84] and, again like the school of Anonymous, they will have close ties to the palace.[85] Other schools to emerge or survive are those with a specific educational focus, such as the philosophy school of George Pachymeres,[86] the

[81] *Dölger*, Regesten, no. 863. For the text of the novel see *I. & P. Zepos*, Jus graecoromanum, 1, Athens 1931, 618–627 and Novella Constitutio saec. XI medii quae est de schola constituenda et legum custode creando a Ioanne Mauropode conscripta a Constantino IX Monomacho promulgata, ed. *A. Salać*, Prague 1954. On the question of dating of the novel see always *J. Lefort*, Rhétorique et politique. Trois discours de Jean Mauropous en 1047, TM 6 (1976) 265–303, esp. 272–284. As regards the revision of the education system in the time of Monomachus, I shall only cite the two papers of *W. Wolska-Conus*, Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, TM 6 (1976) 223–243 and L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos, TM 7 (1979) 1–107, as well as the classic contribution of *P. Lemerle*, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, 193–248. See also *V. Katsaros*, Προδρομικοί θεσμοί για την οργάνωση της ανώτερης εκπαίδευσης της εποχής των Κομνηνών από την προκομνήνεια περίοδο, ed. *V. N. Vlyssidou*, The Empire in Crisis (?). Byzantium in the 11th Century, Athens 2003, 443–471; *Troianos*, Πηγές, 216–217 and n. 7, 236 and n. 68, with a review of the bibliography, and recently, *L. G. Benakis,* Michael Psellos, Kommentar zur Physik des Aristoteles, editio princeps, Athens 2008, passim, esp. 21* ff. *S. D. Hondridou*, Ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος και η εποχή του, Thessaloniki 2002, 183 ff. is entirely descriptive.

[82] I note for intance that according to the content of the novel the *nomophylax*—the high-ranking state official in charge of the law school—ought to speak Greek, of course, but must also have a satisfactory knowledge of Latin in order to be able to perform his duties. The first *nomophylax* to be appointed, was John Xiphilinos, the subsequent patriarch John VIII, with a rudimentary knowledge of Latin (*Wolska-Conus*, L'école de droit, 13 ff., esp. 17–21; *A. Kazhdan*, ODB 2, 1054).

[83] *Troianos*, Πηγές, 217 and n. 7.

[84] *Markopoulos*, De la structure de l'école byzantine, 90–91.

[85] One example among many others is Theodore Hyrtakenos. See *C. N. Constantinides*, Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204–ca. 1310), Nicosia 1982, 94; also *S. Mergiali*, L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261–1453), Athens 1996, 90 ff.

[86] See e.g. *E. Pappa*, Georgios Pachymeres. Philosophia, Buch 10, Kommentar zur Metaphysik des Aristoteles*,* editio princeps, Athens 2002; *eadem*, Georgios Pachymeres. Philosophia, Buch 6, Kommentar zu De partibus animalium des Aristoteles, editio princeps, Athens 2008; *eadem*, Georgios Pachymeres. Scholien und Glossen zu De partibus animalium des Aristoteles (cod. Vaticanus gr. 261), editio princeps, Athens 2009; *K. Oikonomakos*, Γεώργιος Παχυμέρης, Φιλοσοφία, Βιβλίον ἑνδέκατον, Τὰ Ἠθικά, ἤτοι τὰ Νικομάχεια, editio princeps, Athens 2005; *I. Telelis*, Georgios Pachymeres. Philosophia, Buch 5, Commentary in Aristotle's Meteorologica, Βιβλίον πέμπτον, τῶν μετεωρικῶν, editio princeps, Athens 2012. Also *P. Golitsis*, Un commentaire perpétuel de Georges Pachymère à la *Physique* d'Aristote faussement attribué à Michel Psellos, BZ 100 (2007) 637–676; *idem*, Georges Pachymère comme didascale. Essai pour une reconstitution de sa carrière et de son enseignement philosophique, JÖB 58 (2008) 53–68; *idem*, La date de composition de la *Philosophia* de Georges Pachymère et quelques précisions sur la vie de l'auteur, REB 67 (2009) 209–215 and very recently *idem*, A Byzantine philosopher's devoutness toward God: George Pachymeres' poetic epilogue to his commentary on Aristotle's *Physics*, edd. *B. Bydén-K. Ierodiakonou*, The Many Faces of Byzantine Philosophy, The Norwegian Institute at Athens 2012, 109–127, with full bibliography on the subject.

medical school of John Argyropoulos, financed by the state treasury,[87] or the school of George Scholarios, who taught philosophy from his family house in Constantinople between 1430 and 1448, to a large and multinational audience.[88] As the Empire's end approaches, a cycle seems to be drawing slowly but steadily to a close in educational affairs, which revert to earlier practices.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Anonymi professoris epistulae, ed. *A. Markopoulos*, Berlin – New York 2000.

Iosephi Genesii regum libri quattuor, ed. *A. Lesmueller-Werner*, *I. Thurn*, Berlin – New York 1978.

Jus graecoromanum I–VIII, ed. *I. & P. Zepos*, Athens 1931.

Libanii opera I–XII, ed. *R. Foerster*, Leipzig 1903–1927.

Novella Constitutio saec. XI medii quae est de schola constituenda et legum custode creando a Ioanne Mauropode conscripta a Constantino IX Monomacho promulgata, ed. *A. Salać*, Prague 1954.

Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius monachus, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1838.

Литература – Secondary Works

Athanassiadi P., Damascius. The Philosophical History, Athens 1999.

Athanassiadi P., La lutte pour l'orthodoxie dans le platonisme tardif de Numénius à Damascius, Paris 2006.

Athanassiadi P., Vers la pensée unique. Le monde de l'intolérance dans l'Antiquité tardive, Paris 2010.

Beaucamp J., Le philosophe et le joueur. La date de la "fermeture de l'école d'Athènes", Travaux et Mémoires 14 (2002) 21–35.

Benakis L. G., Michael Psellos, Kommentar zur Physik des Aristoteles, editio princeps, Athens 2008.

Blanchet M.-H., Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400–vers 1472), Paris 2008.

Browning R., Literacy in the Byzantine World, Byzantine and Modern Greek Studies 4 (1978) 39–54.

Cameron Alan, The Greek Anthology from Meleager to Planudes, Oxford 1993.

Cameron Alan, The Last Pagans of Rome, Oxford 2011.

Cameron Averil, Old and New Rome: Roman Studies in Sixth-Century Constantinople, edd. *Ph. Rousseau – M. Papoutsakis*, Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown, Aldershot 2009, 15–36.

Cavallo G., Lire à Byzance, Paris 2006.

Cavallo G., Oralità scrittura libro lettura. Appunti su usi e contesti didattici tra antichità e Bisanzio, edd. *L. Del Corso-O. Pecere*, Libri di scuola e pratiche didattiche dall'Antichità al Rinascimento, 1, Cassino 2010, 11–36.

[87] See *B. Mondrain*, Jean Argyropoulos professeur à Constantinople et ses auditeurs médecins, d'Andronic Éparque à Démétrios Angelos, edd. *C. Scholz-G. Makris*, Πολύπλευρος νοῦς. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag, Munich–Leipzig 2000, 223–250.

[88] See *M.-H. Blanchet*, Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400–vers 1472), Paris 2008, 478 ff.; also *Ronconi*, Quelle grammaire à Byzance? La circulation des textes grammaticaux et son reflet dans les manuscrits, 108–109.

Chatzilazarou D., Μια άγνωστη αγορά στην Κωνσταντινούπολη του 4ου αιώνα (unpubl. postgraduate thesis), Athens 2011 [*Chatzilazarou D.*, Mia agnōstē agora stēn Kōnstantinoupolē tou 4ou aiōna (unpubl. postgraduate thesis), Athens 2011].

Collinet P., Histoire de l'École de droit de Beyrouth, Paris 1925.

Constantinides C. N., Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204–ca. 1310), Nicosia 1982.

Cribiore R., The School of Libanius in Late Antique Antioch, Princeton 2007.

Cribiore R., The Value of a Good Education: Libanius and Public Authority, ed. *Ph. Rousseau* (with the assistance of *J. Raithel*), A Companion to Late Antiquity, Chichester 2009, 233–245.

Dagron G., L'Empire Romain en Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'Hellénisme. Le témoignage de Thémistios, Travaux et Mémoires 3 (1968) 1–242.

Dagron G., Aux origines de la civilisation byzantine: Langue de culture et langue d'État, Revue Historique 241 (1969), 23–56 (=La romanité chrétienne en Orient, London 1984, no. I).

Dagron G., Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451, Paris[2] 1984.

DeForest D., Between Mysteries and Factions: Initiation Rituals, Student Groups, and Violence in the Schools of Late Antique Athens, Journal of Late Antiquity 4 (2011) 315–342.

De Jong H., Stephanus on the *Condictiones* in D. 121: A Byzantine Classification, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου 44 (2012–2013) 193–207.

Dölger Fr., Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, 1–5, Munich-Berlin 1924–1965.

Frantz A., The Athenian Agora: results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens XXIV: Late Antiquity A. D. 267–700, Princeton 1988.

Golitsis P., Un commentaire perpétuel de Georges Pachymère à la *Physique* d'Aristote faussement attribué à Michel Psellos, Byzantinische Zeitschrift 100 (2007) 637–676.

Golitsis P., Georges Pachymère comme didascale. Essai pour une reconstitution de sa carrière et de son enseignement philosophique, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 58 (2008) 53–68.

Golitsis P., La date de composition de la *Philosophia* de Georges Pachymère et quelques précisions sur la vie de l'auteur, Revue des Études Byzantines 67 (2009) 209–215.

Golitsis P., A Byzantine philosopher's devoutness toward God: George Pachymeres' poetic epilogue to his commentary on Aristotle's *Physics*, edd. *B. Bydén-K. Ierodiakonou*, The Many Faces of Byzantine Philosophy, The Norwegian Institute at Athens 2012, 109–127.

Grafton A. – Williams M., Christianity and the Transformation of the Book. Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea, Cambridge Mass. 2006.

Hadot Ilsetraut, Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique. Contribution à l'histoire de l'éducation et de la culture dans l'Antiquité, Paris 2005.

Hondridou S. D., Ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος και η εποχή του, Thessaloniki 2002 [*Hondridou S. D.*, Ho Kōnstantinos IX Monomachos kai ē epochē tou, Thessaloniki 2002].

Kaldellis A., Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition, Cambridge 2007.

Kaldellis A., The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens, Cambridge 2009.

Kariveri A., The 'House of Proklos' on the Southern Slope of Acropolis: A Contribution, ed. *P. Castrén*, Post-Herulian Athens AD 267–529, Helsinki 1994, 115–139.

Kaster R. A., Notes on 'Primary' and 'Secondary' Schools in Late Antiquity, Transactions of the American Philological Association 113 (1983) 323–346.

Kaster R. A., Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity, Berkeley 1988.

Katsaros V., Προδρομικοί θεσμοί για την οργάνωση της ανώτερης εκπαίδευσης της εποχής των Κομνηνών από την προκομνήνεια περίοδο, ed. *V. N. Vlyssidou*, The Empire in Crisis (?). Byzantium in the 11th Century, Athens 2003, 443–471 [*Katsaros V.*, Prodromikoi thesmoi gia tēn organōsē tēs anōterēs

ekpaideusēs tēs epochēs tōn Komnēnōn apo tēn prokomnēneia periodo, ed. *V. N. Vlyssidou*, The Empire in Crisis (?). Byzantium in the 11th Century, Athens 2003, 443–471].

Kazhdan A., Der Mensch in der byzantinischen Literaturgeschichte, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 28 (1979) 1–21(= Authors and Texts in Byzantium, Aldershot 1993, no. II).

Lefort J., Rhétorique et politique. Trois discours de Jean Mauropous en 1047, Travaux et Mémoires 6 (1976) 265–303.

Lemerle P., Le premier humanisme byzantin, Paris 1971.

Lemerle P., Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977.

Maas M., Roman Questions, Byzantine Answers: Contours of the Age of Justinian, ed. *M. Maas*, The Cambridge Companion to the Age of Justinian, Cambridge 2005, 3–27.

Magdalino P., The road to Baghdad in the thought-world of ninth-century Byzantium, ed. *L. Brubaker*, Byzantium in the Ninth Century:Dead or Alive? Aldershot 1998, 195–213.

Magdalino P., L'Orthodoxie des astrologues. La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe-XIVe siècle), Paris 2006.

Majcherek G., The Late Roman Auditoria of Alexandria: An Archeological Overview, edd. *T. Derda et al*., Alexandria. Auditoria of Kom el-Dikka and Late Antique Education, Warsaw 2007, 11–49.

Majcherek G., The Auditoria of Kom el-Dikka: A Glimpse of Late Antique Education in Alexandria, Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology, Ann Arbor 2007, Ann Arbor (American Studies in Papyrology) 2010, 471–484.

Markopoulos A., Le témoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945–963, Σύμμεικτα 3 (1979) 83–119 (=History and Literature of Byzantium in the 9th-10th Centuries, Aldershot 2004, no. III).

Markopoulos A., Βυζαντινή εκπαίδευση και οικουμενικότητα, ed. *E. Chrysos*, Byzantium as Oecumene, Athens 2005, 183–200 [*Markopoulos A.*, Byzantinē ekpaideusē kai oikoumenikotēta, ed. *E. Chrysos*, Byzantium as Oecumene, Athens 2005, 183–200].

Markopoulos A., De la structure de l'école byzantine. Le maître, les livres et le processus éducatif, ed. *B. Mondrain*, Lire et écrire à Byzance, Paris 2006, 85–96.

Markopoulos A., Roman Antiquarianism: Aspects of the Roman Past in the Middle Byzantine Period (9th-11th centuries), Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21–26 August, 2006, Plenary Papers, 1, Aldershot 2006, 277–297.

Markopoulos A., Το πορτραίτο του Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου στο 6ο βιβλίο της *Συνέχειας* του Θεοφάνη, Ευκαρπίας έπαινος. Αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη, Athens 2007, 511–520 [*Markopoulos A.*, To portraito tou Kōnstantinou VII tou Porphyrogennētou sto 6o biblio tēs *Synecheias* tou Theophanē, Eukarpias epainos. Aphierōma ston kathēgētē Panagiōtē D. Mastrodēmētrē, Athens 2007, 511–520].

Markopoulos A., Education, edd. *Elizabeth Jeffreys et al.,* The Oxford Handbook of Byzantine Studies, Oxford 2008, 785–795.

Mergiali S., L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261–1453), Athens 1996.

Mondrain B., Jean Argyropoulos professeur à Constantinople et ses auditeurs médecins, d'Andronic Éparque à Démétrios Angelos, edd. *C. Scholz-G. Makris*, Πολύπλευρος νοῦς. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag, Leipzig 2000, 223–250.

Oikonomakos K., Γεώργιος Παχυμέρης, Φιλοσοφία, Βιβλίον ἑνδέκατον, Τὰ Ἠθικά, ἤτοι τὰ Νικομάχεια, editio princeps, Athens 2005 [*Oikonomakos K.*, Geōrgios Pachymerēs, Philosophia, Biblion endekaton, Ta Ēthika, ētoi ta Nikomacheia, editio princeps, Athens 2005].

Pappa E., Georgios Pachymeres. Philosophia, Buch 10, Kommentar zur Metaphysik des Aristoteles*,* editio princeps, Athens 2002.

Pappa E., Georgios Pachymeres. Philosophia, Buch 6, Kommentar zu De partibus animalium des Aristoteles, editio princeps, Athens 2008.

Pappa E., Georgios Pachymeres. Scholien und Glossen zu De partibus animalium des Aristoteles (cod. Vaticanus gr. 261), editio princeps, Athens 2009.

Rapp Cl., Literary Culture under Justinian, ed. *M. Maas*, The Cambridge Companion to the Age of Justinian, Cambridge 2005, 376–397.

Ratti St., La culture du prince entre historiographie et idéologie, edd. *J.-M. Pailler-P. Payen*, Que reste-t-il de l’éducation classique? Relire «le Marrou». Histoire de l’éducation dans l’Antiquité, Toulouse 2004, 297–306.

Ratti St., Polémiques entre païens et chrétiens. Histoire, Paris 2012.

Rochette Br., Le latin dans le monde grec. Recherches sur la diffusion de la langue et des lettres latines dans les provinces hellénophones de l’empire romain, Brussels 1997.

Ronconi F., Quelle grammaire à Byzance? La circulation des textes grammaticaux et son reflet dans les manuscrits, edd. *G. De Gregorio et alii*, La produzione scritta tecnica e scientifica nel Medioevo: libro e documento tra scuole e professioni, Spoleto 2012, 63–110.

Roueché Charlotte, Aphrodisias in Late Antiquity, London 1989.

Siniossoglou N., Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon, Cambridge 2011.

Smith R. R. R., Late Roman Philosopher Portraits from Aphrodisias, Journal of Roman Studies 80 (1990) 127–155.

Smith R. R. R., Late Antique Portraits in Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias, Journal of Roman Studies 89 (1999) 155–189.

Speck P., Review of *Lemerle*’s Premier humanisme, Byzantinische Zeitschrift 67 (1974) 385–393 (= Understanding Byzantium, ed. *S. Takács*, Aldershot 2003, no. II).

Speck P., Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel, Munich 1974.

Telelis I., Georgios Pachymeres. Philosophia, Buch 5, Commentary in Aristotle’s Meteorologica, Βιβλίον πέμπτον, τῶν μετεωρικῶν, editio princeps, Athens 2012.

Troianos Sp., Η ελληνική νομική γλώσσα, Athens-Komotini 2000 [*Troianos Sp.*, Hē hellēnikē nomikē glōssa, Athens-Komotini 2000].

Troianos Sp., Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου, Athens³ 2011 [*Troianos Sp.*, Hoi pēges tou byzantinou dikaiou, Athens 2011³].

Vanderspool J., Themistius and the Imperial Court, Ann Arbor 1995.

Varona Codeso P., Miguel III (842–867). Construcción histórica y literaria de un reinado, Madrid 2009.

Watts E., Justinian, Malalas, and the End of Athenian Philosophical Teaching in A. D. 529, Journal of Roman Studies 94 (2004) 168–182.

Welch K. E., Some Architectural Prototypes for the Auditoria at Kom el-Dikka and Three Late Antique (Fifth Cent. AD) Comparanda from Aphrodisias in Caria, edd. *T. Derda et al.*, Alexandria. Auditoria of Kom el-Dikka and Late Antique Education, Warsaw 2007, 115–133.

Wenger L., Die Quellen des römischen Rechts, Vienna 1953.

Wieacker Fr., Πόνοι τῶν διδασκάλων. Leistung und Grenzen der früher oströmischen Rechtswissenschaft, Festgabe für Johannes Sontis, Munich 1977, 53–89.

Wildberg Chr., Philosophy in the Age of Justinian, ed. *M. Maas*, The Cambridge Companion to the Age of Justinian, Cambridge 2005, 316–340.

Wilson N. G., Scholars of Byzantium, London 1983.

Wolska-Conus W., Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, Travaux et Mémoires 6 (1976) 223–243.

Wolska-Conus W., L’école de droit et l’enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos, Travaux et Mémoires 7 (1979) 1–107.

Wolska-Conus W., Stéphanos d’Athènes et Stéphanos d’Alexandrie. Essai d’identification et de biographie, Revue des Études Byzantines 47 (1989) 5–89.

Zepos P. I., Η νομική παιδεία κατά τον Ζ΄ αιώνα, Byzantium. Tribute to Andreas N. Stratos, 2, Athens 1986, 735–749..

Атанасиос Маркопулос
(Универзитет у Атини)

У ПОТРАЗИ ЗА „ВИСОКИМ ОБРАЗОВАЊЕМ" У ВИЗАНТИЈИ

Високошколске установе, у значењу који тај термин данас има, у Византији нису постојале. Ипак, још од римског доба држава се бринула о образовању будућих државних службеника, користећи за то одређени број превасходно „државних" функционера, који су своје знање стављали на располагање, а за узврат уживали значајне привилегије. Истовремено, чувене школе позне антике, као што су биле оне у Атини, Антиохији, где је доминирао Либаније, Александрији, Афродисијади, Бејруту и другде, неометано су наставиле да раде све до VI, а можда и VII века. Константинопољ се у време Констанција (337–361) развио у духовни центар, захваљујући деловању Темистија, које је имало одлучујући значај, а 425. године добио је и прву „високошколску установу"; реч је о добро познатом Пандидактириону, који је за византијске прилике представљао велику новину, будући да се радило о чисто државној иницијативи. Међутим, Пандидактирион скоро сигурно није наставио да ради после Ираклија (610–641). Од тада, са изузетком *Constitutio omnem* из времена Јустинијана (527–565), која је наравно претходила, држава више од двеста година ништа није предузимала по питању високог образовања, када је кесар Варда основао школу у Магнаври (855), а управу над њом преузео Лав Филозоф или Математичар, који је уживао изузетно велики углед. Недостатак високих школа попуњен је школама општег образовања (*ἐγκύκλιος παιδεία*). Ту реформу наметнуле су саме околности, будући да су напуштањем градова, реорганизацијом државе и иконоборством створене потпуно нове околности. У сваком случају, после смрти Лава Филозофа Магнаври се губи сваки траг, да би све кренуло у другом правцу када је Константин VII Порфирогенит (945–959) одлучио да реорганизује „високо образовање" у Цариграду. Ни Порфирогенитова школа, међутим, није дуго опстала. Последњи покушај стварања високошколске установе у Византији припада Константину IX Мономаху (1042–1055). Он је 1047. године издао врло значајну новелу, којом је једну приватну школу, чији су управници до тада били Михаило Псел и Јован Ксифилин, раздвојио на две: Псел је именован за управника Филозофске а Ксифилин Правне школе. И овај покушај, међутим, имао је неславан крај, и то релативно брзо. У потоња времена, све до пада Константинопоља, „висока школа" се више није појавила; доминирале су школе општег образовања и школе са одређеним образовним усмерењем, као на пример филозофијом, медицином, и слично. Реч је о пракси која у многоме подсећа на рановизантијско доба.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 904:003.071=124(497.11)"02/03"
DOI: 10.2298/ZRVI1350045N

ВОЈИН НЕДЕЉКОВИЋ
(Универзитет у Београду – Филозофски факултет)

НАТПИСИ ПОЗНОАНТИЧКОГ НИША КАО ПРЕДМЕТ ВУЛГАРНОЛАТИНСКИХ СТУДИЈА*

Аутор налази и тумачи језичке вулгаризме у латинским натписима римског Ниша и осталом епиграфском материјалу који сачињава четврту свеску IMS.

Кључне речи: вулгарни латински, римски надгробни натписи, дивља књижевност.

The author reviews and discusses instances of substandard Latin usage that are found in the inscriptions of Naissus and other epigraphs contained in Vol. 4 of the *Inscriptions de la Mésie Supérieure*.

Keywords: Latin Vulgarisms, Roman Epitaphs, Subliterature.

О општем значају епиграфског материјала за изучавање класичне старине не треба трошити речи. Додуше, рад са њим и на њему релативно је стран једном незанемарљивом броју стручњака у релевантним дисциплинама; но, на терену којим ћемо се бавити у овој прилици, питања количине, врсте и садржине сачуваних римских натписа као да су и важнија него иначе. По суду једнога зналца на чије ћу се дело овде позвати још много пута, римски Ниш, лежећи у једној области за коју су стари писци показивали мало непосредног интереса, остао би нам, што се тиче етничке, социјалне и административне структуре, присуства војске, као и свих аспеката урбаног и привредног живота, скоро сасвим непознат да није натписâ, а »значај овог драгоценог изворног материјала утолико је већи што су и могућности за откривање нових споменика прилично реалне, у сразмери с археолошким, конзерваторским и рестаураторским радовима на Тврђави«.[1]

Била та нада јалова или не, досадашњи епиграфски налаз позноантичког Ниша скроман је што се обима тиче. Римске каменове су Турци у своје време

* Рад у оквиру пројекта *Римско и рановизантијско присуство на тлу Србије: презентација и интерпретација изворне грађе*, финансираног од Министарства културе РС.

[1] *П. Петровић*, Ниш у античко доба, Ниш 1999², 17.

масовно узидали у тврђаву и друга здања; по једном познатом сведочанству, процес искоришћавања римских сполија био је у пуном јеку средином XVI века.[2] Нешто нишких епиграфских текстова репродуковано је у старим путописима[3] – на сву срећу, јер су средином XIX века, по сведочењу Каничевом,[4] остаци римскога града већ били, сем незнатних изузетака, разнесени. Нажалост, губитак неких сачуваних па и новооткривених споменика пада у модерна времена. Ово, дабоме, не важи само за Ниш, но нишки случај утолико је парадоксалан што су значајни губици начињени током последњих деценија XIX века, баш у доба великог интересовања и живе потраге за римским старинама.[5]

Ја ћу овде приступити материјалу с једном нешто ређом, мада, разуме се, познатом и легитимном намером. Говорићу о пробраним језичким феноменима које опажам у латинским натписима Ниша и околине – тачније, у четвртој свесци горњомезијског епиграфског корпуса (IMS), која осим Ниша обухвата и нешто његове шире околине, али не све, док се на другој страни протеже ка северу чак до Ћуприје и Медвеђе.[6] Споредни са становишта епиграфике, послови ове врсте имају превасходну важност у извесним областима класичне филологије. Најкраће речено, филологу је епиграфски материјал интересантан са вулгарнојезичке и са сублитерарне стране; ова два аспекта, иако различита, стоје у извесној вези, скопчаној са функцијама језика у друштву. Тако заснован, филолошки поглед на римске натписе показује се местимице занимљивим и ширем кругу стручњака на пољу класичних, позноантичких и рановизантијских студија.

* * *

Као што је познато, вулгаризми по римским натписима тичу се латинске фонологије чешће него других аспеката језика. Али и у тој привилегованој области има један сплет питања о којем натписи сведоче релативно ретко: то су

[2] Папазоглу у IMS 4, стр. 7; *Петровић*, ad loc., стр. 13; *Петровић*, Ниш у античко доба, 9–10. — За уживање своје и читаочево исписаћу овде онај чешће спомињани него цитирани пасаж из Вранчићевог путописа *Од Будима до Једрена* (в. www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.234:2.croala): »Sexta inde Augusti, trajecto jam, et a tergo bis relicto amne Morava, venimus ad oppidum Nys, quod olim Nessus vocabatur et fuit non obscura Civitas. Nunc mercatorum tantummodo frequentia, ruinarum aggeribus, et prostratae, ac late jacentis urbis cadavere memorabilis. In qua quae veterum Romanorum elogia lapidibus insculpta reperi, dedita opera vestigata, et transcripta hic subjunxi memoriae causa, et tuae benevolentiae gratia. [*исписи једанаест римских натписа*] Plures et inscriptiones ejusmodi, et alia scitu digna monumenta vetustatis hujus Urbis invenire potuissemus, si diutius in eadem nobis manendi, et liberius lustrandi facultas fuisset data. Nam passim et fundamenta veterum murorum e terra prominentium ostendit, et oppidanorum rara fere domus est, quae aliquem non habeat lapidem Romani operis indicem.«

[3] Тај материјал је укључен већ у CIL 3, а још брижљивије прикупљен у IMS 4, упор. стр. 13–14.

[4] *F. Kanitz*, Römische Studien in Serbien, Wien 1892, 75. О Каничевим посетама Нишу *Петровић*, Ниш у античко доба, 13–14.

[5] Папазоглу у IMS 4, стр. 16–17.

[6] Овиме настављам један већ започет посао, филолошку обраду публикованих свезака горњомезијског епиграфског корпуса (IMS): в. *В. Недељковић*, О језику вотивних натписа римског Сингидунума, ур. *В. Јелић*, Sobria ebrietas: У спомен на Мирона Флашара (Зборник Филозофског факултета, А20), Београд 2006, 181–190.

питања везана за латинску акцентуацију. Утолико је интересантније што нам наш материјал нуди понешто у овој ствари. Скренуо бих пажњу на два случаја.

Крајем XVII века налазио се у Белој Паланци један натпис у част цара Септимија Севера, IMS 4.69; његов пандан, 4.70, у част Каракалину, сачуван је и до данас; оба се датирају 202. годином. У њима једно од царевих имена гласи *Pertenaci* (у дативу) одн. *Pertenacis* (у генитиву). Ово се наравно може мотивисати у терминима вулгарног вокализма: *Pertinaci(s)* > *Pertenaci(s)*, са променом *ĭ* > *e* у интертоничком слогу. Но, с ближим увидом испоставља се да су сведочанства те промене не само релативно ретка већ и битно познија од реченога датума[7] – што, начелно говорећи, не чини ствар немогућом у нашем случају, али свакако оставља места за друкчије тумачење. Битним се чини то што, мада по натписима не наилазимо често на графију E за *ĭ* у интертоници, са́мо царево име у облицима *Pertenacis*, *Pertenaci*, није ограничено на ову нашу инстанцу;[8] штавише, цар се и у номинативу зове *Pertenax* у натпису AE 1954.172 (Остија). Ја сам склон претпоставци да је то гласило *Perténax*, с акцентом на пенултими. Придев *perténax* био би случај вулгарне рекомпозиције мотивисане семантичком реинтерпретацијом и праћене ризотонијом: то јест, различито од старог придева *pertĭnax* »устрајан, упоран«, који се махом узима пренесено, сад бисмо имали и *per-tenax* »јако дурашан, жилав«, у прозирној вези с простим придевом *tenax*.[9] У домену антропонимије, *Perténax* би се, онда, сврстало уз омиљена когномента као *Valens*, *Constans* и сл., међу имена која хоће да значе опстанак и здравље.

Други случај се тиче једног римског сребрног тањира нађеног у Швајцарској; о његовом нишком пореклу сведочи натпис укуцан на полеђини: *Euticius Naisi p*(*ondo*) (*quinque*) (IMS 4.131). Петровић ту (и на још једном месту, 4.133c) пише *Nais*(*s*)*i*, као да се гемината подразумева. Али може бити да је у *Naisi* гемината изостављена хотимично, да би се избегло акцентовање на пенултиму, које по латински нормално следује уобичајеној форми *Naissus*,[10] а одражава се и у потоњим балканским преобликама овог имена. Мотив би можда био тај да се акцентуација саобрази епихорским навикама – с тим што ваља признати да о епихорском облику дотичног имена у првим деценијама IV века, па ни о његовом акцентовању, ми не знамо довољно. Грчки, који има Νάϊσσος и Ναϊσσός, сведочи, најскептичније узев,[11] ако не о акцентуацији друкчијој од латинске онда бар не изричито у корист ове, а слику компликују и двосложне варијанте, као *Naessus* код Амијана Марцелина (21.12.21 *apud Naessum*) и *Nesus* код Анонима

[7] *S. W. Omeltchenko*, A Quantitative and Comparative Study of the Vocalism of the Latin Inscriptions of North Africa, Britain, Dalmatia, and the Balkans, Chapel Hill 1977, 203–208. По њему, промену *ĭ* > *e* у интертоници треба датирати VI–VII веком и везивати пре свега за подручје Галије.

[8] *Pertenaci(s)* налазим на још десетак места по епиграфским текстовима; између осталог, у трогирском натпису ILJug 2793.

[9] Овај има и романског потомства: REW 8638, ставка 1.

[10] Исто би важило и о *Navissus*, форми забележеној код Консенција.

[11] Доказе да инојезични и нарочито латински материјал у грчком подлеже реакцентовању по домаћим обрасцима прикупља и тумачи J. Kramer, Von der Papyrologie zur Romanistik, Berlin / New York 2010, 139–150 (»Zur Akzentuierung der Latinismen des Griechischen: Von der “lex Wackernagel” zur “lex Clarysse”«). По тој студији судећи, акцентуација без обзира на изворну била би у грчком толико претежан случај да се из грчких облика страних имена скоро никад не може непосредно закључивати о изворном акценту.

од Равене (4.15 *Nesi*).[12] Свакако, о графијским навикама везаним за латинско име Ниша, и нарочито о питању геминате, натписи прикупљени у IMS нажалост не говоре много: од укупно седам инстанци, с геминатом су 4.129 *Naiss*(*i*) и 132 *Naissat*(*um*), а без ње 3.2.102 *Naisati*; остало је скраћено (*NAIS* или *N*).[13]

Под ставком фонологије указаћу још само на неколико занимљивости скопчаних са именима лица. Нишка посвета богињи Фортуни, IMS 4.4, датирана 221. годином а нестала у XX веку, садржи (осим имена *Restutus* за *Restitutus*, што је чест вулгаризам заснован на гашењу вокала у интертоничном слогу) занимљиву форму *Selaucus*. Име је конзулско, и Петровић поправља: *Sel‹e›ucus*, што је, разуме се, фактички тачно;[14] међутим може бити да је та грешка била мотивисана савзучјем с другим именима: упор. *Glaucus*, *Alaucus, Selaucha*.

Миљоказ из Ћуприје (данас у Београду, у међувремену разбијен на комаде) IMS 4.123 садржи форму *Gall‹e›nio*[15] уместо *Gallieno*. Име тога цара у натписима подлеже доста широком варирању: добро су потврђене графије *Galienus* и *Gallenus*,[16] а и за ћупријску графију сад имамо паралелу у AE 1984.445 (Сардинија) [*G*]*allenio*. Осим очевидног утицаја који у овој ствари има гентилициј *Gallenius* (епиграфски потврђен на десетине пута) – оно што је графијским варијантама царевог имена заједничко, то је њихова везаност за питање вулгарнолатинског јода. У игри су секундарне консонантске групе [lj] и [nj], проблем њиховог даљег третмана у вулгарном развоју, и с тим у вези питање писменог одраза ових фонетских процеса. Судећи по варијантама имена *Gallienus*, третман вулгарних консонантских група [lj] и [nj] средином III века подразумевао је тежњу ка елиминацији јода на један од два међусобно искључива начина: или кроз настанак нових палатала [ʎ] и [ɲ], или кроз повратак на просто [l] и [n] уз губитак јода. То је, дакле, она ситуација која се у историјској лингвистици назива сучељеним процесима.

На римском надгробнику ископаном у Нишу пре педесетак година, IMS 4.34, чита се *Ti. Cladius* за *Ti. Claudius*. Таква графија није незабележена, нпр. CIL 3.13760 (Дакија) *Ulpia Cladia*, CIL 6.667 (p.3757) *Cladius Eutyches*, 7554 *Cladius Juc*[*undus*], 31151 *Ti. Cladius Justus*, 8.6875 *Q. Cladius Rusticus*. Привидно, то је случај редукције дифтонга *au* > *a*: реч би била о вулгаризму заступљеном највише у форми *Agustus* за *Augustus*, потврђеној већ у Помпејима (D*Pomp* 92) и много пута потом; код граматичарâ упор. GL 7.108.6 (Капро) *ausculta non asculta*. Али редукција *au* > *a* заправо је условљена контекстом: она се догађа у претоничном слогу онда кад у тоници имамо вокал *u*. У нашем случају тај услов није испуњен, и зато за форму *Cladius* не треба, по мом мишљењу, тражити

[12] Сумаран преглед античких имена Ниша дао је Петровић у IMS 4, стр. 37; за потпунију слику в. *A. Loma*, Osamnaest vekova u tri slova: toponim *Niš* kao živi spomenik prošlosti«, ур. *Н. Богдановић*, У светлу царских градова, Ниш 1994, нарочито 16–17.

[13] Уз та два сведочанства из IMS 4 вредно је спомена и једно костолачко, IMS 2.217 *Cosanciolo*. Та графија, која стоји за *Constantiolo*, сведочи о преображају вокала *i* у хијату у вулгарнолатински јод, и, с тим у вези, премештању акцента: свршетак дотичне речи, који би класично гласио -*tíolo*, овде гласи - *tjólo* или -*kjólo*.

[14] Ако је судити по факсимилу, грешку је можда покушао да исправи и сам клесар.

[15] На камену је GALLFNIO, банална грешка.

[16] Види ILS 3, стр. 199.

објашњење у вулгарнолатинској фонологији.[17] Може бити да та форма стоји под утицајем егзотичних имена *Cladus*, *Clado*, *Cladeus*, *Clada*, *Cladilla*.[18]

* * *

На пољу вулгарне морфологије указао бих пре свега на натпис из Ћуприје IMS 4.85, где има једна интересантна језичка црта с доста широким импликацијама. На том надгробнику чита се *superstantes* у смислу »остали [за покојником], живи« – што се нормално каже *superstites*. Ова употреба глагола *superstare* наместо *superesse* (»опстати, претећи«) вулгарна је; у књижевном корпусу томе најближе стоји интензив *superstitare* »преостајати, не понестајати« на једном месту код Плаута (*Per.* 331), док за употребу сличну реченоме вулгаризму треба заћи у позни латинитет.[19] Епиграфских паралела, међутим, има више, и то добрих. Најбоља се налази у Костоцу, на једном глагољивом латинском надгробнику пуном вулгаризама, IMS 2.142, где речи *donec superstaret* недвосмислено значе »све док је поживео«, *quamdiu vixit*. Даље потврде имамо у ILJug 1297 (Карабинци код Штипа) [*parentes*] *suprastantes fili‹is›* »родитељи који осташе за својом децом«,[20] ILBulg 171 *matri pientis*(*simae*) *superstanti*, IScM 5.42 *reliquerunt heredes bonos filios superstantis*,[21] и можда AE 1979.536 (Доња Мезија) *coniux pientissima superstans*. Упадљиво, све те потврде – а ја других не налазим – потичу с натписа из балканских провинција. Додуше, нема их много, па с тако малим основом не можемо тврдити да пред собом имамо посведочену једну регионалну језичку црту; опет, ми ту могућност не можемо ни искључити. Било како било, за мотивацију овог вулгаризма чини се значајним то што, са изузетком IMS 2.142, посвуда имамо не глагол у личним облицима већ облике партиципа *superstans*. То би, онда, могла бити хиперкоректна форма придева *superstes*, врло честог у надгробним натписима. Овај се, наиме, јавља у многобројним графијама[22] које сведоче о томе да (попут других речи које спадају у више регистре језика а притом имају мање обичну флексију) његов тачан облик и склоп нису били јасни слабије образованом свету међу латинофонима. С једне стране, придев је подлéгао вулгарној тежњи ка равносложности, и отуд NomSg *superstis*,

[17] У овом контексту, међутим, вреди споменути да редукцију *au* > *a* показују рани латинизми у албанском (*aurum* > *ar*, *gaudium* > *gas*); хвала Алекасандру Ломи на овој опасци.

[18] Узгред и ово: у истоме натпису чита се и COHR, за шта у издањима стоји *cohor*(*tis*) или *coh‹o›r*(*tis*); у ствари би требало *cohr*(*tis*), упор. AE 2001.1568 (Реција, II век) *cohrt*(*ibus*). Посреди су вулгарне форме *chortis*, *chortibus*, а графије *cohrtis*, *cohrtibus* обележене су једним релативно честим феноменом, метатезом аспирације (в. нпр. D*Vulg*, стр. 162, под metathesis aspirationis). — На име вулгарне фонологије ево још и овога: на надгробној стели нађеној у селу Рутевцу (те пренетој у Алексинац, где је и изгубљена), IMS 4.96, чита се формула *positus es* »сахрањен је«. Ту нема потребе писати *es*(*t*), како стоји у издањима; *es* за *est* је познат вулгаризам (очуван у романском, нпр. шп. *es*) мотивисан фонетски (упор. честу графију *pos* за *post*, за коју в. нпр. ILS 3, стр. 833).

[19] Код Еннодија, *Carm.* 2.6.1 (епитаф за девицу Мелису) читамо *corpore devicto moritur quicumque superstat*: 'survive', преводи *A. Souter*, A Glossary of Later Latin to 600 A.D., Oxford 1949 s.v. *supersto*. Још много позније, у XII веку, Хуго од Св. Виктора, *Gramm.* 4, међу *significantia 'superesse'* (речи које значе »опстати, преостати«) убраја *remanet, restat, superstat*.

[20] Шашел *ad loc.* напомиње: »*suprastantes* pro *superstantes*«, очевидно имајући у виду вулгаризам о којем овде говоримо.

[21] *H. Mihăescu*, La langue latine dans le sud-est de l'Europe, București, Paris 1978, § 289.

[22] За примере в. ILCV 3, стр. 595–596.

Gen *superstis*, Acc *superstem*, све облици који ову реч придружују претежном типу придевске промене у трећој деклинацији. Супротно, јављају се и облици као *superistitem*, где протетичко *i* показује да се реч доживљава као сложеница (*super-istitem*), чији је први део у сваком случају прозиран; други, непрозирни део затичемо преобликован у NomSg *superstens* (ILCV 446a), где се грађа придева *superstes* изједначава с грађом партиципа. У следећем кораку, тај наоко партицип претвориће се, хиперкорекцијом, у прави партицип, везан за конкретан глагол: не више *superstens*, него *superstans*, уз *superstare*.[23] На крају ће глагол *superstare* показати и у личним облицима значење својствено хиперкоректном облику *superstans*: то је стање које затичемо у IMS 2.142, и по мом увиду можда још само у CLE 541 *coniux... vidua n*(*un*)*c mihi... superstat*.[24]

Споменуо сам малочас вулгарну тежњу ка равносложности. Позната под називом изосилабизам, та појава тиче се обликâ NomSg у латинској трећој деклинацији, који се саображавају својим генитивима, омогућујући тиме промену по равносложном обрасцу.[25] Може бити да једну инстанцу изосилабизма имамо у нишком вотивном натпису IMS 4.1, где се чита *Melioris v*(*otum*) *s*(*olvit*): дедикантово име, које би имало да гласи *Melior*, овде се у NomSg јавља као *Melioris*. Што треба нагласити, то је да ствар није извесна. Изосилабизам врло претежно погађа једносложне NomSg; типични случајеви су нпр. *lentis*, *urbis* уместо *lens*, *urbs*;[26] на том се типу заснивају и рефлекси изосилабизма у романском двопадежном систему, нпр. лат. NomSg **montis* > стфр. *monz*.[27] На тој линији треба узети у обзир да – кад је посреди онај тип промене који нас се овде тиче, а то су imparisyllaba на -*or* – латинска опозиција типа *imperator* : *imperatorem*, с различитим акцентом и неједнаким бројем слогова у NomSg и AccSg, опстаје и функционише у романском двопадежном систему, упор. стфр. *emperere* (прави падеж) : *empereor* (коси падеж); па тако и у самом нашем случају, лат. *melior* > стфр. *meldre*, лат. *meliorem* > стфр. *meillor*. По томе, дакле, изосилабизам типа NomSg *melior* > *melioris* не изгледа много вероватан. Но на другој страни, зна се да о латинским вулгаризмима не сме да пресуђује потоње стање у романском;[28] и уосталом, форму *Melioris* у IMS 4.1 не само што не можемо узети друкчије осим као NomSg, већ она и није сасвим без паралеле: има један надгробни натпис из Чаковца, ILJug 358, где се властито име *Favor* јавља у NomSg као *Favoris*.

---

[23] Од извеснога значаја може бити и то што се глагол *superstare*, са својим обичним значењем (»стајати изнад, надносити се«), код римских писаца јавља у партиципу презента много чешће него у другим облицима – врло изразито код Ливија (10 од 12 случајева) и код Стација (4 од 5).

[24] Овако скраћено цитиране, речи из CLE 541 изгледају јасније него што јесу у свом укупном контексту. Ипак, »coniux mea mihi superstes est, hoc dici puto« – Buecheler *ad loc*.

[25] За књишка сведочанства вулгарнолатинског изосилабизма в. *W. A. Baehrens*, Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinischen Appendix Probi, Halle a. d. Saale 1922, 102–103; за епиграфска, *Mihăescu*, Langue latine dans le sud-est de l'Europe, § 199; за прегледно излагање, *P. Stotz*, Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters (Handbuch der Altertumswissenschaft, II.5), vol. 4: Formenlehre, Syntax und Stilistik, München 1998, 4 VIII § 28. На изосилабичке формације осврће се неколико пута и сам *Appendix Probi*: 21, 115, 128; упор. и 74, 96; за коментар в. *R. J. Quirk*, The Appendix Probi. A Scholar's Guide to Text and Context, Newark 2006 ad locc.

[26] Присцијан, GL 2.341.22; *Фредегарова хроника* 1.54.14.

[27] *V. Väänänen*, Introduction au latin vulgaire, Paris ³1981, § 233.

[28] *В. Недељковић*, Увод у проучавање вулгарног латинитета, књ. 1: Феноменологија и извори, Београд 2012, 82–83.

За деклинацију властитих имена везује се и случај IMS 4.40 *Candidani*. Насупрот једној старијој претпоставци,[29] Петровић је ову форму узео као женско име у DatSg. Томе у потпору вреди навести пре свега неколико горњомезијских паралела: IMS 1.55 *Caleni*, 2.102 *Aurelianeni*, 132 *Agathen*[*i*], а ја мислим да и у 1.1 треба читати *dea*[*e*] *Hecaten*(*i*).[30] Додуше, све се те инстанце тичу женских властитих имена с егзотичним NomSg на -*e*, која, уопштено говорећи, и јесу најподложнија вулгарној деклинацији преко -*n*-. Сам феномен,[31] међутим, захвата нешто шире: експанзија назалне промене на класичну *a*-деклинацију врши се у области властитих имена (нпр. *Sergia Sergianis*, *Fortunata Fortunatanis*) и заједничких именица којима се с разних становишта означавају лица (нпр. *tata tatanis*, *barba barbanis*):[32] ово се збива с ослонцем на стари и врло упечатљиви тип -*o* -*onis* у трећој деклинацији, који је пун именица из речених области, и то често с призвуком колоквијалним ако не и изразито народским (нпр. *Capito Capitonis*, *Naso Nasonis*, *baro baronis*, *pusio pusionis*).

На својој страни, међу вулгарне појаве у латинској трећој деклинацији убрајају се и следећа два случаја. У Белој Паланци је својевремено нађен, а у међувремену и фрагментован, надгробник IMS 4.76, где се чита *generi pient*(*issimo*). Ту имамо посла с вулгарном променом именице *gener* »зет« по трећој уместо другој деклинацији: истоветан DatSg у врло сличном контексту налази се у једном дачком натпису, IDR 2.39, а о облику NomPl *generes*, опет по трећој деклинацији, сведоче надгробни натписи AE 1989.480 (Шпанија), CIL 8.3492 и 7928 (Африка), док је у књишким изворима архаично потврђен DatPl *generibus*.[33] А друго, врло интересантни графито на опеци нађеној близу Владичиног Хана, IMS 4.118, садржи, између осталих занимљивости,[34] формулу *pro bona volumtate sua* »по својој доброј вољи, својевољно«. Наизглед, *volumtate* је ту само графија за оно што се обично пише *voluntate*. Треба, само, узети на ум и то да у вулгарним изворима, књишким и епиграфским,[35] има једна бастардна реч, *volumptas*, настала не дејством фонолошких чинилаца већ укрштањем двеју именица сличних по облику и сродних по значењу: *voluntas* »воља, жеља« и *voluptas* »уживање, задовољство«. У IMS 4.118, дакле, могли бисмо лако имати

[29] Премерштајн и Вулић су ту претпостављали *Candid*[*i*]*ani* (*Петровић*, ad loc.).

[30] *В. Недељковић*, О језику вотивних натписа римског Сингидунума, ур. *В. Јелић*, Sobria ebrietas: У спомен на Мирона Флашара (Зборник Филозофског факултета, А20), Београд 2006, 184.

[31] *Väänänen*, Introduction au latin vulgaire, § 239.

[32] Ја овде са практичних разлога наводим иза номинатива генитив. У ствари, генитиви на -*anis* (и -*enis*) сразмерно су ретки; акузативи на -*anem* или -*enem* јављају се нешто чешће, а далеко највећи број потврда имамо за дативе на -*ani* или -*eni*.

[33] На једном месту код Акција, *trag*. 65.

[34] Можда силабичка скраћеница у *d‹e›votus*; у имену *Ingenus*, графија са -*u*- место -*uu*-; фраза *liberum dimittere*; и најважније, у том натпису испрва се место *dim‹i›sit* читало *d*(*e*)*posit* (в. IMS 1.177): с језичког становишта то би било значајно утолико што облик *posit* важи за леп регионални вулгаризам (о којем *J. Herman*, Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique, Tübingen 1990, 94–104).

[35] *H. Rönsch*, Itala und Vulgata. Das Sprachidiom der urchristlichen Itala und der katholischen Vulgata unter Berücksichtigung der römischen Volkssprache, Marburg 1875², 459; *M. Leumann*, Lateinische Laut- und Formenlehre (Handbuch der Altertumswissenschaft II.2.1), München 1977, 216–217.

графијску варијанту тог познатог вулгаризма – исто као што се на другом месту јавља овој нашој супротна графија *volunptate* (CIL 6.15018).

На римском надгробнику IMS 4.38, који се данас фрагментован чува у нишком Народном музеју,[36] чита се и ово: *fil*(*iae*) *dulc*(*issimae*) *et sibi sequiture*: дедиканткиња, то јест, поставља споменик (своме мужу и) својој рано умрлој кћери. Са речју *sequiture*, која ту стоји као женски DatSg футурског партиципа, постављају се извесна језичка питања; пре свега питање вулгарне морфологије: јер, разуме се, очекивали бисмо *secuturae*. С погледом на изворе, који су у овој ствари пре свега књишки, може се рећи да при извођењу футурског партиципа има много недоследности и колебања (компликованост те слике не даје се ни наслутити из школски поспремљених »основних облика« глагола). У шуми инстанци расутих по литератури од ране до позне епохе[37] разазнаје се једна несумњива тенденција: основа футурског партиципа тежи да се асимилује презентској основи. Ово се догађа не само у недостатку партиципа перфекта (на чијој се основи футурски партицип нормално изводи) већ и мимо тога: зато имамо опозиције као *sonitus* или *sonaturus*, *sectus* или *secaturus*, *fructus* или *fruiturus*, *argutus* или *arguiturus*, *rutus* или *ruiturus*, а код депонентних глагола ноторно *mortuus* или *moriturus*, *ortus* или *oriturus*. У позном латинитету и кроза средњи век облици на *-iturus* толико су учестали да се понекад називају нарочитим именом: »слаби партиципа футура«.[38] Овдашњу форму *sequiturus* смештамо, дакле, у јасан језичкоисторијски контекст, иако она сама нема много блиских паралела; вредна је спомена пре свега једна релативно рана епиграфска инстанца, CIL 9.1681 (Беневенто, 257. година) *consequituros*. То је што се морфологије тиче, а смисао глагола *sequi* у овом контексту свакако је »поћи за покојником«, тј. умрети после њега; тога има и другде по надгробним натписима, нпр. CIL 3.2490 (Салона) *hanc post bis quinos sequitur... mater annos* »за њом је после десет година пошла и њена мати«. Футурски партицип у IMS 4.38 има вредност иреалне аподозе уз подразумевану протазу: то јест, са *filiae sibi secuturae* мисли се »кћери која би дошла на ред тек после ње«, и домишља се *si fata dedissent* »да је судбина хтела«.[39] Посреди је један од прегнантних склопова својствених покласичном и потоњем латинитету.[40]

Овде ће бити место и за опаску о грчком надгробном натпису IMS 4.53, нађеном својевремено у Нишу, а касније изгубљеном у Београду. У том тексту наилазимо на чудновату партиципску форму ἀποτενάμενος, која се досад тумачила двојако. Насупрот Премерштајн-Вулићевом нагађању да ἀποτενάμενος ту стоји

[36] Вулић је још видео цео надгробник, и постоји факсимил; в. *Петровић*, ad loc.

[37] За обилат преглед в. *F. Neue* / *C. Wagener*, Formenlehre der lateinischen Sprache, vol. 3*:* Das Verbum, Leipzig 1897³, 581–593; пробрано *Leumann*, Lateinische Laut- und Formenlehre, 617.

[38] *Stotz*, HLSMA 4, VIII § 119.1.

[39] Блиску епиграфску паралелу имали бисмо вероватно у ILCV 4431B, кад тај натпис не би био исувише фрагментован. Реч је о хришћанском надгробнику с краја IV в.; поставља га, чини се, отац сину. Ту се на једном месту чита *quem secuturus*: мисли се, ваљда, требало је да оде син за оцем а не обратно; другде стоји *reversurus in virum*, опет са футурским партиципом – али ту је смисао поготову нејасан.

[40] За примере футурског партиципа као еквивалента иреалне аподозе у књижевној употреби в. *R. Kühner / C. Stegmann*, Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache, II: Satzlehre, 1–2, Hannover 1976⁵, 1.761–762.

као клесарева омашка за ἀπογενάμενος, тј. да на камену имамо τ за γ, Петровић је држао да омашке нема и да облик ἀποτενάμενος стоји за ἀποτεθναμένος.[41] Петровићево резоновање чини се двоструко неубедљивим: нејасно је како можемо узети ἀποτενάμενος као ἀποτεθναμένος а притом не претпоставити клесареву омашку; а ни у сам циљани облик ἀποτεθναμένος не вреди веровати, јер таквог партиципа (колико ја видим) нигде нема. На другој страни, Премершајн-Вулићеву претпоставку ἀπο‹γ›ενάμενος за ἀπογενόμενος (»преминуо«) лако је подржати не само с графијске већ и с морфолошке стране;[42] у међувремену, нашла се и паралела ἀπογεναμένη на једном надгробнику у Бугарској.[43]

* * *

На понешто од онога што сам подвео под вулгарну морфологију може се гледати и као на лексиколошка питања. У тој сфери, међутим, занимљиве појединости из нишких натписа не спадају све међу вулгаризме. Вотивни натпис IMS 4.62, постављен у царско здравље, *pro salute dominorum nostrorum*, својом формулацијом не одваја од других сличних натписа, с тим што је закључен речју *dicatissimus* »одан, лојалан«. Читалац навикнут више на књижевне него на епиграфске изворе ту ће застати, јер термин делује чудновато: оданост царском величанству обично се исказује придевом *devotus*. И одиста, *dicat(issim)us* је права »епиграфска реч«; потврђена на десетине пута у натписима,[44] она је ипак зато у књижевности коришћена врло слабо.[45]

Другачије треба квалификовати једну необичност у надгробном натпису IMS 4.31, где се покојник, војник, представља као *disces epibeta*. У читање нема сумње иако је камен изгубљен,[46] а необичан је како склоп тако и сама форма речи. Општи термин *discens* (»шегрт, обученик, приправник«) у контексту војничких специјалности обично је праћен спецификацијом у генитиву множине, по обрасцу *discens equitum*. Зашто и овде није тако, тешко је рећи; може бити да се неизвесност обликâ дотичне именице протезала и на GenPl, па је овај зато избегнут. Ево пак у чему је неизвесност. За овдашње *epibeta* »маринац« има и других потврда, али су оне не само ретке и дистантне (две у Цезарском корпусу, једна код Витрувија) већ и гласе нешто друкчије: *epibata.* Тај се термин, у ствари, прикључује једној не тако малој групи позајмљеница чији су грчки изворници агентивна имена уза сложенице глагола βαίνω. У облику NomSg те позајмљенице се колебају између егзотичног свршетка *-tes* и одомаћеног *-ta*;[47] но у сваком случају, основни вокал у њима

[41] »Ἀποτενάμενος certainement pour ἀποτεθναμένος ; il est moins probable que cette forme soit une erreur du lapicide, écrite au lieu de ἀπογενάμενος« – Петровић *ad loc*.

[42] Летимичним претраживањем једног електронског корпуса долазим до двеста и више појава глагола γίγνομαι и његових композита у аористу типа ἐγενάμην (место ἐγενόμην) у позногрчкој литератури.

[43] *V. Beševliev*, Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964, бр. 110 – с референцијом на наш натпис.

[44] Цигло 50 погодака даје претрага у EDH.

[45] Упор. Aug. *Civ. Dei* 1.1 и 3.31.

[46] Текст се врло јасно разазнаје чак и на фотографији папирнатог отиска датој у IMS.

[47] Тачна слика тога колебања тешко се стиче, јер су леме у многим речницима униформисане, или се колебање *-tes*/*-ta* само констатује, без речи о конкретним потврдама.

је *a*, не *e*, па имамо -*bates*, не -*betes* – разуме се, у складу с изворним -βάτης.[48] За објашњење необичног нишког *epibeta* Петровић је указивао на две могућности: једно на вулгарнолатински прелазак *a* > *e* у неакцентованом слогу, а друго на грчки предложак друкчији од познатог.[49] Збиља, ако се уз ἐπιβαίνω претпостави *ἐπιβήτης уместо нормалног ἐπιβάτης, то би било донекле налик на ситуацију уз διαβαίνω, где имамо и διαβήτης и διαβάτης, додуше не као колебање већ као две оделите лексеме. Ово, разуме се, мора остати у домену претпоставке, баш као и оно прво, вулгарна промена *a* > *e*. Поузданог објашњења нема; све док је тако, *epibeta* остаје хапакс или бар случај сличан хапаксу и утолико вредан држања на уму.

Дотакнимо се најзад и једне лексиколошке црте која не само што (за разлику од малопређашњих) јесте недвосмислено вулгарна већ има и вишег значаја. У ћупријском надгробном натпису IMS 4.84 налази се именица *brutes* »снаха«. Посреди је реч германског порекла (упор. готски *bruths*), која се, с обзиром на остале епиграфске потврде, сврстава међу могуће подунавске регионализме.[50] Тих потврда, међутим, укупно има мало, само три,[51] а на другој страни, овај вулгарни германизам има романског потомства чија дистрибуција ниуколико није подунавска (главна ставка је данас већ изобичајена француска реч *bru* »снаха«).[52] На сваки начин, зна се да регионализми као такви представљају један деликатан аспект вулгарнолатинских студија: зато и на ову инстанцу треба поименце и наглашено указати.

* * *

За вулгарнолатинске регионализме везује се и ово што ћу прво споменути прелазећи на питања синтаксе. У нишком натпису IMS 4.51 налазе се две инстанце адноминалног датива: *filius Thomae vicario*, и потом *sororis* (тј. *sorores*) *patri*.[53] Као специјални чинилац који је погодовао ширењу адноминалног датива у латинским надгробним натписима по Илирику наводи се[54] то што је, при преношењу у латински језик, релативно велик број балканских епихорских антропонима бивао адаптиран на два различита и конкурентна начина, по обрасцу

[48] Поред *epibates*, ево које су то речи: *angobates*, *chorobates*, *embates*, *neurobates*, *oribates*, *schoenobates*, *stereobates*, *stylobates*, *tichobates*, *toechobates*; толико даје стари *O. Gradenwitz*, Laterculi vocum Latinarum, Leipzig 1904.

[49] *Петровић*, ad loc.

[50] *J. N. Adams*, The Regional Diversification of Latin 200BC–AD600, Cambridge 2007, 678.

[51] Сем ове ћупријске, то су CIL 3.4746 = ILLProN 498 (Норик) и CIL 3.12377 = ILS 8558 (Доња Мезија).

[52] С дијалектално забележеним секундарним значењем »невеста«. О романским рефлексима в. REW 1345.

[53] Тај натпис спада у групу од три хришћанска епитафа на мермеру, од којих IMS 4.50 и 51 припадају истој породици и ваљда истоме споменику, а ни IMS 4.52 као да није далеко. Главну особеност тих трију натписа чини писмо, с врло уочљивим цртама унцијале. Али они су упадљиви и што се језика тиче, са овећим уделом вулгаризама. Датирање: Петровић у IMS 4, стр. 34, поради ономастике спомиње 4.51 као споменик из VI века; *П. Петровић*, Палеографија римских натписа у Горњој Мезији, Београд 1975., 135–136 и Табла IX (»Каталог«, бр. 24–26): »V–VI век, према месту налаза«.

[54] Према познатој хипотези Јожефа Хермана: в. *Herman*, Du latin aux langues romanes, 315–320. Потврде је сабрао *Mihăescu*, Langue latine dans le sud-est de l'Europe, § 234 (епиграфске с балканског подручја, али и две из Галије; уосталом укључује и ставке из Прокопија), а практичан осврт даје *Adams*, Regional Diversification of Latin, 675–676.

Bato Batonis, *Pletor Pletoris*, односно *Batonius Batoni(i)*, *Pletorius Pletori(i)*; ово је довело до морфосинтактичке амбиваленције облика на *-i*, схватљивих као DatSg по једном или GenSg по другом обрасцу;[55] са тог полазишта, у надгробним натписима, поготову хришћанским, учестављају и одомаћују се склопови с недвосмисленим дативом, типа CIL 3.9537 (Солин) *arca Saturnino militi Salonitano*. Шире узев,[56] ти склопови су ослоњени на стари адноминални датив који се у латинском бележи још од Плаута надаље, и не сасвим ретко.[57] Две појаве адноминалног датива у IMS 4.51 сведочиле би, онда, о коначном домету тог развитка: извесност и правилност трију различитих форми јемчи нам да овде више немамо посла с амбиваленцијом супстратног порекла, као што се још не суочавамо ни с неутралисаним свршецима речи унутар једног (фонолошким или којим другим путем) нарушеног система именске промене на путу од латинског ка романском; уместо свега тога, на делу су недвосмислени и хотимични дативи.

Текст натписа IMS 4.129 налази се на сребрним патерама из Ниша израђеним о десетогодишњици цара Лицинија (317): *Licini Auguste semper vincas. Sic x sic xx. Naiss*(*i*). Речи *sic decem sic viginti* свакако значе »како десет тако и двадесет«; то јест, нека би Цар дочекао и наредну годишњицу. С језичке стране, корелација *sic... sic...* вулгарна је, или (да се тачније изразимо) некњижевна. У класичној форми она би гласила *ut* или *quemadmodum... sic...* (покласични језик познаје и *quomodo... sic...*).[58] Правих паралела за *sic... sic...* ја не знам ни из позније књижевности; само релативно близу стоје места као Hier. *Comm. Eph.* 3 (PL 26.549) *illud sic esse non debuit, hoc vero esse sic debuit* »оно није смело онако, а ово је морало овако«. Шири контекст дате појаве је овај: колоквијално, или с призвуком колоквијалног, одувек се могло на два различита предмета узастопце реферисати истом заменицом, по обрасцу *hic... hic...* (»овај..., а онај...«), *huc... huc...* (»овамо..., а онамо...«), уместо очекиваног *hic... ille...* и *huc... illuc...*: нпр. Pl. *Mil.* 1308, *Most.* 778; *Rh. Her.* 2.25.40; Cic. *Inv.* 1.99.[59] Уосталом, и сам класични латинитет зна за обрте као *alter... alter...* »један..., а други...«. Увиђамо, дакле, да корелација *sic... sic...*, попут многих других вулгаризама, у ствари представља само корак даље од давно познатих и примљених језичких црта.

У лесковачком Народном музеју има једна сразмерно добро очувана вотивна плоча богу Либеру, IMS 4.109. Текст јој се свршава овако: *pro salutes suas et vicanorum posuerunt*. Ствар је обична, али формулација је необична, с акузативом уместо аблатива и множином уместо једнине. Што се оног првог тиче, бркање падежа у предлошким конструкцијама, и поготову појава акузатива иза оних предлога који класично траже аблатив, представља (укупно говорећи) можда и најбоље потврђен вулгаризам из сфере падешких грешака. Међутим,

---

[55] Узгред, чини се да један такав именски облик – амбивалентан, а досад неопажен као такав – имамо у београдском натпису IMS 1.53 *Falconi*.

[56] Класичну расправу конкурентних обрта с дативом и с генитивом дао је *E. Löfstedt*, Syntactica. Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins, књ. 1: Über einige Grundfragen der lateinischen Nominalsyntax, Lund 1942², 209–224 и 402–405.

[57] Чувени пример из Плаута је *Mil.* 1431 *Philocomasio amator*.

[58] За примере в. OLD s.v. *sic*, 7.

[59] *J. B. Hofmann / A. Szantyr*, Lateinische Syntax und Stilistik (Handbuch der Altertumswissenschaft II.2.2), München 1965, 181–182.

унутар тог пакета има извесних неједнакости. Док се инстанце акузатива иза *cum*, на пример, јављају доста често у најразличитијим изворима, акузатив иза *pro* не може се ниуколико сматрати обилно потврђеним.[60] У књишким изворима он се везује махом за вулгарне идиоме *pro hoc ipsud* »хотимице« (потврђен код Егерије, 24.8, и у Бенедиктовом *Правилу*, 61.1), и *pro modum* »сразмерно« (на више места у *Хироновом марвеном лекарству*). У епиграфским изворима, опет, посветна формула *pro salute* добро је позната у вулгарном облику *pro salutem*; међу десетинама примера из разних крајева римског света довољно је овде споменути два малоскитијска примера, IScM 1.340 и 5.64.[61] Књишки и епиграфски извори, дакле, узајамно се допуњују указујући на то да вулгарни акузатив иза *pro* углавном представља обележје неких готових, идиоматизованих израза; у »слободној« употреби њега безмало и нема.[62] То је што се тиче акузатива; множина *salutes*, међутим, представља веће изненађење. Епиграфских паралела за њу ја не налазим, а ни књишких, по свему судећи, неће бити много. Кад се и јави, а јавља се код познијих писаца, та множина праћена присвојним елементом – *salutes meae*, *tuae* и томе слично – има значење »моји (твоји итд.) поздрави«, нпр. Greg. *Ep*. 3.63 *domnae Dominicae salutes meas dicite*; у овој тачки се познолатински узус слаже с модерним српским, где *поздрав* често стављамо у множину па говоримо о *поздравима* из чисто фразеолошких разлога. Но, за *salus* у значењу »здравље« и »спасење« тог мотива нема, и зато овај лесковачки случај треба особито нотирати.

На једној опеци нађеној својевремено у лесковачком крају, а данас изгубљеној, читао се неоштећен латински графито: *Deus aduvet vobis et nobis* »Бог да помогне вама и нама« (IMS 4.115);[63] тај је поздрав, очевидно, био упућен са циглане на грађевину. Интересантан вулгаризам ту лежи у конструкцији глагола *adjuvare*, с објектом у дативу место правилног акузатива. Ширење дативске рекције глагола науштрб акузативне позната је ствар;[64] држи се да је оно било од случаја до случаја мотивисано рекцијом што блиских што даљих синонима, нпр. *sinere* +Dat према *permittere*; *docere* +Dat према *suadere* и *ostendere*; па тако и *adjuvare* +Dat према *adesse* и *prodesse*. Пореклом, та појава је свакако вулгарна, мада о њеној релативној прихваћености у позном латинитету изричито сведочи

[60] По речима једног старог зналца, он се јавља »ретко али поуздано«: *E. Löfstedt*, Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache, Uppsala 1911, 289.

[61] На свој начин, за дедикацију се везује и не баш јасни помпејски графито D*Pomp* 41 *Romanus olim palim aurum pro ferrum dedica*(*t*).

[62] Утолико ће интересантији бити натпис ILS 705 (препис царског рескрипта, средишња Италија, тридесете године IV века) *pro amplitudinem nuncupationis* »спрам високог имена које ће [храм] понети«. Насупрот томе, потврдама акузатива иза *pro* не треба, по мом мишљењу, прибрајати један службени натпис из јужне Италије с краја IV века, ILS 792, где у склопу формуле *pro beatitudine temporum felicitateque publici status* имамо графију *felicitatemque*. Та графија је, верујем, увелико скопчана с тешкоћама наслањања енклитике *-que* на претходни кратак слог (в. нпр. *В. Недељковић*, Нацрт класичног латинског вокализма и прозодије, Нови Сад, Сремски Карловци 2008, 79–80).

[63] О потреби да се ту чита дословце *aduvet*, а не *ad*(*i*)*uvet* (како је читао Вулић и за њим Петровић), и о фонетском вулгаризму за који се ово везује, *Недељковић*, О језику вотивних натписа римског Сингидунума, 378.

[64] *Löfstedt*, Syntactica, 200–208; *Hofmann / Szantyr*, Lateinische Syntax, 89; *Stotz*, HLSMA 4, IX § 15.

једна ставка у *Плацидовим глосама*, CGL 5.44.22–23 *»adjuva me«, »adjuva mihi«, utrumque dici potest, melius tamen »me«*. На сваки начин, потврде за *adjuvare* +Dat своде се на неколико сасвим позних случајева у литерарним изворима,[65] па је ова наша инстанца утолико вреднија пажње.

* * *

Ко се бави сведочанствима вулгарног латинитета зна из искуства да у неким случајевима утисак вулгарности не потиче само из језичке сфере. У тексту или на датом месту не мора бити опипљивих вулгаризама у правом смислу речи а опет се кроз формулацију такву каква је може прозирати извесна неукост и простота. Није ни чудо. У потрази за језичким показатељима необразованости, ми ћемо често наћи да и други симптоми указују на то исто: између тога *како* нам вулгарни извори говоре и *шта* нам они говоре не може се увек повући јасна граница. Инстанци које у овом смислу измичу дефинисању (па су, у неку руку, још утолико занимљивије) има доста и по епиграфским текстовима. Овде бих обратио пажњу на два локална примера.

Међу римске натписе које је средином XVI века Антун Вранчић затекао набацане пред нишким каравансерајем и исписао их[66] спада и надгробник IMS 4.37, на којем се читала посвета ветерану Јулију Виндексу и »његовој Елији Серени«, *Aeliae Serenae ejus*. Реч је о супружницима, и очекивало би се да покојница слови као покојникова *conjunx* »супруга« или бар *contubernalis* »животна сапутница«;[67] међутим, њихов однос није експлициран ниједним термином. И мада је ствар, с обзиром на контекст, потпуно јасна, сам овај околишни манир изражавања подсећа на оно зазирање које у традиционалнијим или мање просвећеним срединама неретко следује експлицитном спомену брачног односа – оно чиме је, на пример, била мотивисана старинска српска (и нишка!) употреба речи *домаћица*. На тај манир је, без сумње, циљао и Петроније описујући свог Трималхиона како пред гостима опет и опет говори о својој жени: *Fortunata mea*.[68]

У нишком Народном музеју чува се натпис IMS 4.81, нађен у Овсињинцу,[69] на јужним обронцима Суве планине, надгробни споменик који подиже једна удова: *conjux bene merita m{m}arito titulu posuit*.[70] Ту бисмо, разуме се, очекивали посвету »заслужном мужу«, *marito bene merito* (или *bene merenti*), али не: уместо тога, дединканткиња сама себе назива заслужном, *bene merita*. На ово можемо гледати као на фразеолошки вулгаризам, упоредив с модерним српским случајевима као *бићу љубазан да...* (с наивним ослонцем на идиом *будите љубазни*). Стицајем околности, конкретни услови у којима се могла

[65] ThLL s.v. *adiuvo* [Bannier] 1.718.72–78.

[66] Горе, фусн. 2.

[67] Или, на крају крајева, *uxor* – јер ни та реч није ретка по надгробним натписима.

[68] Petr. 52.8, 71.3, 71.11.

[69] Код *Петровића*, ad loc., пише *Ovsinjac* (која се омашка пренела и у новију литературу), док у регистру IMS 4 стоји *Ovsenica*, свакако по Вулићу, који се у своје време служио тим обликом.

[70] Издавач ту претпоставља клесарску грешку, што није нужно: можемо читати и *meritam marito*, са сувишним *m* на крају речи, што је опет вулгаризам (за графију *-am* уместо *-a* у NomSg упор. нпр. CIL 3.7547 (Томи) *matronam*). Но, та ствар не утиче на запажање које следи.

развити та неука употреба видљиви су нам у једном данас изгубљеном натпису из Прћиловице, IMS 4.100, где је стајало *Candidus, fili b. m. p.*: то се наравно чита *filii bene merenti posuerunt* »заслужном (покојнику) подигоше синови«, али ко није био начисто с надгробним формулама, могао је такву скраћеницу рашчитавати и погрешно: *filii bene merentes*, »заслужни синови«.

Споменимо најзад и једну специјалну област филолошког изучавања епиграфског материјала: тумачење римских натписа у њиховом сублитерарном аспекту. Једна нарочита врста натписа – епитафи у најужем смислу речи, тј. надгробни натписи у стиху – представљају главни корпус текстова појмљивих као антична префигурација онога што данас знамо као сублитературу или чак »дивљу књижевност«. У томе смислу, римска надгробна поезија нам боље од скоро свих других извора сведочи какве је представе полуобразован латински свет имао о томе шта је литерарно. Они по себи најпријемчивији и граматичаревим трудом најбоље утубљени састојци класичног песништва, пре свега његова топика и конвенционални елементи језика и стила, овде се јављају као стереотипи којим анонимни стихотворци рукују како знају и умеју, кад вешто, кад невешто, с резултатима баналним или гротескним.

Сачувани римски епитафи броје се на неколико хиљада; овај број укључује многе фрагментоване и на други начин неизвесне или нејасне текстове. По себи се разуме да је тумачење тог материјала скопчано и са вулгарнолатинским студијама. Мали узорак тог посла изнећу овде на два нишка примера.

Текст хришћанског надгробника IMS 4.50[71] гласи овако: *Fili meus dulcis Antonine, quem fata tulerunt cum octavo carperet anno, disripuit mors invida vitae. Fecit vero terminum vite ms. sept. ind. nona*. Његова је структура у неку руку типична. Исправну синтаксу ту не треба тражити; у тексту су два анаколута: он отпочиње апострофом (»мили мој сине Антонине«, у не сасвим правилном вокативу), али се не наставља сходно томе, а затим и глагол *disripuit* остаје без објекта. Но, што је најупадљивије, то су три узастопна правилна хексаметарска свршетка: *quem fáta tulérunt*, *cum octávo cárperet ánno*, *dísripuít mors ínvida vítae*.

Стихова ту, право говорећи, нема; чега има, то су окрајци версификације, колико да састав заличи на песму, и ти су окрајци удешени да звуче познато и прикладно, гробљански. Први, »којег Судба узе«, позајмљен је из Вергилијевог плача за Дафнидом;[72] други, »на почетку осме му године«, почива на релативно омиљеној употреби глагола *carpere* у епитафима;[73] у трећем, који ни по себи ни у контексту не даје потпуног смисла, мотив »ненавиднице Смрти« призван је помоћу једне од најовешталијих фраза у латинској надгробној поезији.[74] Иза

[71] Тај натпис припада групи већ споменутој другим поводом – в. фусн. 51.

[72] Verg. *Buc.* 5.34 *postquam te fata tulerunt.* Епитафи уопште стоје под великим утицајем Вергилија као класика над класицима. Темељно о томе *R. P. Hoogma*, Der Einfluss Vergils auf die Carmina latina epigraphica. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung der metrisch-technischen Grundsätze der Entlehnung, Amsterdam 1959.

[73] Махом у изразима *iter carpere* »ићи путем« (ово најчешће о путнику пролазнику) и *vitam carpere* »ићи кроз живот«. Нашем натпису најближе стоји CLE 2234 = ILCV 1590, где је глагол *carpere* такође праћен податком о годинама живота.

[74] Упор. нпр. CLE 429 *mors me invida traxit*, 647 *sic tibi non rapiat mors invida tam cito natos*, 698 *abstulit hunc rebus decimo mors invida lustro*, 1375 *quamvis... tuos mors invida ruperit annos*. Исти

тога, као што често бива у епитафима чак и кад су срочени спретније од овога, нешто података остављено је и за потоњи, прозни део натписа. У овоме, за глаголску фразу *fecit terminum vitae* тешко је рећи да ли јој је субјект смрт или сâм покојник; ја верујем да је ово друго, јер ми се чини да је *mors invida* сасвим одиграла своје у првој, песничкој половини натписа.

О нишком надгробнику IMS 4.39 писао сам већ;[75] овде ћу кратко указати на тај споменик скромне израде али интересантних одлика. Његова два фрагмента налазе се узидана у источну ескарпу нишке тврђаве,[76] недалеко један од другога: стесани и излизани, они се данас више и не разазнају у маси камених блокова.[77] По читању које сам предложио и образложио, текст гласи овако: [- – - *de*]*cepta juvencl*[*i*]*, Aurel*(*i*) *Bant*[*ionis*] *juvenis, qui* (*i*)*nnocuus vi*[*x*(*it*) *a*(*nnos*) *X*]*X dilectus. qu*[*i*] *miserand*[*us a*] *pessimam gentem, qui*[*etus*] *dum restaret, per*[*em*]*ptus,* [*neque*] *gentis perjura p*[*e*]*nam, nec eflict*[*a c*]*onjux neque am*[*ic*]*i, quantum* [*n*]*efas vider*[*e paren*]*tes*. Превод, дослован колико је могуће, био би овај: »...преварена... (једног) младића, младог Аурелија Банциона, који незлобиво поживе двадесет година, омиљен. Он, сиромах, смакнут од рђавих људи док стајаше миран, нити вероломници пропатише, нити ојађена (му) супруга и пријатељи, колику страхоту доживеше (његови) родитељи.« У свом актуалном стању, тај епитаф се (исто као малопређашњи IMS 4.50) има убројати међу тзв. *commatica*, натписе који, мада нису у стиху, садрже уломке метричног текста.[78]

Што се садржине тиче, епитаф IMS 4.39 срочен је с ослонцем на читаву батерију стереотипа. Пријазан човек и миран грађанин, покојник је, на своју несрећу и свачију жалост, драматично уморен од »олоша«, то јест разбојникâ, који смичу путнике чак и кад се ови не опиру њиховом насиљу; тај »вероломни сој« не добива што заслужује; ни њихова казна, као ни бол покојникове удовице и његових пријатеља, не може се мерити с тугом његових родитеља – који су, очевидно, и дедиканти споменика.

На вербалној разини, цели тај склоп чини утисак смушености и пометње. Анаколутичан, као несмишљен уцело већ домишљан на парче, а на другој страни пун поетизама, он је можда настао као радикална прерада неког првобитног састава у стиху. Овај је могао бити вештије срочен и баш зато изведен уздржано, без дречавих појединости. Но, дедиканти као да су хтели нешто друго – не стилизовану слику *нечије* погибије, *нечијег* нечовештва, *нечије* жалости, него

мотив и исту формулацију затичемо најзад и у једном епигонском књижевном саставу, *Буколикама* Немезијановим, 1.47 *si florentes mors invida carperet annos*.

[75] *V. Nedeljković*, From Funerary Poetry to Vulgar Prose? The Case of IMS 4.39, Illinois Classical Studies 31 (2006) 114–127.

[76] У нишку тврђаву узидан је овећи број епиграфских споменика: в. *Петровић*, Ниш у античко доба, 16–18.

[77] Натпис је видео и издао Вулић (у *Споменику СКА* 47 (1909), стр. 148, бр. 72, с факсимилом); у IMS је донесен без ревизије (»nous ne l'avons pas trouvé« – *Петровић*, ad loc.) и без иновација. Податак да код М. Ђ. Милићевића постоји факсимил тог натписа у потпуно очуваном стању (тако Петровић у IMS 4, стр. 15, фусн. 18) није исправан: број 39 ту је штампан уместо 38.

[78] Ситнице на страну, овде имамо најмање два упадљива хексаметарска свршетка, *decepta juvencli* и *nefas videre parentes*, као и хексаметар допола у *qui innocuus vixit*.

своју властиту тужну причу у неколико речи. Ако је тако, од песме коју су они држали да морају преправити остају нам само трагови који казују да је постојала.

* * *

На крају бих нагласио још две ствари, или, модерније речено, извукао две поенте. Кад у латинским натписима тражимо сведочанства језичке историје, тада, као и при другим пословима на истоме материјалу, уживамо извесне предности које римска епиграфска заоставштина исказује над неким другим врстама извора. Натписи су драгоцени како са своје материјалне аутентичности, тако и са ширине и разнородности друштвених група и појединаца који су их оставили за собом. Толико се, ваљда, могло назрети и из мог овдашњег излагања. Друго, што се јамачно мање видело али свеједно важи, то је корист и у другом смеру. Филолошки рад не само што не иде науштрб приступа који нуди и практикује епиграфска наука, већ уз њега долази као вредна и, у понеком случају, битна допуна. Од »филологије међу натписима«[79] корист се може имати већ при објављивању епиграфске грађе. Обзири те врсте могу, наиме, да утичу понекад и на само читање натписа – да не спомињем што бар на једној врсти текстова којих смо се овде дотакли, на епиграфским песмама, од почетка није ни могућно радити без добре филолошке спреме и сталног ослонца на филолошке процедуре.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

AE = L'Année épigraphique.

CGL 5 = *G. Goetz*, Corpus glossariorum Latinorum, vol. 5: Placidus. Liber glossarum. Glossaria reliqua, Lipsiae 1894.

CIL = Corpus inscriptionum Latinarum.

CLE = *F. Buecheler*, Carmina Latina epigraphica, vol. 1: Lipsiae 1930^{2}; vol. 2: 1897; vol. 3: *E. Lommatsch*, Supplementum, 1926.

D*Pomp* = *E. Diehl*, Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes (Kleine Texte, 56), Bonn 1910.

D*Vulg* = *E. Diehl*, Vulgärlateinische Inschriften (Kleine Texte, 62), Bonn 1910.

EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg, www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/ .

GL = *H. Keil*, Grammatici Latini, 1–7, Lipsiae 1855–1880.

IDR 2 = *D. M. Pippidi*, *I. I. Russu* (edd.), Inscripţiile antice din Dacia şi Scythia Minor, Bucureşti 1975– , prvi razred: Inscriptiones Daciae Romanae, vol. 2: *G. Florescu, C. C. Petolescu*, Pars meridionalis inter Danuvium et Carpatos montes, 1977.

ILBulg = *B. Gerov*, Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae, vol. 1.2: Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae, Serdicae 1989.

ILCV = *E. Diehl*, Inscriptiones Latinae Christianae veteres, 1–3, Berolini 1961^{2}.

[79] Програмски о томе *Marcillet-Jaubert J.*, Philologie et inscriptions, Revue des études anciennes 42 (1960) 362–382.

ILJug = *A. & J. Šašel*, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia... repertae et editae sunt, Ljubljana 1963–1986: vol. 1: ...inter annos MCMXL et MCMLX... ; vol. 2: ...inter annos MCMLX et MCMLXX... , 1978; vol. 3: ...inter annos MCMII et MCMXL... .

ILLProN = *M. Hainzmann*, *P. Schubert*, Inscriptionum lapidariarum Latinarum provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices, Berolini, Novi Eboraci 1986– .

ILS = *H. Dessau*, Inscriptiones Latinae selectae, 1–3, Berolini 1892–1916.

IMS = *F. Papazoglou* (ed.), Inscriptions de la Mésie Superieure, Beograd 1976– : vol. 1: *M. Mirković*, *S. Dušanić*, Singidunum et le nord-ouest de la province, 1976; vol. 2: *M. Mirković*, Viminacium et Margum, 1986; vol. 3.2: *P. Petrović*, Timacum Minus et la valée de Timok, 1995; vol. 4: *P. Petrović*, Naissus—Remesiana—Horreum Margi, 1979.

IScM = *D. M. Pippidi*, *I. I. Russu* (edd.), Inscripţiile antice din Dacia şi Scythia Minor, Bucureşti 1975– , други разред: Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae, vol. 1: *D. M. Pippidi*, Histria et vicinia, 1983; vol. 5: *E. Doruţiu-Boilă*, Capidava—Troesmis—Noviodunum, 1980.

PL = Patrologia Latina.

Литература – Secondary Works

Adams J. N., The Regional Diversification of Latin 200BC–AD600, Cambridge 2007.

Baehrens W. A., Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinischen Appendix Probi, Halle a. d. Saale 1922.

Beševliev V., Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964.

Gradenwitz O., Laterculi vocum Latinarum, Leipzig 1904.

Herman J., Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique, Tübingen 1990.

Hofmann J. B. / Szantyr A., Lateinische Syntax und Stilistik (Handbuch der Altertumswissenschaft II.2.2), München 1965.

Hoogma R. P., Der Einfluss Vergils auf die Carmina latina epigraphica. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung der metrisch-technischen Grundsätze der Entlehnung, Amsterdam 1959.

Kanitz F., Römische Studien in Serbien, Wien 1892.

Kramer J., Von der Papyrologie zur Romanistik (Archiv für Papyrusforschung, Beiheft 30), Berlin / New York 2010.

Kühner R. / Stegmann C., Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache, II: Satzlehre, 1–2, Hannover 1976[5].

Leumann M., Lateinische Laut- und Formenlehre (Handbuch der Altertumswissenschaft II.2.1), München 1977.

Löfstedt E., Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache, Uppsala 1911.

Löfstedt E., Syntactica. Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins, књ. 1: Über einige Grundfragen der lateinischen Nominalsyntax, Lund 1942[2].

Loma A., Osamnaest vekova u tri slova: toponim *Niš* kao živi spomenik prošlosti«, ур. *Н. Богдановић*, У светлу царских градова, Ниш 1994, 7–26.

Marcillet-Jaubert J., Philologie et inscriptions, Revue des études anciennes 42 (1960) 362–382.

Mihăescu H., La langue latine dans le sud-est de l'Europe, Bucureşti, Paris 1978.

Недељковић В., О језику вотивних натписа римског Сингидунума, ур. *В. Јелић*, Sobria ebrietas: У спомен на Мирона Флашара (Зборник Филозофског факултета, А20), Београд 2006, 181–190 [*Nedeljković V.*, O jeziku votivnih natpisa rimskog Singidunuma, ur. *V. Jelić*, Sobra ebrietas: U spomen na Mirona Flašara (Zbornik Filozozofskog fakulteta, A20), Beograd 2006, 181–190].

Nedeljković V., From Funerary Poetry to Vulgar Prose? The Case of IMS 4.39, Illinois Classical Studies 31 (2006) 114–127.

Недељковић В., Нацрт класичног латинског вокализма и прозодије, Нови Сад, Сремски Карловци 2008 [*Nedeljković V.*, Nacrt klasičnog latinskog vokalizma i prozodije, Novi Sad, Sremski Karlovci 2008].

Недељковић В., Увод у проучавање вулгарног латинитета, књ. 1: Феноменологија и извори, Београд 2012 [*Nedeljković V.*, Uvod u proučavanje vilgarnog latiniteta, knj. 1: Fenomenologija i izvori, Beograd 2012].

Neue F. / *Wagener C.*, Formenlehre der lateinischen Sprache, vol. 3*: Das Verbum*, Leipzig 1897[3].

OLD = *Glare P. G. W.* (ed.), Oxford Latin Dictionary, Oxford 1982.

Omeltchenko S. W., A Quantitative and Comparative Study of the Vocalism of the Latin Inscriptions of North Africa, Britain, Dalmatia, and the Balkans, Chapel Hill 1977.

Петровић П., Палеографија римских натписа у Горњој Мезији, Београд 1975 [*Petrović P.*, Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji, Beograd 1975].

Петровић П., Ниш у античко доба, Ниш 1999[2] [*Petrović P.*, Niš u antičko doba, Niš 1999[2]].

Quirk R. J., The Appendix Probi. A Scholar's Guide to Text and Context, Newark 2006.

REW = *Meyer-Lübke W.*, Romanisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1935[3].

Rönsch H., Itala und Vulgata. Das Sprachidiom der urchristlichen Itala und der katholischen Vulgata unter Berücksichtigung der römischen Volkssprache, Marburg [2]1875.

Souter A., A Glossary of Later Latin to 600 A.D., Oxford 1949.

Stotz P., Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters (Handbuch der Altertumswissenschaft, II.5), књ. 4: Formenlehre, Syntax und Stilistik, München 1998.

ThLL = Thesaurus linguae Latinae.

Väänänen V., Introduction au latin vulgaire, Paris 1981[3].

Vojin Nedeljković
(University of Belgrade – Faculty of Philosophy)

FEATURES OF VULGAR LATIN IN THE INSCRIPTIONS OF NAISSUS

The epigraphic material from the region of Naissus, in spite of its relative scarcity and poor state of preservation, offers valuable examples of Vulgar Latin usage. Interesting phenomena include an instance of the imperial name Pertinax in the form *Pertenax*, which may be due to a vulgar reinterpretation of the name ('Very Tough', cf. *Constans*, *Valens*, sim.) and may imply rhizotony (*Perténax*); the adjective *superstantes* 'survivors', apparently the issue of two consequent vulgar developments, *superstes* > *superstens* (hypercorrect spelling) > *superstans* (false analogy); an isosyllabic 3rd declension nominative singular, *Melioris* (from the name Melior), as well as a 3rd decl. dative singular *generi* from the 2nd decl. noun *gener* 'son-in-law'; an early borrowing from Germanic, *brutes* 'daughter-in-law'; a 'weak' future participle, *sequiture*, for *secuturae*; the bastard noun *volumptas*, cf. *voluntas* and *voluptas*; a correlative construction with *sic...sic* for *quemadmodum...sic*; and the verb *adjuvare* followed by a dative, which illustrates a vulgarism known from the Glossaries.

Another kind of vulgarity, which is rather a matter of simplicity than purely linguistic incompetence, is found in cases such as an epitaph whose dedicator calls herself *bene merita*; or a semi-metric inscription—a *commaticum*—whose actual text may be the outcome of tampering with a regular epigraphic poem.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 730:725.826(495.02):94(495.02)"03"
DOI: 10.2298/ZRVI1350065S

PAUL STEPHENSON
(Radboud University, Nijmegen)

THE SKYLLA GROUP IN CONSTANTINOPLE'S HIPPODROME

The Skylla group was among the most famous bronze sculptures installed in the hippodrome at Constantinople. This paper suggests that the Skylla was a feature of Constantinople at its re-foundation, but perhaps originally stood facing the Bosphorus. In around AD 400 it was moved to the hippodrome where it stood until its destruction in 1204, and where it may for some time have served as a fountain.

Keywords: Skylla, Sculpture, Hippodrome, Harbour, Fountain

The Skylla group was among the most famous bronze sculptures installed at Constantinople. It was well placed on the central reservation of Constantinople's hippodrome, because the *spina* comprised seven water basins and was called *euripos* after the water channel between Attika and Euboea. The Skylla was closely associated with a narrow strait: she prowled one shore of a narrow channel, traditionally identified as the Strait of Messina, opposite the whirlpool Charybdis. Sculpture groups featuring the Skylla were placed in artificial water features in Roman villas and grottos, imperial and aristocratic, notably in Italy. Most famously, a fragmentary marble version of the Skylla group was discovered in 1957 at Sperlonga, at a villa held to have been owned by the emperor Tiberius.[1] It was placed on an island in the central pool of a grotto facing a *triclinium*, or dining area.[2] The group was reconstructed by the sculptor S. Bertelin, advised by B. Andreae and B. Conticello, and since then a digital recreation has been

[1] Notably by Andreae in various publications since the discovery of the fragments in 1957, including at *B. Andreae*, Laokoon und die Gründung Roms, Mainz 1988, 69–70; *Idem*, Odysseus. Mythos und Errinerung, Mainz 1999, 205–6. See also *Stewart* 1977, with a lengthy argument for Tiberius' ownership. However, the grotto should not be understood to have been owned by Tiberius simply because he is known to have been dining there during a tragic rock-fall in AD 26.

[2] *A. Kuttner*, Delight and danger in the Roman water garden: Sperlonga and Tivoli, ed. *M. Conan*, Landscape Design and the Experience of Motion, Washington D.C. 2003, 121, has suggested that the beast devouring men might be seen as a humorous allusion to dining, and might have said the same for nearby Polyphemos and the wine-sack. See also *B. A. Robinson*, Histories of Peirene. A Corinthian Fountain in Three Millennia, Princeton and Athens 2011, 240–2.

produced by A. Tayfun Öner.[3] Skylla emerges from the water beside Odysseus' ship, its stern rising up near her right hand, which is clasping the head of the steersman, and in her left a the steering oar which she wields above her head as a weapon. Her two writhing fish trails grasp Odysseus' travelling companions, pulled from the boat, which the dogs around her waste are mauling and biting. Odysseus stands behind the doomed steersman holding his sword and shield.[4]

This is the not the form of the Skylla described by Homer, but rather follows a later type, which had emerged by the fifth century BC, as a terracotta from Melos now in the British Museum demonstrates (fig. 1). It was the preferred Roman form, as described by Virgil (*Aeneid* 3. 427–8), and Ovid (*Metamorphoses* 13. 898–968).[5] Andreae has dubbed the composition the Sperlonga – Constantinople type, because he believed that the Sperlonga group was based on a Hellenistic bronze original, probably from Rhodes, and perhaps the very one later installed in Constantinople.[6] A second type, a sculptural group reconstructed from marble fragments preserved from Hadrian's villa at Tivoli, lacked a boat. Nonetheless, it was placed on an island in a scenic canal artificial lake. Similarly, Domitian placed a Skylla group in a round pool in the gardens of his villa at Castel Gandolfo.[7]

Let us trace the history of Constantinople's Skylla group backwards from the moment of its destruction. Niketas Choniates, writing shortly after the sack of the city in 1204, described 'the ancient Skylla' of Constantinople as she appeared when she was destroyed by the forces of the Fourth Crusade. She was 'depicted leaning forward as she leapt into Odysseus' ships and devoured many of his companions: in female form down to the waist, huge-breasted and full of savagery, and below the waist divided into beasts of prey.'[8] The *Patria Konstantinoupoleos*, compiled at the very end of the tenth century, confirms that the boat was part of the ensemble and suggests that seven men were depicted, being Odysseus and the six companions that he allowed Skylla to devour.[9]

---

[3] *Andreae*, Laokoon, 69–134. See also *G. Säflund*, The Polyphemus and Scylla Groups at Sperlonga, Stockholm 1972. The digital recreation can be seen at *A. Berger*, Hippodrome in Folklore and Legend, ed. *B. Pitarakis*, Hippodrom / Atmeydanı. A stage for Istanbul's history, 2 vols., Istanbul 2010, 198, fig. 11.1, and online (last accessed 3 July 2013), http://www.byzantium1200.com/hipodrom.html

[4] *Andreae*, Laokoon, 76–86, provides expansive description and analysis of the Sperlonga fragments, which is reprised more briefly but with better photos at *Andreae*, Odysseus, 205–15.

[5] It was this form of the Skylla that would re-appear in the Latin west, in a rare, perhaps unique fresco at Corvey, dated to c. AD 850–900. Here Skylla is not slaying Odysseus' men, but rather being slain by Odysseus, who pierces her with a spear in the manner of a warrior saint. See *G. Hanfmann*, The Scylla of Corvey and her Ancestors, Dumbarton Oaks Papers 21 (1987) 249–60.

[6] *Andreae*, Laokoon, 100–1, 115–17, 118–21. For criticism of Andreae's theories see *B. S. Ridgway*, Laokoon and the foundation of Rome, Journal of Roman Archaeology 2 (1989).

[7] For the extensive literature on the Roman villas, notably at Tivoli and Sperlonga, see *Kuttner*, Delight and danger, and *Robinson*, Histories of Peirene, 239–45, with notes.

[8] Nicetae Choniatae Historiae, ed. *J.-A. Van Dieten*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Berlin and New York 1975, 651. The references to Skylla in medieval Greek sources are collected by *Andreae*, Laokoon, 108–11; *S. Bassett*, The Urban Image of Late Antique Constantinople, Cambridge 2004, 218–219; *Berger*, Hippodrome, 197–8.

[9] According to Homer, Odyssey, 12.85–110, who tells the tale first, the beast had six necks and heads, each with three rows of teeth that would seize a man. Up to her middle she was hidden in a grotto. This form is shown, albeit with only three of the six necks, in the Chiusi ivory (dated to c. 600 BC). See *Buitron D.*, *Cohen B.* and *Austin N.*, The Odyssey and Ancient Art: An Epic in Word and Image,

> And there is another [statue] which includes a boat: some say it is Skylla who devours men from Charybdis. And there is Odysseus whose head she holds in her hand. Others say this is the Earth and the Sea and the seven ages which are devoured by the deluge, and the present age is the seventh.[10]

The first interpretation is incorrect to identify Odysseus in Skylla's grip, for we know this to have been the steersman. In the alternative, prophetic interpretation, each man represented an age, six of which have passed, and the last – presumably this is Odysseus, the only man not in the Skylla's grip – will soon join them.

In the eighth century, the *Parastaseis Syntomoi Chronikai* devoted six chapters to the statues of Constantinople's hippodrome, comprising various enigmatic allusions to monuments that can or cannot easily be identified.[11] Among these are the so-called 'Dragon Statue' (τὸ δρακονταῖον) and 'Epigram of the Medes' (τῶν Μήδων τοῦ ἐλεγείου). The latter is often taken to mean the Serpent Column, which was inscribed with a list of Greek cities who defeated the Persians, i.e., Medes. The *Parastaseis* states the following of the *drakontaion*:

> Philip the dynast expounded many things, in the course of which he passed this on: that while the *drakontaion* is a likeness (ἐκτύπωμά) of Arkadios, it is a display (ἐπίδειξις) of his brother Honorius reigning in Rome.[12]

It has been suggested that the *drakontaion* refers to the Skylla group, and therefore that it was installed on the *euripos* by Arkadios (*ektypoma* being either his 'erection' or 'likeness', both possible translations offered by Cameron and Herrin, and contrasted with *epideixis*). 'Likeness' seems a perfectly sensible English translation in the context of this work, for the authors of the *Parastaseis* set themselves the task of identifying for each statue both its historical and prophetical meanings, only some of which had hitherto been revealed.[13] For example, a statue of an elephant in the Basilika was revealed to have been a metaphor for Justinian II's use of barbarians to regain the throne, but also for his subsequent inability to control them. By the same reasoning, the 'likeness' of the Skylla, may have been taken as a metaphor for Arkadios' victory over the Goths, in 401, and for the decapitation of the Gothic king Gainas, whose head was sent to the emperor. Skylla, as we have noted, was gripping the head of the steersman in one hand, while she wielded his steering oar as a weapon, as if to behead him.

Annendale-on-Hudson, New York 1992, 136–49; *Andreae*, Odysseus, 303–4; *Robinson*, Histories of Peirene, 239.

[10] Patria II.77, ed. *T. Preger*, Scriptores Originum Constantinopolitanarum, Leipzig 1901–1907, 190.

[11] Constantinople in the early eighth century: the Parastaseis Syntomoi Chronikai, 60–65, edd. *A. M. Cameron* and *J. Herrin*, Leiden 1984, 136–47, 248–60.

[12] Parastaseis 62, edd. *Cameron*, *Herrin*, 138–41, 250, 252.

[13] *B. Anderson*, Classified knowledge: the epistemology of statuary in the *Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Byzantine and Modern Greek Studies 35 (2011) 1–19, suggests that the 'philosophers' of the city, who compiled the work as a dossier through the eighth century, were compelled by those objects that would reveal their true meanings through time, like the elephant that had revealed the fate of Justinian II.

However, Skylla cannot be seen on extant illustrations of the Column of Arkadios, as has frequently been claimed. The column depicted the celebration of Arkadios' victory over Gainas, and which was completed in the early decades of the fifth century, featured on the lowest spiral of its winding narrative frieze, illustrations of the Forum of Constantine and its statues as they must have appeared at the end of the fourth century. It has frequently, and mistakenly, been stated that this is the hippodrome. On the eastern side of the Column of Arkadios, depicted immediately to the left the schematic sketch of the circular forum, is a male upper torso wielding a club, who in the place of legs has two writhing serpents. This is a typical depiction of a giant, at least since the Hellenistic period, who appears to be engaged in combat with another male figure, around whose arm a beast, or a living pelt, is wrapped. This is clear in a high-resolution illustration supplied by Trinity College Cambridge (The Freshfield Album, Trinity College Library Cambridge, MS 0117.2) (fig. 2).[14]

The identification of the *Parastaseis*' *drakontaion* as the Skylla is plausible, therefore, but far from certain.[15] Indeed, the identification appears to be undermined by the fact that the *Parastaseis* has just described the Skylla group, referring to it not as a dragon, but as 'among the female statues ... giving birth to wild beasts that devour men', referring thus to the serpents and dogs issuing from parts of the she-beast. The group is 'accompanied also by a boat' and it 'reveals the story of the godless Justinian', meaning the second reign of Justinian II (705–11).[16] However, if one accepts that the *Parastaseis* was a compilation which reflected various opinions on the same objects, and notes that we are expressly told that the *drakontaion* was interpreted by 'Philip the dynast', then this duplication need not be an obstacle to identification.

The Skylla was already on the *euripos* in c. 500, when a satirical poem preserved in the *Greek Anthology* (XI. 271) reveals that an iron statue of Anastasios was placed near to it:

> Near to Skylla they set up cruel Charybdis, this savage ogre Anastasios. Have fear in your heart Skylla, lest he devour you too, turning a brazen goddess into small change.

Anastasios was famous for his parsimony, and reputed to have melted down statues to mint coins. Another epigram has been preserved in the *Greek Anthology*:

> On Skylla in Bronze. Unless the bronze glistened and betrayed the work to be a product of Hephiastos' cunning art, one looking from afar would think that

[14] See *Bardill J.*, The monuments and decoration of the hippodrome in Constantinople, ed. *B. Pitarakis*, Hippodrom / Atmeydanı. A stage for Istanbul's history, 2 vols., Istanbul 2010, 168, 181; and *Bassett*, Urban Image, 229, who have followed Freshfield himself in interpreting the lowest spiral as depicting the hippodrome rather than the forum, and therefore have misinterpreted the giant as a depiction of Skylla.

[15] Parastaseis 62, edd. *Cameron*, *Herrin*, 138–9, 140–1, suggesting that the Skylla may be the *drakontaion*. *Bassett*, Urban Image, 215–16, 227–9, has provided reasons to support this identification.

[16] Parastaseis 61, edd. *Cameron*, *Herrin*, 138–9, 250–1.

> Skylla herself stood there, transferred from sea to land, so threatening is her gesture, such wrath does she exhibit, as if dashing ships to pieces in the sea.[17]

It is clear that the Skylla here described was accompanied by a boat, and therefore was of the type identified by Andreae as the Sperlonga – Constantinople type.

If it was on the *euripos* of the hippodrome by AD 500, there is clear evidence that the Skylla group was already in Constantinople in the fourth century. A epigram attributed to Palladas, but preserved only in a Latin translation collated in c. AD 400 in the *Epigrammata Bobiensia*, is entitled 'On the Skylla in the circus at Constantinople':

> There is fear that the gnashing Skylla has been set up in this manner near the coast, O Caesar; fashion restraints before (she strikes). For the excellence of the breathing bronze has the power to deceive, that she might seize the sailor before he is on his guard.[18]

The hippodrome is, perhaps, sufficiently close to the sea to justify the rhetorical claim that real sailors would join those cast in bronze in falling victim to the Skylla. Certainly, the Sphendone, but not the *euripos*, might have been visible from the shore of the Sea of Marmara. However, it may also be taken to indicate that the Skylla was placed first 'near the coast' (prope littoram), when the epigram was composed, and subsequently 'in the circus' (in circo), when it was copied into the collection and given an identifying title.

The epigram must have been translated into Latin from the Greek original before 400. If the Greek epigram was the work of Palladas, as scholars believe, then the Skylla will have been present in Constantinople when he wrote.[19] Kevin Wilkinson has recently argued that the epigrams of Palladas date from the reign of Constantine, which would place the Skylla among those bronzes brought to Constantinople by agents despatched by the emperor to Greece, whose plunder included the 'Delphic Tripods'. If we retain a late fourth-century date for Palladas, we must still conclude that the Skylla group was in the city before 400, and possibly decades earlier. Either it was an original feature in the hippodrome, or it was located near the coast in the reign of Constantine, and it was transferred to the hippodrome before c. 400. The latter solution appears better to fit the available evidence.

It is perfectly possible that the citizens of Byzantion had erected a statue of Skylla by their harbour. This appears to have been a common practice among

[17] Greek Anthology ed. and trans. *W. Paton* (Cambridge, MA and London, 1916–18) 9.755. See also *G. Becatti*, La colonna coclide istoriata. Problemi storici, iconografici, stilistici, Rome 1960, 200–2; *Alan Cameron*, The Greek Anthology from Meleager to Planudes, Oxford 1993, 94; *Berger*, Hippodrome, 204, n. 15. Clearly, this is distinct from the earlier Latin epigram and its Greek original attributed to Palladas.

[18] Epigrammata Bobiensia, ed. *W. Speyer*, Leipzig 1963, 62, no. 51: In Scyllam Constantinopolitanum in circo: Frendentem Scyllam metus est prope litoris oram / sic sisti, Caesar: vincula necte prius. / nam potis est virtus spirantis fallere aeni, / ut prius astringat [arripiat?], navita quam caveat. *K. Wilkinson*, Palladas and the foundation of Constantinople, Journal of Roman Studies 100 (2010) 181, provides the translation. See also *Cameron*, Greek Anthology, 93–5.

[19] *Wilkinson*, Palladas and the foundation of Constantinople, 191–2.

sea-faring cities, and one might note further that Byzantion sat at the end of a narrow channel, such as that over which the Skylla was held to preside at Messina. Moreover, Skylla had long been a symbol for naval victory, since Pompey first defeated the pirates. For this reason, the reign of Constantine again suggests itself as an appropriate time for the placement of the Skylla in Constantinople, for Constantine (in fact his son Crispus) had enjoyed a great victory in the Hellespont in 324, weeks before his final victory at Chrysopolis. This would lead us to wonder whether the Skylla was placed on the coast facing the Sea of Marmara. According to the *Patria*, Constantine was responsible for the harbour later completed by Theodosios and which bears the latter's name.[20] Scholars, following C. Mango, are now generally agreed that Constantine, like the citizens of Byzantion, relied upon the two smaller ports on the Golden Horn, the Neorion and Prosphorion.[21] This may be elucidated when the full results of excavations at Yenikapı are published, but in any event the Skylla need not have graced a large harbour, nor even some basic moorings, to be 'prope littoram'. It is conceivable that when Theodosios excavated the artificial harbour that took his name, Skylla was moved from that location to the hippodrome. In this regard, it is interesting to note that a number of contorniates, bronze medallions produced for aristocrats to distribute as new year gifts, were produced under Theodosios showing the Skylla, and the form she takes echoes both surviving examples and the descriptions provided by later sources.[22]

Throughout the Byzantine period, from as early as the fourth century until its destruction in 1204, the Skylla stood in the hippodrome. Placed in one of the seven water basins of the *euripos*, the Skylla stood in line with several features that served for some time as fountains, including the Theodosian Obelisk, Masonry Obelisk and the Serpent Column.[23] It is possible that the Skylla also served as a fountain. Since no trace of the Skylla group survives, we cannot prove this hypothesis, but it is

[20] Patria, II. 63; III.91, ed. *Preger*, II, 184–5 and 248, states that Constantine set up a marble statue of Eleutherios, and presumably also other pertinent monuments; it continues to note that Theodosios I filled up the harbour. See also *R. Janin*, Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique, 2nd edition, Paris 1964, 225–7; *W. Müller-Wiener*, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977, 60–1. But see Codex Theodosianus XV.1.23. Far too much is attributed to Constantine in the patriographical works that was undertaken by others, and they are bound up by the ninth century with legends of Constantine the Great. Most recently see *Anderson*, Classified knowledge.

[21] *C. Mango*, Le développment urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècles), Paris 1985, 38–40, 55 n. 25, contra *Janin*, Constantinople, 226, and others. Mango states that the Theodosian harbour was abandoned, allowed to silt up and given over little by little to gardens between the seventh and fifteenth centuries. Recent excavations contradict the impression that the harbour fell out of use so early. See also *A. Berger*, Der Langa Bostanı in Istanbul, Istanbuler Mitteilungen 43 (1993) 467–77.

[22] *Alföldi A.*, Die Kontorniaten, 2 vols., Berlin and New York 1943, 112, and plate XXVII; *Alföldi* and *Alföldi*, Die Kontorniat-medallions, revised edition, Budapest 1976, 1990, I, 201, nos. 83–86; II, 61, 156–7, plates 63–4. Contorniates are known to have been produced between 356 and 394, after which Theodosios is alleged to have suppressed them, due to their pagan iconography. Others featured two sculpture groups not otherwise known at Constantinople, but famous from finds at Rome: Laokoon, and the Farnese Bull. See *Andreae*, Laokoon, 106–7, and figs. 31–4. It seems probable, therefore, that the contorniate of Skylla reflects a sculpture then present in Rome, similar to that at Sperlonga, and it remains possible that this Skylla, perhaps but not necessarily the Skylla group in the hippodrome, arrived in Constantinople after c. 354 but before c. 400. This would fit with the later tradition that Honorius sent a Skylla sculpture to his brother Arkadios.

[23] *P. Stephenson*, The Serpent Column fountain, edd. *P. Stephenson, B. Shilling*, Fountains of New Rome, Cambridge 2015, forthcoming.

worth pondering because it has recently been suggested that the Skylla was brought to Constantinople from Corinth, where it had stood for at least two centuries within a fountain basin.[24]

B. Robinson has argued that a statue of the Skylla was placed in the sunken courtyard, the *hypaithos krene*, at Peirene during the second century AD, after which it appeared on a series of coins struck by the Antonines and Severans.[25] 'An issue of Septimius Severus poses a typical figure of Scylla with her basin beside a standard representation of the nymph Peirene seated upon a rock', indicating location. On coins of Lucius Verus and Septimius Severus a more elaborate setting is indicated, the Skylla flanked by two Tritons is placed within a square with a scenic facade represented along its top, surely representing a courtyard. Numismatists were the first to suggest that the Skylla was placed in the courtyard of the Peirene fountain, and Robinson agrees, observing that a spout extended to the middle of the *hypaithos krene*, risking loss of hydraulic head to service a large fountain and sculpture group placed in a basin.[26] One cannot determine whether the water flowed through or behind the sculpture, although since it could be viewed from all sides from above, a pipe placed within the group would have been more pleasing. No traces of the Skylla have been found at Corinth (in contrast to Sperlonga or Tivoli, for example). Robinson suggests reasons for this, if any are needed: that it was in bronze, not marble (like those others for which fragments might be left), and that it was taken to Constantinople in the fourth century, shortly after it ceases to appear on Corinthian coins.

In 1927 and 1928, excavations along the axis of the hippodrome, for 48 metres both parallel to and at right angles to the posited line of the *euripos*, revealed many water conduits. According to Stanley Casson, the director of excavations for Oxford University and the British Academy, seven water conduits were identified in the vicinity of the Serpent Column, which stood close to the Skylla.[27] Perhaps the Skylla was connected to a pipe that allowed water to flow to it from a conduit. No source records that the Skylla served as a fountain, but nor do extant sources reveal that the obelisks were fountains, although one can still see traces of their plumbing, for example at the base of the Masonry Obelisk (fig. 3).[28] According to Casson, a trench large enough to admit a man ran beneath the obelisk, which would have allowed for the drilling and plumbing of the base. It is drilled along its vertical axis, under which

[24] *Robinson*, Histories of Peirene, 234–9.

[25] *Robinson*, Histories of Peirene, 234–9. For coins showing the Corinthian Skylla fountain discovered at Corinth, see *Edwards K.*, *Chase G.*, *Fowler H.*, *Robinson D.*, Coins, 1896–1929, Corinth 6 (1933) 9, 36, 38, and plate V (no.192 and 214).

[26] *Robinson*, Histories of Peirene, 349, n. 1, lists pertinent works.

[27] *Casson S. et al.*, Preliminary report upon the excavations carried out in the hippodrome of Constantinople in 1927 on behalf of the British Academy, London 1928, 25–6. These had nothing to do with the seven water basins identified in the hippodrome in the tenth century, on which see *C. Mango*, L'Euripe de l'Hippodrome de Constantinople, Revue des Études Byzantines 7 (1949) 180–93.

[28] We know less about the Theodosian Obelisk, as excavations at its base were not so extensive. *Casson*, Preliminary report, 14–15, reported finding a 'water conduit of small dimensions ... [that] was identical in type and size with that at the 'Column of Porphyrogenitus', and like it [ran] exactly along the axis'. However, it is clear that the Theodosian Obelisk also served as a fountain, and this is explored by *G. Bruns*, Der Obelisk und seine Basis auf dem Hippodrom zu Konstantinopel, Istanbuler Forschungen 7 (1935) 85–6.

the man-sized tunnel ran, and has four intersecting horizontal drillings that meet at the vertical axis, and which were fitted with lead pipes ‘of a type often used in Byzantine buildings’, but with no discernible markings reported. ‘This at once made it clear that the monolithic pedestal served as a four-spouted fountain. The excavation outside the podium on the north-west produced, at the level of the podium itself, fragments of loose mosaic, and it seems possible that there were basins of mosaic into which the water fell.’[29]

The Serpent Column is described as a fountain only centuries after it ceased to operate, but it is clear that it once expelled water from its base. This much is still apparent from the base of the coils, where a large hole punctures the bronze, below which the marble base has been carved to form a channel (fig. 4). In Casson’s words, the ‘basis of the Serpent Column is of peculiar importance in this connexion, since it proves to be founded not on masonry at all, but upon a water-conduit which runs at right-angles to the axis, and which is itself bedded in the yellow clay’, a layer that defines the Byzantine levels of the hippodrome, at that time beneath 4.5m of black earth. The Serpent Column stood in a tank constructed simply from rubble lined with mortar, from which a larger conduit allowed the water to run off. The column had been raised on a marble base, which Casson determined to be ‘an old column capital trimmed and reused’. A hole had been bored in this, through which is it possible to look up from the conduit inside and through the column itself’. Casson conjectured that a lead pipe would have been inserted in this hole.[30] A single fistula about a metre long, which happens to be the only Byzantine stamped lead pipe ever discovered during excavations in Constantinople, had earlier been found within the Serpent Column.[31] If the obelisks and Serpent Column were all plumbed to serve as fountains, it is possible that the Skylla also served as a fountain, even if it the sculpture group was not brought from Corinth.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Constantinople in the early eighth century: the Parastaseis Syntomoi Chronikai, edd. *A. M. Cameron* and *J. Herrin*, Leiden 1984.

Greek Anthology ed. and trans. *W. Paton*, Cambridge, MA and London, 1916–18.

Epigrammata Bobiensia, ed. *W. Speyer*, Leipzig 1963.

Nicetae Choniatae Historiae, ed. *J.-A. Van Dieten*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Berlin and New York 1972.

[29] *Casson*, Preliminary report, 11–12.

[30] *Casson*, Preliminary report, 12–13.

[31] *O. Frick*, Da plataeische Weihgeschenk zu Konstantinopel, Jahrbücher für classische Philologie, Dritter Supplementband (1857–60) 550–1. See now *Crow J.*, *Bardill J.*, *Bayliss R.*, The Water Supply of Byzantine Constantinople, Journal of Roman Studies Monograph 11 (2008) 142.

Литература – Secondary Works

Alföldi A., Die Kontorniaten, 2 vols., Berlin and New York 1943; Die Kontorniat-medallions, revised edition, Budapest 1976, 1990.

Anderson B., Classified knowledge: the epistemology of statuary in the *Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Byzantine and Modern Greek Studies 35 (2011) 1–19.

Andreae B., Laokoon und die Gründung Roms, Mainz 1988.

Andreae B., Odysseus. Mythos und Errinerung, Mainz 1999.

Bardill J., The monuments and decoration of the hippodrome in Constantinople, ed. *B. Pitarakis*, Hippodrom / Atmeydanı. A stage for Istanbul's history, 2 vols., Istanbul 2010, 149–184.

Bassett S., The Urban Image of Late Antique Constantinople, Cambridge 2004.

Becatti G., La colonna coclide istoriata. Problemi storici, iconografici, stilistici, Rome 1960.

Berger A., Der Langa Bostanı in Istanbul, Istanbuler Mitteilungen 43 (1993) 467–77.

Berger A., Hippodrome in Folklore and Legend, ed. *B. Pitarakis*, Hippodrom / Atmeydanı. A stage for Istanbul's history, 2 vols., Istanbul 2010, 194–205.

Buitron D., *Cohen B.* and *Austin N.*, The Odyssey and Ancient Art: An Epic in Word and Image, Annendale-on-Hudson, New York 1992.

Cameron Alan, The Greek Anthology from Meleager to Planudes, Oxford 1993.

Casson S. et al., Preliminary report upon the excavations carried out in the hippodrome of Constantinople in 1927 on behalf of the British Academy, London 1928.

Bruns G., Der Obelisk und seine Basis auf dem Hippodrom zu Konstantinopel, Istanbuler Forschungen 7 (1935).

Crow J., *Bardill J.*, *Bayliss R.*, The Water Supply of Byzantine Constantinople, Journal of Roman Studies Monograph 11 (2008).

Edwards K., *Chase G.*, *Fowler H.*, *Robinson D.*, Coins, 1896–1929, Corinth 6 (1933) 1–172.

Frick O., Da plataeische Weihgeschenk zu Konstantinopel, Jahrbücher für classische Philologie, Dritter Supplementband (1857–60) 485–556.

Hanfmann, The Scylla of Corvey and her Ancestors, Dumbarton Oaks Papers 21 (1987) 249–60.

Janin R., Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique, 2nd edition, Paris 1964.

Kuttner A., Delight and danger in the Roman water garden: Sperlonga and Tivoli, ed. *M. Conan*, Landscape Design and the Experience of Motion, Washington D.C. 2003, 103–156.

Mango C., Le développment urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècles), Paris 1985.

Mango C., L'Euripe de l'Hippodrome de Constantinople, Revue des Études Byzantines 7 (1949) 180–93.

Müller-Wiener W., Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977.

Preger T., Scriptores Originum Constantinopolitanarum*,* Leipzig 1907; 1975.

Ridgway B. S., Laokoon and the foundation of Rome, Journal of Roman Archaeology 2 (1989) 171–181.

Robinson B. A., Histories of Peirene. A Corinthian Fountain in Three Millennia, Princeton and Athens 2011.

Säflund G., The Polyphemus and Scylla Groups at Sperlonga, Stockholm 1972.

Stephenson P., The Serpent Column fountain, edd. *P. Stephenson*, *I. Nilsson*, Fountains of Byzantion – Constantinople – Istanbul, Uppsala and Istanbul 2014.

Stewart A. F., To entertain an emperor: Sperlonga, Laokoon and Tiberius at the dinner table, Journal of Roman Studies 67 (1977) 76–90.

Wilkinson K., Palladas and the foundation of Constantinople, Journal of Roman Studies 100 (2010) 179–194.

Пол Стивенсон
(Радбоуд Универзитет, Најмеген)

ГРУПА *СКИЛА* НА ЦАРИГРАДСКОМ ХИПОДРОМУ

Група *Скила* је била једна од најчувенијих бронзаних скулптура на хиподрому у Цариграду. У чланку се предлаже да се Скила сматра обележјем Цариграда, од његовог оснивања, али да је првобитно стајала окренута према Босфору. Око 400. године је премештена на хиподром, где је била до свог уништења 1204, и где је можда неко време служила као фонтана.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 338.1:94](495.02)"04"
DOI: 10.2298/ZRVI1350075D

МАРКО ДРАШКОВИЋ
(Византолошки институ САНУ, Београд)

ИЗ ПРИВРЕДНЕ ИСТОРИЈЕ ВИЗАНТИЈСКОГ САРДА У V ВЕКУ*

Имајући ослонац у ширем погледу на привредне, социјалне и друге виталне историјске структуре града Сарда у рановизантијском периоду, делимично и у освртима на релевантне особености рановизантијског градског поретка, рад наговештава могућност једне нове интерпретације привредних и других околности које су 459. довеле до склапања споразума између сардског екдика и сардских градитеља.

Кључне речи: Сард, рана Византија, сардски споразум, пети век, византијска привреда.

Supported by broader sighting at economic, social and other vital historic structures of Sardis in Early byzantine period, partly by digressions at relevant singularities of the contemporary urban order itself, the paper tries to suggest a new interpretation of economic and other circumstances which in 459. led to signing an agreement between ekdikos and builders of Sardis.

Keywords: Sardis, Early Byzantium, sardian agreement, fifth century, byzantine economy.

Рановизантијски Сард, убројен међу најбогатије и најмногољудније градове малоазијских провинција Царства, занимљив је за истраживача у многим својим аспектима чије истраживање допушта сачувана изворна грађа – као плодно тле цветања више значајних занатских и других привредних активности, као један од малоазијских градова са типичним рановизантијским социјално-институционалним поретком, као седиште провинције Лидије, те

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 177032 Традиција, иновација и идентитет у византијском свету, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Захваљујем најсрдачније професору К. Фосу на драгоценим саветима корисним за писање овог рада.

донекле и као поприште неколиких занимљивих збивања из политичке и верске историје Царства.[1]

Нераздвојив и истакнут фрагмент у склопу ове проблематике јесте сардски споразум из 459, склопљен између високог царског опуномоћеника и заједнице сардских градитељских занатлија, након необичних и у науци само делимично расветљених компликација, насталих у пословним односима сардских градитеља и њихових послодаваца. Сваки нови покушај интерпретације овог документа, а нарочито давања доприноса расветљавању околности које су стајале иза његовог настанка, унеколико може помоћи бољем разумевању привредне историје Сарда саме по себи, али и ширих социјално-историјских процеса карактеристичних за рановизантијски град. Практично говорећи, овакви извори показују донекле и начин на који је рановизантијска градска привреда деловала у свакодневним условима, на какве је техничке или правне проблеме наилазила, у којим видовима су се социјални и други процеси са њом преплитали, а свакако и мере којима су локална и централна власт интервенисале у случају учесталих компликација. Природно, за свако шире разумевање и тумачење проблематике поменутог споразума, неопходно је предочити особености општијег амбијента градске историје Сарда (делимично и рановизантијског града као таквог), нарочито свеукупних структура привредне делатности за које је познато да су биле заступљене у овом граду. Као седиште великог државног занатског комплекса за производњу оружја, али и један од ретких великих малоазијских градова који је одржао релативно висок ниво насељености и производње, Сард је био предмет борби за утицај код савремених војних чинилаца, водећих верских група и амбициозних царских званичника, али је и поред тога, током читаве епохе, остао превасходно стециште релативно богате привредне делатности и занимљивих феномена социјално-историјске природе.

Сард у ойшшим рановизаншијским исшоријским шоковима

Када је реч о уделу Сарда у општим збивањима из државне и црквене историје ране Византије, свакако се може рећи да овај град нису заобишли многи моменти карактеристични за епоху – побуне германских трупа, злоупотребе

[1] За проблематику историје рановизантијских градова у Малој Азији, у науци највећи значај имају студије: *C. Foss*, Ephesus after Antiquity. A Late Antique, Byzantine and Turkish City, Cambridge MA 1979, 3–102 (даље: *Foss*, Ephesus); *Idem*, Byzantine and Turkish Sardis, Cambridge MA. 1976 (даље: *Foss*, Sardis); *Idem*, Late Antique and Byzantine Ankara, DOP 31 (1977), 29–87; *Idem*, Sites and Strongholds of Northern Lydia, Anatolian Studies 37 (1987), 81–101; *Idem*, The Lycian Coast in the Byzantine Age, DOP 48 (1994), 1–52; *C. Roueche*, Aphrodisias in Late Antiquity, London 1989; *S. Mitchell – M. Waelkens*, Pisidian Antioch. The Site and its Monuments, London 1998; *S. Mitchell*, Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and in War, London 1995. Велики значај имају и веће синтезе и монографије о византијској Малој Азији: *C. Foss*, History and Archaeology of Byzantine Asia Minor, Aldershot 1990; *Idem*, Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor, Aldershot 1996. Шири аспекти обухваћени су зборницима City, Town and Countyside in the Early Byzantine Era, ed. *R. Hohlfelder*, New York 1982; The City in Late Antiquity, ed. *J. Rich*, London 1992 (даље: *Rich*, City); као и монографијама *W. Liebeschuetz*, The Decline and Fall of the Roman City, Oxford 2001; *Г. Курбатов*, Ранневизантийский город, Ленинград 1962 (даље: *Кубратов*, Город); *J. Durliat*, De la ville antique á la ville byzantine. Le probléme des subsistances, Rome 1990.

високих званичника локалне управе, немири проистекли из унутарцрквених размимоилажења, тихо егзистирање политеизма и сл. О томе говоре разноврсни, премда углавном фрагментарни изворни подаци.

Сард и Лидија IV века помињу се најпре у оквиру крупнијих збивања савременог религијског живота. У склопу покушаја ревитализације и консолидације политеистичких религијских институција и ритуалне праксе (362–3), цар Јулијан за високог свештеника Лидије поставио је Хрисантија, свог учитеља реторике и рођеног Сарђанина. Посвећен мистичким обредима и предавањима, заснивач сардске теургистичко-реторске школе, Хрисантије се ограничио на интелектуалну и ритуалну обнову политеизма у Лидији, избегавајући да уђе у сукоб са већинском хришћанском заједницом. Евнапије, његов најугледнији ученик, на челу делегације провинције Лидије однео је цару златну дијадему и испословао од њега извесне уступке за своју провинцију. Захваљујући, делимично, таквом држању својих најугледнијих пагана, Сард и Лидија су избегли директне хришћанско-паганске сукобе, који су потресли неколико других малоазијских провинција у ово време.[2] Међутим, Јулијанов заштитнички однос према једном од вођа бескомпромисних (аномијских) аријанаца, Ајетију из Антиохије, имао је за последицу да овај други, између осталог, на епископску столицу Сарда 363. доведе свог следбеника Кандида, који је уједно био Јулијанов рођак. То је био јак ударац за правоверне будући да је Сард деценијама пре тога био седиште лидијске митрополије, коју је сачињавало двадесетак епископија.[3] Није познато колико је дуго столовао аријански епископ

[2] Philostratus and Eunapius. The Lives of the Sophists, ed. *W. Wright*, London 1922, 538–564. *D. Rohrbacher*, The Historians of Late Antiquity, London 2002, 64–72; *R. Smith*, Julian's gods: religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate, London, 1995, 23–47, 51–77, 91–104, 117–121, 179–194; *A. Gardner*, Julian Philosopher and Emperor and the Last Struggle of Paganism Against Christianity, London 1895, 48–70, 193–215, 219–244; *R. Browning*, The Emperor Julian, London 1975, 160–185; *A. Murdoch*, The Last Pagan: Julian the Apostate and the Death of the Ancient World, Stroud 2005, 12–47. Хрисантије је у Сарду основао школу реторике, неоплатонске теургике, хирургије и фармације. Била је огранак главне школе ове врсте, са седиштем у Пергаму, најчувеније неоплатонистичке и реторске школе у Малој Азији. Сви њени предавачи били су пагани. Неоплатонски теургисти су на себе скренули пажњу особеном применом магијских ритуала у религијске сврхе. Приписиване су им натприродне вештине попут навођења статуи на ходање и говор, као и прецизне визије будућности. Највиша тачка образовања и иницијације теургиста био је обред обесмрћења душе. Сам Хрисантије, рођен у сардској породици сенаторског ранга, изучио је у Пергаму реторику и теургичке вештине, а затим засновао њен огранак у свом родног граду. Посветио се и давању духовних савета и аскези, укључујући пост и избегавање купања. Захваљујући свом угледу постао је, заједно са Максимом Ефеским, Јулијанов учитељ реторике и теургике. Умро је око 390. Његов најпознатији ученик Евнапије, родом Фригијац, такође је држао школу реторике у Сарду. Скоро све што је познато о теургистима IV века и сардској паганској учености овог доба долази из његовог биографског дела о философима. Битно је истаћи да су нешто касније, у самом Сарду, викар Азије Јустус и конзулар Лидије Хиларије покушали да обнове политеистичке олтаре и храмове, али су наишли на равнодушност. Није могуће утврдити тачнији хронолошки оквир ових покушаја – збили су се свакако седамдесетих или осамдесетих година IV века. Познато је и то да је у касном IV веку, на челу провинције Лидије био паганин Хиларије – The Prosopography of the Later Roman Empire, Cambridge 1971, vol. I, ed. *A. Jones – J. Martindale – J. Morris*, 435 (даље: PLRE I); *Foss*, Sardis, 23–26, 28.

[3] Philostorgius Kirchengeschichte, mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines Arianischen Historiographen, ed. *J. Bidez*, Leipzig 1913, 105–106. Релевантни аспекти познијег аријанства: *H. Gwatkim*, Studies of Arianism, Cambridge 1882, 201–224. *J. Newman*, The Arians of the Fourth Century, London 1871, 368–390. *T. Kopeck*, A History of Neo-arianism, Philadelphia 1979, vol. II. Треба поменути да је још 360. сардски епископ Хортасије био збачен, са образложењем да је

Сарда, али је извесно да је долазак Валенса на чело источних провинција Царства (364) донекле продужио опстанак аријанаца у неким градовима Мале Азије, премда се стапање полуаријанаца са правовернима наставило за његове владе. У тренуцима Валенсовог успореног и лабавог преузимања власти у источним провинцијама, дошла је друга врста немира за Сард и Лидију. Прокопије, рођак цара Јулијана, прогласио се 365. за августа и успео да придобије престоничке трупе. Његове снаге су прешле у Азију, напредовале до Лидије и ту потукле и убиле Валенсовог заповедника Серенијана. Прокопије је ускоро заузео велики део Мале Азије, а већина његових трупа презимила је у Лидији. Но, наредног пролећа Валенс је стигао са консолидованим снагама и потукао узурпатора код Тиатере. Валенс је неко време боравио у Сарду, да би потом прешао у Фригију, где је потукао и убио узурпатора.[4] Неколико година након Валенса, у Сарду налазимо Мусонија, викара азијске дијецезе. Он је 368. из Сарда кренуо у поход против Исавријанаца, чији су пљачкашки походи тих година сезали далеко. Праћен углавном лакше наоружаним трупама, Мусоније је упао у заседу и погинуо.[5] Следећи помен Сарда и Лидије у IV веку везан је за злоупотребе локалних административних функционера. Евалије Лаодијекац управљао је Лидијом током прве половине последње деценије IV века. Путем изнуђивања и проневера успео је да акумулира тако велику суму и да стекне тако зао глас да је казну против њега и процену штете спровео сам преторијски префект Руфин. Међутим, са доласком новог префекта преторија, провинција је доживела још веће злоупотребе – Еутропије је својим познаницима нудио на продају сам положај конзулара Лидије, међу многим другим положајима којима је трговао током 399.[6] У ово време дошло је и до побуне готских трупа које је

постављен без дозволе митрополита, али није јасно да ли је овај чин био мотивисан правоверно--аријанским распрама. (*Foss*, Sardis, 32) Сард је пре Никејског сабора постао седиште митрополије Лидије, што је остао све до турског освајања. У маниру преовлађујућег принципа црквеног подражавања провинцијске управе, сви епископи Лидије били су подређени управо њему. Прецизан број епископија у саставу сардске митрополије у рановизантијско доба није познат, о чему је нашироко расправљао *W. Ramsay*, The Historical Geography of Asia Minor, London 1890, 120–134. Сама сардска епископија постојала је још у доба Марка Аурелија, када је сардски епископ Мелитон писао своје чувене апологије. *A. Stewart-Sykes*, The Lamb's High Feast: Melito, Peri Pascha, and the Quartodeciman Paschal Liturgy at Sardis, Leiden 1998, 10–21 (даље: *Stewart-Sykes*, Melito). Шири аспекти: *S. Mitchell*, Anatolia. Land, men and gods in Asia Minor, vol. II – The Rise of the Church, Oxford 1993, 47–170.

[4] Zosimi comitis et exadvocati fisci historia nova, ed. *L. Mendellsohn*, Lepizig 1887, IV.4–8 (даље: Zosimus). *F. Paschoud*, Cinq etudes sur Zosime, Paris 1975; *R.Ridley*, Zosimus the Historian, BZ 65 (1972), 277–302. За Прокопијеву узурпацију – PLRE I, 742–743; *A. Solari*, La rivolta Procopiana a Constantinopoli, Byzantion 7 (1932), 143–148; *A. Jones*, The Later Roman Empire 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey, Oxford 1964, vols I–III, 123, 139 (даље: *Jones*, LRE).

[5] Fragmenta historicorum graecorum, Paris 1851, ed. *K. Müller*, vol. IV, frag. 45 (Eunapius); Zosimus IV.20; као и многи други високи административни функционери епохе, Мусоније је стекао углед и добар део квалификација захваљујући својој реторској вештини, коју је изучио у Александрији, а коју је касније предавао у Атини. Након сукоба са хришћанским философом Прохерсијем, ушао је у административну службу и ту напредовао најпре до места викара Македоније 362, а затим до викара Азије 367: PLRE I, 613.

[6] Synesii Cyrenensis Epistolae, ed. *A. Garzya*, Rome 1979, ep. 127; Claudian, ed. *M. Platnauer*, London 1922, vol. I, In Entropium II, 203–205. Оцене карактера делатности Руфина и Еутропија: *A. Cameron-J. Long*, Barbarians and Politics at the Court of Arcadius, Berkeley 1993, 180–182, 278–281 (Руфин), 112–119, 131–139, 227–230 (Еутропије) (даље: *Cameron-Long*, Court); *S. Williams – G. Friell*, Theodosius. The Empire at Bay, London 1994, 122–151 (Руфин), 141–151 (Еутропије); *J. Liebeschuetz*, Barbarians and

Теодосије I још 386. населио у Фригији. Под вођством Трибигилда, подигли су 399. устанак и почели темељно да пљачкају богате и густо насељене провинције западне Мале Азије. Постизали су лаке победе над локалним царским трупама, тим пре што је већину њих чинила искусна коњица, а редове су им ојачали одбегли колони. Многи становници Лидије побегли су на обале и острва. Царска власт је због неуспеха у сламању ове побуне сменила магистра-милитум Лава и на његово место довела Гота Гајну. Послат са војском на побуњенике, Гајна се у Лидији сусрео са Трибигилдом и придобио га за себе. Договорили су се да заузму најпре Сард, у коме је било премало трупа, опустошили су његову околину, али је изненадна киша подигла ниво реке Хермос, тако да нису могли досећи град.[7] Међутим, мора се признати да су ово последњи војни немири за које је познато да их је Сард доживео у својој рановизантијској повести.

Судећи по подацима сачуваних извора, Сард V века доживео је нешто мирније дане, али је крупних трзавица ипак било. Наиме, у Сарду је била присутна специфична позноримска хришћанска групација кватродециманиста, која је пажњу осталих хришћана скретала својом праксом да Ускрс слави неизоставно на дан јеврејске Пасхе. Када се патријарх Јован Хризостом почетком V века одлучио да им одузме цркве у Лидији, то је изазвало приличне немире у провинцији и стварало сумњу да их црквени врх почиње гледати као јеретике. Око тридесет година касније, када је патријарх Несторије посетио Лидију, његово држање је изазвало отворену побуну кватродециманиста у Сарду. Побуна је добила такву жестину и размере да је број убијених био велики. Ипак, кватродециманисти су убрзо потом морали да се одрекну својих обичаја као јеретичких.[8] У годинама које су следиле, епископ Сарда и митрополит Лидије Флорентије имали су знатну улогу у борби против далеко крупнијег изазова правоверној догми, оличеног у монофизитизму. Као поуздан антимонофизита, Флорентије је на Халкедонском сабору 451. често говорио против монофизитских становишта, а преузео је и улогу преводиоца између грчких и латинских епископа. Када је монофизитски

Bishops. Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom, Oxford 1990, 89–92 (Руфин), 92–108 (Еутропије) (даље: *Liebeschuetz*, Barbarians); *R. Malcolm Errington*, Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius, Chapell Hill, 2006, 246–248 (Руфин), 222–224 (Еутропије). Евалије је део утајеног богатства искористио као средство даљег напредовања, као и многи други каријеристи овог доба.

[7] Zosimus V.18; шири контекст: *P. Heather*, Goths and Romans (332–489), Oxford 1994, 189–208; *Cameron-Long*, Court, 161–175, 203–217, 319–328; *Liebeschuetz*, Barbarians, 100–125; *Н. Зечевић*, Византија и Готи на Балкану у IV и V веку, Београд 2002, 169–172. Гајна и Трибигилд отишли су ка Цариграду, где је, као што је добро познато, 400. избила побуна становништва у којој је извршен покољ Гајниних трупа. Пре свог одласка у борбу против побуњеника, Гајна је у Цариграду стационирао 7.000 својих сународника-војника, те велики број грчких званичника заменио својим присталицама, погубивши при томе Еутропија. Због тога је у Цариграду преовладао утисак да Гајна жели да збаци царску власт, иако је могуће да је желео да користи методе сличне Стилихоновим на западу Царства.

[8] Socratis Scholastici ecclesiastica historia, ed. *R. Hussey*, Oxford 1853, vol. II, VI.19; *Stewart-Sykes*, Melito, 1–29; *C. Leonhard*, The Jewish Pesach and the Origins of the Christian Easter, Berlin 2006, 284–297; *R. Beckwith*, Calendar and Chronology, Jewish and Christian: Biblical, Intertestamental and Patristic Studies, Leiden 2001, 60–74; *С. Мичел*, Историја позног Римског царства 284–641. Преображај античког света, Београд 2010, 319–320 (даље: *Мичел*, Царство). Пракса кватродециманиста преовладавала је у провинцији Азији готово до IV века, а њу је бранио и сам епископ Мелитон. После крвавих сукоба у Сарду, кватродецимaнисти су се на Ефеском сабору 431. одрекли својих обичаја као јеретичких.

патријарх Александрије затражио нови црквени сабор, цар Лав I је затражио савет од неколико црквених великодостојника, укључујући сардског епископа. Тако је у Сарду 457. одржан Синод епископа Лидије, који је проценио да су доктрине Халкедонског Сабора коначне и да је монофизитизам недопустив. О томе су послали писмо и цару, на основу којег је и он заузео став.[9]

Током VI века Лидију нису заобишле две уобичајене појаве које су у ово време разарале привредне и друштвене основе византијске провинције – напуштање мањих сеоских земљопоседа и изнуђивања чиновника. У конституцији упућеној конзулару Лидије Флавију Орталину, почетком треће деценије VI века, преторијски префект Флавије Демостен прописао је принципе по којима ће се у провинцији Лидији земља, напуштена од својих власника услед терета дажбина и принудних обавеза, принудно додељивати солвентним суседима и сродницима; конзулару је запрећено да ће он и његови чиновници платити казну од 10 фунти злата уколико не буду спроводили ову меру како је заповеђено.[10] Разрађивање поступка за принудну доделу земље у провинцији Лидији и казна прописана њеном конзулару за недоследно спровођење овог поступка свакако сведоче о учесталости процеса целовитог или делимичног напуштања мањих земљопоседа. Друга појава затресла је читаву Лидију у четвртој деценији VI века, за време преторијског префекта Јована Кападокијца. Његов рођак Јован, тадашњи викар азијске диоцезе, искористио је све врсте изговора свог сродника везане за финансирање царевих ратова и градитељских пројеката, како би у Лидији спровео максимална изнуђивања. По Лидији је разаслао своје кападокијске земљаке, озлоглашене примитивне порезнике, грамзиве и агресивне. Познато је да се Филаделфија од његових поступака никада није опоравила. У читавој Лидији укинуо је државни превоз сеоских производа, што је изазвало поремећај у снабдевању градова. Викар је пљачкао Лидију читаву годину, да би се потом окренуо новим провинцијама. Последица оваквих злоупотреба била је појава одметништава и побуна у западним провинцијама Мале Азије, током пете деценије VI века.[11] Почетком шесте деценије, царска

[9] Флорентијева улога и учешће на заседањима Халкедонског сабора: Acta Conciliorum Oecumenicorum, vols II–III, ed. *E.Schwartz*, Berlin 1932–38, I. 3, 82, 83, 117, 205, 218, 219, 223, 227, 952, 956, 958, 982, II. 1, 8, 66, III. 28, IV. 21, 33, V. 1, 28, VII. 2, VIII. 3, IX.3, X.177, XI.2, XII.2, XIV.2, XV.2, XVI.1, 9, 21. За релевантне контексте сабора – *J. Nefele*, A History of the Councils of the Church: from the Original Documents, Edinburgh 1883, vol. III, 285– 465; *R. Sellers*,The Council of Chalcedon: A Historical and Doctrinal Survey, London 1953. Консултације из 457: The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia, ed. *J. Bidez – L. Parmentier*, London 1898, II.9, 18.

[10] Corpus iuris civilis, vol. III (Novellae Constitutiones), ed. *R. Schöll – G. Kroll*, Berlin 1928, Nov. 166. (даље: JN). О друштвеном амбијенту овог процеса: *J. Banaji*, Agrarian Change in Late Antiquity. Gold, Labour and Aristocratic Dominance, Oxford 2001, 14–20, 120–133, 152–170, 173–189, 195–210. *Jones*, LRE, 773–781, 783–788, 793–802, 812–823. За Новеле, пре свега, *P. Noailles*, Les Collections de Novelles de`l Empereur Justinien, Paris 1912, vol. II; *F. Biener*, Geschichte der Novellen Justinians, Berlin 1824.

[11] Ioannes Lydi De Magistratibus Populi Romani, ed. *R. Wünsch*, Leipzig 1903, III. 58–61. Cf. *C. Tsirpanlis*, John Lydos on the Imperial Administration, Byzantion 44 (1974), 479–501. Шири аспекти: *P. Bell*, Social Conflict in the Age of Justinian: Its Nature, Management, and Mediation, 51–118, Oxford 2013; *C. Kelly*, Ruling the Later Roman Empire, Cambrdige MA 2004, 11–17, 21–32, 37–49, 53–62, 138–185, 194–211; *Jones*, LRE, 272–285, 587–602. Овај викар је и лично спроводио изнуђивање, у које је укључио физичку тортуру, отимање целокупне приватне својине и сексуално злостављање. Обавештења о његовим злоупотребама у Лидији односе се махом на Филаделфију и друге градове.

власт је на то одговорила слањем посебних привремених војних заповедника – биоколита – у Лидију, Фригију и Писидију. Ови су имали сва војна овлашћења, на штету управника провинције, како би савладали побуне. Биоколити су у томе већим делом и успели, али су масовно хапсили и недужне особе и узурпирали елементе цивилне управе, тако да их је царска власт морала опозвати.[12]

Сард у оквирима институционалног и социјалног рановизантијског поретка

Ради целовитог разумевања привредног и социјалног поретка града Сарда, одређену пажњу сада морамо посветити његовим управним институцијама и месту у царској провинцијској структури, у мери коју сачувани помени у изворима дозвољавају.

Рановизантијска провинција Лидија, са Сардом као седиштем и главним градом (метрополом), била је саставни део азијске диоцезе. Територија азијске диоцезе обухватала је највећи део малоазијског егејског залеђа, западне делове анадолског платоа и средишњи део малоазијског медитеранског залеђа. На тај начин, азијска диоцеза сачињавала је хомогену и трајну целину већине најгушће насељених, високо урбанизованих и природно најбогатијих области Мале Азије. Број градских заједница у азијској диоцези током рановизантијског периода износио је преко три стотине, што је далеко мање у односу на пет стотина из претходна три века римске владавине, али треба имати у виду да је ово смањење великим делом последица спајања мањих заједница у већа градска насеља. Неупоредиво пространија, понтска диоцеза обухватала је углавном остатак Мале Азије и сачињава целину преовлађујуће сеоских и ређе насељених области, а број градова у њој тешко да је током рановизантијске епохе премашио седамдесетак.[13]

Провинција Лидија обухватала је двадесетак градова, над којима је Сард имао јурисдикцију. Међу овима, посебно су се истицали Филаделфија, Тиатера и Аталија. Управитељ Лидије носио је звање конзулара.[14] Ингеренције гувернера провинције са овим рангом подразумевале су, начелно, врховна војна овлашћења у провинцији, управу над оним делом провинцијске администрације који држава непосредно поставља и издржава (окупљеног у његовом преторијуму), право пресуђивања у крупнијим судским споровима, као и надлежност за спровођење крупнијих привредних подухвата. Управник провинције био је само делимично

---

[12] JN, 145; *Jones,* LRE, 294.

[13] *Jones*, LRE 717–720; азијска диоцеза обухватала је провинције Хелеспонт, Азија, Лидија, Frigia Salutaris, Frigia Pacatiana, Карија, Ликија, Писидија, Памфилија и Ликаонија. За општије контексте – ibid, 47–48, 107, 126, 373–375, 449–450; *W. Ensslin*, Zur Ostpolitik des Kaisers Diokletian, München, 1942, 21–45, 51–74; *Jones*, The Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford 1998, 28–39, 43–69, 75–94, 148–174; *S. Williams*, Diocletian and the Roman Recovery, London 1996, 104–112; *T. Mommsen*, Provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian, New York 1887, vol. I, 364–392.

[14] JN, Nov. 166; позноримски управници провинција могли су носити једно од три звања – прокунзул (највише), конзулар, презид (најниже). Већина је носила ово последње. *Jones*, LRE, 106–107, 143–144, 397–398, 594. Осим конзулара Лидије истакнутих у ранијем делу текста, треба поменути Панхеленија (који је на овом положају био 382), Василиска (који је подигао фонтану у сардском гимнасиону у IV или V веку) и Севера Симплиција (који је извршио обнове делова сардског гимнасиона) – *Foss*, Sardis, 4.

потчињен викару диоцезе, који је поседовао виша овлашћења у вези са контролом убирања државних прихода, спровођења грађевинских подухвата и вођења војних похода. Викар је имао и виша судска овлашћења (његов преторијум био је инстанца којој се могло жалити на одлуке управника провинције). У већини осталих овлашћења, управник провинције могао је заобићи викара своје диоцезе и директно се обратити преторијском префекту, коме је заправо фактички и био одговоран за већину својих поступака и мера.[15]

Највиши орган управе самог града Сарда, као и свих позноримских градова, била је његова скупштина (декурија), која се у изворима помиње термином βουλή, типичним за хеленофоне градове Царства. Сардска βουλή и имена више њених чланова (декуриона) помињу се у неколико рановизантијских натписа, нађених у комплексу сардског гимнасиона и сардске Синагоге.[16] О конкретној структури и компетенцијама сардске градске скупштине не зна се много, али је морала имати оне опште црте које је царска власт наметала свим градовима, како источним, тако и западним. Скупштину позноримског града чинили су декуриони (куријали), чије је чланство било доживотно, попуњавало се кооптирањем, а губило се само услед крајње лошег извршења декурионских задужења или брзе промене имовинског стања. Квалификације за чланство у градском савету били су порекло (origo) или домицилираност (domicilium) у дотичном граду (самим тим и статус слободног човека), поседовање земљопоседа и минимални број година (при томе, број декуриона у скупштини, величина траженог земљопоседа и минимални број година јесу специфичности које варирају од града до града).[17] У духу епохе, царска власт је покушавала

[15] Од викара Азије, треба још поменути Ахолија, који је обновио сардски Акропољ, али је његову управу немогуће прецизније датовати (*Foss*, *Sardis*, 5); *Jones*, LRE, 47–48, 129–130, 143, 253, 280–281, 292–294, 373–375, 450, 481–482, 493, 528, 565–566.

[16] Bulletin of the American Schools of Oriental Research 206 (1972), 20 (даље: BASOR); *Foss*, Sardis, 30, 41. Βουλή представља у позноримском поретку нужни елемент који једно насеље у правном смислу чини градом. У овом периоду, многа значајна села, предграђа градова, мале луке и поштанске станице и територије појединих племена претворени су у градове управо тако што им је цар дао право на градску скупштину. Добром делу њих цареви су дали и своје име. Градска скупштина обично није имала јединственог врховног званичника, мада има изузетака као у случају старије хеленистичке магистратуре председника (πρύτανις или πρόεδρος) скупштине, која се јавља у египатским градовима IV века. *Jones*, LRE, 713–715,718–720,725.

[17] Број декуриона најчешће варира у зависности од броја становника града, будући да многољуднији град има потребе за већим бројем службеника, односно већим бројем декуриона који те службе треба да обављају бесплатно. На Западу су најчешће декурује од стотинак људи, мада у великим градовима сежу до 600. На истоку Царства уобичајене су велике градске скупштине од око 500–600 декуриона; али, мали градови имају и по само педесетак декуриона. У складу са својом величином, али и натпросечним приходима својих аристократа, Антиохија је имала 1 200 декуриона. Треба имати у виду да је Антиохија овај број обезбедила и својом јединственом привилегијом да куријалне обавезе може наметнути и преко женске линије наслеђа. Бројке званично прописане од стране самих градова у пракси су често биле мање. Када је реч о минималној имовинској квалификацији за чланство у декурији, царска власт је покушала неколико пута да је пропише, али су се током времена и ту показала велика осцилирања, од 25 до 150 југера. Доња узрасна граница је обично била 18 година, што је Константин 331. потврдио, иако је било градова који су за декурионе именовали и децу од седам година – Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis, ed. *T. Mommsen*, vol. I-2, Berlin 1905, 12.1.7 (даље: CT); *Jones*, LRE 721, 724, 738–739, 752; *G. Downey*, A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest, Princeton 1961, 421–427, 430–437. (даље: *Downey*, Antioch); *G. Dagron*, Naissance d'une capital. Constantinople et ses institutions de 330

да се ослободи што већег броја финансијских и административних обавеза пребацујући их на све слојеве становништва, а нарочито на најбогатији – латифундијску аристократију. Практично, централна власт је покушавала да обављање што већег броја градских магистратских служби пребаци на локалну аристократију, или барем најбогатије становнике града, приморавајући их да уђу у градске скупштине и да у својству декуриона бесплатно обаваљају градске магистратуре. На тај начин, чланство је у градским скупштинама постало принудно, а за богате је због имовинске квалификације практично постало и наследно.[18] Обавезе декуриона биле су одраз стварних компетенција градске скупштине. Разликовале су се од града до града, пре свега зависно од броја грађана који су могли финансијски да поднесу луксуз њиховог обављања, али се и ту може говорити о постојању неколико универзалних. Декурија је била дужна да међу својим члановима сваке године изабере посебне градске магистрате који ће за потребу града и државе бесплатно и лично обавити поверена задужења, од којих су најчешћа била: суспектори (задужени да скупљају таксе и дажбине које припадају граду и царској влади), препозити житница (задужени да надгледају државне житнице и дистрибуцију из њих), кондукторе појединих станица јавне поште (надгледају државно организовани превоз), манципи царина (врше надзор правилне наплате царина), кондуктори царских земљопоседа (надгледају царске земљопоседе дотичне провинције, обично дате под закуп), прокуратори рудника (управљају рудницима дотичне провинције), надзорници јавних радова (какви су подизање и поправка јавних зграда, путева, поштанских станица), куратори купатила (надзиру одржавања купатила), као и муниципални најмодавци за јавне радове (унајмљују занатлије и раднике), муниципални купци жита и уља (на велико купују ове намирнице за свој град), муниципални инспектори продаје хлеба (по прописаним ценама), муниципални супервизори дистрибуције аноне, муниципални регрутери војника, иренарси (заповедници градске дневне и ноћне страже) итд. Најистакнутија, али и најодговорнија од свих ових функција била је она градског егзактора, највишег градског званичника у домену опорезивања. Сви градови Царства били су законски дужни да имају и одржавају велику већину ових магистратура; декуриони их нису смели одбити, а сваку штету коју учине при њеном обављању морала је надокнадити декурија у целини, пропорционално имовини декуриона. Ова група задужења, због личног учешћа декуриона у њима, називала се munera personalia (насупрот munera patrimonalia,

à 451, Paris 1974, 154–174, 195–205; *L. Hall*, Roman Berytus. Beirut in Late Antiquity, London 2004, 65, 204. За Теодосијев кодекс, пре свега (pass.): Theodosiani Libri XVI, vol. I–1 (Prolegomena), ed. *T. Mommsen – P. Krüger*, Berlin 1905; *J. Harries – I. Wood* (ed.), The Theodosian Code: Studies in the Imperial Law of Late Antiquity, London 1993; *B. Sirks*, The Theodosian Code. A Study, P.o.D. 2007; *J. Matthews*, Laying down the Law: A Study of the Theodosian Code, New Haven 2000.

[18] *Jones*, LRE, 720, 740, 745. *Downey*, Antioch, 159–172. Уз њих, власт је тежила да за декурионе принудно именује синове ветерана (уколико одбију да служе у војсци или су за то неподобни), провинцијске чиновнике који су противправно заузели више положаје и рашчињене свештенике. Међу онима које је држава законски ослободила обавезе да уђу у декурије, треба поменути професоре реторике и граматике (који су царској власти били потребни ради образовања будућих државних чиновника), лекаре и свештенике (али је ограничен број свештеника који могу добити овај имунитет). Уз то, власт је имала право да декурионе једног града упише у декурију другог града, уколико у овоме не постоји довољан број људи имовински способних да бесплатно обављају градске магистратуре.

која су подразумевала финансијску службу декуриона, какво је сношење дела трошкова одржавања јавних здања).[19] Теоријски, била је ограничена на личну службу декуриона, али је у пракси често приморавала вршиоца да из личних средстава делимично финансира њено извршење, будући да су градски приходи за то били недовољни (као што су нпр. куријални куратори купатила били приморани да на себе преузимају велики део трошкова одржавања купатила, пре свега за гориво).[20] Треба напоменути и то да је свако ко је желео да узме учешћа у централној царској администрацији био обавезан да прође нека од декурионских магистратских задужења у свом граду.[21]

Најистакнутији градски магистрат Сарда, као и већине позноримских градова, био је defensor civitatis, који се помиње под грчким термином ἔκδικος као једним од карактеристичних за хеленофоне градове царства (чешћи облик је σύνδικος). Екдик Сарда помиње се у чувеном уговору из 459, који ће бити

[19] Digesta Iustiniani Augusti, Corpus Iuris Civilis, vol. I-2, Berlin 1928, ed. *T. Mommsen – P. Krüger*, 50.4.1 (даље: DJ); Libanii Opera, ed. *R. Förster*, Leipzig 1904, vol. II (Orationes) 25.43, vol. III (Orationes) 27.13, 28.22 (даље: Libanii Opera); CT 12.1.8, 12.6.1; *Jones*, LRE, 727–729, 748–750; *Downey*, Antioch, 425–439. Међу ретким привилегијама декуриона био је и имунитет од смртне казне. Управницима провинције законски је било дозвољено да нареде шибање оних декуриона који су извршили проневеру, изнуђивање или нанели крупнију финансијску штету. О вредности Ливанијевих података за друштвену и привредну историју – *G. Sievers*, Das Leben des Libanius, Berlin 1868; *R. Pack*, Studies in Libanius and Antiochene Society Under Theodosius, Menasha 1935; *R. Criboire*, The School of Libanius in Late Antique Antioch, Princeton 2007. За Дигеста, пре свега: *H. Roby*, An Introduction to the Study of Justinian's Digest: Containing an Account of its Composition and the Jurists used or referred to therein, Cambridge 1884; *T. Honoré*, Justinian's Digest: Character and Compilation, Oxford 2010.

[20] Не чуди околност да је овакав терет обавеза навео многе декурионе да покушају да се ослободе куријалских дужности. Богатији су ово постизали стицањем сенаторског ранга или продајом земље. Сенаторски ранг стицао се заједно са једном од многобројних високих служби централне државне администрације, а пошто је био наследан, његово добијање је значило и трајни добитак имунитета од декурионске службе за дотичну породицу. Цареви су покушавали да забране улазак декуриона у сенат (нарочито 361. и 439.) или да барем ограниче број декуриона који улазе у сенат, ово последње најчешће захтевом да најмање један син декуриона наследи очев куријалски статус и обавезе, или да цела породица сноси трошкове декурионске службе преко депутата. При томе, царска власт је покушала и да спречи коришћење почасног сенаторског ранга као основе за добијање сенаторских привилегија. (нпр. CT 12.1.48, 12.1.57, 12.1.111, 12.1.118, 12.1.122, 12.1.187). У пракси, ове забране су биле масовно изигравање и заобилажене. Продајом земље аутоматски се губила имовинска квалификација, па је зато за продају ове врсте власт увела обавезну дозволу управника провинције (CT 12.3.1, 12.3.2), мада се и она могла добити корупцијом. Поред тога, богатији декуриони су једноставно могли избегавати куријалне службе повлачењем на латифундију (што је власт убрзо забранила), или подмићивањем управника провинције ради смањења декурионских обавеза. У сваком случају, масовни успех богатијих декуриона у добијању имунитета и избегавању куријалних обавеза имао је за последицу да се ове повећају на рачун сиромашнијих декуриона, те да се у декурију примају и релативно сиромашни људи, чак и прости сељаци и ситније занатлије. Сиромашнији декуриони успевали су да се ослободе декурионских обавеза променом свог статуса, путем женидбе робињом или колонкињом; CT 12.1.33; Libanii Opera, vol. III, XLVIII.37–8, XLIX.8; *Jones*, LRE 737–9, 741–2, 747, 750, 754.

[21] На западу Царства, где су градови имали стандардизованији cursus completes градске управе, морао се проћи редослед квестор-едил-дуумвир, да би се добила виша функција каква је куратор, а након тога положај у централној царској администрацији. Дуовири су на Западу председавали декуријом, њима подређени едили управљали су градским службама, одржавањем јавних зграда, чишћењем улица и канализације, водоводом и тржницама, а испод ових била су два квестора који су надгледали финансије. На истоку Царства, овако ригидна и централизована хијерархија градских магистратура није постојала, али се такође тражило да аспирант за виши положај обави неке од градских магистратура. *Jones*, LRE, 725, 730, 741; *Кубратов*, Город, 134–161.

предмет разматрања у овом раду. Он је, као и у другим грчким градовима Царства, имао у граду функцију врховног извршног званичника, судије у мањим грађанским споровима, те заштитника плебса и декуриона.[22] Велику практичну корист чинили су нарочито тиме што су суд провинцијских управника растерећивали мањих спорова. У случају великих грађанских и кривичних спорова примали су жалбе и доказе, те их записане и сређене прослеђивали суду управника провинције. Уз дефенсора, највиши званичник у позноримским градовима био је куратор града (λογιστής), који се за разлику од дефенсора не помиње експлицитно у Сарду, али је његово постојање у Сарду извесно, будући да је барем од Диоклецијановог доба сваки град био законски дужан да има свог куратора. Њега је такође постављала царска власт, а задатак му је био регулисање и контролисање финансија града. Сакупљени градски приходи били су нетакнути предавани куратору и он је био тај који их распоређује. За разлику од дефенсора, декурија није имала удела у избору куратора, и он је кроз целу епоху остао искључиво царски, а не муниципални званичник.[23]

Привредне делатности заступљене у рановизантијском Сарду

Привреда рановизантијског Сарда обухватала је неколико прилично разноврсних и развијених грана занатства и трговине. Планинско залеђе Сарда остало је богато рудама гвожђа и у рановизантијској епохи, као што је и равница Херма остала вековима плодоносна за аграрне подухвате. И у овом периоду, богато малоазијско залеђе Егејског басена било је главни снабдевач области анадолског платоа металуршким и аграрним производима. Даљем цветању сардске привреде свакако су допринеле и поправке свих главних путева који су га повезивали са градовима у окружењу (до Смирне, Пергама, Далдиде и Багиса), обављене интензивно током IV века.[24]

Ван сваке сумње, велику привредну важност Сарду давало је присуство царског комплекса за израду штитова и оружја (fabrica scutaria et armorum). Сардски оружарски комплекс био је једини ове врсте у азијској диоцези, што га је чинило јединим државним снабдевачем оружја у њој. Помиње га Notitia dignitatum, али и надгробни споменик једног његовог истакнутог члана. Ову врсту државних комплекса за производњу оружја (fabricae) засновао је Диоклецијан,

[22] CT 1.29.1, 1.29.2, 1.29.4, 1.29.5, 1.29.6, 1.29.7; *Jones*, LRE, 144–145, 286, 279–280, 403, 457, 478–480, 496–500, 517, 521, 726–727, 758–759, 858, 857; *D. Claude*, Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert, Munich 1969, 114–116 (даље: *Claude*, Stadt). Дефенсор-екдик појављује се у Египту почетком IV века. Под Валентинијаном I појављује се и у западним провинцијама Царства. Валентинијан је прописао да дефенсоре треба да бира надлежни преторијски префект лично, нарочито из реда бивших провинцијских гувернера, званичника двора или адвоката, а никако декуриона. Теодосије I је ово унеколико променио, прописавши да дефенсора треба да препоручи декурија, а да их потом постави префект преторија. Ова пракса одржала се до VI века. У конституцији из 392. дефенсор се дефинише и као заштитник декуриона и плебса од свих врста повреда.

[23] CT 16.2.31; CT 12.1.20; *Jones*, LRE, 72, 286, 403, 521, 723, 726–731, 736, 755, 758–760, 910, 948.

[24] *M. Charlesworth*, Trade Routes and Commerce of the Roman Empire, Cambridge 1924, 82–89. *Foss*, Sardis, 1, 6, 8, 14. О поправкама друмова зна се из сачуваних натписа, великим делом необјављених. Путеве и мостове одржавала је царска влада, углавном о трошку земљопоседника (*Jones*, LRE, 825).

са задатком да задовоље главни део војних потреба. На овај начин, држава је остварила приличну уштеду (избегавши куповину од приватних снабдевача), допринела је стандардизацији војне опреме, али се и у овом смислу прилагодила расту натуралних тенденција привреде Царства.[25] Познато је да су у доба самог Диоклецијана били основани оружарски комплекси у Никомедији, Антиохији, Едеси и Дамаску.[26] Остали су основани у време Константина и његових наследника. За ближе датовање времена настанка оружарског комплекса у Сарду нема основа у изворима – он се помиње тек у нотицији за источне делове Царства, која је састављена у последњој деценији IV века, уз околност да је добрим делом заснована на изворима старијим две или три деценије. Fabricae су као целина најпре биле непосредно подређене преторијских префектима, али су крајем IV века прешле под надлежност магистра официја. Занатлије запослене у овим комплексима (fabricenses) били су људи слободног статуса, званично вођени као војници, са правом напредовања у војним чиновима.[27] У складу с тиме, на челу комплекса налазио се tribunus fabricae (први по војном рангу) или primicerius fabricae (други по рангу). У том смислу, треба поменути сардског fabricensis-a, који је успео да се уздигне до ранга ducenarius-а (четврти по војном рангу) и плате од 200.000 сестреција.[28] У вези са унутрашњом организацијом рада, више се зна о државним постројењима за израду луксузне официрске војне опреме,

[25] Notitia Dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae, ed. *O. Seeck*, Berlin 1876, 32–33; *R. MacMullen*, Inscriptions on Armor and the Supply of Arms in the Roman Empire, American Journal of Archaeology 64 (1960), 29–30; *D. van Berchem*, L`armée de Dioclétien et la réforme constantinienne, Paris 1952, 103–116; *Jones*, LRE, 66, 161, 352, 368, 448, 579, 671, 834–836; The Cambridge Companion to the Age of Constantine, ed. *N. Lenski*, Cambridge 2011, 330–345. Приватним оружарима дозвољено је да раде до времена Јустинијана, када је производња оружја претворена у државни монопол. Није сачуван помен броја радника у диоклецијанским оружарским комплексима, али је морао бити велики, јер се fabricenses у Једрену помињу као најбројнији елемент у побуни против аријанског сабора 343, као бројан део одреда који су декуриони Једрена 376. подигли због готске опасности, и као истакнут елемент у побунама у Цезареји (*Jones*, LRE 836). Ниједна зграда оружарских комплекса није пронађена.

[26] На истоку Царства било је укупно 15 државних оружарских комплекса. Поред ове у Сарду било их је и у Никомедији, Једрену, Маркијанопољу трачком, Антиохији, Дамаску и Едеси. Државни комплекс за израду копаља био је у Иренопољу киликијском, штитова у Хореум Маргију, а клибанарија (најтежи коњанички оклоп) у Антиохији, Никомедији и Цезареји кападокијској. У Солуну и Наису налазиле су се fabricae за које Notitia Dignitatum не наводи конкретну специјализацију. Ван сумње, на истоку Царства посебно истакнути центри државног оружаног занатства били су Никомедија и Антиохија, имајући по два комплекса који су покривали пешадијско и коњаничко наоружање. На западу је било 20 државних комплекса, специјализованих за израду штитова, мачева, стрела, лукова, лорика, балиста и клибанарија. Приметно је да су fabricae на истоку и западу Царства биле добрим делом специјализоване у зависности од наоружања релевантног непријатеља, што се нарочито види у присуству само једног погона за клибанарије на Западу. *Jones*, LRE 834; *P. Letki*, The state factories (fabricae) during the time of tetrarchy, Studia nad kultura antyczna V, Opole 2009, 49–64.

[27] CT 10.22.3, 10.22.4, 10.22.5, 10.22.6, 12.1.37, 12.1.81. *J. P. Waltzing*, Etude historique sur les corporations professionnelles chez les romains II, Louvain 1896, 237–245 (даље: *Waltzing*, Corporations); *Jones*, LRE 744. Fabricenses су за своју професију били везани и лично и породично – нису смели да напуштају професију, а њихови синови морали су да наследе професију својих очева. Као и тек регрутовани војници, били су жигосани, за лакшу идентификацију у случају бекства. У раду су им, у извесној мери, помагала лица са ропским статусом. У науци постоји претпоставка да су fabricenses најчешће постајали сиромашнији слободни људи, као што је био случај са војском уопште.

[28] *Foss*, Sardis, 106 преноси део текста овог необјавеног натписа.

који су се на истоку Царства налазили у Цариграду и Антиохији.[29] Наравно, и сам град Сард, независно од државног оружарског комплекса, вероватно је имао и сопствену занатску производњу металних предмета, на шта указује разноврсна количина археолошких налаза.[30]

Од осталих привредних активности заступљених у рановизантијском Сарду треба поменути и продају одеће, као и стаклених и златних предмета. Када је реч о одећи, мора се поменути занимљив сардски надгробни натпис који је означавао заједничку гробницу шегрта трговаца оделом (ὑπηρεσίας εἱματιοπωλῶν), вероватно из IV века. Осим што открива постојање локалних трговаца одећом у рановизантијском Сарду, он отвара и могућност постојања њиховог удружења, премда свакако не показује да ли су трговали одећом произведеном у Сарду или неким другим местима.[31] Није мање занимљив ни надгробни натпис вракарија (βρακαρίῳ) Јулијана, вероватно из IV века. Термин вракарије (bracarius) означавао је најчешће кројача панталона, мада је понекад могао означити и кројача у општем смислу.[32] Треба поменути и интересантан налаз авана, сумпора и котлова у једној рановизантијској продавници и једној вили у Сарду, које истраживачи тумаче као опрему за бељење платна.[33] Када је реч о стаклу, пронађено је више сардских радњи (из периода V–VI века) снабдевених великом

[29] CT 10.22.1, 10.22.2. У овим погонима производили су се официрски бронзани оклопи, украшени сребром и златом. Погони су на Истоку били подређени магистру официја, а преторијски префект их је снабдевао регрутима и сировинама. Сваки занатлија погона (barbaricarius) у Антиохији 374. морао је у току тридесет дана направити шест бронзаних шлемова и украсити шест, а у Цариграду – направити шест и украсити три. На основу свега тога, у науци постоји претпоставка да је преторијски префект снабдевао сировинама и fabricae, те да су и у њима постојале утврђене квоте комада оружја које сваки оружар мора да изради у току одређеног временског периода; *Jones*, LRE, 835.

[30] Дуж јужне стране сардског гимнасиона, уз главну улицу, откопан је дуг низ продавница за који се у науци усталио назив „византијске радње". У њима су пронађени многобројни гвоздени и бронзани производи – катанци, кућне алатке и ситније посуде. У науци преовлађује претпоставка да су ово биле радње локалних занатлија које су у њима уједно и продавале своје производе. Далеко је мања вероватноћа да су овакви производи увезени, нарочито због неисплативости транспортовања таквих јефтиних и ситнијих производа, за чију су производњу сардске занатлије имале све услове. *Foss*, Sardis, 15–16, 43; BASOR 170 (1963) 49–51, 191 (1968) 17–22; cf. *E. Giannichedda*, Metal Production in Late Antiquity, 187–209, Technology in Transition 300–650, ed. *L. Lavan-E. Zanini*, Leiden 2007 (даље: Tech. Tr.); *N. Kellens*, Metal Technology in Late Antiquity, 41–51 (op. cit.).

[31] Sardis: Publications of the American Society for the Excavation of Sardis, vol. VII–1 (Greek and Latin Inscriptions), ed. *W. Buckler – D. Robinson*, Leyden 1932, no. 168. (даље: SI); *Foss*, Sardis, 19. Током IV века најквалитетнија ланена одећа производила се у градовима какви су Скитопољ, Тарс, Библос, Лаодикеја и Александрија. Најквалитетнија вунена одећа потицала је из области какве су дарданска, таурогастријска, лаодикејска, арголидска, ахајска и фригијска. Edict on Prices, Rome and Italy of the Empire, Economic Survey of Ancient Rome vol. V (ed. *T. Frank*), 305–421, c. 19, 26–28, (даље: EP). Expositio Totius Mundi et Gentium, Geographi Latini Minores, ed. *A. Rise*, Heilbronn 1878, 104–126, par. 31, 42; Jones, *LRE*, 848–849.

[32] SI, no. 167; EP, c. 20; питање узрока све учесталије употребе панталона и кратке тунике у цивилном одевању позноримског света донело је у науци низ хипотетичких одговора, од којих су најаргументованији – утицај германског начина одевања, утицај милитаризације Царства и утицај климатских промена (Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture, ed. *J. Edmondson – A. Keith*, Toronto 2008, 271–294, *Foss*, Sardis, 18–19). Нова мода је периодично изазивала реакције, од којих се најистакнутијом сматра Хоноријева законска забрана ношења панталона у самом граду Риму (CT 14.10.2, 14.10.3).

[33] Продавница и вила (тзв. Кућа бронзе) датоване су у IV век. Сутерен дотичне виле је коришћен за знатну привредну активност, док су горњи спратови служили за резидирање, као што

количином искључиво стаклених предмета, на основу чега у науци преовладава мишљење да су то биле продавнице стакларских производа.[34] Коначно, неколико продавница из низа тзв. Византијских радњи држали су златари.[35]

За привредни живот Сарда и сардске области потенцијално су интересантни помени једног сардског конструктора воденица и сардског градског „пекара". Један надгробни натпис (датован у IV или V век) означавао је гроб Еухромија-Леонтија, конструктора воденица (ὑδραλέτα). Врло је могуће да је дотични подизао воденице у плодној околини Сарда, или у самом граду, будући да су ове често имале додатке корисне за ковање и сечење тврдих материјала. Не треба губити из вида ни то да је Хермос друга по величини река Мале Азије. У позноантичким временима воденице су још увек биле скуп погон, раширен само у околини најбогатијих градова и на поседима најмоћнијих латифундиста. Њихово ширење у овом периоду било је, добрим делом, последица симптоматичног недостатка радне снаге.[36] Други сардски надгробни натпис (датован у IV век) означавао је почивалиште Аурелија Зотика, герусијаста и градског пекара (ἀρτοπώλου πολειτικοῦ). К. Фос претпоставио је да се иза овог термина крије истакнути грађанин коме је било поверено надгледање неке од дужности везаних за дистрибуцију државно дотираног хлеба у Сарду, или пак богати власник великог пекарског погона; чини ми се да не треба изоставити трећу могућност – да се под овим звањем могао подразумевати припадник државне пекаре, каквих је било у Цариграду и Риму.[37]

је био случај са многим градским вилама епохе. BASOR 191 (1968) 18–19, BASOR 154 (1959) 27–28; *Foss*, Sardis, 15, 43.

[34] Ове продавнице спадале су у низ поменутих Византијских радњи, а садржале су стаклене посуде и несечено прозорско стакло. Из овога се не може закључити да ли је стакло било произведено у поменутим радњама, или је било само увожено ради продаје, будући да се ванградски увоз скупих артикала, какви су стаклени, могао исплатити. *G. Hanfmann*, A Preliminary Note on the Glass Found at Sardis in 1958, Journal of Glass Studies 1 (1959), 50–55; *A. von Saldern*, Ancient and Byzantine Glass from Sardis, Cambridge MA, 1980, Archaeological Exploration of Sardis Monograph VI, 35–40; *Foss*, Sardis, 15–16, 30, 43; cf. *V. Lauwers*, Glass Technology in Late Antiquity (Tech. Tr.), 53–61; *L. Sagui*, Glass in Late Antiquity, 211–231 (op. cit.).

[35] *Foss*, Sardis, 30. Златари су, заједно са сребрнарима и драгуљарима, важили у раној Византији за аристократију занатства. Уобичајена пракса била је да раде са муштеријиним материјалом. Након израде предмета, мерила се поново његова тежина, будући да су поједине занатлије задржавале за себе део племенитог материјала, надоместивши га легуром. Цариградски сребрнари постепено су се претворили у професионалне зајмодавце, тако да у VI веку чак и примају депозите и врше трансфер новца из Цариграда у Александрију, где држе своје агенте (*Jones*, LRE, 863).

[36] SI, no. 169. позната барем од краја I века п.н.е, воденица је освојила већа подручја тек у позноантичкој епохи. У источним областима Царства њени остаци пронађени су у Атини, а једна њена представа налазила се на мозаицима цариградске Велике палате (обоје се датује у V век). На простору западне Мале Азије, сачувана је детаљна представа механизма воденице с краја III века у Хијерополису. *D. Hill*, A History of Engineering in Classical and Medieval Times, London 1996, 156–162; *Foss*, Sardis, 16–17; *O. Wikander*, Handbook of Ancient Water Technology, Leiden 1999, 375–434; *T. Ritti – K. Grewe – P. Kessener*, A Relief of a Water-powered Stone Saw Mill on a Sarcophagus at Hierapolis and its Implications, Journal of Roman Archaeology 20 (2007) 138–163, 2007.

[37] SI, no. 166; *Foss*, Sardis, 18; начелно говорећи, највеће метрополе Царства имале су право да од пекара потражују извесну квоту бесплатног хлеба, док су остали градови имали право да пекарима за део производа наметну нижу или барем гарантовану цену. Сви градови Царства, теоријски, задржали су право да прописују цене хлеба, али је то у пракси најчешће било тешко спровести. Уз то, пекари су према војсци имали обавезу да њеним пролазећим одредима мељу брашно и пеку хлеб; *Jones*, LRE, 695–698, 701–704.

Позната градитељска делатност

Међу привредним делатностима у рановизантијском Сарду, од највећег интереса за овај рад јесте градитељска активност. Писани, а у још већој мери материјални извори,[38] говоре о богатој делатности ове врсте. Начелно, дужност подизања и обнове важних градских објеката имао је управник провинције (теоретски и викар), док је већина трошкова углавном падала на декурију. Тако је било и у рановизантијском Сарду, где су гимнасион обновили конзулари Север Симплиције и Василиск, а Акропољ – викар Ахолије. Због недостатка средстава, декурије и управници провинција широм Царства често нису имали довољно могућности за одржавање објеката, па су многа јавна здања напуштена а бедеми запуштени.[39] У богатом Сарду то није био случај. У односу на многе градове Царства, Сард је у погледу грађевинских радова имао додатну предност – сва три највећа државна каменолома мермера налазила су се у његовој релативној близини (у Александрији троадској, Домицију фригијском и на Проконесу пропонтидском). За градњу нових објеката Сарђани су обилно користили и напуштени Артемидин храм, некадашњи понос града, који су претворили у каменолом и експлоатисали га до краја рановизантијског периода, извадивши чак и део његових темеља.[40]

Током I и II века, у Сарду је подигнута већина јавних зграда, чије је одржавање само по себи представљало приличан изазов за градске власти у наредним временима.[41] Током III или IV века, Сард је добио и бедеме који су

[38] Систематска ископавања, што укључује све археолошке слојеве Сарда, од Бронзаног доба до османског периода, обављали су од 1958. тимови универзитета Харвард и Корнел. У Сарду је истражен само мањи део локалитета, углавном из класичног периода, што за византологију није од посебне користи јер већи део локалитета сачињавају управо остаци из рановизантијске епохе. Археолошка истраживања Сарда указују на битну околност коју савремени писани извори не помињу – да је град највећим делом уништен почетком VII века, вероватно при персијском нападу 616; потоњи, средњовизантијски и позновизантијски Сард биће далеко мањи и сиромашнији град, другачије урбане физиономије и топографије (разбијен на кастрон и неколико мањих одвојених насеобина). Занимљиво је и то да арапски напад на Сард, век касније, писани извори помињу као погубан, а археолошка ископавања то не потврђују. О овим околностима – *Foss*, Sardis, v, ix-x.

[39] CT 15.1.15, 15.1.17, 15.1.18, 15. 1. 34; *Jones*, 736–737, 758; *Foss*, Sardis 21–22; знајући да декурије најчешће немају довољно новца за одржавање бедема и јавних здања, цареви су се понекад, изузетно, одрицали дела дажбина које град дугује држави, као нпр. Валентинијан и Валенс када су градовима рефундирали трећину њихових прихода од такса и ренти (CT 15.1.18, 15.1.32, 15.1.33). Управници провинција били су склонији томе да подижу нове зграде него да поправљају старе, због чега царска власт издаје низ наредби којима их обавезује да приоритет дају поправци постојећих здања (CT 15.1.17, 15.1.21).

[40] CT 11.28.9, 11.28.11; *Jones*, LRE, 837, 846; *Foss*, Sardis, 50. Царска власт је имала монопол на вађење мермера, али га током криза недостатка грађевинског материјала обично није наметала. Од 320. свакоме је било дозвољено да бесплатно вади мермер. Ово право је почело да се злоупотребљава, па су се многа велика налазишта мермера претворила у приватне каменоломе, који су почели да угрожавају државне. Због тога су 393. приватни каменоломи мермера били забрањени, чиме је значај три главна државна каменолома нарочито порастао. И државни и приватни каменоломи мермера развили су праксу бродског транспортовања мермера купцу.

[41] Сард доживљава врхунац у II веку, када је имао око 100.000 становника. *M. Rostovtzeff*, The Social and Economic History of the Roman Empire, Oxford 1957, 141, 585, 596, 621, 655, 657, 707; *Foss*, Sardis, 2.

окружили готово читав град.[42] Током рановизантијског периода, како археолошка истраживања показују, обновљена су готово сва битна јавна градска здања, а подигнут је и значајан број нових грађевина у напуштеним деловима града. Сардски гимнасион, вероватно највеће здање у граду, обновљен је, као што је већ истакнуто, на иницијативу конзулара Севера Симплиција. Треба имати у виду да је само његова највећа целина – комплекс купатила и сала за предавање – заузимао простор од 80 пута 120 метара.[43] Финансијска способност Сарда да одржава и обнавља овакав објекат нарочито се види по чињеници да већина позноримских градова није имала средстава да настави одржавање својих гимнасиона (чему је доприносила и висока цена загревања њихових многобројних купатила). Рановизантијски сардски гимнасион вероватно је превасходно служио за предавања и састанке градских чиновника (натписи који помињу декурију нађени су на подовима његове Мермерне дворане), мада је К. Фос сугерисао и то да се вероватно одржала функција његових купатила.[44] Велике обнове доживела је и сардска Синагога, и то током читавог рановизантијског периода. Она је крајем IV века добила подни мозаик, зидне штукатуре, фонтану и предворје са колонадама.[45] Сам сардски Акропољ такође је доживео обнову током рановизантијске епохе, иницијативом викара Ахолија, чија је статуа након тога украшавала тврђаву.[46] Посебно је упечатљиво да је током IV и V века изграђено мноштво нових грађевина на градском подручју које је било напуштено још у хеленистичко доба, и које је већим делом до тада служило као гробље (подручје у археологија Сарда познато као сектор PN). Међу њима треба поменути чувену Кућу бронзе, луксузну вилу (у чије су зидове инкорпорирани и надгробни споменици, а која је обухватила једно старије купатило), цркву (базилика дуга 63 метра, широка 21, са луксузним флоралним и геометријским подним мозаицима и зидовима прекривеним фрескама и мермером), те мноштво водоводних цеви, које сугеришу да је подигнут барем један нови резервоар или цистерна.[47]

[42] Већина великих градова Мале Азије добила је римске бедеме током III века. Бедем римског Сарда био је дуг 4 километра, а окруживао је град са три стране. Опасивао је скоро цео град, површину од 1 800 са 700 метара. Био је висок седам метара, а главна капија се налазила код Пактола, где је друм улазио у град. *Foss*, Sardis, 3–4. Sardis: Publications of the American Society for the Excavation of Sardis, vol. I (Excavations 1910–1914, *H. Butler*), Leiden 1922, 31–34 (даље: Sardis Exc.).

[43] *F. Yegul,* The Bath-Gymnasium Complex at Sardis, Cambridge MA 1986, 25–36 (палестра), 37–44 (дуга дворана), 45–65 (мермерна дворана), 104–111 (комплекс за купање), структура комплекса (117–132) (даље: Sardis Gymn.); *Foss*, Sardis, 21, 35–36, 41; гимнасион су сачињавале две велике целине – комплекс купатила и учионица (у форми спојених покривених зграда) и палестра (у уобичајеној форми отвореног колонадисаног вежбалишта). Између њих се налазила зграда, у науци названа Мермерна дворана. У саставу Палестре налазиле су се две паралелне дугуљасте зграде, од којих је једна претворена у Синагогу, вероватно у другој половини III века. Гимнасион је завршен почетком III века, а налази се на главној улици, у западном углу града. Мермерна дворана обнављана је више пута током рановизантијског периода. Већ је поменуто подизање фонтане са завршецима у облику змијских глава.

[44] *Foss*, Sardis 21, 41.

[45] Sardis Gymn., 38–43; *Foss*, Sardis, 41; *Мичел*, Царство, 318. Јевреје је у Сард доселио још Антиох III, када је 2 000 породица преселио у Лидију и Фригију, бојећи се њихових устанака. Синагога је имала и своју школу са учитељем, како сведоче сачувани грчки натписи (*Foss*, Sardis 29).

[46] О томе сведочи необјављени натпис са Акропоља (*Foss*, Sardis, 22, 37).

[47] *Foss*, Sardis, 42–47; *BASOR* 154 (1959) 22–27, 157 (1960) 22–28, 166 (1962) 15–19, 174 (1964) 19–24; Sardis Exc. 76–88, 158–174. Кућа бронзе садржала је у приземљу, осим поменуте опреме за

Ипак, од археолошких остатака, за овај рад посебно су интересантна два емвола, подигнута у IV и V веку. Емволи – колонадисане улице са редовима продавница смештених иза колонада – управо су у позноантичким временима постали средишта градског занатства и ситније трговине.[48] У Сарду, крајем IV века, део главне градске улице (са јужне стране Гимназиона) претворен је у емвол тако што је покривен мермером и начичкан колонадама са мозаицима, а иза њих је подигнуто 29 продавница, познатих у археологији Сарда као Византијске радње. Оне су имале приземни део, у коме се одвијала занатско-трговачка делатност, и спрат, који је вероватно служио за складиштење или боравак. У овим радњама је пронађен огроман број бакарних новчића, типичних за ситну трговину, који показују континуирану активност у радњама до почетка VII века. К. Фос претпоставља да је овај емвол био комерцијални центар западног дела Сарда.[49] Други емвол, близу Акропоља, подигнут је током V века, такође на делу главне улице. Он је био мањи од претходног, али је интересантно да је подигнут плански, у једном даху, после наменског рашчишћавања тог дела улице (што је подразумевало и вађење целе једне капије).[50]

Рановизантијски колегији градитеља – познате особености

Коначно, за наше разматрање битно је подсетити на основне особености положаја привредних делатника у позноримским градовима. Широм Царства, градске занатлије и трговци били су организовани у колегије, зависно од своје уже стручности (занатлије), односно артикла за чију су се продају специјализовали (трговци).[51] Са аспекта његових чланова, колегиј(ум) је превасходно имао функцију институције која их штити од тржишне конкуренције моћних појединаца и других

бељење, мноштво бронзаних предмета, нпр. бокале за вино и кадионице, по чему је и добила име. Њена унутрашњост била је издашно обложена мермером. Била је у употреби до почека VII века.

[48] О процесу премештања центара градског занатства и трговине у емволе – *M. Mundell Mango*, Building and Architecture, CAH, vol. 14, Cambridge 2007, 924–933. (даље: *Mundell, Building*); *R. Janin*, Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertorie topographique, Paris 1950, 90–95; *R. Alston*, The City in Roman and Byzantine Egypt, London 2002, 31–39, 133–49, 161–171 (даље: *Alston, City*); *C. Haas*, Alexandria in Late Antiquity. Topography and Social Conflict, London 1997, 22–34; *Foss*, Ephesus, 47–85; cf. *F. Martens*, Late Antique Urban Streets at Salagassos, Tech. Tr, 321–365. Већина градских занатлија имала је своју радњу у емволу, док су сиромашнији радили између колонада. Већина занатлија продавала је своје производе директно муштеријама (*Jones*, LRE, 860, 864).

[49] *Foss*, Sardis, 21, 42–43; BASOR 166 (1962) 39–45, 186 (1967) 28–31; 191 (1968) 16–22; радње су направљене од рециклираних комада мермера и цигле. По свој прилици, колонада је овде носила дрвени кров који је штитио продавце од непогода. Овај емвол био је широк 12 метара, са тротоаром широким 2.

[50] *Foss*, Sardis, 42, 44; BASOR 177 (1965) 14–19; планско подизање овог емвола помиње сачувани необјављени натпис (*Foss*, op. cit., 42); овај емвол дугачак је око 200 метара, а широк 7.

[51] Принципијелно се подразумева да је одређена занатлијска/трговачка ужеспецијализована група могла имати свој колегиј у дотичном граду само ако је имала довољно својих представника, односно уколико је производња/продаја њеног производа/услуге имала довољно виталну улогу у животу тог града. Уколико је та група имала превелик број својих представника, онда су се најчешће оснивали нови колегији, намењени припадницима њених још ужих делатности. Колегији су, као облик организације, наслеђени из ранијих епоха римске историје, и представљали су професионална удружења становника градова и већих села у ширем смислу, тако да су и у позноримској епохи постојали нпр. колегији свештеника и погребника; *Waltzing,* Corporations, vol. I 35–47, 164–173, 337–354, vol. II 437–452.

колегија, као и од опресије сопствених градских власти.[52] Са аспекта државе и релевантног града, колегији су имали три основне функције: 1) градске власти преко њих спроводе примену утврђених основних цена производа и услуга (градска декурија је током читаве епохе задржала право да на територији града прописује цене производа и услуга, што је практиковала у целини за дефицитарне производе, а парцијално за неке од недефицитарних важнијих артикала); 2) преко колегија власт наплаћује занатлијама и трговцима дажбине (пре свега хрисаргирон – collation lustralis) и намеће им релевантне принудне радне обавезе (munera); 3) колегији су градским властима били одговорни и за употребу прописаних мера и коректан однос према купцима.[53] При свему овоме, колегији су имали начелно право да повремено сугеришу градским властима корекцију одређених цена.[54] У пракси, цене које су градске власти прописивале биле су најчешће много ниже од оних које су занатлије и трговци сматрали исплативим, будући да су такве цене биле прилагођене пре свега могућностима сиромашнијих грађана. Ово је, са своје стране, често доводило до тога да поједини колегији игноришу прописане цене или чак да провоцирају градске власти колективним дизањем цена.[55] Ипак, мора се признати да су колегији трговаца и занатлија на истоку Царства остали релативно слободна удружења – учлањење у њих овде није било принудно, а деца трговаца и занатлија начелно нису била дужна да се баве очевим занимањем – што је у све већој мери постајао случај у западним провинцијама.[56] Ипак, већину

[52] *Waltzing*, Corporations, vol. II 24–41, 71–94, 109–122, 224–242, 357–379; *A. Graeber*, Untersuchungen zum spätrömischen Korporationswesen, Frankfurt 1983, 12–45, 70–82, 89–114, 131–144; *G. Mickwitz*, Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens. Eine Studie in spätantiker und mittelalterlicher Wirtschaftsgeschichte, Leipzig 1936, 187–221.

[53] *Jones*, LRE, 724, 734–735, 838, 859; тако нпр. оксириншки колегији кујунџија, узгајивача пчела, продаваца пчела и продаваца уља гарантују писмено 338. логисту Флавију Евсевију да ће своје производе продавати по прописаној цени – The Oxyrhinchus Papyri, vol. I, ed. *B. Grenfell – A. Hunt*, London 1898, no. 85; Papiri Greci e Latini, Pubblicazioni della Societa italianapre la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto, Firenze 1914, vol. III, no. 202. Принцип сталног продавања једног дела производа по прописаним ценама постојао је и нпр. код професионалних рудара (metalarii). Ови су плаћали држави одговарајуће порезе, али су били дужни и да јој део ископа продају по утврђеним ценама. Под притиском ових мера, рудари су често одлучивали да постану колони (*Jones*, LRE, 838).

[54] Тако нпр., током IV века, занатски и трговачки колегији у египатским градовима слали су свом куратору сугестије за промене цене, нарочито услед инфлације (*Jones*, LRE, 859). Са своје стране, и сами грађани су имали право да на масовним скуповима у театру или циркусу тргу изразе незадовољство због цене важног артикла, најчешће хлеба. Ове акламације управник провинције и преторијски префект били су дужни да пренесу и самом цару (Ibid, 323, 722).

[55] Колегији су обично користили метод игнорисања прописаних цена, што је доводило до конфликта са градским властима. Пошто су несташице хлеба биле најчешће, то је хлеб био артикл чију су цену, наравно далеко нижу од оне које су пекари сматрали исплативом, најчешће прописивале градске власти. Стога су се оне најчешће сукобљавале са колегијем пекара. Када је завладала једна од несташица хлеба у Антиохији, а његова цена скочила, декурија је фиксирала и спустила цену. Пекари су одбили да продају хлеб по прописаној цени, на шта су градске власти наредиле да се неки од њих јавно бичују. Због тога су антиохијски пекари масовно побегли у планине и вратили се тек када је власт ублажила ову меру (Libanii Opera, vol. III, 29; cf. *Downey*, Antioch, 419–422). Међутим, дешавало се и да колегији трговаца склопе тајне договоре којима су покушавали да поремете прописане цене – Codex Iustinianus, ed. *P. Kürger*, Berlin 1929, 4.59.1, 4.59.2 (даље: CJ); *Jones*, LRE, 735, 826, 859.

[56] Терети принудних обавеза и општа несигурност наводили су занатлије на западу Царства да постају колони, војници или свештеници, нарочито од краја IV века. Због тога, а и због дуго присутног недостатка квалификованих занатлија, цареви на Западу су постепено покушавали да припадност у занатлијским колегијима учине наследном, и да један део градске популације принудно упишу у ове колегије. *Jones*, LRE, 859, 861; *Waltzing*, Corporations, vol. II, 259–267, 271–284, 358–392.

занатлија на Истоку, као и све друге слојеве, притискао је низ принудних обавеза. Неаристократско градско становништо било је дужно да, по принципу ротације, узме учешћа у одржавању града и реда у њему – одржавању зграда и аквевукта, чишћењу улица и канализације, чувању страже, учешћу у ватрогасном одреду итд. Већина ових обавеза пала је и на занатлије и ситне трговце.[57] У том смислу, постаје јасна величина имунитета од принудних служби, који је Константин 337. доделио градитељима (укључујући архитекте, зидаре, резаче камена и мермера, гипсаре, дрводеље, творце мозаика, фасада и украшених плафона), ковачима (гвожђа и бронзе), стакларима, лимарима, граверима, златарима, сребрнарима, позлаћивачима оружја, вајарима, грнчарима, сликарима, скулпторима, дељачима слоноваче, крзнарима, пурпур-бојаџијама, справљачима огледала и носиљки, водоводним занатлијама и лекарима. Ова привилегија додељена је да би заштитила оне врсте професионалних занатлија у којима је Царство оскудевало, међу којима су градитељске занатлије чиниле најбројнију групу.[58] То је локалне власти приморавало да плаћају професионалним градитељима све услуге које им пружају, за разлику од многих других занатлија којима су могле наметнути бесплатан рад. О самим рановизантијским колегијумима градитеља не знамо много. Из извештаја о спору једног калфе ткача лана и колегија градитеља из Оксиринха, директно се види да је овај колегиј имао јак политички и социјални утицај у свом граду, али се и експлицитно спомиње да су његови чланови са висине гледали на многе друге занате, називајући их бескориснима (међу њима и ткање лана). Извештај говори о томе да су оксириншки градитељи покушали да поменутог калфу–ткача принудно преквалификују у зидара, што је у науци протумачено као потез изазван недостатком професионалних градитеља. Калфа се судски жалио, након чега је juridicas Aegypti закључио да неко ко је изучио један занат не треба да буде пребачен у други. На основу овога, у науци постоји интерпретација да је у позноримско доба, лице које није прошло целокупно учење заната могло бити принудно увучено у колегиј друге занатлијске струке. Колико год ове претпоставке биле стабилне или не, није чудно што је у Оксиринху постојао посебан колегиј зидара – овај град је морао имати на располагању знатан број професионалних грађевинара, макар и само да би одржавао велики број својих јавних здања као што су гимнасион, хиподром, четири јавна купатила и театар са капацитетом за око 10.000 гледалаца.[59] Треба имати у виду и то да су рановизантијске грађевинске занатлије, поред званичног окупљања у оквиру свог градског колегија, могле по потреби да се незванично и привремено организују у посебне дружине, нарочито

[57] *Jones*, LRE, 736, 859–860; *Downey*, Antioch, 373–379, 404–409; у Антиохији су занатлије и продавци морали лично или финансијски учествовати у грађевинским обновама, чишћењу канала и раду гостионица; били су дужни чак и да обезбеде део градског осветљења тиме што ће о сопственом трошку одржавати лампе упаљење целу ноћ пред својим радњама (Lib. Opera, vol. III, 26.20–21, 33.35–37, 46.19–23). Када је реч о егзотичним обавезама занатлија и продаваца, треба поменути Валентинијанову одлуку из 369. да вођење животиња (prosecutio animalium) пребаци са сељака на градске колегије (CT 11.10.1).

[58] CT 13.4.2; cf. *Waltizng*, Corporations, vol. II, 114–116, 133–134, 172–173.

[59] Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library, Volume IV: Documents of the Ptolemaic, Roman and Byzantine Periods, ed. *E. Turner*, Manchester 1938, no. 654 (даље: JRP). Документ је датован у почетак IV века. (Jones, *LRE,* 861); cf. *R. Bagnall,* Egypt in Late Antiquity, New Jersey 1993, 42–43. *Alston*, City, 60–67,207–214, 193–195, 262–268.

када је требало обавити посао за једног истог послодавца, или када је требало заједно обавити посао у другом граду; ово се нарочито види из два ангажмана који је са зидарима уговарао Григорије Ниски поводом зидања цркве, најпре са тридесет зидара из свог места, а затим са дружином зидара из Икониона.[60] Слично је било са исавријским грађевинарима, чувеним у VI веку, чије су дружине ишле послом у Антиохију, друга места северне Сирије, па и у сам Цариград.[61] Подразумева се да у градске колегије нису улазиле самоуке занатлије и проста радна снага, каквих је било у релативно великом броју, нарочито услед честог недостатка професионалних градитеља.[62]

Сардски уговор из 459.

Посебну важност за историју рановизантијских градитељских колегија, њиховог места у привредном и социјалном животу епохе, али и историје рановизантијске привреде уопште, заузима споразум који је 459. био склопљен између екдика (дефенсора) града Сарда и заједнице сардских грађевинских занатлија.[63] Споразум је сачуван захваљујући својој епиграфској форми, и међу епиграфским споменицима Сарда једини је који са собом носи прецизно датовање. Такође, важи за једини сачувани уговор грађевинских занатлија са позноримских хеленофоних подручја. Као такав, у науци је побудио питање, пре свега, какве су привредне и социјалне околности стајале иза њега. Поједини његови сегменти били су у том смислу коментарисани од стране В. Баклера, К. Фоса и П. Гарнсија. Најпрактичније би било да најпре изнесемо суштинске елементе споразума, уз коментар оних делова уговора чије тумачење у науци данас није спорно. Споразум се састоји из уводног дела, заклетве грађевинских занатлија са пратећим одредбама и закључног дела.

[60] Григорије је најпре ангажовао тридесет локалних зидара да изграде цркву по његовој замисли, али се показало да нису довољно вешти у грађењу сводова. Зато је свог рођака Амфилохија, новопостављеног епископа Иконија, замолио да му пошаље иконијске зидаре, будући да је чуо за њихову вештину. Gregorii Nysseni Opera, vol. 8–2 (Opera ascetica et Epistulae), ed. *G. Pasquali*, Leyden 2002, ep. 25 (даље: Greg. Ep.).

[61] Sancti Symeonis Junioris Vita, PG, vol. 86–2, c. 11; *E. Zanini*, Technology and Ideas: Architects and Master-builders in the Early Byzantine World, Tech. Tr, 394, 397.

[62] Хонорарно учешће у грађевинским радовима било је један од најчешћих начина на који је најсиромашније становништво градова зарађивало за живот. Недостатак грађевинске радне снаге имао је за последицу да плата просте грађевинске радне снаге буде примамљива (понекад у висини примања обичног војника), па не чуди што су у грађевинским радовима учествовали припадници разних друштених слојева и група. Када је цар Анастасије журио да доврши утврђења у Дари, он је ангажовао практично сваког становника града који је хтео да се прихвати овог посла – The Syriac Chronicle Known as that of Zachariah of Mitylene, ed. *F. Hamilton – E. Brooks*, London 1899, 7.6 (даље: Zach. Chron); ту је и занимљив случај монаха који се запослио као грађевинар на цистерни коју је градио јерусалимски патријарх, а у жељи да купи луксузно укоричен примерак Новог Завета – Ioanni Moschi Pratum Spirituale, PG 87–3, c.37; *Jones*, LRE 846, 859, 863.

[63] Уговор је пронађен средином XVIII века. У овом раду користићу стандардно издање уговора (SI, no. 18); у науци је одбачено старо, Грегоарово издање (Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d`Asie Mineure, vol. I, ed. *H. Grégoire*, Amsterdam 1968, no. 322).

У уводном делу споразума најпре се прецизира да се ради о изјави (ἐξομοσία)[64] градитеља (οἰκοδόμων)[65] и занатлија (τεχνίτων)[66] метрополе (μητροπόλεως)[67] Сарђана.[68] Затим следи датовање уговора.[69] Потом занатлије изјављују да се слажу са Аурелијаном, дефенсором (ἐκδίκω)[70] поменуте метрополе. Следи

[64] SI, no. 18, ln.1; ἐξομοσία означава изјаву под заклетвом. Суштински и функционално, овај термин био је најближи римској cautio iuratoria, која је подразумевала ојачавање обавезе заклетвом. *A. Berger*, Encyclopedic Dictionary of Roman Law, vol. 43, Philadelphia 1991, 384.

[65] SI, no. 18, ln.1; термин οἰκόδομος обухвата професионалне грађевинаре у најширем смислу: архитекте, зидаре, цигларе, каменоресце, обрађиваче мермера, дрводеље, фасадере, гипсаре, творце мозаика и штукатура, итд. – *Waltzing*, Corporations, vol. I, 183–184, vol. II 114–115, 133–135, 172. Већ је В. Баклер наслутио да се овде под термином οἰκόδομος, по свој прилици, не подразумевају дословно само зидари него и припадници сродних грађевинских струка, као што су циглари и дрводеље. *W. Buckler*, Labour Disputes in the Province of Asia, Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay, ed. *W. Buckler – W. Calder*, Manchester 1923, 36–45 (даље: *Buckler*, Disputes). Треба напоменути да је οἰκόδομος означавао професионалног градитеља све до краја византијске историје, као што је на основу бројних примера из наративних извора и докумената средњовизантијске и позновизантијске епохе показао Р. Аустерхаут (*R. Ousterhout*, Master Builders of Byzantium, Princeton 2008, 42, 44, 51, 54–57; даље: *Ousterhout*, Builders).

[66] SI, no. 18, ln.1; термин τεχνίτης означава професионалног занатлију – *Waltzing*, Corporations, vol. I, 53–55, 340; Libannii Opera, vol. XI (Epistola), 1049, 1242, 1408; Historia Arcana, Procopii Opera Omnia, vol. III, ed. *J. Haury*, Leipzig 1963, 28.1; *Ousterhout*, Builders, 56. Квалификовани занатлија овим термином називаће се и у средњовизантијско и позновизантијско доба – Das Eparchenbuch Leons des Weisen, ed. *J. Koder*, Wien 1991, 22.1, 22.2, 22,3 (даље: Epar.); *Ousterhout*, op. cit., 44, 52, 54. Неквалификовани занатлија кроз византијску историју обично се означавао термином ἐργάτης – Ibid, 44, 55. В. Баклер протумачио је да се овде под τεχνίτων подразумевају занатлије које су садејствовале у пословима градитеља, али су сами по себи били припадници других професија. Међутим, у читавом споразуму делатност коју обављају τεχνίτες везује се искључиво и само за грађевинске радове (ἔργα οἰκοδομικὰ, односно κτιζόμενον ἔργον), што јасно показује – као што је приметио П. Гарнси – да се под τεχνίτες Сарда овде такође подразумевају градитељи. *P. Garnsey*, An Association of Builders in Late Antique Sardis, Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity – Essays in Social and Economic History, Cambridge 1998., 79 (даље : *Garnsey*, Association). Другим речима, тим изразом се овде могао само нагласити званични професионални занатлијски статус градитеља Сарда. Независно од Гарнсија, до овог закључка је дошао и К. Фос, али га није посебно образлагао (*Foss*, Sardis, 6, 19). У сваком случају, овим нестаје основ за Баклерову интерпретацију да се под градитељима и занатлијама Сарда овде ради о два различита занатска колегија, удружена у један, хетерогено занатско друштво.

[67] Сард је назван метрополом свакако у смислу главног града провинције Лидије.

[68] У науци данас постоји потпуна сагласност да су грађевинске занатлије, које су склопиле овај уговор са дефенсором, сачињавале засебан колегијум градитеља и да су као колегијум званично и склопиле овај уговор, иако се он именом не помиње. Ово се види из тона и структуре читавог документа, а и позноримске праксе да сваки већи град, из практичних потреба, има свој колегиј грађевинара. *Foss*, Sardis, 19–20; *Jones*, LRE, 735, 859; *Garnsey*, Association, 79–84. Додао бих, да се преузимање одговорности градитеља Сарда за неажурност појединих грађевинара, укључујући гаранцију замене сваког од њих и финансијске компензације, тешко може објасинити другачије него уобичајеном одговорношћу једног привредног колегија за понашање својих чланова. Такође, треба имати у виду и стару римску праксу да се плурални назив одређене бранше занатлија везује уз име града само уколико се ради о званичном колегију припадника дотичне професије тог града (*Waltzing*, Corporations, vol I. 165–187, 243–274, 289–317, vol. II 156–171, 358–364).

[69] SI, no. 18, ln. 3–7; уговор је датован према конзулству (ὑπᾶτία) Флавија Патрикија, према дану испред мајских (μηνός) календи и према броју индикцији. У науци је на основу тога, као датум склапања уговора утврђен 27. април 459. (SI, 42). Овде се каже да је град двапут почаствованом царским храмом, од којих се један вероватно односи на базилику у сектору PN, раније поменуту.

[70] SI, no. 18, ln. 8; дефенсор (екдик) свакако је био најкомпетентнији за примање тужби и доношење пресуде у оваквим случајевима, као судија задужен за спорове грађана у оквиру градске територије, а и као врховни магистрат (о чему је већ било речи). Ово нарочито зато јер се из уговора види да се радило о приватним тужбама грађана–појединаца. У случају незадовољства

образложење конкретних историјских околности које су довеле до склапања уговора – каже се да је екдик примио разне оптужбе (κατηγορίας) против различитих лица која се баве њиховим занатом (τέχνη). Прецизира се да су ова лица започела грађевинске радове (ἔργα οἰκοδομικὰ), а потом их оставила (καταλιμπανόντων) недовршене (ἀτελῆ) и спречавала (ἐμποδιζόντων) послодавце (ἐργοδότες)[71] да их заврше. У намери да исправи ову велику неправду (ἀδικίαν) нанету послодавцима, екдик је затражио од грађевинских занатлија овај споразум (ὁμολογίαν)[72] и изјаву (ἐξομοσίαν), под условима како следе. Овим се завршава уводни део споразума.

Централни део споразума јесте заклетва грађевинских занатлија Сарда са пратећим одредбама. Сама заклетва, у ужем смислу, састоји се из формулације занатлија да се слажу (ὁμολογοῦμεν) и заклињу (ἐξομνύμεθα)[73] да ће у целини завршити послове дате од било ког послодавца, под условом да послодавац исплати узајамно договорене (συναρέσαντας) наднице (μισθούς).[74] Потом следи шест пратећих одредаба уговора:

његовом одлуком, грађанин се могао жалити суду конзулара провинције, а у крајњој линији и суду преторијског префекта. Случај жалбе инстанци вишој од градског дефенсора видимо у случају поменутог калфе ткача лана – његова тужба стигла је до судије Египта (juridicas Aegypti), који је коначно и разрешио случај. (JRP, no. 654) Као што је поменуто, σύνδικος и ἔκδικος били су термини којима се у хеленофоним областима Царства преводила функција defensor civitatis. Сама реч ἔκδικος („осветник“) у ширем смислу је означавала неку врсту колективног адвоката или колективног тужиоца. Аурелијан је овде назван најодличнијим и посвећеним магистријаном (μαγιστριανῷ). Magistiranus је означавао широк круг царских званичника којима је указом самог августа поверено вршење неке привремене функције од особите важности. Овде употребљени суперлатив придева θαυμάσιος појављује се нпр. и уз име магистријана Севера уплетеног у збивања Халкедонског сабора 451, али је коришћен и уз шири круг царских намештеника (*F. Millar*, A Greek Roman Empire: Power and Belief Under Theodosius II 408–450, London 2006–2007, 192). Израз καθόσιος коришћен је уз имена још ширег круга званичника централне и локалне администрације, па је на основу њега тешко проникнути да ли је Аурелијан носио још неко звање сем оних која се новоде у уговору.

[71] SI, no. 18, ln. 13; термин ἐργοδότης означаваће послодавца и у средњовизантијско доба (Epar. 22.1, 22.2, 22.4).

[72] SI, no. 18, ln. 16; ὁμολογία има опште значење споразума, договора, пристанка, али је занимљиво да је у каснијим епохама византијске историје уговор грађевинских занатлија са клијентом увек означаван овим термином, према истраживањима Р. Аутерсхаута (*Outershout*, Builders, 49–51).

[73] SI, no. 18, ln. 17–20; занатлије су се овде заклеле светим и живототворним (ζωοποιόν) Тројством и спасењем и победом господара (δεσπότου) екумене Флавија Леона, увек трајућег (αἰωνίου) Августа и Автократора. Овде је садржан највећи део његове титулатуре, укључујући грчку форму звања dominus, име Флавије у својој функцији позноримског августалног преномена (у континуираној употреби од Константина до Ираклија), звање Августа (још увек суштински елемент титулатуре), као и званични грчки еквивалент термина imperator. Сам глагол ἐξόμνῡμι примарно означава заклетву у извињењу, заклетву да се убудуће нешто више неће чинити или заклетву да се неће предузимати нешто штетно или неморално. У српском језику, чини се, не постоји одговарајући глагол за овакво заклињање.

[74] SI, no. 18, ln. 23; при Диоклецијановом покушају да пропише максималне цене појединих услуга, највећа цена рада зидара по дану износила је 50 денарија, колико и за цементара и радника на унутрашњим кућним радовима, док је за дељача мермера и мозаицисту износила 60, а циглару се плаћало по количини (ради поређења, треба имати у виду да је максимална прописана цена рада земљорадника била 25, а пекара 50 денарија) – EP, c. 19. Међутим, након брзог слома Диоклецијановог покушаја прописивања максималних цена производа, сировина и услуга, свакако да се нису поштовали ни његови прописи о ценама грађевинских услуга, тако да је цена рада градитеља све до краја рановизантијске епохе остала ствар договора. Овоме је свакако допринела и природа саме услуге, као и релативно висока потражња за њом, премда су градске власти теоријски имале право да пропишу њихов износ. Пре сваког грађевинског посла, склапао се уговор при коме

– одредба о одбијању – ако неко од извршилаца посла (ἐργολαβήσαντι)[75] буде одбио да заврши посао под било каквим изговором (παραίτησις), неко други од занатлија између њих (= градитеља Сарда) замениће га и потпуно завршити дело под градњом (κτιζόμενον ἔργον), уколико је јасно да је онај који одбија један од њих (= градитеља Сарда), био он занатлија који је започео посао или човек који треба да га замени;

– одредба о спречавању – ако извршилац посла (ἐργολαβήσας) буде иједном отерао (τρόπω) послодавца на било који начин док је дело у градњи, био то онај који је започео градњу или онај који га је заменио, они ће (= градитељи Сарда) за такво спречавање (κωλύσεως) надокнадити (διδόναι) наднице (μισθοὺς) према договору између самог послодавца и самог занатлије (αὐτοῦ τοῦ τεχνίτου);

– одредба о допуштењу – уколико послодавац за то покаже стрпљење, занатлији–извршиоцу биће остављен посао ако је до седам дана био спречен (κωλύθη) да обавља;

– одредба о болести – ако се занатлија разболи, послодавац ће показати стрпљење (ἀνεξῐκᾰκίαν) до двадесет дана; ако након тога овај оздрави, а не покаже вољу да ради, замениће га други под условима као да је одбио;

– одредба о наплати казне – ако извршилац одбије да ради, а испостави се да ни остали не раде ништа, нити изводе рад у складу са овде забележеним одредбама, они (градитељи Сарда) обећавају се и слажу да ће извршити уплату казне (προστίμου) која треба да буде искоришћена за градске радове (ἔργα τῆς πόλεως), а да ће екдик у складу с тим наплатити (εἰσπραξόμενος) осам златних

је прецизиран износ плате (најчешће по дану), природа смештаја или хране које послодавац треба да пружи, као и природа саме услуге. Григорије Ниски склопио је са зидарима уговор у коме је била прецизирана плата од једног солида по дану (вероватно за целу дружину), и то да целокупан смештај пружа послодавац. Међутим, зидари су злоупотребили околност да у уговору није била дефинисана колочина рада по дану, па појединим данима нису радили ништа, а епископ је и те дане морао да им плаћа. (Greg. Ep., ep. 25). Поменути монах, који је радио на цистерни у Јерусалиму, добијао је 5 фолиса дневно. Он је био најлошије плаћен грађевински радник за кога знамо, а опет, по прорачунима А. Џонса, са овом платом се годишње могло зарадити 7 солида, дакле колико и приватни војник (*Jones*, LRE, 859). Радници које је Анастасије ангажовао за градње у Дари били су изузетно високо плаћени, у складу са ванредном ситуацијом и ванредном потражњом – 4 карата по човеку дневно, а 8 карата за човека са магарцем (Zach. Chron, 7.6). Битно је истаћи да су се и за остале врсте занатских услуга склапали појединачни уговори, као и за најразличитије врсте других услуга у области привредних делатности и свакодневног живота. Неки од њих склапани су и на годину и више дана, и у њима се поред плата прецизирала и количина хране и одеће које послодавац треба да даје (JRP, vol. IV, no. 539–582, 604–652). Појединачни уговори са градитељима помињу се до краја византијске историје. У најпознијима, прецизирају се плате, број радника, време за извршење, темпо плаћања (по дану или све скупа), количина потребног материјала и казне за случај кашњења (*Ousterhout*, Builders, 49, 54).

[75] SI, no. 18, ln. 24, 31, 38; изведенице глагола ἐργολαβέω, као и сама именица ἐργόλαβος, означавају извршиоца посла, при чему се могу односити или на занатлију који обавља посао, или на представника више занатлија који обављају исти посао. Судећи по контексту ове одредбе, као и наредних, овде се пре свега мисли на појединачне занатлије. Разликовање занатлије (artifex) од извршиоца/уговарача (ergolabus) налазимо и у Зеноновим конституцијама из 483. (CJ 8.10.12). У средњовизантијско доба, ἐργόλαβος је посредник између клијента и радника, који уговара посао, прима и распоређује плате (Epar, 22.2, 22.4; *Ousterhout*, Builders 46, 52).

номизми (χρυσᾶ νομίσματα)[76] и да ће у складу са божанским конституцијама (διατάξεις)[77] гонити под тужбом (ἐγκλήματι) за наношење неправде.[78]

– одредба о јемству – као залогу за пуну исплату (ἔκτισιν) казне, они (градитељи Сарда) дају, и заједнички и појединачно, сву своју имовину – садашњу и будућу.

У закључном делу се саопштава да је дефенсор био тај који је саставио и понудио услове споразума (градитеље Сарда) и да су они дали на то пристанак у дан на који је цео документ датован.[79]

Чини ми се да се на основу садржаја споразума може хипотетички реконструисати ток збивања, по редоследу:

1) поједини грађевинари напуштали су своје послодавце (приватна лица) у току радова, а неки су чак почели и да их ометају у извођењу радова;

2) оштећена (приватна) лица зато су почела да дефенсору подносе оптужбе (вероватно усмене) против градитеља (као појединаца);

3) када је примио већи број овакавих оптужби, дефенсор их је размотрио као сродан материјал; он је на основу њих, пошто је појава била масовнија, осмислио принципијелно решење у виду споразума; при томе је, вероватно на основу типологије прекршаја, осмислио одредбе о њиховом спречавању и одговарајућој компензацији;

4) пошто је градска заједница грађевинара иначе одговорна за пословно понашање својих чланова, дефенсор се одлучио да њу позове на одговорност и да њој упути предлог споразума; ово је такође било практично примерено колективном масовнијем карактеру појаве;

5) дефенсор је понудио споразум сардској заједници градитеља, са захтевом да се на њега и закуну и дају гаранције;

6) заједница градитеља прихватила је споразум, заклела се и дала гаранције;

7) споразум је уклесан у тврди материјал.

Питање привредних, социјалних и других историјских процеса који су стајали иза склапања сардског уговора

Постоји неколико тешко објашњивих и, самим тим, најинтригантнијих делова споразума. Ту понајпре спада експлицитно признање сардске заједнице

[76] SI, no. 18, ln. 47; ово је свакако у складу са дефенсоровим положајем главног градског судије, концентрисаног на доношење пресуда и наплате у свом граду. Под градским радовима, по свој прилици, овде се подразумевају јавни радови у Сарду.

[77] SI, no. 18, ln. 49; реч је свакако о многобројним конституцијама о приватним и јавним грађевинама које су издавали римски цареви барем од Веспазијана, од којих су многе, издате од II до VI века, сачуване у Теодосијевом и Јустинијановом кодексу. О томе, в. наредне напомене.

[78] SI, no. 18, ln. 54; ова одредба завршава се констатацијом да овај уговор остаје неузнемираван и несломљен за вечност, и да буде неопозиво спроведен; под првом целином ове тврдње можда се, поред примене споразума на будуће случајеве, подразумевало и његово дословно уклесивање у камен, дакле у форми у којој је и сачуван.

[79] SI, no. 18, ln. 58; овде се за документ поново истиче да је ὁμολογία и ἐξομοσία.

градитеља, у уводном делу споразума, да су поједини градитељи остављали поверене им послове и ометали сопствене послодавце. Затим, ту су и они делови одредаба из којих се стиче утисак да су поједини извршиоци/градитељи директно одбијали да заврше уговорени посао, неки чак најурили сопственог послодавца, а неки други мирним путем остављали рад на повереном послу, служећи се различитим изговорима, међу које спада и болест.[80] Понајвише, ипак, интригира предвиђање могућности да свог послодавца „најури" и нови грађевинар кога овај буде ангажовао да замени колегу који није хтео да заврши посао (одредба о спречавању). Дакле, као суштинско, поставља се питање стварног карактера оваквог поступања грађевинара, мотива које су могли за то имати, као и стварне привредне и социјалне позадине свега поменутог.

У том смислу, у науци постоје две хипотезе. Прву је уобличио К. Фос, преузевши и допунивши разматрања В. Баклера. Пошавши од самог уговора, без његове компарације са сродним изворима и проблемима епохе, Фос је помен услова исплата надница протумачио као индикацију да су градитељи вршили „опструкцију" преузетих радова ради повећања висине надница. Такође, помен давања одсуства од 7 и 20 дана протумачио је као знак уступка занатлијама (као што то на први поглед заиста може деловати). Узимајући у обзир ове две претпоставке, као и неоспорни колективнији карактер овог процеса „опструирања" послодаваца, Фос је дошао до закључка да се овде радило о „штрајку" удружења грађевинских занатлија Сарда ради побољшања „цене и услова рада", и то успелом. Штавише, Фос сматра да споразум показује да су такви „штрајкови" били чести. Чак констатује да су на овај начин „радници задржали добар део слободе акције".[81] Ипак, идеја о колективној опструкцији послодаваца ради подизања цене услуге претпоставља постојање какве-такве прописане цене рада професионалног занатлије, за шта не постоји ниједна потврда током рановизантијске епохе, након краха Диоклецијановог покушаја прописивања максималних цена производа и услуга. Напротив, као што смо видели, постоје само помени погодбено уговорених цена градитељских услуга, које су варирале зависно од конкретног договора, а једино такав принцип одређивања рада („узајамно договорене наднице") помиње се и у сардском споразуму. Уколико се пак мисли на повећање „тржишне" цене рада, чије постојање у раној Византији иначе није лако доказиво, а у модерном смислу свакако недоказиво, онда се поставља питање зашто грађевинари у споразуму помињу само наднице које су уговорене на почетку послова, а не њихово повећање, што би се у најмању руку морало назначити. Чини ми се да би Фосова хипотеза о покушају подизања цене рада могла имати смисла само уколико би се овде радило о грађевинарима

[80] А. Џонс и П. Гарнси, независно један од другог, протумачили су постојање одредбе о дозвољеном боловању до 20 дана као знак да су сардски грађевинари злоупотребљавали болест као валидан изговор за одлагање испуњења или неиспуњење уговора, дакле супротно Фосовом тумачењу да је дозвољено боловање пре споразума било краће (*Jones*, LRE, 860; *Garnsey*, Association, 86).

[81] *Foss*, Sardis, 6, 19–20. Фос као додатну аргументацију наводи и неосновану тврдњу да су се на уговор заклеле обе стране (занатлије и послодавци), иако споразум као једину страну која се заклиње наводи градитеље. Штавише, готово целокупан документ има форму заклетве грађевинара.

ангажованим од стране само једног послодавца, а у споразуму је јасно назначено да се радило о занатлијама који су радили управо за различите послодавце.

Другу хипотезу понудио је П. Гарнси. Он је упозорио да се исти моменти „опструкције" извођача/грађевинара према послодавцима из сардског споразума појављују и у временски не претерано далекој I одредби Конституције цара Зенона о монополима (из 483), као и у IX одредби Конституције о приватним грађевинама (издата исте године, од истог цара). Пошто се у ове две одредбе грађевинари, између осталог, позивају да не напуштају посао за који су већ примили новац, Гарнси је дошао до закључка да се овде, а самим тим и у случају сардских градитеља, радило напросто о среброљубивој злоупотреби градитеља да унапред узму новац од послодавца, а да потом напусте недовршен посао, такорећи побегну, у потрази за новим „жртвама". Истрајавање ове врсте злоупотребе Гарнси објашњава превеликом потражњом за професионалним грађевинарима, али и околношћу да су градитељи због природе свог посла имали већу слободу кретања.[82] Чини ми се да је тешко не сложити се са Гарнсијевом интерпретацијом, по којој споразум из 459. и конституције из 483. заправо описују истоветне или врло сличне поступке грађевинара, иза којих стоје врло сродни мотиви. Међутим, тешко је сложити се са основном хипотезом да се у оба случаја ради о простој злоупотреби у форми бекства по добијању новца, јер треба имати у виду да како споразум из 459. тако и конституције из 483. јасно показују да грађевинари нису напуштали послодавца тако што би побегли од њега чим приме новац, него напротив, да су престајали са градњом, али су остајали на местима градилишних подухвата својих послодаваца и управо ту спречавали даљу градњу. Такође, треба се запитати да ли би грађевинари приступили једној тако наивно конципираној превари каква је бекство од наплаћеног а необављеног посла, тим пре што се од одговорности за учесталију и масовнију примену једне такве злоупотребе тешко могло побећи у једном уређеном градском поретку, какав је позноримски био.

Ово тим пре што при разматрању овог проблема у науци до сада – из непознатих разлога – није узето у обзир детаљно објашњење околности које су довеле до опструкције грађевинских послова од стране цариградских градитеља, а које нуди првих осам одредаба поменуте Зенонове конституције о приватним грађевинама (de aedificiis privatis).[83] И сам П. Гарнси изоловано је

[82] *Garnsey*, Association, 84–86. Он истиче да је организација зидара била довољно флуидна да у њој увек буде места за известан број „каубоја". Ова Гарнсијева опаска о покретљивости професионалних градитеља свакако има основа у рановизантијским изворима, као нпр. у поменутом писму Григорија Ниског, где се помиње могућност да већа група грађевинара из Иконија дође у Нису.

[83] CJ 8.10.12. Сачуване царске конституције, старије од поменуте, само се делимично баве приватним грађевинама. Конституција Антонина Пија бави се питањем надградње терми (CJ 8.10.1), Александра Севера (224) питањем обнове рушевне куће или њеног претварања у врт (CJ 8.10.3), Филипа Арапина (245) финансијском одговорношћу партнера у градњи (CJ 8.10.4), Диколецијана (290) обновом терми на туђој земљи (CJ 8.10.5), Константина I (321) питањем односења мермера и стубова са градских здања у села и друге градове (CJ 8.10.6.), истог (326) обавезним слободним простором између државних житница и приватних здања (CT 15.1.4), Јулијана (362) узурпацијом јавног здања од приватног лица (CT 15.1.10), Валенса (365) отимањем грађевинских елемената из мањих градова за потребе метропола (CT 15.10.14), истог (365) приоритетом обнове старих јавних здања над градњом нових (CT 15.1.16), Теодосија I (389) отимањем елемената цариградских јавних

цитирао и посматрао само девету одредбу конституције, не говорећи ништа о садржају претходних осам. Стога бих посветио извесну пажњу овим одредбама, пре свега због њиховог потенцијала да пруже једно другачије хипотетичко објашњење понашања сардских грађевинара. Зенон је конституцију упутио 483. префекту Цариграда Адамантију, што јасно показује да су њене одредбе биле намењене примени у престоници. Цар конституцију започиње објашњењем да је издаје у жељи да његови поданици буду растерећени учесталог парничења, као и образложењем да је она састављена на основу извештаја и предлога градског префекта. Потом (у I одредби) Зенон саопштава да је из извештаја цариградског префекта сазнао да су поједине одредбе конституције његовог таста Лава I због своје двосмислености постале основ за покретање спорова од стране појединих људи склоних нетачном интерпретирању одредаба. Као основну двосмисленост Лавове конституције Зенон наводи њену основну одредбу, по којој се при обнови приватне грађевине не сме ни у ком виду повећати њена величина, што покретачи спорова тумаче у смислу да се ни са посебном дозволом царских власти или релевантним приватним договором не могу вршити измене или надоградње (I одредба).[84] Од конкретних прописа Лавове конституције, својом двосмисленошћу – према Зенону – највише спорова узрокује онај који предузимаче грађевинских радова обавезује да оставе „мање-више" 12 стопа[85] слободног простора између своје куће и куће суседа (II одредба), а затим и пропис по коме куће оштећене пожаром могу бити обновљене до висине од 100 стопа (IV одредба).[86] Како Зенон истиче, покретачи спорова нарочито се жале да су им нове градње у великој мери одсекле светлост и поглед на улицу. Потом, Зенон прецизира да овакви људи, наведени завишћу, а не претрпевши икакву штету, подижу парницу против оних који желе да граде и тиме им одлажу рад (sic), тако да човеку који је почео да гради бива забрањено

здања за потребе приватних здања (CT 15.1.25), Теодосија и Аркадија (393) максималном вредношћу приватних кућа које се могу рушити ради градње јавних здања (CT 15.1.30), истих (394) забраном самоиницијативног подизања јавних зграда, Аркадија (398) рушењем приватних здања која су преблизу државних житница, истог (398) рушењем здања која угрожавају слободни простор (CT 15.1.39), истог (406) поправкама портика (CT 15.1.44), истог (406) неопходним преправкама портика (CT 15.1.45), истог (406) величином минималног слободног простора између јавних и приватних здања (CT 15.1.46), Теодосија II (409) рушењем приватних здања подигнутих на рачун царског комплекса (CT 15.1.47), истог (412) проширењем (цариградских) портика испред Хоноријевих терми и правом приватних лица да граде над њима (CT 15.1.50), истог (423) дозвољеном раздаљином између балкона, као и између приватних кућа и државних житница (CJ 8.10.11).

[84] CJ 8.10.12.1; Као одговор на ову појаву, Зенон је својом конституцијом изричито дозволио да се предузимач не мора придржавати Лавове конституције уколико за то има дозволу царских власти или се о томе споразумео са суседом, макар тиме оштећивао суседа. Изричито се каже и да појединачне царске дозволе и обострано сагласни приватни споразуми не треба да буду анулирани општим законима (I, III и IV одредба).

[85] CJ 8.10.12.2; Ову непрецизност Зенон је отклонио тако што је избацио формулацију „мање-више", одређујући тачно 12 стопа. И они који имају царску дозволу да у нечему одступе не смеју суседу заградити сам прилаз (II одредба).

[86] CJ 8.10.12.4; Након спорова о поменутој висини, Зенон је свима који подижу или обнављају објекат дозволио да граде до висине од 100 стопа, под условом да то суседу не угрожава поглед на море. Уколико је размак међу зградама мањи од 12 стопа, висина јој се не сме повећавати, прозори се могу начинити само на одређеној висини (прозори на висини 10 стопа од земље, а отвори за светлост – на 6 стопа). Забрањено је и прављење лажног спрата, јер би тада отвори за светлост послужили као прозори и угрозили приватност суседа (II, III и IV одредба).

да то чини, те је приморан да напусти свој посао као недовршен (sic). Штавише, како са жаљењем цар истиче, новац са којим се предузимач надао да ће подићи зграду, бива поједен при парничењу, а и када се донесе одлука у његову корист, он бива и даље уплетен у нерасплетиве ланце, јер човек који је спречио изградњу чини апелацију и узима још времена, задовољан што је спречио рад, на велику штету свог суседа (sic).[87] Цар управо наглашава да су многи поштени људи оштећени преваром злонамерних парничара и да њих нарочито жели да заштити овом конституцијом. Поводом тога, Зенон доноси одредбу да ће свако ко буде покушао било кога да спречи у градњи, а потом буде изгубио парницу, морати да надокнади сву штету коју је проузроковао, укључујући вредност материјала упропашћеног или поквареног за време парнице. Наравно, уколико се испостави да је предузимачева градња била незаконита, он мора надокнадити штету човеку који му је забранио да гради, а који је био и приморан да започне парницу поводом тога (VII одредба). Након тога, Зенон обавезује цариградског префекта да се побрине да ниједан уговарач (ergolabus) или градитељ (artifex) не напусти недовршену градњу (sic), него да човека који је започео посао натера, пошто је примио плату, да га доврши или да плати казну и сав губитак профита изазван незавршавањем посла, које је власник претрпео; уколико је неодговорни уговарач сиромах, цар за њега прописује бичевање и протеривање из града. На крају, Зенон изричито каже да је сазнао то да они исти уговарачи и градитељи који нису завршили послове које су примили спречавају у раду нове градитеље које су предузимачи у међувремену ангажовали, не дајући им да заврше градње и желећи да нанесу недопустиву штету предузимачима. Цар зато забрањује да нови градитељ не сме бити спречен да заврши посао који је започео неко други. Штавише, уколико и овај новоангажовани градитељ буде одбио да заврши зграду, само са образложењем да је није он започео (и самим тим не сноси одговорност за њу), њега ће снаћи иста казна као градитеља који је напустио рад – прецизира Зенон (IX одредба).[88] На ово се надовезује I одредба

[87] Да се ово не би дешавало, Зенон наређује да убудуће овакви случајеви, уколико се поднесе апелација на одлуку судије који је водио парницу (било да је реч о апелацији предузимача или обустављача), треба одмах да буду прослеђени суду преторијског префекта, без чекања регуларног рока; такође, уколико се подноси апелација на одлуку преторијског префекта, случај ће бити пренет одмах на царски суд. На тај начин, каже Зенонова конституција, спречава се да човек, коме је неправедно забрањено да гради, трпи неподношљиву повреду док чека дуго време које се даје за апелацију (CJ 8.10.12.7). Такође, Зенон прописује да се свака парница ове врсте распоређује у правном трибуналу цариградског префекта, при чему ниједан магистрат који је укључен у овакву парницу неће имати право да чини икакав приговор јурисдикцији суда како би се избегла пресуда донета одлуком префекта града. На крају се одређује да је особље цариградског префекта дужно да изврши наплату (CJ 8.10.12.8).

[88] Своју конституцију о приватним грађевинама Зенон је искористио да регулише и неке аспекте односа ових према јавном простору. Забрањује да се прописани слободни простор од 12 стопа између кућа оштећује не само на рачун суседа него и на рачун јавног простора, пре свега улица. (CJ 8.10.12.3) Прописује се да приватни балкон без крова (solarium) мора бити на раздаљини од барем 10 стопа у односу на соларij који се налази преко пута њега (како не би закрчио простор међу зградама); уколико такве раздаљине нема, онда их треба градити по дијагонали. Уколико је улица ужа од 10 стопа, онда се не смеју подизати никакви балкони. Прописује се и да балкони морају бити на висини од барем 15 стопа, да не смеју имати потпорне стубове или зидове (који додатно закрчују улични простор), нити степенице које их повезују са улицом (које повећавају опасност од пожара). За непоштовање ових прописа о соларијима цар прописује казну од 10 фунти злата за

Зенонове конституције против незаконитих договора (convent illicito), упућена цариградском префекту крајем исте године, где се грађевинским занатлијама и уговарачима, као и особама сродних професија, забрањује да се међу собом договарају да не прихватају да заврше било који посао који је неко други започео (и оставио недовршен), и да ометају било какво подузеће поверено другом; истиче се да свако има дозволу да, без повредљивих последица по њега, заврши било који посао започет али остављен незавршен од другог, али и да денунцира сваку такву увреду без страха и без икаквог судског трошка.[89]

Сагледавши вести о конкретним збивањима цариградских грађевинских несугласица у оном континуитету и редоследу који нуде сами извори (конституције из 483), јасно можемо назрети целокупан ток ових збивања, чије су основне фазе редом:

1) започињање нових грађевинских радова од стране појединих Цариграђана;

2) поједини нови радови изазивају код суседа сумњу о оштећењу права и имовине, и злу вољу;

3) сумњичави суседи изричу усмене забране нових градњи (operis novi nuntitatio) или чак покрећу парнице, најчешће на основу тумачења да нова градња крши прописе о неповећавању величине претходне зграде, у ширину или висину, и да угрожава суседов доток светлости и поглед;

4) изрицање забране приморава неке предузимаче да напусте градњу и да се посвете парницама;

5) уговорачи градње и занатлије-градитељи такође напуштају градњу;

6) предузимачи ангажују нове занатлије да заврше градњу;

7) под утицајем забране и суседа, првобитно ангажовани грађевинари спречавају новоангажоване да заврше посао и склапају договоре о томе;

8) појављују се и незаконити облици притиска на новоангажоване градитеље, пре свега у облику претњи (по свој прилици од стране суседа-обустављивача);

9) под утицајем свих поменутих околности, новоангажоване занатлије одбијају да прихвате послове које су њихове колеге започеле и оставиле, и склапају договоре о принципијелном одбијању таквих послова;

10) у случају да предузимач добије парницу, сусед чини апелацију и тако продужава обуставу градње.

предузимача и уговарача/главног зидара, при чему се неспособност плаћања казне надомешћује бичевањем и протеривањем из града. (CJ 8.10.12.5) Коначно, Зенон је забранио да било ко својим тезгама затвара простор између неколико стубова на јавним портицима; при томе, прописује да тезге буду широке до 6 стопа, високе до 7 стопа, а да са спољне стране морају бити декорисане мермером, да би биле пријатније за око пролазницима. Димензије осталих продавница цар оставља на одлуку цариградском префекту (CJ 8.10.12.6).

[89] CJ 4.59.2 – ова конституција против незаконитих договора пре свега забрањује сваки постојећи и будући приватни монопол (monopolis) одеће, хране или билоког другог артикла, као и састанак на коме се трговци тајно договарају да фиксирају своје цене. Зенонова забрана монопола била је обнова мере његовог таста Лава, који је 470. такође издао општу забрану монопола (CJ 4.59.1).

Међу завршним етапама ових збивања, о којима говоре конституције из 483, понашање грађевинара описано је упадљиво слично поступању градитеља Сарда у сардском споразуму 459. Ту, пре свега, мислим на три кључна елемента њиховог поступања – напуштање посла у градњи, спречавање извођења радова од стране првобитних извођача, а нарочито предвиђање опасности да спречавање изврше и новоангажовани извођачи. Међутим, за разлику од сардског споразума, конституције дају далеко комплетнију слику једне овакве ситуације и, што је још важније, приказују трећу страну, најодговорнију за збивања, која се у сардском споразуму не помиње, а то су суседи предузимача. Ове последње конституције изричито означавају као главне иницијаторе спорова, али и као људе који извршиоце/грађевинаре наводе да напуштају или опструирају послодавца.

При томе, треба нагласити да спорови описани у конституцијама из 483. у целини показују све одлике спорова проистеклих из правне категорије познате као Operis novi nuntiatio. Opus novum подразумевао је сваку градњу, мењање или рушење објекта, али и предузимање било каквог посла на приватној земљи, сопственој или суседовој (укључујући чак и копање канала и сечење дрвећа). Било је препоручљиво не предузимати било какву приватну градњу без претходне сагласности суседа. Уколико је сусед сматрао да нова градња наноси штету његовој имовини и правима (по закону, уговору или обичају) или прети да је нанесе, али и уколико је било који грађанин сматрао да је нова градња незаконита, имао је право да дође на место градње и да пред предузимачем (или његовим представником) изговори протест против нове градње (Operis novi nuntiatio), којим је предузимачу забрањивао наставак градње. Нунцијација није захтевала писану форму, нити се морала подносити властима, али се морала објавити пре завршетка дотичне градње. Чим би била изговорена, даља градња дотичног објекта сматрала се незаконитом. Уколико би се градња наставила и после нунцијације, обустављач би имао право да градњу врати у стање од пре њеног проглашења. Ако је нова градња била на туђем терену или је очигледно наносила штету суседовом поседу, обустављач би имао право и да физички спречи њену градњу. Против ефеката нунцијације предузимач се најчешће борио покретањем парнице против суседа-обустављивача, у којој покушава да докаже да је ова била покренута без основа.[90] Разуме се да је, већ захваљујућим својим општим одликама, нунцијација пружала средство врло широком кругу људи за спречавање градњи свог суседа. Дуго присуство спорова и компликација проистеклих из Operis novi nuntiatio у рановизантијској историји види се по њиховој актуелности у Јустинијаново доба, нарочито по његовој одлуци из 531. да примену Зенонове конституције о приватним грађевинама прошири са престонице на све градове Царства.[91] У конституцији издатој наредне године,

[90] Operis novi nuntiatio у целини је предмет класичних монографија римске правне историје (pass.): *H. Burckhard,* Die Operis novi nuntiatio, Erlangen 1871; *A. Beling*, Die Gemeinrechtliche Geltung Der Operis Novi Nunciatio, Göttingen 1890; *A. Stölzel*, Die Lehre von der operis novi nunciatio und dem interdictum quod vi aut clam, Cassel 1865; *C. Polis*, Dissertatio juridica inauguralis de operis novi nuntiatione, Utrecht 1853. На крају, свеукупан материјал о operis novi nuntiatio који су на располагању имали Јустинијанови правници био је сређен и усаглашен и унет у Дигеста (DJ 31.1, 39.1).

[91] CJ 8.10.13; о проблематици приватних грађевина у Византији Јустинијановог доба и њеним ширим аспектима – *W. Holmes*, The Age of Justinian and Theodora. A History of the Sixth

Јустинијан је саопштио да протести против нове градње доводе до заустављања градњи до годину дана, те зато једноставније случајеве треба решити у року од три месеца, а код сложенијих предузимачу треба дозволити да настави са градњом у току парнице, уколико дâ гаранцију да ће је сам срушити ако се испостави да opus novum није у складу са законом.[92]

У складу са свим изнетим, чини ми се да има места и основа за интерпретацију по којој би и понашање сардских градитеља из 459, попут држања цариградских из 483, могло бити протумачено као последица спорова везаних за протест против нових грађевина. Ово пре свега због сувише специфичних подударања у описаном понашању грађевинара (напуштања и опструирања власника-предузимача), али и због чињенице да је појава протеста против нове градње била честа, као што смо видели, у другој половини V и првој половини VI века. Најшири спектар садржине одредаба сардског споразума, чини ми се, може бити објашњен управо компликацијама проистеклим из протеста против нових градњи. Суседова забрана даљих градњи законски је обавезивала понајпре саме грађевинаре да престану са радом, тако да су они већ због самог страха од законских последица нарушавања забране имали довољно разлога да одбијају да наставе градњу (одредба о одбијању), чак и да отерају послодавца са градилишта (одредба о спречавању), ако је овај упорније покушавао да их наговори на наставак градње. Новоангажоване занатлије, чија се могућност сличног понашања предвиђа у поменуте две одредбе, у овом случају могле су такође имати известан страх од законских последица, а ни претње обустављивача нису искључене. У оваквој ситуацији, у положају између „чекића и наковња“, за грађевинаре је вероватно било најбезбедније да под изговором болести или нечег другог чекају разрешење ситуације (одредбе о болести и допуштењу). Када би послодавац успео да анулира ефекте нунцијације (добијањем парнице или давањем гаранције о рушењу), обустављивач је – као што смо видели – и даље имао бројне законске могућности да изазове нове компликације (пре свега, право на жалбу вишој судској инстанци). Колико је познато, тек је Зенон својом конституцијом из 483. прописао конкретне мере за ограничење ефеката оваквих могућности, и то само за град Цариград. До 483, како се јасно види из конституције, најтеже компликације појављивале су се онда када би сусед – обустављивач подносио жалбе вишим судским инстанцама, једној за другом. У таквим ситуацијама, у којима је судски одобрено право на градњу предузимачу било поново оспоравано, а у којима су грађевинари још мање могли знати шта им је чинити, екдик је могао имати одрешене руке да барем саме градитеље позове да испуне свој део одговорности и уговорних обавеза.

Century, London 1912, vol. I, 42–50; *E. Zanini*, Technology and Ideas: Architects and Master-builders in the Early Byzantine World, Tech. Tr., 381–405; *J. Crow,* The Infrastructure of a Great City. Earth, Walls and Water in Late Antique Constantinople, op. cit., 251– 285; *C. Diehl*, Justinien et la civilization byzantine au Vie siècle, Paris 1901, 537–543; *D. Claude*, 49–84, 97–137, 161–195; cf. *R. Santangeli Valenzani*, Public and Private Building Activity in Late Antique Rome, 436–449.

[92] CJ 8.10.4.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Acta Conciliorum Oecumenicorum, ed. *E. Schwartz*, Berlin 1932–38, vols II–III.

Bulletin of the American Schools of Oriental Research. 1921–.

Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library, Volume IV: Documents of the Ptolemaic, Roman and Byzantine Periods, ed. *E. Turner*, Manchester 1938.

Claudian, ed. *M. Platnauer*, London 1922, vol. I.

Codex Iustinianus, ed. *P. Krüger*, Berlin 1929.

Corpus iuris civilis, vol. III (Novellae Constitutiones), ed. *R. Schöll – G. Kroll*, Berlin 1928.

Das Eparchenbuch Leons des Weisen, ed. *J. Koder*, Wien 1991.

Digesta Iustiniani Augusti, Corpus Iuris Civilis, vol. I–2, ed. *T. Mommsen – P. Krüger,* Berlin 1928.

Edict on Prices, Rome and Italy of the Empire, Economic Survey of Ancient Rome vol. V (ed. *T. Frank*), 305–421.

Expositio Totius Mundi et Gentium, Geographi Latini Minores, ed. *A. Rise*, Heilbronn 1878.

F. Yegul, The Bath-Gymnasium Complex at Sardis, Cambridge MA 1986.

Fragmenta historicorum graecorum, ed. *K. Müller*, Paris 1851, vol. IV.

Gregorii Nysseni Opera, ed. *G. Pasquali*, Leyden 2002, vol. 8–2 (Opera ascetica et Epistulae).

Historia Arcana, Procopii Opera Omnia, ed. *J. Haury*, Leipzig 1963, vol. III.

Ioannes Lydi De Magistratibus Populi Romani, ed. *R. Wünsch*, Leipzig 1903.

Ioanni Moschi Pratum Spirituale, PG 87–3.

Libanii Opera, ed. *R. Förster*, Leipzig 1904, vols. II–III.

Notitia Dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae, ed. *O. Seeck*, Berlin 1876.

Papiri Greci e Latini, Pubblicazioni della Societa italiana pre la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto, Firenze 1914, vol. III.

Philostorgius Kirchengeschichte, mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines Arianischen Historiographen, ed. *J. Bidez*, Leipzig 1913.

Philostratus and Eunapius. The Lives of the Sophists, ed. *W. Wright*, London 1922.

R. Bagnall, Egypt in Late Antiquity, New Jersey 1993.

R. MacMullen, Inscriptions on Armor and the Supply of Arms in the Roman Empire, American Journal of Archaeology 64 (1960).

Saldern A. von, Ancient and Byzantine Glass from Sardis, Archaeological Exploration of Sardis Monograph VI, Cambridge MA 1980.

Sancti Symeonis Junioris Vita, PG, vol. 86–2.

Sardis: Publications of the American Society for the Excavation of Sardis, vol. VII–1 (Greek and Latin Inscriptions), ed. *W. Buckler–D. Robinson*, Leyden 1932.

Sardis: Publications of the American Society for the Excavation of Sardis, vol. I (Excavations 1910–1914, *H. Butler*), Leiden 1922.

Socratis Scholastici ecclesiastica historia, ed. *R. Hussey*, Oxford 1853, vol. II.

Synesii Cyrenensis Epistolae, ed. *A. Garzya*, Rome 1979.

The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia, ed. *J. Bidez – L. Parmentier*, London 1898.

The Oxyrhinchus Papyri, ed. *B. Grenfell – A. Hunt*, London 1898, vol. I.

The Syriac Chronicle Known as that of Zachariah of Mitylene, ed. *F. Hamilton – E. Brooks*, London 1899.

Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis, ed. *T. Mommsen*, Berlin 1905, vol. I–2.

Zosimi comitis et exadvocati fisci historia nova, ed. *L. Mendellsohn*, Lepizig 1887.

Литература – Secondary Works

Alston R., The City in Roman and Byzantine Egypt, London 2002.

Banaji J., Agrarian Change in Late Antiquity. Gold, Labour and Aristocratic Dominance, Oxford 2001.

Beckwith R., Calendar and Chronology, Jewish and Christian: Biblical, Intertestamental and Patristic Studies, Leiden 2001.

Beling A., Die Gemeinrechtliche Geltung Der Operis Novi Nunciatio, Göttingen 1890.

Bell P., Social Conflict in the Age of Justinian: Its Nature, Management and Mediation, 51–118, Oxford 2013.

Berchem D. van., L`armée de Dioclétien et la réforme constantinienne, Paris 1952.

Berger A., Encyclopedic Dictionary of Roman Law, vol. 43, Philadelphia 1991.

Biener F., Geschichte der Novellen Justinians, Berlin 1824.

Browning R., The Emperor Julian, London, 1975, 160–185.

Buckler W., Labour Disputes in the Province of Asia, Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay, ed. *W. Buckler – W. Calder*, Manchester 1923, 27–50.

Burckhard H., Die Operis novi nuntiatio, Erlangen 1871.

Cameron A. – Long J., Barbarians and Politics at the Court of Arcadius, Berkeley 1993.

Charlesworth M., Trade Routes and Commerce of the Roman Empire, Cambridge 1924.

City, Town and Countyside in the Early Byzantine Era, ed. *R. Hohlfelder*, New York 1982.

Claude D., Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert, Munich 1969.

Criboire R., The School of Libanius in Late Antique Antioch, Princeton 2007.

Crow J., The Infrastructure of a Great City. Earth, Walls and Water in Late Antique Constantinople, Technology in Transition 300–650, Leiden 2007, 251–285.

Dagron G., Naissance d'une capital. Constantinople et ses institutions de 330 à 451, Paris 1974.

Diehl C., Justinien et la civilization byzantine au VIe siècle, Paris 1901.

Downey G., A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest, Princeton 1961.

Durliat J., De la ville antique á la ville byzantine. Le probléme des subsistances, Rome 1990.

Ensslin W., Zur Ostpolitik des Kaisers Diokletian, München, 1942.

Foss C., Byzantine and Turkish Sardis, Cambridge MA. 1976.

Foss C., Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor, Aldershot 1996.

Foss C., Ephesus after Antiquity. A Late Antique, Byzantine and Turkish City, Cambridge Mass. 1979.

Foss C., History and Archaeology of Byzantine Asia Minor, Aldershot 1990.

Foss C., Late Antique and Byzantine Ankara, DOP 31 (1977), 29–87.

Foss C., Sites and Strongholds of Northern Lydia, Anatolian Studies 37 (1987), 81–101.

Foss C., The Lycian Coast in the Byzantine Age DOP 48 (1994), 1–52.

Gardner A., Julian Philosopher and Emperor and the Last Struggle of Paganism Against Christianity, London, 1895.

Garnsey P., An Association of Builders in Late Antique Sardis, Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity – Essays in Social and Economic History, Cambridge 1998, 77–89.

Giannichedda E., Metal Production in Late Antiquity, Technology in Transition 300–650, ed. *L. Lavan – E. Zanini*, Leiden 2007, 187–209.

Graeber A., Untersuchungen zum spätrömischen Korporationswesen, Frankfurt 1983.

Gwatkim H., Studies of Arianism. Cambridge 1882.

Haas C., Alexandria in Late Antiquity. Topography and Social Conflict, London 1997.

Hall L., Roman Berytus. Beirut in Late Antiquity, London 2004.

Hanfmann G., A Preliminary Note on the Glass Found at Sardis in 1958, Journal of Glass Studies 1 (1959), 50–55.

Heather P., Goths and Romans (332–489), Oxford 1994.

Hill D., A History of Engineering in Classical and Medieval Times, London 1996.

Holmes W., The Age of Justinian and Theodora. A History of the Sixth Century, London 1912, vol. I.

Honoré T., Justinian's Digest: Character and Compilation, Oxford 2010.

Janin R., Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertorie topographique, Paris 1950.

Jones A., The Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford 1998.

Jones A., The Later Roman Empire 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey, Oxford 1964, vols I–III.

Kellens N., Metal Technology in Late Antiquity, Technology in Transition 300–650, Ledien 2007, 41–51.

Kelly C., Ruling the Later Roman Empire, Cambrdige MA 2004.

Kopeck T., A History of Neo-arianism, Philadelphia 1979, vol. II.

Курбатов Г., Ранневизантийский город, Ленинград 1962.

Lauwers V., Glass Technology in Late Antiquity, Technology in Transition 300–650, Leiden 2007, 53–61.

Leonhard C., The Jewish Pesach and the Origins of the Christian Easter, Berlin 2006.

Letki P., The state factories (fabricae) during the time of tetrarchy, Studia nad kultura antyczna V, Opole 2009, 49–64.

Liebeschuetz J., Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom, Oxford 1990.

Liebeschuetz W., The Decline and Fall of the Roman City, Oxford 2001.

Malcolm Errington R., Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius, Chapell Hill, 2006.

Martens F., Late Antique Urban Streets at Salagassos, Technology in Transition 300–650, Leiden 2007, 321–365.

Matthews J., Laying down the Law: A Study of the Theodosian Code, New Haven 2000.

Mickwitz G., Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens. Eine Studie in spätantiker und mittelalterlicher Wirtschaftsgeschichte, Leipzig 1936.

Millar F., A Greek Roman Empire: Power and Belief Under Theodosius II 408–450, London 2006.

Mitchell S., Anatolia. Land, men and gods in Asia Minor, vol. II – The Rise of the Church, Oxford 1993.

Mitchell S., Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and in War, London 1995.

Mitchell S. – Waelkens M., Pisidian Antioch. The Site and its Monuments, London 1998.

Мичел С., Историја позног Римског царства 284–641. Преображај античког света, Београд 2010.

Mommsen T. – Krüger P., Theodosiani Libri XVI, vol. I–1 (Prolegomena), Berlin 1905.

Mommsen T., Provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian, New York 1887, vol. I.

Mundell Mango M., Building and Architecture, CAH, vol. 14, Cambridge 2007.

Murdoch A., The Last Pagan: Julian the Apostate and the Death of the Ancient World, Stroud, 2005.

Nefele J., A History of the Councils of the Church: from the Original Documents, Edinburgh 1883, vol. III.

Newman J., The Arians of the Fourth Century, London 1871.

Noailles P., Les Collections de Novelles de`l Empereur Justinien, vol. II (commentaire), Paris 1912.

Ousterhout R., Master Builders of Byzantium, Princeton 2008.

Pack R., Studies in Libanius and Antiochene Society Under Theodosius, Menasha 1935.

Paschoud F., Cinq etudes sur Zosime, Paris 1975.

Polis C., Dissertatio juridica inauguralis de operis novi nuntiatione, Utrecht 1853.

Ramsay W., The Historical Geography of Asia Minor, London 1890.

Ridley R., Zosimus the Historian, BZ 65 (1972), 277–302.

Ritti T. – Grewe K. – Kessener P., A Relief of a Water-powered Stone Saw Mill on a Sarcophagus at Hierapolis and its Implications, Journal of Roman Archaeology 20 (2007), 2007, 138–163.

Roby H., An Introduction to the Study of Justinian's Digest: Containing an Account of its Composition and the Jurists used or referred to therein, Cambridge 1884.

Rohrbacher D., The Historians of Late Antiquity, London 2002.

Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture, ed. *J. Edmondson – A. Keith*, Toronto 2008.

Rostovtzeff M., The Social and Economic History of the Roman Empire, Oxford 1957.

Roueche C., Aphrodisias in Late Antiquity, London 1989.

Sagui L., Glass in Late Antiquity, Technology in Transition 300–650, Leiden 2007, 211–231.

Santangeli Valenzani R., Public and Private Building Activity in Late Antique Rome, Technology in Transition 300–650, Leiden 2007, 436–449.

Sellers R.,The Council of Chalcedon: A Historical and Doctrinal Survey, London 1953.

Sievers G., Das Leben des Libanius, Berlin 1868.

Sirks B., The Theodosian Code. A Study, P.o.D. 2007.

Smith R., Julian's gods: religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate, London, 1995.

Solari A., La rivolta Procopiana a Constantinopoli, Byzantion 7 (1932), 143–148.

Stewart-Sykes A., The Lamb's High Feast: Melito, Peri Pascha, and the Quartodeciman Paschal Liturgy at Sardis, Leiden 1998.

Stölzel A., Die Lehre von der operis novi nunciatio und dem interdictum quod vi aut clam, Cassel 1865.

The Cambridge Companion to the Age of Constantine, ed. *N. Lenski*, Cambridge 2011.

The City in Late Antiquity, ed. *J. Rich*, London 1992.

The Prosopography of the Later Roman Empire, ed. *A. Jones – J. Martindale – J. Morris*, Cambridge 1971, vol. I.

The Theodosian Code: Studies in the Imperial Law of Late Antiquity, London 1993, ed. *J. Harries – I. Wood*.

Tsirpanlis C., John Lydos on the Imperial Administration, Byzantion 44 (1974), 479–501.

Waltzing J. P., Etude historique sur les corporations professionnelles chez les romains, Louvain 1896, vols I–II.

Wikander O., Handbook of Ancient Water Technology, Leiden 1999.

Williams S., Diocletian and the Roman Recovery, London 1996.

Williams S. – Friell G., Theodosius. The Empire at Bay, London 1994.

Zanini E., Technology and Ideas: Architects and Master-builders in the Early Byzantine World, Technology in Transition 300–650, Leiden 2007, 381–405.

Зечевић Н., Византија и Готи на Балкану у IV и V веку, Београд 2002. [*Zečević N.*, Vizantija i Goti na Balkanu u IV i V veku, Beograd 2002].

Marko Drašković
(Institute for Byzantine Studies of the SASA, Belgrade)

SOME REMARKS ON ECONOMIC HISTORY OF BYZANTINE SARDIS IN THE 5TH CENTURY

The paper tries to give another interpretation of the economic, social and other relative circumstances that led to signing of a famous treaty between defensor and builders of Sardis in 459. The paper begins with survey of local history of Sardis during early byzantine epoch. Then comes overiew of the city`s known contemporary institutions. After this, the work gives functional survey of the economic branches in contemporary Sardis, known from the written and material sources – metal craftsmanship (both state fabrica of arms an private establishments), cloth and food dealers, main trading streets, but most extensively the rich building activity, especially public building. After this, the paper recalls many relevant singularities from the history of early byzantine artisan builders and their collegia, including ways of their engagement, pay, privileges and relations with other craftsman groups. The paper then gives an extensive comment on treaty of 459, concentrating on technical term meaning and all the particulars that could be observed without ambiguity.

After this remarks and functional digressions, the work comes to the most intriguing question of the treaty – what actually happened, which economic and social events made defensor of Sardis to make this treaty. The document explicitly says that building artisans of Sardis left their works unfinished, obstructed their employers and even drove some of them away. Very intriguing is the passage which anticipates the possibility that employer hires new builders, and that these artisans also obstruct and drive away the employer. C. Foss explained all of this as a kind of builders` strike, aimed at getting higher work prices. The obstacle for this hypothesis is the fact that treaty doesn`t hint any price increase, on contrary, and that it`s almost impossible to prove existence of any sort of proscribed builders` service prices in early byzantine period. P. Garnsey highlighted that 9th passage of Zeno`s constitution (483) mentions symptoms of builders` obstruction very similar to those in the Sardis treaty – leaving the buildings unfinished and direct obstructing of the employers and later-employed colleagues. Garnsey supposes that sardian and constantinopolitan builders had very similar motifes for this behavior, which I certainly have to agree with. But, Garnsay supposes that this motif was a smiple fraud – to take the money from employer and then go away permanently from him (to espace from him, to say). The obstacle for this interpretation lies in the fact that both treaty of 459 and constitution of 483 clearly show that builders didn`t go away from their employers after receiving pay, on contrary, they show that builders stayed on their employer`s building sites and obstructed employers from there. For unknown reasons, first eight passages of Zeno`s constitution on private buildings had not been considered for explaining of the builder`s behavour, despite the fact that they directly and precisely describe and explain the circusmtances that led to builder`s obstructions. Namely, first eight passages (especially 1st, 2nd, 4th, 7th and 8th) elaborate that many people, suspective and jealous of their neighbours`

new building projects, like to forbid their neighbours to continue with building, declaring that neighbour has damaged his private or public space, by violating the laws regarding free space between two private buildings or regarding maximal height of building. As passages of constitution clearly say, this situation leads to long ligitations and induces builders to stop their work; moreover, this situation induces first-employed builders to obstruct their colleagues who try to continue and complete their job. Emperor clearly asserts that continuation of works can be accomplished by shortening ligitation of this cases, and by legal forcing of new-hired builders to finish the buildings. Is it quite clear that the whole constitution describes conseqences of operis novi nuntiatio – right of every citizen (especially the neighbour) to stop any building project by simple verbal declaring that it, in some concrete way, violates his own or public space. As it is widely known, usage of this right led to many ligiations and builder`s abandon of work through roman history, especially during reign of Justinian. As treaty of Sardis and Zeno`s building constitution mention the same symptoms of builder`s obstruction, I think there is enough possibility that operis novis nuntiatio was the main cause of builder`s behaviour in Sardis too. Operis novi nuntiatio obligated the builders, before all others, to stop their work; the fear of legal consequences of violating nuntiatio and the neighbour`s influence could induce first-hired builders to stop later-hired ones in their continuing the work, or even to drive persistent employers away. In such situation, when this complications lasted too long, defensor of Sardis could call to work those builders whose empleyers have obtained some official permissions to continue with work.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 94(497.2:495.02)"06/09"
DOI: 10.2298/ZRVI1350113N

GEORGI N. NIKOLOV
(Historische Fakultät, St.-Kliment-Ochridski-Universität Sofia)

VORWÄRTS NACH KONSTANTINOPEL! DIE ENTSTEHUNG DER IDEE ÜBER DIE EROBERUNG DER BYZANTINISCHEN HAUPTSTADT DURCH DIE BULGAREN

Die Bulgaren lernen die byzantinische Hauptstadt schon im 6.–7. Jh. kennen. Mehrere bulgarische Herrscher besuchen persönlich Konstantinopel und treffen sich mit dem byzantinischen Kaiser. Während der Regierung des Khans Krum (796–814) entsteht die Idee über die Eroberung der Stadt durch die Bulgaren.

Schlüsselwörter: Konstantinopel, Bulgaren, 6.–9. Jh., Khan Krum.

The Bulgarians acquainted themselves with the Byzantine capital as early as the 6th–8th centuries. Several Bulgarian rulers visited Constantinople in person and met with the Byzantine emperor. During the rule of Khan Krum (796–814) there arose the idea of a Bulgarian conquest of the city.

Keywords: Constantinople, Bulgarians, 6th–9th c., Khan Krum.

Es ist wohl bekannt, dass seit der Festlegung der Reichshauptstadt (offiziell wird der 11. Mai 330 als Datum dieses Ereignisses angenommen) in Byzantion, welches der Mittelpunkt dreier Reiche im Laufe von 1593 Jahren war: des Oströmischen/Byzantinischen (330–1204; 1261–1453, insgesamt 1066 Jahre lang!), des Lateinischen (1204–1261, oder 57 Jahre lang) und des Osmanischen Reichs (1453–1923, oder 470 Jahre lang), die Stadt-Festung lange Zeit, bis hin zu den Balkankriegen im 20. Jahrhundert, zum erträumten Ziel mehrerer Stämme, Völker und Staaten wurde. Lediglich dreimal wurde die Stadt während dieser 16 Jahrhunderte erobert: am 12. April 1204, am 25. Juli 1261 und am 29. Mai 1453.

Bereits im 4. Jahrhundert gab die einheimische Bevölkerung an der Bosporus-Meerenge der Stadt einen neuen, politischen Namen: **ÍÝá Ῥþìç** (Neues Rom). Nach dem Tod des spätrömischen Kaisers Konstantinos I. des Großen (324–337) wurde schon die Hauptstadt nach ihm umbenannt – **Êùíóôáíôéíïýðïëéò** – ein Name, den die Griechen heute noch verwenden. Die mittelalterlichen Bulgaren hingegen gaben

der Stadt die slavische Benennung Zarigrad, d.h. Zarenstadt (**Град цѣсарски**).[1] Die unermesslichen Reichtümer der byzantinischen Hauptstadt, ihr Ruhm als Reichs- und Christenzentrum nährten die Appetite auf die Eroberung. Die Illusion, dass dies nach Kräften eines jeden Eroberers war, stärkte noch mehr die Hoffnung auf eine Erfüllung dieses Traums. Es ist ein Paradox, dass Konstantinopel den meisten Angriffen und Belagerungen eben im Frühmittelalter, als das Byzantinische Reich auf dem Höhepunkt seiner politischen und militärischen Macht in Südosteuropa und Kleinasien auch war, ausgesetzt wurde. Den Blick auf die Stadt richteten Goten, Hunnen, Perser, Awaren, Araber, Russen usw. Das Misslingen derer Aktionen ließ die neuen Prätendenten auf die Eroberung vom „Auge der Welt" nicht verzweifeln. Das Endziel war klar: Verwüstung und Ausplünderung der Großen Stadt.

Relativ früh erhielten die Bulgaren eine Vorstellung über die byzantinische Hauptstadt Konstantinopel.[2] Zum einen waren es die persönlichen Eindrücke einiger bulgarischer Anführer, die die Reichshauptstadt mit den eigenen Augen gesehen hatten. Zum anderen waren es die Auskünfte von Augenzeugen, die ihren Zuhörern über das Gesehene dort berichteten.

Wahrscheinlich waren die Bulgaren, die innerhalb der Grenzen des Hunnenreichs lebten, unter den ersten, die sich Kenntnis vom Zentrum des Rhomäischen Reichs verschafften, und einige von ihnen sahen die neue Hauptstadt des Reichs vielleicht schon in der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts.

Die Beeinflussung durch das Byzantinische Reich macht sich unter den bulgarischen Stämmen, die in den Gebieten im Norden vom Schwarzen und Asowschen Meer lebten, bereits im 6. Jahrhundert bemerkbar. Eines der frühesten Zeugnisse davon ist die Bekehrung des bulgarischen Führers Grod im Jahre 527. Der byzantinische Chronist Johannes Malalas (ca. 490 – ca. 570) schreibt, dass der „Zar der Hunnen" (d.h. der Bulgaren) namens Grod (**Ãñ˜ä**), der unweit vom Bosporus lebte (heute Meerenge von Kerčen) auf die Seite des Kaisers Iustinianos I. des Großen (527–565) übertrat. Er kam nach Konstantinopel (**dëôåí Tí Êùíóôáíôéíïõðüëåé**) und ließ sich taufen. Der Kaiser selbst wurde sein Taufpate und nachdem er ihn reichlich beschenkt hatte, schickte er ihn in sein Land zurück, um die rhomäischen Herrschaftsgebiete und den Bosporus zu schützen.[3] Wahrscheinlich ist dies der erste mit seinem Namen bekannte bulgarische Führer, der nicht nur Konstantinopel besuchte, sondern auch den Kaiser persönlich traf, wobei dieser zu seinem Täufer im christlichen Glauben wurde.

---

[1] *V. Gjuzelev*, Carigrad i Bŭlgarite prez Srednovekovieto (VII–XV vek), Istoričesko bŭdešte 2/1 (1998) 3–4 (*Gjuzelev*, Carigrad i Bŭlgarite).

[2] Zum Verhältnis der Bulgaren zu Konstantinopel hat Vassil Gjuzelev in den letzen Jahren mehrere Aufsätze verfasst: *Gjuzelev*, Carigrad i Bŭlgarite 3–11; *Idem*, „Obšta stolica na cjalata vselena i vseobšt pazar ". Carigrad – mečta za zavladjavane i stopansko središte za srednovekovnite bŭlgari, V tŭrsene na istinata. Profesor Nikolaj Genčev. Jubilejno izdanie po slučaj 70 godini ot roždenieto na profesor Nikolaj Genčev, Sofija 2002, 61–70; *Idem*, Carigrad, Kirilo-Metodievska enciklopedija 4 T–Ja. Dopŭlnenie, Sofija 2003, 460–469.

[3] Ioannes Malalas, Chronographia, ed. *I. Thurn*, CFHB 35, Series Berolinensis, Berolini et Novi Eboraci 2000, 360.51–361.55. Theophanes der Bekenner berichtet das gleiche, ohne die Ankunft in Konstantinopel ausdrücklich zu erwähnen – Theophanes, Chronographia I, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1883, 175.24–28 (= Theophanes, Chronographia).

In der Mitte des 6. Jahrhunderts provozierte das Byzantinische Reich einen Konflikt zwischen den bulgarischen Stämmen Kutriguren und Utiguren. Während ihrer Kriegshandlungen setzte sich ein Teil von ihnen mit der Zentralmacht in Konstantinopel in Verbindung. Es ist bekannt, dass der Utigurenführer Sandil Gesandte zum byzantinischen Kaiser Iustinianos I. schickte, die vor diesem den Standpunkt ihres Herrschers zum Ausdruck bringen sollten. Dieses Treffen erfolgte in Konstantinopel.[4]

Durchaus gefährlich war die Belagerung von Konstantinopel im Sommer des Jahres 626. Dem persischen Heer, mit dem Heerführer Shahrbaraz an der Spitze, schloss sich damals auch der Awarenkhagan an, der eine bewaffnete Vielzahl von Awaren, Slaven, Bulgaren (Kutriguren) und Gepiden mit sich führte. Zu dieser Zeit war der byzantinische Kaiser Herakkleios (610–641) in Lazika, fern von der Hauptstadt. Schließlich hatte die Attacke der byzantinischen Flotte gegen die slavischen Einbäume die entscheidende Rolle für den Abstoß der Belagerer.[5] Dies war zudem der erste Fall, in dem Bulgaren und Slaven gemeinsam Konstantinopel belagerten.

Durchaus unklar sind die frühen Jahre vom Leben des bulgarischen Khans Kubrat (605–665).[6] Dennoch kann angenommen werden, dass er Konstantinopel mindestens einmal (womöglich auch zweimal)[7] besuchte. Bei der Verleihung des Patriziertitels / *Patrikios* (ca. 635) – wurde er repräsentativ getauft und in den christlichen Glauben eingeführt. Es ist selbstverständlich anzunehmen, dass dies in der byzantinischen Hauptstadt und nicht in den Territorien des bulgarischen Herrschers erfolgte. Die reichlichen Geschenke, die Kubrat vom rhomäischen Basileos Herakkleios erhielt, sind unter den Gegenständen aus dem Schatzfund von Malaja Pereščepina partiell belegt.[8]

Auch die Nachkommen des Khans Kubrat erhielten in einem oder anderem Maße eine Vorstellung von der byzantinischen Hauptstadt. Im Jahre 680 unternahm der Khan Kubrat, an der Spitze der Bulgaren-Unnogonduren stehend, einen Feldzug nach Thrakien, wobei er bis an die Randgebiete von Konstantinopel gelangte. Mit Bezug auf einen späteren Zeitpunkt, zu dem der bulgarisch-byzantinische

[4] Procopius Caesariensis, De bello Gothico, Opera omnia I, ed. *J. Haury*, Lipsiae 1905, 584–589.

[5] Unter den neuesten Untersuchungen zu dieser Frage: *W. Pohl*, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr., München 1988, 248–255; *M. Hurbanič*, Posledná vojna antiky. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v historických súvislostiach, Prešov 2009; *Idem*, História a mýtus. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v legendách, Prešov 2010.

[6] *V. Beševliev*, Kubrat, Izvestija na Narodnija muzej – Varna 28/43 (1992) 5–12.

[7] Nach V. Gjuzelev (*Iv. Božilov*, *V. Gjuzelev*, Istorija na srednovekovna VII–XIV vek, Sofija 1999, 76 (= *Božilov–Gjuzelev*, Istorija) hat der Khan Kubrat zweimal Konstantinopel besucht: das erste Mal gegen 619, als er getauft wurde und für eine gewisse Zeit im Hof des byzantinischen Kaisers lebte. Sein zweiter Besuch wird auf das Jahr 635 bzw. etwas später bezogen. Eine kritische Analyse der Auskünfte über den Khan Kubrat, die in der Chronik des Johannes von Nikiu enthalten sind, ist vorgenommen worden von: *V. M. Lur'e*, Ioann Nikiusskij CXX 46–49. Opyt novogo pročtenija, Études balkaniques 30/4 (1994) 95–109.

[8] *J. Verner*, Pogrebalnata nahodka ot Malaja Pereščepina i Kubrat – han na bŭlgarite. Prevod ot nemski M. Matliev, Sofija 1988; *V. N. Zaleskaja*, *I. P. Zaseckaja*, *K. V. Kasparova*, *Z. A. Lvova*, *B. I. Maršak*, *I. V. Sokolova*, *M. B. Ščukin*, Sŭkrovište na han Kubrat. Kultura na bŭlgari, hazari, slavjani, Sofija 1989.

Friedensvertrag von 681 geschlossen wurde, kann angenommen werden, dass sich Gesandte des Khans ebenfalls in der Hauptstadt aufhielten.[9]

Die Bulgaren vom Awarenkhaganat, die sich im 7. Jahrhundert in Makedonien niedergelassen hatten, erreichten ebenso die Mauern der Reichshauptstadt. Nach dem misslungenen Versuch der vom Khagan Kuber angeführten Bulgaren, Tessaloniki zu erobern, kam einer seiner nächsten Mitkämpfer, Mauros, zusammen mit einer Gruppe von Gleichgesinnten, nach Konstantinopel und traf sich mit dem Basileos Konstantinos IV. (668–685). Mauros bekam eine Einstellung und hielt sich im Reich auf, wahrscheinlich in dessen Hauptstadt. Nach der Anklage in Verschwörung, welche auch aufgedeckt worden ist, wurde Mauros seines Amtes enthoben und in die Vororte der Hauptstadt (**Tí ðñïáóôåß¥**) verbannt.[10]

Einer Beschreibung der Konstantinopeler Sehenswürdigkeiten zufolge (**ÐÜôñéá Êùíóôáíôéíïõðüëåùò**) verwüstete der „Khagan“, ein nicht namentlich erwähnter Bulgarenherrscher (**×áãÜíïí ô{í Dñ÷ïíôá Âïõëãáñßáò**), das ganze Thrakien während der Regierung des byzantinischen Kaisers Tiberios III. Apsimar (698–705) und gelangte bis zu den Stadttoren der byzantinischen Hauptstadt. Dies veranlasste den Kaiser dazu, das Kastell "Kastellin" an der Nordküste des Goldenen Horns zu errichten.[11] Es lässt sich vermuten, dass dieser Angriff vom Khan Tervel (701–722) organisiert wurde. Die Ursachen hierfür sind ungewiss.

Gerade während der Regierung von Tervel knüpften die Bulgaren intensivere Kontakte mit den Regierenden im Reich an, und der bulgarische Herrscher weilte längere Zeit in Konstantinopel sowie in dessen Vororten. Zunächst kam Tervel zur byzantinischen Hauptstadt im Jahre 705, als er mit seinem Heer dem Prätendenten auf den Kaiserthron, dem vorher gestürzten Basileos Iustinianos II. Rhinotmetheis (685–695; 705–711) zur Hilfe eilte. Nachdem Iustinianos II. den Thron wieder erhalten hatte, blieb das bulgarische Heer vor den Mauern Konstantinopels für einige Monate (vom Sommer bis zum Spätherbst des Jahres 705). Als Zeichen der Danksagung ging der byzantinische Kaiser ins Lager der Bulgaren, warf dem Khan Tervel eine kaiserliche Chlamis um und würdigte ihn mit dem Titel „Kaisar”. Danach fand ein üppiges Fest statt, an dem sich beide Herrscher beteiligten. Somit erhielt der Khan Tervel persönlich im Jahre 705 eine Vorstellung von der Hauptstadt des mächtigen Reichs. Der bulgarische Khan wurde getauft und danach in die Hofbasilika mit der goldenen Dachdecke eingeführt, wo er dann häufig neben dem Chasaren Ibuzeros Gliabanos (Bruder der Frau von Iustinianos) saß. Darin hielt der bulgarische Khan nun eine Rede und wurde von den Rhomäern reichlich beschenkt.[12]

---

[9] Zu den Ereignissen von 680–681 vgl. die Auskünfte des Theophanes, Chronographia, 358–359; Nicephorus patriarchus Constantinopolitanus, Breviarium historicum, ed. *C. Mango*, CFHB 13, Washingtonae D. C., 1990, 88, 90 (= Nicephorus).

[10] Zu den Handlungen von Kuber und Mauros vgl. das fünfte Wunder von den Wundern des heiligen Demetrius: *P. Lemerle*, Les plus anciens recueils de miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I. Le Texte, Paris 1979, 227–234.

[11] Scriptores originum Constantinopolitanorum II**,** ed. *Th. Preger*, Lipsiae 1907, 265. 13–17. Eine Analyse dieser Auskunft, *A. Berger*, Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos (= ΠΟΙΚΙΛΑ BYZANTINA 8), Bonn 1988, 689–691.

[12] Theophanes, Chronographia, 374. 16–375. 1; Nicephorus, 102. 58–104. 64; Suidas, Lexicon I, ed. *A. Adler*, Lipsiae 1928, 483. 21–29; Scriptores originum Constantinopolitanorum I**,** ed. *Th. Preger*,

Im Jahre 712 verwüstete das Heer des bulgarischen Khans Ostthrakien, begab sich nach Konstantinopel und gelangte bis an das Goldene Tor selbst (**ô\ò ×ñõó\ò ðüñôçò**) – den Paradeeingang der Festungsmauer. Somit hatten die Bulgaren nun ein nächstes Mal die Gelegenheit, die Reichshauptstadt zu erreichen und sie kennen zu lernen.[13] Die Beziehungen zwischen dem Bulgarischen Khanat und dem Byzantinischen Reich waren überaus intensiv auch in den nächsten Jahren. Der bulgarisch-byzantinische Vertrag aus dem Jahr 716 ist ein undirekter Beleg hierfür, und die bulgarische Präsenz in Konstantinopel war eine natürliche Folge davon. Nach den Vertragsklauseln sollten die Bulgaren eine gewisse Menge an teuren Gewändern und an Rotleder von Byzanz erhalten. Dies wurde über bulgarische Gesandte realisiert, die dem Brauch nach in die byzantinische Hauptstadt kamen. Die Handelsklausel im Vertrag vermittelt Auskünfte über bulgarische und byzantinische Händler in beiden Ländern: Ein Hauptziel der bulgarischen Händler war die rhomäische Hauptstadt, wo sich eben der größte Markt im Reich befand.[14]

Bevor aber die Bulgaren ihren Anspruch auf die Eroberung von Konstantinopel erhoben, wurden sie zu seinen Verteidigern. Während der arabischen Belagerung der byzantinischen Hauptstadt im Jahre 717–718 war es gerade das bulgarische Heer, das, wahrscheinlich von Tervels Heerführer Kormesios (Kormisoš) angeführt, die Hauptstadt verteidigte und die entscheidende Rolle für das Zurückwerfen der muslimischen Gefahr hatte.[15] Dies war eine nächste Gelegenheit, bei der die Bulgaren die Reichshauptstadt kennen lernen konnten.

In den darauf folgenden Jahrzehnten des 8. Jahrhunderts nahm der Einzug von Bulgaren sowohl in Konstantinopel als auch in andere Siedlungen des Reichs zu. Während der brudermörderischen Kämpfe um die oberste Macht zwischen den Geschlechtern Dulo, Vokil (Ukil) und Ugain fanden mehrere Bulgaren, die zu den „Geheimfreunden" des byzantinischen Kaisers zählten, Zuflucht im Reich. Die bulgarische Diaspora in Konstantinopel war auf verschiedensten Ebenen der Kaisermacht vertreten. In der zweiten Hälfte des 8. und im ersten Viertel des 9. Jahrhunderts war ihr Einzug in die Schichten des byzantinischen Mönchtums und insbesondere unter die Mönche des berühmten Konstantinopeler Studionklosters überaus beeindrukkend.[16] Indes kamen mehrmals bulgarische Gesandte aus verschiedenem Anlass in die byzantinische Hauptstadt, um mit dem Kaiser Verhandlungen zu führen. Bekannt sind die Fälle, in denen Gesandte des Khans Sivin (763), des Khans Pagan (d.h. des bulgarischen Kavkhans) – im Jahre 764, des Khans Telerig (766–777) – im Jahre 775 und des Khans Kardam (777–796) – im Jahre 796 in Konstantinopel weilten. Durch

Lipsiae 1901, 40. 6–8; *Božilov–Gjuzelev*, Istorija, 105–107.

[13] Theophanes. Chronographia, 382. 22–28; Nicephorus, 114. 1–10.

[14] Zu den Bedingungen des Vertrags von 716 vgl. Theophanes, Chronographia, 497. 18–26.

[15] Eine grundlegende Untersuchung zur Beteiligung der Bulgaren am Abstoß der arabischen Belagerung von 717–718 ist die Studie von *V. Gjuzelev*, Učastieto na bŭlgarite v otblŭskvaneto na arabskata obsada na Carigrad prez 717–718 g. spored srednovekovnite pismeni izvori i interpretacijata mu v sŭvremenata istoriografija, ed. *V. Gjuzelev*, Srednovekovna Bŭlgarija v svetlinata na novi izvori, Sofija 1981, 129–155; *I. Rochow*, Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715–813, Berlin 1991, 96–97.

[16] *Božilov–Gjuzelev*, Istorija, 112–125; *V. Gjuzelev*, Studijskijat manastir i bŭlgarite prez Srednovekovieto (VIII–XIV v.), ZRVI 39 (2001–2002) 53–58.

eine Flucht ins Reich und aller Wahrscheinlichkeit nach eben in Konstantinopel ließen sich die ehemaligen bulgarischen Khane Sivin und Telerig nieder.[17]

Wie es ersichtlich wurde, nahm die bulgarische Präsenz in der byzantinischen Hauptstadt Konstantinopel nach und nach zu. Diese war eines der Elemente im Leben der kosmopolitischen Stadt am Bosporus. Zugleich wurden die Auskünfte und Kenntnisse über Konstantinopel in Bulgarien immer größer. Neben der Vorstellung über die Reichtümer der rhomäischen Hauptstadt wurde den Bulgaren bewusst, dass gerade sie das Herz des politischen Reichsorganismus ist.

Die Regierung des Khans Krum (796–814) löste einen wesentlichen Wandel in der Beziehung der Bulgaren zur byzantinischen Hauptstadt aus. Wahrscheinlich hatte dieser bulgarische Herrscher bereits auch andere Auskünfte darüber, bevor er selbst zu den Festungsmauern der Stadt gelangte. Der Schwager Krums, Konstantinos Patzikos, der mit der Schwester des Khans verheiratet war, war ein Rhomäer. Zu seiner Zeit befanden sich ebenso andere angesehene Byzantiner in bulgarischer Gefangenschaft. Unter ihnen war der konvertierte Araber Evmatios, der zu Krums Diensten übertrat. Im Jahre 813 nahmen einige byzantinische Strategen wichtige Positionen in der Regierung des Bulgarischen Khanats ein. Erst nach den militärischen Siegeserfolgen über die byzantinische Armee von 811–813 richtete der bulgarische Khan den Blick auf Konstantinopel.

Im Sommer des Jahres 813 beherrschte Krum fast das ganze Thrakien mit den Festungen Beroia (heute Stara Zagora), Kleinnikaia, Probaton, Philippupolis (heute Plovdiv) und Philippi (beim heutigen Kavala). Ihm unterstellten sich zudem die strategischen Zentren an der westlichen Schwarzmeerküste wie Anchialos (heute Pomorie), Mesembria (heute Nesebăr), Debeltos, Ranuli (heute Vălčanovo Kale), Sozopolis usw. Der ganze Brückenkopf zur byzantinischen Hauptstadt mit Ausnahme von Adrianupolis unterstand dem bulgarischen Herrscher.[18]

Nach dem Sieg über den neuen Basileos Michael I. Rhangabe (811–813) bei Versinikia (am 22. Juni 813) erreichte der Khan Krum zum ersten Mal die Mauern der Kaiserstadt. Gleichsam löste dieser Sieg den Trieb zur Einnahme der rhomäischen Hauptstadt aus. Und von da aus war es nur ein Schritt bis zur Unterwerfung des Reichs. Belagert wurde zunächst Adrianupolis – die stärkste europäische Festung in der Nähe. Am 17. Juli 813 demonstrierte der Khan Krum vor den Mauern Konstantinopels selbst seine Mächtigkeit und die Absicht, die Stadt zu erobern. Vassil Gjuzelev hat folgende prägnante Einschätzung seiner Handlungen gegeben: “Eben von diesem Tag an scheint die Idee über die Eroberung Konstantinopels und die Niederschlagung des Byzantinischen Reichs in den Gedanken Krums entstanden zu sein. Diese erwies sich als eines der schmerzlichsten Syndrome in der frühmittelalterlichen Geschichte Bulgariens”[19] Der Verfasser einer anonymen Chronik (in der Wissenschaft mit der lateinischen Benennung Scriptor incertus[20] bekannt) hält Folgendes fest:

---

[17] Theophanes. Chronographia, 433.17–18, 436.9–13, 448.4–9, 451.5–9, 470.10–12.

[18] Ausführliche Darlegung und Verweise auf die Quellen zu den Handlungen des Khans Krum in: *Božilov–Gjuzelev*, Istorija, 128–134.

[19] Ibidem, 135.

[20] Zu diesem Aufsatz, zu seiner Struktur und Autorschaft vgl. *A. P. Každan*, *L. F. Šeri*, *H. Angelidi*, Istorija vizantijskoj literatury (650–850 gg.), Sankt-Peterburg 2002, 270–274.

"Übrigens kamen die Bulgaren sogar bis zu den Stadttoren, ohne dass sich jemand ihnen entgegensetzte oder sie aufhielt. Und Krum machte eine Opferdarbringung nach seiner Sitte jenseits des Goldenen Tores, wobei er viele Tiere und Menschen opferte. Er tauchte seine Füße ins Wasser an der Meeresküste, wusch sich und bestreute seine Krieger mit Wasser; von diesen bejubelt ging er weiter unter seine Konkubinen, welche sich vor ihm verbeugten und ihn lobpriesen. Alle beobachteten das von den Stadtmauern her, und niemand wagte es, ihn zu stoppen oder einen Pfeil gegen ihn zu schießen. Nachdem er all seiner Lust und all seinem Wunsch Genüge getan hatte, umzingelte er die Stadt und ließ einen Wall darum (**Vâáëåí ÷Üñáêá Tð'á^ôi**) errichten, und verbrachte so mehrere Tage, wobei er die Orte außerhalb der Stadt ausplünderte".[21]

Bereits damals war dem Khan Krum bewusst, dass er mit dem von ihm geführten Heer die Stadt schwerlich einnehmen konnte. Daher stellte er, indem er den Bewohnern Konstantinopels Angst einjagte, gewisse Bedingungen für den eigenen Rückzug (Erhalt von Gold, von großer Menge an Gewändern und von einer bestimmten Zahl auserlesener Mädels).[22] Um seine Überlegenheit zu zeigen, verlangte Krum von dem byzantinischen Kaiser Leon V. dem Armenier (813–820), dass ihm erlaubt wird, sein Speer in das Goldene Tor der byzantinischen Hauptstadt selbst einzuschlagen. Und als der Kaiser diese Forderung verwarf, kehrte der Bulgare in sein Zelt zurück.[23]

Bekanntlich wurde ein Treffen zwischen beiden Herrschern vereinbart, während dessen die Rhomäer einen missglückten Versuch unternahmen, einen Anschlag auf Krum zu verüben. Dies erzürnte den bulgarischen Khan und er erteilte den Befehl, die ganze Umgebung um die byzantinische Hauptstadt herum zu verwüsten. Danach nahm er Adrianupolis ein und kehrte in sein Land zurück. Im Januar des Jahres 814 erfolgte noch ein bulgarischer Feldzug nach Ostthrakien. Die während der Kriegsaktionen von 813–814 in Ostthrakien gefangengenommene byzantinische Bevölkerung, ca. 100 Tausend Menschen, wurde nach Bulgarien geführt.[24] Dies wurde mit dem strategischen Ziel gemacht, bei einer künftigen Belagerung Konstantinopel in Isolation und ohne Möglichkeiten für Hilfe aus dem umliegenden Land zu lassen.

Im Frühling des Jahres 814 begann im Bulgarischen Khanat eine bisher noch nie gesehene Vorbereitung auf einen Feldzug nach Konstantinopel und auf dessen Eroberung. Der Khan Krum sammelte ein großes Heer, wobei er diesem Awaren und Abteilungen von allen Slavinien anschloss. In Bulgarien wurden jedwede Belagerungsmaschinen (hohe mobile Türme, große Steinschleuder, „Schildkröten", hohe Leitern, Steinbälle, Hebel und Kreuzhacken, „Böcke" und Gestelle zum Pfeilwurf, Feuer- und Steinwürfe, „Skorpione" zum Pfeilwurf, Schleuder und alle

---

[21] Scriptor incertus. Testo critico, traduzione e note a cura di *F. Iadevaia*, Messina 1987, 50.37–51.51 (= Scriptor incertus).

[22] Ibidem, 51. 50–52. In diesem Sinne sind auch die Auskünfte von Theophanes dem Bekenner, der festhält, dass „Krum, über die Stadtmauern und das wohl aufgestellte kaiserliche Heer verdutzt, in Verzweiflung über die geplante Belagerung geriet, auf ein Abkommen zusteuerte und den Versuch machte, Friedensverhandlungen aufzunehmen" – Theophanes, Chronographia, 503. 14–17.

[23] Theophanes, Chronographia, 503. 10–14. Zum Sinn dieser Forderung vgl. *G. N. Nikolov*, Edin srednovekoven motiv v poezijata na Andrej Germanov, Čovek i vreme. Sbornik v pamet na Sabina Beljaeva, Sofija 1997, 297–298.

[24] Theophanes. Chronographia, 503. 17–25; Scriptor incertus, 51. 53–56. 188. Cf. *Božilov–Gjuzelev*, Istorija, 136–137.

weiteren Belagerungsanlagen) gebaut. Auf Befehl des Khans wurden Tausende von Ochsen in den Ställen zusammengepfercht, die 5 Tausend eisenbeschlagene Wagen zu ziehen hatten, welche mit jedweden Waffen für die Belagerung und den Angriff auf Konstantinopel beladen waren. Das Endziel war die Einnahme der Stadt.[25]

Noch nie wurden in der Geschichte des mittelalterlichen Bulgariens so groß angelegte Vorbereitungen auf die Eroberung der byzantinischen Hauptstadt Konstantinopel getroffen. Der Khan Krum setzte alle Militärkräfte seines Staates zur Verwirklichung seines Ziels ein: dem Reich nach einer Reihe von verwüstenden Feldzügen den Todesschlag zu versetzen. Die Siege über drei byzantinische Kaiser (Nikephoros I. (802–811), Michael I. und Leon V.) stärkten sein Selbstbewusstsein und setzten seine politische Selbstsicherheit frei. Die Berichte der rhomäischen Chronisten über die Vorbereitungen und das Anliegen des bulgarischen Herrschers hinterlassen den ullusionären Eindruck, dass allein sein zufälliger (oder auf Gottesfügung gekommener) Tod die Eroberung Konstantinopels durch die Bulgaren verhinderte. Hundert Jahre später wurde diese Illusion wieder belebt und fand ihren Ausdruck in den Kriegshandlungen des bulgarischen Zaren Symeon I. des Großen (893–927).

(Übersetzung aus dem Bulgarischen ins Deutsche: Hristo Stantschev)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Ioannes Malalas, Chronographia, ed. *I. Thurn*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 35, Series Berolinensis, Berolini et Novi Eboraci 2000.

Lemerle P. (éd.), Les plus anciens recueils de miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. I. Le Texte, Paris 1979.

Nicephorus patriarchus Constantinopolitanus, Breviarium historicum, ed. *C. Mango*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13, Washingtonae, D. C. 1990.

Procopius Caesariensis. De bello Gothico, Opera omnia I, ed. *J. Haury*, Lipsiae 1905.

Scriptor incertus. Testo critico, traduzione e note a cura di *F. Iadevaia*, Messina 1987.

Scriptores originum Constantinopolitanorum I, ed. *Th. Preger*, Lipsiae 1901.

Scriptores originum Constantinopolitanorum II, ed. *Th. Preger*, Lipsiae 1907.

Suidas, Lexicon I, ed. *A. Adler*, Lipsiae 1928.

Theophanes, Chronographia I, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1883.

Литература – Secondary Works

Berger A., Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos (= ΠΟΙΚΙΛΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 8), Bonn 1988.

Hurbanič M., História a mýtus. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v legendách, Prešov 2010.

Hurbanič M., Posledná vojna antiky. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v historických súvislostiach, Prešov 2009.

Pohl W., Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr., München 1988.

[25] Scriptor incertus, 56. 193–58. 223.

Rochow I., Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch – historischer Kommentar zu den Jahren 715–813, Berlin 1991.

Beševliev V., Kubrat, Izvestija na Narodnija muzej – Varna 28/43 (1992) 5–12.

Božilov Iv., *Gjuzelev V.*, Istorija na srednovekovna Bŭlgarija VII–XIV vek, Sofija 1999.

Verner J., Pogrebalnata nahodka ot Malaja Pereščepina i Kubrat – han na bŭlgarite. Prevod ot nemski M. Matliev, Sofija 1988.

Gjuzelev V., "Obšta stolica na cjalata vselena i vseobšt pazar". Carigrad – mečta za zavladjavane i stopansko središte za srednovekovnite bŭlgari, V tŭrsene na istinata. Profesor Nikolaj Genčev. Jubillejno izdanie po slučaj 70 godini ot roždenieto na profesor Nikolaj Genčev, Sofija 2002, 61–70.

Gjuzelev V., Studijskijat manastir i bŭlgarite prez Srednovekovieto (VIII–XIV v.), Zbornik radova Vizantološkog instituta 39 (2001–2002), 51–65.

Gjuzelev V., Učastieto na bŭlgarite v otblŭskvaneto na arabskata obsada na Carigrad prez 717–718 g. spored sredovekovnite pismeni izvori i intrpretacijata mu v sŭvremennata istoriografija, V. Gjuzelev. Srednovekovna Bŭlgarija v svetlinata na novi izvori, Sofija 1981, 129–155.

Gjuzelev V., Carigrad, Kirilo-Metodievska enciklopedija 4 T–Ja. Dopŭlnenie, Sofija 2003, 460–469.

Gjuzelev V., Carigrad i bŭlgarite prez Srednovekovieto (VII–XV vek), Istoričesko bŭdešte 2/1 (1998) 3–11.

Zaleskaja V. N., *Zaseckaja I. P., Kasparova K. V., Lvova Z. A., Maršak B. I., Sokolova I. B., Ščukin, M. B.*, Sŭkrovište na han Kubrat. Kultura na bŭlgari, hazari, slavjani, Sofija 1989.

Lur'e V. M., Ioann Nikiusskij CXX 46–49. Opyt novogo pročtenija, Études balkaniques 30/4 (1994) 95–109.

Každan A. P., *Šerri L. F., Angelidi H.*, Istorija vizantijskoj literatury (650–850 gg.), Sankt-Peterburg 2002.

Nikolov G. N., Edin srednovekoven motiv v poezijata na Andrej Germanov, Čovek i vreme. Sbornik v pamet na Sabina Beljaeva, Sofija 1997, 295–303.

Георги Н. Николов
(Историјски факултет, Универзитет Св. Климент Охридски, Софија)

НАПРЕД НА ЦАРИГРАД! РАЂАЊЕ ИДЕЈЕ О ОСВАЈАЊУ ВИЗАНТИЈСКЕ ПРЕСТОНИЦЕ КОД БУГАРА

Бугари су о византијској престоници Цариграду прве представе стекли релативно рано. Једно од најранијих сведочанстава о томе јесте покрштавање Бугарина по имену Грод, 527. године. Вероватно је он први бугарски вођа чије име знамо, који не само да је боравио у Цариграду већ се лично срео са императором који му је постао крштени кум.

Опсада Цариграда 626. године била је за престоницу веома опасна, а персијској восјци, коју је предводио војсковођа Шахрбараз, прикључио се и аварски каган, који је предводио мноштво Авара, Словена, Бугара и Гепида. Био је то први случај да су Бугари и Словени заједно опседали Цариград. Када је, око 635. године, добио титулу патриција, кан Кубрат се (605–665) и

крстио. Природно је сматрати да се то догодило у византијској престоници, а не у области тог бугарског владара. Богати поклони које је Кубрат тада добио од ромејског василевса Ираклија (610–641) делимично су посведочени налазима из Мале Перешчепине.

Током владе кана Тервела (701–722) Бугари су успоставили интензивније контакте са владарима царства, а бугарски владар је провео дуже време у Цариграду и његовој околини. Тервел се пред византијском престоницом најпре појавио 705. године, када је са војском дошао у помоћ претенденту на царски престо, претходно свргнутоме цару Јустинијану II Ринотмету (685–695; 705–711). Када је Јустинијан II повратио престо, бугарска војска је остала пред бедемима Цариграда и наредних неколико месеци (од лета до касне јесени 705). У знак захвалности византијски цар је дошао у бугарски логор и удостојио Тервела титулом кесара. Према одредбама византијско-бугарског споразума из 716. године требало је да Бугари од Византијског царства добијају извесну количину скупоцених одежди и кожа, и због тога су бугарски посланици долазили у византијску престоницу. Пре него што су отворено показали своје претензије да завладају Цариградом, Бугари су постали његови заштитници. У време арабљанске опсаде византијске престонице 717–718. године бугарске војска, вероватно предвођена Тервеловим војсковођом по имену Кормисош, одбранила је град и одиграла одлучујућу улогу у одбијању муслиманске опасности. Током VIII века бугарски посланици су по различитим поводима посећивали византијску престоницу и преговарали са царем. У Византијско царство, по свој прилици управо у Цариград, побегли су из Бугарске бивши канови Сивин (763) и Телериг (766–777). Упоредо са стицањем представа о богатству ромејске престонице, Бугари су схватили и да је она средиште политичког организма империје.

Владавина кана Крума (796–814) унела је суштинску промену у однос Бугара према византијској престоници. После победе над Михаилом I Рангабеом (811–813) код Версиникије (22. јуна 813) кан Крум је по први пут пристигао под зидине царског града. Као да је управо та победа подстакла жељу за освајањем ромејске престонице. Дана 17. јула 813. године кан Крум је под зидинама Цариграда демонстрирао своју моћ и намеру да освоји град. Током пролећа 814. године у Бугарском каганату су започеле дотада невиђене припреме за поход на Цариград и његово освајање. Кан Крум је сабрао велику војску, у коју је укључио Аваре и Словене. У Бугарској су припремљене различите опсадне справе. По заповести кана, сакупљено је на хиљаде волова, који је требало да вуку пет хиљада гвожђем окованих кола, натоварених оружјем за опсаду и напад на Цариград. Никада у средњовековној историји Бугарске нису биле предузете толико обимне припреме за освајање византијске престонице. За постизање тог циља кан Крум је упрегао све војне снаге своје државе. Победе које је остварио над три византијска василевса – Нићифором I (802–811), Михаилом I Рангабеом и Лавом V Јермененином (813–820) повећале су његово самопоуздање и дале му владарску самоувереност. Верзије ромејских хроничара о припремама и намерама бугарског владара пружају илузоран утисак да је само његова изненадна смрт спречила бугарско освајање Цариграда. Сто година касније та илузија је побијена војним походима бугарског цара Симеона I Великог (893–927).

UDC: 94:355](=351.12)(495.02)"05"(093)
DOI: 10.2298/ZRVI1350123I

SERGEY A. IVANOV
(Higher School of Economics, Moscow)

THE AVAR-BYZANTINE WARS OF THE LATE SIXTH CENTURY AS DEPICTED BY NIKEPHOROS KALLISTOS XANTHOPOULOS: A NEW SOURCE?

At least three fragments places in Nikephoros Kallistos Xanthopoulos ' narrative of the Avar wars have no parallels either in Theophylakt Simokatta or in Theophanes. The nature of the evidence cited in these passages cannot be a logical reconstruction based on the texts of either of the mentioned authors. This means that Xanthopoulos, the Church historian of the 14th century, had at his disposal a source on the 6th century which has not come down to us.

Keywords: Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, sources, Avar wars, Theophylakt Simokatta, Theophanes

The history of the Byzantine-Avar war at the end of the 6th century was chronicled by two authors: Theophylakt Simokatta and Theophanes. The latter is a relatively late author who had some sources of his own but drew mainly on Theophylakt, the younger contemporary of the events. It is well known how difficult it is to use Simokatta: on the one hand, he had at his disposal a sort of a detailed diary of the Danube army staff, but on the other, he himself had a very vague idea of the theatre of war, of the distances and geographic settings of the region which had been already lost to the Empire at the time of his writing. What is even worse, he shortened the narrative of his source arbitrarily, made some additions, changed places of certain episodes. The situation is aggravated by Theophylakt' unclear and complicated language. All this makes it a difficult task to line up the events he describes into a consequential narrative. His chronology is also obscure.

This is why later sources drawing on the writings that did not survive are so important. One such source is, quite unexpectedly, the "Church History" by Nikephoros Kallistos Xanthopoulos. Although he wrote in the 14th century, at his disposal he had

many sources otherwise unknown to us. The picture of the Avar wars is one of the most complicated, as was pointed out by G. Gentz[1] and F. Winkelmann.[2]

The problem looks even more difficult since Nikephoros was a talented editor: he summarized his data, drew his own conclusions etc. One always has to be on alert with him. He changes the Theophylact's "Tourkoi" into "Persians", so that his reader would not be led astray by contemporary associations; he adds clarifications such as "later", "having crossed to Europe" etc. Sometimes he makes calculations, adding up the numbers of the captives and those killed; he baldly changes the order of sentences within one paragraph or transposes paragraphs. Normally Nikephoros retells Simokatta in a quite free and relaxed manner, abridging him very radically. There is only one excerpt from Theophylact which is copied by Nikephoros more or less accurately – it is a digression on the Turkic tribes,[3] but even there he inserts a piece from quite another part of his "History", one that deals with the customs of Indians.[4]

So, nearly all of Nikephoros' information comes from Simokatta, which is convincingly demonstrated in the table below. There exists only one place where Nikephoros turns to Theophanes: surprisingly, it is a fictitious story told by the Byzantine ambassador Theodore, to the Khagan about the Egyptian king Sesostris and "the wheel of fortune".[5] Nikephoros' narrative on the Emperor Maurice's dream and his intentionally chosen martyrdom has some resemblance with the continuation of George the Monk.[6] Yet, this story was so frequently retold in Byzantine sources of various kinds, historical, hagiographical as well as homiletic,[7] that it is virtually impossible to identify the exact prototype.

Are there any hints of other, independent sources used by Nikephoros which would be unknown to us? I tend to think that there can be singled out at least three places in his narrative of the Avar wars which cannot be traced back to any known author.

The first one is the following: Ἔνθεν τὸν Ἴστρον εἰς θάλασσαν πλημμυρήσαντα Χαγᾶνος διαπερᾷ, καὶ τὰ πάνδεινα διαπράττεται, λείαν Μυσῶν, ὃ λέγεται, τὸ σύμπαν ποιούμενος· κἂν Μαυρίκιος ἀπειπὼν, Κομεντίολον στρατηγὸν σὺν χιλιάσι πλείσταις πέμπει στρατοῦ ἀντιστρατηγήσοντα. Ὃν μηδὲν ἀνύσαντα, φρούριόν τι τῶν δυτικῶν διετήρει τὸν κίνδυνον διαφεύγοντα. Πολλῷ δὲ ὕστερον πρεσβείαν πέμπων Μαυρίκιος, εἰρηνικὰ φρονεῖν τὸν Χαγᾶνον ἀνέπειθεν.[8] "After this the Khagan

[1] *G. Gentz*, Die Kirchengechichte des Nicephorus Callistus Xanthopulos und ihre Quellen, Berlin 1966, 174, Am.3: "Die Quellenverhältnisse liegen hier so kompliziert, dass man sicheres nicht sagen kann".

[2] *F. Winkelmann,* "Cerkovnaja istorija" Nikifora Kallista Ksanfopula kak istoricheskij istočnik, VV 31 (1971) 40, 45; *S. Panteghini*. Die Kirchengeschichte des Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, Ostkirchliche Studien 58 (2009) 248–266.

[3] Theophylacti Simocattae Historia III. 8, ed. *C. de Boor*, Stutgardiae 1972.

[4] Theophylacti Simocattae Historia VII. 7–8.

[5] Theophanis chronographia, ed. *C. de Boor*, vol. 1, Leipzig 1883, 273.

[6] Georgius Monachus, Chronicon breve, PG 110, 820.

[7] *F. Tinnefeld*. Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates, München 1971, 54–57.

[8] Nicephorus Callistus Xanthopoulus, Historia ecclesiastica, XVIII.28.50–58, PG 147.

crossed the Istros which overflowed like a sea, and began to commit awful atrocities, turning everything into a Mysian booty, as is commonly said. Maurice in despair sent Comentiolus as a commander with numerous forces, to confront them. Yet, he achieved nothing and barely escaped danger, retreating to some fortress, one of the Western ones. Later Maurice sent an embassy and convinced the Khagan to think of a truce". There are no parallels to this excerpt either in Simokatta or in Theophanes. The details, like the flooding caused by the freshet of Danube, are nowhere to be found and cannot be logically deduced from these sources. It is clear that we have here an absolutely independent narrative with no pedigree. When could this episode happen? The first frame of reference is Comentiolus' presence in Europe, because since the fall of 589 he spent some time in the East, fighting the Persians. In 591 a peace treaty was signed and Comentiolus could have crossed to Europe any time since then. In general, the 18th book of Nikephoros' "Ecclesiastical History" deals with the events of the 590s. The problem is that Simokatta first mentions this commander's activity in the Balkans in 598, so, the cited war can be only vaguely dated between 592 and 598.

Another identifying detail of this episode is mention of aWestern fortress: nearly all wars were waged by Khagan in the Eastern part of the Balkans. He invaded the Western side of the peninsula only once. Simokatta and Theophanes describe this invasion in different ways, but according to both of them, the Avars demolished forty fortresses; the only precise toponym mentioned by Simokatta is Bonkis, Theophanes calls it Balkis. Researchers differ concerning the identity of this place[9] and the date of the invasion: from late 595 until 598. Anyway, it was the deepest intrusion into the southern part of Dalmatia.

Could Nikephoros mean the same expedition? On the one hand, it seems unlikely: the commander of the Roman forces is Priscus, not Comentiolus. On the other hand, the narrative of both Simokatta and Theophanes looks contradictory and disconnected: they tell us that the huge Avar army equipped with siege machines captured forty fortresses – and all of a sudden our sources switch their attention from the main theatre of war to the adventures of a reconnaissance detachment of two thousand soldiers, led by Guduin, who defeated a small portion of impedimenta.[10] Maybe Nikephoros describes the same war from another angle? This seems even more convincing since the next eighteen months in the Byzantine-Avar relations were peaceful, although Simokatta does not mention any truce agreement – but Nikephoros does. Of course, this is not the only possible place for this episode: according to some hypotheses, Simokatta conceals a large gap in his chronology, the "seam" being situated at VI.2.10, where the historian glues together the events of 592 and 596.[11] Maybe we should look for the above invasion in this lost part of Simokatta's source.

[9] *W. Pohl*, Die Awaren: ein Steppenvolk im Mitteleuropa, 567–822 n. Chr. 2 Aufl., München 2002, 385; *P. Schreiner*, Theophylaktes Simokates: Geschichte, Stuttgart 1985, 348.

[10] Theophylacti Simocattae Historia VII.12.1–9; Theophanis Chronographia, 277.

[11] *M. & and Mary Whitby* (transl.), The History of Theophylact Simocatta, Oxford 1986, 331–333; *A. Duket*, A study in Byzantine historiography : an analysis of Theophanes' Chronographia and its relationship to Theophylact's History, the reign of Maurice and the seventh century to 711. Diss., Boston 1980, 27–33.

Be it as it may, we cannot but admit that the author of "Ecclesiastical History" was drawing on some independent source!

The second episode for which also we cannot establish any pedigree relates to the victorious campaign of the summer of 599. Priscus and Comentiolus, combining their efforts, completely defeated the army consisting of Avars and Slavs. After the description of this victory, both Simokatta and Theophanes concentrate their attention on Comentiolus and his risky march to the south across the Balkan mountain ridge. Meanwhile, we hear nothing of the second commander, Priscus. Nikephoros informs us on the matter: Πρίσκος δὲ τοῖς κατὰ Θράκην ἐπεχωρίαζεν, εἴ πού τινες ἐκδρομαὶ γένοιντο ἀνακόψων "Priscus dwelt in Thrace, intending to cut short any intrusions, if they happen".[12] Let's note just in passing that in both the first and the second episodes the author uses a rare form of Participium Futuri which suggests that they could have a common source with predilection for such grammatical extravagances.

The above evidence, though short, is extremely important for the earliest Slavic history: the defeat of 599 was inflicted on the Slavs from Pannonia and the Tisza region that were the Khagan's subjects. Meanwhile, if Priscus remained in Thrace, preparing to repel possible intrusions across the Danube, it could only be from the side of the Danube Slavs who stayed out of the previous Byzantine war against the Avars and did not have to observe the peace treaty signed by the Khagan.

Finally, the third episode concerns the famous invasion of the Khagan (dated between 599 and 601) which culminated near the Long Walls of Constantinople with the massacre of thousands of Byzantine captives whom the Emperor Maurice refused to ransom. The actual bloodshed is mentioned in numerous sources since the episode became the beginning of the end of Maurice. Yet, we do not learn wherefrom the Avars approached the capital. Nikephoros fills in this gap as well: Χαγᾶνός τε μὴν ἐξιὼν λαθραίως καὶ τὴν τοῦ Μακεδόνος καταδραμὼν, πλῆθός τε ἀνθρώπων περιβαλλόμενος ἄπειρον, πλησίον τῆς Βυζαντίδος ἐγίνετο "The Khagan marched secretly and made his invasion into Macedonia; leading a huge force, he found himself not far from Byzantion".[13]

Summing up, we can be pretty sure that there existed a source at Nikephoros' disposal that did not come down to us. Further investigation of the sources of the "Ecclesiastical History" which is now underway[14] will definitely reveal many new interesting details, but one thing is obvious even from my short paper: the idea that all the texts that survived through 1204 are available to us as well, should be discarded.

[12] Nicephorus Callistus Xanthopoulus, Historia ecclesiastica XVIII.37,25–27.
[13] Nicephorus Callistus Xanthopoulus, Historia ecclesiastica XVIII.38.36–39.
[14] Cf. http://www.oeaw.ac.at/byzanz/nkx.htm

<u>The table</u>

The words which are more or less coinciding between Nikephoros and Simokatta are marked in bold letters; the words which coincide between Nikephoros and sources other than Simokatta are marked in italics; underlined are the words to which no parallels are found as yet

Nicephoros

(28.) <u>Περὶ τῶν ἐν Εὐρώπῃ γενομένων μεταξὺ Ῥωμαίων καὶ Ἀβάρων τῶν ὑπὸ Χαγάνου στρατηγουμένων</u>**.**

Καὶ τοίνυν ἦρος ἀρχομένου, τὰς δυνάμεις ἐκ τῆς *(4)*ἕω μετακομίσας Μαυρίκιος, τοῦ Βυζαντίου ἀπάρας, *(5)*πολλῶν ἐμποδών οἱ καθισταμένων ἐς **Ἀγχίαλον** ὥρμα· ἐκεῖσε γάρ πη βούλεσθαι πύθοιτο τοὺς Ἄβαρας καταθέειν μετὰ τὴν **χρυσῆν** ἐκείνην **κλίνην**, καὶ τὴν **ἐλέφαντος** θέαν καὶ τὸν πολυτάλαντον δασμὸν τοῦ χρυσοῦ· ἃ ἐκείνοις αἰτησαμένοις, ἐκ τοῦ *(10)* εὐθέος παρέσχετο βασιλεὺς, εἰρήνην ἀσπάζεσθαι ᾑρημένος.

Καὶ πρῶτα μὲν εἰς **Πείρινθον, ἣν** νῦν **Ἡράκλειαν** λέγουσι, γίνεται, πολλοῖς ἐν τῷ μέσῳ δείμασι, πρὸς δὲ καὶ σφοδροτάτῳ κλύδωνι ἐντετυχηκώς. Παρελθὼν οὖν ἐς τὸ ἄστυ, καὶ **Γλυκερίᾳ** τῇ *(15)* **μάρτυρι** τὸ εἰκὸς φοσιωσάμενος, ἐκεῖσέ πη εὐκτηρίῳ ἐς πολυτέλειαν εἰργασμένῳ σεμνυνομένην, κακῶς τε παθών τι ταῖς τῶν βαρβάρων ἐπιδρομαῖς, **κἀκεῖθεν στρατηγὸν χειροτονήσας τὸν Πρίσκον τῆς Εὐρώπης**, ἐς βασίλειον ἀνέστρεφεν ἄστυ**.** Τὸ δ’

Theophylact

V.16., τὰς δυνάμεις ὁ αὐτοκράτωρ ἐς τὴν Εὐρώπην ὡς (5)τάχιστα μετεβίβαζεν ἐπί τε **τὴν Ἀγχίαλον**

I.3.8 Χαγάνος …ἐξήτησε βασιλέα εἰς θέαν τούτων ἐλθεῖν.

(9… ὁ βασιλεὺς … δίδωσιν εἰς θεωρίαν ἐλεφάντων γενέσθαι, πέμψας ὡς αὐτὸν … τὸ ἐξοχώτατον.**(10.) …** εἶδεν τὸ Ἰνδικὸν ζῶον ὁ Χαγάνος **ἐλέφαντα**, **(11.)** ἐπώχλει δὲ τὸν Καίσαρα καὶ **κλίνην χρυσῆν** τεχνουργήσαντα ὡς αὐτὸν παραπέμψαι. 13. ἠξίου καὶ πρὸς ταῖς ὀγδοήκοντα τοῦ χρυσοῦ χιλιάσι καὶ ἑτέρας εἴκοσιν ἀν’ ἔτος ἕκαστον παρὰ Ῥωμαίων ἀποίσεσθαι·

VI.1.(1.) Προσπελάσας τοιγαροῦν ὁ αὐτοκράτωρ τῇ Σηλυμβρίᾳ ἐπὶ τὴν **Πείρινθον, ἣν Ἡράκλειαν** εἴθισται τοῖς νεωτέροις ἀποκαλεῖν, διὰ ναυτιλίας τὰς ὁρμὰς ἐποιεῖτο. … κατηνέχθη ὕδωρ ἐξαίσιον, ἀνέμων τε ἀκαθέκτων ἐπηκολούθει κινήματα, … ἐξ ἑωθινοῦ αἰθρίας γενομένης, ἀναβὰς ἐπὶ τὸν βασίλειον ἵππον ἐς Ἡράκλειαν γίνεται. ἐπὶ τὸν τοίνυν **Γλυκερίας**, τῆς **μάρτυρος** νεὼν ἐντεμενίζεται, ὡς οἷόν τε ἦν τιμήσας τὸ τέμενος χρήματά τε ἐπιδούς, ἐφ’ ᾧ τὰ πυρὶ

Ἀβά- *(20)*ρων καὶ Σκλαβηνῶν ἔθνος τὸν Ἴστρον διαπεραιωσά-μενοι, ὑπὸ Χαγάνῳ τῷ Οὔνῳ στρατηγούμενοι, κα-ταδραμόντες τὴν Θρᾴκην, καὶ σύμπαν τὸ ἐν ποσὶ λείαν πεποιημένοι, ἄχρι δὴ καὶ εἰς **Ἡράκλειαν** ἧκον. Ἀλλὰ τῷ στρατηγῷ **Πρίσκῳ** ἐς **Τουρουλὸν** *(25)*γενομένῳ, καὶ **Διδυμότοιχον** αταστρατηγοῦνται μάλα γενναίως,	καταπεπτωκότα τοῦ ναοῦ (5) ὑπὸ τῶν Ἀβάρων πρὸς νεώτερον κάλλος μεταχωρεῖν… … ὁ δὲ αὐτο-κράτωρ **στρατηγὸν χειροτονεῖ τῆς Εὐρώπης τὸν Πρίσκον**.. εἶτα τῇ Ἀγχιάλῳ προσέμιξεν. ἀπάρας τε ἐντεῦθεν καὶ πρὸς τῷ νεῷ **Ἀλεξάνδρου τοῦ μάρτυρος γεγονὼς ἐδίδου τοῦτον τῷ παμφάγῳ πυρὶ παρανάλωμα,…**VI.5.**8** ὁ Χαγάνος ἐπὶ τὴν Πείρινθον γίγνεται· **Ἡράκλειαν** δὲ ταύτην Ῥωμαῖοι προσαγορεύουσιν. ἐπεὶ δὲ **Πρίσκος** …τοῖς πολεμίοις τὰ νῶτα ὑπέδειξεν,.. ἀτὰρ εἰς **Διδυμότειχον** ἅμα τῷ πεζικῷ ὁ τῶν Ῥωμαίων στρα**(10.)** τηγὸς ὑπεχώρησεν. μετὰ τοῦτο εἰς **Τζουρουλλὸν** ἀφικόμενος ἀσυλίαν ταῖς δυνάμεσι τὴν πόλιν περιεβάλετο. τὸ δὲ βάρ-βαρον τὸ ἄστυ περικαθήμενον γεννικῶς ἐπολιόρκει τὸν
καὶ μηχανῇ τινι θαυμασίᾳ τοῦ **αὐτοκράτορος** ἀναστέλλονται. Σχηματισαμένῳ ναυλόχῳ στόλῳ ταῖς οἰκίαις αὐτῶν ἐκπορεύεσθαι· ὃ καὶ εἰς δεῖμα τούτους οὐ μέτριον ἐμβαλὸν, ἠνάγκασε καὶ ἄκοντας ἐς τὰ οἰκεῖα ἤθη ἀναχωρεῖν.	Πρίσκον…**(11.)** τούτων γοῦν ὁ **αὐτοκράτωρ** …ἀγχινοίας ἀκόλουθον **(12.)** βουλὴν προηνέγκατο…ὡς τὸν Πρίσκον ἐπιστολὰς ἐπιφέρεσθαι, ὅπως οἱ βάρβαροι …ἐκδειματούμενοι τὴν πρὸς τὰ οἴκοι ἀνάζευξιν φενακισθέντες ποιήσωνται. τοιαῦτα δὲ ἄρα ἐνεκεχάρακτο γράμματα… ἐπέμψαμεν γὰρ διὰ θαλάσσης πλοῖα καὶ στρατόν, ἵνα ἀνέλθωσιν εἰς τὰς φαμιλίας αὐτῶν καὶ πάσας αἰχμαλωτεύσωσιν…ὁ δὲ Χαγάνος … περιδεὴς γεγονώς, ἐς τὴν ἑαυτοῦ ὡς
<u>Οὕτω δ’ἐκείνοις παλινοστήσασι</u>, βασιλεὺς	τάχιστα ἐπανέζευξεν… ὁ στρατηγὸς ὑπὸ τοῦ

τὴν τοῦ **Ἴστρου** διάβασιν, ὥστε μὴ πάλιν εὐέφοδον εἶναι τοῖς βαρ-βάροις **τὴν Θρᾴκην**, κατωχύρου γενναίοις στρατεύμασι.	βασιλέως παρὰ τὸν **Ἴστρον** ἐπέμπετο, ὅπως τὰ τῶν Σκλαυηνῶν γένη διανήξασθαι τὸν ποταμὸν κωλυόμενα ἀφοβίαν ἄκοντα **τῇ Θρᾴκῃ** παράσχοιντο·.. οὐκ ἂν ἠρεμοίη τὸ βάρβαρον, εἰ μὴ τὸν Ἴστρον ἐς τὰ μάλιστα τὸ Ῥωμαϊκὸν περιφρουρήσοιτο.
Καὶ Πρίσκος **δ' ἐς Βυζάντιον** γεγονὼς ὑπὲρ **λείας** ἐγκλήμασιν ἄγεται·	…VI.11.21 ὁ δὲ στρατηγὸς ἀφίκετο **ἐς Βυζάντιον**. τοιγαροῦν ὁ Μαυρίκιος τῷ Πρίσκῳ ἐμέμφετο σφάλμασί τε εὐηθείας αὐτὸν περιέβαλλεν ἀσυνέτως ἀποδεδωκότα τῷ βαρβάρῳ τὴν **λείαν**.
καὶ Πέτρος μὲν **ὁ ἀδελ-φὸς Μαυρικίου,** τὴν στρατηγικὴν ἀξίαν ἀντὶ Πρίσκου λαμβάνει.	VII.1.1 Οὕτω μὲν οὖν Πρίσκος ἀπεχειροτονεῖτο, πολέμαρχος δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ὁ Πέτρος ἀναγορεύεται, ὃς καὶ **αὐτάδελφος Μαυρικίου** ἐτύγχανεν ὤν.
Μηδὲν δὲ καὶ οὗτος ἀνύσας τῶν πρὸς βουλῆς βασιλεῖ, **ἀποχειροτονηθεὶς** οἴκοι καθῆστο**, Πρίσκου** τὴν ἀρχὴν αὖθις ἀναλαβόντος.	5.10 καταπολεμηθέντος τοίνυν ὑπὸ τῶν βαρβάρων τοῦ Πέτρου, **Πρίσκος** γίνεται στρατηγός, καὶ οὖν *(5)***ἀποχειροτονηθεὶς** τῆς ἡγεμονίας ὁ Πέτρος ἐς Βυζάντιον ἧκεν.
Καὶ ἐς τὴν *(40)* Εὐρώπην γενόμενος, τὰς μετὰ Χαγάνου λύει σπον-δάς. Ἐκεῖνος γὰρ πρῶτος μάχης ἄρξας σὺν **ἀπείρῳ** στρατεύματι, ἐξάπινα τῇ Ῥωμαίων γῇ προσπεσὼν, φρούριά τε πλεῖστα αἱρεῖ, καὶ τὸν νεὼν καταπίμπρησιν **Ἀλεξάνδρου τοῦ μάρτυρος.** Οὗ καὶ τὸ τίμιον *(45)*λείψανον ἔξω τῆς σοροῦ θέμενος ὁ ἐξάγιστος, **ὕβριζεν** ἐπὶ μᾶλλον τῶν πολλὰ ἀτόπων ἐπ' ἐκείνῳ διαπραττόμενος. Δι' ὧν καὶ ἀποβολὴν **παίδων ἑπτὰ ἐν μιᾷ** κατεῖδεν **ἡμέρᾳ, ποινὰς ἀξίας** τῶν ὕβρεων **εἰσπραττόμενος**.	VI.4.**12.** ἀνα λαβὼν ὁ Χαγάνος τὰς δυνάμεις ἐχώρει πρὸς πόλεμον. ὁ δὲ Σαλβιανὸς καταπλαγεὶς τὴν ψυχὴν ἐπὶ τῷ πλήθει τῶν **ἀπείρων** δυνάμεων… ὡς τὸν Πρίσκον ἐπάνεισιν. VII.14.11 τὸν Ἀλεξάνδρου ναὸν τοῦ περιφανοῦς ἐν **(12.)** τοῖς μάρτυσι τῷ παμφάγῳ πυρὶ κατηνάλωσαν· τόν τε τάφον @1 τοῦ μάρτυρος εὑρηκότες ἀργύρῳ περιρρεόμενον ἀνοσίως σκυλεύουσι **καθυβρίζουσί** τε τῇ ἐκβολῇ καὶ τὸ σῶμα τὸ ἐπὶ τῷ τύμβῳ ἐγκείμενον….15. **2**. **εἰσπράττεται** τοιγαροῦν ὁ

Ἔνθεν τὸν Ἴστρον εἰς θάλασσαν πλημμυ *(50)*ρήσαντα Χαγᾶνος διαπερᾷ, καὶ τὰ πάνδεινα διαπράττεται, λείαν Μυσῶν, ὃ λέγεται, τὸ σύμπαν ποιούμενος· κἂν Μαυρίκιος ἀπειπὼν, Κομεντίολον στρατηγὸν σὺν χιλιάσι πλείσταις πέμπει στρατοῦ ἀντιστρατηγήσοντα. Ὅν μηδὲν ἀνύσαντα, φρούριόν *(55)*τι τῶν δυτικῶν διετήρει τὸν κίνδυνον διαφεύγοντα. Πολλῷ δὲ ὕστερον πρεσβείαν πέμπων Μαυρίκιος, εἰρηνικὰ φρονεῖν τὸν Χαγᾶνον ἀνέπειθεν. **(29**.) Ὅπως ὁ Πρίσκου πρέσβυς, Χαγᾶνον ὑποδείγματι ἀρχαίῳ μεταβαλὼν, τὴν εἰρήνην ἔπειθεν αὖθις ἀσπάζεσθαι.

Χαγάνου δ' ἐμποδὼν γινομένου Πρίσκῳ τὸν ποτα- *(4)* μὸν διανήξασθαι, ὁπηνίκα διαπεράσας πλείστην *(5)* λείαν περιεβάλλετο, Θεόδωρον Πρίσκος τὸν ἰατρὸν ἔπεμπεν, ἄνδρα φρενήρη, ἀγχινοίᾳ τε καὶ συνέσει τῶν πολλῶν διαφέροντα· ὃς βρέμοντα τὰ μέγιστα τὸν βάρβαρον κατιδὼν, μεγαλοφροσύνῃ τε καὶ κόμπῳ ῥημάτων ἀκμάζοντα (ἠπείλει γὰρ **κύριον** εἶναι **πάν-** ***(10)*** **των ἐθνῶν**), παλαιῷ τινι διηγήματι τὸν βαρβαρικὸν ὁ πρέσβυς κατεπράϋνε τῦφον·

ἔφη γάρ· Ἄκουε, Χαγᾶνε,

Χαγάνος, ἀνθ' ὧν Ἀλέξανδρον ἠτιμάκει τὸν μάρτυρα, **ἀξιολόγους ποινάς· ἑπτὰ** γὰρ *(5)***παῖδες** αὐτῷ … **ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ** τὸν τῇδε καταλύουσι βίον.

VI.11.3. Πρίσκος … τὰς δυνάμεις ἀράμενος

διαπεραιοῦται τὸν ποταμόν. τὰ πλήθη …ἐδεδίει γὰρ μή πως ἐξαπιναίως ἐφεστηκότες οἱ βάρβαροι τὴν λείαν *(5)* ἀποίσονται. **(4.)** ὁ δὲ Χαγάνος ἀκηκοὼς τοῦ Ῥωμαϊκοῦ τὴν ἀπόβασιν λίαν ἐθαύμαζεν… μεγαλοφρόνως τοίνυν ὁ Πρίσκος πρέσβιν ὡς τὸν Χαγάνον ἐξέπεμψε (Θεόδωρος ὄνομα αὐτῷ), τὴν φύσιν ἄνδρα δεξιόν τε καὶ εὐεπίβολον, τὴν τέχνην ἰατρόν, τὴν γλῶτταν ἐλεύθερον… 8. ὁ μὲν οὖν βάρβαρος φρονηματισθεὶς ἐπὶ τοῖς αὐτῷ συγκυρήσασι λίαν ὑψαυχενίζετο, καὶ

κύριον ἑαυτὸν **ἔθνους** ἔφασκεν **ἅπαντος**, … **9.** διά τοι τοῦτο ὁ πρέσβις ἱστορίας πολλῆς γενόμενος κάτοχος βαρβαρικὰ παραδείγμασιν ἐταπείνου φρυάγματα**….** **ἔφησε γάρ "ἄκουε, Χαγάνε, παλαιοῦ** τινος καὶ λίαν σοφοῦ **διηγήματος."** **(10**.) "**Σέσωστρίν** φασι γεγενῆσθαι

Theophanes 273 "ἄκουσον, Χαγάνε, *ἐπωφελοῦς* διηγήματος. Σεσῶστρις, ὁ τῶν Αἰγυπτίων βασιλεύς, περιφανής τε καὶ λίαν εὐδαίμων, τῷ *(15)* πλούτῳ λαμπρὸς καὶ ταῖς δυνάμεσιν ἀκαταμάχητος, *πλεῖστα καὶ μεγάλα ἐδουλώσατο ἔθνη· ἐντεῦθεν*

παλαιοῦ καὶ *ἐπωφελοῦς* **διηγήματος**. **Σέσωστρις ὁ τῶν Αἰγυπτίων βασιλεὺς περιφαν**ὴς καὶ **λίαν εὐδαίμων** γενόμενος, *πλεῖστα καὶ μεγάλα ἔθνη ὑποχείρια ἐποιήσατο· κἀντεῦθεν εἰς ἀλαζονείαν ἐξα*φθείς, **ἐκ λίθων τιμαλφῶν χρυσοκόλλητον** *ὄχημα κατασκευάσας ὑπερεκάθητο, ὑποβαλὼν* τῷ **ζυγῷ** *τῶν ἡττηθέντων βασιλέων τέτταρας* ἐξ ἐκείνων **ἕλκειν τὸ ὄχημα**.

Τούτου δὲ πολλάκις γεγενημένου, καὶ *ἐν ἐπισήμῳ* μιᾷ **ἑορτῆς** ἡμέρᾳ *εἷς τῶν τεττάρων βασιλέων συνεχῶς* τὸ ὄμμα **στρέφων εἰς τοὐπίσω**, τὸ **τοῦ τροχοῦ ἑώρα** κυκλοτερές. Ἐρόμενον δὲ Σέσωστριν, Ὅτου χάριν πυκνῶς τὸ ὄμμα τῷ τροχῷ ἐπιβάλλεις; φασὶν εἰπεῖν· Ἐκπλήττομαι ὁρῶν *ἀστάτως* φερόμενον τὸν τροχὸν, καὶ *ἄλλοτε ἄλλως* κυλιόμενον*, καὶ ποτὲ μὲν ταπεινοῦντα τὰ ὑψηλὰ, αὖθις δὲ τὰ ταπεινὰ ἀνυψοῦντα*.

Ἐκεῖνον δὲ, συνιέντα τὸ εἰρημένον, **νομοθετῆσαι** τοῦ λοιποῦ μὴ *ἕλκειν* ἐκείνους *τὸ ὄχημα*.

ποτε ἄνδρα **λίαν εὐδαίμονα** καὶ **τῆς Αἰγυπτιακῆς βασιλείας ἐπιφανέστατον**." 11. τὸν δὲ ἐπὶ τοσοῦτον ὡς ἔπος εἰπεῖν κραιπαλᾶν, ὥστε ἁρμάμαξαν συμπήξασθαι **χρυσοκόλλητον, λίθους τε τιμίους** ταύτῃ περιβαλεῖν, ἐφιζάνειν τε ἐπὶ ταύτης τὸν βάρβαρον, καὶ ταῖς μὲν ἵπποις καὶ ταῖς ἡμιόνοις χαίρειν εἰπεῖν, τοὺς δὲ τῶν ἡττημένων **βασιλέων** τῷ ταύτης **ζυγῷ** τοὺς αὐχένας περιβαλεῖν**, ἕλκειν** τε ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς τοὺς ἠτυχηκότας τῶν βασιλέων τὸ τοῦ Σεσώ**(12.)** στριδος ὄχημα… **, ἕνα τινὰ τῶν βασιλέων** φασὶ …ἐν μεγάλῃ τινὶ καὶ περιφανεῖ **ἑορτῇ**, .., μὴ ἐθέλειν ἕλκειν τὸ ὄχημα πυκνά **τε εἰς τοὐπίσω συστρέφεσθαι** καὶ τὴν ἐπὶ **τῶν τροχῶν** κίνησιν (**13**.) διορᾶσθαι. …ὁ τῶν Αἰγυπτίων βασιλεὺς ἔφησε… · "ἄνθρωπε, τί πρὸς τοὐπίσω τὸ βλέμμα κινεῖς; τί τοὺς τροχοὺς ἱστορεῖς;… **(14.)** τὸν δὲ φῆσαι …· "τεθαύμακα τῶν τροχῶν τὰ κινήματα· ἀνώμαλον ἔχει τὴν κίνησιν. τὰ τοίνυν τούτων μέρη μετεωρούμενα αὖθις καταχθόνια γίνεται, καὶ ἔμπαλιν τὰ περιπέζια μετὰ τοῦτο ἀπαιωρίζεται." **(15.)** τούτων τοιγαροῦν λέγουσιν ἀκηκοότα τὸν Σέσωστριν παιδευθῆναι μὴ μέγα φρονεῖν **νομοθετῆσαί** τε τοὺς βασιλικοὺς αὐχένας τῶν ζυγῶν ἀφεθῆναι... ." ὁ μὲν οὖν Χαγάνος ἀποθαυμάσας τὴν ἐπιείκειαν τοῦ ἀνδρὸς κολάζει τὸν τῦφον, καταπαύει τὸ θράσος, μεταβάλλει πρὸς

εἰς ἀλαζονείαν περιπεσών, χρυσοκόλλητον *ὄχημα* ἐκ λίθων τιμίων *κατασκευάσας ἐπικάθηται τούτῳ καὶ ὑποβάλλει* τῷ ζυγῷ *τῶν ἡττηθέντων βασιλέων τέσσαρας* ἕλκειν τὸ ὄχημα. τούτου δὲ γινομένου *ἐν ἐπισήμῳ* ἑορτῇ, *εἷς τῶν τεσσάρων βασιλέων συχνῶς τὸ ὄμμα* ἐπέστρεφεν εἰς τοὐπίσω καὶ τὸν τροχὸν ἑώρα κυλιόμενον· τῷ δὲ Σεσώστρει ἐπερωτῶντι, "διὰ τί ὄπισθεν ἐπιστηρίζεις τὰ ὄμματα;" τοῦτον εἰπεῖν· "τὸν τροχὸν θαυμάζω *ἀστατοῦντα* καὶ *ἄλλοτε ἄλλως* κινούμενον, *καὶ ποτὲ μὲν τὰ ὑψηλὰ ταπεινοῦντα, αὖθις δὲ τὰ ταπεινὰ ἀνυψοῦντα*." τὸν δὲ Σεσῶστριν συνετῶς τὴν παραβολὴν ἐπισκέψαντα νομοθετῆσαι τὸ μηκέτι τοὺς βασιλεῖς *ἕλκειν τὸ ὄχημα."*

ὁ δὲ Χαγάνος ταῦτα ἀκηκοὼς καὶ *ὑπογελάσας* ἔφησε *τὴν εἰρήνην* ἄγειν

	εἰρηναίαν σχέσιν τὰ πράγματα. … ὁ δὲ στρατηγὸς πολλοῖς καὶ ποικίλοις καὶ λίαν ἐντελέσι λόγοις χρησάμενος τὰς δυνά**(20.)** μεις ὑπέπεισε
Μειδιάματι <u>δὲ ἐδήλου</u> *(30) τὰ τῆς εἰρήνης* ἀσπάζεσθαι. Ἐκείνῳ δὲ Πρίσκος ὑπὲρ **τῆς διαβάσεως** πολύ τι τῶν σκύλων ἀπέδοτο τὰ μέγιστα χαριζόμενος. **Ἐδήλου** γε μὴν τῆς Ῥω- μαίων ἀναχωρεῖν **γῆς**· **Ῥωμαϊκὸν γὰρ ὑπεῖναι τὸ ἔδαφος. Ὁ δὲ βάρβαρος, ἀλλ’ ὅπλοις καὶ πολέμου** ***(35)*** **νόμοις Ῥωμαίους τοῦτ’ ἀποκτήσασθαι**. **Ζυγομαχοῦν- τος δὲ τοῦ Χαγάνου, Πρίσκον ὀνειδίσαι τὴν ἐκ τῆς Ἕω ἀπόδρασιν.**	δοῦναί τι τῷ βαρβάρῳ τῆς λείας. ἀπέδοντο τοίνυν Ῥωμαῖοι τοὺς ἑαλωκότας τῷ Χαγάνῳ βαρβάρους, τῶν δὲ λοιπῶν λαφύρων ἀμέτοχον αὐτὸν ποιησάμενοι διαλύουσι τὸ ἀμφίβολον. ἀσμενίσας τοίνυν ὁ Χαγάνος τὴν τῶν βαρ **(21.)** βάρων ἀπόδοσιν χώραν ἐδίδου **ταῖς διαβάσεσιν**. VII.7.4. ὁ δὲ Χαγάνος **ἐδήλου** ἐπ’ ἀλλοτρίας **γῆς** ἐπιβαίνειν Ῥωμαίους… 5. ἔφασκε τοίνυν ὁ Πρίσκος **Ῥωμαϊκὸν ὑπεῖναι τὸ ἔδαφος, ὁ δὲ βάρβαρος ὅπλοις καὶ νόμοις πολέμων Ῥωμαίους ἀποκτήσασθαι τοῦτο.** τοῦ τοίνυν **Χαγάνου ζυγομαχοῦντος** καὶ διαμφιβάλλοντος περὶ τούτων τῶν τόπων, φασὶ **τὸν Πρίσκον τὴν ἐκ τῆς ἕω ἀπόδρασιν ὀνειδίσαι** Χαγάνῳ. *(5)*
(30<u>.) Διεξοδικωτέρα διήγησις περὶ τῆς Ἀβάρων γενεαλογίας· καὶ ὅπως ἐκ τῆς ἕω εἰς ἑσπέραν διέβησαν· καὶ περὶ τοῦ ὅρους τοῦ Ἰκάρ· καὶ περὶ τῆς Περσικῆς παλαιᾶς πολιτείας· ἔτι δὲ καὶ περὶ τῶν πόλεων τῆς Ταγαὺστ καὶ τῆς Κουβδὰν, ἃς λόγος τὸν Μακεδόνα κτίσαι λέξανδρον.</u> *(7t)*	
Ἐπεὶ δὲ τῶν πρὸς τῷ Καυκάσῳ Σκυθῶν καὶ τῶν ***(8)*** **πρὸς Βοῤῥᾶν τετραμμένων μνείαν ἐποιησάμην, φέρε τὰ παρηκολουθηκότα τούτοις ὥσπερ ἐμβόλιμά** ***(10)*** **τινα διηγήματα,** <u>εἰ καὶ τῇ ἱστορίᾳ μὴ πρόσφορα,</u> **προεκθώμεθα**.	**(6.) Ἀλλ’ ἐπεὶ περὶ τῶν Σκυθῶν τῶν πρὸς τῷ Καυκάσῳ τῶν τε πρὸς βορρᾶν τετραμμένων μνήμην ἐποιησάμεθα, φέρε δή, φέρε τὰ παρηκολουθηκότα** κατὰ τούτους τοὺς χρόνους τοῖς μεγίστοις **ἔθνεσι τούτοις ὥσπερ ἐμβόλιμά τινα διηγήματα (7.)** τὴν ἱστορίαν μεσολαβήσαντες **παραθώμεθα**. θέρους

Πρὸ τούτων δὲ τῶν ἐνιαυτῶν **Χαγᾶνος ὁ πρὸς τῇ ἕῳ ὑπὸ τῶν Τούρκων ὑμνούμενος, τὸν τῶν Ἀβδελῶν ἐθνάρχην, ἄλλος δ' ἄν τις τῶν Ἐφθαλιτῶν λεγομένων ἐρεῖ**, κατακράτος νικήσας, **τὴν τοῦ ἔθνους ἀρχὴν περιβάλλεται. Ἐπὶ μέγα τοίνυν τῇ νίκῃ ἀρθεὶς, καὶ τὸν Στεμεΐσχαγὰν σύμμαχον ποιησάμενος, καὶ τὸ τῶν Ἀβάρων ἔθνος** ὑποχείριον καθιστᾷ· **Ἀβάρων**, οὐχ οἳ **ἀνὰ τὴν Εὐρώπην καὶ Παννονίαν προσοικεῖν** ἔλαχον· ψευδωνύμως γὰρ οὗτοι τοὔνομα περιέθεντο, **πρεσβυτέραν τὴν ἄφιξιν τῶν Μαυρικίου χρόνων** πεποιημένοι. **Ὅθεν δὲ καὶ τὸ γένος** ἕλκουσιν οὗτοι, μικρὸν ὕστερον λέξω. **Τῶν γοῦν Ἀβάρων ἡττηθέντων Χαγάνῳ, πρὸς τοὺς κατέχοντας τὴν Ταυγὰστ ἐποιήσαντο τὰς ἀποφυγάς**.

Ἡ δὲ Ταυγὰστ πόλις Τούρκων ἐπιφανής·καθέστηκε δ' αὕτη Ἰνδοῖς ὅμορος· ὧν τὸ **ἔθνος ἀλκιμώτατον** μάλιστα, **καὶ τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην ἔθνεσιν ἀπαράμιλλον**. Ἐκεῖθεν δὲ πρὸς τὸ ἀγχιστεῦον **ἔθνος** τῶν **Μουκριτῶν** ἵενται.

Πολλὴ δ' ἐκείνῳ **ἀλκὴ** καὶ **μελετήματα** πρὸς **κινδύνους** διηνεκῆ, γενναίως

ἐνεστῶτος κατὰ τοῦτον δὴ τὸν **ἐνιαυτὸν ὁ πρὸς τῇ ἕῳ ὑπὸ τῶν Τούρκων Χαγάνος ὑμνούμενος** πρέσβεις ἐξέπεμψε Μαυρικίῳ τῷ αὐτοκράτορι,…τῷ ὄντι γὰρ **τὸν ἐθνάρχην τῶν Ἀβδελῶν (φημὶ δὴ τῶν λεγομένων Ἐφθαλιτῶν**) καταπολεμήσας οὗτος αὐτὸς ὁ Χαγάνος **(9.)** ἐνίκησε **τήν τε τοῦ ἔθνους ἀρχὴν περιεβάλετο**. **ἐπὶ τῇ νίκῃ τοίνυν εἰς μέγα ἀρθεὶς καὶ τὸν Στεμβισχάδαν σύμμαχον ποιησάμενος τὸ τῶν Ἀβάρων ἔθνος** κατεδουλώσατο. ἀλλὰ μή τις …**Ἀβάρους** εἶναι διανοούμενος **τοὺς ἀνὰ τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Παννονίαν προσοικοῦντας** βαρβάρους, καὶ τούτων τὴν **ἄφιξιν πρεσβυτέραν** γενέσθαι **τῶν χρόνων Μαυρικίου** τοῦ αὐτοκράτορος. **(10.)** ψευδωνύμως γὰρ Ἀβάρων προσηγορίαν οἱ περὶ τὸν Ἴστρον περιεβάλοντο βάρβαροι **ὅθεν δὲ τὸ γένος αὐτοῖς,** ὅσον οὔπω εἰρήσεται. **ἡττηθέντων γοῦν τῶν Ἀβάρων,** (πρὸς γὰρ τὸν λόγον ἐπάνιμεν) **οἱ μὲν πρὸς τοὺς κατέχοντας τὴν Ταυγὰστ τὰς ἀπο- (11.) φυγὰς ἐποιήσαντο**. **ἡ δὲ Ταυγὰστ πόλις ἐπιφανής,** … **· αὐτὴ ὅμορος καθέστηκε τοῖς Ἰνδοῖς.** οἱ δὲ περὶ τὴν Ταυγὰστ αὐλιζόμενοι βάρβαροι **ἔθνος ἀλκιμώτατον** καὶ πολυανθρωπότατον**, καὶ τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην ἔθνεσι** διὰ τὸ μέγεθος **(12**.) **ἀπαράλληλον**. ἕτεροι τῶν Ἀβάρων διὰ τὴν ἧτταν πρὸς ταπεινοτέραν

μάλα **ἐγκαρτερούσης** τούτοις αὐτῶν **τῆς ψυχῆς**.

Ὁ δὲ **Χαγᾶνος ἐγχειρῶν καὶ τὸ τῶν Σογὸρ ἔθνος χειροῦται ἰσχυρότατον** ἁπάντων **καὶ πολυανθρωπότατον·** ὃ περὶ τὸν **Τὶλ ποταμὸν** νέμεται**, ὃν Μέλανα Τοῦρκοι καλοῦσιν**·

ὃν οἱ παλαίτατοι ἄρχοντες **Οὐδὴρ καὶ Κουνοὶ ὀνομάζονται·** ἀφ᾽ ὧν **καί τινα τῶν ἐθνῶν** οὕτω κλήσεως ἔτυχον **κληρωσάμενα** τὴν ἐπωνυμίαν. **Τοίνυν Ἰουστινιανοῦ** τὰ σκῆπτρα διέποντος ἐκ τῶν πάλαι φυλάρχων **μοῖρά τις ἀποδράσασα,** προσφοιτᾷ τῇ **Εὐρώπῃ**, οἳ **καὶ Ἄβαρας ἑαυτοὺς κατωνόμασαν· καὶ τὸν ἡγεμόνα** σφῶν **τῇ τοῦ Χαγάνου προσηγορίᾳ** ἐσέμνυναν. Ὅσα δὲ τῶν ἐθνῶν **Οὐννικὰ, Βαρσὴλτ καὶ Οὐνιγοῦροι καὶ Σάβιροι**, τῶν ἐκ τοῦ **Οὐὰρ καὶ Γουνὶ ἀπόμοιραν** αὐτοῖς πλησιάζουσαν **ἐθεάσαντο**, εἰς δέος **ἐνέπιπτον μέγιστον**, οἰόμενοι **Ἀβάρους** ἐκείνους τοὺς φοβεροὺς **ἐνδημῆσαι** τῷ χώρῳ· καὶ **διὰ τοῦτο δώροις** τούτους δεξιωσάμενοι**, δι᾽ αὐτῶν τὴν Ἀλβανίαν** κατέσχον. Οἱ δὲ φυγάδες ἐκεῖνοι συνιδόντες συμφέρουσαν σφίσι τὴν προσωνυμίαν, **Ἄβαρας** τοῦ **λοιποῦ ἑαυτοὺς κατωνόμαζον. Λέγεται γὰρ τοῖς τῶν Σκυθῶν ἔθνεσι**

ἀποκλίναντες τύχην παραγίνονται πρὸς τοὺς λεγομένους **Μουκρί**. τοῦτο δὲ τὸ **ἔθνος** πλησιέστατον πέφυκε τῶν Ταυγάστ**, ἀλκὴ** δὲ αὐτῷ πρὸς τὰς παρατάξεις **πολλὴ** διά τε τὰ ἐκ τῶν γυμνασίων ὁσημέραι **μελετήματα** διά τε **(13.)** τὴν περὶ τοὺς **κινδύνους τῆς ψυχῆς ἐγκαρτέρησιν**. ἐπιβαίνει τοίνυν καὶ ἑτέρας ἐγχειρήσεως ὁ **Χαγάνος, καὶ τοὺς Ὀγὼρ ἐχειρώσατο** πάντας**. ἔθνος** δὲ τοῦτο **τῶν ἰσχυροτάτων** καθέστηκε διά τε τὴν **πολυανδρίαν** καὶ τὴν πρὸς τὸν πόλεμον ἔνοπλον ἄσκησιν. οὗτοι δὲ πρὸς ταῖς ἀνατολαῖς τὰς οἰκήσεις ποιοῦνται, ἔνθα **ὁ Τὶλ** διαρρεῖ **ποταμός, ὃν Μέλανα Τούρ- (14.) κοις ἀποκαλεῖν** ≤ἔθος≥. **οἱ δὲ τούτου τοῦ ἔθνους παλαίτατοι** ἔξαρχοι **Οὐὰρ καὶ Χουννὶ ὠνομάζοντο**· ἐκ **τούτων καί τινα τῶν ἐθνῶν** ἐκείνων τὴν ὀνομασίαν **ἀπεκληρώσαντο** Οὐὰρ καὶ Χουννὶ ὀνομαζόμενα.

7.8.(1.) Ἰουστινιανοῦ τοίνυν τοῦ αὐτοκράτορος τὸ βασίλειον κράτος ἐπέχοντος, ἐκ τούτων τῶν Οὐὰρ καὶ Χουννὶ ὀλίγη **ἀποδράσασα μοῖρα** τοῦ ἀρχεγόνου φύλου **(2.)** ἐκείνου ἐνδημεῖ τῇ **Εὐρώπῃ**. **οὗτοι Ἀβάρους ἑαυτοὺς ὀνομάσαντες τὸν ἡγεμόνα τῇ τοῦ Χαγάνου προσηγορίᾳ** φαιδρύνουσιν… . **Βαρσὴλτ καὶ Οὐννουγοῦροι καὶ Σαβίροι Οὐννικά** τε πρὸς τούτοις ἕτερα ἔθνη, ὁπηνίκα τῶν **Οὐὰρ καὶ**

τοῦτο μᾶλλον τὸ φῦλον ἐντρεχέστατον καὶ πολεμικώτατον εἶναι**. Ἀμέλει τοι καὶ μέχρι** τοῦ **δεῦρο οἱ ψευδάβαρες οὗτοι τῇ τῶν γενῶν ἀρχῇ διῄρηνται· οἱ μὲν γὰρ ἐκ τοῦ Οὐὰρ, οἱ δ' ἐκ τοῦ Χουνὶ ὀνομάζονται. Ἐπεὶ δὲ τὰ** τῶν **ψευδαβάρων** ἡμῖν εἴρηται, ἐπὶ **τὸ τῆς ἱστορίας συνεχὲς** ἐπανέλθωμεν. **Ὀγορλία τοίνυν νενικημένου, καὶ τοῦ Τουκὸχ ἐθνάρχου στόματι ῥομφαίας πρὸς Χαγάνου ἐκδεδομένου**, σὺν τούτοις **ἀναιροῦνται** τῆς αὐτῶν φυλῆς **μυριάδες τριάκοντα, ὡς ὁδὸν** ἡμερῶν **ἐπέχειν τὴν τῶν πεπτωκότων σωμάτων συνέχειαν**.

Τῆς δὲ νίκης ἐπιφανῶς τοιαύτης **τῷ Χαγάνῳ** γεγενημένης**, ἐμφύλιος τοῖς Τούρκοις** ἐπιγίνεται **πόλεμος**. **Τουροὺν γάρ τις Χαγάνῳ τῷ γένει** προσήκων, **νεωτερίζειν** ἐπέβαλε· **καὶ δυνάμεις μεγάλας ἀθροίσας**, Χαγάνου **ἐπικρατέστερος** ἦν. Ἐκεῖνος δ' **ἑτέρους τρεῖς Χαγάνους** ἑταιρισάμενος, ἔπεισι τῷ τυράννῳ· καὶ πρὸς **τῷ Ἰκὰρ** χωρίῳ συμβαλών, κτείνει τὸν τύραννον **φόνου πολλοῦ** προελθόντος, καὶ τῆς ἰδίας αὖθις **χώρας** καθίσταται **κύριος**. Τὰ **δ' ἐπινίκια** τοῖς τε ἄλλοις καὶ **Μαυρικίῳ** διεμηνύετο, ταῦτα ἐν προοιμίοις γράψας, «**Τῷ βασιλεῖ τῶν Ῥωμαίων ὁ μέγας**

Χουννὶ ἔτι ἀπόμοιραν κατὰ τοὺς τόπους αὐτῶν ἀποδιδράσκουσαν **ἐθεάσαντο**, **εἰς μέγιστον καταπίπτουσι** φόβον, ὑποτοπήσαντες **Ἀβάρους** ὑπεῖναι τοὺς *(5)*(**4.**) **ἐνδημήσαντας**. **διὰ τοῦτο δώροις** λαμπροῖς τοὺς φυγάδας τιμήσαντες ἔδοξαν ἀντιλαμβάνειν παρ' **αὐτῶν τὴν ἀβλάβειαν.** οἱ τοίνυν Οὐὰρ καὶ Χουννὶ ὡς εἶδον τὴν τῆς ἀποφυγῆς ἐπιδέξιον ἔναρξιν, τὴν πλάνην τῶν πρεσβευσαμένων οἰκειωσάμενοι **Ἀβάρους ἑαυτοὺς κατωνόμασαν**· **λέγεται γὰρ ἐν τοῖς** *(5)***ἔθνεσι τοῖς Σκυθικοῖς τὸ τῶν Ἀβάρων ὑπεῖναι ἐντρεχέστατον (5.) φῦλον**. **ἀμέλει τοι καὶ μέχρι** τῶν χρόνων τῶν καθ' ἡμᾶς **οἱ Ψευδάβαροι** (λέγειν γὰρ οὕτως αὐτοὺς οἰκειότερον) **ταῖς γενεαρχίαις διῄρηνται, καὶ οἱ μὲν Οὐὰρ** ἀρχαιοπρεπῶς **ὀνομάζονται, οἱ δὲ Χουννὶ** προσαγορεύονται**. ἐπεὶ δὲ** τὰ περὶ τῶν **(6.) Ψευδαβάρων** ὡς ἐν ἐπιτομῇ διεξήλθομεν, πρὸς **τὰ συνεχῆ τῆς ἱστορίας** τὴν ἔκθεσιν ποιησώμεθα. **τοῦ τοίνυν Ὀγὼρ λίαν ἐγκρατῶς νενικημένου, τὸν τοῦ Κὸλχ ἐθνάρχην στόματι (7.) ῥομφαίας ὁ Χαγάνος παρέδωκεν**. **ἀναιροῦνται** τοίνυν ἐκ τούτου δῆτα τοῦ ἔθνους κατὰ τὸν πόλεμον **μυριάδες τριάκοντα, ὡς ὁδὸν ἡμερῶν** τεττάρων **ἐπέχειν τὴν τῶν καταπεπτω-**

δεσπότης, ἑπτὰ γενῶν καὶ κύριος κλιμάτων τῆς οἰκουμένης ἑπτά.» **Τὸ δὲ ὄρος τὸ Ἰκὰρ χρυσοῦν** οἱ Πέρσαι καλοῦσιν **ἐπὶ τὰς ἀνατολὰς ἔχον τὴν ἵδρυσιν**. Οὕτω δὲ καλεῖται **διὰ τὸ δαψιλὲς τῶν ἐν αὐτῷ φυομένων καρπῶν, καὶ διὰ τὸ κατάκομον εἶναι θρεμμάτων καὶ νωτοφόρων ζῴων** ἐς μάλιστα. **Νόμος δὲ** Πέρσαις **τῷ ἐπικρατεστέρῳ Χαγάνῳ τοῦ χρυσοῦ ὄρους παραχωρεῖν**. Δυσὶ δὲ καὶ τούτοις ὡς ἐπίπαν Πέρσαι **μεγαλαυχοῦσι, τῷ μηδέποτε λοιμῶν ἐπιδημίαν θεᾶσθαι, καὶ τῷ σπάνιν σεισμῶν κατὰ τὴν ἐκείνων εἶναι χώραν. Τήν γε μὴν Καὰθ** καὶ **Σογδοανὴν καὶ σεισμῶν καὶ λοιμῶν ἐν πείρᾳ γενέσθαι** φασίν. **Οἱ δὲ Τοῦρκοι μάλα ἐκτόπως τιμῶσι τὸ πῦρ**. **Ἀέρα δὲ καὶ ὕδωρ γεραίρουσι· γῆν δὲ ὑμνοῦσι, προσκυνοῦσι δὲ μόνῃ** ταύτῃ· **καὶ Θεὸν ὀνομάζουσι τὸν τὴν γῆν καὶ τὸν οὐρανὸν πεποιηκότα**· ᾧ καὶ **θύουσιν ἵππους, βόας καὶ πρόβατα· καὶ ἱερεῖς κεκτημένοι, οἳ καὶ τὴν τῶν μελλόντων δοκοῦσιν ἐκτίθεσθαι προαγόρευσιν· δήμοις δ' ἑπτὰ παρὰ Μήδοις αἱ τῶν πράξεων τίμιαι** διαλύονται· **νόμῳ πρεσβύτῃ μὴ ἄλλως** εἰωθότι κληρονομεῖσθαι **τὰ πράγματα**· **τὸν μὲν οὖν**

(8.) κότων σωμάτων συνέχειαν. οὕτω δῆτα **τῆς νίκης τῷ Χαγάνῳ** μειδιώσης ἐπιφανῶς, συγκροτεῖται **τοῖς Τούρκοις ἐμφύλιος πόλεμος**. **ἀνήρ τις Τουροὺμ** ὀνομαζόμενος, **πρὸς γένος** καθεστὼς **τῷ Χαγάνῳ**, **νεωτερίσας δυνάμεις μεγάλας συνήθροισεν**. **(9.)** ἐπεὶ δὲ κατὰ τὴν μάχην τὰ τοῦ τετυραννηκότος **ἦν ἐγκρατέστερα**, πρεσβεύεται ὁ Χαγάνος πρὸς **ἑτέρους τρεῖς** μεγάλους **Χαγάνους**· ταῦτα δὲ τούτοις ὀνόματα, Σπαρζευγοῦν καὶ **(10.)** Κουναξολὰν καὶ Τουλδίχ. συναθροισθείσης τοίνυν τῆς ὅλης ἐκτάξεως εἰς **τὸ Ἰκὰρ** … πίπτει ὁ τύραννος καὶ εἰς φυγὴν αἱ συμμαχοῦσαι δυνάμεις ἐξέκλιναν, καὶ **πολλοῦ** γενομένου **τοῦ φόνου** πάλιν **κύριος** τῆς ἑαυτοῦ ὁ Χαγάνος **χώρας** ἐγένετο. **(11.)** τούτων **τῶν ἐπινικίων** τὴν μήνυσιν διὰ τῶν πρέσβεων ὁ Χαγάνος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα **Μαυρίκιον** ἐπεποίητο.

VII.7.8 ἡ δὲ τῆς ἐπιστολῆς ἐπιγραφὴ εἶχεν ἐπὶ λέξεως οὕτως "**τῷ βασιλεῖ τῶν Ῥωμαίων** ὁ Χαγάνος **ὁ μέγας δεσπότης ἑπτὰ γενεῶν καὶ κύριος κλιμάτων τῆς οἰκουμένης ἑπτά."** VII.8.11**. τὸ δὲ Ἰκὰρ τοῦ ὄρους** τοῦ λεγομένου **Χρυσοῦ** τετρακοσίοις σημείοις **(12.)** ἀπῴκισται. τοῦτο δῆτα

Ἀρσακίδην ἐπιλεγόμενον δῆμον τὴν βασιλείαν κατέχειν, καὶ τοῦτον περιβάλλειν **βασιλεῖ τὸ διάδημα**· ἄλλον δὲ δῆμον **τῆς πολεμικῆς προεστάναι συντάξεως**. Καὶ ἑτέρῳ αἱ **πολιτικαὶ φροντίδες** ἀνάκεινται. **Ἕτερος δὲ τὰς διαφορὰς διαλύει τῶν περί τι καταστασιαζόντων καὶ διαιτητοῦ δεομένων**. **Ὁ δὲ πέμπτος ἡγεῖται τῆς ἵππου· τὸν δὲ μετὰ τοῦτον φορολογεῖν τὸ ὑπήκοον, καὶ τῶν βασιλικῶν ταμείων ἔφορον πεφυκέναι· τὸν δὲ ἕβδομον, κηδεμόνα** <u>τῶν ἵππων</u>**, καὶ πολεμικῆς ἐσθῆτος ἐπιστατεῖν, Δαρείου, ὥς φασι, τοῦ Ὑστάσπου τουτονὶ τὸν νόμον ἐν τοῖς βασιλείοις ἐντεμενίσαντος.**

Κατὰ δὲ τοῦτον τὸν χρόνον, ἐκ τῶν Οὐὰρ καὶ Χουνὶ ἕτεροι **τῶν Τούρκων ἀποδράντες καὶ πρὸς τὴν Εὐρώπην γενόμενοι, τοῖς περὶ τὸν Χαγᾶνον Ἀβάροις συνάπτονται ἐς δέκα χιλιάδας** ἠριθμημένοι.

Ὁ δὲ τῶν <u>εἰς ἕω</u> **Τούρκων Χαγᾶνος, τὸν ἐμφύλιον διαλυσάμενος πόλεμον, εὐδαιμόνως ἐχειραγώγει τὰ πράγματα**<u>· καὶ πρὸς τοὺς ἐποίκους τῆς</u> **Ταυγὰστ** <u>διαπρεσβευόμενος</u>**, εὐθείας ἐποιεῖτο συνθήκας, ἀστασίαστον τὴν ἑαυτοῦ ἀρχὴν καθιστῶν**· **ὁ δὲ τῆς Ταυγὰστ** ἀρχηγὸς **Ταϊσὰν ὄνομα ἐκληρώσατο, ὅπερ υἱὸς Θεοῦ Ἑλλήνων** λέγοι **φωνή.**

τὸ ὄρος **ἐπὶ τὰς ἀνατολὰς ἔχει τὴν ἵδρυσιν**, Χρυσοῦν δὲ παρὰ τῶν ἐγχωρίων κατονομάζεται τοῦτο μὲν **διὰ τὴν δαψίλειαν τῶν ἐν αὐτῷ φυομένων καρπῶν**, τοῦτο δὲ **καὶ διὰ τὸ θρεμμάτων καὶ νωτοφόρων ζώων εἶναι κατάκομον. νόμος δὲ Τούρκοις τῷ ἐπικρατεστέρῳ Χαγάνῳ** ***(5)*****(13.) τοῦ Χρυσοῦ ὄρους παραχωρεῖν.** δυσὶ δὲ μεγίστοις τισὶ τὰ Τούρκων ἔθνη **μεγαλαυχεῖ·** φασὶ γὰρ ἄνωθεν αὐτοὺς καὶ ἐξ ἀρχῆς **μηδέποτε λοιμῶν ἐπιδημίαν θεάσασθαι, τῶν τε σεισμῶν σπάνιν εἶναι κατ' ἐκείνην τὴν χώραν. τὴν δὲ Βακὰθ** ὑπὸ τῶν Οὐννουγούρων πάλαι ποτὲ πολισθεῖσαν καταπεσεῖν *(5)*τοῖς σεισμοῖς, τὴν δὲ **Σουγδαηνὴν καὶ λοιμῶν καὶ σεισμῶν (14.) ἔμπειρον** πεφυκέναι. **τιμῶσι τοιγαροῦν οἱ Τοῦρκοι λίαν ἐκτόπως τὸ πῦρ, ἀέρα δὲ καὶ ὕδωρ γεραίρουσιν, ὑμνοῦσι τὴν γῆν· προσκυνοῦσι δὲ μόνως καὶ θεὸν ὀνομάζουσι τὸν (15.) πεποιηκότα τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν.** τούτῳ **θύουσιν ἵππους καὶ βόας καὶ πρόβατα, ἱερεῖς κεκτημένοι, οἳ καὶ τὴν τῶν (16.) μελλόντων αὐτοῖς δοκοῦσιν ἐκτίθεσθαι προαγόρευσιν**.

III.18. 7. **δήμοις γὰρ παρὰ τοῖς Μήδοις ἑπτὰ τῶν πράξεων** τὰ ἀγχίνοά τε καὶ **τιμιώτατα** διανυομένοις**, νόμῳ πρεσβύτη** κληροδοτου**(8.)**μένοις, **μὴ ἄλλως** ἔχειν **τὰ πράγματα** ἔφασκεν. καί φασι **τὸν μὲν Ἀρσακίδην ἐπιλεγόμενον**

Ἀστασίαστος δὲ τῷ
κλιματάρχῃ αὐτῆς ἡ **ἀρχή**·
οἷς τὸ γένος ἅπαν τὴν
ἡγεμονίαν παρέχεται·
θρησκεύουσι δὲ ἀγάλματα.
Νόμοι δὲ παρ’ αὐτοῖς
δίκαιοι, (120)**καὶ σώφρων**
βίος διαπαντός. Ἄλυτος δὲ
νόμος αὐ-
τοῖς **μὴ χρυσῷ**
καλλωπίζεσθαι ἄῤῥενας,
καίπερ
χρυσῷ πολλῷ **καὶ ἀργύρῳ**
περιαντλουμένοις τῷ
ἐπωφελῶς ἐμπορεύεσθαι.
Διορίζει δὲ ταύτην ποτα-
μὸς, δυσὶ μεγίστοις ἔθνεσι
μεσιτεύων ἀντιθέτοις (125)
ἀλλήλοις· ὧν **τῷ μὲν ἐσθὴς**
μέλαινα, τῷ δὲ ἑτέρῳ
κοκκόβαφος. Πολέμου δὲ
νόμῳ **τὸ μέλαν**
διαπεραιωσάμενοι τῷ τὴν
ἐρυθρὰν ἠμφιεσμένῳ
ἐσθῆτα συνίστησι πόλεμον·
καὶ **νεανικῶς τῆς ὅλης**
ἡγεμονίας
τὴν ἀρχὴν ἐκληρώσατο
Μαυρικίου
γεμονεύοντος. (130)
Τὰ δὲ γύναια τῶν ἐκεῖσε
βασιλευόντων ἐκ χρυσοῦ
πεποιημένας ἔχουσι τὰς
ἁρμαμάξας, ὑφ’ ἑνὸς ἑλκο-
μένας βοὸς, ἑκάστου
κεκοσμημένου πολυτελῶς
ἐκ
χρυσοῦ καὶ λίθου μέγα
τιμίου. Εἰσὶ δὲ καὶ χαλινοὶ
τοῖς βουσὶ χρυσοκόλλητοι.
Ὁ μὲν οὖν τὴν
ἡγεμονίαν (135)
τῆς Ταυγὰστ ἀνειληφὼς
ἑπτακοσίαις γυναιξὶ κατε-
παννυχίζετο. Τὰ δὲ γύναια
τῶν περιφανεστέρων ἐκεῖσε
ἀνδρῶν **ἀργυραῖς κέχρηνται**
ταῖς ἁρμαμάξαις. **Τὴν δὲ**
Ταυγὰστ ταύτην κτίσαι
φασὶν οἱ βάρβαροι τὸν
δῆμον τὴν βασιλείαν
κατέχειν, καὶ τοῦτον
ἐπιτίθεσθαι **τῷ βασιλεῖ τὸ**
διάδημα, ἕτερον **τῆς**
πολεμικῆς προεστάναι
συντάξεως, ἄλλον δὲ τὰς
πολιτικὰς (9.) περικεῖσθαι
φροντίδας, τὸν δ’ **ἕτερον τὰς**
διαφορὰς διαλύειν τῶν περί
τι καταστασιαζόντων καὶ
διαιτητοῦ δεομένων, **τὸν**
δὲ πέμπτον ἡγεῖσθαι τῆς
ἵππου, τὸν δὲ μετὰ τοῦτον
φορο-
λογεῖν τὸ ὑπήκοον καὶ τῶν
βασιλικῶν ταμείων ἔφορον
πεφυκέναι, τὸν δ’ ἕβδομον
κηδεμόνα τῶν ὅπλων **καὶ τῆς**
πολεμικῆς ***(5)***
ἐσθῆτος ἐπιστατεῖν, Δαρείου
τοῦ Ὑστάσπου τουτονὶ τὸν
νόμον
(10.) ἐν τοῖς βασιλείοις
ἐντεμενίσαντος.

VII.8.16. **κατ’αὐτὸν τὸν**
χρόνον οἱ Ταρνιὰχ καὶ οἱ
Κοτζαγηροὶ (καὶ οὗτοι δὲ **ἐκ**
τῶν Οὐὰρ καὶ Χουννὶ) ἀπὸ
τῶν Τούρκων
ἀποδιδράσκουσι καὶ πρὸς
τὴν Εὐρώπην γενόμενοι τοῖς
περὶ τὸν (17.) Χαγάνον τῶν
Ἀβάρων συνάπτονται…. ἡ
δὲ γεγονυῖα ἐπίθετος δύναμις
τοῖς Ἀβάροις **εἰς δέκα**
χιλιάδας
ἠκρίβωτο. **7.9.(1.) ὁ μὲν**
οὖν τῶν Τούρκων Χαγάνος
τὸν ἐμφύλιον
καταλυσάμενος πόλεμον
εὐδαιμόνως ἐχειραγώγει
τὰ πράγματα, ποιεῖται δὲ
καὶ συνθήκας πρὸς τοὺς
Ταυγάστ,
ὅπως βαθεῖαν πάντοθεν τὴν
γαλήνην ἐμπορευόμενος
ἀστα(2) σίαστον τὴν ἀρχὴν

Μακεδόνα Ἀλέξανδρον, **ὁπηνίκα τούς τε Βακτριανοὺς καὶ τὴν Σογδοανὴν ἐδουλώσατο, δέκα καὶ δύο καταφλέξας** ἐν αὐτῇ **μυριάδας βαρβάρων**. **Δείμασθαι δὲ καὶ ἄλλην πόλιν ἀπὸ σημείων** ταύτης **ὀλίγων** φασὶ τὸν Μακεδόνα **Ἀλέξανδρον**, ἣν **Χουβδὰν ὀνομάζουσιν**· ἧς **τὸν ἡγεμόνα τεθνηκότα νόμος** ἐκράτησεν **ὑπὸ τῶν γυναίων πενθεῖσθαι** διηνεκῶς· **καὶ μηδέποτε τὸν τάφον ἀπολιπεῖν, μέλανα** ἡμφιεσμένας, **καὶ ξυρῷ** τὰς τρίχας ἀποῤῥιπτούσας. **Δύο δὲ μέγιστοι ποταμοὶ τὴν Χουβδὰν διειλήφασιν**· ὧν **αἱ ὄχθαι κυπαρίσσοις ὡς εἰπεῖν κατανεύονται.** Περιπολοῦσι δὲ τὸν χῶρον **ἐλέφαντες. Τὰς δὲ ἐμπορίας Ἰνδοῖς συναναμίγνυνται λευκοῖς** τὸ σῶμα τὰ μάλιστα· ἐν οἷς καὶ **σκώληκες οἳ τὰ Σηρῶν νήματα** πλέκουσι **πάνυ πολλοί**. **Ἐναλλὰξ καὶ ποικίλην κεκτημένοι τὴν χρόαν. Φιλοτίμως δ' ἀσκοῦσιν οἱ βάρβαροι τὴν περὶ τὰ τοιαῦτα ζῶα φιλοτιμίαν**. Περὶ μὲν οὖν τούτων τοσαῦτα εἰρήσθω. Καὶ ταῦτα δὲ οὐχ ἁπλῶς διῆλθον· ἀλλ' ἐπεὶ ἔμελλον τῇ ἱστορίᾳ μέγιστά τινα περί τε τοῦ τῶν Ἀβάρων ἔθνους καὶ τοῦ σφῶν ἀρχηγοῦ Χαγάνου διεξελθεῖν, ὑπερφυῶς εἰργασμένα τῇ τοῦ Λόγου μητρὶ, τούτου χάριν κἀγὼ μικρόν τι παρεξιὼν διεξῆλθον. Ἀλλ' ἐπὶ τὴν **καταστήσηται**. **ὁ δὲ τῆς Ταυγὰστ** κλιματάρχης **Ταϊσὰν ὀνομάζεται, ὅπερ υἱὸς θεοῦ ταῖς Ἑλληνικαῖς φωναῖς** ἐνσημαίνεται. ἡ δὲ **ἀρχὴ** τῆς Ταυγὰστ **οὐ στασιάζεται·** γένος γὰρ αὐτοῖς τὴν χειροτονίαν τοῦ **ἡγεμόνος παρέχεται**. τούτῳ δὲ τῷ ἔθνει **θρησκεία ἀγάλματα, νόμοι δὲ δίκαιοι,**

(3.) καὶ σωφροσύνης ἔμπλεος ὁ **βίος** αὐτοῖς. ἔθος δὲ τούτοις νόμον μιμούμενον, **μηδέποτε κόσμῳ χρυσῷ καλλωπίζεσθαι ἄρρενας, καίτοι** ἀφθονίας πολλῆς **ἀργύρου τε καὶ χρυσοῦ** κύριοι καθεστῶτες διὰ τὰς μεγάλας καὶ **ἐπωφελεῖς ἐμπορίας**.

(**4**.) ταύτην τὴν Ταυγὰστ **ποταμὸς διορίζει.** πάλαι τοίνυν ποτὲ **δύο μεγίστοις ἔθνεσιν ὁ ποταμὸς ἐμεσίτευεν ἀντιθέτοις ἀλλήλοις·**

(5.) ἐσθὴς δὲ τῷ μὲν ἑνὶ μέλαινα, τῷ δὲ ἑτέρῳ κοκκόβαφος. ἐν τοῖς χρόνοις τοίνυν τοῖς καθ' ἡμᾶς, **Μαυρικίου** τὰ Ῥωμαίων σκῆπτρα ἐπέχοντος, καὶ τὸ ἔθνος τῶν **μελαινοφόρων τοῖς τὴν ἐρυθρὰν** περιβεβλημένοις **ἐσθῆτα διαπεραιωσάμενον τὸν ποταμὸν συνίστησι πόλεμον**, εἶτα **νενικηκὸς τῆς ὅλης** ***(5)*****(6.) ἡγεμονίας** γίνεται κύριον…. ἐν ταύτῃ τῇ πόλει **τὰ τοῦ βασιλεύοντος γύναια ἐκ χρυσοῦ πεποιημένας ἔχουσι τὰς ἁρμαμάξας, ἑλκομένην ἑκάστην ὑπὸ βοϊδίου ἑνὸς**

νύσσαν πάλιν **τὴν ἱστορίαν** ἀγάγωμεν….

(37.) Ὡς Κομεντίολος καὶ Πρίσκος οἱ στρατηγοὶ τῶν Εὐρωπαίων κλιμάτων τοῖς Ἀβάροις συμπλακέντες, ὑπὲρ λ´ χιλιάδας ἀνεῖλον· καὶ περὶ τοῦ Χοσρόου αὖθις.

Οὐ πολλῷ δὲ ὕστερον Πρίσκος καὶ Κομεντίολος τῶν Εὐρωπαίων κλιμάτων οἱ στρατηγοί, τὴν τεχνητὴν μετὰ Χαγάνου τοῦ Ἄβαρος **εἰρήνην** διαλυσάμενοι, κρύφα ὑποθεμένου τοῦ ἄνακτος σχεδίαις τισὶν ἐς τὸ πέραν Ἴστρου διαβιβάζονται, ἐπὶ τὸ **Βιμινάκιον** διασωθέντες τὸ πρότερον**· νῆσος δὲ αὕτη περὶ τὰ ῥεῖθρα τοῦ Ἴστρου** διακειμένη. Καὶ ἐξαπιναίως τοῖς βαρβάροις καὶ λοιποῖς ἄλλοις συμβεβληκότες, καὶ μηνὸς ἑνὸς διαστήματι πλείστοις συῤῥαγέντες ἐκείνοις πολέμοις, κτείνουσι μὲν ὑπὲρ **τριάκοντα χιλιάδας** Ἀβάρων καὶ Γηπέδων καὶ Σκλαβηνῶν. **Ζωγροῦσι** δ᾽ ἐκ τούτων ὑπὲρ πέντε καὶ δέκα χιλιάδας· οὕτω τε νίκην οἵαν οὔπω τις ἔγνω διαπραξάμενοι, ὀπίσω αὖθις ἐχώρουν. Τοὺς δὲ **ζωγρίας**, Χαγάνου **πρεσβεύσαντος, Μαυρίκιος ἀπεδίδου**.

Χειμῶνος δ᾽ ὥρᾳ **τὴν Τραϊανοῦ** λιθόστρωτον τοῦ στρατοῦ Ῥωμαίων, βίᾳ Κομεντιόλου διερχομένων ὁδὸν, **Γεροντίου**

κεκοσμημένου πολυτελῶς ἐκ χρυσοῦ καὶ λίθου μεγατιμίου· εἰσὶ (8.) δὲ καὶ χαλινοὶ τοῖς βουσὶ χρυσοκόλλητοι. ὁ μὲν οὖν τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ταυγὰστ ἀνειληφὼς ἑπτακοσίαις γυναιξὶ κατεπαννυχίζετο. τὰ δὲ γύναια τῶν περιφανεστέρων τῆς Ταυγὰστ **ἀργυραῖς κέχρηνται ταῖς ἁρμαμάξαις**.

VII.9.6. ταύτην δὴ τὴν Ταυγὰστ οἱ βάρβαροι λέγουσι κτίσαι τὸν Μακεδόνα Ἀλέξανδρον, ὁπηνίκα τούς τε Βακτριανοὺς καὶ τὴν Σογδοανὴν ἐδουλώσατο δέκα καὶ δύο καταφλέξας μυριάδας βαρβάρων.

VII.9.8. λόγος δὲ καὶ ἑτέραν τὸν **Ἀλέξανδρον δείμασθαι πόλιν ἀπὸ σημείων ὀλίγων**· **(9.) Χουβδὰν ὀνομάζουσι** ταύτην οἱ βάρβαροι. **τεθνηκότα δὲ τὸν ἡγεμόνα ὑπὸ τῶν γυναίων πενθεῖσθαι** διὰ παντὸς **ξυρομένων** μὲν τὰς κεφαλὰς καὶ **μέλαιναν** περιβαλλομένων ἐσθῆτα· **καὶ νόμος αὐταῖς μηδέποτε τὸν τάφον ἀπολιπεῖν.**

ἡ δὲ Χουβδὰν δύο μεγάλοις διείληπται ποταμοῖς, αἱ δὲ τούτων **ὄχθαι ταῖς** **(10.) κυπαρίττοις ὡς ἔπος εἰπεῖν κατανεύονται. ἐλέφαντες** δὲ τῷ ἔθνει πολλοί**. τοῖς δὲ Ἰνδοῖς**

παλαιγενοῦς ἡγουμένου, **χρόνων δυοκαί-δεκα πρὸς τοῖς ἑκατὸν πεφυκότος, ψύχους** δριμυτά-του ἐπισυμβάντος, **πολλοὶ** διεφθείροντο. Κομεντίολος μὲν οὖν ἐπὶ τὸ Βυζάντιον ἥκει· Πρίσκος δὲ τοῖς (25) κατὰ Θράκην ἐπεχωρίαζεν, εἴ πού τινες ἐκδρομαὶ γένοιντο ἀνακόψων.

Ἔαρος δ᾽ ὑπολάμποντος, ἐπεὶ **ἐς Βυζάντιον ἐγεγόνει, πάλιν στρατηγὸς ἀναδείκνυται**.

Τῷ δὲ ιθ΄ ἔτει τοῦ αὐτοκράτορος **οὐδέν** τι μέγα **Ῥωμαίοις καὶ Βαρβάροις ἐπράχθη**.
. … (38.) Ὅπως τὸ ἐν Βυζαντίῳ πλῆθος Μαυρικίου κατ-εστασίασε· καὶ ὡς μὴ τὴν λείαν Χαγάνου ἐξωνησαμένου, ἐκεῖνος τῷ ξίφει πάντας ὑπ-ῆγεν.

Ἤδη δὲ εἰκοστὸν ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος ἄγων (5) ἐνιαυτὸν τῇ ἀρχῇ, **Πέτρῳ** τῷ ἀδελφῷ **τὴν τῆς Εὐ-ρώπης** ἐγχειρίζει ἡγεμονίαν… Ὅ γε μὴν Πέτρος τὰς Ῥωμαϊκὰς **δυνάμεις** ἀναλαβὼν, **εἰς Παλάστολον ἀφικνεῖται·** καὶ **θερίσας** ἐκεῖσε, **ἀρχομένου μετοπώρου**, ἐς τὸ **τῆς Δαρδανίας** μετεχώρει **κλίτος**. Ἐκεῖσε **γὰρ ἠκηκόει** τὸ **Ἀβάρων *(30)*ἀθροισθῆναι πλῆθος, στρατοπεδευόμενον τῷ Ἀψίθ**. http://www.tlg.uci.edu/help/BetaManual/online/AT

κατὰ τὰς ἐμπορίας συναναμίγνυνται· τούτους δέ φασι τοὺς περὶ τὰ βόρεια τετραμ**(11.)** μένους Ἰνδοὺς καὶ **λευκοὺς** πεφυκέναι. οἱ δὲ **σκώληκες, ἐξ ὧν τὰ Σηρώων** καθέστηκε **νήματα, πάνυ** παρὰ τῷ τοιούτῳ ἔθνει **πολλοὶ ἐναλλὰξ καὶ ποικίλην τὴν χροιὰν κεκτημένοι, τήν τε περὶ τὰ τοιαῦτα ζῷα φιλοτεχνίαν φιλοτίμως ἀσκοῦσιν (12.) οἱ βάρβαροι**. ἵνα δὲ μὴ ἔξω τῆς **νύσσης τὴν ἱστορίαν** παροδηγήσωμεν, μέχρι τούτων περὶ τῶν Σκυθῶν τῶν πρὸς τῇ Βακτριανῇ καὶ Σογδοανῇ καὶ τῷ Μέλανι ποταμῷ.

VIII.1.11.τὸ ὁπλιτικὸν ὁ Κομεντίολος ἀθροίζει καὶ ἐπὶ τὸν Ἴστρον γίνεται ποταμὸν καὶ ἐν τῇ Σιγγηδόνι συνανακοινοῦται τῷ Πρίσκῳ. **2.(1.)** … περισχίζεται ἡ πρὸς Ἀβάρους καὶ Ῥωμαίους **εἰρήνη**· ὁ γὰρ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος τοῖς στρατηγοῖς παρασπονδῆσαι διὰ βασιλικοῦ προστάγματος ἐγκε**(2.)**λεύεται. ἐς τὸ φανερὸν τοίνυν τῆς εἰρήνης λυθείσης, οἱ Ῥωμαῖοι πρὸς τὸ **Βιμινάκιον** γίνονται· **αὕτη δὲ νῆσος** καθέστηκε **περὶ τὰ ῥεῖθρα τοῦ Ἴστρου**….περὶ τὰς ὄχθας τοίνυν τοῦ ποταμοῦ

Georgius Monachus, 659
Πολέμου ποτὲ συγκροτηθέντος μεταξὺ Ῥωμαίων τε καὶ βαρβάρων ἐπὶ τὴν Μυσίαν, ὑπέθετο Μαυρίκιος ὁ βασιλεύς, ὥς φασιν, τῷ στρατηγῷ τῷ καταπιστευθέντι τὸ Ῥωμαϊκὸν *(20)*στράτευμα παραδοῦναι τούτους τοῖς πολεμίοις διὰ τὴν ἀνταρσίαν αὐτῶν

Theophanes, 280
ἔφασκε δὲ πρὸς τὸν πρέσβιν· “· ἐγὼ δὲ τοὺς αἰχμαλώτους ἀποδίδωμι αὐτῷ κατὰ ψυχὴν νόμισμα ἓν κομιζόμενος παρ᾽ αὐτοῦ.” ὁ δὲ Μαυρίκιος οὐκ ἠνέσχετο

1.html
Παρήνει δὲ Πέτρῳ Μαυρίκιος πᾶν εἴ τι δύναιτο κατὰ Χαγάνου δρᾶν, καὶ μὴ ἐᾶν ἐκεῖθεν ἐξιέναι τὸ στράτευμα, τέχνῃ δέ τινι καὶ οἰκονομίᾳ αὐτὸ καταπροδιδόναι· ἐχαλέπαινε γὰρ ἐκείνοις μνησικακῶν στάσει *(35)* καὶ νεωτερισμοῖς ἐπιχαίρουσι. Χαγᾶνός τε μὴν ἐξιὼν λαθραίως καὶ τὴν τοῦ Μακεδόνος καταδραμὼν, πλῆθός τε ἀνθρώπων περιβαλλόμενος ἄπειρον, πλησίον τῆς Βυζαντίδος ἐγίνετο· καὶ χρυσίνω δύω ἕκαστον ἀπημπόλει τοὺς ἄνδρας. Μαυρικίου δὲ *(40)* ἀχθομένου, καὶ μὴ οὕτω τὴν εὔωνον ἐκείνου ἐξωνουμένου ὠνὴν, ἅτε χρήμασιν ἡττηθέντος, θυμῷ ζέσας ὁ τύραννος, πάντας ὑπάγει τῷ ξίφει, ἐς πολλὰς χιλιάδας μετρούμενον.

Οὗ χάριν καὶ μηνίσαι τούτῳ τὸ Θεῖον πιστεύεται· κατ’ ὄναρ γὰρ ἐπιφανέντα *(45)* ἐκείνῳ Χριστὸν φάναι, Φωκᾷ τῷ στρατηλάτῃ παραδοθῆναι· καὶ διυπνισθέντα, Φιλιππικὸν τὸν γαμβρὸν τῶν δεσμῶν μεταστείλασθαι· τὴν γὰρ τοῦ στοιχείου διεδοχὴν ὑπείδετο μάλιστα. Διὸ καὶ κατεῖχε τοῦτον, οἰόμενος ἐκείνῳ μετακυβευθῆναι τὴν βασιλείαν. Καὶ *(50)* διεπυνθάνετο εἴ τινά που **στρατιώτην διαγινώσκοι, Φωκᾶν** ὄνομα. Ἐκείνου δ’ γεγονυίας *(5)*
(5.) τῆς μάχης, κρατοῦσι Ῥωμαῖοι τῶν ἀντιθέτων δυνάμεων
3.12. ἀναιροῦνται γὰρ βαρβάρων **χιλιάδες *(5)*(13.) τριάκοντα**

VIII.3.15 **ἐζωγρεῖτο** δὲ μετὰ τὴν ἧτταν τὸ βάρβαρον, καὶ ἥλωσαν Ἄβαροι μὲν τρισχίλιοι, ἄλλοι δὲ βάρβαροι πρὸς ταῖς τέτρασι χιλιάσι δισχίλιοί τε καὶ διακόσιοι, καὶ Σκλαυηνῶν χιλιάδες ὀκτώ.
.4.(1.) ὁ δὲ Χαγάνος… **πρέσβεις** ἐς Μαυρίκιον ἔπεμψεν, ἀναλαβεῖν **(2.)** τοὺς **ζωγρηθέντας** ειρώμενος. ὁ **δὲ Μαυρίκιος**… προσέταξεν **ἀποδοῦναι** τοὺς ζωγρηθέντας τῷ Χαγάνῳ Ἀβάρους.
(3.) Ὁ δὲ Κομεντίολος … ἠπείγετο γὰρ *(5)***(4.)** ἐς Βυζάντιον τὴν χειμέριον ὥραν ποιήσασθαι….. οἱ μὲν οὖν περὶ τὰς Νόβας ἔφασκον τῷ Κομεντιόλῳ… , ὑπεῖναι …**παλαί- *(5)* τατον λίαν γερόντιον χρόνων πεφυκὸς ἑκατὸν πρὸς τοῖς δεκαδύο**· τοῦτον ἐπίστασθαι τὴν λεγομένην τρίβον **Τραϊανοῦ… 7.** ἐπεδήμησε μέγα καὶ ἐξαίσιον **ψῦχος…** ὄλλυνται **πολλοὶ** τῆς δυνάμεως **(8.)…** ὁ Κομεντίολος ἐπὶ τὴν Φιλίππου πόλιν ἀφίκετο. τοίνυν ἐκεῖσε τὴν ἅπασαν τοῦ χειμῶνος ὥραν ἐνδιατρίψας **ἔαρος** ἀρχομένου **ἐς Βυζάντιον παραγίνεται.** τῷ δὲ ἐπιόντι θέρει **πάλιν στρατηγὸς** ὑπὸ Μαυρικίου τοῦ αὐτοκράτορος

δοῦναι· καὶ πάλιν ὁ Χαγάνος ᾐτήσατο ἀνὰ ἡμίσους λαβεῖν κατὰ ψυχήν…. καὶ θυμωθεὶς ὁ Χαγάνος πάντας…. ἐκ τούτου πολὺ μῖσος *(10)*ἐκινήθη κατὰ Μαυρικίου τοῦ βασιλέως

Georgius Monachus. Chronicon breve, 820
Ὁ δὲ βασιλεὺς … ἔπεσε πρὸς τοὺς πόδας Φιλιππικοῦ λέγων· «… Παρακαλῶ οὖν σε εἰπεῖν μοι, **εἰ γινώσκεις** ἐν *(10)*τοῖς **τάγμασι Φωκᾶν τινα στρατιώτην.»** Ὁ δὲ Φιλιππικὸς ἔφη· «Ἕνα γινώσκω, ὃς πρὸ καιροῦ πεμφθεὶς ἐκ τοῦ στρατοῦ ἀντέλεγε **τῷ κράτει σου**.»
Καὶ ὁ βασιλεὺς ἔφη· «Ποίας ἐστὶ γνώμης;» «Δειλὸς καὶ θρασύς.» Ὁ δὲ βασιλεὺς ἔφη· «**Εἰ δειλὸς, *(15)* καὶ φονεύς**.

εἰπόντος ἐκεῖνον εἶναι τὸν πρὸ βραχέος ἀναίδην **τῷ σῷ κράτει** διομιλούμενον, ὁ αὐτοκράτωρ ἀνηρώτα τὸ ἦθος ἐκείνῳ ὁποῖον εἴη διερευνώμενος. Ὡς δ' ἐμάνθανε δειλὸν καθεστάναι, **Εἰ δειλὸς ὄντως, καὶ φονεύς** ἐστιν, ἀπεκρίνατο. Ἀπήχθητο τοίνυν τοῖς πᾶσι διὰ τὸν τοῦ πλήθους φόνον Μαυρίκιος, καὶ σκώμμασι τοῖς ἁπάντων ἐβάλλετο.

<u>(39.) Ὅπως τὰ ἐν Εὐρώπῃ στρατεύματα στασιάσαντα, τὸν ἑκατοντάρχην Φωκᾶν, βασιλέα Ῥωμαίων ἀνεῖπον.</u>

Τοῦ δὲ κατὰ τὴν Μυσίαν στρατεύματος ἐπὶ πλεῖ- (4) στον διατριβὴν ἐκεῖσε πεποιημένων, αἰτουμένων τε (5) ἀναπαύσεως χάριν τὸν Πέτρον διαλῦσαι τὴν μάχην, καὶ ἐπ' οἴκου γενέσθαι, ὁ δὲ κωφῷ ἄντικρυς ἐδόκει, ταῖς τοῦ ἄνακτος προσταγαῖς μᾶλλον πειθαρχεῖν οἰόμενος δεῖν, καὶ ἔτι πέραν Ἴστρου παρακατέχειν ἡρημένος τὸ στράτευμα. Καὶ τὸ πλῆθος ὑπερφυῶς (10) ἐδυσχέραινέ τε καὶ ἀφηνίαζεν. Ὁ **δὲ Πέτρος**, **εἴκοσι σημείοις** τοῦ στρατεύματος ἀπεχώρει· ἔνθα δὴ ὁ στρατὸς **ὀκτώ** τινας ἐπιλεξάμενοι, ὧν εἷς **ἦν καὶ Φωκᾶς ὁ χαλεπώτατος τύραννος**, πρὸς ἐκεῖνον διεπρεσβεύοντο· τὸν δὲ καὶ πάλιν τοῖς αὐτοῖς ἐπιμένοντα, (15) καὶ ἐπιταγὴν εἶναι τοῦ αὐτοκράτορος, χρῆναι πέραν Ἴστρου διατρίβειν τὴν στρατιὰν διατεινομένου, θυμῷ τὰ πλήθη ἀνακαχλάσαντα, τὸν **ἀναδείκνυται.**

9.) Ἐννεακαιδεκάτῳ ἐνιαυτῷ τῆς βασιλείας Μαυρικίου τοῦ αὐτοκράτορος **οὐδὲν Ῥωμαίοις καὶ βαρβάροις ἐπράχθη**.

ἔτει **δὲ εἰκοστῷ τὸν αὐτάδελφον ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος Πέτρον (10.)** στρατηγὸν προεστήσατο τῆς **Εὐρώπης**….5.5.

(5.) Μενοῦνγε ὁ Πέτρος ὁ στρατηγὸς **τὰς δυνάμεις** ἀθροίσας ἐπὶ τὸν Ἴστρον χωρεῖ καὶ **εἰς Παλάστολον ἀφικνεῖται**, καὶ χάρακα ποιησάμενος οὕτω τὴν **τοῦ θέρους** ὥραν διήνυεν· **μετοπώρου τε ἀρχομένου** ἐπὶ τὸ **κλίτος τῆς Δαρδανίας** ὁ στρατηγὸς ἐνεδήμησεν. **ἠκηκόει γὰρ** περὶ τοὺς λεγομένους *(5)* Καταράκτας **ἀθροισθῆναι τῶν Ἀβάρων τὰ πλήθη τόν τε (6.) Ἀψὶχ** ἐνθαδὶ **στρατοπεδεύεσθαι**. …

VIII.6.(3.) . ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ἐπώχλει δι' ἐπιστολέως τὸν Πέτρον τὸν ποταμὸν διαπεραιωσάμενον τὰς δυνάμεις τῆς τῶν βαρβάρων γῆς ἐπιβῆναι, τάς τε τῶν στρατοπέδων ἀποτροφὰς αὐτόθεν τοὺς Ῥωμαίους ἀρύσασθαι

VIII.6. **(2.)** Ὥρας τοίνυν μετοπωρινῆς ἐνδημούσης, καὶ Μαυρικίου τοῦ αὐτοκράτορος ἐνοχλοῦντος τὸν Πέτρον ἐν ταῖς τῶν Σκλαυηνῶν χώραις τὰς Ῥωμαϊκὰς δυνάμεις τὸν τοῦ χειμῶνος ἐνδιατρῖψαι καιρόν, τῶν τε Ῥωμαίων βαρυνομένων ἐπὶ τῇ τοῦ

ἑκατοντάρχην Φωκᾶν αὐτῶν προεστήσαντο, καταλιπόντες τὸν Πέτρον. Ἔπειτα **καὶ ἐπ' ἀσπίδος εἰς ὕψος ἐξάραντες, εὐφήμουν ἐκτόπως τὴν ἀναγόρευσιν**. Ἃ δῆτα μαθὼν **ὁ Πέτρος**, φυγὰς ᾤχετο· καὶ ἐλθών, **δῆλα** πάντα **ἐποίει** τῷ αὐτοκράτορι. Ὁ δὲ τοὺς **δημάρχους** μεταστειλάμενος, τὸ πλῆθος διηρευνᾶτο, καὶ ἐν οὐδεμιᾷ ἐποιεῖτο φροντίδι τὴν τοῦ ἀποστάτου ἀνάῤῥησιν. Φρουρᾷ δὲ τὰ πρὸ τῆς πόλεως ἄστεα διελάμβανε, καὶ αὐτὴν δῆτα τὴν βασιλεύουσαν. Εἶτα καὶ πρεσβείαν ἐς τὸ ἀποστατῆσαν πλῆθος ἀνέπεμπεν. Ὁ δέ γε τύραννος ἥκιστα προσεῖχε τοῖς λόγοις· ἀλλ' ἐν μετεωρισμῷ ἐποιεῖτο τὸν λόγον. Τοῦ **δὲ παιδὸς** Μαυρικίου **Θεοδοσίου ἐς Καλλικράτειαν κυνηγεσίοις** σχολάζοντος, τὸ στασιάσαν Ῥωμαϊκὸν ἐκείνῳ ἐπιστολὴν διεπέμπετο, ἢ αὐτὸν ἀναλαμβάνειν τὴν τῶν ὅλων **ἡγεμονίαν** εἰσηγουμένην, ἢ τῷ κηδεστῇ **Γερμανῷ** ταύτης παραχωρεῖν· τοῦ γὰρ λοιποῦ **μὴ ἀνέχεσθαι** ἔφασκον **ὑπὸ Μαυρικίῳ τὰς Ῥωμαίων δυνάμεις** ὁρᾶν διθύνεσθαι. Ἐπεὶ δὲ **κατάδηλα ταῦτα** τῷ αὐτοκράτορι ἐγεγόνει, Γερμανὸς μὲν ὡς ὑποψίαν δοὺς νεωτερίσαι τὸ στράτευμα, ὡς ἐκεῖνον ἐπὶ τῶνὅλων αἱρούμενον, ἐς τὸν τῆς **Θεομήτορος** ἱκέτης προστρέχει νεών· **ὃν Κῦρον τὸν ἐπὶ Θεοδοσίου ὕπατον γεγονότα**, **δείμασθαι λόγος**· καὶ **ἐς τὰ μάλιστα**

βασιλέως βουλῇ διά τε τὴν λείαν αὐτὴν διά τε τὴν τῆς ἵππου ταπείνωσιν, ἔτι γε μὴν καὶ διὰ τὸ πλήθη βαρβάρων περικυμαίνειν τὴν χώραν τὴν ἀντιπέρας τοῦ Ἴστρου, καὶ @1 τοῦ στρατηγοῦ τὸ βασιλικὸν κρατύνοντος πρόσταγμα, στάσις **(3.)** μεγίστη τοῖς στρατεύμασι γίγνεται. … πρὸς τὸν **Πέτρον εἴκοσι σημεῖα** ἀπῳκισμένον τοῦ χάρακος πρέσβεις οἱ Ῥωμαῖοι **ὀκτώ,** ἐξ ὧν ἐτύγχανεν ὢν **καὶ Φωκᾶς ὁ χαλεπώτατος τύραννος**. ἡ δὲ ἀξίωσις ἦν οἴκαδε τὴν δύναμιν **(10.)** ἀναζεύξασαν τῇ τοῦ χειμῶνος ὥρᾳ ἐγκαρτερεῖν. **8.7.(1.)** ὁ μὲν οὖν στρατηγὸς τοὺς πρέσβεις εἰσκαλεσάμενος κατεπήγγελτο …ἔφη… " δυσδιεξόδευτον τὸ τοῦ βασιλέως καθέστηκε πρόσταγμα." ….. ἑτέραν δὲ καὶ τῇ ἐς ὕστερον ἐκκλησίαν πεποιηκότα τὰ πλήθη ἔξαρχον τὸν **ἑκατόνταρχον Φωκᾶν προεστήσαντο, ἐπὶ ἀσπίδος τε εἰς ὕψος ἐξάραντες εὐφήμουν ἐκτόπως τὴν ἀναγόρευσιν**. τούτων **ὁ Πέτρος** ἀκηκοὼς εἰς ἀπόδρασιν τὰς φροντίδας **μετέθηκε κατάδηλά** τε τὰ συμβεβηκότα **ἐπεποίητο** Μαυρικίῳ τῷ αὐτοκράτορι…. καὶ τοὺς **δημάρχους** ὁ αὐτοκράτωρ εἰσκαλεσάμενος πρὸς τὰ βασίλεια,… ἐπυνθάνετο τῶν δημοτευόντων ἐπὶ λεπτοῦ τὸν **(11.)** ἀριθμόν…. ὁ δὲ Μαυρίκιος περιφρουρεῖν τοῖς δήμοις τὰ Θεοδοσίου τείχη προστάττει… **Θεοδοσίου τοῦ**

ἄνδρα ἀγαθόν φασι γεγονέναι, καὶ περὶ λόγων ἔρωτας σώφρονί τινι μανίᾳ προσπεφυκέναι. Ἐς ὕστερον δὲ **Γερμανὸς καὶ πρὸς τὸ μέγιστον τέμενος**, **ὃ Ἰουστινιανὸς λίαν ιλοτίμως καὶ πολυτελῶς** τῷ τῶν ὅλων Θεῷ **ἀνιδρύσατο,** μεταφέρεται· διά τοι τοῦτο καὶ Θεοδόσιον τὸν υἱὸν ὁ κρατῶν **ῥάβδοις** ᾐκίσατο· ὑποτοπήσας ἐν ἀποῤῥήτῳ τὴν εἰς τὸ Θεῖον προσεδρείαν τῷ κηδεστῇ Γερμανῷ ὑποθέσθαι· καὶ πέμψας ἐκεῖθεν ἀφέλκειν ἐπειρᾶτο τὸν Γερμανόν. Τὸ **δὲ τῆς πόλεως πλῆθος** μαθὸν, ἐστασίαζε τῶν δικαίων τοῦ νεὼ προϊστάμενον· καὶ κατέχειν ἔνδον ἔπειθον τὸν φυγάδα·

καὶ τῷ θυμῷ στρατηγούμενοι, σκώμμασι πλείστοις τὸν ἄνακτα **ἔβαλλον**, καὶ φρονεῖν αὐτὸν τὰ **Μαρκίωνος**

παιδὸς τοῦ αὐτοκράτορος … **ἐς Καλλικράτειαν**· … Μαυρίκιος παρασκευὴν βασιλικὴν Θεοδοσίῳ δίδωσι τῷ παιδί. τοῦ δὲ **νέου κυνηγετοῦντος..**, παραγίνεται πρέσβις ὡς ὐτὸν ὑπὸ τῆς Ῥωμαίων μαχίμου δυνάμεως, ἐπιστολήν τε ἐγγεγραμμένην ὑπὸ τοῦ ὁπλιτικοῦ παρέχων τῷ **(5.)** Θεοδοσίῳ, .. ἢ αὐτὸν Θεοδόσιον τὴν **ἡγεμονίαν** τοῦ κράτους ἀναλαβεῖν **ἢ Γερμανῷ** τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐμπορπήσασθαι δύναμιν· **μηδὲ** γὰρ ἔτι **ἀνέχεσθαι ὑπὸ Μαυρικίου** τοῦ αὐτο**(6.)** κράτορος **τὰς Ῥωμαίων δυνάμεις** ἰθύνεσθαι. γίνεται τοίνυν **ταῦτα κατάδηλα** Μαυρικίῳ τῷ αὐτοκράτορι. ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς …**(8.)** ἔφη τὸν Γερμανὸν πεφυκέναι ὑπόθεσιν. ἦν δὲ τῆς ὑπονοίας ταύτης τεκμήριον τὸ δι’ ἐπιστολέως τὰς δυνάμεις τὸν Γερμανὸν ἐθέλειν βασιλέα ποιήσασθαι, … Γερμανὸς …τῷ ἱερῷ τεμένει τῆς **θεομήτορος** προσεπέλασεν**, ὃ Κῦρον τὸν ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ** αὐτοκράτορος **γεγονότα δείμασθαι λόγος** **(12.)** καθέστηκεν ἀψευδής. οὗτος δὲ ἐς **ὑπάτων** ἀξίαν τὸ τηνικαῦτα ἀναβεβήκει καιροῦ. τοῦτον **ἄνδρα ἀγαθὸν ἐς τὰ μάλιστα γεγονέναι φασίν, καὶ περὶ τοὺς ἔρωτας τῶν λόγων (13.) σώφρονι μανίᾳ τινὶ ἐπεφύκει**. …νυκτὸς δὲ γεγονυίας ὑπεξέρχεται τοῦ **τεμένους ὁ Γερμανὸς καὶ πρὸς τὸ μέγα** τῆς πόλεως ἱερὸν μετεφοίτησε τὸ ὑπὸ

ἐπετώθαζον. **Αἵρεσις δὲ αὕτη μετά τινος μωρᾶς εὐλαβείας εὐήθης τε καὶ** κατάπτυστος. **Σφριγῶντος τοιγαροῦν τοῦ ταράχου, οἱ τὰ τείχη διαφρουροῦντες** τῆς πόλεως ταῦτ' ἠνωτισμένοι τῷ λοιπῷ στασιώδει πλήθει καὶ οὗτοι **συμμίγνυνται**· *(60)* καὶ **πανταχόθεν** οἱ δῆμοι τῷ σάλῳ τοῦ κακοῦ κυμαινόμενοι**, τῇ τοῦ Λάρδυ Κωνσταντίνου οἰκίᾳ** προσρήγνυνται· ὃν διαφερόντως ἐν τοῖς μάλιστα εἶχε πατρίκιον. Ἐπιφανής τε γὰρ ἦν ὁ ἀνὴρ καὶ τῶν ἐς **συγκλήτου** τελούντων **βουλὴν**, καὶ ἐς τὸ **πατρικίων** *(65)*πεφθακὼς ὕψος· καὶ **τῶν ἑῴων** κλιμάτων **τοῦ φόρου** ἡγήσατο**· ὃν ἔπαρχον τῶν πραιτωρίων** ἔθος **Ῥωμαίοις** καλεῖν. Ἣν δῆτα οἰκίαν τῷ **παμφάγῳ** παραδόντες **πυρὶ**, καὶ **ἀλογίστῳ** θράσει περιμανῶς διαπεπραγμένοι τὸ ἔργον, ᾤχοντο αὖθις.

Ἰουστινιανοῦ τοῦ αὐτοκράτορος **λίαν φιλοτίμως καὶ πολυτελῶς ἱδρυμένον**·… ὁ μὲν οὖν *(5)* Μαυρίκιος **ῥάβδῳ** ἐμαστίγου τὸν ἑαυτοῦ **υἱὸν Θεοδόσιον**· ἔφασκε γὰρ τὸ ἀπόρρητον εἰς Γερμανὸν ἐκεῖνον μεταγαγεῖν. **8.9.**. ὁ δὲ αὐτοκράτωρ πλῆθος τῶν σωματοφυλάκων ἐξέπεμψεν ὑπεξάγειν τοῦ ναοῦ τὸν Γερμανὸν ὀρεγόμενος. ἐντεῦθεν θυμὸς μέγας *(5)***(2.)** τῇ πόλει ἐνέσκηψεν. πείθεται τοίνυν ὁ Γερμανὸς τοῦ τεμένους ὑπεξελθεῖν. τὸ τοίνυν **πλῆθος τῆς πόλεως** ἀθροισθὲν ἐνδόμυχα τοῦ ναοῦ. τὰ δὲ πλήθη συρρεύσαντα ἐβλασφήμουν εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ μεγίσταις ὕβρεσι τὸν Μαυρίκιον **ἔβαλλον** τῷ τε τῶν **Μαρκιανιστῶν** καταλόγῳ συνέταττον· **αἵρεσις δὲ αὕτη μετά τινος μωρᾶς εὐλαβείας εὐήθης τε καὶ** *(5)* **(4.)** καταγέλαστος. **σφριγῶντος τοιγαροῦν τοῦ ταράχου, οἱ τὰ τείχη διαφρουροῦντες** δημόται τούτων ἀκηκοότες, τῇ φρουρᾷ **(5.)** χαίρειν εἰπόντες **ἀναμίγνυνται** τῷ λαῷ τῷ στασιάζοντι. **πανταχοῦ** τοιγαροῦν τῇ πόλει περικυμαίνοντος τοῦ κακοῦ, **ἀλογίστῳ** ὁρμῇ καταμανῶς τὰ πλήθη τὴν **οἰκίαν Κωνσταντίνου τοῦ (6.) λεγομένου Λαρδῦ τῷ παμφάγῳ πυρὶ** καταφλέγουσιν. ἀνὴρ δὲ οὗτος ἐτύγχανεν ὢν τῶν ἐς **συγκλήτου βουλὴν** ἐπιφανέστατος, τήν τε τῶν **πατρικίων**

ἀξίαν περιεβέβλητο οὗτος,
καὶ τὴν ἡγεμονίαν τῶν **φόρων**
τῆς ἑῴας πρό τινος καιροῦ
ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος
ἀπειλήφει, **ὃν ἔπαρχον**
πραιτωρίων εἰώθασιν
ὀνομάζειν **Ῥωμαῖοι.**

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Georgius Monachus, Chronicon breve, Patrologia Graeca 110.

Nicephorus Callistus Xanthopoulus, Historia ecclesiastica, Patrologia Graeca 145–147.

Schreiner P., Theophylaktes Simokates: Geschichte, Stuttgart 1985.

Theophanis chronographia, ed. *C. de Boor*, vol. 1, Leipzig 1883.

Theophylacti Simocattae Historia, ed. *C. de Boor*, Stutgardiae 1972.

Whitby M. & and Mary (transl.), The History of Theophylact Simocatta, Oxford 1986.

Литература – Secondary Works

Duket A., A study in Byzantine historiography: an analysis of Theophanes' Chronographia and its relationship to Theophylact's History, the reign of Maurice and the seventh century to 711. Diss., Boston 1980.

Gentz G., Die Kirchengechichte des Nicephorus Callistus Xanthopulos und ihre Quellen, Berlin 1966**.**

http://www.oeaw.ac.at/byzanz/nkx.htm

Panteghini S., Die Kirchengeschichte des Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, Ostkirchliche Studien 58 (2009) 248–266.

Pohl W., Die Awaren: ein Steppenvolk im Mitteleuropa, 567–822 n. Chr. 2 Aufl, München 2002.

Tinnefeld F., Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates, München 1971.

Winkelmann F., "Cerkovnaja istorija" Nikifora Kallista Ksanfopula kak istoricheskij istočnik, Vizantijskij Vremennik 31 (1971) 38–47.

Сергеј А. Иванов
(Висока школа економије, Москва)

АВАРСКО-ВИЗАНТИЈСКИ РАТОВИ С КРАЈА VI ВЕКА ОПИСАНИ У ДЕЛУ НИЋИФОРА КАЛИСТА КСАНТОПУЛА: НОВИ ИЗВОР?

Бар три фрагмента у повести Нићифора Калиста Ксантопула о Аварским ратовима немају паралеле ни код Теофилакта Симокате ни код Теофана. Природа података наведених у тим одељцима не може бити логично реконструисана на основу текста иједног од поменутих аутора. То значи да је Ксантопул, црквени историчар из XIV века, имао на располагању извор о VI веку који није доспео до нас.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 352.07(495.02):336.2.022"10/12"
DOI: 10.2298/ZRVI1350149K

ALEXANDRA-KYRIAKI WASSILIOU-SEIBT
(Österreichische Akademie der Wissenschaften,
Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung, Wien)

DER TERMINUS ΠΡΟΝΟΗΤΗΣ IN DER BYZANTINISCHEN VERWALTUNG

Προνοητής als *terminus technicus* findet sich in der Domänenverwaltung allgemein, aber auch in den Munizipal- bzw. Provinzialverwaltung und beim Fiscus (δημόσιον). Die frühesten Zeugnisse stammen aus dem 6. Jh. und die spätesten aus dem frühen 12. Jh. Der Aufgabenbereich der προνοηταί ist bereits im 6. Jh. determiniert. In der Domänenverwaltung waren sie für die Einhebung und Weiterleitung der Abgaben an das zugehörige Ressort zuständig. Einen Teil davon durften sie sich selbst behalten. Die προνοηταί in der Munizipal- und Provinzialverwaltung waren Finanzfunktionäre mit Sonderrechten, die nicht zuletzt als Steuerverwalter fungierten. In der Provinzialverwaltung sind diese Personen im 11. Jh. bisweilen zuvor auch ἀναγραφεῖς in ihrem Verwaltungsbezirk gewesen. Bisher verfügen wir nur über ein Beispiel, wo der Militärkommandant eines Themas zugleich die Funktion des προνοητής inne hatte (Eustathios Charsianites). Die προνοηταὶ τοῦ δημοσίου wiederum wurden für das Eintreiben ausständiger Steuern vom Staat eingesetzt. Eine Sonderstellung hat der προνοητής des von Michael Attaleiates gegründeten Armenhauses in Rhaidestos, weil es sich dabei um den obersten Verwalter aller seiner Besitzungen und Ländereien handelt. In der Regel waren jedoch die προνοηταί Verwalter niedrigeren Ranges innerhalb der Domänen, die dem οἰκονόμος oder dem κουράτωρ untergeordnet waren.

Schlüsselwörter: Byzantinische Verwaltung, Munizipalverwaltung, Finanzverwaltung, Domänenverwaltung, Provinzialverwaltung, Steuereintreiber.

The article examines on the basis of the small number of essential literary and sigillographic evidence the scope and duties of the προνοηταί (as a *terminus technicus*) in the Byzantine administration. The earliest evidence comes from the 6th century, the latest from the 12th. Already in the Early Byzantine period the scope of their activities is fixed: administration of domains and municipal and fiscal administration. Acting in the capacity of stewards of private and official real estate these people were responsible for collecting and transmitting taxes to the responsible department, minus an allowance for themselves. Their colleagues in the municipal and provincial administration were revenue officers with special authority. In the provincial administration of the 11th

the pronoetai were sometimes also ἀναγραφεῖς in their region. Till now we know only one example of a commander of a thema who was at the same time also a προνοητής (Eustathios Charsianites). The προνοηταὶ τοῦ δημοσίου (scil. fiscus) were authorized to exact outstanding taxes. A special case is the προνοητής of the alms-house of Michael Attaleiates in Rhaidestos, because he was the highest administrator of all its estates and dependencies. Normally the προνοηταί were administrators of a lower rank in the domains, subject to the οἰκονόμος or the κουράτωρ.

Keywords: Byzantine administration, municipal administration, fiscal administration, administration of domains, provincial administration, tax collectors.

Das Wort προνοητής, ähnlich wie πρόνοια, leitet sich vom Verb προνοεῖν („vorsehen“, „sorgen für etwas bzw. für jemanden“) ab.[1] In den byzantinischen Lexika wird προνοητής unter anderem mit φροντιστής, κηδεμών erläutert.[2] Nach der byzantinischen Weltanschauung wird Gott der Allmächtige als προνοητής bezeichnet, der durch seine πρόνοια („Vorsehung“) den Lauf alles Irdischen regelt. Auch im Siegelbefund ist die Floskel προνοίᾳ Θεοῦ, nicht nur auf Bullen kirchlicher Funktionäre, gut vertreten.[3] Προνοητής ist aber auch ein Terminus in der byzantinischen Verwaltung, zu dem sich bereits manche Gelehrte in der Vergangenheit einschlägig geäußert haben.[4] Dieser Beitrag versucht anhand der wenigen aussagekräftigen Textzeugnisse und des sigillographischen Befunds den jeweiligen Anwendungsbereich und die daraus resultierende Funktion der προνοηταί vom 6. bis ins frühe 12. Jh. (letzte Zeugnisse) synoptisch zu skizzieren und zu determinieren. Ausgeschlossen sind jene Textzeugnisse, die eindeutig das Wort προνοητής als Umschreibung für bedeutungsmäßig verwandte Termini gebrauchen oder deren Sammelbegriff.

Die Anwendungsbereiche der προνοηταί als Funktionäre in der Verwaltung allgemein sind bereits in der frühbyzantinischen Zeit fixiert: Domänenverwaltung, Munizipalverwaltung, Fiskus.

Προνοηταί in der Domänenverwaltung finden sich bereits in der Spätantike.[5] In byzantinischer Zeit sind sie für das 6. Jh. ausreichend in den *domus divinae* (θεῖοι οἶκοι, Besitzungen des Kaisers und der kaiserlichen Familie im weiteren Sinn), in den εὐαγεῖς οἶκοι („fromme Stiftungen“, d. h. Besitzungen der Kirchen und Klöster), in den ἔνδοξοι οἶκοι (Besitzungen der Senatoren), aber auch allgemein im Dienste von Privatleuten (ἰδιῶται) bezeugt, die sich dem Staat gegenüber verantworten mussten und Steuern

[1] Vgl. hierzu auch *M. C. Bartusis*, Land and Privilege in Byzantium. The Institution of Pronoia, Cambridge 2012, 27–28 (The Verb προνοῶ).

[2] *F. W. Sturz*, Etymologicum Graecae linguae Gudianum et alia grammaticorum scripta e codicibus manuscriptis nunc primum edita, Leipzig 1818 (Nachdruck Hildesheim 1973) 318, Z. 45.

[3] Einschlägiges dazu im Aufsatz von *O. Karagiorgou*, Περί αλφαβητισμού, αιρέσεων, εικονογραφίας και πολιτικών φιλοδοξιών στα μολυβδόβουλλα του Νικηφόρου Βοτανειάτη (περίπου 1001/2–1081), Βυζαντινά Σύμμεικτα 18 (2008) 90f.; Sceaux byzantins de la Collection D. Theodoridis, ed. *J.-Cl. Cheynet – D. Theodoridis* (Collège de France – CNRS. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance 33), Paris 2010, 135 (nach Nummern zitiert).

[4] *J.-Cl. Cheynet*, Épiskeptitai et autres gestionnaires des biens publics (d'après les sceaux de l'IFEB), Studies in Byzantine Sigillography 7 (2002) 96–98 (ed. W. *Seibt*); *Bartusis*, a. O. 28–31.

[5] *H. J. Mason*, Greek terms for Roman institutions. A Lexicon and analysis (American Studies of Papyrology 13), Toronto 1974, 80 (“procurator, villicus”); cf. 143 (“προκουράτωρ and προνοητής refer to procurators of private individuals, as does φροντιστής for an agent of Drusus Caesar”), *L. Mitteis – U. Wilcken*, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde I, 1, Leipzig 1912, 317.

entrichten. Es handelt sich allgemein um Gutsverwalter („administrateurs de biens“), die zudem mit der Einhebung und Weiterleitung der Abgaben beauftragt waren.[6]

Papyrologische Funde aus dem 5. und 6. Jh. unterrichten uns über mehrere προνοηταί in verschiedenen *domus divinae* Ägyptens und ihre Stellung als untergeordnete Verwalter dieser Einrichtungen: Sie waren den hierarchisch höher eingestuften Verwaltern (διοικηταί) unmittelbar zugeordnet und wurden beauftragt mit dem Einsammeln der Einkünfte und deren Abgabe an die zuständige (kleinere) lokale geographische Verwaltungseinrichtung/Ressort (προστασία) der jeweiligen *domus divinae*. Zudem kamen ihnen auch organisatorische Aufgaben im Ackerbau und die damit verbundene Betreuung der dafür eingesetzten Bauern zu. Wenn sich letztere etwas zu Schulden hatten kommen lassen oder beschuldigt wurden, konnten die προνοηταί zum Rapport herangezogen werden.[7] In einem Papyrus aus den Archiven der Senatorenfamilie Apion (583) ist die Funktion des προνοητής Serenos gut definiert. Letzterer kaufte sich für ein Jahr die Aufgabe des προνοητής im Oikos der Familie Apion,[8] die ihm einen niedrigen Lohn auszahlte, weil er ohnehin zusätzliche Gewinne bzw. Einkünfte in dieser Funktion lukrieren konnte. Serenos trieb die Getreidemieten und ähnliches von den Bauern ein, rechnete sie hoch und leitete sie den verschiedenen Abteilungen im gleichen lokalen Ressort (προστασία) weiter. Seine Funktion glich Jean Gascou jener eines ὑποδέκτης an, der im Prinzip für die Finanzen einer Stadt verantwortlich war,[9] ähnlich wie die ἀπαιτηταί, die erst unter Justinian I. für die *domus divinae* in Kappadokien bezeugt sind.[10]

Kaiser Tiberios II. (578–582) ließ eine Novelle über die *domus divinae* (θεῖοι οἶκοι bzw. βασιλικοὶ οἶκοι) erlassen, weil die zuständigen Verwalter (κουράτωρες, προνοητές), Pächter (μισθωταί) u. a. auf Kosten fremden Besitzes lukrative Gewinne gemacht hatten. Nachdem viele der Betroffenen Klage beim Kaiser gegen das illegale Vorgehen dieser Funktionäre eingebracht hatten, ließ dieser eine Novelle erlassen, die die Rechte der geschädigten Parteien wiederherstellen sollte.[11] Die προνοηταί der *domus divinae* waren ähnlich wie ihre unmittelbaren Vorgesetzten, die διοικηταί, den κουράτωρες, den obersten Verwaltern der *domus divinae* untergeordnet.[12] Als προνοητής des Kaisers Alexios I. (1081–1118) ist ein Konstantinos mit dem Titel βεστάρχης sigillographisch bezeugt.[13] Eventuell

---

[6] Novelle de Tibère II sur les „maisons divines“, ed. *M. Kaplan*, Travaux et Mémoires 8 (1981) 238–245.

[7] Il dossier della domus divina in Egitto, ed. *G. Azzarello* (Archiv für Papyrusforschung. Beiheft 32), Berlin – Boston 2012, 9–11.

[8] Zu dieser Familie cf. *B. Palme*, Praejecta und die Strategii. Neue Texte und Theorien zum Stammbaum der Apionen, ed. *G. Azzarello*, Potere e ricchezza nell'Egitto bizantino: gli Apioni e le altre casate aristocratiche ossinrichite. Atti del convegno „Potere e ricchezza nell'Egitto bizantino: la famiglia degli Apioni. Sviluppi e prospettive della ricerca papirologica", Udine, 28–29 Marzo 2008 (in Druck).

[9] *J. Gascou*, Les grands domaines, la cité et l'État en Égypte byzantine (Recherches d'histoire agraire, fiscale et administrative), Travaux et Mémoires 9 (1985) 16–18 (mit A. 92–94).

[10] *Gascou*, a. O. 16.

[11] *Novelle*, a. O. 238–245.

[12] *M. Kaplan*, Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle (Byzantina Sorbonensia 10), Paris 1992, 150–151; 156–157; Il dossier, a. O. 20.

[13] Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 2. Teil. Zentral- und Provinzialverwaltung, ed. *A.-K. Wassiliou – W. Seibt*, Wien 2004, 70 (nach Nummern zitiert). – Av.: Κ(ύριε) – βοήθει – τῷ σῷ δού-λ(ῳ) Κων(σταντίνῳ) Rv.: βε-στάρχῃ – (καὶ) προνο(η)τ(ῇ) – τοῦ ἁγίου – ἡμ(ῶ)ν δε-σπότ(ου). Das Stück ist auf späteres 11.–Beginn 12. Jh. zu datieren.

ist diese Person mit dem für 1083 urkundlich erwähnten Konstantinos βεστάρχης καὶ λογαριαστὴος τοῦ γαληνίου κράτους ἡμῶν und für1089 Konstantinos βεστάρχης καὶ λογαριαστής zu verbinden.[14] Wahrscheinlich war auch der Eunuch Konstantinos Kostomyres πρωτοσπαθάριος, πραιπόσιτος, ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος καὶ προνοητής, der auf einer Bleibulle (3. Viertel 11. Jh.) greifbar ist, ein προνοητής des Kaisers.[15]

In einem von Michael Italikos verfassten und an die Witwe des Kaisers Alexios I. († 15. August 1118) adressierten Brief werden abschätzige Bemerkungen über die λογαριασταί (Rechnungsprüfer) und προνοηταὶ τῶν βασιλικῶν ἐπισκέψεων (kaiserliche Domänen) gemacht, die überall dort auftauchen, wo es um Erträge (πρόσοδοι) und Ausgaben (δαπάναι) von Ländereien geht, ohne von der Sache etwas zu verstehen.[16] Im Gegensatz zu ihnen sei er, Michael Italikos, kundig und wüsste auch, wie man z. B. die Erträge erhöhen und die überflüssigen Ausgaben reduzieren könnte, worin nun auch der Gewinn (πλουτεῖν) (für die Domänen) beruht.[17] Indirekt will Michael Italikos damit sagen, dass die λογαριασταί und die προνοηταί bewusst auf Kosten der kaiserlichen Domänen für ihre eigene Person finanzielle Gewinne erzielten.

In der zweiten Auflage des Syntagmas des Athanasios von Emesa finden sich προνοηταί auch allgemein im Dienste von Privatleuten (ἰδιῶται) und agierten als Geschäftsführer bzw. Manager ihrer Patrone. Wenn sich jemand, heißt es, etwas zu Schulden hat kommen lassen und dafür angeklagt wurde, sollte man dieses im eigenen Verwaltungsbezirk (ἐπαρχία) berichtigen. Falls der Angeklagte nicht vor Ort sein sollte bzw. vor Gericht verteidigt werden kann, muss derjenige, der sich um dessen Angelegenheiten kümmert (ὁ προνοῶν τῶν αὐτοῦ πραγμάτων), benachrichtigt und für Aufschub zur Schlichtung des jeweiligen Vorfalles gesorgt werden. Der Angeklagte solle schließlich die Möglichkeit haben, entweder persönlich beim Gericht aufzutreten oder einen Bevollmächtigten zu schicken. Wenn keine der beiden Möglichkeiten eingehalten werden kann, dann wird sein προνοητής festgenommen und gezwungen, die Anklage auf sich zu nehmen und sich finanziell für seinen Patron zu verantworten, indem er, je nach seiner eigenen finanziellen Lage, dessen gesamte Schulden ausgleicht oder nur einen Teil davon. Wenn letzteres zutrifft, dann wird der restliche Betrag aus dem Vermögen des Angeklagten aufgefüllt.[18]

Über προνοηταί von Privatleuten berichtet auch die Ecloga Basilicorum (terminus ante quem 1155),[19] wo προνοητής äquivalent zum κουράτωρ bzw. als dessen Synonym in der entsprechenden Stelle der Basilica verwendet wird.[20] An einer anderen Stelle der Ecloga Basilicorum wiederum, die sich auf die Vermögensverwaltung

[14] Actes de Lavra I. Des origines à 1204, ed. *P. Lemerle – A. Guillou* et alii, Archives de l'Athos 5, Paris 1970, Nr. 46 (1084), Z. 5 und 19; Nr. 49, Z. 42 (1089). Vgl. S. 327 und 330 (zur Nr. 64)

[15] Sammlung Fogg 999 (Foto in Wien). Vgl. Österreich II, a. O., S. 95, A. 452 (erste Transkription).

[16] Michael Italikos, Lettres et discours, ed. *P. Gautier*, Paris 1972, 94–95, Z. 1.

[17] Michael Italikos a. O. 95, Z. 1 und 94, Z. 12–14.

[18] Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa, ed. *D. Simon – Sp. Troianos* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 16), Frankfurt am Main 1989, 160, 4.13.2.

[19] Ecloga Basilicorum, ed. *L. Burgmann*, Frankfurt am Main 1988, XVII.

[20] Ecloga Basilicorum, a. O., B.7.19.3 = C.3.6.3, S. 337–338. – Ein gewisser Petros (fiktive Person) hat nach seinem Tod als Verwalter (προνοητής) seines Ackers (ἀγρός) seinen Diener (δοῦλος) Gregorianos (fiktive Person) hinterlassen. Ansprüche auf die Erbschaft dieses Ackers stellte ein gewisser Paulos (fiktive Person), worauf Gregorianos eine Klage einbrachte, weil er selber den Acker erben wollte.

minderjähriger Patrone (unter 25 Jahren) im 10. Buch der Basilica bezieht, werden προνοητής und διοικητής fast in der gleichen Bedeutung gebraucht.[21]

Eine Urkunde des Klosters Iviron, die in die Zeitspanne 1090–1094 datiert wurde, erhellt, dass der Protosebastos Ioannes Dukas, der Schwager des Kaisers Alexios I., für seine Ländereien auf der Chalkidike einen προνοητής hatte.[22] Für 1085 ist ein Niketas μοναχὸς καὶ πρωτοσύγκελλος τῆς τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας (d. h. der Hagia Sophia) καὶ προνοητὴς τῶν κτημάτων τοῦ μεγάλου δουκός (wohl der obige Ioannes Dukas) bezeugt, also ein hoher Kleriker, der nebenbei im Dienste des Megas Dux als Verwalter seiner Ländereien fungierte, woraus vielleicht zu schließen ist, dass darin auch klösterlicher Besitz involviert war. Niketas unterschreibt unter anderen als letzter das Praktikon, das dem Kloster Xeropotamu erlaubte, eine Wassermülle erneut zu nutzen, was ihm zuvor das Kloster Zygos verhindert hatte.[23] Aus dem Typikon des Gregorios Pakurianos (1083) entnehmen wir, dass dieser seinen Vertrauensmann (ἄνθρωπος ἡμῶν) Bardanes zum προνοητής (Verwalter) seiner Besitzungen in Mosynopolis einsetzte.[24] Schließlich ist durch ein Siegel aus der 2. Hälfte des 11. Jh. ein Ioannes βεστάρχης καὶ προνοητὴς τοῦ παρακοιμωμένου bezeugt.[25]

In den Domänen der Kirche von Hermupolis/Ägypten wiederum sind die ἀπαιτηταί zusammen mit den προνοηταί für die Eintreibung der Abgaben zuständig.[26] In der zweiten Auflage der Novellae Constitutiones des Athanasios Scholastikos,[27] Τίτλος α΄. 1.2. Περὶ ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν, Absatz 1.2.33 werden die προνοηταί der kirchlichen Domänen (εὐαγεῖς οἶκοι) als Zuständige für das Einfordern von Abgaben definiert. Wenn ein Laie (λαϊκός) in den Dienst einer frommen Stiftung getreten ist und auf Kosten der Stiftung finanziellen Gewinn gemacht hat, dann fordern die προνοηταί der Stiftung als Strafe die doppelte Summe dieses Gewinns von ihm ein.[28] In den Paratitla des 1. Titels heißt es bei 1.P.1.3, dass die Bischöfe die Verwaltungsbereiche (διοικήσεις) jener προνοηταί beaufsichtigen sollen, die von den Gründern der frommen Stiftungen eingesetzt worden sind.[29] Letzteres deutet auf lukrative Gewinne der προνοηταί und auch der Gründer dieser frommen Stiftungen auf Kosten der Kirche. Um den Fortbestand solcher Gefahren einzuschränken, sollen

---

[21] Ecloga Basilicorum, a. O., B.10.4.9.6–10.4.11pr.=D.4.4.9.6–4.4.11pr, S. 508–509, hier 509, Z. 7: „τὸν ἐλευθερωθέντα δοῦλον εἶχεν (scil. ὁ νέος) προνοητὴν καὶ διοικητὴν τῶν πραγμάτων αὐτοῦ“. Die Vermögensverwaltung minderjähriger Personen konnte gegebenenfalls auch einstigen Sklaven, die freigelassen wurden, übergeben werden. Falls letztere diese Funktion missbraucht und den Patron geschädigt haben sollten, dann kann er sie sogar klagen und in den Stand des Sklaven zurückversetzen.

[22] Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204, ed. *J. Lefort – A. Guillou* et alii, Archives de l'Athos 18, Paris 1990, Nr. 45, S. 162, Z. 24–25.

[23] Actes de Xéropotamou, ed. *J. Bompaire*, Archives de l'Athos 3, Paris 1967, Nr. 7, S. 67, Z. 25.

[24] Le Typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, ed. *P. Gautier*, REB 42 (1984) 37, Z. 293–294. Vgl. *P. Lemerle,* Cinq études sur le XIe siècle byzantine, Paris 1977, 135.

[25] Sammlung Fogg 3366 (Arbeitsfoto in Wien).

[26] *Gascou*, a. O. 40–41.

[27] Die erste Auflage, die im letzten Drittel des 6. Jh. verfasst wurde, blieb uns nicht erhalten. Wir verfügen nur über die zweite, verbesserte Auflage, die derselbe Autor zwischen Mai 572 und August 577 erarbeitete. Dazu s. Novellensyntagma, a. O., VII–VIII.

[28] Novellensyntagma, a. O. 34, 1.2.33: "Εἰ δὲ λαϊκός ἐστιν ὁ λαβών (scil. φρόντισμα) ἢ μεσίτης γενόμενος, τὸ δοθὲν διπλοῦν ἀπαιτηθήσεται ὑπὸ τῶν προνοητῶν τοῦ αὐτοῦ εὐαγοῦς οἴκου".

[29] Novellensyntagma, a. O. 74: „ Χρὴ τοὺς ἐπισκόπους ἐποπτεύειν τὰς διοικήσεις τῶν ἔν τισιν εὐαγέσιν οἴκοις καταστάντων προνοητῶν ὑπὸ τῶν τοὺς αὐτοὺς εὐαγεῖς οἴκους οἰκοδομησάντων“ (1.P.1.3).

nun die Bischöfe eine Kontrolle über diese προνοηταί haben. In den Handschriften A (Codex Athonensis Μεγίστης Λαύρας Θ 65) und H (Codex Monacensis graecus 380) ist bereits προνοητῶν durch das gängige διοικητῶν erläutert und ersetzt.[30]

Im Τίτλος β´, Περὶ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ τίτλων, 2.1. Νόμος περὶ τοῦ μὴ ἐκποιεῖσθαι ἢ ἀνταλλάττεσθαι τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ τὰ ἑξῆς („Gesetz über die Unverkäuflichkeit bzw. Untauschbarkeit der kirchlichen Habe u.s.w.", aus der Zeitspanne 525–535),[31] Absatz 2.1.20 wiederum agieren die προνοηταί zusammen mit den διοικηταί der kirchlichen Domänen/frommen Stiftungen (εὐαγεῖς οἶκοι) als „Verantwortliche für das Aushandeln von Geschäften bzw. für die [schriftliche] Schließung von Vereinbarungen" (συναλλάξαντες). Eine fromme Stiftung, heißt es, soll keine ἄπορος κτῆσις („ertragsarmer Besitz") annehmen, nicht einmal, wenn es ein Geschenk ist. Wenn sie es aber trotzdem getan hat, dann hat sie dieses aufzugeben ohne Einbuße, indem sie sich die „Spenden" bzw. „Gaben", die für diese ἄπορος κτῆσις von außen gemacht wurden, behält. Wenn sie diese nicht behält, dann werden die Spender gegen die προνοηταί und διοικηταί gerichtlich vorgehen, weil diese mit ihnen die betreffenden Geschäfte vertragsmäßig ausgehandelt haben. Aus dieser Stelle geht deutlich hervor, dass der Aufgabenbereich der προνοηταί und διοικηταί miteinander verwandt war und letztere den προνοηταί unmittelbar übergeordnet waren.[32]

Ähnlich wie bei den *domus divinae* waren wohl auch die διοικηταί der „frommen Stiftungen" für eine größere Verwaltungseinheit verantwortlich, in welche das kleinere Ressort der προνοηταί eingegliedert war. Die obersten Verwalter der kirchlichen Domänen waren wohl die οἰκονόμοι, denen hierarchisch die χαρτουλάριοι folgten.[33] Aus dem Syntagma des Athanasios Scholastikos geht also hervor, dass die προνοηταί der frommen Stiftungen (εὐαγεῖς οἶκοι) den διοικηταί untergeordnet waren, von welchen auch öfter die Rede ist. Sie wären auch zuständig für die Veräußerung kirchlichen Besitzes, die nur in Ausnahmefällen erfolgen sollte.[34] So z. B. wenn Kirchen oder fromme Stiftungen der Hauptstadt und ihrer Umgebung Geld brauchen, um Steuerschulden abzuzahlen und es nicht können, dann müssen die διοικηταί protokollarisch den geschuldeten bzw. auszuzahlenden Betrag offenbaren, nach dem sich auch die Höhe der Veräußerung richten wird.[35]

Über die Aufgabe der προνοηταί berichtet auch das Typikon des Kecharitomene-Klosters (gegründet von Eirene Dukaina Komnene), das in zwei Phasen redigiert wurde (1110 als terminus ante quem für die erste Phase und 1120/1130 als terminus ante quem für die zweite Phase).[36] Sie mussten jährlich Abrechnungen des Landbesitzes des Klosters

[30] Novellensyntagma, a. O. 74 zu 1.P.1.3.

[31] Obiges Datum ergibt sich, weil Kaiser Justinian I. (525–565) den betreffenden Nomos an den Patriarchen Epiphanios (520–535) richtete. Vgl. Novellensyntagma, a. O. 76.

[32] Novellensyntagma, a. O. 84: „ Ἄπορον κτῆσιν μηδὲ κατὰ δωρεάν λαμβανέτω εὐαγὴς οἶκος. Εἰ δὲ ἔλαβεν, ἀζημίως ἀφιστάσθω, μὴ ἀναδιδοὺς τὰ ὡς εἰκὸς ὑπὲρ τούτου αὐτῷ παρασχεθέντα. Κινήσουσι γὰρ οἱ δεδωκότες τὰς προσφόρους ἀγωγὰς κατὰ τῶν συναλλαξάντων προνοητῶν καὶ διοικητῶν" (2.1.20). Die Editoren, Simon und Troianos, übersetzen ἄπορος κτῆσις mit „unfruchtbares Land", προνοηταί mit „Aufseher" und διοικηταί mit „Verwalter".

[33] Novellensyntagma, a. O. 84, 2.1.8 und 90, 2.2.8.

[34] Novellensyntagma, a. O. 86, 2.2.2; 96, 2.2.14.

[35] Novellensyntagma, a. O. 90, 2.2.10.

[36] Le typikon de la Théotokos Kécharitôméné, ed. *P. Gautier*, REB 43 (1985) 13–14.

machen, die der oberste Verwalter (οἰκονόμος) zu überprüfen hattte, bevor er sie der Äbtissin des Klosters vorlegte, die schließlich die προνοηταί, je nach den Ergebnissen, entlastete (ἀθῴωσις, „Freispruch") oder auch nicht. Der οἰκονόμος musste alle Landbesitzungen des Klosters besuchen, die προνοηταί beaufsichtigen und danach trachten, dass Erträge daraus resultieren, die er schließlich der Äbtissin des Klosters jährlich überbringen musste. Von dem Ergebnis dieses Aktes war schließlich auch die Entlastung der προνοηταί abhängig. Der οἰκονόμος sollte ein Eunuch sein, im Kloster leben, eine fromme Lebenshaltung haben und nach dem Willen der Äbtissin den Besitz des Klosters verwalten. Nach dem Ableben der Gründerin des Klosters soll die Äbtissin den jeweiligen οἰκονόμος bestimmen. Dieser soll möglicherweise einer der ἱερουργοῦντες sein, wenn er sich dafür bewährt, oder ein Externer, der aber zuvor eine Probezeit abzulegen hat.[37]

Aus der Diataxis (1077/1078) des Michael Attaleiates zu dem von ihm gegründeten Armenhaus in Raidestos und zum Kloster τοῦ Πανοικτίρμονος in Konstantinopel entnehmen wir, dass sein Sohn Theodoros μυστογράφος καὶ β. νοτάριος als oberster Verwalter (προνοητής) dort bestimmt wurde, zudem als einziger Erbe (κληρονόμος) des Michael Attaleiates. Der προνοητής ist zugleich der παροχεύς νομισμάτων an einzelne notdürftige Klöster, die das Armenhaus unterstützt, sowie διανεμητής und κύριος zugleich.[38] Zudem ist in der Diataxis auch die Rede von χαριστικάριοι, die genauso wie der προνοητής nur von Michael Attaleiates zu bestimmen sind. Diese χαριστικάριοι beschränken sich aber nur auf die Klöster „Zum hl. Georg" und „Zum hl. Prokopios" und ihre Besitzungen;[39] sie sind dort die höchsten Verwalter. Jedoch unterstehen sie dem προνοητής, dem obersten Verwalter aller Besitzungen/Ländereien des Armenhauses, weil sie von den Einkünften des Armenhauses erhalten werden und somit von ihm abhängig sind. Wer es wagen sollte, heißt es, einen χαριστικάριος oder προνοητής ohne Rücksprache mit Michael Attaleiates einzusetzen, der soll verdammt werden.[40] Zudem soll niemals ein προνοητής das Recht bekommen, Besitz des Klosters und des Armenhauses zu veräußern. Der oberste Verwalter (προνοητής) soll immer ein direktes Familienmitglied werden. Nach dem Ableben seines Sohnes Theodoros soll ihm in dieser Funktion der älteste Sohn folgen bzw. ein Sohn eher einer Tochter vorgezogen werden.[41]

In Domänen von Klöstern übernehmen nicht selten die Äbte auch die Funktion des Verwalters (προνοητής) des Klosters. So ist für 1049 ein Nikolaos μοναχὸς καὶ καθηγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Στύλου auch der προνοητής des Klosters.[42] In einer

[37] Typikon Kécharitômené, a. O. 57–59.

[38] La Diataxis de Michel Attaliate, ed. *P. Gautier*, REB 39 (1981) 49, Z. 528–530.

[39] Diataxis, a. O. 33, Z. 251 und 47, Z. 505–509 und Z. 511–514. Definitiv hat Michael Attaleiates zwei Charistikarioi für das Kloster Zum Hl. Georg außerhalb des westlichen Tores von Raidestos und einen für das weibliche Kloster Zum hl. Prokopios am Meer, ebenfalls außerhalb des westlichen Tores von Raidestos, angestellt. Zum Charistikarios s. *S. L. Barnalides*, Ὁ θεσμὸς τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινούς (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 21), Thessaloniki 1985, 38ff. – Auf S. 41, A. 24 bemerkte bereits der Autor, dass zumindest in der Diataxis des Michael Attaleiates die Termini χαριστικάριος und προνοητής voneinander abzuheben sind. Gelegentlich wird in den byzantinischen Quellen die Funktion des χαριστικάριος mit προνοητής umschrieben bzw. erklärt, ohne dass es sich beim letzterem um einen *terminus technicus* handelt, jedoch von einer Gleichsetzung des προνοητής mit dem χαριστικάριος kann nicht die Rede sein. Vgl. auch *Bartusis*, a. O. 30, mit. A. 51 und *Barnalides*, a. O. 41–42 (mit Literatur- und Quellenangabe).

[40] Diataxis, a. O. 33, Z. 251.

[41] Diataxis, a. O. 35, Z. 287 ff.

[42] Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi IV, ed. *F. Miklosich – I. Müller*, Wien 1881 (Nachdruck Athen 1996) 315, Z. 8.

Urkunde des Klosters Iviron auf dem Berg Athos aus dem Jahr 1103 wiederum ist ein Mönch namens Kyrillos als προνοούμενος/προνοητὴς τοῦ χωρίου Ζιδομίστρας (klösterlicher Besitz) bezeugt.[43] Aus einer anderen Urkunde (1101) des Klosters Iviron erfahren wir, dass die Domäne Μεγάλη Ἀρσενικεία einst konfisziert und dem Besitz (δεσποτικὰ κτήματα) des Sebastokrators Isaakios Komnenos (Bruder des amtierenden Kaisers Alexios I.) übertragen worden war. Sie kam in die Obhut des Leon Mitzikalites προνοητὴς τῆς ἐπισκέψεως Ἀρραβενικείας καὶ Ἱερισσοῦ. Jetzt gibt Isaakios Komnenos Arsenikeia wieder dem Kloster Iviron zurück, um seine Seele zu retten.[44] In einem Chrysobullon Sigillion (1092) garantiert Alexios I. den Mönchen des Klosters Megiste Laura, dass das Metochion des Apostels Andreas bei Thessaloniki von jeglicher Belastung, Unterdrückung, Beeinträchtigung und schädlichem Eingriff seitens der Verwalter der Ländereien (προνοηταὶ τῶν κτημάτων) seines Bruders, Isaakios Komnenos Sebastokrator, befreit sei. Letztere haben ab sofort nur mehr die Abgabe der zustehenden Steuer (ἀνήκοντα τέλη) von den Mönchen zu verlangen, ein Recht das Isaakios Sebastokrator vom Kaiser zugesprochen bekommen hat.[45]

Sigillographisch greifbar ist ein Theodoros ὀστιάριος, ἑβδομάριος, β. νοτάριος τοῦ Τροπαιοφόρου καὶ προνοητής (ca. 3. Viertel 11. Jh.),[46] der für die Stiftung des Hl. Georgios im Manganenviertel (gegründet von Konstantinos IX. Monomachos) angestellt wurde. Verwaltungsmäßig bildete diese als σέκρετον τοῦ μεγάλου οἰκονομίου τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου eine geschlossene, vom Manganenkuratorium unabhängige Einheit mit dem μέγας οἰκονόμος τοῦ Τροπαιοφόρου als Oberhaupt.[47]

Προνοηταί dienten aber auch dem Fiskus, wie die Basilica erhellen (προνοηταὶ τοῦ δημοσίου).[48] In den Scholien Basilicorum werden diese Funktionäre προνοηταὶ τοῦ φίσκου[49] bezeichnet. In der Ecloga Basilicorum wiederum werden sie τοῦ δημοσίου φροντισταί[50] genannt. Es handelt sich also um Funktionäre des Staates/Fiscus (δημόσιον/φίσκος), die ausständige Steuern (τὰ χρεωστούμενα)[51] einzutreiben hatten.

[43] Actes Iviron II, a. O., Nr. 51, S. 209, Z. 96; 210, Z. 105.

[44] Actes Iviron II, a. O., Nr. 50, S. 202, Z. 70.

[45] Actes Lavra I 52 (1092), S. 271, Z. 14–17: "οὐδὲ οἱ προνοηταὶ τῶν κτημάτων τοῦ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος καὶ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου ἕξουσιν ἐπ᾽ ἀδείας ἐπαχθῶς φέρεσθαι καὶ ἐξουσιαστικῶς τε ἅμα καὶ ἐπηρεαστικῶς κατὰ τοῦ αὐτοῦ μετοχίου (scil. τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου Ἀνδρέου), …. ὡς μόνα τὰ ἀνήκοντα τέλη λαμβάνειν ὀφείλοντες παρὰ τῶν μοναχῶν καὶ πλέον μηδέν". Vgl. den Kommentar auf S. 270 (Analyse).

[46] Österreich II, a. O. 69.

[47] *N. Oikonomides*, St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the Malyj Sion of Novgorod, DOP 34/35 (1980/1981) 239 und 241f. Vgl. auch *Lemerle*, a. O. 273f.

[48] Basilicorum libri LX. Series A, Vol. I, Textus librorum I–VIII, B VII, 11.6 = C II, 17, 3, ed. *H. J. Scheltema – N. van der Wal*, Gravenhage 1955, 336 – Jemand schuldete dem Staat Steuern bzw. Steuergelder, welche die προνοηταὶ τοῦ δημοσίου eintreiben sollten. Da sich bei ihm aber jemand anderer verschuldet hatte und noch immer seine Schulden nicht beglichen hatte, forderte er die προνοηταὶ τοῦ δημοσίου auf, den erforderlichen Betrag direkt von dessen Schuldner einzukassieren.

[49] Basilicorum libri LX., Series B, Scholia in Librorum XLII, 2–XLVIII, Vol. 7, B XL VIII, 1. 10 = D(igesta Iustiniani) XL, 1, 10, ed. *H.J. Scheltema – D. Holwerda*, Gravenhage 1983, 2814. – Ein gewisser Elianos hatte sich beim Fiskus verschuldet (τῷ φίσκῳ χρεωστῶν). Er hatte vor vielen Jahren eine Sklavin namens Euemeria gekauft, mit der Absicht, diese zu befreien, was er auch getan hatte. Als der προνοητὴς τοῦ φίσκου feststellte, dass das Vermögen des Elianos nicht ausreichte für die Tilgung der Schulden, fasste er Euemeria ins Auge als Eigentum der Staatskassa.

[50] Ecloga Basilicorum, a. O. zu B.7.11.6=C(odex Justinianus) 2.17.3, S. 298, Z. 9–10.

[51] Basilica B VII, 11.6 = C II, 17, 3, a. O. 336.

Auch in der Munizipalverwaltung des byzantinischen Reiches sind προνοηταί bezeugt. In den Basilica (B XI, 2, 29 = C II, 4, 12) ist die Rede von προνοηταί τῶν πόλεων, die dem ἄρχων τῆς ἐπαρχίας als höchste Instanz unterstellt waren. Die entsprechende Stelle in den Basilica lautet zusammenfassend: Weil jemand seiner Stadt Geld schuldete (und die volle Schuld nicht bezahlen konnte), konnte er sich mit dem Vertreter der Stadt auf eine reduzierte Forderung einigen. Daraufhin versuchten aber die προνοηταί dieser Stadt den neuen Vertrag rückgängig zu machen; der Betroffene wiederum forderte vom Kaiser das neue Einvernehmen als sicher zu erklären. Letzterer überließ die Entscheidung dem ἄρχων τῆς ἐπαρχίας.[52] Wahrscheinlich handelt es sich bei diesen προνοηταὶ τῶν πόλεων um Finanzbeamte mit gewissen Sonderrechten, die nicht zuletzt als eine Art Steuerverwalter agierten. Aus späterer Zeit und vor allem durch Siegel sind προνοηταί für größere Regionen in der Provinzialverwaltung des byzantinischen Reiches attestiert.[53]

Drei Personen sind bisher als προνοηταὶ Βουλγαρίας bekannt: 1) der Eunuch Basileios Monachos ist für die Zeitspanne 1050–1053 höchstwahrscheinlich als Kommandant (ἡγεμών, ἄρχων, σατράπης)[54] des Themas Βουλγαρία und προνοητής[55] bezeugt. Bereits Ivan Jordanov wies ihm einen unbedeutend älteren Siegeltypus zu, der einen Basileios μοναχός, σύγκελλος καὶ ἀναγραφεὺς Βουλγαρίας bezeugt,[56] 2) Konstantinos βεστάρχης καὶ προνοητὴς Βουλγαρίας (wohl das gleichnamige Thema) (ca. 3. Viertel 11. Jh.).[57] Derselbe Mann ist ebenfalls in früheren Stadien seiner Karriere als πατρίκιος, ὕπατος καὶ ἀναγραφεὺς Βουλγαρίας und πατρίκιος ἀνθύπατος βέστης καὶ ἀναγραφεὺς πάσης Βουλγαρίας bezeugt[58] und 3) Ioannes πρόεδρος, κριτὴς τοῦ βήλου καὶ προνοητὴς Βουλγαρίας (letztes Drittel 11. Jh.).[59] Es ist hervorzuheben, dass alle oben angeführten Personen zuvor auch als ἀναγραφεῖς Βουλγαρίας fungiert haben, also Steuerschätzer, Sonderbeauftragte des Kaisers, die die Höhe der Steuer

[52] Basilicorum Libri LX. Series A, Textus librorum IX–XVI, Vol. II, B XI, 2, 29=C II, 4, 12, ed. *H. J. Scheltema – N. van der Wal*, Gravenhage 1956, 661.

[53] *N. Oikonomidès*, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantine au XIe siècle (1025–1118), Travaux et Mémoires 6 (1976) 150 notierte irrtümlich in diesem Zusammenhang: „Il s'agit de personnes ayant jurisdiction selon sur les provinces écclésiastiques et non pas civiles", was bereits *Cheynet*, a. O. 96 ausschloss.

[54] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn* (CFHB 5), Berlin 1973, 458, Z. 50 (ἡγεμών Βουλγαρίας) und 459, Z. 80–81 (ἄρχων Βουλγαρίας); Michaelis Attaliatae Historia, ed. *E. Th. Tsolakis* (CFHB 50), Athen 2011, 30, Z. 21 und 31, Z. 6 (Βουλγάρων σατράπης), 32, Z. 1 (Βουλγάρων ἀρχηγός).

[55] Sovety i rasskazy Kekavmena, ed. *G. Litavrin*, Moskau 2003, 180, Z. 20–21.

[56] G. Zacos, Byzantine Lead Seals II, ed. *J. W. Nesbitt*, Bern 1984, 959 (nach Nummern zitiert); Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria I. Byzantine Seals with Geographical Names, ed. *I. Jordanov*, Sofia 2003, 19.1 (nach Nummern zitiert).

[57] Österreich II, a. O. 220.

[58] Österreich II, a. O., S. 129, A. 438 und 439.

[59] Zacos II, a. O. 988. – *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884 (Nachdruck Turin 1963) 241 führt irrtümlich einen Ioannes Triakontaphyllos mit dem Titel eines πρωτοπρόεδρος als προνοητὴς Βουλγαρίας an, dessen Siegel im British Museum archiviert ist. Ihm schloss sich auch Ivan Jordanov 49, Nr. 12 (s. unsere A. 56) an, dem wiederum Jean-Claude Cheynet in seiner rezenten Edition der byzantinischen Siegel in Istanbul folgte (Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul, Istanbul 2013 [Kommentar zu Nr. 5.42]). Der Siegler war aber πραίτωρ Βουλγαρίας. Die Korrektur findet sich bereits im Katalog von *W. de Gray Birch*, Catalogue of Seals in the British Museum, V, London 1898, 17.780 (nach Nummern zitiert). Werner Seibt, der seinerzeit das Stück vor Ort studieren konnte, bestätigte ihre Richtigkeit.

neue festsetzten nach der Vermessung des Landes.[60] Ein Michael Antipapas βεστάρχης καὶ προνοητὴς Ἀθηνῶν ist auf einem Athener Siegel bezeugt.[61]

Urkundlich ist für 1087 ein Eustathios Charsianites mit dem Rang eines πατρίκιος als στρατηγὸς καὶ προνοητὴς Σάμου bezeugt, der im Auftrag des Kaisers Alexios I. Komnenos und seiner Mutter Anna Dalassene mit einem Praktikon (erhalten als Abschrift) dem Muttergotteskloster von Patmos bestimmte Besitzungen und Ländereien[62] in Leros zuschreibt und es zugleich von jeglicher Steuerart entlastet. Charsianites darf ab nun nichts mehr von den Mönchen an Abgaben verlangen und muss die Ländereien des Klosters von jeglicher ἀγγαρεία befreit erklären.[63] Eustathios Charsianites war also der oberste Militärkommandant des maritimen Themas von Samos und zugleich Finanzfunktionär mit Sondervollmachten, der dort wohl die einzutreibende Steuer abschätzen ließ, hochrechnete, einen Teil davon dem Fiskus abliefern musste, einen anderen für das Thema aufbrachte und den Rest für sich selbst behalten konnte.

Ein Xiphilinos (ohne Vornamen) πρωτοπρόεδρος καὶ προνοητὴς Λακεδαιμονίας war der Adressat eines Briefes eines Paulos Katotikos πρωτοπρόεδρος (anderweitig bisher nicht bekannt).[64] Aufgrund des Titels πρωτοπρόεδρος ist der Brief frühestens ins letzte Drittel des 11. Jh. zu datieren.[65] Ein Katotikos ist auf einem Siegel (1060/1084) als προνοητὴς τῆς μεγάλης κουρατωρίας Ἀντιοχείας bezeugt. Der Vorname des Sieglers stand auf dem Av. und ist aufgrund des plattgedrückten Zustandes der Stelle, die ihn aufwies, verloren, ebenso wie die erste Zeile der Rv.-Legende, die entweder den Titel oder eine Funktion bzw. Amt, das dieser zugleich mit der Funktion des προνοητής kombinierte,[66] belegt.

Die Aufgaben der προνοηταί in der Provinzialverwaltung als Sonderfunktionäre in der Steuerabschätzung, Steuerhochrechnung und nicht zuletzt als Steuerverwalter dürften Berührungspunkte mit den Aufgaben der ἀναγραφεῖς gehabt haben, was aus dem oben ausgeführten sigillographischen Befund resultiert, wonach einige προνοηταί zuvor auch als ἀναγραφεῖς gedient haben. In Chrysobullen, die bestimmten Klostereinrichtungen auf Ansuchen ihrer Äbte ewige Sicherheit gegenüber etwaigen

[60] S. das Lemma ἀναγραφεύς in: *I. E. Karagiannopulos*, Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι, I, Thessaloniki 2000, 105–106. Vgl. *E. Trapp* u. a., Lexikon zur byzantinischen Gräzität, Fasz. I, Wien 1994, 77.

[61] *K. M. Konstantopulos*, Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, Athen 1931, 55 (nach Nummern zitiert); Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen, ed. *Ch. Stavrakos*, Wiesbaden 2000, 22 (nach Nummern zitiert).

[62] Es handelt sich um die Festung τοῦ Παντελίου sowie die Proasteia Temenion und Parthenion.

[63] Ἔγγραφα Πάτμου. 2. Δημοσίων λειτουργῶν, ed. *E. Nystazopulu-Pelekidu*, Athen 1980, Nr. 52, S. 46–58. Vgl. *F. Dölger – P. Wirth*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. 2. Teil. Regesten von 1025–1204, München 1995, Nr. 1139 und Nr. 1143.

[64] *A. Papadopulos-Kerameus*, Ξιφιλῖνος, πρωτοπρόεδρος καὶ προνοητὴς Λακεδαιμονίας, BZ 14 (1905) 563–567.

[65] *A.-K. Wassiliou-Seibt*, Die Familie Xiphilinos im 11. Jahrhundert. Der Beitrag der Siegel, ed. *B. Caseau*, Les Réseaux familiaux. Antiquité tardive et Moyen Âge (Collège de France – CNRS. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance 37), Paris 2012, 314, Nr. 6.

[66] Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantine, ed. *J.-Cl. Cheynet*, Paris 2001, 9 (nach Nummern zitiert). Vgl. Österreich II, a. O., S. 220, mit A. 451, wo für den fehlenden Teil des Rv., der Titel πρόεδρος angenommen wurde. Zu überlegen wäre eventuell statt dessen ἀναγραφεύς (Funktion), was inhaltlich mit προνοητής korreliert.

Schädigungen (κακώσεις) und jeglicher Art von Steuerentrichtung (ἀγγαρεία) garantieren, zählen die προνοηταί zu den potentiellen Funktionären des Staates (δημόσιον), die Klostereinrichtungen finanziell schädigen können.[67]

Aus der obigen Darstellung und Analyse der narrativen Quellen und der Siegel geht hervor:

1) Προνοητής als *terminus technicus* findet sich in der Domänenverwaltung allgemein, aber auch in den Munizipal- bzw. Provinzialverwaltung und beim Fiscus (δημόσιον).

2) Die frühesten Zeugnisse stammen aus dem 6. Jh. und die spätesten aus dem frühen 12. Jh.

3) Der Aufgabenbereich der προνοηταί ist bereits im 6. Jh. determiniert. In der Domänenverwaltung waren sie für die Einhebung und Weiterleitung der Abgaben an das zugehörige Ressort zuständig. Einen Teil davon durften sie sich selbst behalten.

4) Die προνοηταί in der Munizipal- und Provinzialverwaltung waren Finanzfunktionäre mit Sonderrechten, die nicht zuletzt als Steuerverwalter fungierten. In der Provinzialverwaltung sind diese Personen im 11. Jh. bisweilen zuvor auch ἀναγραφεῖς in ihrem Verwaltungsbezirk gewesen. Bisher verfügen wir nur über ein Beispiel, wo der Militärkommandant eines Themas zugleich die Funktion des προνοητής inne hatte (Eustathios Charsianites).

5) Die προνοηταὶ τοῦ δημοσίου wiederum wurden für das Eintreiben ausständiger Steuern vom Staat eingesetzt.

6) Eine Sonderstellung hat der προνοητής des von Michael Attaleiates gegründeten Armenhauses in Rhaidestos, weil es sich dabei um den obersten Verwalter aller seiner Besitzungen und Ländereien handelt. In der Regel waren jedoch die προνοηταί Verwalter niedrigeren Ranges innerhalb der Domänen, die dem οἰκονόμος oder dem κουράτωρ untergeordnet waren.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi IV, ed. *F. Miklosich – I. Müller*, Wien 1881 (Nachdruck Athen 1996).

Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204, ed. *J. Lefort – A. Guillou* et alii, Archives de l'Athos 18, Paris 1990.

Actes de Lavra I. Des origines à 1204, ed. *P. Lemerle – A. Guillou* et alii, Archives de l'Athos 5, Paris 1970.

Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329, ed. *J. Bompaire* et alii, Archives de l'Athos 21, Paris 2001.

Actes de Xéropotamou, ed. *J. Bompaire*, Archives de l'Athos 3, Paris 1967.

[67] Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329, ed. *J. Bompaire* et alii (Archives de l'Athos 21), Paris 2001 Nr. 10, Z. 55–56, S. 113 (Chrysobull des Kaisers Nikephoros Botaneiates aus dem Jahr 1080, womit das Kloster von jeglicher Art der Steuerleistungen befreit wird. Beeinträchtigen kann diese Bestimmung niemand, auch nicht die βασιλικοὶ τῶν κάστρων, καστροφύλακες, ἐπισκεπτῖται, προνοηταί). Vgl. *Dölger – Wirth*, a. O. 1048; Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine, ed. *L. Petit*, IRAIK 6 (1900) 1–153, Z. 29–31 (Chrysobull des Kaisers Alexios I. aus dem Jahr 1085, womit dem Kloster der Theotokos Eleousa Sicherheit gegenüber etwaigen finanziellen Schädigungen seitens der στρατηγοί, καστροφύλακες, προνοηταί und anderen Funktionären des Staates/Fiscus garantiert wird). Vgl. *Dölger – Wirth*, a. O. 1124.

Michaelis Attaliatae Historia, ed. *E. Th. Tsolakis* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 50), Athen 2011.

Basilicorum libri LX. Series A, Vol. I, Textus librorum I–VIII, ed. *H. J. Scheltema – N. van der Wal*, Gravenhage 1955; Textus librorum IX–XVI, Vol. II, ed. *H. J. Scheltema – N. van der Wal*, Gravenhage 1956; Series B, Scholia in Librorum XLII, 2–XLVIII, Vol. 7, ed. *H. J. Scheltema – D. Holwerda*, Gravenhagen 1983.

Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. I. Byzantine Seals with Geographical Names, ed. *I. Jordanov*, Sofia 2003 (nach Nummern zitiert).

La Diataxis de Michel Attaliate, ed. *P. Gautier*, Revue des études byzantines 39 (1981) 5–143.

Ecloga Basilicorum, ed. *L. Burgmann*, Frankfurt am Main 1988.

Ἔγγραφα Πάτμου. 2. Δημοσίων λειτουργῶν, ed. *E. Nystazopulu-Pelekidu*, Athen 1980 [Engrapha Patmou. 2. Dēmosiōn leitourgōn, ed. *E. Nystazopulu-Pelekidu*, Athen 1980].

Il dossier della domus divina in Egitto, ed. *G. Azzarello* (Archiv für Papyrusforschung. Beiheft 32), Berlin – Boston 2012.

Michael Italikos. Lettres et discours, ed. *P. Gautier*, Paris 1972.

Sovety i rasskazy Kekavmena, ed. *G. Litavrin*, Moskau 2003.

Novelle de Tibère II sur les „maisons divines“, ed. *M. Kaplan*, Travaux et Mémoires 8 (1981) 238–245.

Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa, ed. *D. Simon – Sp. Troianos* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 16), Frankfurt am Main 1989.

Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen, ed. *Ch. Stavrakos*, Wiesbaden 2000 (nach Nummern zitiert).

Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 2. Teil. Zentral- und Provinzialverwaltung, ed. *A.-K. Wassiliou – W. Seibt*, Wien 2004 (nach Nummern zitiert).

Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul, ed. *J.-Cl. Cheynet et alii*, Istanbul 2013 (nach Nummern zitiert).

Sceaux byzantins de la Collection D. Theodoridis, ed. *J.-Cl. Cheynet – D. Theodoridis*, (Collège de France – CNRS. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance 33), Paris 2010 (nach Nummern zitiert).

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5), Berlin 1973.

Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine, ed. *L. Petit*, Izvestija Russkogo Arheologičeskogo Instituta v Konstantinopole 6 (1900) 1–153.

Le typikon de la Théotokos Kécharitôméné, ed. *P. Gautier*, Revue des études byzantines 43 (1985) 5–165.

Le Typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, ed. *P. Gautier*, Revue des études byzantines 42 (1984) 5–145.

Zacos G., Byzantine Lead Seals II, ed. *J. W. Nesbitt*, Bern 1984 (nach Nummern zitiert).

Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantine, ed. *J.-Cl. Cheynet*, Paris 2001.

Литература – Secondary Works

Barnalides S. L., Ὁ θεσμὸς τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινούς (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 21), Thessaloniki 1985 [*Barnalides S. L.*, Ho thesmos tēs charistikēs (dōreas) tōn monastēriōn eis tous Byzantinous (Byzantina Keimena kai Meletai 21), Thessaloniki 1985].

Bartusis M. C., Land and Privilege in Byzantium. The Institution of Pronoia, Cambridge 2012.

Cheynet J.-Cl., Épiskeptitai et autres gestionnaires des biens publics (d'après les sceaux de l'IFEB), Studies in Byzantine Sigillography 7 (2002) 87–118 (ed. W. *Seibt*).

Gascou J., Les grands domaines, la cité et l'État en Égypte byzantine (Recherches d'histoire agraire, fiscale et administrative), Travaux et Mémoires 9 (1985) 1–89.

Gray Birch W. de, Catalogue of Seals in the British Museum V, London 1898.

Dölger F. –Wirth P., Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. 2. Teil. Regesten von 1025–1204, München 1995.

Kaplan M., Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle (Byzantina Sorbonensia 10), Paris 1992.

Karagiannopulos I. E., Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι I, Thessaloniki 2000 [*Karagiannopulos I. E.*, Lexiko Byzantinēs Horologias, Oikonomikoi horoi I, Thessaloniki 2000].

Karagiorgou O., Περί αλφαβητισμού, αιρέσεων, εικονογραφίας και πολιτικών φιλοδοξιών στα μολυβδόβουλλα του Νικηφόρου Βοτανειάτη (περίπου 1001/2–1081), Βυζαντινά Σύμμεικτα 18 (2008) 77–122 [*Karagiorgou O.*, Peri alphabētismou, haireseōn, eikonographias kai politikōn philodoxiōn sta molybdoboulla tou Nikēphorou Botaneiatē (peripou 1001/2–1081), Byzantina Symmeikta 18 (2008) 77–122].

Konstantopulos K. M., Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, Athen 1931 [*Konstantopulos K. M.*, Byzantiaka molybdoboulla tou en Athēnais Ethnikou Nomismatikou Mouseiou, Athen 1931].

Mason H. J., Greek terms for Roman institutions. A Lexicon and analysis (American Studies of Papyrology 13), Toronto 1974.

Mitteis L. –Wilcken U., Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde I, 1, Leipzig 1912.

Oikonomides N., St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the Malyj Sion of Novgorod, DOP 34/35 (1980/1981) 239–246.

Oikonomidès N., L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantine au XIe siècle (1025–1118), Travaux et Mémoires 6 (1976) 125–152.

Palme B., Praejecta und die Strategii. Neue Texte und Theorien zum Stammbaum der Apionen, ed. *G. Azzarello*, Potere e ricchezza nell'Egitto bizantino: gli Apioni e le altre casate aristocratiche ossinrichite. Atti del convegno „Potere e ricchezza nell'Egitto bizantino: la famiglia degli Apioni. Sviluppi e prospettive della ricerca papirologica", Udine, 28–29 Marzo 2008 (in Druck).

Papadopulos-Kerameus A., Ξιφιλῖνος, πρωτοπρόεδρος καὶ προνοητὴς Λακεδαιμονίας, Byzantinische Zeitschrift 14 (1905) 563–567 [*Papadopulos-Kerameus A.*, Xiphilinos, prōtoproedros kai pronoētēs Lakedaimonias, Byzantinische Zeitschrift 14 (1905) 563–567].

Schlumberger G., Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884 (Nachdruck Turin 1963).

Sturz F. W., Etymologicum Graecae linguae Gudianum et alia grammaticorum scripta e codicibus manuscriptis nunc primum edita, Leipzig 1818 (Nachdruck Hildesheim 1973).

Trapp E. u. a., Lexikon zur byzantinischen Gräzität, Fasz. I, Wien 1994.

Wassiliou-Seibt A.-K., Die Familie Xiphilinos im 11. Jahrhundert. Der Beitrag der Siegel, ed. *B. Caseau*, Les Réseaux familiaux. Antiquité tardive et Moyen Âge (Collège de France – CNRS. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance 37), Paris 2012, 307–323 (französisches Resumée auf S. 430).

Александра-Киријаки Василију-Зајбт
(Аустријска академија наука,
Институт за средњовековне студије, Одељење за византологију, Беч)

ТЕРМИН ΠΡΟΝΟΗΤΗΣ У ВИЗАНТИЈСКОЈ АДМИНИСТРАЦИЈИ

Чланак истражује, на основу малог броја пре свега наративних и сигилографских извора опсег и дужности *проноита* (као техничког термина) у византијској администрацији. Већ у рановизантијском периоду опсег њихове активности је фиксиран: управа поседима и општинска и фискална управа. Делујући у својству настојника приватних и службених имања, ти људи су били одговорни за сакупљање пореза и њихово прослеђивање надлежним

органима, изузев једног дела, који су задржавали за себе. Њихове колеге у општинској и провинцијској управи били су службеници прихода са посебним овлашћењима. У провинцијској управи XI века *проноити* су понекад обављали и дужност *анаграфевса* у својим областима. До сада је познат само један пример заповедника теме који је у исто време био и *проноит* (Евстатије Харсијанит). *Проноити* τοῦ δημοσίου (тј. фиска) имали су овлашћења да убирају ванредне порезе. Посебан случај је *проноит* сиротишта Михаила Аталијата у Редесту, јер је он био највиши управник свих поседа који су припадали сиротишту. Номинално, *проноити* су били управници нижег ранга на поседима, подређени *иконому* или *куратору*.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 332.1:316.34(495.02)"06/07"
DOI: 10.2298/ZRVI1350163L

TELEMACHOS C. LOUNGHIS
(National Hellenic Rresearch Foundation, Athens)

WAS THERE A "PRE-FEUDAL" CRISIS? ON LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ'S INAUGURAL LECTURE BEFORE THE ACADEMY OF ATHENS[1]

In the period of long wars on several fronts (7th–9th centuries) a free village commune emerges as a basic source for state taxes and necessary military units; the social differentiation within the village commune should be marked as a background for all political struggles and upheavals, which have guided byzantine society after its "aristocratization" in the 9th century (as Každan argued). The strategoi of themata, who represented village communes in 717 and who „nationalized" church estates under the Isaurians, are being reconciled with the church again after 787 and form, together with it, the core of the new ruling class.

Keywords: peasants, agrarian community, aristocracy, κοινώσεις, themes

The seventh through the ninth centuries witnessed a lengthy and painful social, national and political crisis which crippled the Byzantine Empire geographically, decimated the early Byzantine ruling class of the senatorial aristocracy and destroyed the social structure existing in town and country. At the same time there emerged the rural community of free peasants which was to become the basic productive unit of the Byzantine society. It was then, according to Nicephorus the Patriarch,when "*on account of the frequent assumptions of imperial power and the prevalence of usurpation, the affairs of the empire and of the City were being neglected and declined; furthermore, education was being destroyed and the traditional social order was crumbling*."[2]

[1] *Lj. Maksimović*, Οι στρατιώτες των θεμάτων στη βυζαντινὴ κοινωνία, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών 76 Β΄ (2001) 613–642 (= *Maksimović*, Οι στρατιώτες).

[2] Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History, ed. *C. Mango*, Washington 1990 (CFHB 13), 52: Ἐπεὶ οὖν πυκναὶ τῶν βασιλέων ἐπαναστάσεις ἐγένοντο καὶ ἡ τυραννὶς ἐκράτει τά τε τῆς βασιλείας καὶ τῆς πόλεως κατημελεῖτο καὶ διέπιπτε πράγματα, ἔτι μὴν καὶ ἡ τῶν λόγων ἠφανίζετο παίδευσις

The decline of slave labour ancient towns entailed foremost the decline of the ancient cities. The production of goods thus began to be based mostly on the labour of free peasants living in the country, since the old cities which ceased to be market centers could not feed their citizens any more.[3] The extent of cities was now considerably diminished as clearly testified by Procopius's *De aedificiis* having become mostly *castra*[4] or ecclesiastical sees. Scholarly attention has also been focused on the so-called "dark agrarization" of Byzantine society as a whole.[5] It has gone unnoticed however that this "agrarian" Byzantine society seems to have been geographically isolated with the Arab fleets blocking the Mediterranean and the Slavs blocking much of the Balkans. Communication with the West was substantially diminished, entailed a *quasi* domination of Greek language as well as the rise of a *new military aristocracy* prominent in the thematic leadership that is the generals (στρατηγοι) who imposed their domination on Byzantine society through the use of arms. This phenomenon is termed *tyrannis* (= use of of arms rather than by legal means) by Nicephorus the patriarch.[6]

Some very interesting aspects of agrarian life in the Byzantine countryside are depicted in the so-called "Agrarian Law (Νόμος γεωργικὸς hereafter abbreviated as NG),[7] a text which must be dated to between the reigns of Justinian I and Justinian II that is either in the sixth or seventh century[8]. Since the very beginning it appears that the inhabitants of a certain rural village (χωρίον in the text) or villages were free individuals who possessed moreover their own (that is the village's) landed property (NG α΄, p. 97). Sometimes the villages quarrelled with each other because of contested or disputed fields (NG ζ΄, p. 98). The violent movements of populations conducted by emperors such Constantine V[9] and Nicephorus I[10] must have contributed to protecting the small property owners against encroachment by the great ones[11] because the emperors used to distribute estates in the regions where forcibly settled foreign populations.

καὶ τὰ τακτικὰ διελύετο. Most of the translation belongs to *C. Mango*. I have only –and only in this connection– changed the meaning of the word "Taktika" from "military organization" to "traditional social order", which seems to be more proper in this case.

[3] *A. P. Każdan*, Vizantijskie goroda v VII–XII vv, Sovetskaja arheologija 21 (1954) 164–188. *V. Velkov*, Das Schicksal der antike Städte in den Ostbalkanländern, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschaft und Sprachwissenschaft, Reihe II, XXI, 1963, 7–8. *G. L. Kurbatov*, Osnovnye problemy vizantijskogo goroda v IV–VII gg., Leningrad 1971, 154, 161, passim. *W. Brandes*, Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jh. [BBA 56], Berlin 1989.

[4] *W. Müller-Wiener*, Von der Polis zum Kastron, Gymnasium 93 (1986) 435–465.

[5] Cf. *Maksimović*, Οι στρατιώτες 619–623, notes 15–25 with relevant bibliography. Cf. also the (fragmentary) Social History of Byzantium, ed. by *J. Haldon*, Blacwell 2009.

[6] *T. C. Lounghis*, Η κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αἰώνων» (602–867), Athens 2013 (= *Lounghis*, Κοινωνική εξέλιξη).

[7] Vizantijskij zemledel'českij zakon, Text, perevod, kommentarii podgotovili *J. E. Lipšič – I. P. Medvedev – E. K Piotrovskaja*. Pod redakciej *I. P. Medvedeva*, Leningrad 1984. Cf. *G. Ostrogorsky*, La commune rurale byzantine, Byzantion 32 (1962) 139–166.

[8] *J. Karayannopulos*, Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos, BZ 51 (1958) 357–373. *N. Svoronos*, Notes sur l'origine et la date du code rural, TM 8 (1981) 487–500.

[9] Theophanes, Chronographia, ed. *C. De Boor*, Lipsiae 1883, 432–433. Cf. also *I. Rochow*, Kaiser Konstantin V. (741–775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben. Mit einem prosopographischen Anhang von *Cl. Ludwig – I. Rochow – R.-J. Lilie* [BBS 1], Frankfurt a. M. etc.1994.

[10] *P. Niavis*, The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802–811), Athens 1987.

[11] Theophanes 486, using moreover the term *ἀλληλεγγύως τὰ δημόσια*. The village undertakes the tax obligations of the poor peasants.

Scarcely any slaves are mentioned residing in the village (NG μζ´, μθ´, p. 114–115 and οα´, p. 122) and they are certainly fewer than the free persons. Slave labour does not play a decisive part or role in the production, since the articles of the NG deal exclusively with the work of free people who pay state taxes. The personal property of each free individual comes from the so-called μερισμός (the division or portioning) of the land which takes place at irregular intervals and with noted delays; the pasture-grounds are considered to be of collective benefit while non-cultivated lands or fields constitute "common ground" (τόπον κοινόν, NG πα´, p. 126). Whether the so-called στρατιωτικὰ κτήματα were located inside or around the village were founded is still unknown.[12] Towards the end of the 9th century, however, the *stratiotika ktemata* seem to have extended at the expence of the small property owners in the village.[13]

Under the reign of Nicephorus I (802–811) the term πάροικοι appears;[14] this implies a social differentiation within the agrarian community (i. e. the village). It should be noted that the NG already hints that some free peasants (γεωργοί) may be impoverished that is they may lose their property.[15] Beginning from the 9th century the terms ἀπορήσας or ἄπορος γεωργός and most of all πάροικος will replace the older term γεωργός (= free individual, free land-holder and –by extension– soldier) in the Byzantine texts.

From what we may conclude so far, the social differentiation within the agrarian community that is the division between rich and poor starts to be discernible as the struggle between the agrarian community on one hand and the Early Byzantine great landowners ends with the former's victory slightly after the mid-8th century.[16] Slowly afterwards the seemingly enourmous landed properties were cut into pieces (διεμερίσαντο) either amicably (παρακλητικῶς) or by force (τυραννικῶς).[17] This should be taken as evidence that the thematic army composed of free peasants who were committed to defending the interests of the agrarian community[18] submitted under the ideological cover of Iconoclasm the last resisting part of the old senatorial landed aristocracy i.e. the higher and the monastic clergy.[19] This victory might be a proof of the confidence felt by the victorious soldiers abandoned their iconoclastic beliefs in the person of St. Joannicius[20] towards the end of the eighth / beginning of the ninth century. This moreover entails that any further social reforms – such as those imposed by Nicephorus I for instance – would no longer need the iconoclastic cover. This, in turn, explains why the so-called period of "Second Iconoclasm" during the

[12] Cf. *J. F. Haldon,* Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550–950. A Study of the Stratiotika ktemata, Wien 1979, 51, 63, 65, n. 115, 79.

[13] Cf. *Maksimović*, Οι στρατιώτες 627–639.

[14] Theophanes 486–487.

[15] NG ιη´, p. 103: ἐὰν ἀπορήσας γεωργός … διαφύγη καὶ ξενιτεύση… .

[16] *Lounghis*, Κοινωνική εξέλιξη 91–108.

[17] Life of St. Philaretos 62, ed. *L. Rydén*, Uppsala 2002.

[18] Cf. *H. Köpstein*, Stratioten und Stratiotengüter im Rahmen der Dorfgemeinde. Einige Bemerkungen: Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jh., Praha 1978.

[19] Cf. as a general survey: Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposiumn of Byzantine Studies (Univ. of Birmingham, March 1975) ed. by *A. Bryer* and *J. Herrin,* Birmingham 1977. Also: Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680–850): The Sources. An Annotated Survey, ed. by *L. Brubaker* and *J. Haldon* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 7], Aldershot 2001.

[20] *Lounghis*, Κοινωνική εξέλιξη 96, 98.

ninth century under such emperors as Leo V (813–820) and Theophilus (829–842), who attempted mainly to stem the social advance of the emerging new aristocracy composed of military leaders and higher clergymen, met with no success whatsoever.[21]

The accession of the thematic armies of free peasants under the Isaurians in 717 progressively led to considerable socialization (the term used by Theophanes in several occasion is κοίνωσις[22]) especially after the iconoclast council of 753/4. A couple of years later, at the apex of the persecution against the monks, both Nicephorus,[23] and Theophanes[24] report the offer of cheap poducts in the public market, simultaneously with the military victories and the intense restoration of public buildings at Constantinople by craftsmen from various provinces, which are enumerated by Theophanes. These clerical authors equally hostile towards the atrocious κοινώσεις of religious foundations express their grief against silly people that believe that fertility and cheap products mean prosperity (εὐφορία τῆς γῆς καὶ πραγμάτων εὐθηνία ἐνομίζετο). Just like the legendary king Midas, they claimed, Emperor Constantine V had compelled the free peasants to sell their products at cheap price in order to be in position to pay their heavy taxes. On the contrary, one could also deduce that, from this moment on we could speak of the beginning of a new era. Such a huge gathering of craftsmen mainly from Asia Minor working on the public buildings of the capital (the old aqueduct of Valens for instance) testifies to a more or less clear distinction between agrarian production and crafts,[25] something that is confirmed by the archaeological record.[26] No wonder then that the well-known reformer Nicephorus I attempted to continue the Isaurian reforms, abandoning any religious pretext, which, however, would be revitalized under the emperors Leo V and Theophilus.[27]

The development of the production of crafts on account of flourishing agrarian conditions[28] entailed an almost unavoidable class-differentiation within the agrarian community itself, although peasant-farmers had not yet been clearly separated from craftsmen since in this period flourishing cities did not exist in the provinces. It is nevertheless to be noted that there was an evolutionary process at work. While some peasant-farmers seemed to get richer, more of them got poorer; the *paroikoi* were multiplied and about to take the place of the former peasant-farmers, while smaller properties were about to submit to larger ones. The farmers became *paroikoi* by one

[21] *Lounghis*, Κοινωνική εξέλιξη 151.

[22] Theophanes 440.5; 443.1–3; 448.26 and 489.12.

[23] Nicephorus 76.

[24] Theophanes 443. Cf. also *W. Brandes*, Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jh., Frankfurt a. M. 2002, 381, n. 807. The importance of the fact is recognized by the contemporary scholarly literature; cf. for instance *J. Herrin,* The Formation of Christendom, London 2001, 363 amongst many others.

[25] *B. Malich,* Wer Handwerker ist, soll nicht Kaufmann sein – ein Grundsatz des byzantinischen Wirtschaftslebens in 8./9. Jh.: Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz, hg. von *H. Köpstein* und *F. Winkelmann* [BBA 51], Berlin 1983, 49–59.

[26] Cf. *A. P. Každan*, Derevnia i gorod v Vizantii IX–X vv., Moskva 1960, 97 (= *Každan,* Derevnia i gorod).

[27] Cf. also *N. Oikonomidès*, Fiscalité et exemption fiscale à Byzance, Athens 1996, 139.

[28] *A. Guillou,* Transformation des structures socio-économiques dans le monde byzantin du VIIe au VIIIe siècle, ZRVI 19 (1980) 71–78.

of the following ways:[29] either they passed, together with their possesions under the protection of a certain *dynatos,* or they lost their possessions due to debts and were compelled to go to work elsewhere.

Thus this kind of class differentiation which began during the ninth century (a more precise date cannot be determined) would soon lead to the disintegration of the free village and its “conversion” into something reminiscent of a feudal estate.[30] As has been said,[31] the agrarian community (= the Byzantine village) was distinguished by great stability as long as it enjoyed the support of the state and the military leaders who came from its agrarian base. Since this support began to crumble (in the ninth century) the popular basis of Iconoclasm weakened and remained indifferent towards the changes which were about to transform the former free peasant-farmers to *paroikoi*, a process that had been halted in Byzantium since the seventh century simultaneously with the decline of the ancient cities and the entire antique mode of production. So far we must admit that there existed in Byzantium a period comparable to that of the Medieval Europe, where, as noted by F. Engels with regard to the Frankish state,[32] what lay “*between the Roman colonus and the new bondman was the Frankish free peasant*”. This Byzantine era was *par excellence* that of the dark centuries when the agrarian community dominated society. The tendency towards feudalization began in the 9th century.[33] This more or less “classical” assertion might seem incompatible with the bibliography *à la mode* which repeat various book titles and papers, but has the advantage of making sense and offering a clear and solid explanation.

The rise of a “landed aristocracy”[34] (mainly composed of the military leadership which, after the Ecumenical Council of Nicaea II in 787 seems to be reconciled with the clergy) at one end of the social ladder, and the increase of the *paroikoi* at the other would lead to a major differentiation of social encounters, considering that from now on the traditional Byzantine omnipotent imperial power[35] was to be superseded by the ascending new aristocracy whose brave deeds were to be encountered mainly on the military field.[36] At the same time the new aristocracy enjoys the spiritual support, if not leadership, of the most distinguished clergy. Amongst

[29] Cf. *K. A. Osipova,* Razvitije feodal’noi sobstvennosti vizntiiskogo krestjanstva: Beiträge (as above, n. 18), 71–80.

[30] *A. P. Každan*, Derevnia i gorod, 133–189.

[31] *A. Π. Καζντάν*, Κεντρομόλες και κεντρόφυγες τάσεις στο βυζαντινό κόσμο (1081–1261). Η δομή της βυζαντινής κοινωνίας, Βυζαντιακά 3 (1983) 93–107.

[32] *F. Engels,* The Origin of the Family, the Prived Property and the State, ch. 8 (in all editions).

[33] Cf. also the important contribution of *A. Harvey,* Economic expansion in the Byzantine empire 900–1200, Cambridge 1989, 33: “The first indications of the development of feudal social relations are found in the early ninth century”.

[34] *A. P. Každan,* Ob aristokratizacii vizantijskogo obščestva VIII–XII vv, ZRVI 11 (1968) 47–53.

[35] *Maksimović*, Οι στρατιώτες 625, rightly citing *J. Malafosse,* La monocratie byzantine. La Monocratie, Bruxelles 1969, II, 48 and *P. E. Pieler,* Verfassung und Rechtsgrundlagen des byzantinischen Reiches, JÖB 31/1 (1981), 213–231. The book of *I. P. Medvedev,* Pravovaja kul’tura vizantiiskoi imperii, Sanktpeterburg 2001 was not accessible to me.

[36] It must be reminded here that *H.-G. Beck,* Byzantinisches Gefolgschaftswesen, ABAW, Phil. Hist. Klasse, Sitzungsberichte, Heft 5, 1965, 16, designated the rise of valiant army leaders of the ninth century and their mutual relationship as “eine Kameraderie außerhalb der Regierungsorgane”. *W. E. Kaegi,* Byzantine Military Unrest 471–843. An Interpretation, Amsterdam 1981, thinks also that all military uprisings, defections and the like come to an end around 843.

the ten patriarchs covering the period 766–867[37] six (Nicetas the "Slav", Tarasius, Nicephorus, Theodotus Melissenus, John the Grammarian and Photius) were former civil employees and scholars, something that did not occur in any other period of the Byzantine history. The themes, counting only eleven at the death of Constantine V in 775, doubled their number, reaching twenty-two until 867, with the foundation of one theme under Eirene the Athenian (Macedonia); two themes under Nicephorus I (Peloponnesus, Cephallenia); one under Michael II (Paphlagonia); three under Theophilus (Thessalonica, Cappadocia, Cherson) and four more (Dyrrhachium, Aegean, Chaldia, Coloneia) during the long reign of Michael III.[38] Towards the mid-ninth century, coinciding with the reign of the unjustly so-called "drunkard" Michael III imperial central power seems to have weakened if not become totally impotent before the onslaught of this new aristocracy.

Therefore, we could assert that within the lengthy, almost uninterrupted and destructive social, ethnological and political crisis of the seventh century which significantly reduced the geographical area of the empire, decimated the early Byzantine ruling class (i. e. the senatorial aristocracy that was destroyed first by the military "revolution" of 602 under Phocas, second by the measures of Justinian II and, third, by the Isaurian socialization (κοινώσεις) of the monasteries), and demolished the social structure existing in town and country according to Nicephorus the agrarian community appeared as the basic productive unit of Byzantine society. The peasants were free people possessing their own fields, taxed regularly taxed by the state and recruited in the provincial military units (themes).

Since the mid-seventh to the mid ninth century the agrarian community constituted the principal source of taxation revenue and military recruitment for the state. It provided the state with the army needed to resist the incessant foreign attacks occuring in the seventh and eighth centuries. This army ceized power in 717 and turned against the last remnants of the early Byzantine great landowners that is the church land property, which until then was protected then by the laws of the emperors Leo I (457–474) and Justinian I (527–565).[39]

As the measures against church property weakened after Constantine V's death in 775 there occurred reconciliation between the military leadership and the higher clergy (Nicaea II, 787) which together forged the core of a new aristocracy; this procedure was closely connected with a class-differentiation within the agrarian community;[40] the wealthy passed the threshold of the new aristocracy while the poor become dependent peasants that is *paroikoi*.

[37] Cf. *R.-J. Lilie* (Hrsg.), Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit. Germanos I. – Methodios I (715–867) [BBS 5], Frankfurt a. M. 1999.

[38] *Lounghis,* Κοινωνική εξέλιξη 110. Cf. also *B. Blysidou – E. Kountoura – St. Lampakes – T. Lounghis – A. Savvides*, Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην προσωπογραφία και την ιστορική γεωγραφία, Athens 1998, passim.

[39] CJ I, 2, 14 (Leo I) and CJ I, 2, 24 (Justinian).

[40] *F. Winkelmann,* Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jh. [BBA 54], Berlin 1987, 143–180.

Since the so-called rebellion of the Armeniac theme (790–794) which was not led by a general but by two turmarchs,[41] we are confronted with a new aspect in social conflicts; these will culminate with the "civil war" led by the turmarch Thomas "the Slav" in 821–823[42] and will last, according to available evidence, until 932, when the turmarch Basil "Bronzearm" (Χαλκόχειρ) led the large agrarian masses, mainly of the Opsikian theme, against the government of Romanus I Lecapenus.[43] But now times had doubtless changed and private estates had incommensurably grown, as clearly testified by the Novels of the emperors of the tenth century.[44] The time had come for the dependent peasant-farmers to follow their "natural leaders", the great landlords, their masters, just like the serfs in feudal Western Europe almost always did.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

CJ = Codex Justinianus

Life of St. Philaretos, ed. *L. Rydén*, Uppsala 2002.

Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History, ed. *C. Mango* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13], Washington 1990.

Svoronos N., Les Novelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction – édition – commentaire. édition posthume et index établis par *P. Gounaridis*, Athens 1994.

Theophanes, Chronographia, ed. *C. De Boor*, Lipsiae 1883.

Vizantijskij zemledel'českij zakon, Text, perevod, kommentarii podgotovili *J. E. Lipšič – I. P. Medvedev – E. K Piotrovskaja*. Pod redakciej *I. P. Medvedeva*, Leningrad 1984.

Литература – Secondary Works

Beck H.-G., Byzantinisches Gefolgschaftswesen, ABAW, Phil. Hist. Klasse, Sitzungsberichte, Heft 5, 1965.

Blysidou B. – Kountoura E. –Lampakes St. –Lounghis T. – Savvides A., Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην προσωπογραφία και την ιστορική γεωγραφία, Athens 1998 [*Blysidou B. – Kountoura E. –Lampakes St. –Lounghis T. – Savvides A.*, Hē Mikra Asia tōn thematōn. Ereunes panō stēn prosōpographia kai tēn istorikē geōgraphia, Athens 1998].

Brandes W., Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jh., Frankfurt a. M. 2002.

Bury J. B., History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Eirene to the Accession of Basil the Macedonian (802–867), London 1912.

---

[41] Their names are Andronicus ant Theophilus, according to Theophanes, 469.9–10. Cf. *T. Lounghis,* Some Gaps in a Social Evolution Theory as Research Directions, The Dark Centuries of Byzantium (7th-9th century), Athens 2001, 411–420.

[42] On Thomas, cf. *J. B. Bury,* History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Eirene to the Accession of Basil the Macedonian (802–867), London 1912, 84–119 (an excellent narrative). *P. Lemerle,* Thomas le Slave, TM 1 (1965) 255–297. *H. Köpstein,* Zur Erhebung des Thomas: Studien zum 8. und 9. Jh. in Byzanz [BBA 51], Berlin 1983, 61–87.

[43] *A. P. Každan,* Velikoe vosstanije Vasilija mednoi ruki, Viz. Vrem. 4 (1951) 78–83.

[44] Cf. *N. Svoronos*, Les Novelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction – édition – commentaire. édition posthume et index établis par *P. Gounaridis*, Athens 1994.

Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680–850): The Sources. An Annotated Survey, ed. by *L. Brubaker* and *J. Haldon* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 7], Aldershot 2001.

Engels F., The Origin of the Family, the Prived Property and the State, ch. 8 (in all editions).

Guillou A., Transformation des structures socio-économiques dans le monde byzantin du VIIe au VIIIe siècle, Zbornik radova Vizantološkog instituta 19 (1980) 71–78.

Haldon J. F., Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550–950. A Study of the Stratiotika ktemata, Wien 1979.

Harvey A., Economic expansion in the Byzantine empire 900–1200, Cambridge 1989.

Herrin J., The Formation of Christendom, London 2001.

Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposiumn of Byzantine Studies (Univ. of Birmingham, March 1975) ed. by *A. Bryer* and *J. Herrin,* Birmingham 1977.

Kaegi W. E., Byzantine Military Unrest 471–843. An Interpretation, Amsterdam 1981.

Karayannopulos J., Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos, Byzaninische Zeitschrift 51 (1958) 357–373.

Každan A. P., Derevnia i gorod v Vizantii IX-X vv., Moskva 1960.

Každan A. P., Ob aristokratizacii vizantijskogo obščestva VIII-XII vv, Zbornik radova Vizantološkog instituta 11 (1968) 47–53.

Každan A. P., Velikoe vosstanije Vasilija mednoi ruki, Vizantijskij Vremennik 4 (1951) 78–83.

Každan A. P., Vizantiiskie goroda v VII-XIIvv, Sovetskaja arheologija 21 (1954) 164–188.

Köpstein H., Stratioten und Stratiotengüter im Rahmen der Dorfgemeinde. Einige Bemerkungen: Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jh., Praha 1978.

Köpstein H., Zur Erhebung des Thomas: Studien zum 8. und 9. Jh. in Byzanz [BBA 51], Berlin 1983.

Kurbatov G. L., Osnovnye problemy vizantiiskogo goroda v IV –VII gg., Leningrad 1971, 154, 161, passim. *W. Brandes*, Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jh. [BBA 56], Berlin 1989.

Lemerle P., Thomas le Slave, Travaux et Mémoires 1 (1965) 255–297.

Lilie R.-J. (Hrsg.), Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit. Germanos I. – Methodios I (715–867) [BBS 5], Frankfurt a. M. 1999.

Lounghis T. C., Η κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αἰώνων» (602–867), Athens 2013 [*Lounghis T. C.*, Hē koinōnikē exelixē stē diarkeia tōn legomenōn «skoteinōn aiōnōn» (602–867), Athens 2013].

Lounghis T., Some Gaps in a Social Evolution Theory as Research Directions, The Dark Centuries of Byzantium (7th-9th century), Athens 2001, 411–420.

Maksimović Lj., Οι στρατιώτες των θεμάτων στη βυζαντινὴ κοινωνία, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών 76 B΄ (2001) 613–642 [*Maksimović Lj.*, Hoi stratiōtes tōn thematōn stc byzantinē koinōnia, Praktika Akadēmias Athēnōn 76/2 (2001) 613–642].

Malafosse J., La monocratie byzantine. La Monocratie, Bruxelles 1969.

Malich B., Wer Handwerker ist, soll nicht Kaufmann sein – ein Grundsatz des byzantinischen Wirtschaftslebens in 8./9. Jh.: Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz, hg. von *H. Köpstein* und *F. Winkelmann* [BBA 51], Berlin 1983, 49–59.

Medvedev I. P., Pravovaja kul'tura vizantiiskoi imperii, Sanktpeterburg 2001.

Müller-Wiener W., Von der Polis zum Kastron, Gymnasium 93 (1986) 435–465.

Niavis P., The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802–811), Athens 1987.

Oikonomidès N., Fiscalité et exemption fiscale à Byzance, Athens 1996.

Osipova K. A., Razvitije feodal'noi sobstvennosti vizntiiskogo krestjanstva: Beiträge, 71–80.

Ostrogorsky G., La commune rurale byzantine, Byzantion 32 (1962) 139–166.

Pieler P. E., Verfassung und Rechtsgrundlagen des byzantinischen Reiches, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 31/1 (1981) 213–231.

Rochow I., Kaiser Konstantin V. (741–775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben. Mit einem prosopographischen Anhang von *Cl. Ludwig – I. Rochow – R.-J. Lilie* [BBS 1], Frankfurt a. M. etc.1994.

Social History of Byzantium, ed. by *J. Haldon*, Blacwell 2009.

Svoronos N., Notes sur l’origine et la date du code rural, Travax et Mémoires 8 (1981) 487–500.

Velkov V., Das Schicksal der antiken Städte in den Ostbalkanländern, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt- Universität zu Berlin. Gesellschaft und Sprachwissenschaft, Reihe II, XXI, 1963.

Winkelmann F., Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jh. [BBA 54], Berlin 1987, 143–180.

Καζντάν Α. Π., Κεντρομόλες και κεντρόφυγες τάσεις στο βυζαντινό κόσμο (1081–1261). Η δομή της βυζαντινής κοινωνίας, Βυζαντιακά 3 (1983) 93–107 [*Kazdan A. P.*, Kentromoles kai kentrophyges raseis sto byzantino kosmo (1081–1261). Hē domē tēs byzantinēs koinōnias, Byzantiaka 3 (1983) 93–107].

Тилемахос К. Лунгис
(Национална фондација за истраживања, Атина)

ДА ЛИ ЈЕ БИЛО „ПРЕ-ФЕУДАЛНЕ КРИЗЕ“? О ПРИСТУПНОЈ БЕСЕДИ ЉУБОМИРА МАКСИМОВИЋА У АТИНСКОЈ АКАДЕМИЈИ

Током дуге социјалне, етнолошке и политичке кризе 7. века, која је територијално раскомадала царство, снажно ослабила рановизантијску сенаторску аристократију и уништила старе социјалне структуре градова и села, слободна сеоска општина постаје главни извор производње друштва; она се састоји од слободних сељака-пољопривредника, који обрађују општинска поља, опорезовани су од стране државе и регрутују се у војне јединице провинције (теме).

Од тада па све до средине 9. века сеоска општина остаје фундаментални извор материјалних и људских залиха за државу, која не би преживела без ње; она држави обезбеђује војску која јој је неопходна да би, једне за другим, одбацивала инвазије и упаде. Управо ће та провинцијска војска узети власт 717. године и усмериће је против старог великог поседа (κοινώσεις), у оној мери у којој овај још увек опстаје као црквени посед, и остаје велики јер је неотуђив (CJ I, 2, 14 et I, 2, 24).

Победа војске до 775. године укључује и њено помирење са високим клером око 787. и иде заједно са друштвеном диференцијацијом унутар сеоске општине између богатих и сиромашних сељака. Богати су на путу да пређу праг ка новој владајућој класи, а сиромашни ће увећати број сељака везаних за земљу и постаће парици, који се први пут помињу у текстовима с почетка 9. века (Théophane, 486,30 et 487,4).

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 27-87"06/07"(093):81'373.6
DOI: 10.2298/ZRVI1350173P

АЛЕКСАНДАР В. ПОПОВИЋ
(Универзитет у Београду – Филозофски факултет)

„ЕТИМОЛОШКИ АТЛАС" ЉУДСКОГ ТЕЛА У СПИСУ *ΟΔΗΓΟΣ* АНАСТАСИЈА СИНАИТА*

῾Odhgoj (*Путеводитељ*) је најпознатије дело Анастасија Синаита, теолошког писца из VII/VIII века. Оно је нека врста приручника за борбу против јереси, пре свега против монофизитизма и монотелитизма. Анастасије дискутује о терминима, односно, категоријама, које верник треба да употребљава да би био православан. У другом поглављу он доноси дефиниције теолошких техничких термина које ће употребљавати у својој полемици. Да би поткрепио своју аргументацију, Анастасије наводи више од 120 етимологија различитих речи. Међу њима је и 17 етимологија назива за делове људског тела. Неке од њих разматрамо у овом раду.

Кључне речи: Анастасије Синаит, ῾Odhgoj (*Путеводитељ*), јереси, грчке етимологије, анатомски термини

῾Odhgoj (*The Guide*) is the most famous work of Anastasios of Sinai, the theological writer from the 7th-8th century. It is some sort of a handbook for fighting the heresies, in the first place Monophysitism and Monotheletism. Anastasios is discussing the terms, i.e. the categories, which the believer should use if he wants to be orthodox. In the second chapter Anastasios brings the definitions of theological technical terms which he will be using in his polemics. To strengthen his argumentation he quotes more than 120 etymologies of different words. Among them are 17 etzmologies of the names of the parts of human body. We are talking about some of them in this work.

Keywords: Anastasios of Sinai, ῾Odhgoj (*The Guide*), heresies, Greek etymologies, anatomical terms

О животу Анастасија Синаита не зна се готово ништа. Дуго времена је он идентификован са антиохијским патријархом из VI века, Анастасијем. Данас је ова идентификација одбачена. Конкретне чињенице о њему прихваћене у

* Овај рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету" (евиденциони број 1777032), подржаног од стране Министарства за образовање, науку и технолошки развој Републике Србије.

науци своде се на то да је, судећи по надимку, био монах на Синају, да је био активан у другој половини VII века, а умро кратко време после 700. године. Под његовим именом сачуван је већи број списа, али се они данас углавном сматрају неаутентичним.

~Odhgoj, или, како би се на нашем језику рекло, *Путеводитељ*, је, свакако, најпознатије дело Анастасија Синаита и један од ретких списа за које је данас прихваћено да су несумњиво Анастасијеви. То је својеврстан приручник за борбу против јереси, који је аутор наменио својим ученицима, заправо, расправа о терминима, (категоријама) које треба употребљавати да би човек, односно верник, тј. православан.. Писана је пре свега против следбеника хересиарха Акефала, као и против северијанаца и теодосијанаца, монотеистичких секти које су највећи број верника имале у Сирији и Египту.

Свој прилично обиман трактат Анастасије започиње тиме што читаоцу представља његов кратак садржај. У првом од 24 поглавља укратко излаже православно исповедање хришћанске вере, нарочито посвећујући пажњу доктрини о две природе у Христу. У другом поглављу доноси дефиниције теолошких појмова којима ће се служити у наставку своје полемике. Да би поткрепио своје теолошко доказивање, он доноси читав низ етимологија, прво теолошких појмова, затим имена разних врста животиња, људских осећања, врлина и порока, речи са префиксом *ana*-, назива делова људског тела, небеских појава, географских појмова, као и речи преузетих из страних језика (латинског, хебрејског). Све у свему, у овом другом поглављу свог дела, Анастасије разматра етимологије више од 120 појмова.

Ми ћемо се овде бавити искључиво другим поглављем Анастасијевог *Путеводитеља*, у коме је реч о етимологијама, и то оним његовим делом посвећеним називима за делове људског тела.

Анастасије Синаит у својој расправи следи прецизно дефинисану методологију. Управо та методологија јесте квалитет који га издваја од бројних средњовековних аутора који су за собом оставили полемичке списе сличне садржине, уперене против јеретика, а који знају да буду прилично конфузни у излагању. Једна од његових основних методолошких претпоставки је та да прво дефинише одређени појам којим ће у се у даљем тексту бавити.

Да би се неки појам, односно ствар, јасно одредио, ради прецизности треба прво одговорити на три питања: 1) *Шта је неки појам?* – Ti esti* 2) *По чему се неки појам назива?* – Kata ti eirhtai* 3) *На колико начина се неки појам схвата?* – ~Osacwj noeitai*[1] Управо овде, у оквиру другог питања, на сцену ступа етимологија као кључно средство доказивања.

Као група од двадесетак конкретних појмова којима се Анастасије бави, издвајају се називи за делове људског тела.

У извођењу етимологија, када је Анастасијев „анатомски атлас" у питању, можемо да разазнамо неколико различитих метода. Први је да се име неког дела

[1] Anastasios, 52 C. Надаље ћемо места из текста грчког оригинала наводити у заградама у основном тексту, како читаоца не бисмо оптерећивали превеликим бројем напомена.

тела изводи из неког другог појма, на основу гласовне сличности, коју прати и логичка. Тако је, по Анастасију, реч melh – *удови*, настала на основу сличности са речју – merh – *делови*: melh(wj ina eiphj(merh (81 C). To meloj – *уд, члан,* али и са древном хомерском речју *мелодија*, од које је настао изузетно велики број сложеница. Ради се о старом индоевропском корену који је произвео већи број речи, на пример и у келтским језицима.[2]

Неки органи су, како верује Анастасије, добили име по месту где се налазе. Тако су *бубрези* добили име јер се налазе у леђима: nefroi(dia to en nwtw feresqai (84 B). Дакле, по Анастасијевом мишљењу, синтагма en nwtw feresqai дала је реч nefroi. Он наводи ову реч у множини, јер се, заиста, o nefroj у грчкој књижевности јавља скоро искључиво у множини или у дуалу (nefrw). Премда маштовита, ова етимологија није тачна, будући да је реч, по свој прилици, настала од индоевропског корена *$negh^{w}$-*.[3]

Трећу групу би чиниле етимологије назива за одређене делове тела изведене на основу тога што се у њима налази неки орган или се одвија неки процес: Kranion – *лобања*, зове се тако, јер је то место en w krematai o nouj – *у коме се налази (виси) ум* (84 B). Данас се верује да је ова реч изведеница од хипотетичне речи *kranon.[4]

Имена неких делова тела резултат су њихових особина. Тако *йлеће* или *раме* – wmoj носи то име јер, како каже Анастасије, omaj esti tou platouj(kai mhkouj – *йредсйавља целину ширине и дужине*. Ова дефиниција звучи мало нејасно, па је смисао, вероватно, да *има исйу ширину и дужину* (84 B). Дакле, o wmoj би била изведеница од h omaj) Према данас прихваћеној теорији, реч је настала од индоевропског корена **ŏmso-* и сродна је, на пример, са латинским *humerus*.[5]

Називе неких органа Анастасије изводи из њихове функције. Пример тако насталих имена представљају *зуби* – odontej: odontej(oi epi idwdh ontej – *зуби, јер служе за јело* (84 B). Дакле, почетни гласови речи idwdh ontej спојили су се у odontej. Премда је и овде реч о индоевропском корену, из којег се развило и латинско *dens*, Анастасије није у потпуности погрешио, јер и неки савремени истраживачи ову реч сматрају сродном са партиципом презента глагола edw – *јесйи*, edontej.[6]

Последњи, шести тип етимологија представља комбинацију претходна два. Тако за реч ceirej – *руке*, Анастасије наводи две етимологије, једну на основу њихове особине, и другу, произашлу из њихове функције: ceirej(dia ceisqai raon(kai dia to thn creian upourgein – *Руке (*ceirej*), јер се лако шире (*ceisqai*) и јер служе на корисй (*creian upourgein*)*. Анастасије је у овом случају изнашао две фонетске сличности, па, према томе, и две етимологије. Данас се сматра да у основи ове речи, највероватније, лежи индоевропски корен **ghesr-*.[7]

---

[2] *Chantraine* III, 683, s.v. meloj; Frisk I, 203–204, s.v. meloj.
[3] *Chantraine* III, 748, s.v. nefroj.
[4] *Chantraine* II, 577, s.v. kranion.
[5] *Frisk* II, 1148, s.v; *Chantraine* IV-2, 1301, s.v. wmoj.
[6] *Chantraine* III, 776, s.v. odwn.
[7] *Chantraine* IV-2, 1251–1252, s.v. ceir.

Надамо се да смо кроз ових неколико пробраних етимологија, од њих преко 120, колико смо их запазили у *Путеводитељу*, успели да илуструјемо начин на који су оне извођене, али и њихову улогу у Анастасијевом делу. Премда ће остати упамћен као теолог, Анастасије је, очигледно, поседовао добро филозофско образовање, у најширем, античком смислу те речи. Етимологије су код њега у функцији теолошко-филозофског доказивања његових исказа, а не само испразни украс који би имао за циљ да демонстрира ауторову ученост. Иако се ограђује од хеленске филозофије, Анастасије је ослоњен управо на њену богату традицију. У грчкој књижевности, извођење етимологија има своје зачетке већ код Хомера. Доцније су га развијали пре свега филозофи и ретори. Тако Аристотел, као један од метода доказивања, препоручује управо онај apo tou onomatoj.[8]

Ако на крају овог набрајања пробраних етимологија из *Путеводитеља* Анастасија Синаита треба донети неки закључак, он се може свести на следеће. Све Анастасијеве етимологије су плод такозваног „пучког" етимологизирања и нетачне су, премда многима од њих не може да се порекне маштовитост. Понекад Анастасије, као што смо видели, не греши у потпуности и исправно препознаје сродност међу одређеним речима. Етимологије су логички аргумент, који је за Анастасија важнији од Светог писма, иако, декларативно, ствар стоји сасвим обрнуто. Анастасије не прихвата Платонову сумњу у вредност етимологија за спознају ствари, коју је славни филозоф исказао у *Кратилу*. Он је, нарочито у другом поглављу свог *Путеводитеља*, које смо овде обрадили, прави средњовековни схоластичар, чије је размишљање под очигледним утицајем Аристотелових списа. Врло је вероватно да и његово познавање људског тела, које демонстрира, има свој извор у читању радова овог античког филозофа из природних наука.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Sources

Anastasii cognomento Sinaitae, Patriarchi Antiocheni Opera omnia, ed. *J. P. Migne*, Patrologiae cursus completus, Series Graeca prior, tomus 89, Parisiis 1865.

Aristotelis Rhetorica, Aristotelis Ars Rhetorica, iterum edidit *A. Roemer*, Teubner, Lipsiae 1923.

Литература – Secondary Works

Chantraine P., Dictionnaire étymologique da la langue grecque. Histoire des mots I–IV, Paris 1968–1980.

Frisk H., Griechisches etymologisches Wörterbuch, Bd. I–II, Heidelberg 1960–1973.

[8] Aristotelis Rhetorica, II, 23, 1400 B.

Aleksandar V. Popović
(University of Belgrade – Faculty of Philosophy)

„ETYMOLOGICAL ATLAS" OF HUMAN BODY IN *HODEGOS* OF ANASTASIOS OF SINAI

Almost nothing is known about the biography of Anastasios of Sinai. His identification with Anastasios, the Patriarch of Antioch from the 6th century is today rejected. All that we know about him is that he was a monk on Mt. Sinai during the second half of the 7th century and that he died shortly after the year 700. Under his name is saved a great number of writings, but today most of them are considered unauthentic.

Hodegos is his most famous authentic work. It is a sort of handbook for fighting the heresies, in the first place Monophysitism and Monotheletism, which the author designed for his pupils. This is a discussion about the terms, i.e. the categories, which should be used if the person, the believer, wants to be orthodox. The work is divided into 24 chapters. In the second chapter Anastasios gives the definitions of the theological *termini technici* which he will use in his polemics. To strengthen his theological argumentation, he brings more than 120 etymologies of different terms.

In most cases these are typical „popular etymologies", but sometimes Anastasios is on the right track. His etymologies could be roughly divided into several groups. The first group consists of those from the theological field: *God*, *Trinity* etc.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 94(497.2:495.02)"07"(093)
DOI: 10.2298/ZRVI1350179B

ИВАН БОЖИЛОВ
(Нов български университет, София)

НЯКОЛКО БЕЛЕЖКИ КЪМ *THEOPHANES CHRONOGRAPHIA*, $497_{16–26}$

Анализиран е абзац от „Хронография" на Теофан Изповедник, в който византийският хронист описва договора, сключен между България и Византия в 716 г. и преди всичко споменаването в този текст на българския кан Кормесий.

Ключови думи: Теофан, договор 716, Кормесий, двувластие

The paper analyzes the paragraph of the Chronicle of Theophanes the Confessor in which the Byzantine Chronicler describes the contract made between Bulgaria and Byzantium in 716, and above all the mention of the Bulgarian ruler Kormesios in it.

Keywords: Theophanes, Contract of 716, Kormesios, diarchy

През есента на 812 г. българският кан Крум започнал преговори с император Михаил I. Чрез своя пратеник Драгомир той заявил на ромейския василевс, че иска „да бъде възобновен договорът, сключен при Теодосий Адрамитец и патриарх Герман с Кормесий, господаря (κύριος) на България по онова време (ἐκεῖνο καιροῦ). Договорът очертавал границите от Милеона в Тракия [1] [определял да се дадат одежди?] и червени кожи на стойност 30 литри злато [2]; освен това бегълците от едната и от другата страна да бъдат връщани взаимно, дори ако се случи да заговорничат срещу властите [3]; търговците в двете страни да бъдат снабдявани със сигилии и печати [а на тези, които нямат печати, да се отнема] това, което, имат и да се внесе в държавното съкровище [4]"[1]. Крум заплашил, че ако не бъде възстановен този договор, той ще нападне Месемврия (Несебър).

Проблемът, който ще разгледам на следващите страници, не засяга достоверността на Крумовото твърдение като цяло, т.е. сключен ли е бил някога такъв договор между България и Византия. Договорът е факт, който не се оспорва

[1] Theophanis Chronographia I, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1883 (Georg Olms Verlag – Hildesheim – New York 1980), $497_{16–26}$ (по-нататък: Theophanes Chronographia).

в специализираната литература[2]. Нито пък ще споря дали в § 2 става дума за ежегоден данък, който Империята се задължавала да плаща на българите, или за търговско споразумение (“Tribut or Trade”, както се изрази Н. Икономидис) и че с този текст се определяли търговските квоти на византийския износ за България. Тук моето внимание е насочено към въпроси на хронологията и просопографията на България през първата половина на 8. век, отразени в цитирания по-горе абзац от Теофановата Хронография[3].

* * *

Основният въпрос, който трябва да получи отговор, е: кога е сключен този важен договор между България и Византия и кой е българският владетел, който го е сключил? Теофан, верен на обичайната практика, използвана от византийските хронисти, е обвързал договора с имената на известни личности от двете страни. Това са византийският император Теодосий III (715–717) и константинополският патриарх Герман (715–730) от византийска страна (впрочем това е един от неговите задължителни начини за датиране) и Кормесий, който бил господар на България *по онова време*. Какъв е проблемът? „Онова време“ без съмнение е времето на Теодосий III и патриарх Герман, а точната година е 716; дата, която се приема единодушно от изследователите. Проблемът е много елементарен, но затова пък категоричен: през 716 г. кан на българите е бил Тервел. Теофан го споменава за последен път в 719 г.[4] Следователно Кормесий не би могъл да бъде кан/κύριος на българите през същата 716 г. Тогава? Хипотезите са много и всяка от тях оставя някакви съмнения и буди основателни възражения. Очевидно трябва да се разгледат всички възможности, за да бъде разкрита убедително личността на Кормесий – тук ще го наричам за удобство Кормесий I, – свързан по някакъв начин с българо-византийския договор от 716 г.

1. *Кормесий II* (Теофан). След като съобщава за бунта на българите, които убили своя господар Телец, Теофан не пропуска да отбележи, че на негово

[2] *Ив. Божилов*, България и Дубровник. Договорът от 1253 г., София 2010, № 3, 17–20.

[3] Длъжен съм още в самото начало да направя едно библиографско уточнение. Става дума за трудовете на В. Бешевлиев по история на прабългарите. Неговото име през последните тридесетина години носят четири книги с близко заглавие, а именно: най-обемистата Die protobulgarische Periode der Bulgarischen Geschichte (Hakkert – Amsterdam 1981); две книги, онасловени: Първобългарите. Бит и култура (1981) и История (1984). В най-общи линии разликите между първата книга и другите две са: в българските издания липсват първите две глави и петте приложения, които са част от книгата на немски език (1–143, 481–521). През 2008 г. Фондация „Българско историческо наследство“ (Пловдив) публикува книга под наслов „Първобългарите. История, бит и култура“, в която механично са обединени двете книги на български език (1981, 1984). Тук ще използвам немското издание (цит.: Die protobulg. Periode), тъй като в него има немалко текстове, които липсват на български език и в българското издание от 2008 г. (в него има абзаци и пасажи, които не се намират в немското издание). Двете книги, от 1981 и 1984 г., няма да бъдат използвани, освен когато в някоя от тях има текст, който липсва или се различава от българското издание (напр. списъка на владетелите в книгата от 1984 г., с. 218, който се различава от списъка в Die protobulg. Periode, 504).

[4] Theophanes Chronographia, $400_{18–29}$; Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History, ed. *C. Mango*, Dumbarton Oaks, CFHB XIII, Washington 1990, § 57, $126_{1–31}$: друг вариант на събитията (по-нататък: Nikephoros, Short History). За датата 719 г.: Ibidem, *C. Mango*, 210.

място те поставили Сабин/Савин (Σαβῖνος), който γαμβρὸς ὄντα Κορμεσίου τοῦ πάλαι κυρίου αὐτῶν [българите][5], т.е. „бил [Савин] зет на техния [на българите] някогашен господар Кормесий“. Наречието πάλαι, т.е. „някога, едно време“, но и „по-рано, преди“, не е достатъчно, за да ситуира Кормесий II във времето. Но Теофан не е пропуснал да ни даде още един знак, а именно: споменатият тук Кормесий II е бил тъст на Савин. Тъй като Савин, както видяхме, заел престола след Телец, който пък е бил кан за кратко време през 763 г.[6], можем да допуснем, че Кормесий II е бил български владетел за кратко време през 763 г. (?) Това са данните на Теофан и на близкия до него патриарх Никифор[7]. Затруднението идва от това, че в *Именника на българските канове* липсва кан на име Савин, но пък присъства Винех[8] (от друга страна, той е неизвестен на Теофан и Никифор). В. Бешевлиев предложи следното решение на това разминаване между различните извори: първоначалната форма на името на Винех (на старобългарски) е била *Сивинехъ*. Поредният неизвестен преписвач е схванал началната сричка *си*- като показателно местоимение (този?), изписано слято с името, и затова ги е разделил: *си винехъ*; следващият копист, който не разбрал този израз, е пропуснал *си* и е запазил само *винехъ*[9]. Трябва да отбележа, че това обяснение е много остроумно, много впечатляващо, за да бъде вярното. *Си* е кратка дателна форма (на местоимението себе, себѣ…) със значение *си* при възвратни глаголи или с притежателно значение *свой*[10]. Последните изследвания по (пра)българска ономастика установяват, че Винех и Савин са две самостоятелни имена: Винех – *Βηνεκ, *Βηνεχ със звучене Бенек/Бенех и значение като именна форма ‘Умния’; Савин – Σαβῖνος произлиза от šäb, šabbi със значение ‘юноша, младеж’ (по-вероятно, отколкото säbin, säwin: ‘Рад, Радко’ или ‘Веселин, Веско’[11].

И така, установяваме, че Кормесий II е бил тъст на Савин и български кан малко преди 763 г. Може ли той да бъде отъждествен с Кормесий I? И двамата имат едно и също име (Теофан-Никифор не ги познава), и двамата са били κύριος на България/българите. По-труден е проблемът с хронологията: Кормесий I се появява в събития, които по някакъв начин са свързани със 716 г., а Кормесий II е бил кан на българите преди 763 г. и предшественик на Телец. Това са сведенията, които дължим на Теофан. Видяхме, че Кормесий I не е бил български кан в 716 г. Но дори да допуснем за момент, че е бил такъв, възможно ли е той да е бил господар на българите поне 47 години (!), т.е. най-късно от 716 до 763 г.? Очевидно не е невъзможно, но едва ли е вероятно. Ако приемем, че Кормесий I наистина е бил български кан, но свързването му с имената на император

---

[5] Theophanes Chronographia, $433_{14–16}$.

[6] *Beševliev*, Die protobulg. Periode, 213–215, 504 (съвладетел с титла капхан/кавхан); *Същият*, Първобългарите, 111–112; *Ив. Божилов, В. Гюзелев*, История на средновековна България VII–XIV в., София 1999 (2006[2]), 115–116 (*В. Гюзелев*); Nikephoros, Short History, 220 (*C. Mango*).

[7] Nikephoros, Short History, § 77: $150_{1–18}$; § 79: 150_{1}–152_{12} (патриарх Никифор не познава Кормесий и описва съвсем друга картина след бягството на Савин в Константинопол; Умор – Токту – „канпаганос“, т.е. кан Паган у Теофан – вж. по-долу).

[8] *М. Москов*, Именник на българските ханове (Ново тълкуване), София 1988, 21.

[9] *Бешевлиев*, Първобългарите, 112 (Die Protobulg. Periode, 212–214: това обяснение липсва, но в бел. 2 на 212 е предадена накратко основната идея).

[10] Старобългарски речник, Том II (О-У), София 2009, 665–666.

[11] *Б. Симеонов*, Прабългарска ономастика, Пловдив 2008, 164–166.

Теодосий III и патриарх Герман е недоразумение, възниква въпросът: кога той е заемал българския престол? Очевидно по-късно след 716 г. (в Именника след Тервел са вписани двама неизвестни и Севар). Това вече предполага Кормесий I да бъде отъждествен с Кормесий II.

2. *Кормисошъ* (*Именник на българските канове*)[12]. Няма съмнение, че българската форма 'Кормисош' трябва да бъде сближена с гр. Κορμέσιος. Тази идентификация не би трябвало да се затрудни от твърдението, че формата Кормисош е погрешна и по-точното предаване на името е Кормесий, което „отговаря на звуковата структура на прабългарския като хуно-алтайски език"[13]. Следователно бихме могли да допуснем, че Кормисош е идентичен поотделно с Кормесий I и Кормесий II, а ако те са едно и също лице, с още по-голяма сигурност да бъде идентифициран и с двамата. В основата на името Кормисош → Кормесий е глаголният корен kur-/kor-, а най-подходящата именно-глаголна форма е със значението 'уважавания, вежливия, почитания'; или староиндийската заемка в хуно-алтайските езици kuru-guru: 'уча другите, учител съм', т.е. Учителя[14]. В Именника Кормисош/Кормесий е поставен след Севар и преди Винех, т.е. тази позиция го отдалечава значително от Тервел, тъй като между последния и Севар е имало още двама български владетели, чиито имена днес са неизвестни[15]. По този начин Кормисош не само е идентичен с Кормесий (I и II), но и се доближава по време със събитията от 763 г.

3. *Κρουμεσις* (Мадарски конник). Името се среща два пъти в т.нар. фрагмент IIв (ред 10 и 12) от надписите, изписани край Мадарския конник[16]. Издателят на надписите В. Бешевлиев предлага: „Името Κρουμεσις може не само да се сближи, но и напълно да се отъждестви с известния от други извори български владетел Κορμέσιος и Кормисош"[17]. Както винаги той е категоричен и не оставя други възможности за обяснение. А такива винаги има.

3.1. Първото четене на Κρουμεσις (IIв, ред 10) е несигурно, тъй като е запазено само -εσιν. Но второто (ред 12) е достатъчно ясно и четливо, за да може да се допълни първото.

3.2. Каква е била позицията на Крумесис в държавната йерархия? В надписа той е споменат като ὁ Κρουμεσις ὁ ἄρχον. Във фрагмент Ic се чете: ὁ Τερβελις ὁ ἄρχον, т.е. архонтът (според В. Бешевлиев „вождът") Крумесис е равнопоставен с архонта Тервел, или казано по-ясно, и двамата са били владетели на българите. Начинът на изписване, въпреки разликите във времето, не позволява друго обяснение.

[12] *Москов*, Именник, 21.
[13] *Симеонов*, Прабългарска ономастика, 163.
[14] Пак там.
[15] *Москов*, Именник, 21.
[16] *В. Бешевлиев*, Първобългарски надписи (Второ преработено и допълнено издание), София 1992, 101.
[17] Пак там, 111.

3.3. Във фрагмент III, ред 8 се чете: ὁ Ομουρταγ ἄρχον (тук ἄρχον е без определителния член, но титлата е част от израза ἐκ θεοῦ ὁ Ομουρταγ ἄρχον)[18]. Този фрагмент е разположен вдясно от фрагмент IIв (там е споменат Крумесис). Той е много по-късен като изписване от първите четири поне със сто години (след 814). Присъствието в него на името на кан Омуртаг (814–831) дава основание да се допусне, че в предшестващия го по време фрагмент IIв (той е разположен наляво от фрагмент III) е било разказано събитие от времето на кан Крум (803–814), т.е. Κρουμεσις. Византийските автори изписват името на този български владетел предимно като Κρούμμος[19]. Изключенията са малко: Κρούμνος, Κρέμ[20]. В Cod. Vat. Slavo 2, f. 145^{v} името е Кру8м. Хипотезата, че във фрагмент IIв е споменат кан Крум, е напълно допустима. При това положение Крумесис (Мадарски конник) не е тъждествен с Крумесий I и II (Теофан) и Кормисош (Именника).

* * *

И така, въпросът, с който започнах: как името на Кормесий (I), идентичен с Кормесий II и Кормисош, е било свързано с договора между България и Византия, сключен през 716 г., след като през тази година той не е бил кан на българите? Ето най-важните обяснения.

В. Н. Златарски прие, че Теофан е датирал правилно този двустранен акт чрез споменаването на имената на император Теодосий III и патриарх Герман (единствената възможна година, в която двамата са се засекли, е 716), тъй като е познавал, съвсем естествено, много по-добре историята на ромеите, отколкото българската действителност; замяната на Тервел с Кормесий е грешка на Теофан; самият Кормесий е бил български кан от 733 до 753 г.[21] В. Гюзелев пропуска проблема с размяната (?) на имената, тъй като приема, че Кормесий е наследник на Тервел и тази хронологическа близост между двамата е довела до грешката на византийския хронист[22].

В. Бешевлиев бе този, който се занима най-обстойно с проблема за българския владетел, сключил договора от 716 г. Нещо повече, тази идентификация бе само елемент от една много по-обширна теза за състоянието и устройството на върховната власт през т.нар. от него „първобългарски период“ (679–864). Без да се впускам в подробности, ще представя това екстравагантно схващане на В. Бешевлиев: В „първобългарска България“ е съществувало по традиция *двувластие* (Doppelkhaganat – Doppelkönigtum); двойка владетели, в която вторият е

[18] Пак там, 100.

[19] Theophanes Chronographia, 491_{8}, 497_{16}, 500_{24}, 503_{6}; Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1838, 216_{11}; Leo Grammaticus Chronographia, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1842, 206_{3} ; Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, Berolini – Novi Eboraci, 1973, 5_{76}, 6_{82}, $12_{12, 21}$, 116_{5}, 117_{18}; Scylitzes Matritensis. Vitr. 26–2 (вж. *Ив. Божилов*, Българите във Византийската империя, София 1995, 165, № 1).

[20] Theophanes Continuatus, 12_{17}; *A. Adler*, Suidae Lexicon, Lipsiae 1928, 487.

[21] *В. Н. Златарски*, История на българската държава през Средните векове, Том I, част 1, София 1918 (1994^{2}), 177.

[22] *Божилов, Гюзелев*, История, 109, 112, 690 (*В. Гюзелев*).

бил заместник на първия, но със същите права[23]. И за да се върна към конкретния въпрос, Кормесий (Теофан) – Кормисош (Именника) е бил съвладетел на Тервел и в това си качество е сключил договора от 716 г.[24] Бих казал, прекалено остроумна идея, която решава радикално нашия проблем. Ако е убедителна. Защото тя не е подкрепена с нито едно сериозно доказателство (освен самото твърдение на Теофан, че Кормесий е част от събития, свързани със сключването на договора). Ще бъда съвсем кратък и ще отбележа, че подобно обяснение (Кормесий – съвладетел на Тервел) се опровергава без затруднения както с аргументи от конкретен характер, така и от съображения с по-общо звучене. Но тъй като тезата за *двувластието* в България през варварската епоха и преди всичко нейното категорично опровержение изискват специално изследване[25], тук ще се задоволя да направя някои кратки бележки и внушения. Идеята на В. Бешевлиев, че всеки от българските владетели от Аспарух (sic) до Персиан, т.е. от 679 до 852 г., е имал свой съвладетел[26], не издържа никаква критика. Анализът на този списък, включващ 17 канове (сред тях Дукум и Дицевг/Диценг, които никога не са били владетели)[27], показва, че В. Бешевлиев не е в състояние да ни убеди в своята хипотеза. Не може да се прескочи такъв изключителен исторически извор, какъвто е Именникът. Защото да се търсят следи от двувластие в този текст, е една илюзия (дори институцията намѣстнік е останала встрани от сериозните наблюдения)[28]. На всеки, който се занимава с идеята за двувластието и специално с двойката Тервел-Кормесий, не може да не хрумне идеята да съпостави двете лица и техните действия (ако те са управлявали България заедно и едновременно). В 705 г. Тервел е българският кан, без чиято помощ второто възшествие на Юстиниан II би било немислимо[29]. И василевсът е оценил тази решаваща помощ чрез своята благодарност, чиито измерения надхвърлят далече обичайната практика. Дори това да е само кесарското достойнство, което дотогава Империята никога не е давала на чужд владетел и нямало да повтори в бъдеще този акт[30]. И накрая още един пример, на който В. Бешевлиев твърде много държи. Става дума за един архонт на българите, който според патриарх Никифор се наричал καμπαγάνος[31]. В това малко странно словосъчетание българският учен видя титлата καπχανος/καυχανος, следователно втори владетел на българите при кан Умор[32]. Той дори

[23] *Beševliev*, Die protobulg. Periode, 338–341; *Същият*, Първобългарите, 283–292.

[24] *Beševliev*, Die protobulg. Periode, 198–199; *Същият*, Първобългарите, 99.

[25] Подготвям специална статия под наслов: „Българският кан: абсолютизъм или двувластие?“.

[26] *Beševliev*, Die protobulg. Periode, 504. Тази таблица липсва в книгата от 2008 г., а таблицата, поместена в книгата от 1984 г. (218), е различна.

[27] Критика на тази идея у *В. Гюзелев*, Кавханите и ичиргу боилите на българското ханство-царство (VII–XV в.), Пловдив 2007, 199–204 (Приложение № 2: За наследника на хан Крум на българския престол).

[28] *Москов*, Именник, 20.

[29] *Iv. Dujčev*, La seconda ascesa di Giustiniano II al trono imperiale, Studi in onore di Vittorio de Falco, Napoli 1971, 555–562 (*Iv. Dujčev*, Medioevo bizantino-slavo IV/2, No LV, Sofia 1996; *Божилов, Гюзелев*, История, 105–106 [*В. Гюзелев*]).

[30] Печатът на Тервел: *G. Zacos – A. Veglery*, Byzantine Lead Seals I/3, Basel 1972, No 2672: Θεοτόκε, βοήθει Τερβελλίου καίσαρος; *N. Oikonomides*, A Collection of Dated Byzantine Lead Seals, Dumbarton Oaks, Washington 1986, No 26.

[31] Nikephoros, Short History, § 77: 150_{1-18}; § 79: 152_{9}.

[32] *Beševliev*, Die protobulg. Periode, 46; *Същият*, Първобългарите, 290.

не е допуснал възможно друго четене: καμ/καν Παγάνος, т.е. кан Паган, подкрепено от Теофан[33]. И накрая, няма да се спирам на компаративистиката, тъй като приведените сведения за двувластието сред някои източни народи съвсем не изчерпват състоянието на тази институция сред хуни, тюрки, авари, хазари.

Заключение. В цитирания абзац от Хронографията на Теофан не става дума толкова за грешка, както най-често се твърди, а по-скоро за неумело, прибързано съкращаване на съответния текст от т.нар. Голям хронограф, използван от Теофан като първоизвор. Там по всяка вероятност се е обяснявало, че договорът, сключен при император Теодосий и патриарх Герман, е бил подновен след неговото изтичане при българския кан Кормесий. За съжаление „Кратка история" на патриарх Герман стига едва до 769 г. и разказът на Теофан за искането на кан Крум, предявено към ромеите през 812 г., не може да бъде проверен.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, Berolini – Novi Eboraci 1973.

Leo Grammaticus Chronographia, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1842.

Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History, ed. *C. Mango*, Dumbarton Oaks, Corpus Fontium Historiae Byzantinae XIII, Washington 1990.

Oikonomides N., A Collection of Dated Byzantine Lead Seals, Dumbarton Oaks, Washington 1986.

Scylitzes Matritensis. Vitr. 26–2

Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1838.

Theophanis Chronographia I, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1883 (Georg Olms Verlag – Hildesheim – New York 1980).

Zacos G., *Veglery A.*, Byzantine Lead Seals I/3, Basel 1972.

Бешевлиев В., Първобългарски надписи (Второ преработено и допълнено издание), София 1992. [*Beševliev B.*, Pŭrvobŭlgarski nadpisi (Vtoro preraboteno i dopŭlneno izdanie), Sofija 1992].

Литература – Secondary Works

Adler A., Suidae Lexicon, Lipsiae 1928.

Beševliev, Die protobulgarische Periode der Bulgarischen Geschichte, Hakkert-Amsterdam, 1981.

Dujčev Iv., La seconda ascesa di Giustiniano II al trono imperiale, Studi in onore di Vittorio de Falco, Napoli 1971, 555–562 (*Iv. Dujčev*, Medioevo bizantino-slavo IV/2, No LV, Sofia 1996).

Ашарин Н. И., Болгары и чуваши, Казан 1902 (оттыск из XVIII тома Известий Общества Археологии, Истории и Этнографии за 1902 год.). [*Ašarin N. I.*, Bolgary i čuvaši. Kazan, 1902 (ottysk iz XVIII toma Izvestij Občtestva Arheologii, Istorii i Ėtnografii za 1902 god.)]

Божилов Ив., Българите във Византийската империя, София 1995. [*Božilov Iv.*, Bŭlgarite vŭv Vizantijskata imperija, Sofija 1995].

[33] Theophanes Chronographia, 436_9: Παράνος ὁ Κῦρις Βουλγαρίας. Идеята е стара и добре обоснована: *Н. И. Ашарин*, Болгары и чуваши, Казан 1902 (оттыск из XVIII тома Известий Общества Археологии, Истории и Этнографии за 1902 год.), 58.

Божилов Ив., България и Дубровник. Договорът от 1253 г., София 2010. [*Božilov Iv.*, Bŭlgarija i Dubrovnik. Dogovorŭt ot 1253 g, Sofija 2010].

Божилов Ив., Гюзелев В., История на средновековна България VII–XIV в., София 1999 (2006²). [*Božilov Iv., Gjuzelev V.*, Istorija na srednovekovna Bŭlgarija VII–XIV v, Sofija 1999 (2006²)].

Гюзелев В., Кавханите и ичиргу боилите на българското ханство-царство (VII–XV в.), Пловдив 2007. [*Gjuzelev V.*, Kavhanite i ičirgu boilite na bŭlgarskoto hanstvo-carstvo (VII–XIV v.), Plovdiv 2007].

Златарски В. Н., История на българската държава през Средните векове, Том I, част 1, София 1918 (1994²). [*Zlatarski V. N.*, Istorija na bŭlgarskata dŭržava prez Srednite vekove. Tom I, čast I, Sofija 1918 interval (1994)]

Москов М., Именник на българските ханове (Ново тълкуване), София 1988. [*Moskov M.*, Imennik na bŭlgarskite hanove (Novo tŭlkuvane), Sofija 1988].

Симеонов Б., Прабългарска ономастика, Пловдив 2008. [*Simeonov B.*, Prabŭlgarska onomastika, Plovdiv 2008].

Старобългарски речник, Том II (О-У), София 2009. [Starobŭlgarski rečnik, Tom II (O-U), Sofija 2009].

Иван Божилов
(Нови бугарски универзитет, Софија)

НЕКОЛИКО РЕЧИ О *ТЕОФАНОВОЈ ХРОНОГРАФИЈИ*, $497_{16–26}$

Аутор анализира један одељак византијског хроничара Теофана (p. $497_{16–26}$) дубокоумним приступом. Тај одељак садржи текст уговора закљученог 716. године између бугарске државе и Византијског царства. Бави се пре свега поменом бугарског кана Кормесија, који је (према Теофану) потписао тај билатерални уговор са бугарске стране. Закључује се да је име бугарског владаоца ту забележено грешком, тј. захваљујући неправилном скраћивању једне изгубљене хронике (тзв. *Великог Хронографа*), коју је Теофан користио као свој примарни извор.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 94(560.118)"07/08":929.651
DOI: 10.2298/ZRVI1350187S

WERNER SEIBT
(Österreichische Akademie der Wissenschaften, Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung, Wien)

WAS LEHREN DIE SIEGEL ÜBER DIE VERWALTUNG VON CHERSON IM MITTELALTER?

In einer neuen Monographie sammelte N. Alekseyenko das sigillographische Material, das für die Verwaltung von Cherson vom 8. bis 11. Jh. wichtig ist. Dieser Band bildet die Grundlage für unsere Neubewertung des Problems der Verwaltungsgeschichte Chersons, vor allem der Frage einer genaueren Datierung dieser Quellen.

Die 128 Siegel der Archontes von Cherson stammen wahrscheinlich aus der Zeit von ca. 740 bis ca. 840. Wir nehmen die Hypothese an, dass es immer nur einen Archon, eine Art von Bürgermeister, der für die autonome Stadt verantwortlich war, gab – er stand aber in engem Kontakt mit Byzanz. Die geringe Anzahl der Siegel der Kyroi bevorzugen wir zwischen ca. 840 bis ca. 870 zu datieren, das heißt in die ersten Jahren der Entstehung des neuen Themas Klimata / Cherson; er unterstand dem Strategen. Die 137 Siegel der Strategen von Cherson erstrecken sich von der Mitte des 9. Jhs. bis fast zur Mitte des 11. Jhs. Die meisten von ihnen waren Protospatharioi. Vor kurzem kam das erste Siegel eines Katepano von Cherson und Chazaria (1060/1080) ans Licht. Ein einzelner Siegeltyp erwähnt einen Ek Prosopou von Cherson (erste Hälfte des 10. Jahrhunderts). Die 74 Bullae von Kommerkiarioi stammen aus der zweiten Hälfte des 9. und 10. Jhs. Nur zwei Fragmente von Siegeln erwähnen Protonotarioi der Mangana und Chersons (zweites bis drittes Drittel des 10. Jhs.). Andererseits nennen 3 Siegel einen Pater Poleos, ein Typus einen Ekdikos, und einige Siegel Proteuontes, die alle aus dem 10. Jh. stammen und der Munizipalverwaltung zuzurechnen sind.

Schlüsselwörter: byzantinische Siegelkunde, Cherson, Krim, byzantinische Verwaltung vom 9. bis 11. Jh.

In a new monograph N. Alekseyenko has collected the sigillographic material relevant to the administration of Cherson from the 8th through the 11th century. This volume forms the basis for our reevaluation of the problem of Cherson's administrative history, especially the matter of a more precise dating of these sources.

The 128 seals of *Archontes* of Cherson come probably from the period ca. 740 to ca. 840. We accept the hypothesis that there was always only one Archon, a kind of

mayor in charge of the autonomous town – but in close contact with Byzantium. The small number of seals of *Kyroi* we prefer to date between ca. 840 to ca. 870, *id est* in the early years of the new thema Klimata / Cherson; he was subordinate to the Strategos. The 137 seals of the *Strategoi* of Cherson extend from the middle of the 9th century until nearly the middle of the 11th. Most of them were Protospatharioi. Not long ago the first seal of a *Katepano* of Cherson and Chazaria (1060/1080) came to light. A single seal type mentions an *Ek Prosopou* of Cherson (first half of the 10th century). The 74 bullae of *Kommerkiarioi* stem from the second half of the 9th and 10th centuries. Only two fragments of seals mention *Protonotarioi* of the Mangana and of Cherson (second to third third of the 10th century). On the other hand there are 3 seals of a *Pater Poleos*, one type of an *Ekdikos* and some seals of *Proteuontes*, all from the 10th century and relating to persons who served as municipal agents.

Keywords: Byzantine sigillography, Cherson, Crimea, Byzantine administration 9–11th century

Von der Südküste der Krim (russisch Krym) im Allgemeinen, und von Cherson im Besonderen wurden in den letzten Jahrzehnten erstaunlich viele Siegel bekannt, die den Mangel an literarischen Quellen mehr als ausgleichen können. Während sie früher oft an schwerer zugänglicher Stelle publiziert worden waren, überwiegend mit unzureichenden Abbildungen, hat der führende Sigillograph dieser Region, Nicolas Alekseyenko (Mikola Oleksienko), das Siegel-Material zur Verwaltung von Cherson in einer Dissertation an der Sorbonne aufgearbeitet, die er 2005 verteidigte, und die kürzlich in überarbeiteter Form (mit Unterstützung von Jean-Claude Cheynet und Constantin Zuckerman) publiziert wurde.[1] Unser Beitrag soll nicht eine Rezension dieses Bandes sein, sondern will vielmehr den nun vorhandenen Befund vertieft historisch auswerten.

So wie Alekseyenko (in der Folge: A.) empfiehlt es sich, mit den *Archonten* von Cherson zu beginnen. Auch wenn wir nicht sicher ausschließen können, dass – etwa in der Tradition der kaiserzeitlichen und spätantiken Munizipalverwaltung durch *duumviri* – zwei Archonten an der Spitze von Cherson standen, hat die hier erstmals vorgelegte These von einem einzigen Archonten an der Spitze von Cherson doch Einiges für sich, und es ist richtig, dass auch die Siegel in diese Richtung weisen.

Von großer Bedeutung ist die Zeitspanne, für die Siegel von Archonten bezeugt sind (A. hat immerhin 128 solcher Bullen versammelt). Für einen einzigen Siegeltypus schlägt A. als Datierung die erste Hälfte des 8. Jh. vor (Nr. 1). M.E. hieß der Siegler nicht Theodo[t]os sondern Theodo[s]ios, und andererseits spricht die Paläographie der Buchstaben für ein späteres Datum, nämlich 2. Hälfte 8. Jh., wenn nicht sogar letztes Drittel. Dieser Theodosios war Hypatos, kaiserlicher Spatharokandidat und Archon von Cherson.

Das früheste Siegel eines Archon von Cherson stammt vielmehr von einem Sabbas Hypatos; es ist seit langem bekannt und mehrfach ediert; Zacos und Veglery,[2] Sokolova[3] und Alekseyenko[4] datierten auf zweite Hälfte 8. Jh., die Editoren der Siegel

[1] *N. Alekseyenko*, L'administration byzantine de Cherson – catalogue des sceaux, Paris 2012.

[2] *G. Zacos – A. Veglery*, Byzantine Lead Seals I, Basel 1972, Nr. 2345.

[3] *I. V. Sokolova*, Monety i pečati vizantijskogo Chersona, Leningrad 1983, 145, Nr. 1.

[4] *Alekseyenko*, a.O. 74, Nr. 2.

in Dumbarton Oaks waren vorsichtiger (8. Jh. allgemein).[5] In einem Artikel, der deutsch und russisch erschien, datierte ich auf 2. Drittel 8. Jh. und dachte primär an die Zeit unmittelbar nach 740.[6] Das passt sehr gut zur Paläographie der Buchstaben, zum Anrufungsmonogramm Laurent V mit sehr großem Beta sowie dem eher seltenen Tetragramm τῷ δούλῳ σου. Cherson war in dieser Zeit eine mehr oder weniger selbständige Stadt, die als Handelszentrum natürlich um gute Kontakte zu beiden mächtigen Nachbarn, dem Byzantinischen Reich sowie dem Chazarenreich, bemüht war. In der Zeit schwerer byzantinischer Probleme mit den Arabern im früheren 8. Jh. wird in Cherson wohl der chazarische Einfluss stark gewesen sein, vielleicht kann man sogar von chazarischer Hegemonie sprechen. 737 erlitten die Chazaren jedoch eine schwere Niederlage durch Marwan b. Muḥammad, was innenpolitisch zu Spannungen und einer teilweisen Entmachtung des Chagans führte, während Byzanz durch den wichtigen Sieg von Amorion 740 in eine viel günstigere Position kam. Es ist gut möglich, dass sich Cherson danach wieder stärker an Byzanz anlehnte, was sich auch in einer engeren Beziehung des dortigen Archon und in der Verleihung eines byzantinischen Rangtitels an ihn auswirkte.[7] Was die weiteren Siegel der Archonten betrifft, ist der größere Teil sicherlich der 2. Hälfte des 8. Jh. zuzuweisen, nur etwa sieben Typen weisen paläographische Merkmale auf, die eine Datierung in die erste Hälfte des 9. Jh. nahelegen, wobei festzuhalten wäre, dass kein einziges Exemplar zwingend in die Zeit nach ca. 840 einzuordnen ist.[8]

Außer einem Typus[9] tragen alle Archonten byzantinische Rangtitel, wobei Spatharios mit Abstand an der Spitze liegt; Spatharokandidatos findet sich – abgesehen von der erwähnten Nr. 1 – nur ein einziges weiteres Mal (Nr. 20), Hypatos ebenso – abgesehen von Nr. 2 – nur ein weiteres Mal (Nr. 4), und Strator nur bei den drei Typen eines Konstantin (Nr. 6–8).[10] Diese Rangtitel sollten m.E. nicht dazu verleiten, ihre Träger als byzantinische Untertanen anzusehen und Cherson taxfrei für „byzantinisch" zu erklären. Es weist vielmehr auf ein gutes, vielleicht sogar enges Verhältnis der autonomen Stadt Cherson mit Byzanz hin, wogegen der Einfluss der Chazaren offenbar deutlich abnahm;[11] vielleicht wurde der von der Stadt gewählte Archon auch jeweils vom Kaiser „bestätigt", möglicherweise wurde er von diesem mit einer κέλευσις angeschrieben. Dass bisweilen sehr viele Siegel von einer einzigen Person erhalten geblieben sind, teilweise mit geringfügig veränderten Typen, lässt auf eine relativ lange Amtszeit zumindest einiger Archonten schließen.

---

[5] *J. Nesbitt – N. Oikonomides*, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I, Washington, D. C. 1991, Nr. 82.3.

[6] *W. Seibt*, Probleme der staatsrechtlichen Stellung Chersons im 7. u. 8. Jh. (Gosudarstvennaja sistema upravlenija Chersona v VII–VIII vv.), Materialy po Archeologii, Istorii i Etnografii Tavrii 7 (2000) 305 bzw. 309.

[7] Zum „historischen Umfeld" jener Zeit vgl. *A. I. Ajbabin*, Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit, Mainz 2011, 183, 189–193, 199.

[8] Für eine Datierung zwischen ca. 810 und 840 kommen wohl nur die Nummern 10, 11, 13–16 und 18 bei Alekseyenko in Frage.

[9] Der Zoilos von Nr. 5 nennt offenbar auf diesem Typus (noch) keinen Rangtitel, denn die erste Zeile ist nicht .ΛWVΠ sondern [Z]WVΛ, zu transkribieren. Allerdings trägt offenbar derselbe Zoilos bei Nr. 4 bereits den Titel Hypatos.

[10] Bei Nr. 8 ist anstelle von Spatharios auch Strator zu lesen.

[11] Auch das byzantinisch-chazarische Verhältnis dürfte etwa im letzten Viertel des 8. Jh. getrübt gewesen sein.

Besonderes Interesse dürfen jene Siegel beanspruchen, die anstelle von Archonten jeweils einen *κῦρ Χερσῶνος* nennen. A. bringt drei Siegeltypen, die er alle auf Ende 8./Anfang 9. Jh. datiert, also gewissermaßen in die Reihe der Archonten eingliedert. Es gibt aber absolut nichts, was auf 8. Jh. weisen könnte, vielmehr würde eine Datierung um die Mitte des 9. Jh. durchaus gut passen; mir ist kein einziges Archontensiegel begegnet, dass jünger anzusetzen wäre als eines der Kyr-Siegel.

Der erste Typus (Nr. 23 bei A.) nennt einen Leon als Hypatos und Kyr von Cherson, auch die beiden anderen (Nr. 24 und 25 bei A.) nennen Hypatos als Rangtitel. In einem Fall ergänzt A. die allein lesbaren Lettern AK zu [Ἰσ]ακ[ίῳ], im anderen sind vom Namen ZO bzw. am Ende K zu lesen, was A. als Zoilos deutet, wobei das K als B für β(ασιλικῷ) verlesen wird; dass βασιλικὸς ὕπατος befremdet, steht außer Zweifel; A. will es damit erklären, dass „Zoilos n'avait pas une parfaite connaisance des bon usages". Ich könnte mir durchaus vorstellen, dass beide Typen von ein und demselben Mann stammen, der ΖΟΠΑΚ(ΗC) hieß. Das ist zweifellos ein „ausgefallener" Name, aber immerhin ist Zōpaki als iranischer Name bezeugt.[12] Bekanntlich lebten auf der Krim damals auch nicht wenige Alanen, die der nordostiranischen Sprachengruppe angehörten.[13] Sowohl Leon als auch Zopak dürften um die Mitte des 9. Jh. oder kurz davor das Amt eines Kyr von Cherson bekleidet haben.

Dazu kommt nun aber ein weiterer Siegeltypus, der 2006 publiziert wurde,[14] der auf dem Avers ein Patriarchenkreuz mit Anrufungsumschrift aufweist, was eine Datierung nach der Mitte des 9. Jh. nahelegt. Der Name des Mannes ist weitgehend verloren,[15] aber er war σπαθάριος und ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν[16] und κῦρ Χερσῶνος. Die Editoren dachten an die Zeitspanne 870–900, ich würde 850/870 vorziehen. Jedenfalls kommen wir damit in eine Zeit, in der bereits ein byzantinisches Thema auf der Krim eingerichtet war. M.E. hatte der Kyr mehr Befugnisse als der frühere Archon; während letzterem (als eine Art „Bürgermeister") zumindest eine gewisse polizeiliche Gewalt zugekommen war, um die innere Ruhe und Ordnung wahren zu können, mag der Kyr zugleich als „Stadtkommandant" einer höherwertigen Bürgerwehr vorgestanden sein.[17] Da Byzanz offenbar keine größeren Truppenverbände auf die Krim entsandte, kam dieser „Hilfstruppe" besondere Bedeutung zu. Die mit sehr großen Ambitionen verbundene Einrichtung eines Themas auf der Krim verlief offenbar keineswegs so friedlich wie manche dachten, es kam sicherlich zur Konfrontation mit

[12] *F. Justi*, Iranisches Namenbuch, Marburg 1895 (Ndr. Hildesheim 1963) 386.

[13] Könnte vielleicht eine Beziehung zu osetischem „saw bäx" („schwarzes Pferd") bestehen? Vgl. *S. Fritz*, Iranisches Personennamenbuch, Bd. III, Fasz. 3: Die ossetischen Personennamen, SB 746, Wien 2006, 192.

[14] *S. B. Soročan – K. D. Smyčkov*, Kiry vizantijskogo Chersona: problemy statusa i datirovki, Problemy istorii, filologii, kul'tury 16/1 (2006) 207–217; Abb. irrtümlich auf S. 361, Transkription auf S. 359. Für den Hinweis bzw. die Zusendung des Artikels danke ich N. Khrapunov.

[15] Die Editoren denken an Michael, was aber sehr zweifelhaft ist; lesbar ist eigentlich nur H; vielleicht sollte man eher an Elias denken.

[16] Dabei handelt es sich noch keineswegs um einen Funktionär der kaiserlichen Domänenverwaltung, wie im 11. Jh. üblich, sondern noch um einen Ehrentitel; bei der Ernennung zum Spatharier war der Mann in die Liste der Oikeiakoi, kaiserlicher Gefolgsleute, eingetragen worden, so wie andere in eine der Hetairien, auch wenn sie dort nicht aktiv wurden, ja vielleicht zeitlebens nie den Kaiserhof zu Gesicht bekamen.

[17] Dass er dagegen im Finanzbereich tätig oder bei der Steuererhebung beteiligt gewesen wäre, wie bisweilen vermutet, kann ich nicht nachvollziehen.

den Chazaren, deren Einfluss dadurch stark gefährdet wurde, so dass aus dem geplanten großen Thema der Klimata schließlich doch zeitweise nur das eher kleine Thema Cherson wurde. Somit agierte der Kyr offenbar unter dem byzantinischen Strategen, weshalb auch anzunehmen ist, dass letzterem bei der Bestellung eines Kyr zumindest eine beachtliche Mitbestimmung zukam. Als die byzantinische Herrschaft im Thema Cherson allerdings gefestigt war, hatte der Kyr auch seine Berechtigung verloren.

In der Nachfolge C. Zuckermans, dem sich auch A. anschließt, halten wir das Datum 841 für die Einrichtung des Themas der *Klimata* auf der Krim für sehr wahrscheinlich. Leider können die Siegel für diese eher ephemere Periode nur wenig beitragen. Ein seit langem bekanntes Siegelfragment in Dumbarton Oaks (es ist nur die untere Hälfte erhalten) stammt von einem Funktionär τ(ῶ)ν Πέντε Κλιμάτ(ων).[18] Sehr wahrscheinlich stammt diese Bulle vom Strategen dieses Themas, über den wir aber keine näheren Aussagen treffen können; sie ist sicherlich in die 40er Jahren des 9. Jh. zu datieren. Problematischer sind drei Siegelfragmente, die einander sehr ähnlich aber doch nicht stempelident sind (man vergleiche nur die unterschiedlichen Omega); sie gehen offenbar auf ein und dieselbe Person zurück. Der Lesungsvorschlag … σπαθαροκανδιδάτῳ καὶ στρατηγῷ τῶν Κλιμάτων τοῦ Χερσῶνος (Nr. 27 bei A.) überzeugt jedoch nicht, obwohl am Ende tatsächlich Cherson anzunehmen ist.[19]

Wenig überraschend ist die Zahl der Siegel von *Strategen* Chersons ziemlich groß (bisher schon 137 Stück!); sie reichen von der Mitte des 9. bis knapp vor die Mitte des 11. Jh. (Nr. 28–93 bei A.). Den jüngsten Eindruck erwecken die Siegel Nr. 67, 87, 88 und 91 bei A.; sie dürften aus der Zeit 1020/1040 stammen. Abgesehen von wenigen frühen Typen, die den Rangtitel Spatharios bieten, sowie einigen Spatharokandidaten ist der Rangtitel Protospatharios fast omnipräsent; Patrikios findet sich nur zweimal (einmal in Verbindung mit Proteuon, s.u., einmal bei einem Michael, der zugleich den Herkunftsnamen Chersonites nennt [Nr. 80 bei A.; 2. Hälfte 10. Jh.]; vielleicht war er zuvor schon einmal als Protospatharier Stratege Chersons gewesen [Nr. 71 bei A.]; auf diesem Siegel nennt er jedoch keinen Beinamen). Dabei ist zu beachten, dass das Thema Cherson mit dem Ende des Chazarenreiches erweitert wurde und an Bedeutung gewann; das Siegel eines Turmarchen von Gotthia aus dem späteren 10. Jh. beweist, dass zumindest zeitweise auch die Gebirgsregion der Krim byzantinisch geworden war. Damals wurde übrigens Bosporos zum eigenständigen byzantinischen Thema, wie das Siegel eines Arkadios, Protospathar und Stratege von Bosporos bezeugt.[20] Eine Inschrift belegt Leon Alyates als Patrikios und Strategen von Cherson und Sugdaia für 1059; wir kennen auch ein Siegel dieses Mannes, wo er allerdings kein Thema nennt.[21] Im 11. Jh. hatte auch Sugdaia (Sudak) oft einen eigenen Strategen.[22]

[18] *Nesbitt – Oikonomides*, Dumbarton Oaks Seals (cf. Anm. 5) I 81.1; cf. *Alekseyenko*, Nr. 26.

[19] Zur Problematik vgl. jetzt auch *V. E. Naumenko*, Fema Klimatov v Tavrike, IV Meždunarodnyj Vizantijskij seminar Χερσῶνος θέματα: „imperija" i „polis". Tezisy dokladov i soobščenij. Sevastopol' 2012, 32f.

[20] Vgl. *N. u. V. Zajbt (Seibt)*, Pečati stratigov Vizantijskoj femy Cherson, ADSV 27 (1995) 95.

[21] *Zajbt (Seibt)*, a.O. 94.

[22] *V. I. Bulgakova*, Sigillografičeskij kompleks Porta Sugdei (materialy podvodnych issledovanij 2004–2005 gg.), Sugdejskij sbornik 3 (2008) 314–316, Nr. 29f.; vgl. Studies in Byzantine Sigillography 10 (2010) 109, Nr. 29f.; 147.

Wie viele andere Strategen stieg der Kommandant von Cherson bald danach zum *Katepano* bzw. Dux auf. Alekseyenko konnte in seiner Monographie noch kein einschlägiges Siegel nennen, in der Zwischenzeit ist aber eines bekannt geworden:[23] Nikephoros Alanos bezeichnet sich darauf als Bestarches und Katepano von Cherson und Chazaria; auf dem Avers ein Standbild der Theotokos Hagiosoritissa, nach rechts gewendet. Primär ist an die Zeitspanne 1060/1080 zu denken. Mit Chazaria ist zumindest ein Teil der Steppenregion der Krim nördlich des Gebirges gemeint.[24] Demgemäß ist davon auszugehen, dass zudem die Gebirgsregion Gotthia zum Katepanat gehörte.

Ein einziger Siegeltypus (Nr. 94 bei A.), von dem allerdings sechs Exemplare bekannt sind, nennt einen Sergios als Spatharokandidaten und *ἐκ προσώπου* Χερσῶνος, etwa für 1. Hälfte 10. Jh.

Dass bei der großen handelspolitischen Bedeutung Chersons auch viele *Kommerkiariersiegel* existieren, ist nicht verwunderlich (Nr. 95–125 bei A.); sie reichen von der Mitte des 9. Jh. bis ins spätere 10.; erstaunlicherweise ist bisher kein einziges bekannt geworden, das dem 11. Jh. angehören könnte.

Zwei Siegelfragmente aus dem 2.-3. Drittel des 10. Jh. nennen Protospatharier, die *πρωτονοτάριοι* τῶν Μαγγάνων καὶ Χερσῶνος waren (Nr. 126f.; ersterer hieß Stephanos). Es ist denkbar, dass die Domänenverwaltung der Mangana auch Besitzungen auf der Krim hatte, die Siegler waren aber in erster Linie Protonotare des Themas Cherson. Sonst ist kein Siegel eines anderen Funktionärs der byzantinischen Zivilverwaltung Chersons bekannt.

Andererseits stammen aus dem 10. Jh. mehrere Bullen, die Funktionäre Chersons bezeugen, die eher einer Art Munizipalverwaltung zugerechnet werden können. Drei Einzelstücke nennen jeweils einen *πατὴρ πόλεως* Χερσῶνος, wovon der erste Sergios hieß (Nr. 128–130 bei A.). Einen Nikephoros Kandidatos und *Ekdikos* von Cherson bezeugt ein Siegeltypus mit immerhin vier Exemplaren für letztes Drittel 9. Jh. (Nr. 131). Dagegen sind *Proteuontes* stärker vertreten; drei Bullen eines Michael Spatharios und ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν stammen etwa aus der Wende 9./10. Jh. (Nr. 132), die beiden Exemplare eines Ioannes Protospatharios würde ich primär in die Zeit 940/970 setzen (Nr. 133), zwei weitere Typen von Protospathariern stammen aus der 2. Hälfte des 10. Jh. (Nr. 134f.), die drei Bullen des Ioannes Protospatharios des Chrysotriklinos gehören bereits dem späteren 10. Jh. an (Nr. 136); aus der Reihe fallen die beiden Siegel eines Kalokyros, der einerseits bereits als Patrikios erscheint, und andererseits als Funktionen στρατηγὸς καὶ πρωτεύων Χερσῶνος angibt (Nr. 137);[25] auch diese Bullen stammen aus dem späteren 10. Jh. Bekanntlich wurde Proteuon später ein Familienname.

[23] *N. A. Alekseenko – Ju. A. Cepkov*, Katepanat v Tavrike: Legendarnye svidetel'stva ili istoričeskie realii, IV Meždunarodnyj Vizantijskij seminar Χερσῶνος θέματα: „imperija" i „polis". Tezisy dokladov i soobščenij. Sevastopol' 2012, 6f.; ausführlicher in Chersonesskij sbornik 17 (2012) 7–17 (Photo auf S. 17) (auf 1060–1090 datiert).

[24] Vgl. *C. Zuckerman*, Byzantium's Pontic Policy in the Notitiae Episcopatuum, *idem* (Hrsg.), Le Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazare (CRHCB Monographies 25), Paris 2006, 223–226.

[25] Man beachte, dass Proteuon an zweiter Stelle genannt und dadurch besonders betont wird! Vielleicht gehörte Kalokyros nur der Klasse der (ehemaligen) Strategen an und war zu diesem Zeitpunkt nicht Stratege von Cherson!

Die Siegel erwecken somit den Anschein, dass zumindest zeitweise bis ins späte 10. Jh. manche Bereiche der Zivilverwaltung des Themas Cherson lokalen Amtsträgern überantwortet wurden und man darauf verzichtete, eigene Zivilgouverneure aus der Hauptstadt zu entsenden.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Alekseyenko N. (Oleksienko M)., L'administration byzantine de Cherson – catalogue des sceaux, Vizantiiska administracija Chersona – katalog pečatok, Paris, ACHCByz (Occasional monographs 4) 2012.

Alekseenko N. A. – Cepkov Ju. A., Katepanat v Tavrike: Legendarnye svidetel'stva ili istoričeskie realii, IV Meždunarodnyj Vizantijskij seminar Χερσῶνος θέματα: „imperija" i „polis". Tezisy dokladov i soobščenij, Sevastopol' 2012.

Alekseenko N. A. – Cepkov Ju. A., Katepanat v Tavrike: Legendarnye svidetel'stva ili istoričeskie realii, Hersonesskij Sbornik 17 (2012; ersch. 2013) 7–17.

Bulgakova V. I., Sigillografičeskij kompleks Porta Sugdei (materialy podvodnych issledovanij 2004–2005 gg.), Sugdejskij sbornik 3 (2008) 296–330.

V. E. Naumenko, Fema Klimatov v Tavrike, IV Meždunarodnyj Vizantijskij seminar Χερσῶνος θέματα: „imperija" i „polis". Tezisy dokladov i soobščenij, Sevastopol' 2012, 32f.

Nesbitt J. – Oikonomides N., Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I, Washington, D.C. 1991.

Sokolova I. V., Monety i pečati vizantijskogo Chersona, Leningrad 1983.

Soročan S. B – Smyčkov K. D., Kiry vizantijskogo Chersona: problemy statusa i datirovki, Problemy istorii, filologii, kul'tury. Journal of Historical, Philological and Cultural Studies, Moskau – Magnitogorsk, 16/1 (2006) 207–217.

Zacos G. – Veglery A., Byzantine Lead Seals I, Basel 1972.

Zaibt (Seibt) N. u. V., Pečati stratigov vizantijskoj femy Cherson, ADSV 27 (1995) 91–97.

Литература – Secondary Works

Ajbabin A. J., Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit, Mainz 2011.

Fritz S., Iranisches Personennamenbuch, Bd. III: Neuiranische Personennamen, Fasz. 3: Die ossetischen Personennamen, ÖAW, Sitzungsberichte 746, Wien 2006.

Justi F., Iranisches Namenbuch, Marburg 1895 (Ndr. Hildesheim 1963).

Seibt W., Probleme der staatsrechtlichen Stellung Chersons im 7. u. 8. Jh. (Gosudarstvennaja sistema upravlenija Chersona v VII–VIII vv.), Materialy po Archeologii, Istorii i Etnografii Tavrii 7 (2000) 302–309.

Zuckerman C., Byzantium's Pontic Policy in the Notitiae Episcopatuum, *idem* (Hrsg.), La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazare (CRHCB, Monographies 25), Paris 2006, 201–230.

Вернер Зајбт
(Аустријска академија наука, Институт за средњовековне студије,
Одељење за византологију, Беч)

ШТА СВЕДОЧЕ ПЕЧАТИ О АДМИНИСТРАЦИЈИ ХЕРСОНА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ?

У новој монографији Н. Алексејенко је прикупио сигилографски материјал који се односи на администрацију Херсона од VIII до XI века. То дело представља основу за наше преиспитивање административне историје Херсона, посебно питања прецизнијег датирања тих извора.

Сто двадесет осам печата *архоната* Херсона потиче вероватно из периода између око 740. и око 840. године. Прихватамо претпоставку да је постојао увек само један *архонт*, нека врста градоначелника надлежног за самоуправни град – али у чврстим везама са Византијом. Мали број печата *кира* тежимо да датирамо између око 840. и око 870. године, тј. у ране године нове теме Климата / Херсон; *кир* је био потчињен *стратегу*. Сто тридесет седам печата *стратега* Херсона покривају период од средине IX скоро до средине XI века. Већина њих су били *протоспатари*. Недавно је обзнањен и печат *катепана* Херсона и Хазарије (1060/1080). На једном печату помиње се *ек просопу* Херсона (прва половина X века). Седамдесет четири буле *комеркијара* потичу из друге половине IX и из X века. Само два фрагмента печата помињу *протонотара* Мангана и Херсона (друга и трећа трећина X века). С друге стране, ту су три печата на којима се помиње *Pater Poleos*, један *екдика* и неколико печата *протевона*, сви из X века и који су припадали особама које су служиле као општински службеници.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 27-772(495.02)"08"(093):27-726.2(560)
DOI: 10.2298/ZRVI1350195K

PREDRAG KOMATINA
(Institute for Byzantine Studies of the SASA, Belgrade)

DATE OF THE COMPOSITION OF THE *NOTITIAE EPISCOPATUUM ECCLESIAE CONSTANTINOPOLITANAE* NOS. 4, 5 AND 6*

The *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae* nos. 4, 5 and 6 are important sources for the reconstruction of the territorial organization of the Patriarchate of Constantinople in the 9th century. There are different oppinions in the existing scholarly works about precise dating of those *notitiae*, ranging from the beginning of the 9th century, through the middle of it, up to its end. In this work, we analyse the content of each of the mentioned *notitiae* and point to certain elements which allow us to date more precisely each of them to the period between 806 and 838.

Keywords: *notitiae episcopatuum*, Patriarchate of Constantinople, Amorium, Crete, Trebizonde, Isaurian Seleucia

The date of the composition of the *notitia 4*

The so-called *Notitia of Basil of Ialimbana*, now commonly known as *notitia 4*, according to the critical edition of J. Darrouzès,[1] has been long known in Byzantine studies. However, different scholars tended to date it differently. Current view is the one established by Darrouzès, according to which this *notitia* is, *based on its content, close to the conditions at the Council of Constantinople of 869*.[2]

This *notitia* is in its content very close to the *notitia 2*, which was composed between 805/806 and 814.[3] In comparison to the *notitia 2*, *notitia 4* has two

* The paper contains the results of the work on the Project no. 177032 – *Tradition, innovation and identity in the Byzantine world* – supported by the Ministry of education, science and technological development of the Republic of Serbia.

[1] Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *J. Darrouzès*, Paris 1981, 4.1–493.

[2] Notitiae, 44–45.

[3] On the date of the composition of the *notitia 2*, cf. *P. Komatina*, Osnivanje Patraske i Atinske mitropolije i Sloveni na Peloponezu, ZRVI 46 (2009) 29.

major differences. First, in the *notitia 4* the metropolitans of the *Western provinces* are groupped together in a separate entity,[4] while according to the *notitia 2* an effort was made to find a suitable place for them within the existing hierarchy of the Patriarchate of Constantinople.[5] Second, in the *notitia 4* the metropolitan of Amorium (tou \Amoriou) was mentioned for the first time in the list of metropolitans and bishops by their respective metropolitan sees, with suffragan bishops of Philomelium, Docimium, Claneum, Polybotum and Pissia,[6] while in the *notitia 2* the ecclesiastical head of that city had still been just autocephalous archbishop and ordinary bishop.[7]

Amorium. The status of the hierarch of Amorium, the city that was the seat of the *Theme of Anatolica* since the 7th century, was the characteristic of the *notitia 4* which was noticed long ago and which has most often been used as a base for dating the composition of the *notitia*. So, when did the hierarch of Amorium recieve the rank of metropolitan? There were two major events in the history of the city in the 9th century. The first one was the accession of Michael II, the native of the city, to the Imperial throne in 820.[8] The second was the Arab sack and destruction of the city, on August the 12th, 838.[9] H. Gelzer had an oppinion that between those two events, under the rule of the emperors that stemmed from the city, it was at the height of its progress and importance, which brought to it even the status of a metropolitan see.[10] However, that oppinion was later abandoned by subsequent scholars.[11]

Gelzer's view was abandoned by later scholars primarily because of the fact that after 838 Amorium appeared in the sources again as an ordinary bishopric.[12] It seems, however, that they underestimated the importance of the destruction and the depopulation of the city in 838 for the subsequent fate of the city and its church and that they neglected the possibility of *discontinuity* in the developement of the city church organization as a consequence of the catastrophe of 838. Another reason for rejecting the Gelzer's thesis was the fact that the sources which describe the Arab sack

[4] Notitiae, 4.483–492.

[5] Notitiae, 2.10–13, 38–41, 207–243. On the place and the manner in which the *Western provinces* were represented in the *notitia 2*, cf. *Komatina*, Osnivanje, 29–32.

[6] Notitiae, 4.39, 477–482; Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani, ed. *H. Gelzer*, Lipsiae 1890, 40a, ll. 513–519.

[7] Notitiae, 2.77, 301.

[8] *J. Bury*, A History of the Eastern Roman Empire 802–867, London 1912, 77–79; *G. Ostrogorski*, Istorija Vizantije, Beograd 1959, 206–207.

[9] *A. Vasiliev*, Byzance et les Arabes I–1, Bruxelles 1935, 161–173.

[10] Georgii Descriptio, Intro, XV.

[11] *E. Honigmann*, Die Notitia des Basileios von Ialimbana, Byz 9 (1934) 205–222, tried to prove the apsolute reliability of the note in one of the Mss. of the *notitia*, according to which the *notitia* was composed in 886, *during the rule of lord emperor Leo the Wise and of patriarch Photius*. At the same time, *V. Laurent*, La «Notitia» de Basile l'Arménien. Tradition manuscrite et date de composition, EO 34 (1935) 439–472, basing it on some other arguments, came to the conclusion that the *notitia* was composed between 845/846 and 863–869. *V. Grumel*, La«Notitia» de Basile de Ialimbana. Essai sur la date de composition, REB 19 (1961) 198–207, narrowed that interval to the 848–858. *J. Darrouzès*, Notitiae, 44–45, questions such a precise dating, claiming only that the *notitia* resembles the conditions close to those of the Council of 869/870.

[12] Cf. further bellow.

of the city mention no metropolitan of Amorium.[13] Those sources, however, mention also no bishop, nor speak of any kind of the church organization of the city, for they were concentrated primarily on the metters of war.[14]

The rank of the hierarch of Amorium before 838 is evident from the *notitiae episcopatuum*. Originaly, the bishop of Amorium was just a suffragan of the metropolitan of Pissinous in the eparchy of Galatia II, according to the *notitia 1*.[15] However, already in the *notitia 2*, composed in the time of the patriarch Nicephorus (806–815), we can find him as an autocephalous archbishop, in the eparchy of Galatia II,[16] but he is also recorded at his old place among the suffragans of the metropolitan of Pissinous.[17] The next information on the hierarch of Amorium is from the end of the year 814, and it testifies that he had already got the rank of metropolitan. Namely, according to the short *Life of St. Theophylactus of Nicomedia the Confessor*, found in the *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, the patriarch Nicephorus, after the emperor Leo V the Armenian, an iconoclast, had taken the throne, *immidiately summoned to him* ***the chosen among the hierarchs*** *– Emilianus of Cyzicus, Ephthymius of Sard, Joseph of Thessalonica,* ***Eudoxius of Amorium****, Michael of Synnada, Theophylactus of Nicomedia*, to approach the emperor and try to change his religious views.[18] This information has been usually dated to december 814.[19] As all the other mentioned hierarchs, with no exception, were metropolitans, it is quite clear that the hierarch of Amorium, Eudoxius by name, was also a metropolitan at that time. If his rank was then in any way lower then theirs, there would be no chance for him to be listed in the fourth place among them, just after the metropolitan of Thessalonica and before the metropolitans of Synnada and Nicomedia, the two ancient and influential church centers with long tradition as metropolitan sees.[20] That is clear evidence that Amorium was the seat of a metropolitan aleady at the end of 814. So, as it is evident, the rise in significance of the hierarch of Amorium at the end of the 8th and the beginning of the 9th century followed a natural path – according to the *notitia 1* he was just ordinary bishop, suffragan of the metropolitan of Pissinous, according to the

[13] On the sources on the fall of Amorium in 838, cf. n. 28.

About Amorium on the eve of the fall in 838, cf. *Vasiliev*, Arabes I–1, 160–161, n. 1, who accepted the oppinion of *Honigmann*, Notitia, 210, that Amorium became metropolitan see only between 879 and 886, in honor of the Forty-two martyrs of Amorium.

[14] Even hagiographical sources, such as different Skazanija o 42 amorijskih mučenikah“ i cerkovnaja služba im“, izd. *V. Vasil'evskij – P. Nikitin“*, Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk“ VIII, 7/2, St-Peterburg“ 1905, 1–90, give substantial data relevant for the military and administrative organization of Byzantine Asia Minor, for they mention the strategoi of the *Seven themes*, cf. ibidem, 1.15, 65.8, while their description of the very city of Amorium ends with constatations that it was a glorius, great and densely populated city, ibidem, 11, 42, 65, 71, which is located *in the East* of the empire, ibidem, 1, 11.

[15] Notitiae, 1.239.

[16] Notitiae, 2.77.

[17] Notitiae, 2.301.

[18] Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *H. Delehaye*, Bruxelles 1902, 519.12–520.7.

[19] Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople I. Les actes des patriarches 2: Les regestes de 715 a 1043, ed. *V. Grumel*, Paris 1936, n. 391, date the patriarch's epistle to the hierarchs on this subject to december 814, some time before Christmass.

[20] The information has not been unknown to the authors, but it has not been taken as seriously as it deserves. *Honigmann*, Notitia, 209, mentioned it only by the way and in the same manner tried to explain it in the way that the mentioned Eudoxius might have been also an autocephalous archbishop.

notitia 2 he became autocephalous archbishop, which was one step below the rank of metropolitan,[21] and then, before the end of 814, he got the heighest, metropolitan rank. Thus, the rise of the head of the church of Amorium from the rank of autocaphalous archbishop to the rank of metropolitan occured sometime between the composition of the *notitia 2* and the end of 814, and it indeed had nothing to do with the accession of the Amorian dynasty to the imperial throne of Constantinople in 820.

Most probably it was the individual qualities of the hieararchs of Amorium that contributed to the promotion of their ecclesiastical rank. They had a significant role even at the Seventh ecumenical council in Nicaea in 787.[22] Perhaps that was the reason why they got autocephaly from their metropolitans and instead of ordinary suffragan bishops became autocephalous archbishops, the direct suffragans of the patriarch. However, it seems that the further promotion of the see of Amorium is to be credited to the mentioned Eudoxius. He was one of the *chosen of the hierarchs*,[23] entrusted by the patriarch Nicephorus to try to cure the emperor Leo of his iconoclastic misbelieves. Beeing one among the top five out of more then thirty highest dignitaries of the Patriarchate is no little thing. Eudoxius must have earned such an estimation somehow, and when he earned it, he got as a reward the metropolitan rank with five suffragan bishops. So, he would have been first metropolitan of Amorium, ordained by the patriarch Nicephorus, sometime before the end of 814. In any case, the exposed arguments turn the thesis that Amorium was a metropolitan see before 838 into a fact.

However, the fact is also that in the sources after 838 Amorium reappears as an ordinary bishopric, which we will expose further on. Because of that we have to examine the above-mentioned hypothesis about the possibility of discontinuity in the development of the church organization of Amorium after the destruction of the city in 838.

Concerning that, there is one interesting fact. According to the *notitia 1*, the bishop of Amorium is suffragan of the metropolitan of Pissinous, in the eparchy of Galatia II.[24] According to the *notitia 2*, the autocephalous archbishop of Amorium was also in the eparchy of Galatia II.[25]According to the very *notita 4*, metropolitan of Amorium was a metropolitan of the same eparchy of Galatia II.[26] But, according to the later *notitiae*, composed in the 10th century, the metropolitan of Amorium was a metropolitan of the eparchy of Phrygia![27] Thus, concerning the hierarch of Amorium,

[21] Within the heirarchy of the Patriarchate of Constantinople, the title of *autocaphalous archbishops* belonged to those hierarchs that were not subordinated to any metropolitan, but directly to the patriarch of Constantinople. They had no bishops under their jurisdiction and their rank within the hierarchy of the Patriarchate was bellow the rank of the metropolitans, but above the rank of ordinary bishops suffragans of metropolitans, *E. Chryssos*, Zur Entstehung der Institution der autokephalen Erzbistümer, BZ 62 (1969) 263;Oxford Dictionary of Byzantium, ed. *A. Kazhdan*, Oxford 1991, I, 155–156 (*A. Papadakis*).

[22] Although only a bishop, suffragan of the metropolitan of Pissinous, bishop Theodosius of Amorium participated actively in the disscusions of the Council, Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio, ed. *J. D. Mansi*, I–XXXI, Florentiae – Venetiis 1758–1798: XIII, 17 D – 20 A, 20 C. For his signatures at the acts of the Council, cf. *Mansi*, XII, 1098 A; XIII, 141 B, 368 B.

[23] Synaxarium, 519.17–520.1.

[24] Notitiae, 1.239.

[25] Notitiae, 2.77.

[26] Notitiae, 4.39, 477; Georgii Descriptio, 40a, 513–514.

[27] Notitiae, 7.654; 9.528; 10.634; Georgii Descriptio, 82, l. 1742. However, some of the Mss. of the *notitia 8*, Notitiae, 8.48, held again that Amorium was metropolitan see of the eparchy of Galatia, but, as J. Darrouzès had explained, it was due only to the tendency of imitation of the old eparchical organization

the content of the *notitia 4* is far closer to the content of the *notitia 2*, from the beginning of the 9th century, then to the content of the *notitia 7*, from the beginning of the 10th century. On the other side, the fact that the hierarch of Amorium appears in the *notitiae* first as a metropolitan of one eparchy, and then as a metropolitan of another eparchy, could be taken as a direct testimony supporting the thesis about the discontinuity of the metropolitan rank of the see of Amorium.

There can be no doubt that the reason for the discontinuity was the catastrophe that befell Amorium on August 12th, 838, when, after the thirteen-days siege, the forces of caliph Al-Mutasim (833–842), sacked the city. What followed was the complete destruction and devastation of the city, slaughter and enslavement of its citizens.[28] Quite naturally, a city with no people could have no bishop or metropolitan. Amorium remained deserted for the ensuing seven years. Only on September 16th, 845, after a treaty had been signed, the Arabs released the captured inhabitants of Amorium and they were allowed to return to their city and people it again.[29]

In any case, after the destruction of the city in 838, the metropolitan see of Amorium existed no more. First information on the church of Amorium after 838 come from the end of 859 or the beginning of 860, when emperor Michael III (842–867) and patriarch Photius (858–867, 877–886) sent a delegation to Rome, to pope Nicholas I (858–867), with letters and gifts. The delegation consisted of protospatharius Arsaber, as emperor's representative, and four church dignitaries, as representatives of the patriarch – Methodius, metropolitan of Gangra, Samuel, archbishop of Chonae, Zachariah, bishop of Taormina and Theophilus, bishop of Amorium.[30] At the council held in Constantinople in 869/870, the last two claimed that they had

and of ignoring of the new names and eparchies, as in all other cases in the same *notitia*, Notitiae, 8, p. 290, comm. The Ms. used by H. Gelzer for his edition of the *Nova Tactica*, that was later split by Darrouzès into the *notitia 8* and *notitia 9*, has no notes about the eparchies within the list of the metropolitan sees, Georgii Descriptio, 58, l. 1157, while in the list of the suffragans of metropolitans there is clear reference that Amorium was a metropolitan see of the eparchy of Phrygia, Georgii Descriptio,82, l. 1742.

[28] On the fall of Amorium in 838 and the fate of its inhabitants, cf. Iosephi Genesii Regum libri quattuor, edd. *A. Lesmueller-Werner – I. Thurn*, Berolini – Novi Eboraci 1978, (III, 14) 49.66–73; Symeonis magistri et logothetae Chronicon, ed. *S. Wahlgren*, Berolini – Novi Eboraci 2006, 130.32–33; Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1838, (III, 33–36) 129.8–134.21; Pseudo-Symeon, Theophanes Continuatus et all., 638.12–640.2; Georgius Monachus Continuatus, Theophanes Continuatus et all., 804.19–805.22; Skazanija o 42 amorijskih mučenikah", 1–90; *Vasiliev*, Arabes I–1, 161–173; *W. Treadgold*, The Byzantine Revival 780–842, Stanford 1988, 297–305; *A. Kazhdan*, Hagiographical notes, Byz 56 (1986) 159.

[29] *Vasiliev*, Arabes I–1, 201–203; *Kazhdan*, Hagiographical Notes, 159.

[30] Nicetas David, The Life of Patriarch Ignatius, edd. *A. Smithies*, *J. M. Duffy*, Washington 2013 (CFHB 51), 42.15–31; Liber pontificalis II, ed. *L. Duchesne*, Paris 1955, 154.21–155.10, 158.15–27; *Mansi*, XVI, 4 B–C; Photii patriarchae Constantinopolitani epistulae et amphilochia, I–IV, edd. *B. Laourdas – L. G. Westerink*, Lipsiae 1983–1986, no. 288; Nicolai I papae epistolae, ed. *E. Perels*, MGH, Epp. VI, Epp. Karolini aevi IV, Berolini 1925, 458.36–459.4, 505.31–34, 513.13–19; *F. Dvornik*, Le schisme de Photius. Histoire et légende, Paris 1950, 116–124. The last two were bishops, overthrown by patriarch Ignatius (847–858, 867–877) because of their cooperation with Gregory Asbestas, the metropolitan of Syracuse, the act allegedly recognized by pope Benedict III (855–858), so that new pope Nicholas I would not have them recieved as bishops and cocelebrants, *Mansi*, XVI, 58 C–D. However, as supporters of his friend Gregory Asbestas, they were rewarded by patriarch Photius and even more promoted, so Zachariah was moved from the position of the bishop of a small Sicilian town of Taormina to the important position of metropolitan of Chalcedon, *Dvornik*, Schisme, 108; *P. Komatina*, Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I, Beograd 2014, 133.

been ordained bishops already during the pontificate of patriarch Methodius (843–847).[31] In the case of Zachariah of Taormina, it was quite true. Namely, patriarch Methodius sent the then priest Zachariah as his envoy to Rome, but, while he, on his way to Rome, stayed in Sicily, the then metropolitan of Syracuse, Gregory Asbestas, ordained him bishop of Taormina. The action was contrary to the canons, and Gregory was called to Constantinople to defend himself before the patriarch.[32] Thus, there is no reason to doubt that Theophilus was ordained bishop of Amorium also during the pontificate of patriarch Methodius. Because Amorium was destroyed and devastated in 838 and its inhabitants realeased from the Arab captivity only in September 845, it seems that Theophilus was most probably the first bishop of the restored and repopulated Amorium, ordained at the end of 845.

What is of interest for the issue we discuss here is the question of the rank the said Theophilus held in 859/860. The author of the Life of pope Nicholas I in the *Liber Pontificalis* makes a clear distinction between the ranks of the ecclesiastical members of the Constantinopolitan delegation. According to him, Methodius was a metropolitan, Samuel was a bishop, and Zachariah and Theophilus were *deprived of the honor of episcopate* (*...depositi ab honore episcopatus...*).[33] According to the *Vita Ignatii*, too, Theophilus of Amorium was an ordinary bishop.[34] But, what is important to underline is that the author of that work, Nicetas David Paphlagon, makes clear distinction between the rank of Theophilus and the rank of Samuel of Chonae. According to him, Samuel of Chonae had been up to the very same time just an ordinary bishop, suffragan of the metropolitan of Laodiceia, but by the decision of patriarch Photius he was freed from the subordination to the said metropolitan and raised to the rank of autocephalous archbishop, subordinated directly to the patriarch of Constantinople.[35] Theophilus of Amorium was, however, for Nicetas David obviously an ordinary bishop, at the bottom of the hierarchy of the Patriarchate.[36] That confirms the thesis that a serious degradation in the rank of the hierarch of Amorium occured in the meantime, which could have only been a consequence of the events of 838.

The *Life of Blasius of Amorium*, a Saint who originated from Amorium and died in 912, also gives some information on the church conditions in Amorium and its surroundings in the mid-9th century. According to it, the Saint, whose baptismal name was Basil, *originated from the city of Amorium, the village of Aplatianae*, which was, however, *subordinated to the enory of pious and glorious metropolitan see of*

[31] *Mansi*, XVI, 328 E sq.

[32] Pseudo-Symeon, 671.1–5.

[33] Liber pontificalis II, 154.22–23.

[34] Life of Ignatius, 42.21.

[35] Life of Ignatius, 42.22–23. That rank was not known in the hierarchy of the Roman Church, cf. *Komatina*, Osnivanje, 39–40; *Isti*, Moravski episkop Agaton na Fotijevom saboru 879/880. g., Srpska teologija danas 2009, prir. *B. Šijaković*, Beograd 2010, 362, so that was probable reason why the author of the pope's biography in the *Liber pontificalis* doesn't use it while reffering to Samuel, calling him bishop instead.

[36] At the Council of 869/870, Metrophanes, the pro-Ignatian metropolitan of Smyrna, stated that Photius had sent *four metropolitans to the most holy pope to Old Rome*, *Mansi*, XVI, 416 E. That information contradicts those give by the *Liber pontificalis*and Nicats David, although provide by a contemporary, it is for many reason incorrect, as shown by *Laurent*, Notitia, 465, n. 6. Nevertheless, he was also wrong when supposing that both, Theophilus of Amorium and Samuel of Chonae were autocaphalous archbishops.

Pissinous.[37] Later, when he *reached the zenith of the first age*, his parents decided that he should be consacrated a subdeacon. The consecration was performed by the *great hierarch of the said holy metropolitan see*, metropolitan Eustratius.[38] We read further that the same Eustratius was a disciple of the *great Ignatius, who was at that very time the lighthouse of justice to Constantinople and who was leading its people divinely and piously towards the teachings of rightousness*,[39] which means that Blasius was consacrated a subdeacon between 847 and 858, when Ignatius held the patriarchal throne of Constantinople for the first time. I would not examine here the question why, according to the author of the *Life*, the village of the Saint's origine was in the *enory* of the metropolitan of Pissinous, even though it belonged to the *city* of Amorium,[40] and why the consecration of the young Basil/Blasius to the rank of subdeacon was performed by the metropolitan of Pissinous and not by the bishop of Amorium.[41] I would only underline that all of that clearly testifies that between 847 and 858 Amorium with its surroundings belonged to the metropolitan see of Pissinous, which confirms the thesis that at that time Amorium was just an ordinary bishopric subordinated to the metropolitan of Pissinous, and not the metropolitan see of its own, as it had been before 838, nor the autocephalous archbishopric, as it had been even earlier.

Amorium became a metropolitan see once again certainly before the end of 879. At the Council of Constantinople, known as the *Photian Council*, which began at that time, a certain Bessarion of Amorium was present, and his name was recorded near to the top of the list of the participants, among the names of the metropolitans.[42] I would not examine here the possible reasons that could have led to the restoration of the metropolitan see of Amorium,[43] but only wish to assert that the restored metropolitan see got the jurisdiction over the same bishoprics it had before 838, as is evident from the *notitiae episcopatuum* of the 10th century.[44]

---

[37] Vita S. Blasii Amoriensis, AASS Novembris IV, edd. *H. Delehaye – P. Peeters*, Bruxellis 1925, 659. For a short overiew of the text and its data, cf. *H. Grégoire*, La vie de Saint Blaise d'Amorium, Byz 5 (1929–1930) 391–414.

[38] Vita Blasii Amoriensis, 660.

[39] Vita Blasii Amoriensis, 660.

[40] In the Roman and Byzantine Empire, the area of the jurisdiction of a bishop was conterminous with the administrative area of the *city* (polij, civitas) the church of wich he led, *J. F. Niermeyer*, Mediae Latinitatis Lexicon Minus, Leiden 1976, 183. A number of *cities* formed a *province*, that is, an *eparchy*, so that the bishop of the *capital city* (*metropolis*) of that *province* was a *metropolitan* of the bishops of all of its *cities*.

[41] *Laurent*, Notitia, 466–467.

[42] *Mansi*, XVII, 373 C.

[43] The first possible reason for the restoration of the metropolitan see of Amorium is that it could have been a reword patriarch Photius gave the bishop Theophilus, his loyal supporter, who after Photius' enthronement on December 25th, 858, regained all the pastoral rights in his bishopric which he had been deprived of by the decision of the former patriarch Ignatius. But, in the acts of the Council of Constantinople of 869/870, held during the second pontificate of Ignatius (867–877), at which Theophilus was again persecuted for being the follower of Photius, there are no implications that Theophilus was granted the metropolitan rank by Photius, *Mansi*, XVI, 328 E sq. Another, and in my oppinion more probable reason was the high estimation and reverence the Forty-two martyrs of Amorium had in the Empire at that time, which was especially emphasized by the construction and consecration of the church in honor of them in Constantinople by emperor Basil I (867–886), Skazanija o 42 amorijskih mučenikah", 278–279; *Honigmann*, Notitia, 210; *Kazhdan*, Hagiographical notes, 152. It could have been the very opportunity that made the emperor decide to restore the matropolitan rank to the church of the city of Amorium.

[44] Notitiae, 7.654–659, 9.528–533, 10.634–639; Georgii descriptio, 82, l. 1742. For the case of the *notitia 8*, cf. n. 27.

Maximianae. In the *notitia 4* there was also recorded the bishopric of the city of Maximianae, as a suffragan of the metropolitan of Nicaea.[45] In one of the mss., the *Vaticanus graecus 1167*, there is a note that the bishopric of Maximianae was established by metropolitan Nicephorus of Nicaea, who held that position in the mid-9th century. It is not known when he assumed the office, but it is known that he remained in it until 877/878.[46] This led V. Laurent and V. Grumel to the conclusion that the *notitia 4* was composed after the establishment of the said bishopric, that is, most probably between 845/846 and 863–869, according to Laurent, or between 848 and 858, according to Grumel.[47] However, J. Darrouzès warned that the bishopric of Maximianae was not recorded in the archtype of the *notitia 4*, so that its inclusion in later mss. of the *notitia* could not be taken as a base for the dating its composition.[48]

Notes on the West and Isauria. Crete. *Notitia 4* contains a separate passage for the church provinces that traditionally had been part of the jurisdiction of the Church of Rome, but after 732, due to the emperors' will, were subordinated to the Patriarchate of Constantinople. That passage is accompanied by the note on the church province of Isauria and its metropolis Seleucia, which originally had formed part of the Patriarchate of Antioch, but it too became part of the Patriarchate of Constantinople by the time of the composition of the *notitia 4*. The passage is found at the very end of the *notitia*, after the list of the metropolitan suffragans according to their matropolitan sees, which ends with the list of the suffragans of the metropolitan see of Amorium, the newest of all the metropolitan sees.[49] Data provided by that passage are useful primarily for the reconstruction of the process of incorporation of the eparchies once under the Church of Rome and the Patriarchate of Antioch within the area of the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople during the 8th and 9th century. Nevertheless, there is one piece of information in that passage which is of utmost importance for the dating of the composition of the *notitia 4*.

That passage of the *notitia 4* contains the following list of the metropolitan sees of the *Western provinces*: Thessalonica, Syracuse, Crete, Corinth, Rhegium, Nicopolis, Athens and Patras.[50] We should pay attention on the mention of Crete.[51]

As it is well known, Crete fell under the dominion of the Arabs in 827/828.[52] The population of the island was enslaved, and the Christians were allowed to keep

---

[45] Notitiae, 4.159; Georgii descriptio, 12, l. 207.

[46] *Laurent*, Notitia, 467–469; *Grumel*, Notitia, 198–207.

[47] *Laurent*, Notitia, 467–472; *Grumel*, Notitia, 207.

[48] Notitiae, 44–45. The same should be said about the bishopric of **Taion**, Notitiae, 4.198, which was also used by *Laurent*, Notitia, 469, as an argument for dating the *notitia*.

[49] Georgii descriptio, 27, ll. 520–529; Notitiae, 4.483–493. The editor of the last edition, J. Darrouzès, thought the end of the list of metropolitan sees a more appropriate place for the passage but the end of the list of the suffragans of the metropolitans, Notitiae, 249, n. 39, 260, n. 483.

[50] Georgii descriptio, 27, ll. 521–527; Notitiae, 4.484–491.

[51] About Crete, cf. Notitiae, 2.10, 207–227 (with suffragans); 4.486; 5.37.

[52] Genesius, (II, 10–11) 32.81–34.35; Theophanes Continuatus, (II, 20–23) 73.5–78.3; Symeonis Chronicon, 129.5; Pseudo-Symeon, 622.8–624.8; Georgius Monachus Continuatus, 789.1–7; *Vasiliev*, Arabes I, 49–61; *Treadgold*, Revival, 251–254.

The Arabs conquered and destroyed twenty-nine cities in Crete, *Vasiliev*, Arabes I, 56. Notitiae, 2.207–227, list the names of twenty bishoprics in the island at the beginning of the 9th century, amongst them Gortyna was a metrpolitan see. On the church organization of Crete before the fall to the Muslim rule,

their cult in one city only.[53] Those who escaped death and capture, amongst them some monks and bishops, fled to the mainland, mainly to Thessalonica and Constantinople.[54] Muslim rule in Crete lasted almost a century and a half, until 961.[55] After the liberation of the island it was necessary to reevagelize it, because the Christian faith had almost vanished in it until then, either because of the forcible conversion of the population to Islam, or because of its alienation from the recognized Christian dogmas and rites.[56] After *notitia 4*, Crete was mentioned in no *notitia episcopatuum* until the *notitia 10*,[57] which was composed in the second half of the 10th century, that is, after the liberation of Crete from the Arab rule in 961. Thus, we may conclude that during the Arab rule in the island of Crete between 828 and 961, while the remains of the Christian faith were being uprooted, there was no church organization in the island, because of which the island was not mentioned in the *notitiae episcopatuum* from that period. That's why we may assume that the *notitia 4* had been composed before the Arabs took Crete in 827/828.

---

cf. *I. Papadopoulos*, ~H Krhth upo touj Sarakhnouj, Athēnai 1948, 46–50; *D. Tsougarakis*, Byzantine Crete 5th – 12th centuries, Athens 1988, 197–208, 216 sq.

[53] Genesius, (II, 10) 33.17–20; Theophanes Continuatus, (II, 23) 77.13–16;Symeonis Chronicon, 129.5; Pseudo-Symeon, 623.4–7; Georgius Monachus Continuatus, 789.1–8; *Vasiliev*, Arabes I, 56–57.

The same Byzantine authors tell that the last metropolitan of Gortyna, head of the church of the island, Cyril, died at that occasion as a martyr by the Sarazin sword, Genesius, (II, 11) 33.28–34.35; Theophanes Continuatus, (II, 23) 77.16–78.3; Pseudo-Symeon, 624.5–8; *Vasiliev*, Arabes I, 57, n. 2. However, *I. Papadopoulos*,~Uparceikai deuteroj {AgiojKurillojGortunhj*, EEBΣ 16 (1940) 247–251, tried to reject that information and to prove that the said authors at that place transmitted the report of the martyr death of an earlier Cyril of Gortyna, during the Decius' persecutions of Christians, in the mid-3rd century. That oppinion prevails in leterature, *N. Tōmadakēs*, ~H \Apostolikh \Ekklhsia thj Krhthj kata touj ai) H – IG , EEBΣ 24 (1954) 72–73;*Tsougarakis*, Byzantine Crete, 209, n. 58.

[54] The fate of the Cretans is reported by the *Life of Nicholas the Studite*, who was a Cretan by origin himself, Vita S. Nicolai Studitae, PG 105, 865 B–C, 876 B – 877 A. Life of Ignatius, 66.4–7, mentions certain Basil, *who had earlier been a bishop in Crete*, but who then, *due to the invasion of the Agarenes*, had to flee to Thessalonica, where he became a metropolitan, and in 862/863, as a supporter of patriarch Ignatius, he openly confronted the emperor Michael III, cf. *Tōmadakēs*, \Apostolikh \Ekklhsia thj Krhthj, 73–75; Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. 1. Abt. (641–867), ed. *R.–J. Lilie et all.*, Berlin – New York 1999–2002, no. 941. At the Council in Constantinople in 869/870 there was present another *Basil, archbishop of Crete*, *Mansi*, XVII, 496 D, but his status is not certain at all, as well as the use of the title *archbishop of Crete*, instead of that of *metropolitan of Gortyna*, *Tōmadakēs*, \Apostolikh \Ekklhsia thj Krhthj, 76. In any case, his mention at that one place in the sources is not enough to support the claim that the church organization of the island persisted after the Arabs conquered Crete, as supposed by *Tsougarakis*, Byzantine Crete, 209–213.

[55] On Muslim rule in Crete in 828–961, cf. *Papadopoulos*, Krhth, 61–89; *Tsougarakis*, Byzantine Crete, 30–58.

[56] In the process of reevangelization of Crete a prominant role was played by a famous Saint of the 10th century, St. Nicon „Metanoeite", who came to the island immidiately after its liberatin in 961 and stayed in it for seven years, restoring the Christian faith and the church organization, cf. The Life of Saint Nikon, ed. *D. Sullivan*, Brookline/Mass. 1987, § 20–21.

Tsougarakis, Byzantine Crete, 209–213, thought that the Arabs permitted the population of Crete to practice the Christian faith undisturbedly, while the metropolitans and bishops continued to be ordained regularly, but used to live outside the island, which is, in my oppinion, wrong. The unexistance of the church organization in Crete during the period 828–961 is attested by the so-called *Synodicon of Sybrita*, which ennumerates only the names of the Cretan metropolitans who held that position after 961, *V. Laurent*, Le synodicon de Sybrita et les métropolites de Crète aux Xe-XIIIe siècles, EO 32 (1933) 385–412.

[57] Notitiae, 10.466–476. Crete is mentioned only in the *notitia 3*, Notitiae, 3.14, 239–250, but it is in its entirety a special problem, on which, cf. *Komatina*, Crkvena politika, 244–246, 303–312, 314–315.

All of the so far exemined gives a firmer ground for more precise dating of the composition of the *notitia 4*. Because it lists Amorium as the newest of the metropolitan sees of the Patriarchate of Constantinople, it has to be posterior to the *notitia 2*, according to which Amorium had still been autocaphalous archbishopric. The *notitia 2* was composed between 805/806 and 814. Because Amorium was mentioned as the metropolitan see at the end of 814, it could have got that rank before that moment and after the compositon of the *notitia 2*, and that event makes the *terminus post quem* for the composition of the *notitia 4*. The sack of Amorium by the Arabs and the loss of the metropolitan rank for its church in 838 make a clear *terminus ante quem*. However, because it lists the church of the island of Crete among the metropolitan sees of the *Western provinces*, it is quite certain that the *notitia 4* was composed before the Arabs conquered the island and destroyed the church organization in it, in 827/828. Thus, the *notitia 4* should have been composed between 805/806–814 and 827/828.

Composition of the *notitia 6*

Notitia 6 contains only the list of metropolitan sees and a separate passage on *Western provinces*, just as the *notitia 4*, without lists of autocephalous archbishops and suffragan bishops of the metropolitan sees.

In its content, the list of metropolitan sees of the *notitia 6*[58] resembles that of the *notitia 4*[59] in everything except that there are two more metropolitan sees, which are not present in the list of the *notitia 4*. Those are Trebizonde[60] and Seleucia.[61] The two metropolitan sees are listed at the very end of the list, after the metropolitan see of Hieropolis in Phrygia Capatiana,[62] the last one in the „original" order of metropolitan sees of the Patriarchate,[63] and near to, that is one of them immidiately before, another immidiately after, the metropolitan see of Amorium,[64] which was mentioned for the first time in the *notitia 4*.[65] Thus, it is clear that all of the three were new metropolitan sees, recently included in the part of the hierarchy of the Patriarchate which incompassed metropolitan sees, with the fact that Amorium got that rank prior to the other two.[66] There is one more thing that the three metropolitan sees had in common in the text of the *notitia 6* – none of them was assigned a name of the eparchy of which each of them was a metropolitan see.[67] All of the three metropolitan sees were new ones in the hierarchical order of the Patriarchate, but because Amorium appears with that rank already in the *notitia 4*, while Trebizonde and Seleucia are mentioned in the list of the metropolitan sees for the first time in the

[58] Notitiae, 6.1–36.
[59] Notitiae, 4.6–39.
[60] Notitiae, 6.34.
[61] Notitiae, 6.36.
[62] Notitiae, 6.33.
[63] Notitiae, 1.38, 450–455.
[64] Notitiae, 6.35.
[65] Notitiae, 4.39.
[66] The fact that Trebizonde was listed before Amorium is of no importance, because it is thaught that those sees that got the metropolitan rank after Hierapolis in Phrygia Capatiana were not by default listed according to the chronological order of their promotion, cf. Notitiae, 7.673–690, p. 287, comm.
[67] It was unlike Amorium in the *notitia 4*, where it was mentioned as a metropolitan see of the eparchy of Galatia, Notitiae, 4.39.

notitia 6, it is clear that the *notitia 6* is posterior to the *notitia 4*, composed between 805/806–814 and 827/828. At the same time, the fact that it lists the metropolitan see of Amorium testifies that it was composed certainly before the fall of Amorium on August 12th 838.

The passage about the *Western provinces* in the *notitia 6* contains another important distinction comparing to the same passage of the *notitia 4*. There is no Crete in it.[68] That fact clearly testifies that the notitia was composed after the Arabs took the island in 827/828. Thus, the notitia 6 was composed certainly between 827/828 and 838. However, the composition of it could be dated more precisely. It depends on the reconstruction of the circumstances under which Trebizonde and Seleucia became metropolitan sees of the Patriarchate of Constantinople.

Trebizonde. In the *notitia 1* Trebizonde is just an ordinary bushopric, suffragan see of the metropolitan of Neocaesaria in the eparchy of Pontus Polemoniacus.[69] However, already in the *notitiae 2* and *4* it appears as both, the suffragan see of the metropolitan of Neocaesaria and as an autocephalous archbishopric,[70] the last rank holding also according to the *notitia 5*,[71] which contains no list of the suffragans of the metropolitans, only to be mentioned in the *notitia 6* as one of the newest metropolitan sees.[72] All of that testifies about an evident, but gradual, rise of this episcopal see. That rise began certainly with the Seveth ecumenical council in Nicaea in 787, because the name of the bishop of Trebizonde is found in the acts of the council near to the top of the lists of participants, among the metropolitans, thanks to the fact that a certain metropolitan Christophorus signed the acts once as the *bishop of Phasis, that is, Trebizonde*,[73] and another time as the *bishop of Trebizonde* only.[74]

J. Darrouzès thought that the rise of Trebizonde was inseparably connected with the disappearance of the metropolian see of Phasis in the eparchy of Lazica,[75] and that Trebizonde took its place since the mentioned council of 787. The fact that Phasis as the metropolitan see of the eprachy of Lazica continued to appear in the *notitiae 2*, *4* and *5*,[76] he tried to explain by posing a hypothesis that it was only the title of the metropolitan of Phasis that was preserved, while the see itself disappeared and its place in the hierarchy was taken over by Trebizonde.[77] Concerning the *notitia 6*, in which both, the metropolitan see of Phasis and that of Trebizonde were mentioned,[78] his explanation was that *it represents exactly the conditions at the Council of 787*.[79]

[68] Notitiae, 6.37–46.

[69] Notitiae, 1.234.

[70] Notitiae, 2.78, 296; 4.75, 251.

[71] Notitiae, 5.78.

[72] Notitiae, 6.34.

[73] Cristoforoj anaxioj episkopoj tou Fasidoj htoi Trapezountoj, *Mansi*, XIII, 137 C; *J. Darrouzès*, Listes épiscopales du concile de Nicée (787), REB 33 (1975) 17.

[74] Cristoforoj anaxioj episkopoj Trapezountoj, *Mansi*, XIII, 384 A; *Darrouzes*, Listes, 17.

[75] *J. Darrouzes*, Remarques sur de creations d'eveches byzantins, REB 47 (1989) 210–213.

[76] Notitiae, 2.31, 482–486; 4.32, 434–438; 5.27.

[77] *Darrouzes*, Remarques, 212–213.

[78] Notitiae, 6.27, 34.

[79] *Darrouzes*, Remarques, 212.

So, J. Darrouzès had an oppinion that Trebizonde became a metropolitan see in 787, in the place of Phasis. However, there are several facts that speak against the identification of the two sees. The text of the *notitia 6* lists two metropolitan sees – Phasis at the 27th place in the hierarchy of the metropolitan sees, and Trebizonde at the 34th place.[80] The *notitiae 2*, *4* and *5*, all of which are posterior to the Council of 787 and prior to the *notitia 6*,[81] list Phasis at the 27th place in the list of the metropolitan sees, and Trebizonde at the 35th, 36th and 37th place in the list of the autocephalous archbishops respectively, and at its old place in lists of the suffragan bishops of the metropolitan of Neocaesaria. In all those lists Trebizonde is only described as belonging to the eparchy of Pontus Polemoniacus,[82] with no indication of any kind of its relation with the eparchy of Lazica. Those facts testify that the episcopal sees in question were at that time two different and urelated sees. The rise of the see of Trebizonde was completely independent from the fate of the see of Phasis and it was not its replacement at the head of the eparchy of Lazica.[83]

The rise of Trebizonde could have had any connection to the fate of the see of Phasis only at its very beginning, at the time of the Council of 787. Namely, in the acts of the Council there are signatures of a certain Christophorus who signed the acts firstly as the *bishop of Phasis*,[84] then as the *bishop of Phasis, that is, Trebizonde*, and then as the *bishop of Trebizonde*.[85] He was indeed, as it seems, representing both cities. However, his original title was that of the *bishop* (that is, *metropolitan*) *of Phasis*. How, then, he came in connection with Trebizonde? As the majority of scholars assume, exactly at that time, in 786/787, there occured a revolt of the Abkhazians against the imperial rule, during which they conquered the province of Lazica.[86] The metropolitan of Phasis could have in those circumstances taken refuge in Trebizonde, the imperial stronghold nearest to his province. If the episcopal see of Trebizonde was at that time vacant, he could have easily taken the place of its head,[87] while simultanously keeping his original position as the metropolitan of Phasis, and in that way he could have represented both cities at the Council, although he could have simply become the administrator of the vacant see of Trebizonde, as similar cases occured many times in the church history. In any case, after his death different bishops were to be elected for the two sees. However, soon after Trebizonde was detached from the jurisdiction of the metropolitan of Neocaesaria and promoted to the rank of the autocaphalous archbishopric, which was attested in the *notitiae 2*, *4* and *5*,[88] but it stil was not deleted from the list of the suffragans of the metropolitan of Neocaesaria.[89]

[80] Notitiae, 6.27, 34.

[81] We will discuss the time of the composition of the *notitia 5* later on.

[82] Notitiae, 2.78, 4. 75, 5.78.

[83] *C. Zuckerman*, Byzantiums's Pontic Policy in the *Notitiae episcopatuum*, ed. *C. Zuckerman*, La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar, ed. *C. Zuckerman*, Monographies 25, Paris 2006, 227.

[84] *Mansi*, XII, 994 C, among the metropolitans.

[85] *Mansi*, XIII, 137 D, 384 A.

[86] *B. Martin-Hisard*, Constantinople et les archontes du monde Caucasien dans le Livre des cérémonies, II, 48, éd. *G. Dagron*, Byzance et ses voisins, TM 13 (2000) 459, n. 679.

[87] *Zuckerman*, Pontic Policy, 227.

[88] Notitiae, 2.78, 4. 75, 5.78.

[89] It was like the case of Amorium in the *notitia 2*, Notitiae, 2.77, 301. Cf. above.

Thus, we should look closely at which could have contributed to such a promotion of the see of Trebizonde, which resulted in it becoming a metropolitan see, attested in the *notitia 6*. There was an event in the history of the city of Trebizonde in the first half of the 9th century which exceeded all the other, and which, as scholars believe, could have had decisive impact on the church status of the see of Trebizonde.[90] After the victorious campaign against the Arabs in the Upper Euphrates region in 837, emperor Theophilus, in order to stregthen the Eastern borders of the Empire towards the Caucasus region, created a new military-administrative unit – the *theme of Chaldia*, the center of which became Trebizonde.[91] With that, this tiny litoral provincial city became one of the major administrative centers of the Empire. In that new capacity, it could have become also a major center of the ecclesiastical organization, becoming a metropolitan see, also by the will of the emperor.[92]

Already V. Laurent noticed that it was understandable that the appearance of a military commander bearing the title of *patricius strategus of Chaldia*,[93] could have resulted in the intention of the ecclesiastical hierarch of the city to reach the similar rank,[94] so that there would have been an *metropolitan of Chaldia* beside the *strategus of Chaldia*. However, in the *notitia 6*, where the metropolitan of Trebizonde was mentioned for the first time, the name of his eparchy was not noticed.[95] J. Darrouzès considered it certain that it was Lazica, becuse Trebizonde is mentioned as the metropolitan see of the eparchy of Lazica in the later *notitiae* (*notitiae 7*, *8–9*, *10*).[96] However, as it has been already shown, the rise of the see of Trebizonde was not related to the fate of the eparchy of Lazica and its metropolitan see of Phasis, and in all the *notitiae* that testified about the rise of Trebizonde before the *notitia 6* – the *notitiae 2*, *4* and *5* – it had been always mentioned as belonging to its original eparchy, that of Pontus Polemoniacus.[97] As a newly established metropolitan see within the same eparchy, Trebizonde too could have got the name of the *metropolitan see of the eparchy of Pontus Polemoniacus*, the same held by Neocaesaria, to which it had been once subordinated. However, if the promotion of the church of the city of Trebizonde to the metropolitan rank was closely linked to the establishment of the theme of Chaldia with its center in the city, the new metropolitan see could have indeed taken the name of the *metropolitan see of Chaldia*. Documentary sources of the 9th and 10th century confirm that the metropolitan of Trebizonde pretended to the title of the head of the church in Chaldia – there exist a seal of *bishop John of Chaldia* from the first half of

[90] *Darouzes*, Remarques, 214–215; *V. Laurent*, Le Corpus des Sceaux de L'empire byzantine, tome V: L'Eglise, Paris 1963, no. 659.

[91] *Treadgold*, Revival, 295, 337–340. Chaldia held the rank of a *doukaton* before it was promoted to the rank of a *theme*.

[92] The case that the thematic reorganization of a region affected its ecclesiastical reorganization is well attested by the exemple of the creation of the *theme of Peloponessus* and the establishment of the metropolitan sees of Athens and of Patras, cf. *Komatina*, Osnivanje, 32–50.

[93] Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, éd. *N. Oikonomidès*, Paris 1972, 49.10.

[94] *Laurent*, Sceaux, no. 659.

[95] Notitiae, 6.34.

[96] *Darrouzes*, Remarques, 212–213; Notitiae, 7.33, 556; 8.35; 9.416; 10.498.

[97] Notitiae, 1.234; 2.78, 296; 4.75, 251; 5.78.

the 9th century,[98] and letters of patriarch Nicholas Mysticus (901–907, 912–925) to the *metropolitan Basil of Chaldia*.[99]

We may conclude that the church of Trebizonde got the rank of the autocephalous archbishopric of the eparchy of Pontus Polemoniacus soon after the Seventh ecumenical council of 787, and that it then, in 837, after the emperor Theophilus created the *theme of Chaldia*, centered in the city of Trebizonde, was promoted, again by the will of the emperor, to the status of the metropolitan see of the new *eparchy of Chaldia*. Its new rank was soon afterwords noticed in the *notitia 6*.[100] Even though in the *notitiae* of the 10th century (*notitiae 7*, *8–9*, *10*) it is mentioned as the *metropolitan see of the eparchy of Lazica*,[101] the fact that patriach Nicholas Mysticus in official correspondence addressed the metropolitan of Trebizonde as *metropolitan of Chaldia*,[102] testifies about a vivid memory of such a titulature in Trebizonde and Constantinople alike.

Seleucia. According to the *notitia 4*, Seleucia, the metropolitan see of the eparchy of Isauria, which once had been a part of Patriarchate of Antioch, was included into the hierarchy of the Patriarchate of Constantinople, and was listed along with the metropolitan sees of the *Western provinces*, once under the jurisdiction of Rome, in a separate passage of the *notitia*. However, in the *notitia 6*, unlike churches of those *Western provinces*, which are still listed separately,[103] Seleucia of Isauria appears within the basic list of metropolitan sees under the jurisdiction of the patriarch of Constantinople, at the last place of it, just after the metropolitan sees of Trebizonde and Amorium, the two newest in that hierarchy.[104] It thus seems that it lost its special status as a former part of the Patriarchate of Antioch and was fully integrated within the hierarchy of the Patriarchate of Constantinople during the time between the composition of the *notitia 4* and *6*, unlike the metropolitan sees of the *Western provinces*, which were fully integrated within the Constantinopolitan hierarchy only at the beginning of the 10th century.[105]

Why the metropolitan see of Seleucia of Isauria so easily became full part of the Patriarchate of Constantinople and why it happened during the third or fourth decade of the 9th century? The explication, most probably, lies, as in the case of Trebizonde, in the changes of the military-administrative organization that took place in the border area of the Empire towards the Arabs in the region of the Taurus Mountains. Namely, during

[98] *Laurent*, Sceaux, no. 659.

[99] Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters, ed. *R. H. J. Jenkins*, *L. G. Westerink*, Washington 1973, nos. 114.1, 128.1, and also no. 74.18–19. Cf. also *Zuckerman*, Pontic Policy, 226–228.

[100] Old view about the establishment of the metropolitan see of Trebizonde during the pontificate of the patriarch Methodius (843–847), based of the Trebizondine sources of the 14th century, *A. Papadopoulos-Kerameus*, Sumbolai eij thn istorian Trapezountoj, VV 12 (1905) 138–141, is inaccurate and legendary, cf. also *Darrouzes*, Remarques, 210.

[101] Notitiae, 7.33, 556; 8.35; 9.416; 10.498.

[102] Nicholas I, Letters, nos. 74.18–19, 114.1, 128.1; *Zuckerman*, Pontic Policy, 226–228.

[103] Notitiae, 6.37–46.

[104] Notitiae, 6.36.

[105] Metropolitan sees of the *Western provinces* were fully integrated within the hierarchy of the Patriarchate of Constantinople only thanks to the efforts of patriarch Nicholas Mysticus at the beginning of the 10th century, and the testimony about that is preserved in his prelude to the text of *notitia 7*, Notitiae, p. 270.

the fourth decade of the 9th century, emperor Theophilus created a number of *clissuras*, the military-administrative units of lower rank, along the Byzantine-Arab border. There was a *clissura of Seleucia* among them, created in the territory which previously formed *turma* within the *theme of Anatolics*. By turning Seleucia into a separate *clissura*, it became fully independent military-administrative unit, although of a lower rank, with its separate and independent command and administration, subjected directly to the imperial capital.[106] Firmer binding of that region to Constantinople in military-administrative sense might have had as its consequence also its firmer binding to the capital in the field of the church organization.

In the *notitia 6* the metropolitan see of Seleucia is mentioned without a notice on the eparchy it belonged, just as Trebizonde and Amorium.[107] However, in the *notitia 4* it is mentioned as the metropolitan see of the eparchy of Isauria.[108] It was only later, in the *notitiae* of the 10th century (*notitiae 7*, *8–9*, *10*) that it was listed as the metropolitan see of the eparchy of Pamphylia.[109] Thus, there is no reason to doubt that in the *notitia 6* it still represented the eparchy of Isauria.

If we accept that the promotion of the church of Trebizonde to the rank of a metropolitan see was linked to the establishment of the *theme of Chaldia* in 837 and that the full integration of the metropolitan see of Seleucia of Isauria within the regular hierarchical order of the Patriarchate of Constantinople was due to the creation of the *clissura of Seleucia* at that same time, we come to the quite precise date of the compositon of the *notitia 6* – during 837 or the first half of 838.

The problem of the *notitia 5*

Notitia 5 contains only the list of the metropolitan sees, the passage on the sees of the *Western provinces* attached at the end of the list, and the list of the autocaphalous archbishoprics. The data it provides are quite conflicting and pose many obstacles to its precise placing within the context of the *notitiae 2*, *4* and *6*. However, after a close look, we can establish some elements for its dating.

Those elements are the following:

a) The list of the metropolitan sees ends with the see of Hierapolis in the eparchy of Phrygia Capatiana,[110] there is no Amorium, as in the *notitia 4*, neither Trebizonde and Seleucia, as in the *notitia 6*.

---

[106] *Treadgold*, Revival, 315. *Clissurae* were mentioned for the first time in the Arab sources for the period 838–848, *J. Ferluga*, Le Clisure bizantine in Asia Minore, ZRVI 16 (1975) 13. Although the *clissura Seleucia* was not mentioned in the *Tacticon Uspenskij*, the explication of that fact by the editor, N. Oikonomidès, that it was due to a scribal error, and that we should read κλεισουράρχης Σελευκίας instead of κλεισουράρχης Σοζοπόλεως, unattested in any other source, looks quite convincing, *Oikonomides*, Listes, 55.6, 54, n. 35.

[107] Notitiae, 6.34–36.

[108] Notitiae, 4.493. As a metropolitan see of the eparchy of Isauria Seleucia was mentioned also in the *notitia 3*, on which, cf. *Komatina*, Crkvena politika, 244–246, 303–312, 314–315.

[109] Notitiae, 7.512–535; 9.396; 10.679, 732–757.

[110] Notitiae, 5.33.

Place of the ecclesiastical sees of Amorium, Crete, Trebizonde and Seleucia in the hierarchy of the Patriarchate of Constantinople in the 8th and the first decades of the 9th century according to the *Notitiae episcopatuum* 1, 2, 4, 5 and 6:

	Notitia 1 (before 732)	*Notitia 2* (805/806–814)	*Notitia 5* (805/806–814, after Notitia 2)	Independent source (end of 814)	*Notitia 4* (before the end of 814– 827/828)	*Notitia 6* (837/838)
Amorium	bishopric	autocephalous archbishopric	autocephalous archbishopric	metropolitan see	metropolitan see	metropolitan see
Crete		metropolitan see	metropolitan see (in a separate list)		metropolitan see (in a separate list)	
Trebizonde	bishopric	autocephalous archbishopric	autocephalous archbishopric		autocephalous archbishopric	metropolitan see
Seleucia					metropolitan see (in a separate list)	metropolitan see

b) There is a separate passage about the sees of the *Western provinces*,[111] as in the *notitiae 4* and *6*.

c) In that passage, there is Crete,[112] as in the *notitia 4*.

d) In that passage, there is no note on Seleucia of Isauria, unlike the *notitia 4*.

e) In its archtype, most probably, there was no mention of the metropolitan see of Larisa,[113] which is not mentioned in the *notitia 4*, but is in the *notitia 2*.

f) In the list of the autocephalous archbishoprics, there is mention of Trebizonde,[114] just as in the *notitia 2* and *notitia 4*.

What do these facts tell? The presence of Crete within the passage about the *Western provinces* testifies that *notitia 5* was composed before 827/828. The absence of Amorium from the list of the metropolitan sees points that the *notitia* was composed before the end of 814 and that it is older than the *notitia 4*. The presence of Trebizonde within the list of the autocephalous archbishoprics testifies that it belongs to the time of the composition of the *notitiae 2* and *4*. The absence of the note on Seleucia from the passage about the *Western provinces*, however, confirms that it is older than the *notitia 4*, but the very existence of that passage testifies that it is younger than the *notitia 2*, in which there is no such a passage, and that it is close to the *notitia 4*. That is further confirmed by the absence of Larissa from the passage about the *Western provinces*.

Considering all of that, we may assume that the *notitia 5* was composed before the end of 814, but that it is younger than the *notitia 2*, composed between 805/806 and 814, and older then the *notitia 4*, composed between before the end of 814 and 827/828.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani, ed. *H. Gelzer*, Lipsiae 1890.

Ignatii archiepiscopi Constantinopolitani Vita sive Certamen, Auctore Niceta servo Jesu Christi, cognomento Davide Paphlagone, Patrologia Graeca 105, 487–574.

Iosephi Genesii Regum libri quattuor, edd. *A. Lesmueller-Werner – I. Thurn*, Berolini – Novi Eboraci 1978 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 14).

Laurent V., Le Corpus des Sceaux de L'empire byzantine, tome V: L'Eglise, Paris 1963.

Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, éd. *N. Oikonomidès*, Paris 1972.

Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople I. Les actes des patriarches 2: Les regestes de 715 a 1043, ed. *V. Grumel*, Paris 1936.

Liber pontificalis II, ed. *L. Duchesne*, Paris 1955.

[111] Notitiae, 5.34–43.
[112] Notitiae, 5.37.
[113] Notitiae, 5.43, n. 35–43.
[114] Notitiae, 5.78.

Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters, ed. *R. H. J. Jenkins*, *L. G. Westerink*, Washington 1973 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 6).

Nicolai I papae epistolae, ed. *E. Perels*, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae VI, Epistolae Karolini aevi IV, Berolini 1925, 257–690.

Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *J. Darrouzès*, Paris 1981.

Photii patriarchae Constantinopolitani epistulae et amphilochia, I–IV, edd. *B. Laourdas – L. G. Westerink*, Lipsiae 1983–1986.

Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio, ed. *J. D. Mansi*, I–XXXI, Florentiae – Venetiis 1758–1798.

Skazanija o 42 amorijskih mučenikah" i cerkovnaja služba im", izd. *V. Vasil'evskij – P. Nikitin"*, Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk" VIII, 7/2, St-Peterburg" 1905.

Symeonis magistri et logothetae Chronicon, ed. *S. Wahlgren*, Berolini – Novi Eboraci 2006 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 44/1).

Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *H. Delehaye*, Bruxelles 1902.

The Life of Saint Nikon, ed. *D. Sullivan*, Brookline/Mass. 1987.

Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1838 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 45).

Vita S. Blasii Amoriensis, Acta Sanctorum Novembris IV, edd. *H. Delehaye – P. Peeters*, Bruxelles 1925, 656–669.

Vita S. Nicolai Studitae, Patrologia Graeca 105, 863–925.

Литература – Secondary Works

Bury J., A History of the Eastern Roman Empire 802–867, London 1912.

Chryssos E., Zur Entstehung der Institution der autokephalen Erzbistümer, Byzantinische Zeitschrift 62 (1969) 263–286.

Darrouzès J., Listes épiscopales du concile de Nicée (787), Revue des études Byzantines 33 (1975) 5–76.

Darrouzes J., Remarques sur de creations d'eveches byzantins, Revue des études Byzantines 47 (1989) 209–237.

Dvornik F., Le schisme de Photius. Histoire et légende, Paris 1950.

Ferluga J., Le Clisure bizantine in Asia Minore, Zbornik radova Vizantološkog instituta 16 (1975) 9–23.

Grégoire H., La vie de Saint Blaise d'Amorium, Byzantion 5 (1929–1930) 391–414.

Grumel V., La«Notitia» de Basile de Ialimbana. Essai sur la date de composition, Revue des études Byzantines 19 (1961) 198–207.

Honigmann E., Die Notitia des Basileios von Ialimbana, Byzantion 9 (1934) 205–222.

Kazhdan A., Hagiographical notes, Byzantion 56 (1986) 148–170.

Komatina P., Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I, Beograd 2013.

Komatina P., Moravski episkop Agaton na Fotijevom saboru 879/880. g., Srpska teologija danas 2009, prir. *B. Šijaković*, Beograd 2010, 359–368.

Komatina P., Osnivanje Patraske i Atinske mitropolije i Sloveni na Peloponezu, Zbornik radova Vizantološkog instituta 46 (2009) 27–52.

Laurent V., La «Notitia» de Basile l'Arménien. Tradition manuscrite et date de composition, Échos d'Orient 34 (1935) 439–472.

Laurent V., Le synodicon de Sybrita et les métropolites de Crète aux Xe–XIIIe siècles, Échos d'Orient 32 (1933) 385–412.

Martin-Hisard B., Constantinople et les archontes du monde Caucasien dans le Livre des cérémonies, II, 48, éd. *G. Dagron*, Byzance et ses voisins, Travaux et Mémoirs 13 (2000) 359–530.

Niermeyer J. F., Mediae Latinitatis Lexicon Minus, Leiden 1976.

Ostrogorski G., Istorija Vizantije, Beograd 1959.

Oxford Dictionary of Byzantium I, ed. *A. Kazhdan*, Oxford 1991.

Papadopoulos I., ~H Krhth upo touj Sarakhnouj, Athēnai 1948 [*Papadopoulos I.*, Hē Krētē hypo tous Sarakēnous, Athēnai 1948].

Papadopoulos I.,~Uparcei kai deuteroj {Agioj Kurilloj Gortunhj*,]Epethrij ~Etaireiaj Buzantinwn Spoudwn16 (1940) 247–251 [*Papadopoulos I.*, Hyparchei kai deuteros Hagios Kyrillos Gortynēs?, Epetēris Hetaireias Byzantinōn Spoudōn 16 (1940) 247–251].

Papadopoulos-Kerameus A., Sumbolai eij thn istorian Trapezountoj, Vizantijskij Vremennik 12 (1905) 130–147 [*Papadopoulos-Kerameus A.*, Symbolai eis tēn historian Trapezountos, Vizantijskij Vremennik 12 (1905) 130–147].

Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. 1. Abt. (641–867), ed. *R.–J. Lilie et all.*, Berlin – New York 1999–2002.

Tōmadakēs N., ~H]Apostolikh]Ekklhsia thj Krhthj kata touj ai) H – IG ,]Epethrij ~Etaireiaj Buzantinwn Spoudwn 24 (1954) 67–107 [*Tōmadakēs N.*, Hē Apostolikē Ekklēsia tēs Krētēs kata tous ai. VIII–XIV, Epetēris Hetaireias Byzantinōn Spoudōn 24 (1954) 67–107].

Treadgold W., The Byzantine Revival 780–842, Stanford 1988.

Tsougarakis D., Byzantine Crete 5th – 12th centuries, Athens 1988.

Vasiliev A., Byzance et les Arabes I–1, Bruxelles 1935.

Zuckerman C., Byzantiums's Pontic Policy in the *Notitiae episcopatuum*, ed. *C. Zuckerman*, La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar, ed. *C. Zuckerman*, Monographies 25, Paris 2006, 201–230.

Предраг Комаӣина
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ВРЕМЕ НАСТАНКА *ЕПИСКОПСКИХ НОТИЦИЈА ЦАРИГРАДСКЕ ЦРКВЕ* БР. 4, 5 И 6

Нотиција Василија из Јалимбане, данас позната као *нотиција бр. 4*, блиска је по садржају и млађа од *нотиције 2*, која је настала између 805/806. и 814. године, али је и прва у којој се међу митрополитским столицама јавља Аморион. Пошто је епископска столица тог града добила митрополитски ранг пре краја 814. године, а изгубила га услед арабљанског освајања и разарања града 838, то је ово најшири временски оквир за настанак поменуте *нотиције 4*. Међутим, пошто се у њој јавља и митрополија Крита, која није постојала у време арабљанске власти над острвом, између 827/828. и 961. године, може се закључити да је *нотиција 4* настала у периоду између 805/806–814. и 827/828. године.

Нотиција бр. 6 по садржају списка митрополитских столица слична је *нотицији 4*, и као и она садржи Аморион, али за разлику од ње садржи и две нове митрополије – Трапезунт и Селевкију, и не садржи Крит. Присуство Амориона и одсуство Крита сведочи да је настала између 827/828. и 838. године, док помињање митрополија Трапезунта и Селевкије, чији се настанак може повезати са војноадминистративном реорганизацијом у подручју источне

границе Царства, тј. настанком *теме Халдије* са седиштем у Трапезунту и *клисуре Селевкије*, упућује да настанак ове нотиције треба тражити у врло одређеном временском оквиру, 837/838. године.

Коначно, *нотиција 5*, која припада истом временском контексту као и *нотиције 2*, *4* и *6*, може се на основу неких елемената из свог садржаја сместити у временски оквир 805/806–814, после настанка *нотиције 2*, али пре настанка *нотиције 4*.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 355.331:353:94](495.02)"08/09"
DOI: 10.2298/ZRVI1350215C

МИЛОШ ЦВЕТКОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

МЕРАРХ У ТЕМАТСКОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ ОД IX ДО XII ВЕКА*

Текст садржи резултате проучавања функције мерарха, која је припадала војној организацији Царства у рановизантијском периоду, након чега извори о овој дужности више од два столећа не дају никаква обавештења. Средином IX века мерарси постају саставни део тематског устројства. Извесна ограничења у проучавању карактера ове дужности, која проистичу из оскудности изворног материјала, могуће је надоместити сагледавањем општих политичких и војних прилика у Царству, односно праћењем војних реформи које су спровођене у IX и X столећу. Посебан нагласак у раду стављен је на проблем војно-управних компетенција мерарха, које су биле предмет различитих интерпретација у савременој литератури. Један од циљева истраживања био је и утврђивање хронолошког оквира током којег долази до поновног установљења овог чина у византијској војсци.

Кључне речи: мерарх, турмарх, тематска организација.

The text cites the results of the study of the role of merarches, which were a part of the military organization of the Empire in the early Byzantine period. Later historical documents do not give any notion of this position for more than two centuries. The merarches became a part of the thematic organization in the middle of 9th century. Our ability to fully understand the nature of their function is limited due to the scarcity of source materials; this, however, may be overcome by taking into account, the general and political situation in the Empire, that is, by considering the military reforms executed in the 9th and 10th century. This paper focuses on the problem of the military-administrative competences of the merarches, which have been the subject of different interpretations in the modern, scholarly literature. One of the aims of this research is the definition of the timeframe within which the reestablishment of this rank in the Byzantine army occured.

Keywords: merarches, tourmarches, thematic organization.

* Чланак је настао у оквиру рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, бр. 177032, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Проучавање војне организације и административног уређења Ромејског царства у првим столећима средњовизантијске епохе отежано је услед оскудности изворног материјала који савременим истраживачима стоји на располагању. Због тога многи догађаји, појаве, личности и установе из тог периода ни до данас нису на задовољавајући и општеприхваћен начин објашњени у науци. У ту категорију спада и дужност мерарха. Реч је о високом официрском чину у византијској војсци Маврикијевог доба, који у наредним столећима ишчезава из изворне грађе, да би се у IX веку појавио као део тематског устројства.[1] То што се у савременој литератури мерарху једва посвећивала пажња вероватно је последица малобројности изворних података.

Један од првих истраживача који се бавио овим питањем, Бери, дефинисао је мерарха, у студији о административном уређењу у IX столећу, праћеној текстом Филотејевог Клиторологиона, као заповедника једне од три бригаде, на које су по правилу биле подељене тематске армије.[2] Устројство војних формација није, међутим, било истоветно са административно–територијалном структуром унутар тема. Бери је сматрао да је већина тема у IX веку била подељена на два управна округа – турме, са турмарсима на челу.[3] Старешине ових округа били су уједно и заповедници поменутих бригада, док се на челу треће налазио мерарх, који није имао административне надлежности над посебним округом унутар теме.[4]

Извесну пажњу функцији мерарха посветила је и Арвелер у студији о византијској администрацији од IX до XI века. Ипак, неколико редова посвећених мерарху углавном се своде на набрајање оних места у изворној грађи у којима је овај официр поменут, али без детаљнијег разматрања његових компетенција. За разлику од претходних истраживача, Арвелер истиче и документарну грађу – акта у којима је мерарх побројан међу функционере чија се надлежност изузима у оквиру имунитетних права додељиваних манастирима почев од X столећа.[5]

---

[1] У изворима наилазимо на различите језичке форме којима је означаван овај функционер: μεράρχης, μεριάρχης (*J. Haldon*, Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration: Chapters II, 44 and 45 of the *Book of Cerimonies* (у даљем тексту: *Haldon*, Theory and Practice), TM 13 (1999) 217, 223); μερεάρχης (*G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantine, Paris 1884, 201, 202 (у даљем тексту: *Schlumberger*, Sigillographie)).

[2] *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century (With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos), London 1911, 42 (у даљем тексту: *Bury*, Administrative System).

[3] Неусаглашеност изворних података о броју турми у темама (помињу се две, три или више турми), Бери објашњава закључком да тај број није био јединствен и да је варирао од теме до теме, *Bury*, Administrative System, 41–42. Разлог томе вероватно лежи у чињеници да су теме биле различитих величина, било да је реч о територијалном опсегу или људству, па се према томе и њихова структура разликовала.

[4] Бери наводи да је турмарх наследио позицију мерарха из Маврикијевог стратегикона. Говорећи о познијем периоду, аутор истиче место у Тактици Лава VI, где се мерарх помиње као старији чин у односу на турмарха, али и она места у истом извору, као и у Филотејевом Клиторологиону, у којима су две дужности стављене у исту раван. Без посебног коментара, Бери помиње и печат мерарха Кнososа, из времена након освајања Крита, које је предводио Нићифор Фока, као и одељак код Генесија, где је поменут мерарх Харсијанона. Спомиње, како и сам каже, помало нејасно место у Спису о церемонијама, где се помиње мерарх бандона, *Bury*, Administrative System, 42 n. 2–4.

[5] *H. Ahrweiler*, Recherches sur l'adminstration de l'empire byzantine aux IXe–XIe siècles (у даљем тексту: *Ahrweiler*, Recherches), Bulletin de Correspondance hellénique 84 (1960) 66 n. 3–5 (= *H. Ahrweiler*, Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, Variorum Reprints, London

Сличан приступ имала је и Вера фон Фалкенхаузен, која у студији о византијској власти на простору Јужне Италије, у периоду од IX до XI века, такође набраја изворне податке о мерарсима и њиховом положају у војно–управној структури Царства. Поред осталих, она посебно истиче и ретка обавештења која о мерарсима пружају извори италијанског порекла.[6]

Мерарх је заузео место у истраживању још једног познаваоца византијске управе. У коментару који прати издање Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, у одељку посвећеном Филотејевом Клиторологиону, Икономидис се дотакао питања тематских функционера подређених стратегу, међу којима је био и мерарх. Он је сматрао да је састављач поменутог тактикона турмархе и мерарха поистовећивао, а изостанак мерарха у секцији 3 Клиторологиона, за Икономидиса је била потврда таквог становишта.[7] Икономидис помиње, међутим, и Спис о церемонијама Константина Порфирогенита, где се истиче разлика између њих: мерарху је, наиме, припадала одећа својствена официрима нижег ранга у односу на турмархе. Икономидисов искорак у односу на претходна гледишта, огледа се, пре свега у ставу да је мерарх, попут турмарха, могао управљати посебним административним округом унутар теме. Потврду за то он налази у чињеници да је сачуван печат мерарха Кносаса.[8]

Корак даље у овом смеру отишао је Џон Халдон. У коментару који прати издање Constantine Porphyrogenitus Three Treatiseson Imperial Military Expeditions, објашњавајући контрадикторност која је често била присутна у изворима када се говори о мерарху и турмарсима, Халдон је изнео став да је мерарх заправо био заповедник стратегове турме, односно округа у коме се налазио стратегов штаб.[9]

У синтетском прегледу историје византијске војне организације – Byzantium and Its Army (284–1081) – Тредголд ставља мерарха IX столећа у раван са турмарсима, а разлику између њих објашњава ставом да је мерарх, у ствари, био турмарх чија је служба била непосредно везана за стратега теме.[10]

1971), наводи места у изворној грађи где се мерарси и турмарси посматрају као еквиваленти, као и одељке у којима две дужности делују паралелно. Такође, Арвелер је потцртала и место у Тактици Лава VI, где се мерарх описује као најбољи међу турмарсима.

[6] *V. von Falkenhausen*, Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert, Wiesbaden 1967, 111–112 (у даљем тексту: *Falkenhausen*, Untersuchungen).

[7] Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1972, 108–9 n. 65 (у даљем тексту: Les listes de préséance).

[8] Les listes de préséance, 108–9 n. 65.

[9] Constantine Porphyrogenitus Three Treatises on Imperial Military Expeditions, ed. *J. Haldon*, CFHB 28, Wien 1990, 249–250 (у даљем тексту: Three Treatises). Халдон је посебно истакао одељак у Спису о церемонијама где, како он тврди, састављач извора ставља знак једнакости између турмарха и мерарха. Реч је о опису експедиције на Крит с почетка X столећа, у којем се уз стратега Тракесијанца помињу подређени официри: тројица турмарха и мерарх. Док је стратег са тројицом турмарха кренуо пут Крита, турмарх τῶν Βικτόρων је остао да чува обалу. Мерарх је морао бити један од тројице турмарха који су исловили, сматра Халдон, па је према томе, то доказ поменуте једнакости између два чина; *Haldon*, Theory and Practice, 217. Халдон је изнео још неколико судова којима је покушао да појасни карактер ове дужности. Податак да мерарх заповеда бандоном Халдон објашњава ставом да се ради о бандону турме у којој је стациониран стратегов штаб. Нижи ранг мерарха у односу на турмархе, који се назире на неколико места у изворима, Халдон објашњава тиме што се мерарх налазио у непосредној стратеговој јурисдикцији, Three Treatises, 250.

[10] *W. Treadgold*, Byzantium and Its Army (284–1081), Stanford 1995, 99 (у даљем тексту: *Treadgold*, Byzantium and Its Army). Мерарси VI столећа командовали су јединицама у чијем се

Он, такође, пише да су турмарси, поред командовања војним јединицама, били уједно и старешине округа.[11] Тредголдово становиште, чини се, не одступа много од Халдоновог.

Војно–командни карактер функције мерарха сасвим је очигледан. То, међутим, није случај са његовим управним компетенцијама. Поједини истраживачи претпоставили су постојање територијално заокружене целине, односно војно–административног округа унутар теме, којим је руководио мерарх. Разлика између округа којима су руководили турмарси и оног под заповедништвом мерарха објашњена је ставом да је у мерарховој области био стациониран стратегов штаб. Ипак, недостатак изворних података који би недвосмислено потврдили такво становиште отвара простор за додатна истраживања. Њихова целисходност лежи и у чињеници да научна јавност данас располаже са неколико нових печата мерарха, који у извесној мери могу подстаћи сазнања о делокругу ових функционера. На крају, извесна ограничења у истраживању ове теме, која проистичу из оскудности изворног материјала, могуће је надоместити сагледавњем општих политичких и војних прилика у Царству.

*

Познато је да је мерарх у VI столећу био високи официр ромејске војске. Његова позиција у војном устројству разјашњена је на основу података Маврикијевог стратегикона, који пружа целовиту слику о командној структури византијских армија у том периоду. На челу сваке од њих налазио се стратег (στρατηγός – magister militum). Армије су у формацијском смислу биле подељене на мере. На челу сваке од њих налазили су се мерарси. Поменуте формације су се даље делиле на мире или друнге, са мирарсима или дуксевима на челу.[12]

Изложени распоред војних јединица Маврикијевог доба умногоме подсећа на познију структуру, из периода класичног тематског уређења.[13] Ипак, извесне разлике постоје, а једна од њих се односи на чин турмарха, који је у командном ланцу позициониран непосредно иза стратега и који заповеда највећим формацијама унутар теме. У науци је одавно прихваћен став да је турмарх у

саставу налазило најчешће 5000 војника. То је уједно био максималан број војника под заповедништвом турмарха, који су у војној организацији преузели дужност мерарха. Турме су бројале између 2000 и 5000 људи, Ibid, 99. Тредголд у свом раду прецизира време појаве функције мерарха теме Тракесијанаца. То се, како он сматра, могло десити после 840. године, када у штабу ове теме, судећи по арабљанским изворима, фигурирају само двојица турмарха, док мерарха још увек нема, Ibid, 100.

[11] *Treadgold*, Byzantium and Its Army, 106.

[12] Das Strategikon des Maurikios, edd. *G. Dennis – E. Gamillscheg*, CFHB 17, Wien 1991, 86. Мерарх је био старешина војног одреда копнене војске, уједно и високи официр ромејске флоте, Naumachica, ed. *A. Dain*, Paris 1943, 41; Ναυμαχικά, edd. *Τ. Κόλιας – Ι. Δημητρούκας*, Αθήνα 2005, 94. Преглед списа који се баве тактиком и стратегијом у Византији, приказао је: *A. Dain*, Les stratégists byzantines, TM 2 (1967) 317–392. Cf. *J. Haldon*, Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries, BMGS 1 (1975) 11–47; *W. Kaegi*, Some Thoughts on Byzantine Military Strategy, Brookline 1983.

[13] *Ahrweiler*, Recherches, 2–3. Cf. *W. Kaegi*, Two studies in the continuity of late Roman and early Byzantine military Institutions, BF 8 (1982) 87–113; *J. Haldon*, Warfare, State and Society in the Byzantine world (565–1204), London 1999, 107–115.

војсци преузео надлежности мерарха,[14] вероватно почетком VII столећа, али га је еволуција његових компетенција, која је уследила у наредна два столећа, у много чему удаљила од мерарха из Маврикијевог стратегикона.[15]

Трајним размештањем војника (стратиота) – припадника дотадашњих армија (тема) широм Царства, у VII веку, успостављени су темељи будућег тематског уређења.[16] Формиране су армијске области – теме, као највиши војно–управни окрузи у Царству. Теме су биле подељене на ниже војне округе – турме, са турмарсима на челу. Неповољне спољнополитичке околности и стална претња Арабљана ограничиле су делокруг ових функционера у територијалном и тактичком смислу. Потреба да се заштите територије Царства од спољних непријатеља резултирала је прецизном поделом територијалних надлежности унутар тема, па турмарси добијају на управу јасно омеђене округе, у којима остварују своје надлежности. Осека византијске моћи истакла је дефанзивну улогу турмарха, који преузмају на првом месту задатке одбране територије и становништва у случају непријатељских напада на Царство.[17] По томе су се разликовали од мерарха VI столећа, који нису имали територијално ограничене надлежности.[18]

---

[14] *Bury*, Administrative System, 42; *Treadgold*, Byzantium and Its Army, 99. Cf. *J. Haldon*, Admnistrative Continuities and Structural Transformations in East Roman Milltary Organisation (c. 580–640), edd. *F. Vallet – M. Kazanski*, L'Armée romaine et les barbares du 4e au 7e siècle, Paris 1993, 45–53 (= *J. Haldon,* State, Army and Society in Byzantium: Approaches to Military, Social and Administrative History (6th–12th Centuries), Aldershot 1995).

[15] Разлози за такву реформу нису испитивани, што је условљено изостанком података у изворима који се непосредно баве тим питањем. Ипак, праћење општих токова развоја и реформи у војно–организационој структури, као и промена у стратегијском и тактичком приступу ромејске армије, може донекле послужити као путоказ за решавање овог проблема. Тактичке и организационе реформе које су спровођене у византијској војсци VII столећа представљале су, пре свега, одраз прилагођавања армије новим техникама ратовања. На првом месту истицала се све већа употреба лаке коњице у борбеним дејствима, што је било последица аварских и арапских утицаја, тачније речено, изналажења одговора на нападе персијских, аварских и арапских војски, предвођених брзом и лако опремљеном коњицом. Сходно томе, у новој формацијској и родовској констелацији унутар византијске војске, коњички ескадрони су морали заузети доминатан положај. То потврђује чињеница да је главнину тематске војске у наредним вековима чинила управо лако наоружана стратиотска коњица. С тим у вези је вероватно била и појава и истицање улоге турмарха, чији је назив био изведен од израза турма (τοὐρμα), којима су у ранијим епохама називане управо коњичке јединице. О турми као коњичкој јединици сведочи: Ioannes Lydus, ed. *I. Bekkeri*, Bonnae 1837, 157; cf. *Treadgold*, Byzantium and Its Army, 88. Први помен турмарха у писаним изворима налази се у опису Ираклијевог похода против Персије, забележен код Теофана, Theophanis Chronographia, ed. *C. De Boor*, CSHB, Lipsiae 1883, 325; The Chronicle of Theophanes Confessor, edd. *C. Mango – R. Scott*, Oxford 1997 (repr. 1999), 453.

[16] Приказ најзначајније литературе о питањима која се односе на време настанка, карактер и социјални аспект тематског уређења постоји у: *Љ. Максимовић*, Тематски војници у византијском друштву. Прилог новом процењивању проблема (у даљем тексту: *Максимовић*, Тематски војници), ЗРВИ 39 (2001–2002) 25–49 (= *Љ. Максимовић*, Огледи о политичкој моћи у Византији. Чиниоци и ослонци, СКЗ, Београд 2013).

[17] Three Byzantine Military Treatises, ed. *G. Denis*, CFHB 25, Washington1985, 186 (у даљем тексту: Three Byzantine Military Treatises); Le traite sur la guerilla (De velitatione) de l'empereur Nicephore Phocas (963–969), edd. *G. Dagron – H. Mihăescu*, Paris 1986, 77 (у даљем тексту: Le traite sur la guerilla). Питања у вези са нижим територијалним јединицама, њихов настанак, развој и трансформација предмет су истраживања које ће резултирати израдом докторске дисертације аутора овог чланка, под насловом „Ниже јединице тематског уређења у Византији (IX–XI век)".

[18] У време када је састављен Маврикијев стратегикон, провинцијска управа још увек почива, највећим делом, на темељима постављеним у време царева Диоклецијана и Константина

После више од два столећа, мерарх се поново јавља у IX веку, као официр тематске војске.[19] Битно је нагласити да је мерарха на прелазу из VI у VII столеће заменио турмарх, да би у IX веку поново био установљен чин мерарха, који није истиснуо турмарха, будући да те две функције постоје паралелно. Из наведеног следи да је обнављање чина мерарха у IX веку представљало резултат потребе да се институционализује функција чије су надлежности морале у извесној мери бити другачије од компетенција постојећих тематских функционера, пре свих турмарха.

Прецизно време поновног увођења функције мерарха тешко је утврдити али се извесни хронолошки оквири ипак могу оцртати. Terminus post quem је свакако 842/843. година, када је састављен Тактикон Успенског, у којем се тај официр не наводи.[20] Мерархе не помињу ни арабљански географи, чије су листе један од главних извора за проучавање војно–административног устројства у унутрашњости Ромејског царства.[21] У њима, као и у поменутом тактикону, с друге стране, редовно сусрећемо стратеге, клисурархе и турмархе, па се оправдање за изостављање мерарха не може тражити у ограниченом интересовању састављача ових извора.[22] У прилог томе треба истаћи и да Тактикон Успенског помиње такође и ниже тематске функционере (хартуларије, комесе, доместике, друнгарије тема), међу којима нема мерарха.[23] Насупрот томе, у наредном сачуваном тактикону – Филотејевом Клиторологиону, састављеном 899, у одељку где се набрајају официри из штаба тематског стратега, налази се помен свих

Великог. Принцип начелне одвојености цивилних и војних органа власти, иако делимично нарушен, стварањем егзархата у Италији и северној Африци, и даље опстаје. Цивилна управа у унтрашњости почивала је на провинцијама и префектурама, док су дијацезе у то време изгубиле на значају. Насупрот томе, војна организација је функционисала на сасвим другачијим основама. Армија је била подељена на пограничну – стајаћу (лимес) војску и професионалне јединице, *Г. Осӣрогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 55–56, 62–64 (у даљем тексту: *Осӣрогорски*, Историја). Официри професионалне војске нису имали административно–територијалне надлежности, што је обележје и мерарха VI столећа.

[19] Појаву мерарха Халдон пореди са поновним јављањем функција: архигета, хоплитарха или таксиарха, које извори изнова бележе од средине X века. Реч је, сматра Халдон, о обнови старих чинова, уз извесне промене у њиховим надлежностима у односу на класичну епоху, *J. Haldon*, A Critical Commentary on The Taktika of Leo VI, Washington 2014, 148 (у даљем тексту: *Haldon*, Critical Commentary on The Taktika).

[20] О тактикону, cf. Les listes de préséance, 41–63.

[21] Cf. *E. W. Brooks*, Arabic Lists of the Byzantine Themes, JHS 21 (1901) 67–77. Тумачећи податке Ибн Хордадбеха, Барбије де Мејнар, који је превео дело поменутог арабљанског географа, је изнео тврдњу да се појам thoumahar, којим је у том спису означен ромејски официр – заповедник одреда од 1000 војника, односи на мерарха, Ibn Hordadbeh, Le livre des routes et des provinces, ed. *C. Barbier de Meynard*, Journal Asiatique, 6e serie, t. 5 (Janvier – Février 1865) 480–481. Такво становиште, са којим је била сагласна Антониадис-Бибику (*H. Antoniadis-Bibicou*, Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du ″thème des Caravisiens″ (у даљем тексту: *Antoniadis-Bibicou*, Études d'histoire maritime), Paris 1966, 141), није прихватљиво, имајући у виду да место поменутог официра у командној структури византијске армије у потпуности одговара положају друнгарија, cf. *H. Gelzer*, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899, 116.

[22] У наративним изворима који служе као материјал за проучавање историје Византије VII, VIII и прве половине IX столећа нема помена мерарха. Сачувани печати мерарха се датирају у познији период. Речено потврђује да функција мерарха не постоји у византијској војно–управној организацији пре средине IX века (изузимајући, наравно, Маврикијев стратегикон и период VI века).

[23] Les listes de préséance, 61, 63.

тих функционера, заједно са мерархом.[24] У периоду између састављања два тактикона треба, дакле, тражити време увођења функције мерарха. Хронолошки оквир је у извесној мери могуће још више сузити. Наиме, мерарх свакако постоји у доба цара Василија I (867–886), за чије владавине, како бележи Константин Порфирогенит, двојица носилаца овог чина (мерарси Анатолика и Кападокије) присуствују једној од светковина на двору.[25] Но, посебну пажњу завређује Генесијева приповест о мерарху Махерасу, који је у теми Харсијанон 863. године заробио сина једног арабљанског емира.[26] Савремени истраживачи, ослањајући се на Хронику Теофановог настављача, у том догађају виде клисурарха Харсијанона,[27] не поткрепљујући, притом, такав став детаљнијом анализом.[28] Насупрот томе, на основу података о стратегу Харсијанона из 873. године, који се такође налази у Генесијевом спису,[29] утврђује се време настанка поменуте теме (између 863, када је Харсијанон по подацима Теофановог настављача још увек клисура и наведене 873. године).[30] Из тога следи питање: зашто је један Генесијев податак релевантан за датирање оснивања речене теме, док се вест о мерарху Харсијанона, наведена у истом спису само неколико страница раније, у потпуности одбацује? Притом, треба рећи да Генесије на оба места употребљава за Харсијанон исту језичку формулацију – (… Χαρσιανοῦ θέματι ...).[31] Биће да

---

[24] Les listes de préséance, 109.

[25] У питању је светковина која је приређена у част младог Лава, сина цара Василија I, на којој су, поред осталих, присуствовали и официри тема Анатолика и Кападокије, два стратега, мерарси, турмарси и друнгариокомеси, Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Ceremoniis aulae byzantinae libri duo, ed. *J. J. Reiske*, CSHB, Bonnae 1829, 622 (у даљем тексту: De Ceremoniis); cf. *A. Vogt*, Le jeunesse de Léon le sage, Revue Historique 174 (1934) 396–401.

[26] Iosephi Genesii Regum Libri Quattuor, edd. *A. Lesmüller-Werner – I. Thurn*, CFHB 14, Berolini – Novi Eboraci 1978, 68–69 (у даљем тексту: Genesius); Genesios. On the Reigns of the Emperors, ed. *A. Kaldellis*, Byzantina Australiensia 11, Canberra 1998, 85. Уп. Книгы временыя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе II, пр. *В. М. Истрин*, Ленинград 1922, 9.

[27] Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekkeri*, CSHB, Bonnae 1838, 183 (у даљем тексту: Theophanes Continuatus); ову вест помиње и: Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, CFHB 5, Berolini – Novi Eboraci 1973, 100–101.

[28] *A. Vasiliev,* Byzance et les Arabes I. La dynastie d'Amorium (820–867), Bruxelles 1935, 105, сматра да је помен мерарха код Генесија анахронизам. До које мере је податак о мерарху занемарен сведочи и ново издање текста Јосифа Генесија, које садржи превод текста на новогрчки језик, у којем је израз мерарх преведен термином клисурарх, без посебног објашњења, Ἰωσὴφ Γενέσιος Περὶ Βασιλειῶν, edd. *Π. Νιάβης – Δ. Τσουγκαράκης*, Ἀθήνα 1994, 192.

[29] Genesius, 86.

[30] *Bury*, Administrative System, 12–13; Constantino Porfirogenito De Thematibus, ed. *A. Pertusi*, Studi e Testi 160, Vaticano 1952, 123 (у даљем тексту: De Thematibus); *G. Ostrogorsky*, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byzantion 23 (1953) 60–61; Les listes de préséance, 348. *D. Potache*, Le thème et la forteresse de Charsianon: recherches dans la région d'Akdagmadeni, ed. *H. Ahrweiler*, Geographica Byzantina, Paris 1981, 109 n. 1, наводи да претпостављени хронолошки оквир није у потпуности искључив и да је могуће да је до стварања теме дошло и пре 863, при том цитира поменути текст Острогорског у Византиону. У питању је рад Г. Острогорског написан поводом Пертузијевог издања Списа о темама, у којем Острогорски на цитираном месту, у ствари, истиче Пертузијеву неусаглашеност, јер се у коментару издања De Thematibus, 123, наводи да је тема Харсијанон створена између 863. и 873, а у таблици која се налази на крају издања стоји година само 863, De Thematibus, tav. II. Горња хронолошка граница за датирање *D. Potache* је 872. година, коју предлажу и у: Η Μικρά Ασία των θεμάτων, edd. *Β. Βλυσίδου, Ε. Κουντούρα, Σ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης*, Αθήνα 1998, 299.

[31] Genesius, 68, 86.

је неједнако вредновање података из Генесијевог списа последица недовољног познавања дужности мерарха. Међутим, извори које је Генесије користио, временска дистанца у односу на догађај о којем приповеда, као и извесна прецизност у опису, коју карактерише помен личног имена византијског официра (Махерас), довољни су разлози да се његов податак, у најмању руку, стави у исту раван са подацима из Хронике Теофановог настављача.[32] У том случају, увођење нове – старе дужности мерарха спроведено је у периоду између састављања Тактикона Успенског 842/843. и 863. године, када се датира Генесијев податак. У питању је време владе Михаила III, када је дошло до значајнијих промена у фунционисању врховне команде Царства. На тај начин посматрано, обнављање дужности мерарха представљало би само један део тада спроведених војних реформи.

У изворима нису ни на један начин објашњени ни укидање функције мерарха крајем VI или почетком VII столећа, нити њено касније обнављање, у IX веку. Упркос томе, повод за поновну успоставу ове функције могуће је, ипак, потражити у општим политичким и војним приликама у Царству, које су морале бити узрок организационих и стратегијских реформи, чија је последица била, између осталог, и поменуто успостављање заборављеног чина мерарха.

У доба о коме је реч реформа војно–административне организације спроведена је двојако. На једној страни долази до поделе старих, пространих војно–управних округа – тема, које се уједначују и по величини и по унутрашњој организацији (са вертикалном територијално–управном структуром: тема – турма – бандон).[33] Разлог томе била је потреба централне власти да се у војном погледу еманципује од провинцијских намесника, смањивши им регрутни капацитет тема.[34] У исто време устаљује се посебан вид пограничних војно–управних округа – клисура.[35] Њихово оснивање имало је за циљ већу концентрацију војних снага у областима на граници према Арабљанима.

С друге стране, реформисан је и командни систем византијске војске. Првенство у војсци припало је средином IX века доместику схола – првобитно заповеднику једне од престоничких тагми.[36] То је био први ступањ у реформи врховне војне команде, која је спровођена и у наредном столећу (друга половина X века), када се ограничавају овлашћења доместика схола, како поделом те функције, тако и установљавањем других војних дужности, чији су носиоци

[32] Из Генесијеве формулације се не може са потпуном сигурношћу закључити да ли је Махерас био мерарх који се налазио у штабу стратега Харсијанона, или се само у том тренутку затекао у тој регији. Оно што је пак врло прецизно дефинисано, јесте административно–територијални статус поменуте области. Генесије, дакле, јасно помиње тему Харсијанон 863. године. Према томе, време уздизања Харсијанона из ранга клисуре у тему, могуће је тражити између 842/843. (Тактикон Успенског) и 863. године.

[33] *Ahrweiler*, Recherches, 80.

[34] *Б. Крсмановић*, Потенцијал функције доместика схоле (VIII–X век), ЗРВИ 43 (2006) 407 (удаљем тексту: *Крсмановић*, Потенцијал).

[35] Детаљније о клисурама, cf. *J. Ferluga*, Le clisure byzantine in Asia Minore, ZRVI 16 (1975) 9–23; *Μ. Γριγορίου-Ιωαννίδου*, Οι Βυζαντινές κλεισούρες και κλεισουραρχίες, Βυζαντιακά 9 (1989) 196, формирање првих клисура ставља у последње деценије VIII века и почетак наредног столећа.

[36] *Крсмановић*, Потенцијал, 407–417.

имали сличне компетенције.[37] Реформама спроведеним у IX веку створена је јединствена команда над целокупном – тагматском и тематском војском, што је свакако било у вези са променом спољнополитичких околности и намером Цариграда да сав војни потенцијал усмери на источно ратиште.

Острогорски је својевремено написао да је победом ромејске војске у бици код Посона, 863. године отворено ново поглавље у византијско–арабљанским односима, обележено офанзивом Ромеја, чији је врхунац наступио у време такозване византијске епопеје – доба тројице војничких царева из друге половине X и почетка XI века – Нићифора II Фоке, Јована I Цимискија и Василија II.[38] Поред поменуте трансформације војно–управних округа и концентрисања значајнијих војних ресурса на граници, као и реформе врховне војне команде, предуслов за такву експанзију била је професионализација византијске провинцијске војске, чији су главни део у IX веку и даље чиниле тематске јединице. Природа тадашњих тематских војски није, међутим, одговарала новој офанзивнијој политици. Провинцијску војску сачињавали су стратиоти који су се издржавали пре свега од плодова својих имања, у мањој мери од војничких плата, па према томе нису били спремни за велике кампање и дуга одсуства од куће. У том погледу најречитији је пример војника – учесника побуне – Томе Словена, који су због дугих борби и одсуства од својих домова и породица напустили свог вођу.[39] Такође, припадници командног кадра у темама били су везани за територију о чијој су се безбедности бринули.

У таквим околностима неопходно је било реорганизовати тематску војску и створити формације, примерене новој офанзивној стратегији Цариграда. Требало је оформити и посебан војни кадар, оспособљен за дуга ратовања, без административно–територијалних компетенција и обавеза у матичној теми које би их у томе спутавале. Сходно томе, долази до стварања једне врсте мобилних одреда у темама, са војницима којима је војевање на далеким ратиштима било главни занат.[40] Уједно, у тим околностима у војну хијерархију поново се уводи официрски чин мерарха, који је вероватно заповедао поменутим одредима.

Мерарх је био члан штаба тематског стратега, о чему сведоче подаци Филотејевог Клиторологиона (899).[41] Занимљиво је што у реченом тактикону, листа од 11 тематских функционера, подређених стратегу, почиње навођењем турмарха или мерарха. Везник „или“, који је употребљен у извору, упућује на једнакост две функције. Треба такође рећи да се мерарх, за разлику од турмарха, не наводи на списку нижих тематских функционера у секцији 3 Клиторологиона, што је Икономидиса, како је већ наглашено, навело на закључак да је састављач тактикона две функције поистовећивао.[42]

[37] *Крсмановић*, Потенцијал, 418–423.

[38] *Ос͞трогорски*, Историја, 225–226.

[39] Theophanes Continuatus, 67–68. На ту чињеницу пажњу је скренуо *Максимовић*, Тематски војници, 35.

[40] Посебну пажњу деловању професионалних јединица у темама посветила је *M. Grigoriou-Ioannidou*, Θέματα et τάγματα [Themata et tagmata]. Un problèm de l’institution de thèmes pendant les Xe et XIe siècles, BF 19 (1993) 35–41.

[41] Les listes de préséance, 109.

[42] Les listes de préséance, 109 n. 65.

Податке које пружа тактикон треба ипак посматрати са извесном резервом, с обзиром на то да се формулација са везником „или“ не среће ни у једном другом извору. Насупрот томе, упоредно навођење турмарха и мерарха уобичајено је у дипломатичкој грађи (крај X – почетак XII века).[43] У питању су повеље, у којима се мерарси сврставају у ред функционера чији се делокруг ограничава на поседима адресата. Редослед њиховог навођења је готово увек идентичан: после помињања доместика схола, дука, катепана и стратега, следе нижи тематски функционери – турмарси, мерарси, хартуларији и др. Ако је судити по коришћеном обрасцу, где се мерарси наводе паралелно са турмарсима и другим функционерима, турмарх и мерарх представљају две одвојене и различите дужности. У прилог томе говоре и подаци из Списа о церемонијама Константина Порфирогенита: на једној свечаности приређеној на двору цара Василија I, почасно место као гости заузимају турмарси, мерарси и други официри тема Анатолика и Кападокије;[44] упоредно навођење види се и у описима похода на Крит из прве половине X столећа, у којима учествују, поред осталих, турмарси и мерарси тема Тракесијанаца и Харпезикиона.[45]

Дистинкција две дужности изражена је и у опису њихове одеће у Спису о церемонијама. Наиме, турмарсима је припадала одећа са више украсних елемената, у односу на ону коју су носили мерарси.[46] То се односи на турмархе и мерархе класичних ромејских тема, док су прилике у тзв. ἀρμενιακὰ θέματα биле нешто другачије.[47]

---

[43] Обрасци за навођење чиновника у повељама, међусобно су врло слични. Понекад је реч о готово идентичним формулама, cf. Actes d’Iviron I. Des origines au milieu du XIe siècle, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, H. Métrévéli*, Paris 1985, 154 (акт дуке Јована Халдоса из 995. године); Actes d’Iviron II. Du milieu du XIe à 1204, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli*, Paris 1990, 134 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године); Actes de Lavra I. Des origines à 1204, edd. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svronos, D. Papachryssanthou*, Paris 1970 (у даљем тескт: Actes de Lavra I), 198, 210, 219, 240, 286 (хрисовуља цара Константина X Дуке из 1060. године; хрисовуља цара Михаила VII Дуке из 1074. године; хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године; хрисовуља цара Алексија I Комнина из 1081. године; хрисовуља цара Алексија I Комнина из 1102. године); Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329, edd. *J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros*, 114 (хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1080. године); Acta et diplomata graeca medii aevi V, edd. *F. Miklosich – I. Müller*, Vindobonae 1887, 4, 9, 138, 144 (хрисовуља цара Константина X Мономаха из 1045. године, хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године, хрисовуља цара Михаила VII Дуке из 1074. године, хрисовуља цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године. За последња два акта, cf. *P. Gautier*, La Diataxis de Michel Attaliate, REB 39 (1981) 107, 121); Acta et diplomata graeca medii aevi VI, edd. *F. Miklosich – I. Müller*, Vindobonae 1890, 21, 23, 28, 48 (акт цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године, сигилион цара Нићифора III Вотанијата из 1079. године, сигилион цара Алексија I Комнина из 1087. године, сигилион цара Алексија I Комнина из 1088. године).

[44] De Ceremoniis, 622.

[45] *Haldon*, Theory and Practice, 217, 223.

[46] Three Treatises, 126. Даривање официра, које је на овом месту описано, један је од традиционалних метода за придобијање њихове лојалности, Ibid, 248.

[47] У „јерменским“ темама мерарси су носили одећу истог ранга као и „велики“ турмарси, који се јављају са појавом нових тема на истоку Царства у X столећу, Three Treatises, 126. Поред одеће, исти ранг ових функционера потврђен је и идентичним износом плате коју су велики турмарси и мерарси примали у војним походима, *Haldon*, Theory and Practice, 217, 223. О платама у византијској војсци, cf. Ibid, 302–305; *J.-C. Cheynet, É. Malamut, C. Morrisson*, Prix et salaires à Byzance (X[e]–XVe siècle), edd. *V. Kravari, J. Lefort, C. Morrisson*, Hommes et richesses dans l’Empire byzantine II (VIIIe–XVe siècle), Réalités byzantines 3, Paris 1991, 339–374. Разлог томе треба

Приликом навођења турмарха и мерарха у наведеним изворима, редослед је увек исти: прво се помињу турмарси, након њих мерарси и др. функционери. Ако се томе придода речени запис о вреднијој одећи која је припадала турмарсима ромејских тема, може се са извесном сигурношћу тврдити да између турмарха и мерарха није могао стајати знак једнакости, већ су турмарси засигурно били официри вишег ранга у односу на мерархе.

У вези с тим, треба истаћи чињеницу да у изворима постоје недвосмислена сведочанства о управним надлежностима турмарха: у Тактици De Velitatione наводи се да је турмарх имао улогу у обезбеђивању становништва на територији која је била у његовој надлежности; такође, истакнута је и судска власт турмарха у њиховим турмама.[48] За мерархе таквих података у изворима нема. Према томе, одсуство административних компетенција мерарха вероватно је било разлог њиховог нижег ранга у односу на турмархе у службеној војној хијерархији. Но и поред тога што су имали нижи ранг од турмарха, мерарси нису били подређени њима већ директно стратезима.

Однос између турмарха и мерарха није био идентичан у класичним и тзв. јерменским темама. У старим темама турмарси су имали виши ранг у односу на мерархе, док је у новим темама на истоку њихов положај био изједначен, што је било последица деградације чина турмарха узрокована губитком војно–управних надлежности (в. нап. 47).

Војно–командне дужности мерарха расветљене су највећим делом према подацима Тактике Лава VI, на основу којих закључујемо да су у командном ланцу они били непосредно подређени стратегу. На појединим местима, чини се да састављач тактике у службеној хијерархије мерарсима даје извесну предност у односу на турмархе. Такође, на неколико места мерарх је означен термином

тражити у чињеници да је унутрашња структура нових тема – стратигида била умногоме другачија у односу на устројство које је било својствено класичној тематској организацији. У новим темама (Харпезикион), које су најчешће обухватале неколико суседних утврђења, није било могуће успоставити унутрашњу територијалну организацију са нижим окрузима (турмама), па у њима турмарси губе дотадашња својства, односно управне надлежности. Промена карактера се одразила и на број носилаца овог чина у новим темама, који се драстично повећава. У поменутом походу на Крит учествовали су 22 великих турмарха и 47 малих, *Haldon*, Theory and Practice, 223. У питању су, вероватно, били локални јерменски великаши који су добили чинове и почасти од Цариграда, као вид награде за признање ромејске власти, *N. Oiknomidès*, L'organisation de la frontier orientale de Byzance aux Xe–XIe siècle et le taktion de l'Escorial, Actes de XIV Congrès International des Etudes Byzantines I, Bucarest 1974 (= *N. Okinomidès*, Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe–XVe s.), Variorum Reprints, London 1976), 298–299 (у даљем тексту: *Oiknomidès*, Organisation). Губитком управних надлежности, турмарсима остаје само командна функција, чиме се изједначавају са мерарсима. Детаљније о војно–административним променама и појави нових тема: *Oiknomidès*, Organisation, 285–302; *J.-C. Cheynet*, Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, TM 9 (1985) 181–194; *Љ. Максимовић*, Традиција и иновација у византијској територијалној организацији државе и цркве (IX–X век), Трећа југословенска конференција византолога, Београд – Крушевац 2000, 9–22 (= *Љ. Максимовић*, Огледи о политичкој моћи у Византији. Чиниоци и ослонци, СКЗ, Београд 2013); *Idem*, Το Τακτικόν του Εσκοριάλ και οι αλλαγές της επαρχιακής διοίκησης στο Βυζάντιο, ΒΥΖΑΝΤΙΟ – ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, Μνήμη Νίκου Οικονομίδη, Atina 2003, 361–367; *B. Krsmanović*, The Byzantine Provincein Change (On the Threshold Between the 10th and the 11th Century), Belgrade – Athens 2008; *Eadem*, Beobachtungen zum *Taktikon Escorialense*, BZ 103/2 (2010) 605–636.

[48] Three Byzantine Military Treatises, 186, 216; Le traité sur la guerilla, 77, 111.

ὑποστράτηγος.[49] Узевши у обзир да је у питању спис који се првенствено бави војном стратегијом, поменута предност мерарха представљала је последицу чињенице да је реч била о вишем положају у ратном формацијском распореду, где су мобилне јединице којима је командовао мерарх имале предност у односу на стајаћу војску организовану у турмама.

Војно–управне надлежности мерарха, с друге стране, биле су узрок извесних недоумица у досадашњим истраживањима. Поједини византолози су изнели претпоставку да је мерарх био управник административног округа у теми, у којем се налазило стратегово седиште (штаб).[50] У вези с тим намеће се следеће питање: Уколико је округ у којем се налазио стратегов штаб заиста имао посебан статус, видљив из посебног чина управника тог округа (мерарх), како је могуће да тај функционер није забележен пре IX века, иако тематска организација у том тренутку постоји већ готово два столећа? Као што је већ истакнуто, мерарх је уведен у службену војну хијерархију између 842/3 и 863. године. Мерарх, према томе, још увек не фигурира у војно–административном систему Царства у тренутку када је састављан Тактикон Успенског, односно до почетка пете деценије IX столећа, иако је тематско уређење у то време успостављено на готово читавој територији Царства.

Ако се пак пође од хипотезе да је до дистинкције средишње турме и њеног старешине (мерарха) од осталих турми и турмарха у теми дошло тек у IX веку, следи питање: Какви су разлози утицали на увођење те дужности? У претходним редовима предочена је чињеница да је Византија од IX века водила агресивнију војну политику према суседима, што је морало бити у вези са војно–организационим реформама у Царству. Стратези су све чешће бивали одсутни из својих тема због освајачких похода, па би се евентуално објашњење за увођење дужности мерарха, као, претпоставимо, заповедника над централном (стратеговом) турмом једне теме, могло потражити на становишту да су носиоци овог чина руководили темом у одсуству стратега. Ипак, овакву хипотезу оповргава опис византијског похода на арабљански Крит с почетка X столећа, предочен у Спису о церемонијама, у којем, поред осталих, учествују стратег Тракесијанаца са официрским кадром теме: тројицом турмарха и мерархом.[51] У току експедиције, један од турмарха остаје да чува одступницу, односно обалу, док се преостала тројица турмарха (састављач извора међу њима рачуна и мерарха, што је Халдон добро приметио)[52] налазе у пратњи стратега у походу. Мерарх, дакле, има превасходно офанзивну улогу, што потврђује и случај мерарха теме Харпезикион, који је са официрским кадром своје теме такође учествовао у једној од описаних кампања.[53]

---

[49] The Taktika of Leo VI, ed. *G. Dennis*, CFHB 49, Washington 2014 (revised edition), 50.
[50] Three Treatises, 249 (*J. Haldon*).
[51] *Haldon*, Theory and Practice, 217.
[52] Three Treatises, 249–250.
[53] *Haldon*, Theory and Practice, 223.

Као доказ становишта о територијално заокруженим компетенцијама мерарха у теми коришћен је печат извесног Константина, мерарха Кнососа.[54] Данас је познато десет печата мерарха, од којих се на свега три наводе и топоними.[55]

Ипак, истицање топонима само по себи не може бити доказ тврдње о постојању административног округа којим је дужносник поменут на печату управљао. Навођење географских одредница на печатима може бити двојако: у питању су биле области којима је непосредно управљао власник печата, али су то такође могли бити и топоними којима је означавана припадност административном апарату одређене провинцијске јединице.

На печатима мерарха помињу се три топонима: Хелада, Кносос и Антиохија. Територијално–управне структуре речених области у потпуности су другачије: Хелада је била једна од најстаријих византијских тема; Кносос

[54] *Schlumberger*, Sigillographie, 201–202; cf. *V. Laurent*, Les bulles métrique dans la sigillographie byzantine, Ἑλληνικά 5 (1932) 417; *D. Tsougarakis*, The Byzantine Seals of Crete, ed. *N. Oikonomides*, Studies in Byzantine Sigillography 2, Washington 1990, 151. Печат се датира у период XI или XII века.

[55] Поред поменутог сачувани су следећи печати:

1. Печат Сергија, мерарха Хеладе (предлаже се, како и сами аутори кажу, помало несигурно датирање у крај IX или X век), Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art II, ed. *J. Nesbitt – N. Oikonomides*, Washington 1994, 37 (у даљем тексту: Byzantine Seals at Dumbarton Oaks II).
2. Печат Димитрија, царског спатарокандидата и мерарха (датиран у X или почетак XI века), Corinth. Results of Excavations XII. The Minor Objects, ed. *R. J. H. Jenkins*, London 1962, 320 (у даљем тексту: Corinth).
3. Печат Никите Зара, мерарха (X–XI век), cf. *Haldon*, Critical Commentary on The Taktika, 148.
4. Печат Евдокима, мерарха ὁ Ἐπι(τρ)ιγγλ(ίνης) (X–XI век), који се налази у Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1822. Мерарх Евдоким је можда уједно и личност која се помиње на још једном од печата ове колекције. Ради се о Евдокиму, турмарху ὁ Ἐπι(τρι)κλ(ίνης) (X–XI век), http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1322.
5. Печат Никите, мерарха (XI век), *K. Κωνσταντοπούλος*, Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθηναῖς Ἐθνικοῦ Νομισματολογικοῦ Μουσείου, Ἀθῆναι 1917, 61.
6. Печат Стефана, мерарха (датиран у средину XI века), cf. *Haldon*, Critical Commentary on The Taktika, 148.
7. Печат Михаила, мерарха (датиран у другу половину XI века), који се налази у Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1992/view.
8. Печат Лава, протоспатарија, мерарха и патрикија (предлаже се датирање у XI или XII век, међутим, треба рећи да је печат доста оштећен па је предложено читање недовољно поуздано), Corinth, 325.
9. Печат мерарха Антиохије, Sceaux de la collection Zacos (Biblithèque nationale de France) sa rapportant aux provinces orientales del'Empire byzantin, ed. *J.-C. Cheynet*, Paris 2001, 20. n. 25 (coll. Thierry).

Антониадис-Бибику износи занимљиву могућност да се печати архоната Каљарија, Торготорија и Салусија, на којима њихове титуле гласе αρχων μερειας Καλαρεος односно αρχων μερειας Καραλεος могу довести у везу са печатима мерарха, односно, да αρχων μερειας и μερεάρχης представљају можда исту дужност, *Antoniadis-Bibicou*, Études d'histoire maritime, 66 n. 6. Такву претпоставку је, међутим, тешко доказати, поготово ако се зна да се функције чији су називи такође изведени уз суфикс άρχης, попут турмарха или клисурарха, на печатима никад не наводе у облику архонт турме или архонт клисуре.

је место на острву Криту, које у састав Царства изнова улази након успешног освајачког похода Нићифора Фоке. Не постоје подаци да је Кносос био средиште теме Крит, што још једном оповргава теорију о мерарху као управнику турме где се налазило стратегово седиште;[56] Антиохија је била војно–управни округ под командом дукса, почев од друге половине X века, када је после више од три столећа враћена под власт Византије. Према томе, тешко се може пронаћи заједнички именитељ за карактер и територијални опсег власти мерарха који су били власници три поменута печата.

Поред печата мерарха, сачувани су такође и печати других тематских функционера који су чинили стратегов штаб, на којима се уз функцију наводи и топоним. Такав је случај са хартуларијима, комесима и др. дужностима, при чему сасвим сигурно није реч о управитељима појединих нижих тематских округа.[57] Према томе, помен теме уз мерарха, или неког другог тематског функционера није доказ управних надлежности, већ означава припадност административном апарату одређене провинцијске јединице.

На печатима мерараха Хеладе и Антиохије назив теме означава припадност штабу провинцијских намесника који су овим областима управљали. С друге стране, Кносос никада није био у рангу теме, а изворни подаци који би расветлили организацију тамошње локалне власти су оскудни, па би се једино у случају мерарха Кнососа могло евентуално говорити о његовим непосредним управним компетенцијама.

Уз помен мерарха срећу се различити топоними и у литерарним изворима. Помињу се класичне теме (Харсијанон[58], Анатолика[59], Кападокија[60], Тракесијанаца[61]), као и једна од нових стратигида (Харпезикион[62]). У наведеним случајевима, међутим, топоними се односе на теме у оквиру којих делују поменути мерарси.

[56] О византијској управи на Криту, cf. *H. Ahrweilwr,* L'adiminstration militaire de la Crete byzantine, Byzantion 31 (1961) 217–228. *D. Tsougarakis*, Byzantine Crete (From the 5th Century to the Venetian Conquest), Athens 1988, 186–187, поистовећује функције мерарха и турмарха, и сходно томе сматра да је мерарх Кнососа управљао турмом чија се територија, по његовом мишљењу, поклапала са оном која је била под јурисдикцијом епископа Кнососа.

[57] Неколико примера који илуструју речено, у периоду од IX–XI века, како на истоку, тако и у западном делу Царства: печат Еуфимија, царског стратора и хартуларија Хеладе из X века (Byzantine Seals at Dumbarton Oaks II, 25); печат Никите, царског спатарокандидата и хартуларија Арменијака из IX века (Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art IV, edd. *E. McGreer, J. Nesbitt, N. Oikonomides*, Washington 2001, 56 (у даљем тексту: Byzantine Seals at Dumbarton Oaks IV)); печат Нићифора, царског спатарокандидата и хартуларија Вукеларије из X/XI века (Byzantine Seals at Dumbarton Oaks IV, 1); печат Лава, царског кандидата комеса τῆς κόρτης Кивиреота из IX века (Byzantine Seals at Dumbarton Oaks II, 158); печат Јована, царског стратора и комеса τῆς κόρτης Армениајака из IX века (Byzantine Seals at Dumbarton Oaks IV, 62), печат Нићифора, царског спатарија и комеса τῆς κόρτης Вукеларије из X/XI века (Byzantine Seals at Dumbarton Oaks IV, 8).

[58] Genesius, 68–69.

[59] De Ceremoniis, 622.

[60] De Ceremoniis, 622.

[61] *Haldon*, Theory and Practice, 217.

[62] *Haldon*, Theory and Practice, 217, 223.

Једини пример из извора где се јасно чита да је мерарх имао компетенције над одређеном, прецизно дефинисаном територијом, јесте случај мерарха Бриндизија.[63] Ради се о догађајима из 1062. године, када је Роберт Гвискар покорио град и његовог мерарха. У изворима, међутим, нема других података о том функционеру, па је немогуће нешто више рећи о карактеру власти овог официра.

Извесне сличности могу се уочити на примерима мерарха Кнососа и Бриндизија. Топоними се односе на места која су потпала под византијску власт у време офанзиве коју је према Арабљанима Цариград спроводио од средине X столећа. Заједничко Кнососу и Бриндизију јесте то што не представљају самосталне провинцијске јединице већ се налазе у већим управним окрузима (теме Италија и Крит). Ипак, узевши у обзир да су то само два изолована примера, при чему не располажемо детаљнијим вестима о њиховим компетенцијама, вероватније је да се ради о изузецима и ad hoc решењима, којима је централна власт прибегавала у настојању да осигура управљање у новоосвојеним областима, а не о устаљеној пракси приликом организовања управе.[64]

Последњи помен мерарха у изворима налази се у хрисовуљи цара Алексија I Комнина из 1102. године, коју је издао светогорској Лаври.[65] Реформом провинцијске управе у XII веку, коју су спровели Комнини, нестају многи елементи и установе класничног тематског уређења, међу њима и мерарси.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Acta et diplomata graeca medii aevi V, edd. *F. Miklosich – I. Müller*, Vindobonae 1887.

Acta et diplomata graeca medii aevi VI, edd. *F. Miklosich – I. Müller*, Vindobonae 1890.

Actes d'Iviron I. Des origines au milieu du XIe siècle, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, H. Métrévéli*, Archives de l'Athos XIV, Paris 1985.

Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe à 1204, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli*, Archives de l'Athos XVI, Paris 1990.

Actes de Lavra I. Des origines à 1204, edd. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svronos, D. Papachryssanthou*, Archives de l'Athos V, Paris 1970.

[63] Chronicon Northmannicum de rebus in Japigia et Apulia gestis contra Graecos, ed. *L. A. Muratori*, Rerum Italicarum Scriptores V, Mediolani 1724, 278; Lupi Protospatharii Annales, ed. *G.-H. Pertz*, Monumenta Germaniae Historica V, Hannoverae 1844, 59. Присуство мерарха на простору Италије потврђује и: Codice diplomatico brindisino I (492–1299), edd. *A. de Leo – G. M. Monti*, Trani 1940, 5f. n. 2 (1010). Детаљније о византијској управи на простору Јужне Италије, cf. *Falkenhausen*, Untersuchungen, 103–146.

[64] О разликама између додељивања овлашћења, тј. власти, с једне, и именовања на одређене функције, било да се ради од званичним или незваничним, или боље речено, редовним или нередовним, с друге стране, в. *Крсмановић*, Потенцијал, 398–401.

[65] Actes de Lavra I, 286. Један од последњих помена мерарха у изворима налази се у тестаменту Евстатија Воиле из 1059. године. Реч је о мерарху Михаилу, који је био и један од извршитеља тестамента, *P. Lemerle,* Cinq études sur le XI siècle byzantine, Paris 1977, 29. Могуће је да се ради о мерарху Михаилу, чији се печат (XI век) чува у Collection of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks, http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1992.

Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329, edd. *J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros*, Archives de l'Athos XXI, Paris 2001.

Brooks E. W., Arabic Lists of the Byzantine Themes, The Journal of Hellenic Studies 21 (1901) 67–77.

Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art II, edd. *J. Nesbitt – N. Oikonomides*, Washington 1994.

Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art IV, edd. *E. McGreer, J. Nesbitt, N. Oikonomides*, Washington 2001.

Chronicon Northmannicum de rebus in Japigia et Apulia gestis contra Graecos, ed. *L. A. Muratori*, Rerum Italicarum Scriptores V, Mediolani 1724.

Codice diplomatico brindisino I (492–1299), edd. *A. de Leo – G. M. Monti*, Trani 1940.

Constantine Porphyrogenitus Three Treatises on Imperial Military Expeditions, ed. *J. Haldon*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 28, Wien 1990.

Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Ceremoniis aulae byzantinae libri duo, ed. *J. J. Reiske*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1829.

Constantino Porfirogenito De Thematibus, ed. *A. Pertusi*, Studi e Testi 160, Vaticano 1952.

Corinth. Results of Excavations XII. The Minor Objects, ed. *R. J. H. Jenkins*, London 1962.

Das Strategikon des Maurikios, edd. *G. Dennis – E. Gamillscheg*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17, Wien 1991.

Gautier P., La Diataxis de Michel Attaliate, Revue des études byzantines 39 (1981) 5–143.

Genesios. On the Reigns of the Emperors, ed. *A. Kaldellis*, Byzantina Australiensia 11, Canberra 1998.

Haldon J., Theory and practice in tenth-century military administration: Chapters II, 44 and 45 of the *Book of Cerimonies*, Travaux et Mémoires 13 (1999) 201–352.

Ibn Hordadbeh, Le livre des routes et des provinces, ed. *C. Barbier de Meynard*, Journal Asiatique, 6e serie, t. 5 (Janvier – Février 1865) 5–127, 227–295, 446–532.

Ioannes Lydus, ed. *I. Bekkeri*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1837.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5, Berolini – Novi Eboraci 1973.

Iosephi Genesii Regum Libri Quattuor, edd. *A. Lesmüller-Werner – I. Thurn*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 14, Berolini – Novi Eboraci 1978.

Laurent V., Les bulles métrique dans la sigillographie byzantine, Ἑλληνικά [Hellēnika] 5 (1932) 137–174, 389–420.

Le traite sur la guerilla (De velitatione). De l'empereur Nicephore Phocas (963–969), edd. *G. Dagron – H. Mihăescu*, Paris 1986.

Lemerle P., Cinq études sur le XI siècle byzantine, Paris 1977, 13–63.

Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1972.

Lupi Protospatharii Annales, ed. *G.-H. Pertz*, Monumenta Germaniae Historica V, Hannoverae 1844.

Naumachica, ed. *A. Dain*, Paris 1943.

Sceaux de la collection Zacos (Biblithèque nationale de France) sa rapportant aux provinces orientales del'Empire byzantin, ed. *J.-C. Cheynet*, Paris 2001.

Schlumberger G., Sigillographie de l'Empire byzantine, Paris 1884.

The Chronicle of Theophanes Confessor, edd. *C. Mango – R. Scott*, Oxford 1997 (repr. 1999).

The Taktika of Leo VI, ed. *G. Dennis*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 49, Washington 2014 (revised edition).

Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekkeri*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1838.

Theophanis Chronographia, ed. *C. de Boor*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Lipsiae 1883.

Three Byzantine Military Treatises, ed. *G. Denis*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 25, Washington1985.

Ἰωσὴφ Γενέσιος Περὶ Βασιλειῶν, edd. *Π. Νιάβης – Δ. Τσουγκαράκης*, Ἀθήνα 1994. [Iōsēph Genesios Peri Basileiōn, edd. *P. Niabēs – D. Tsounkarakēs*, Athēna 1994].

Κωνσταντοπούλος Κ., Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθῆναις Ἐθνικοῦ Νομισματολογικοῦ Μουσείου, Ἀθήναι 1917. [*Konstantopoulos K.*, Byzantiaka molybdoboulla tou en Athēnais Ethnikou Nomismatikologikou Mouseiou, Athēnai 1917].

Ναυμαχικά, edd. *Τ. Κόλιας – Ι. Δημητρούκας*, Αθήνα 2005. [Naumachika, edd. *T. Kolias – I. Dēmētroukas*, Athēna 2005].

Книгы временыя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе, пр. *В. М. Истрин*, Ленинград 1922. [Knigy vremenyja i obraznyja Georgija Mniha. Hronika Georgija Amartola v drevnem slavjanorusskom perevode, pr. *V. M. Istrin*, Leningrad 1922].

http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1992

http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1822

http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1322

Литература – Secondary Works

Ahrweiler H., Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, Variorum Reprints, London 1971.

Ahrweiler H., L'adiminstration militaire de la Crete byzantine, Byzantion 31 (1961) 217–228.

Ahrweiler H., Recherches sur l'adminstration de l'empire byzantine aux IX[è]–XI[è] siècles, Bulletin de Correspondance hellénique 84 (1960) 1–109 (= *H. Ahrweiler*, Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, Variorum Reprints, London 1971).

Antoniadis-Bibicou H., Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du ˝thème des Caravisiens˝, Paris 1966.

Bury J. B., The Imperial Administrative System in the Ninth Century (With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos), London 1911.

Cheynet J.-C., Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, Travaux et mémoires 9 (1985) 181–194.

Cheynet J.-C., Malamut É., Morrisson C., Prix et salaires à Byzance (X[e]–XVe siècle), edd. *V. Kravari, J. Lefort, C. Morrisson*, Hommes et richesses dans l'Empire byzantine II (VIIIe–XVe siècle), Réalités byzantines 3, Paris 1991, 339–374.

Dain A., Les stratégists byzantines, Travaux et Mémoires 2 (1967) 317–392.

Falkenhausen von V., Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert, Wiesbaden 1967.

Ferluga J., Le clisure byzantine in Asia Minore, Zbornik radova Vizantološkog instituta 16 (1975) 9–23.

Gelzer H., Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899.

Grigoriou-Ioannidou M., Θέματα et τάγματα [Themata et tagmata]. Un problèm de l'institution de thèmes pendant les Xe et XIe siècles, Byzantinischen Forschungen 19 (1993) 35–41.

Haldon J., A Critical Commentary on The Taktika of Leo VI, Washington 2014.

Haldon J., Admnistrative Continuities and Structural Transformations in East Roman Milltary Organisation (c. 580–640), edd. *F. Vallet – M. Kazanski*, L'Armée romaine et les barbares du 4e au 7e siècle, Paris 1993, 45–51 (= *J. Haldon,* State, Army and Society in Byzantium: Approaches to Military, Social and Administrative History (6th–12th Centuries), Aldershot 1995).

Haldon J., Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries, Byzantine and Modern Greek Studies 1 (1975) 11–47.

Haldon J., State, Army and Society in Byzantium: Approaches to Military, Social and Administrative History (6th–12th Centuries), Aldershot 1995.

Haldon J., Warfare, State and Society in the Byzantine world (565–1204), London 1999.

Kaegi W., Some Thoughts on Byzantine Military Strategy, Brookline 1983.

Kaegi W., Two studies in the continuity of late Roman and early Byzantine military Institutions, Byzantinischen Forschungen 8 (1982) 87–113.

Krsmanović B., Beobachtungen zum *Taktikon Escorialense*, Byzantinische Zeitschrift 103/2 (2010) 605–636.

Krsmanović B., The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and the 11th Century), Belgrade – Athens 2008.

Μaκsimović Lj., Το Τακτικόν του Εσκοριάλ και οιαλλαγές της επαρχιακής διοίκησης στο Βυζάντιο, ΒΥΖΑΝΤΙΟ – ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, Μνήμη Νίκου Οικονομίδη, Athēna 2003, 361–367. [*Maksimović Lj.*, To Taktikon tou Eskorial kai oiallages tēs eparchiakēs dioikēsēs sto Byzantio, BYZANTIO – KRATOS KAI KOINŌNIA, Mnēmē Nikou Oikonomidē, Athēna 2003].

Okinomidès N., Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe–XVe s.), Variorum Reprints, London 1976

Okinomidès N., L'organisation de la frontier orientale de Byzance aux Xe–XIe siècles et le taktion de l'Escorial, Actes de XIV Congrès International des Etudes Byzantines I, Bucarest 1974, 285–302 (= *N. Okinomidès*, Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe–XVe s.), Variorum Reprints, London 1976).

Ostrogorsky G., Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byzantion 23 (1953) 31–66.

Potache D., Le thème et la forteresse de Charsianon: recherches dans la région d'Akdagmadeni, ed. *H. Ahrweiler*, Geographica Byzantina, Byzantina Sorbonensia 3, Paris 1981, 107–117.

Treadgold W., Byzantium and Its Army (284–1081), Stanford 1995.

Tsougarakis D., Byzantine Crete (From the 5th Century to the Venetian Conquest), Athens 1988.

Tsougarakis D., The Byzantine Seals of Crete, ed. *N. Oikonomides*, Studies in Byzantine Sigillography 2, Washington 1990, 137–152.

Vasiliev A., Byzance et les Arabes I. La dynastie d'Amorium (820–867), Bruxelles 1935.

Vogt A., Le jeunesse de Léon le sage, Revue Historique 174 (1934) 389–428.

Γριγορίου-Ιωαννίδου Μ., Οι Βυζαντινές κλεισούρες και κλεισουραρχίες, Βυζαντιακά 9 (1989) 179–202. [*Grigoriou-Iōannidou M.*, Oi Byzantines kleisoures kai kleisourarchies, Byzantiaka 9 (1989) 179–202.]

Η Μικρά Ασία των θεμάτων, edd. *Β. Βλυσίδου, Ε. Κουντούρα, Σ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης*, Αθήνα 1998. [Ē Mikra Asia tōn thematōn, edd. *B. Blysidou, E. Koundoura, S. Lampakēs, T. Lounkēs, A. Sabbidēs*, Athēna 1998.]

Крсмановић Б., Потенцијал функције доместика схоле (VIII–X век), Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 393–436. [*Krsmanović B.*, Potencijal funkcije domestika shola (VIII–X vek), Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 393–436].

Максимовић Љ., Огледи о политичкој моћи у Византији. Чиниоци и ослонци, Српска књижевна задруга, Београд 2013. [*Maksimović Lj.*, Ogledi o politčkoj moći u Vizantiji. Činioci i oslonci, Srpska književna zadruga, Beograd 2013].

Максимовић Љ., Тематски војници у византијском друштву. Прилог новом процењивању проблема, Зборник радова Византолошког института 39 (2001–2002) 25–49 (= *Љ. Максимовић*, Огледи о политичкој моћи у Византији. Чиниоци и ослонци, Српска књижевна задруга, Београд 2013). [*Maksimović Lj.*, Tematski vojnici u vizantijskom društvu. Prilog novom procenjivanja problema, Zbornik radova Vizantološkog instituta 39 (2001–2002) 25–49 (= *Lj. Maksimović*, Ogledi o političkoj moći u Vizantiji. Činioci i oslonci, Srpska književna zadruga, Beograd 2013)].

Максимовић Љ., Традиција и иновација у византијској територијалној организацији државе и цркве (IX–X век), Трећа југословенска конференција византолога, Београд – Крушевац 2000, 9–22 (= *Љ. Максимовић*, Огледи о политичкој моћи у Византији. Чиниоци и ослонци, Српска књижевна задруга, Београд 2013). [*Maksimović Lj.*, Tradicija i inovacija u vizantijskoj teritorijalnoj organizaciji države i crkve (IX–X vek), Treća konferencija vizantologa, Beograd

– Kruševac 2000, 9–22 (= *Lj. Maksimović*, Ogledi o političkoj moći u Vizantiji. Činioci i oslonci, Srpska književna zadruga, Beograd 2013)].

Острогорски Г., Историја Византије, Београд 1959. [*Ostrogorski G.*, Istorija Vizantije, Beograd 1959].

Miloš Cvetković
(Institute for Byzantine Studies of the SASA, Belgrade)

MERARCHES IN THE THEMATIC ORGANIZATION (9th–12th CENTURIES)

It is known that a merarches was an officer of a higher rank in 6th century. This position in the military organization was defined based on the data from the Strategikon of Maurice, which provides a comprehensive description of the Byzantine army command structure during the period. It is also a scientifically well-established view that the role of merarches was taken over by tourmarches at the beginning of 7th century.

More than two centuries later, merarches reappear in the 9th century, as the officers in the thema`s army. It is important to point out that tourmarches replaced merarches at the end of 6th and beginning of 7th century. The latter was reestablished in the 9th century and did not supersede tourmarches, but the two functioned in parallel. From the above, it is obvious that the reoccurrence of the merarches in 9th century resulted from the need to institutionalize the competences that had to be, to a certain degree, different from the existing thema`s officers, above all tourmarches.

It is difficult to determine the precise moment of the introduction of the role of merarches, but it is possible to establish a timeframe. The terminus post quem for this phenomenon is certainly the year 842/843, when Taktikon Uspensky was created and in which this type of officer does not appear. Merarches are also not mentioned by Arabic geographers whose lists are one of the main sources for the studiy of the military-administrative organization in the inner Byzantine Empire. The earliest notion of this position is found in Joseph Genesios`s tale of a merarches Machairas who captured a son of an Arab emir in Charsianon thema in the year 863. Thus, a new (old) merarches duty was introduced between the composition of Taktikon Uspensky in 842/843 and 863, the year of the Genesios data.

This is the period of the reign of the emperor Michael III when numerous changes were made in the functioning of the military command in the Empire. In this view, the reappearance of the merarches` role would have been just another implemented military reform. Therefore, in such circumstances, the officer rank of merarches was reintroduced into the military hierarchy, probably, with for the purpose of commanding special professional units within themas.

Merarches held a lower rank than tourmarches in the official military hierarchy. The reason was likely the absence of the administrative competences of the merarches. However, despite the lower rank, merarches were not subordinated to tourmarches, but directly to strategos. The relation between merarches and tourmarches was not identical to those in classic, and so-called armeniaka themata. In old themas, tourmarches had a higher rank than merarches, whereas in new, eastern themas their rank was equal as a consequence of the tourmarches` position degradation due to the loss of administrative competences.

There is a scientific thesis suggesting a territorially determined jurisdiction of merarches. The seal of a Constantine, the merarches of Knossos, was used to support this view. Some ten merarches` seals are currently known, of which only three have inscribed toponyms. Nevertheless, the sole inscription of a toponym cannot be accepted as a confirmation of the existence of an administrative district, governed by the official mentioned on the seal. The use of a geographic determinant on seals can be of dual meaning. It determined the area that was under the direct government of the owner of the seal, but it is also possible that the toponym marked a constituent in the administrative apparatus of the higher provincial unit.

There are three toponyms noted on the merarches` seals: Hellas, Knossos and Antioch. Territorial-administrative structures of the above-mentioned areas are completely different. Therefore, it is difficult to find a common denominator for the character and territorial scope of the government of the merarches who were holders of the three seals. Given the fact that Knossos was never a thema, and furthermore, that there are no sources that could put a light on the organization of the local government, the merarches of Knossos is the only one that could be said to have had a direct governmental competences.

Different toponyms could be found in written sources alongside merarches. However, toponyms refer to themas, within which the mentioned merarches operate. The sole example, where it is obvious from the source that a merarches held jurisdiction over certain and precisely defined territory, is the case of a merarches of Brindisi.

Knossos and Brindisi have in common the fact that both territories fell under the Byzantine rule in the time of offensive operations against Arabs, which Constantinople conducted from the middle of 10th century. At the same time, they are toponyms that are not autonomous provincial units, but are a part of major administrative districts (themas Italy and Crete). Bearing in mind that these are only two isolated examples and that we do not possess more detailed data on their competences, it is more likely that these are the exceptions and ad hoc solutions, which the central government resorted to in an effort to ensure the management of the newly conquered areas, and not established practice in the government organization.

Merarches are last mentioned in the charter of the emperor Alexios I Komnenos in 1102, which was issued by Great Lavra (Athos). The reform of the provincial government in 12th century, executed by the Komnenos, abolished numerous elements and institutions of the classic thematic organization, whose part were merarches, and other officials, too.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 271.2-36:929
DOI: 10.2298/ZRVI1350235B

ИВАН БИЛЯРСКИ
(Институт за исторически изследвания БАН, София)

ЖИТИЕТО НА СВ. ГРИГОРИЙ ДЕКАПОЛИТ В РЪКОПИС MS. SL. 307 ОТ РУМЪНСКАТА АКАДЕМИЯ

Статията представя някои мои предварителни наблюдения и изследвания върху агиографски текст, намиращ се в славянски ръкопис от библиотеката на Румънската академия в Букурещ (Ms. sl. 307). Ръкописът, който е бил в много лошо състояние, съдържа Постен и Цветен Триод от Никифор Калист Ксантопулос с пълния текст на Синодика на Православието. След Триода намираме едно житие на св. Григорий Декаполит, текстът на което е силно повреден и почти нечетим, с изключение на заглавието, но все пак може да се твърди, че това не е някое от познатите ни кратки жития на светеца. Моята работна хипотеза е, че този текст може да бъде единствения известен препис на славянския превод на Житието на св. Григорий Декаполит от Игнатий Дякон.

Ключови думи: св. Григорий Декаполит, Игнатий Дякон, Влашко, агиография, славянски ръкописи.

The article contains some preliminary observations on a hagiographical text, discovered in a Slavic manuscript from the collection of the Library of Romanian Academy in Bucharest (Ms. sl. 307). The manuscript that was in very poor physical conditions contains a Triodion and Pentecostarion of Nicephorus Kallistos Xantopoulos with full text of the Synodicon of Orthodoxy. After it we find a vita of St Gregory Decapolita. The text is extremely damaged and almost illegible except the title but it is clear that this is not the only known short vita of the holy man. My work hypothesis is that this text could be the only known copy of the Slavic translation of the Vita of St Gregory Decapolita by Ignatius the Deacon.

Keywords: St Gregory Decapolita, Ignatius the Deacon, Walachia, Hagiography, Slavic manuscripts.

През последните години посветих няколко изследвания на славянския Синодик, едно от които бе основано на практически неизследвания досега препис от Библиотеката на Румънската академия, който се оказа първия установен

със сигурност препис на т. нар. Палеологов вариант на текста[1]. Така вниманието ми бе привлечено от славянския ръкопис No 307, който съдържа и други недостатъчно изследвани текстове и очевидно има съществено значение за общобалканската култура през Късното Средновековие. В настоящите предварителни бележки ще се спрем на съдържащото се в ръкописа Житие на св. Григорий Декаполит.

Интересуващият ни ръкопис съдържа 124 хартиени листа с размер 215x140 mm, в четвъртинка. Бил е в изключително лошо състояние. Сега е реставриран, но писаният текст е така замъглен от положената при реставрирането материя, че на много места почти не се чете. Според описанията на А. И. Яцимирский и на П. Панаитеску липсват началото, краят и листове от средата на ръкописа[2], което се потвърждава от направените от мен изследвания. По същество, А. Яцимирский пише, че всички листове са били мокри и са се слели в обща маса, което извънредно много е затруднявало ползването на ръкописа.

Запазеният воден знак се идентифицира като вариант на ръка с цвете (петолистник), подобни на който в каталога на Александру Мареш се датират през първата половина на XVI век, но не са регистрирани (поне не в двете княжества) през втората половина на столетието[3]. След лична консултация с този несъмнено водещ специалист в областта на водните знаци и хартията, използувана във Влашко и Молдова през късното Средновековие и негово изследване конкретно на интересуващия ни ръкопис, Александру Мареш даде заключението, че хартията на ръкопис BAR Ms. sl. 307 е от първата половина на XVI век. Изказвайки му нарочна благодарност, аз приемам неговото становище и си позволявам да предложа датировка на ръкописа до средата на посоченото столетие.

Подвързията е нова (реставрирана), кожена. От старата подвързия е запазена само част, която е залепена върху новата. В описанието на П. Панаитеску, което е правено преди реставрацията, се отбелязва, че подвързията е стара, от кожа и дървени дъски, много повредена[4].

Писмо – устав/полуустав. Било е ясно и четливо. Правописът е двуеров и безюсов, ресавски.

Намираме по 23–25 реда на страница и 28–33/35 знака на ред с черно-кафяво мастило в писано каре с размери 155 × 90–95 mm. Заглавките, инициалите, цифрите и бележките-указания към текста са писани с червено. На л. 1r има плетенична украса на фронтисписа с червено и синьо.

---

[1] Тестът и изследването ще бъдат публикувани в особена книга, която се намира под печат: *Ив. Билярски*, Палеологовия Синодик в славянски превод, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София 2013.

[2] *А. И. Яцимирский*, Славянския и русския рукописи румынских библиотек (= Сборник Отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии наук), том LXXIX, Санкт Петербург 1905, Nº 152 (282) 479; *P. P. Panaitescu*, Catalogul manuscriselor slavo-române şi slave din Biblioteca Academiei Române II, Bucureşti 2003, Nº 307, 48. Когато А. И. Яцимирский работи с ръкописа, той все още се е намирал в *Museul de Antichităţi*.

[3] *Al. Mareş*, Filigranele hîrtiei întrebuinţate în ţările române în secolul al XVI-lea, Bucureşti 1987, p. XXXII, fig. 1608–1625, p. 415.

[4] *Яцимирский*, Славянские и русские рукописи румынских библиотек, Nº 152, 479; *Panaitescu*, Catalogul manuscriselor slavo-române şi slave din Biblioteca Academiei Române, vol II, Nº 307, 48.

В описанието на П. Панаитеску е посочена приписка, която не съществува след реставрацията, тъй като се е намирала върху вътрешната страна на задната корица: **Пи҃с аЗ ейона҃х по҃п Феωдосие въ л҃Ѣт ꙁрі҃і.** Годината от Сътворение мира е 7118, което съответствува на 1609–1610 г. Нямаме основание да определим тази бележка като такава на писача на ръкописа, а и съдържанието не дава много информация относно историята му и в частност за пътя, извървян докато достигне до сегашното си местопребиваване.

Ръкописът съдържа основно Постен и Цветен Триод[5], като Синодикът в Неделята на Православието (т. е. първата неделя на Великите Пости) е част от него. Ето описанието в разгърнат вид:

1. л. 1r – Начало на Триода на Никифор Калист Ксантопулос.

Следват три реда, писани с черно мастило и напълно нечетими. Л. 1v е напълно нечетим. Следващите няколко листа липсват.

- л. 2r – Начало на Синодика в Неделята на Православието. На л. 21r писаното става напълно нечетимо. На всички следващи листове се четат само отделни думи поради вече отбелязаното изключително лошо състояние на ръкописа. До към л. 50 се четат почти само червените рубрики.

2. Последният идентифицируем текст е житие на св. Григорий Декаполит: л. 113r – **[Жн]тїе вь кратцѣ прп҃бнаа҃ ѡ҃ца на/[ше]го грїго҃рїа декапо́лїта . бл҃сви ѿ :~ …ѣмже прп҃бныи҃ и҆ бг҃ꙋ … … їе жи́ꙁнь полꙋчно̀ и҆ польꙁно . ѡ**

Среща се и формата **Декапо́литъ** и **ѿ Де҃сетогра́дъ.**

3. Следва текст, който се чете трудно или съвсем не се чете до края на ръкописа (л. 124). Изглежда, гдето на л. 123r е имало текст, но от него не е останало нищо. На л. 123v има следи от сравнително дълъг текст, писан с червено мастило, но е изключително силно повреден и напълно нечетим. На л. 124r (това е последния лист в ръкописа) се вижда, че е имало текст, който е изключително повреден, като са запазени само няколко реда:
[....] бг҃а на́шего [і҆и҃с х҃а...] / [....]авные вл҃дчце на́ше бц҃е и҆ прн҆с/[нодѣве ма]рі́е [....] и҆ бг҃овиднꙑ҃х а҃гг҃лъ҃ . и҆ въ/[сѣхъ с]т҃ыи҃х, а҆ми́нъ :~

Ръкописът BAR, Ms. sl. 307 не е напълно непознат на науката, но на практика е почти неизследван. Жан Гуйяр, обръща внимание на него и изрично отбелязва, че става дума за някаква регионална редакция на Синодика[6]. Години след това той е споменат в изследване на Антонио Риго по повод потвърждаването

[5] Заслужава си да отбележим, че състоянието на ръкописа е било такова, че А. И Яцимирский даже не успява да идентифицира съдържанието му и да го определи. Според каталога на руския автор, става дума за „Сборник поучений“, който съдържа последованието на Акатиста за Неделята на Православието и поучения за дните на Великите пости, които са без имена на авторите, кратки и неискусни, а накрая има поучения за Пасха и Петдесетница: *Яцимирский*, Славянские и русские рукописи румынских библиотек, № 152, 479.

[6] *J. Gouillard*, Le Synodicon de l’Orthodoxie: edition et commentaire, Travaux et mémoires 2 (1967) 40 (note 216), 237. Всъщност Жан Гуйяр изрично отбелязва, че би се занимал повече с текста от Букурещкия препис, но състоянието на ръкописа е много лошо. Очевидно той го е познавал или е получил сведения за него, защото цитира страница на интересуващия го текст.

в славянския текст на данните за осъждането в Света Гора през 1344 г. на еретичната група около Ирини Порини[7]. И в двата случая интересът е привлечен от текста на Синодика и от някои негови елементи, които не се срещат в друг препис на това произведение. За съжаление състоянието на ръкописа, както и характера на съдържанието му, което следва нормативните изисквания към съдържанието на Триода, не ни дават много възможности за правене на конкретни заключения. Що се отнася до Житието на св. Григорий Декаполит, то трябва да се каже, че неговото съществуване не е отбелязано в никое от предходните описания на ръкописа: А. Яцимирский не е могъл да работи с него поради лошото му състояние, а П. Панаитеску вероятно по същата или сходна причина. Не е споменато и в цитираните изследвания. В ръкописа вече няма приписки, поради унищожаването на единствената такава при реставрацията, а и тя не дава много възможности за интерпретация. Не е напълно ясно и къде е извършен записа, което от своя страна оставя неизяснено питането за това къде е създаден самия ръкопис или неговия протограф.

Моята работа по изследването и публикуването на текста на Синодика от интересуващия ни ръкопис ми даде основание да твърдя, че този именно вариант на оригиналния текст на Синодика е бил създаден на Атон във връзка с Общото събрание на монашеската общност и осъждането на еретичната група около Ирини Порини. Нямам съмнение, че оригиналният текст е бил гръцки. Вероятно славянският превод е бил извършен на Света Гора, но това си остава само добре обосновано предположение. Дали обаче ръкописът BAR Ms. sl. 307 е дошъл във Влашко от Атон и ако не дали неговият протограф е имал същото съдържание е трудно да се каже.

Цялостното изследване на остатъците от Житието на св. Григорий Декаполит от интересуващия ни ръкопис тепърва предстои и поради лошото си състояние и недотам подходящата реставрация то може да изисква и използуване на специални технически средства за разчитане на повредените страници. Тук ще си позволя да кажа само, че в случая разполагаме с остатък от препис на житието на светеца, писано от Игнатий Дякон[8]. От силно увредения текст, запазен в началото на житието виждаме, че уводната част липсва и след заглавието и едно изречение, изтъкващо поучителната стойност за разказите за живота на преподобния, се преминава към първата глава от самото житие, разказваща за родителите на св. Григорий и за учението му[9]. Това прави резултатите от диренето още по-интересни, тъй като такъв превод на славянски досега бе неизвестен. На мен са ми известни само кратки жития на този борец срещу иконоборската ерес, включени в

[7] *A. Rigo*, Monaci esicasti e monaci bogomili. Le accuse di messalianismo e bogomilismorevolte agli esicasti ed il problema dei rapporti tra esicasmo e bogomilismo, Orientalia Venetiana II, Firenze 1989, 32, 144–145, 179, 187 note 1.

[8] За него виж: *Fr. Dvornik*, La Vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniennes au IX siècle. Travaux, publiés par l'Institut d'Ètudes slaves V, Paris 1926, издание на текста с. 45 – 75; *G. Makris*, Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites, Byzantinisches archiv 17, Stuttgart – Leipzig 1997, текст на гръцки с немски превод с. 56 – 153. За самия живот и творчество на Игнатий Дякон вж.: *Makris*, op. cit., 3–22.

[9] *Makris*, Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites, 60–62.

пролозите[10]. Известните ни текстове са коренно различни от това, което е запазено в Букурещкия ръкопис, а друг славянски паралел не ми е известен.

Според Житието[11], написано от Игнатий Дякон, св. Григорий Декаполит е роден към края на VIII век в гр. Иринополис в областта Декаполис, Исаврия. Неговият календарен ден е 20 ноември. Още на младини постъпва в монастира на своя чичо Симеон, който е и негов духовен отец. Има опит както с общежителното монашество, така и в отшелничеството. През 30те години на IX век отива в Константинопол и се противопоставя на иконоборците, а след това се отправя на път за Рим, по който среща много премеждия, преодолени посредством чудотворната Божия намеса. Сетне той пребивава няколко години в монастира на св.великомъченик Мина в Солун, а вече болен се добира до Константинопол, а оттам отива в монастир в планината Олимп във Витиния, където намира блажената си кончина. Житието ни разказва и за множеството чудеса на светеца, което не е особено характерно за другите жития, излезли изпод перото на Игнатий Дякон[12]. На гръцки език разполагаме още и с кратко Житие на св. Григорий Декаполит, с преработка на житието от Симеон Метафраст, отбелязване в Синаксара на Константинополската църква и със служба за светеца[13].

Дейността на св. Григорий Декаполит се свързва с една бурна епоха от византийската история. Той е известен сред българи и сърби, като може би мощите му са пребивавали сред тях през късното Средновековие. Особено силно обаче е неговото почитание в румънските земи и особено във Влашко. То се дължи на пренасянето на мощите му в монастира Бистрица от бана на Олтения Барбу Крайовеску, което поставя началото на особено силен култ[14]. До 1497 г. мощите на св. Григорий Декаполит са били първоначално в Константинопол, а стене в Сърбия или в България, пренесени от монаси, които бягали пред лицето на османските завоеватели[15]. Тези сведения изглеждат доста неясни, което иде да рече, че едва ли можем напълно да се доверяваме на познанията си за съдбата на мощите преди приобретяването им в Олтения. Така – казват изворите – те попаднали в ръцете на някакъв османски големец и от него ги откупил за много жълтици

[10] *Р. Павлова*, Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година, Велико Търново 1999, 85; *Г. Петков, М. Спасова*, Търновската редакция на Стишния пролог. Текстове, лексикален индекс III (месец ноември), Пловдив 2009, 71.

[11] *W. Wolska-Conus*, De quibusdam Ignatius, Travaux et mémoires 4 (1970) 329–360; *I. Ševčenko*, Hagiography of the Iconoclast Period, Iconoclasm, Birmingham 1977, 113–131; *S. Efthymiadis*, On the Hagiographical Work of Ignatios the Deacon, Jahrbuch der Österreichische Byzantinistik 41 (1991) 73–83; *A. Timotin*, Visions, prophéties et pouvoir à Byzance. Etude sur l'hagiographie méso-byzantine (IX-XI siècles), Dossiers byzantins 10, Paris 2010.

[12] *А. П. Каждан*, История византийской литературы (650–850), Санкт Петербург 2002, 459–461.

[13] *A. Papadopoulos-Kerameus*, Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας, t. I, εν Πετρουπόλει 1891, 257–258.

[14] *Dr. P. Petroşanu*, Sf. Grigore Decapolitul din mănastirea Bistriţa-Vâlcea, Biserica Ortodoxă Română LIX/11–12 (1941) 682–703; *D. Bodin*, Grigore Decapolitul şi Ioan de Capistrano, Revista istorică română XIV/3 (1945) 307–315; *W. Wolska-Conus*, De quibusdam Ignatius, 340–344; *P. Năsturel*, Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines, L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine, Bucarest 2001, 133–136.

[15] *Petroşanu*, Sf. Grigore Decapolitul din mănastirea Bistriţa-Vâlcea, 685–686. В този смисъл е и свидетелството на Павел Алепски – *Năsturel*, Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines, 134.

бан Барбу Крайовеску, за да бъдат освободени от господството на агаряните. Този именно болярин изградил монастира Бистрица, дарил го с имоти и блага и го осветил с полагане на мощите на св. Григорий в него[16]. Там са те и до сега. Може обаче да се каже, че има известни неясноти в разказа. Възниква въпросът как така турчинът се е сдобил с мощи на почитан християнски светец; как е решил да ги пренася (сякаш осъществил своего рода *translatio*); защо се е обърнал именно към бана на Олтения, а не да речем към господаря на Влашко, сюзерен на бана и т. н. Всички те имат своето значение, особено в контекста на последващото оспорване на автентичността на мощите[17].

Почитанието на св. Григорий Декаполит естествено иде заедно с необходимите за него литературни и/или художествени атрибути[18]. Тук можем да споменем цялостната програма на монастира Бистрица, раклата-мощехранителница и още други обекти. Освен това очевидно е трябвало да се събере основния масив от текстове, необходими за култа: жития, служби и похвални слова. Освен гръцкото житие на светеца, ни е известно и румънско такова, за което се смята, че е преведено от някакъв славянски текст, послужил за посредник между гръцкия оригинал и румънския превод. Изказано е мнението, че превод от гръцки на славянски (като последния е бил редактиран) е бил извършен заедно с придобиването на мощите, а сетне от славянски е изготвен и превод на румънски[19]. Известен ни е и авторът на службата за св. Григорий Декаполит – Матей, митрополит на Мира, поет и хроникьор на събитията във Влашко от началото на XVII век. Нейният текст, заедно с някои бележки около създаването му, е запазен в гръцки ръкопис от Виена, попаднал там вероятно по време на австрийската окупация на Олтения през XVIII век[20]. Славянска бележка указва, че ръкописът е принадлежал на монастира Бистрица.

Виждаме, че пренасянето на мощите на светеца в Бистрица поставя началото на голяма книжовна активност, започната под покровителството на бан Барбу Крайовеску и продължила столетия[21]. За нас интерес представлява контекста, в който вероятно е създаден или в който попада ръкописът със славян-

[16] *M. Gaster*, Texte române inedite din sec. XVII, Revista pentru istorie, arheologie şi filologie I (1883) 74–96; *Petroşanu*, Sf. Grigore Decapolitul din mănastirea Bistriţa-Vâlcea, 686.

[17] Австрийската власт в Олтения създава особена комисия, която да прецени дали това наистина са мощи на св. Григорий Декаполит или на католическия светец Йоан от Капистрано, умрял от чума по време на обсадата на Белград през 1456 г. – *D. Bodin*, Grigore Decapolitul ş Ioan de Capistrano, 307–315; *Năsturel*, Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines, 133–134.

[18] *C. H. Wendt*, Rumänische Ikonenmalerei, Eisenach 1953, 42 sq.; *C. Nicolescu*, Gregor Dekapolites (von Irenopolis), Lexicon des christlischen Ikonographie VI, 1974, 429 ff.

[19] *Petroşanu*, Sf. Grigore Decapolitul din mănastirea Bistriţa-Vâlcea, 696–697. Изглежда, че найранния запазен препис на румънския текст на житието е този от 1633 г., който е съобщен от *M. Gaster* (Texte române inedite, 83). Разполагаме и с кратки проложни жития на светеца на румънски език. Разполагаме с повече преписи или старопечатни издания на жития на св. Григорий Декаполит в периода XVII-XIX векове, преглед на които предлага Драгош П. Петрошану в своето изследване (*Petroşanu*, Sf. Grigore Decapolitul din mănastirea Bistriţa-Vâlcea, 698–702).

[20] *N. Iorga*, Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor, Bucureşti 1899, mem. II, 20 sq.

[21] Интересно е да се отбележи, че преди това св. Григорий Декаполит не е особено популярен във Влашко, за което свидетелствува ширещото се незнание за неговата личност – *Năsturel*, Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines, 133–136.

ския превод на пространното житие, какъвто до сега не ни беше известен и изглеждаше да не е достигнал до нас в цялост. Откритият в BAR, Ms. sl. 307 текст дава възможност ситуацията да бъде видяна по различен начин. Така можем да се запитаме дали именно този текст в този ръкопис не е посредникът, от който е било извършено превеждането на румънски и каква е била неговата съдба като цяло. Имаме няколко възможности за отговор: 1) самият ръкопис с текста е бил изготвен на Света Гора или сред южните славяни под османска власт през първата половина на XVI век и след това е бил пренесен във Влашко; 2) протограф на ръкописа (т. е. ръкопис с точно същото съдържание) е пристигнал във Влашко и там е бил преписан в началото на XVI век, с който препис разполагаме сега; 3) текстовете са пристигнали във Влашко по някакви пътища и след това там в началото на XVI век са били събрани в нашия ръкопис. Което и решение да възприемем, то едва ли ще може да бъде убедително доказано. Ясно е, че самият оригинал (първоначално гръцки, а сетне преведен и на славянски) на Синодика има светогорски произход. Твърде е вероятно текстът да е отишъл на север от Дунава от Атон. Останалите питания обаче остават без конкретен и твърд отговор и така несигурността около датирането и локализирането на ръкописа остават, както остава неясно и времето на превеждането на текста на Житието от гръцки на славянски. Трудно ми е да повярвам, че славянският превод на творбата на Игнатий Дякон е бил изготвен специално поради присъствието на мощите на св. Григорий Декаполит в Олтения. Твърде вероятно е той да е бил осъществен предварително в средата на православните славяни на Балканите. Това обаче може да бъде тема за отделно изследване.

В заключение ще кажа само, че ако ръкописът BAR Ms. sl. 307 се окаже материалният носител за пристигането във Влашко и в румънските земи като цяло както на Синодика, така и на житието на св. Григорий Декаполит, то неговото значение за румънската култура е огромно.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Gaster M., Texte române inedite din sec. XVII, Revista pentru istorie, arheologie şi filologie I (1883) 74–96.

Gouillard J., Le Synodicon de l'Orthodoxie: edition et commentaire, Travaux et mémoires 2 (1967) 1–316.

Iorga N., Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor, Bucureşti 1899.

Makris G., Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites, Byzantinisches archiv 17, Stuttgart – Leipzig 1997.

Panaitescu P. P., Catalogul manuscriselor slavo-române şi slave din Biblioteca Academiei Române II, Bucureşti 2003.

Papadopoulos-Kerameus A., Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας, t. I, εν Πετρουπόλει 1891 [*Papadopoulos-Kerameus A.*, Analekta Hierosolymitikēs Stachyologias, t. I, Petropoli 1891].

Wolska-Conus W., De quibusdam Ignatius, Travaux et mémoires 4 (1970) 329–360.

Билярски Ив., Палеологовия Синодик в славянски превод, ПАМ, София 2013. [*Biliarsky Iv*, Paleologovija Sinodik v slavjanski prevod, Университетско издателство „Св. Климент Охридски", Sofija 2013.]

Павлова Р., Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година, Велико Търново 1999. [*Pavlova P.*, Stanislavov (Lesnovski) prolog ot 1330 godina, Veliko Trnovo 1999].

Петков Г., Спасова М., Търновската редакция на Стишния пролог. Текстове, лексикален индекс III (месец ноември), Пловдив 2009. [*Petkov G., Spasova M.*,Tŭrnovskata redakcija na Stišnija prolog.Tekstove, leksikalen indeks III (mesec noemvri), Plovdiv 2009].

Яцимирский А. И., Славянския и русския рукописи румынских библиотек, (= Сборник Отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии наук), том LXXIX, Санкт Петербург 1905. [*Jacimirskij A. I.*, Slavjaskaja i russkija rukopisi rumynskih bibliotek, (= Sbornik Otdelenija russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoij Akademii nauk), tom LXXIX, Sankt Peterburg 1905].

Литература – Secondary Works

Bodin D., Grigore Decapolitul şi Ioan de Capistrano, Revista istorică română XIV/3 (1945) 307–315.

Dvornik Fr., La Vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniennes au IX siècle. Travaux, publiés par l'Institut d'Ėtudes slaves V. Paris, 1926, издание на текста с. 45 – 75.

Efthymiadis S., On the Hagiographical Work of Ignatios the Deacon, Jahrbuch der Österreichische Byzantinistik 41 (1991) 73–83.

Mareş Al., Filigranele hîrtiei întrebuinţate în ţările române în secolul al XVI-lea, Bucureşti 1987.

Năsturel P., Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines, L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine, Bucarest 2001.

Nicolescu C., Gregor Dekapolites (von Irenopolis), Lexicon des christlischen Ikonographie VI, 1974.

Petroşanu Dr. P., Sf. Grigore Decapolitul din mănastirea Bistriţa-Vâlcea, Biserica Ortodoxă Română LIX/11–12 (1941) 682–703.

Rigo A., Monaci esicasti e monaci bogomili. Le accuse di messalianismo e bogomilismorevolte agli esicasti ed il problema dei rapporti tra esicasmo e bogomilismo, Orientalia Venetiana II, Firenze, 1989.

Ševčenko I., Hagiography of the Iconoclast Period, Iconoclasm, Birmingham, 1977.

Timotin A., Visions, prophéties et pouvoir à Byzance. Etude sur l'hagiographie méso-byzantine (IX–XI siècles), Dossiers byzantins 10, Paris 2010.

Wendt C. H., Rumänische Ikonenmalerei, Eisenach 1953.

Каждан А. П., История византийской литературы (650–850), Санкт Петербург 2002. [*Każdan A. P.*, Istorija vizantijskoj literatury (650–850), Sankt Peterburg 2002].

Иван Биљарски
(Институт за историјска истраживања БАН, Софија)

ЖИТИЈЕ СВ. ГРИГОРИЈА ДЕКАПОЛИТА У РУКОПИСУ MS. SL. 307 РУМУНСКЕ АКАДЕМИЈЕ

Чланак представља прелиминарна разматрања и истраживања о хагиографском тексту који се налази у словенском рукопису библиотеке Румунске академије у Букурешту (Ms. sl. 307). Рукопис, који је био у јако лошем стању, садржи Посни и Цветни триод Нићифора Калиста Ксантопула с пуним текстом Синодика Православља. Након Триода налази се једно житије Св. Григорија Декаполита, текст који је веома оштећен и готово нечитак, с изузетком заглавља, но ипак може да се тврди да то није ниједно од познатих нам кратких житија тог свеца. Радна хипотеза је да би то могао да буде једини познати препис словенског превода *Житија Григорија Декаполита* Игњатија Ђакона.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 94(495.02:363)"08"
DOI: 10.2298/ZRVI1350245K

EWALD KISLINGER
(Institut für Byzantinistik und Neogräzistik, Universität Wien)

ERSTER UND ZWEITER SIEGER. ZUM BYZANTINISCH-KAROLINGISCHEN BÜNDNIS BEZÜGLICH BARI 870–871

Die arabische Expansion in Süditalien und auch schon Dalmatien führte 869/870 zu einer Allianz zwischen dem dadurch territorial bedrohten Byzantinischem Reich und dem regnum italicum der Karolinger. Ihr Versuch, Bari in einem gemeinsamen Angriff einzunehmen, scheiterte allerdings 870 (nicht 869) an unzureichender Koordination. Der nachfolgende Briefwechsel von Basileios I. und Ludwig II. offenbart die kulturell-ideologische Entfremdung zwischen Ost und West.

Schlüsselwörter: Bari 871, Basileios I., Ludwig II., Dalmatien, byzantinische Flotte.

The growth of Arab power in Southern Italy and even Dalmatia menaced the Byzantine Empire as well as Carolingian Italy and led both to an alliance in 869/870. Their attempt, however, to conquer Bari in a joint attack failed in 870 (not 869) due to a lack of coordination. An exchange of letters, which followed between Basil I and Louis II, reveals cultural and ideological alienation between christian East and West.

Keywords: Bari 871, Basil I, Louis II, Dalmatia, byzantine navy.

In den ersten Februartagen des Jahres 871 endete mit dem Fall von Bari[1] auch das arabische Emirat[2] ebendort. Zahlreiche lateinische und griechische Quellen vermerken das Geschehen, was sowohl die Bedeutung des Ereignisses unterstreicht als auch das Zusammenwirken von christlichem Westen und Osten widerspiegelt, welches

[1] *J. F. Böhmer*, Regesta Imperii I. Die Regesten des Kaiserreiches unter den Karolingern, 751–918 (926). 3.1. Die Karolinger im Regnum Italiae, 840–887 (888), bearbeitet von *H. Zielinski*, Köln / Wien 1991 (= Regesta imperii I 3.1), Nr. 316 (als genaues Datum nennen Quellen den 2. Februar oder 3. Februar).

[2] *G. Musca*, L´emirato di Bari, 847–871, Bari 1967[2] (1978); *B. M. Kreutz*, Before the Normans. Southern Italy in the Ninth and Tenth Century, Philadelphia 1991, 23, 32, 37–47; zur Vorgeschichte s. *P. Corsi – C. D. Fonseca*, Dalla caduta dell´impero d´occidente al dominio longobardo, in: Storia di Bari, I. Dalla preistoria al Mille, a cura di *F. Tateo*, Roma – Bari 1989, 257–283.

dazu führte. Nachstehende Ausführungen wollen Werden und Verlauf der Allianz, die Karolinger und Byzantiner hiezu eingingen, in ihrer Chronologie hinterfragen, dabei auch die Rolle der dalmatinischen *Sclaveni*, welche beteiligt waren, miteinbeziehen.

Je nach Herkunft schreiben die Quellen die Initiative zum Bündnis dem karolingischen Herrscher Ludwig II. (reg. 844/850–875)[3] bzw. dem byzantinischen Kaiser Basileios I. (reg. 867–886)[4] zu. Wer dies mit mehr Recht behaupten kann, soll vorerst offen bleiben, deuten auch die angeführten Regierungszeiten an, daß der westliche Partner früher mit solch süditalienischen Angelegenheiten befaßt war. Ludwig II., ab 844 König des *regnum italicum* und seit 850 zudem Kaiser, hatte bereits 849 („*Divisio*") einen Kompromiß zwischen dem langobardischen Benevent und dem davon abgespaltenen Salerno vermittelt, nachdem in den Jahren zuvor deren bürgerkriegsartige Auseinandersetzung ab 839/840 wesentlich den Aufstieg der Araber in Apulien (und Kalabrien) zu eigener Staatlichkeit begünstigt hatte[5]. Drei Jahre später zog Ludwig II. erstmals gegen Bari und versuchte vergeblich, es einzunehmen[6]. Die Stadt blieb ein Ausgangspunkt arabischer Plünderzüge, welche bis Kampanien reichten, besonders die Besitzungen der großen Klöster Montecassino und San Vincenzo al Volturno und diese selbst in Mitleidenschaft zogen[7]. Den zunehmenden Ruf nach Abhilfe konnte sich der karolingische Herrscher nicht mehr verschließen, ein Vorgehen gegen Bari wurde 866 beschlossen, das Heer des *regnum* für März 867 zu Lucera zusammengerufen[8]. Die byzantinische Seite sah von ihrem apulischen Restbesitz im südlichen Salento, insbesondere Otranto[9], all dem tatenlos zu. Der seit 827 andauernde Kampf um Sizilien, wo der Fall von Enna und Cefalù 858/859 schon die Vorentscheidung zugunsten der Araber bedeutete, bildete das einzig nennenswerte Engagement des Reiches unter Michael III. (reg. 843–867) in Italien[10]. Durch den Konflikt zwischen Papsttum und Patriarch Photios ab 860/862 wurde die politische

---

[3] Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (= PmbZ), I–II, ed. *R.–J. Lilie et alii*, Berlin / New York 1999–2002, 2009–2013, I/1, Nr. 4626; PmbZ II/4, Nr. 24755.

[4] PmbZ I/3, Nr. 832; PmbZ II/1, Nr. 20837.

[5] Regesta Imperii I 3.1, Nr. 55; *Kreutz*, Before the Normans, 23, 25, 30–34; *Musca*, Emirato, 39–41.

[6] Erchempert, Historia Langobardorum Beneventanorum, ed. *G. H. Pertz – G. Waitz* (MGH, SS rer. lang.), Hannover 1878, cap. 20, p. 242; *Musca*, Emirato, 45–46.

[7] *Kreutz*, Before the Normans, 37–38.

[8] Der in Chronicon S. Benedicti Casinensis, ed. *G. Waitz* (MGH SS rer. lang.), Hannoverae 1878, cap. 3, pp. 469–471, überlieferte Erlaß der "constitutio promotionis exercitus" in der 15. Indiktion ließe sie in den Zeitraum September 866 bis August 867 fallen, was aber aufgrund der Anwesenheit von Ludwig II. In Süditalien schon ab Mai 866 (Regesta Imperii I 3.1, Nr. 254) zu spät ist. Regesta imperii I 3.1, Nr. 249 datieren die constitutio daher auf die Jahreswende 865/866, wodurch das Heer jedoch schon am 25. März 866 zu Lucera bereitstünde, was erstens wenig Zeitraum für den Anmarsch lassen würde. Zweitens wäre es unlogisch gewesen, das Heer schon zu diesem Termin zu versammeln, hernach auf ein Jahr unbeschäftigt zu lassen. *Kreutz*, Before the Normans, 40–41 präsentierte als Kompromiß einen ersten Vorstoß auf Bari (dazu unten mit Anm. 12) bereits 866 (was mit dem Itinerar Ludwigs unvereinbar ist) und dann die kaiserliche Rundreise nach Capua, Salerno und Neapel (Regesta Imperii I 3.1, Nr. 255–256, 260–266), bei allerdings zugleich militärischem Stillstand. Alternativ sei vorgeschlagen, daß sich die 15. Indiktion original auf die Versammlung des Heeres im März 867 bezogen hat.

[9] *V. von Falkenhausen*, Tra Occidente e Oriente: Otranto in epoca bizantina, in: Otranto nel Medioevo tra Bisanzio e l´Occidente, a cura di *H. Houben*, Galatina 2007, 13–60.

[10] *M. Amari*, Storia dei Musulmani di Sicilia I. Seconda edizione modificata e accresciuta dall´autore. Pubblicata con note a cura di *C. A. Nallino*, Catania 1933, 394–530; *M. Talbi*, L´émirat aghlabide, 184–296/800–909. Histoire politique, Paris 1966, 416–479; *A. A. Vasiliev – H. Grégoire – M. Canard*, Byzance et les Arabes, I, Bruxelles 1935, 73–74, 127–137, 143–144, 187–188, 204–208, 219–222.

Distanz noch verstärkt, die von beiden federführend beanspruchte Missionierung Bulgariens geriet räumlich ausgreifend zum weiteren Feld der zunehmend politischen Auseinandersetzung[11].

Ludwig II. und seine Heer waren demnach bei Feldzug gegen Bari anfänglich (867) auf sich allein gestellt, gingen aber nach einer ersten Niederlage, als man direkt vorstieß[12], vor- und umsichtig zu Werke. Mit der Einnahme von Matera (das zerstört wird), Canosa und Oria, der Befestigung von Venosa[13] wurde Bari vom Umland separiert, die Landverbindungen nach Tarent[14] und ins ebenfalls arabisch dominierte Kalabrien erschwert. Der belagerten Stadt standen aber weiterhin die Seewege offen, Ludwig war mangels einer eigenen Flotte auf fremde Unterstützung angewiesen, um Bari wirklich zu zernieren. Entsprechende Unterstützung konnte allein Byzanz[15] bieten, allenfalls sein autonomer Außenposten Venedig, dessen Schiffe schon 840/841 gegen Tarent ausgeschickt worden waren[16], allerdings höchst glücklos.

Offenbar im Vertrauen darauf, daß sich Konstantinopel weiterhin passiv verhalten werde, gingen die Araber von Bari 867 maritim sogar in die Offensive, landeten im südlichen Dalmatien, zerstörten Boutoba (heute Budva) und Rossa, begannen Rhaousion / Ragusa (heute Dubrovnik) und Dekatera / Cattaro (heute Kotor) zu belagern[17]. Das Vorgehen war überaus logisch, der umliegende Seeraum von Bari wurde abgesichert, verbunden mit dem Bestreben, zusätzliche Stützpunkte, *in extremis* ein Rückzugsgebiet zu gewinnen. Die betroffenen Städte hatten in den Jahrzehnten davor

---

[11] *F. Dvornik*, The Photian Schism. History and Legend, Cambridge 1948 (Nachdruck 1970); *Idem*, Photius, Nicholas I and Hadrian II., BSl 34/1 (1973) 33–50; PmbZ I/3, Nr. 6253; *L. Simeonova*, Diplomacy of the Letter and the Cross. Photios, Bulgaria and the Papacy, 860s-880s (Classical and Byzantine Monographs XLI), Amsterdam 1998; *D. Ziemann*, Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.-9. Jh.) (Kölner historische Abhandlungen 43), Köln – Weimar – Wien 2007, 345–409.

[12] Chronicon Casinense, ed. *H. Hofmann* (MGH, SS 34), Hannover 1980, I 36, p. 100; Ioannes Diaconus, Gesta episcoporum Neapolitanorum, ed. *G. Waitz* (MGH SS rer. lang.), Hannoverae 1878, cap. 64, p. 435; Erchempert, cap. 33, 247. Regesta Imperii I 3.1, Nr. 274.

[13] Erchempert, cap. 33, 247; Lupus Protospatharius, Annales, ed. *G. H. Pertz* (MGH, SS 5), Hannoverae 1844, ad a. 867, p. 52; Chronicon Casinense, I 36, 100. Regesta Imperii I 3.1, Nr. 275–277.

[14] Dieser damals zweite sarazenische Hauptstützpunkt in Apulien tritt während der Belagerung von Bari überhaupt nicht in Erscheinung, wahrscheinlich wollte man dort bewußt keine Aufmerksamkeit auf sich ziehen bzw. (seitens der Karolinger) keinen zusätzlichen Gegner involvieren. Erst nach der Einnahme von Bari 871 wird Ludwig II. gegen Tarent offensiv, Erchempert, cap. 33, 247; Epistola Ludovici (= Ep. Lud.), Brief (a. 871) von Ludwig II. an Basileios I., Chronicon Salernitanum, (dazu unten mit Anm. 51–52) 119, 30–34, eine venezianische Flotte erringt im gleichen Jahr vor der Stadt einen Sieg: Johannes Diaconus / Giovanni Diacono, Istoria Veneticorum, ed. e trad. *L. A. Berto* (Fonti per la storia dell´Italia medievale 2), Bologna 1999, III 5, 132; *V. von Falkenhausen*, Taranto in epoca bizantina, Studi medievali, s. III 9/1 (1968) 133–166.

[15] Allg. zu dessen Seemacht s. *E. Eickhoff*, Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650–1040), Berlin 1966; *J. H. Pryor – E. M. Jeffreys*, The Age of the Dromon. The Byzantine Navy ca 500–1204, Leiden – Boston 2006.

[16] Johannes Diaconus, II 50, 124; *Musca*, Emirato, 20–21; *E. Kislinger*, Reisen und Verkehrswege zwischen Byzanz und dem Abendland vom neunten bis in die Mitte des 11. Jahrhunderts, in: Byzanz und das Abendland im 10. und 11. Jahrhundert, Köln – Weimar – Wien 1997, 245 mit Anm. 73.

[17] Vita Basilii: Chronographia quae Theophanis Continuati nomine fertur. Liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur, ed. *I. Ševčenko* (CFHB 42), Berlin / Boston 2011, cap. 53, p. 190; Constantine Porphyrogennetus, De administrando imperio, ed. *G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins* (CFHB 1), Washington, D.C. 1967, cap. 29, p. 126; Costantino Porfirogennito, De thematibus, ed. *A. Pertusi* (Studi e testi 160), Città del Vaticano 1952, cap. 11, pp. 97, 18 – 98, 34; *Eickhoff*, Seekrieg, 212–213.

vom Desinteresse der konstantinopolitanischen Zentralmacht an den adriatischen Außengebieten[18] profitiert, waren praktisch unabhängig geworden[19].

Es ist sehr fraglich, ob Michael III. jetzt plötzlich auf ihren Hilferuf[20] reagiert hätte, aber sein blutiger Sturz am 23./24. September 867[21] enthob den Kaiser ohnehin einer Entscheidung. Wiewohl Basileios I., Günstling von Michael III., seit 866 sogar Mitkaiser[22], die Politik seines Vorgängers bislang mitgetragen hatte, vollzog er nunmehr gegenüber dem Westen einen markanten Kurswechsel. Photios wurde abgesetzt, das Papsttum eingeladen, den kirchlich-(politischen) Disput gemeinsam auf einer Synode (abgehalten dann im Winter 869/870) zu lösen[23] und im späten Frühling 868 beendete eine kaiserlich Entsatzflotte den arabischen Griff nach Dalmatien[24]; die Angreifer zogen sich zurück nach Bari. Damit war die Meeresstraße von Otranto wieder passierbar und somit die wichtige Ost-West-Route von Konstantinopel entlang der griechischen Westküste nach Italien[25].

Auf diesem Weg werden (aus Otranto) Nachrichten über das karolingische Unternehmen nach Konstantinopel gelangt sein, welches ein fortan gemeinsames Vorgehen gegen den Gegner beider Seiten nahelegte, um die Gefahr einer neuerlichen Blockade endgültig zu beseitigen. Derartige Überlegungen bestätigt Theophanes Continuatus für die Zeit nach dem dalmatinischen Erfolg; sie mündeten der Quelle zufolge in eine Gesandtschaft an Ludwig II. und den Papst, welche sie aufforderte, die kaiserlichen Truppen in ihrem Kampf zu unterstützen[26]. Von Datum erfolgte sie

[18] *E. Kislinger*, Dyrrhachion und die Küsten von Epirus und Dalmatien im frühen Mittelalter – Beobachtungen zur Entwicklung der byzantinischen Oberhoheit, Millennium 8 (2011) 313–353, hier 327–331, 339–344.

[19] De administrando imperio, cap. 29, 124.

[20] Vita Basilii, cap. 53, 190–192; Ioannes Skylitzes, Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn* (CFHB 5), Berolini – Novi Eboraci 1973, cap. 26, p. 146.

[21] Symeon Magister, Chronicon, ed. *S. Wahlgren* (CFHB 44/1), Berolini – Novi Eboraci 2006, cap. 131, 48–53, 132, 1–2, pp. 256–261; Nicetas David, The Life of Patriarch Ignatius. Text and translation by *A. Smithies* (CFHB 51 = DOS 13), Washington, D. C. 2013, cap. 53, 78. *F. Winkelmann*, Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert (BBA 54), Berlin 1987, 85–94; *E. Kislinger*, Eudokia Ingerina, Basileios I. und Michael III., JÖB 33 (1983) 119–136, hier 130–133.

[22] Vita Basilii, cap. 18, 70–74; Symeon Magister, Chronicon, cap. 131, 40, 252–253; Die byzantinischen Kleinchroniken, 1. Teil: Einleitung und Text, ed. *P. Schreiner* (CFHB 12/1), Wien 1975, no. 14, 47, t. I, p. 138.

[23] Liber pontificalis I-II, ed. *L. Duchesne*, Rom – Paris 1886–1892 (Nachdruck Paris 1955), cap. 108, t. II, pp. 178–179. *E. Kislinger*, Eildiplomatie in der photianischen Kontroverse? Zur Datierung von Kaiserregest 474 sowie blockierten und wieder nutzbaren Verkehrswegen, JÖB 62 (2012) 19–27; *K. Herbers*, Rom und Byzanz im Konflikt. Die Jahre 869/870 in der Perspektive der Hadriansvita des Liber pontificalis, in: Die Faszination der Papstgeschichte. Neue Zugänge zum frühen und hohen Mittelalter, hrsg. von *W. Hartmann – K. Herbers*, Köln – Weimar – Wien 2008, 55–69.

[24] Vita Basilii, cap. 53, 192; De administrando imperio, cap. 29, 126–128; *B. Ferjančić*, Basilije I i obnova vizantiijske vlasti u IX veku, ZRVI 36 (1997) 9–30, hier 11–14; *B. Blysidou – St. Lampakes – M. Leontsine – T. Lougges*, Βυζαντινά στρατεύματα στη δύση (5ος-11ος αι.), Athena 2008, 297–298.

[25] *E. Kislinger*, Verkehrsrouten zur See im byzantinischen Raum, in: Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert), hrsg. von *E. Kislinger – J. Koder – A. Külzer* (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung XVIII = Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Denkschriften 388), Wien 2010, 149–174, hier 151–153.

[26] Vita Basilii, cap. 55, 200; De administrando imperio, cap. 29, 128; De thematibus, cap. 11, 98, 34–40; Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, bearbeitet von *F. Dölger*. 1. Teil, 2. Halbband: Regesten von 867–1025. Zweite Auflage, neu bearbeitet von *A. E. Müller*, unter verantwortlicher Mitarbeit von *A. Beihammer*, München 2003, Nr. 480–481; Regesta Imperii I 3.1, Nr. 291.

also frühestens im Sommer 868 und jedenfalls vor dem tatsächlichen Erscheinen byzantinischer Schiffe vor Bari (869 [?], dazu ausführlich später). Die Aufforderung zum fortan gemeinsamen Vorgehen verschleiert bewußt, da die Führungsrolle von Byzanz hervorgehoben werden soll, daß die karolingischen Seite den Feldzug gegen Bari längst eröffnet hatte. Für die resultierende Zeitspanne „868/869" wissen wir ansonsten lediglich von einer West-Gesandtschaft an den Papst im Dezember 868 (Regest *Dölger – Müller* 1.2, Nr. 474). Es ist gut möglich, daß selbige parallel an Ludwig II. hinsichtlich eines Bündnisses gerichtet war; die Beziehungen von Ludwig II. zu Hadrian II. waren wesentlich besser als die zu dessen im November 867 verstorbenen Vorgänger Nikolaus I.[27].

Den diplomatischen Usancen entsprechend hatte eine Gegengesandtschaft das byzantinische Offert zu beantworten und gegebenenfalls zum vertraglichen Abschluß zu bringen. Das hätte umgekehrt auch gegolten, wenn das Bündnisangebot von Ludwig II. gekommen wäre. Er konnte aber frühestens Mitte 868 über die neuen Entwicklungen in Konstantinopel und dann in Dalmatien erfahren haben, die es sinnvoll machten, von sich aus aktiv zu werden. Doch von einer solchen Initiative lesen wir nur – ohne präzises Datum – in einer einzigen Quelle, welche bloß einen späteren Brief vom Ludwig, verfaßt 871, ungenau auswertet[28], was keine überzeugende Basis ist, um die karolingische Seite als Ausgangspunkt von Verhandlungen zu sehen.Tatsächlich weilten der *archiminister* Suppo, Graf Eberhard und Anastasius Bibliothecarius als karolingische Gesandte erst im Februar und März 870 in Konstantinopel[29], während ebendort die antiphotianische Synode ihrem Abschluß zustrebte[30]. Eine zeitliche Parallelität, welche für die vorausgehende Gesandtschaft der Byzantiner an Papst (und Kaiser) (Dezember 868) vermutet wurde, ist in diesem Folgeschritt also eindeutig gegeben. Wenn demnach die Bündnisverhandlungen in Konstantinopel 870 in die zweite Runde gingen, konnte die byzantinische Flottenhilfe schwerlich bereits zuvor, „869 (Spätsommer ?)", vor Bari

Die Gesandtschaft fehlt in *T. Lounghis*, Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu´aux Croisades (407–1096), Athènes 1980.

[27] Die Byzantiner unter Michael III. und vor allem Photios hatten dies 867 auszunutzen versucht und Ludwig II. die Anerkennung seines Kaisertum signalisiert, wenn er bei der Absetzung von Nikolaus I. mitwirke (Nicetas David, Vita Ignatii, cap. 52, 57, pp. 76, 82), die im August/September auf einer konstantinopolitanischen Synode beschlossen wurde (Regesta Imperii I 3.1, Nr. 273, 279; *V. Grumel – J. Darrouzès*, Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, I/2–3: Les regestes de 715 a 1206, Paris 1989, N. 495, 499–500). *J. Gay*, L´Italie meridionale et l´empire byzantin depuis l´avenement de Basile I jusqu´à la prise de Bari par les Normands, I-II, Paris 1904, I 81–82; *M. McCormick*, Origins of the European Economy. Communications and Commerce, A.D. 300 – 900, Cambridge 2001, 937 (R 566); *Kislinger*, Eildiplomatie, 23–24. Basileios bewies somit, wenn auch unter geänderten Vorzeichen, Kontinuität, wenn er 868 – implizit als rechtmäßiger Nachfolger von Michael III. – diese früheren Kontakte fortführte.

[28] Chronicon Salernitanum, cap. 107, p. 107, 6–12: … quod non haberet marinos hostes, statim Basilio imperatori legacionem misit, … Basilius imperator … valde gavisus est, atque sine mora non pauca scelandria misit, et, qui preessent illorum quidam patricius, Georgius nomine … . Zum tatsächlichen Einsatz dieses Georgius s. unten Anm. 64, zum Brief von Ludwig unten mit Anm. 51 und 52.

[29] Liber pontificalis, cap. 108, II, 181–182; Anastasius Bibliothecarius, Briefe, ed. *E. Perels – G. Laehr* (MGH, Epp. 7), Hannover 1928, no. 5. Regesta Imperii I 3.1, Nr. 301. Die Ankunft fällt in die Zeit zwischen der neunten und zehnten Konzilssitzung (zu den Daten siehe die folgende Anmerkung), an letzterer die Gesandten teilnahmen.

[30] Die neunte und vorletzte Sitzung fand am 12. Februar 870 statt, die zehnte am 28. Februar: *D. Stiernon*, Constantinople IV (Histoire des conciles oecuméniques 5), Paris 1967, 131–133, 138–139.

eingelangt sein[31]. Umso mehr gilt dies angesichts der zusätzlichen Aufgabe, Irmengard, die Tochter von Ludwig II. in Empfang zu nehmen, deren Heirat mit Konstantin, dem ältesten Sohn von Basileios I. das – wie gesagt, noch nicht fixierte – Bündnis durch eine dynastische Verbindung besiegeln sollte[32]. Ein solches Unterpfand hatte übrigens bereits ein früheres byzantinisch-karolingisches Bündnis vorgesehen, nämlich jenes 781 zwischen Kaiserin Eirene und Karl dem Großen[33], erwachsen aus dem widerstreitenden Ansprüchen beider Mächte auf das langobardische Herzogtum Benevent. Wie damals die westliche Seite die Übergabe der Braut, Rothrud / Erythro (PmbZ I/1, Nr. 1606), verweigert hatte[34], geschah es jetzt abermals.

Indem der neuerliche Eklat nun gegenüber Basileios I. auf 869 während der byzantinischen Flottenpräsenz vor Bari datiert wird (Regesta imperii I 3.1, Nr. 298), grundgelegt bzw. übernommen von der Fachliteratur dazu[35], ist es erforderlich, eine weitere karolingische Gesandtschaft zu postulieren, die vor dem Spätsommer 869 das Bündnis finalisierte. Dem steht allerdings entgegen, daß die östlichen Botschafter, welche meiner Meinung nach das grundlegende Offert unterbreitet hatten (Regest *Dölger – Müller* 1.2, Nr. 474), zwar im Dezember 868 aus Konstantinopel aufgebrochen waren, aber erst vor Juni 869 in Rom präsent sind[36]. Allein von der jeweiligen Fahrtdauer her war die Zeit für eine Gegengesandtschaft überaus knapp[37], auf deren Ergebnisse hin Basileios erst der Flotte den Marschbefehl geben hätte können, der noch im gleichen Jahre 869 vor der Periode des *mare clausum* (ab Mitte November)[38] umsetzbar war. Hält man dennoch am Spätsommer 869 für das Eintreffen der Flotte vor Bari fest, muß es bereits im Juni 869 in Rom zu einer vage formulierten Übereinkunft gekommen sein, die in aller Eile rückübermittelt und umgesetzt wurde, wobei in der Heiratsfrage dann unterschiedliche Auffassungen, wie vorzugehen sei, zutage traten.

Zum problematischen Ansatz 869 gibt es freilich eine Alternative, die entschieden weniger hypothetische Voraussetzungen benötigt, keiner stützenden Konstrukte

[31] Laut Annales Bertiniani, ed. *G. Waitz* (MGH, SS rer. germ. 5), Hannover 1883, ad a. 869, 98, hatte Ludwig II. die Flotte sogar schon im Juni erwartet. Regesta Imperii I 3.1, Nr. 294.

[32] Annales Bertiniani, ad. a. 869, 105; Anastasius Bibliothecarius, Brief 5, 410; *Dölger – Müller* 1.2, Nr. 480; PmbZ II/3, Nr. 23548.

[33] *E. Kislinger*, Elpidios (781/782) – ein Usurpator zur Unzeit, in: Byzantino-Sicula III. Miscellanea di scritti in memoria di B. Lavagnini, Palermo 2000, 193–202, hier 196–197.

[34] Annales qui dicuntur Einhardi, ed. *F. Kurtze* (MGH, SS rer. germ. 6), Hannoverae 1895, ad. a. 786, ad a. 788, pp. 75, 83.

[35] So (in Auswahl) *Gay*, Italie meridionale I, 89; PmbZ II/4, Nr. 24755 (249); *Musca*, emirato 106–107; *Kreutz*, Before the Normans 43–44; *G. Ravegnani*, I Bizantini in Italia, Bologna 2004, 154; *Blysidou et alii*, στρατεύματα 299–301; *Eickhoff*, Seekrieg 215–216 mit Anm. 16, der aber eine weitere Flottenunterstützung durch die dalmatinischen Städte unter byzantinischer Herrschaft 870 annimmt, was allenfalls der Fall war, indem die slawischen Kontingente eine Bündnis-Vorleistung bildeten.

[36] *Kislinger*, Eildiplomatie, 22 mit Anm. 31.

[37] PmbZ II/4, Nr. 24755 (Ludwig II.) setzt 249 gleichwohl sowohl die Verhandlungen einer karolingischen Gesandtschaft in Konstantinopel als auch das (daraus resultierende) Erscheinen der byzantinischen Flotte vor Bari in den Sommer 869.

[38] *J. Rouge*, La navigation hivernale sous l´empire roman, Revue des Etudes Anciennes 54 (1952) 316–325; *McCormick*, Origins, 458–464; *G. Dagron*, Das Firmament soll christlich werden. Zu zwei Seefahrtskalendern des 10. Jahrhunderts, in: Fest und Alltag in Byzanz, hrsg. von *G. Prinzing – D. Simon*, München 1990, 145–156, 210–215, hier 148–149, 153.

(bis hin zur Verdoppelung der Flottenpräsenz[39]) bedarf und hiermit zur Diskussion gestellt wird. Sie geht davon aus, daß die karolingische Gesandtschaft von Februar / März 870 am Bosporus in etwa jenes Ergebnis erzielt hat, welches hier schon theoretisch für Verhandlungen in Rom (vor) Juni 869 erwogen wurde. In Vollzug der vereinbarten Flottenhilfe traf die byzantinische Flotte im Spätsommer 870 vor Bari ein. Trotz aller notwendigen Vorbereitungen ist dies recht spät, ausgehend vom Vertragsabschluß im März. Damals war allerdings nicht vorhersehbar, daß die Einheiten unter dem Kommando des Niketas Ooryphas[40] vorher noch eine dringlichere Aufgabe erfüllen mußten. Bei der Heimkehr der päpstlichen Legaten ca. im März 870 war es zu einem peinlichen Zwischenfall gekommen. Ihr Schiff war zunächst von Dyrrhachion nord(west)wärts die Küste entlang gesegelt. Ehe es die Adria in Richtung Ancona queren konnte, wurde es ein Opfer slawischer Piraten[41], der serbischen „Narentaner". Sie kontrollierten – damals angeführt von oder im Bündnis mit dem kroatischen Fürsten Domagoj[42] – eben vom Narenta-/Neretva-Delta aus mehrere Inseln, so Meleta / Mljet, Bratza / Brač, Kourkoura / Korčula und Pharos / Hvar zwischen Aspalatos / Split und Rhaousion / Dubrovnik[43]. Das Kaiserreich, welches eine zentrale Rolle in der Oikumene beanspruchte, hatte sich als unfähig erwiesen, fremde Gesandte in (nominell) ihm zugehörigen Gebieten zu beschützen, mußte jetzt seine Reputation durch energisches Handeln zurückgewinnen. Militärische Maßnahmen speziell zur See wider die Verantwortlichen erfolgten (dazu unten mit Anm. 68, 72), bis sie zur Herausgebe der Verschleppten bereit waren[44].

Das Eingreifen zu Bari erfuhr derart eine beträchtliche Verzögerung, sodaß der karolingische Verbündete die Hoffnung aufgab, in diesem Jahr noch maritime Unterstützung zu erhalten und sein Hauptkontingent für 870 abzog[45]. Für diese Streitmacht gab es anderswo bessere Verwendung, konkret in Kalabrien (dazu unten mit Anm. 53), vielleicht auch gegenüber Neapel[46]. Der Kaiser selbst blieb vor den Mauern von Bari, war somit zugegen, als im Spätsommer doch die byzantinische

[39] PmbZ II/4, Nr. 24755 (Ludwig II.): „Unter Mithilfe einer neuen byzantinischen Flotte wurde Bari im Februar 871 eingenommen …" (249); Regesta Imperii I 3.1, Nr. 314 („870 [Ende], vor Bari"): „Bari wird zur See mit slawischer (und byzantinischer) Flottenhilfe eingeschlossen".

[40] PmbZ II/4, Nr. 25696. Zweifel dort (768), ob er die Flotte vor Bari kommandierte, widerlegt Ep. Lud. (dazu untern mit Anm. 51–52), 117, 1–5.

[41] Hadriani II. papae epistolae, ed. *E. Perels* (MGH, Epp. 6), Berolini 1925, no. 41, p. 759, 27–29; Liber pontificalis, cap. 108, II, 184; Ep. Lud., 117, 11–20. *McCormick*, Origins, 944–945 (R 601 und 605). *Stiernon*, Constantinople IV, 164–165.

[42] PmbZ II/2, Nr. 21576.

[43] De administrando imperio, cap. 36, 164; *L. Maksimović*, O vremenu dolaska Neretljana na dalmatinska ostrva, Zbornik radova filoz. fakult. u Beogradu 8/1 (1964 [1965]) (= Melanges M. Dinić I) 145–152; *Eickhoff*, Seekrieg, 212.

[44] De adminstrando imperio, cap. 29, 126, bringt sogar die Christianisierung der Arentanoi / Pagani mit Basileios I. (und dem Erfolg der Aktion von 870) in Zusammenhang. Vgl. *L. Maksimović*, The Christianization of the Serbs and the Croats, in: The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow, ed. *A.-E. N. Tachiaos*, Thessaloniki 1992, 167–184, hier 172–176. Faktisch wird das Gebiet (zeitweilig) kirchlich dem Patriarchat von Konstantinopel unterstellt worden sein, vgl. dazu passend ein päpstliches Protestschreiben 872/873 an Domagoj (PmbZ II/2, Nr. 21576, Q).

[45] Ep. Lud., 116, 14–17.

[46] Regesta Imperii I 3.1, Nr. 309: „Etwa im September 870 muß Ludwig Streitkräfte nach Neapel geschickt haben, um die Stadt zum Bruch mit diesen (scil. den Arabern) aufzufordern …".

Flotte einlangte[47]. Deren Kommandant fand weder genügend Soldaten zu Land vor[48], um einen Sturmangriff von allen Seiten zu wagen, woraus ein Disput mit Ludwig II. erwuchs[49], ehe Niketas Ooryphas erzürnt mit den Schiffen zurück nach Korinth lief[50].

So schildert ein Brief von Ludwig II. an Basileios I. (= Ep. Lud.), abgefaßt zwischen Februar 871 und den ersten Augusttagen[51], literarisch erhalten im *Chronicon Salernitanum* (10. Jahrhundert)[52], als Hauptquelle den Verlauf der gemeinsamen Belagerungsphase. Andere Quellen liefern bestätigende Informationen und runden den Verlauf ab: griechisch-christliche Bewohner Kalabriens hatten Ludwig II. im Sommer 870 gebeten, ihnen gegen die arabischen Drangsale beizustehen. Der Kaiser entsandte daraufhin Kontingente, welche ins Crati-Tal und bis vor die Tore von Amantea vordrangen[53]. Zum rüden Verhalten des Niketas wird auch beigetragen haben, daß ihm die Braut für Konstantin nicht übergeben wurde[54]. Seine Reaktion darauf zeigt, daß die Heiratsverbindung auf eine byzantinische Initiative zurückgeht, was indirekt auch Ep. Lud. bestätigt, wo nur kurz und indirekt auf diesen Vertragspunkt eingegangen wird, offensichtlich im Bewußtsein, hier in der schwächeren Position zu sein: Der Anspruch auf den Kaisertitel gehe vom Vater auf den Sohn über, nicht umgekehrt[55] (was nebenbei eine kleine Spitze gegen die Legitimität des Basileios bedeuten konnte).

Ludwigs Brief enthält keine falschen Angaben, gleichwohl ist er nicht objektiv, weil er die Rolle der karolingischen Seite herausstreicht, jene der Byzantiner kleinredet. Deren große Zahl wird sehr bezeichnend eingestanden, aber negativ mit Heuschrecken assoziiert, wogegen die wenigen Truppen von Ludwig II. überlegtes Handeln und Tapferkeit auszeichnet[56]. Der Wirklichkeit wird eher entsprochen haben, daß die byzantinische Flotte zwar spät, etwa im September eingetroffen sein wird, aber immer noch genügend Zeit vorfand, um die maritime Infrastruktur im Umfeld nachhaltig lahmzulegen, die Nachschublinien von Bari übers Meer zu kappen, komplementär zur karolingischen Landblockade (*retentis quos ad prohibicionem*

[47] Ep. Lud., 116, 19–20 in Kombination mit 117, 1–5. Regesta Imperii I 3.1, Nr. 298 (mit falscher Datierung auf 869).

[48] Ep. Lud., 115, 21–23, 116, 11–12. 20.

[49] Ep. Lud., 117, 1–10.

[50] Annales Bertiniani, ad a. 869, 106.

[51] Regesta Imperii I 3.1, Nr. 325.

[52] Ed. *U. Westerbergh* (Studia latina stockholmiensia 3), Stockholm 1956, 107, 29–121, 2 (cap. 107).

[53] Andreas von Bergamo (Bergomatis), Chronicon, ed. *G. Waitz* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saec. VI–IX), Hannover 1878, cap. 14, 227; Ep. Lud., 116, 20–28. Regesta imperii I 3.1, Nr. 313; *Eickhoff*, Seekrieg, 216; *Musca*, Emirato, 113.

[54] Im Jahre 842, nicht erst 853 laut Quellendatierung (Annales Bertiniani, 43), als Ludwig II. schon zwei Jahre mit Angelberga verheiratet ist (dazu *Kreutz*, Before the Normans, 172, Anm. 28) war aus unbekannten Gründen ein Verlöbnis mit einer byzantinischen Prinzessin, wohl einer der Schwestern von Michael III., gescheitert. Gab es aus diesem Grund 870 noch Ressentiments ?

[55] Ep. Lud., 114, 31 – 115, 2. Die byzantinische Seite dürfte in Aussicht gestellt haben, im Zuge der Heiratsverbindung werde es zu einer Anerkennung des (fränkischen) Kaisertums von Ludwig II. kommen. Offen hat zu bleiben, welche (territorialen ?) Forderungen man in Konstantinopel mit einem solchen Entgegenkommen verband.

[56] Ep. Lud., 115, 28 – 116, 10. Da Heuschreckenschwärme für ihre Freßlust berüchtigt sind, wird der Vorwurf von Basileios I., die westlichen Soldaten seien während der byzantinischen Flottenpräsenz primär mit Essen beschäftigt gewesen (Ep. Lud., 115, 23–24. 26), geschickt erwidert.

recipiendorum alimentorum)[57]. Eine Vorratsspeicherung wurde derart unterbunden, bis der nahende Winter der Aktion ein Ende setzte, ebenso aber etwaigen arabischen Plänen einer Versorgung auf dem Seeweg.

Der Fall von Bari zeichnete sich im Herbst 870 bereits deutlich ab, der letzte Versuch durch Cincimus von Amantea, Entsatz von außen zu bewerkstelligen, scheiterte im Dezember[58]. Zu einem tollkühnen Ausfall, wie noch im Jahr zuvor hin zum Monte Gargano und dem dortigen Michaelsheiligtum[59], um den Gegner zu demoralisieren, gewiß aber ebenso des Fouragierens halber, reichten die Kräfte des Emirats bereits nicht mehr. Was folgte, war eine wohl zunehmend von Hunger geprägte Agonie. Bari fiel, wie schon eingangs angesprochen, in den ersten Februartagen, also mitten im Winter, was ursächlich einen Angriff praktisch ausschließt, sondern in totaler Erschöpfung der Verteidiger begründet war.

Der Sieger hieß klarerweise Ludwig II., am Ziel angelangt, das Emirat von Bari zu beseitigen[60], Basileios I. war im Winter bestenfalls durch süddalmatinische Hilfstruppen beteiligt[61]. Für den Erfolg hatte es aber vorab der byzantinischen Unterstützung bedurft, was dem Westkaiser durchaus einsichtig war. Gewiß ist Häme dabei, wenn er im besagten Brief an Basileios kundtut, künftig auch Kalabrien und dann gar Sizilien von den Arabern zu befreien[62], unzweifelhaft Byzanz zugehörige Gebiete, von ihm, was Sizilien anbelangt, sogar engagiert verteidigt. Ludwig gestand aber zugleich ein, daß er dazu weitere effiziente Flottenhilfe aus dem Osten benötigte[63], obgleich bereits wissend, daß sein dortiger Bündnispartner inzwischen höchst verärgert war.

In Konstantinopel hatte man – berücksichtigen wir das winterliche Ruhen der Seefahrt und die erforderliche Kommunikationsdauer – ca. im März / April 871 über die Eroberung von Bari erfahren, egal ob die Nachricht von einem lokalen Kommandanten, etwa der *stratigus* Georgios, welcher (in Otranto ?) einige Chelandien kommandierte[64], oder reisenden Händlern stammte. Jedenfalls löste sie eine heftige Reaktion bei Basileios I. aus, welcher sich um den eigenen Anteil am Erfolg betrogen fühlte und in einem Schreiben an Ludwig II. zum verbalen Rundumschlag ausholte[65]:

[57] Ep. Lud., 116, 18.

[58] Andreas von Bergamo, cap. 14, 228. Regesta Imperii I 3.1, Nr. 315.

[59] Annales Bertiniani, ad. a. 869, 106; Regesta Imperii I 3.1, Nr. 299.

[60] Falsch PmbZ II/4, Nr. 24755 (Ludwig II.): „ … Bari im Februar 871 eingenommen, blieb aber zunächst unter byzantinischer Oberhoheit“ (249).

[61] Die Darstellung bei Vita Basilii, cap. 55, 200, der Einnahme durch ein Heer unter byzantinischer Führung ist offiziöses Wunschdenken, gefördert durch den Besitz von Bari ab 876 (s. unten mit Anm. 83). Ähnlich verhält es sich mit dem angeblich byzantinischen Entsatz von Capua und Benevent (recte Salerno) 872 (Vita Basilii, cap. 58, 208–210), den maßgeblich abermals Ludwig II. leistete (dazu unten Anm. 80).

[62] Ep. Lud., 119, 30–31, 120, 17–19.

[63] Ep. Lud., 120, 2–6. 21–25.

[64] Ep. Lud., 120, 6–9: Nam iste stratigus Georgius, licet sollerter invigilet et strenue pro suo posse decertare, non tamen sufficiet obviare … pauca prorsus chelandia possidens. Aus dem Brief nicht abzuleiten ist, Georgios sei in der Tyrrhennis stationiert gewesen (Regesta Imperii III/1, Nr. 325 [134]); zu genau wiederum *Eickhoff*, Seekrieg, 219 „Im Golf von Tarent … tat bereits eine griechische Flottenabteilung Dienst“ (so bereits *Gay*, Italie meridionale I, 93), wo Georgios zudem ohne Quellenbasis eine Beteiligung am venezianischen Seesieg 871 vor Tarent (dazu oben, Anm. 14) zugeschrieben wird.

[65] *Dölger – Müller* 1.2, Nr. 487 („871 vor Frühjahr“); Regesta Imperii I 3.1, Nr. 324. *Gay*, Italie meridionale I, 86–87 mit Datierung auf 870 (womit die Antwort von Ludwig unerklärlich erst viele

Fränkisches Fehlverhalten während des Feldzuges und während einer Gesandtschaft (anzunehmen der von 870) bietet nur den Ansatz zu allgemeiner Geringschätzung. Der Titel βασιλεύς stehe nur den Herrschern in Konstantinopel zu, Ludwig nenne sich *imperator*, obwohl ihm nicht einmal das gesamte Reich der Karolinger, was bestenfalls den Titel rechtfertigen würde, unterstehe. Überhaupt könne niemand aus den ἔθνη / *gentes* zur Kaiserwürde aufsteigen. Es gebe nur ein universal-christliches Imperium, gegen das der Papst in Rom agiere[66]. Der *patricius* Ioannes als Gesandter überbrachte den Brief etwa Mai bis Juni 871 an Ludwig II. in Benevent[67].

Des Karolingers Antwort, wie erinnerlich im *Chronicon Salernitanum* erhalten als einziges Stück des Notenwechsels, schwankt zwischen kenntnisreicher, höflicher, trotzdem fester Widerlegung der Vorwürfe, dem Wunsch nach weiterer Zusammenarbeit (wenngleich gemäß karolingischen Plänen) und doch auch eigener Kritik am Bündnispartner. So wird ihm angekreidet, die heimischen *castra* von Slawen, genauer Kroaten, angegriffen und verwüstet zu haben, während sie Ludwig II. bei der Belagerung von Bari unterstützten (*cum navibus suis apud Barim … consistentibus et nihil adversi sivi aliunde imminere putantibus*)[68]. Der Darlegung gelingt dabei die Gratwanderung, denn die von den Byzantinern attackierten Slawen sind im Kern ebendiese, welche das Schiff mit den päpstlichen Legaten gekapert hatten (dazu bereits oben). Der verantwortliche Fürst Domagoj stand demnach in einem Abhängigkeitsverhältnis zu Ludwig II. und hatte Heerfolge zu leisten, wie sie parallel Basileios I. vom weiter südlichen Rhaousion verlangte und erhielt[69]. Für Domagoj bedeutete diese Beziehung in der normalen Tagespolitik keine Belastung oder gar Gefahr, weil Ludwig II. nicht über die Mittel verfügte, um am dalmatinischen Ufer und dessen Hinterland seine Suprematie zur Geltung zu bringen. Umgekehrt bot sie einen potentiellen Rückhalt bei Konfrontationen mit Byzanz und dessen adriatischen Stellvertreter Venedig[70], sogar bei einer Südostexpansion des ostfränkischen Teilreichs der Karolinger mochte die lose Anbindung ans *regnum italicum*[71] etwas an Nutzen bringen.

Monate später erfolgt wäre). Die einzelnen Punkte des nicht erhaltenen Schreibens lassen sich aus Ep. Lud. rekonstruieren.

[66] Vgl. in Ton und Inhalt ähnlich beleidigend ein Schreiben von Michael III. an Papst Nikolaus: *F. Dölger – A. E. Müller*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 – 1453, 1. Teil, 1. Halbband: Regesten 565 – 867. Zweite Auflage, München 2009, Nr. 464 (865 Frühjahr/Sommer).

[67] PmbZ II/3, Nr. 22798 (mit falscher Datierung der Gesandtschaft auf „Anfang des Jahres 871"); *Lounghis*, Ambassades, 192–193.

[68] Ep. Lud., 118, 1–3. *I. Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, 203–205; *Ferjančić*, Basilije I, 15–17.

[69] Vita Basilii, cap. 55, 200; De administrando imperio, cap. 29, 128. *Dölger – Müller* 1.2, Nr. 481a; *Eickhoff*, Seekrieg, 215, der allerdings den Entsatz der dalmatinischen Städte 868 mit der Strafaktion gegen die narentanischen Piraten 870 vermengt.

[70] Johannes Diaconus, I 46, III 2, pp. 122, 130, die Narentaner betreffend.

[71] Diese kommt schon in einer Schenkungsbestätigung von Fürst Terpimir/Trpimir (PmbZ I/4, Nr. 7249) von 852 oder 840/841 an die Kirche von Split zum Ausdruck, wobei die entsprechende Urkunde nach den Regierungsjahren von Lothar I. datiert wird: *M. Ančić*, Fonti / Documenti, lettere, atti giuridici e sigilli, 8, in: Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi, a cura di *C. Bertelli et alii*, Ginevra – Milano 2001, 492–493. Die rechtliche Grundlage hatte die einflußmäßige Aufteilung der dalmatinischen Gebiete zwischen Karolingern und Byzantinern 812 / 817 geschaffen: Einhard, Vita Caroli Magni, cap. 15 (184 Rau). *Kislinger*, Dyrrhachion, 340–341; *F. Borri*, Francia e Chroatia nel IX secolo.

Bei aller Betonung der Oberhoheit von Ludwig II. über *Sclavenis nostris*, die auch Einfluß und Verantwortung impliziert, wird im Brief übergangen, wieso er außerstande war, den Piratenakt von 870 zu verhindern oder hernach den Schaden rasch zu beheben. Die Täter werden vielmehr rhetorisch geschickt den ursprünglichen Opfern gleichgestellt, die einen nach Eroberung ihrer Burgen in die Gefangenschaft verschleppt (*castris dirructis … tot populis Sclavenie nostre in captivitate subtractis*), die anderen der verlorenen Habe dauerhaft beraubt: *Nec tamen que prefati venerabiles apocrisarii perdiderunt, hactenus restituta sunt*.[72]

Konzipiert hat Ludwigs Brief wahrscheinlich – Sachwissen und gekonnte Argumentation legen es nahe – Anastasius Bibliothecarius[73]. Zu datieren ist das Schreiben anhand des korrespondenzmäßigen Vorlaufs auf ca. Juli 871, überbracht wurde es vielleicht vom Vasallen Auprand[74]. Einen klaren *terminus ante quem* setzt das Losbrechen eines langobardischen Aufstandes gegen Ludwig II. am 13. August, der alsbald zu seiner Gefangensetzung durch Adelchis in Benevent führte[75]. Mag sein, daß der Herzog im Verbund mit Anderen handelte, gar von jenen angestiftet worden ist, die Quellen offerieren diesbezüglich wechselweise (bis auf den Papst) alle damals in Süditalien involvierten Mächte[76]. Mir scheint, Adelchis und die übrigen langobardischen Fürsten Süditaliens sahen durch den siegreichen Ludwig II. ihre vordem faktische Unabhängigkeit gefährdet, der gefangene Emir von Bari, Sawdan (Soldanus) dürfte zudem geschickt solche Ängste genährt haben. Byzanz ist von Verantwortung eher freizusprechen[77], wenn auch das Los Ludwigs als gerechte Strafe empfunden worden sein dürfte, das Spielräume für die eigene Politik in Italien und anderswo eröffnete[78]. Indirekt profitierte die arabische Seite von Zwist im gegnerischen Lager, welcher die Konteroffensive nach dem Verlust von Bari erleichterte[79]. Salerno war das erste Angriffsziel, Capua und Benevent würden die nächsten Opfer sein. Adelchis lenkte angesichts der neuen Lage ein, Ludwig II. erlangte die Freiheit (17. September), unter der Auflage, nie wieder beneventanisches Gebiet zu betreten[80], womit Bari für ihn außer Reichweite geriet.

Storia di un rapporto difficile, Mélanges de l´école francaise de Rome, Moyen Âge 120/1 (2008) 87–103, v.a. 97–102.

[72] Ep. Lud., 117, 27–28. *Blysidou et alii*, Στρατεύματα, 302.

[73] So bereits *Gay*, Italie meridionale I, 88. Vgl. Regesta imperii I 3.1, Nr. 325 (134); PmbZ II/1, Nr. 20341 (206).

[74] Regesta Imperii I 3.1, Nr. 326.

[75] Regesta Imperii I 3.1, Nr. 328 (mit Verzeichnis der einschlägigen Quellenstellen).

[76] *Kreutz*, Before the Normans, 47; Regesta Imperii I 3.1, Nr. 328 (Kommentar).

[77] Vgl. *Gay*, Italie meridionale I, 102.

[78] Auffällig ist, daß im Herbst 871 eine Gesandtschaft an den ostfränkischen König Ludwig den Deutschen (als Alternative zu bisher Ludwig II. ?) erging, sodann eine zweite 873: *Dölger – Müller* 1.2, Nr. 489 und 491.

[79] Chronicon Salernitanum, ed. *U. Westerbergh* (Studia latina stockholmiensia 3), Stockholm 1956, cap. 111–118, pp. 123–132; Erchempert, cap. 35, 247–248. Regesta Imperii I 3.1, Nr. 329; *Musca*, Emirato, 128–129; *Kreutz*, Before the Normans, 55–56; *Talbi*, Émirat, 482–484; *Gay*, Italie meridionale I, 102–103, 105–106, 108; *Eickhoff*, Seekrieg, 217–218. Die Belagerung von Salerno endete erst im Sommer 872 nach arabischen Niederlagen gegen Truppen aus Benevent und Capua sowie ein Entsatzheer von Ludwig II.: Erchempert, cap. 35, 248; Byzantinischen Kleinchroniken, no. 45, 20, I, 333, mit ungenauer Datierung auf 871). Regesta Imperii I 3.1, Nr. 355, 357.

[80] Regesta imperii I 3.1, Nr. 330 (mit Quellenbelegen).

Byzanz war nun am Zug und wußte seinen Einfluß stetig zu steigern. Capua und Benevent wurde 873 militärische Hilfe (via Otranto) wider die vordringenden Araber in Aussicht gestellt, zumindest bei Benevent aber verbunden mit der Forderung, fortan tributär zu sein[81]. Anno 876 sind es neben Benevent auch Salerno und Capua, die von griechischen Gesandten geheißen werden, Hilfstruppen gegen die Araber zu stellen[82]. Bari, jetzt wieder langobardisch, drohte abermals in deren Hand zu fallen. Aus Otranto kommend übernahmen byzantinische Kräfte unter Gregorios im Dezember 876 präventiv die Stadt[83]. Der fränkisch-karolingische Erfolg von 871 erwies sich demnach als ephemär (und ist im Verlauf, retrospektiv betrachtet, ein Vorbote der Kreuzzüge). Zweiter, eigentlicher und sehr dauerhafter Sieger war Byzanz, welches Bari, seit dem Verlust von Syrakus (878) Hauptort seiner italischen Besitzungen, bis 1071 behaupten wird.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Anastasius Bibliothecarius, Briefe, ed. *E. Perels – G. Laehr* (Monumenta Germaniae Historica, Epistulae 7), Hannover 1928, 395–442.

Andreas von Bergamo (Bergomatis), Chronicon, ed. *G. Waitz* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saec. VI–IX), Hannover 1878, 222–230.

Annales Bertiniani, ed. *G. Waitz* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum separatim editi, 5), Hannover 1883.

Annales qui dicuntur Einhardi, ed. *F. Kurtze* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum separatim editi, 6), Hannoverae 1895.

Chronicon Casinense, ed. *H. Hofmann* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 34), Hannover 1980.

Chronicon S. Benedicti Casinensis, ed. *G. Waitz* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saec. VI–IX), Hannoverae 1878, 467–488.

Chronicon Salernitanum, ed. *U. Westerbergh* (Studia latina stockholmiensia 3), Stockholm 1956.

Constantine Porphyrogennetus, De administrando imperio, ed. *G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1), Washington, D. C. 1967.

Costantino Porfirogennito, De thematibus, ed. *A. Pertusi* (Studi e testi 160), Città del Vaticano 1952.

Die byzantinischen Kleinchroniken, 1. Teil: Einleitung und Text, ed. *P. Schreiner* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 12/1), Wien 1975.

Epistola Ludovici. Brief (a. 871) von Ludwig II. an Basileios I., Chronicon Salernitanum, ed. *U. Westerbergh* (Studia latina stockholmiensia 3), Stockholm 1956, 107, 29–121, 2.

Erchempert, Historia Langobardorum Beneventanorum, ed. *G. H. Pertz – G. Waitz* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saec. VI–IX), Hannover 1878, 234–264.

Hadriani II. papae epistolae, ed. *E. Perels* (Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 6), Berolini 1925, 691–765.

[81] Vita Basilii, cap. 58, 208–210; Annales Bertiniani, ad a. 873, 123; Erchempert, cap. 38, 249; *Dölger – Müller* 1.2, Nr. 492a (ohne Kenntnis der zwei lateinischen Quellenstellen). Regesta Imperii I 3.1, Nr. 375. PmbZ II/1, Nr. 20103 setzt 72 das Geschehen ins Jahr 871, richtig hingegen 73 unter Q.

[82] Erchempert, cap. 39, 249; *Dölger – Müller* 1.2, Nr. 495.

[83] Erchempert, cap. 38, 249. *Gay*, Italie meridionale I, 110; PmbZ II/2, Nr. 22357. Zum Datum s. *V. von Falkenhausen*, La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all´ XI secolo, Bari 1978, 21 mit Anm. 8.

Ioannes Skylitzes, Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5), Berolini – Novi Eboraci 1973.

Johannes Diaconus / Giovanni Diacono, Istoria Veneticorum, ed. e trad. *L. A. Berto* (Fonti per la storia dell´Italia medievale 2), Bologna 1999.

Liber pontificalis I–II, ed. *L. Duchesne*, Rom – Paris 1886–1892 (Nachdruck Paris 1955).

Lupus Protospatharius, Annales, ed. *G. H. Pertz* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 5), Hannoverae 1844, 52–63.

Nicetas David, The Life of Patriarch Ignatius. Text and translation by *A. Smithies* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 51= Dumbarton Oaks Studies 13), Washington, D. C. 2013.

Symeon Magister, Chronicon, ed. *S. Wahlgren*, Berolini / Novi Eboraci 2006 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 44/1).

Vita Basilii: Chronographia quae Theophanis Continuati nomine fertur. Liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur, ed. *I. Ševčenko* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 42), Berlin / Boston 2011.

Литература – Secondary Works

Blysidou B. – Lampakes St. – Leontsine M. – Lougges T., Βυζαντινά στρατεύματα στη δύση (5ος-11ος αι.), Athena 2008 [*Blysidou B. – Lampakes St. –Leontsine M. –Lougges T.*, Byzantino strateumata stē dysē (5os-11os ai.), Athēna 2008].

Böhmer J. F., Regesta Imperii I. Die Regesten des Kaiserreiches unter den Karolingern, 751– 918 (926). 3.1. Die Karolinger im Regnum Italiae, 840–887 (888), bearbeitet von *H. Zielinski*, Köln / Wien 1991.

Dölger F. – Müller A. E., Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, 1. Teil, 1. Halbband: Regesten 565–867. Zweite Auflage, München 2009; 2. Halbband: Regesten von 867 – 1025. Zweite Auflage, München 2003.

Eickhoff E., Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650–1040), Berlin 1966.

Ferjančić B., Basilije I i obnova vizantiijske vlasti u IX veku, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 9–30.

Gay J., L´ Italie meridionale et l´empire byzantin depuis l´avenement de Basile I jusqu´à la prise de Bari par les Normands I–II, Paris 1904.

Kislinger E., Dyrrhachion und die Küsten von Epirus und Dalmatien im frühen Mittelalter – Beobachtungen zur Entwicklung der byzantinischen Oberhoheit, Millennium 8 (2011) 313–353.

Kislinger E., Eildiplomatie in der photianischen Kontroverse? Zur Datierung von Kaiserregest 474 sowie blockierten und wieder nutzbaren Verkehrswegen, Jahrbuch der Östereichische Byzantinistik 62 (2012) 19–27.

Kreutz B. M., Before the Normans. Southern Italy in the Ninth and Tenth Century, Philadelphia 1991.

Lounghis T., Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu´aux Croisades (407–1096), Athènes 1980.

McCormick M., Origins of the European Economy. Communications and Commerce, A. D. 300–900, Cambridge 2001.

Musca G., L´emirato di Bari, 847–871, Bari ^{2}1967 (Neuauflage 1978).

Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (= PmbZ), I–II, ed. *R.–J. Lilie et all.*, Berlin – New York 1999–2002, 2009–2013.

Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, 1. Teil,

Stiernon D., Constantinople IV (Histoire des conciles oecuméniques 5), Paris 1967.

Talbi M., L´émirat aghlabide, 184–296/800–909. Histoire politique, Paris 1966.

Евалд Кислингер
(Институт за византинистику и неогрецистику, Универзитет у Бечу)

ПРВИ И ДРУГИ ПОБЕДНИЦИ. О ВИЗАНТИЈСКО-КАРОЛИНШКОМ САВЕЗУ У БАРИЈУ 870–871.

Међусобни конфликти јужноиталијанских државица од 840. године надаље довели су до арапског освајања територије. Док је Византија у првом моменту само пустила да се ствари одвијају, каролиншко *Италијанско царство* под Лудвигом II је против тога офанзивно иступило прво 849, затим 852. и најзад 867. године у једној огромној војној кампањи, која је у првом реду била усмерена против Емирата у Барију. Због недостатка поморских снага град се самостално одупирао опсади, а његове снаге су досезале чак и до супротне далматинско-византијске обале. Василије I, нови цар у престоници, снажно је иступио против овог напада и желео је да избаци противнике и из Апулије. Био је понуђен и савез са Лудвигом II, ради пораза заједничког непријатеља. Преговори су завршени тек у фебруару 870. године. Због казнене експедиције против пирата у долини Неретве, који су напали папске легате на њиховом повратку из Цариграда у марту те године, византијска флота је под вођством Никите Орифе стигла пред Бари тек у касно лето 870, док је каролиншка страна своју главну војску морала да одвуче у другом правцу. Стога је напад изостао, али је флота успела да у потпуности одсече противнике од њиховог поморског пута снабдевања, пре него што су они стигли у свој зимски табор. Трупе Лудвига II су тако саме заузеле изгладнели Бари у фебруару 871. године. Због преваре у вези са својим уделом, Василије Први је упутио поротест у једном писму, у коме је истовремено оспорио законитост Лудвигове царске титуле. Овај је учтиво одговорио одлучно предлажући, у једном веома књижевном писму, даље заједничке подухвате. Устанак лангобардских савезника против Лудвига II је, међутим, разорио ове планове. Византија је профитирала од овог догађаја, пошто је преузимање Барија 876. године довело до тога да она изгради свој утицај и посед у јужној Италији.

UDC: 343+347(495.02)(093)
DOI: 10.2298/ZRVI1350259B

ΚΑΛΛΙΟΠΗ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ
(Νομικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν)

Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ, ΚΙΝΗΤΡΟ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑΣ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ ΣΤ΄ ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ

Στὸ παρὸν ἄρθρο ἐρευνῶνται τὰ κριτήρια τῆς νομοθετικῆς πρωτοβουλίας τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ, καὶ ἰδαίτερα ἂν ἡ νομολογία ἀποτέλεσε κίνητρο, δεδομένου ὅτι οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν γιὰ τὴ νομολογία εἶναι ἐλάχιστες.

Πράγματι οἱ *Νεαρὲς* ὑπ΄ ἀρ. 25, 42, 92, οἱ ὁποῖες ρυθμίζουν θέματα ἀστικοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου, στηρίζονται σὲ δικαστικὲς ἀποφάσεις. Αὐτὸ ἀναφέρεται στὰ προοίμιά τους καὶ ἔτσι μποροῦμε νὰ συνθέσωμε τὸ διατακτικὸ αὐτῶν τῶν ἀποφάσεων.

Λέξεις κλειδιά: Νομολογία, Ὑπεξουσιότητα, Διαθήκη, Τύφλωση, Δικαστικὴ ἀπόφαση.

In this article we try to find the legislative initiatives of Leo VI the Wise and especially if case-law is a motive, because we do not have enough information from the sources for case-law. Indeed Leo's Novels n. 25, 42, 92 regulating subjects of civil and penal law are based on verdicts and their prooimia mention them.

Keywords: Case-law, Minority, Testament, Blindness, Judgement.

Στὰ προοίμια τῶν *Νεαρῶν* τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ[1] ἀναφέρεται πολλὲς φορὲς ἡ αἰτία ποὺ ὁδήγησε τὸν αὐτοκράτορα–νομοθέτη στὴ λήψη νομοθετικῶν μέτρων. Συχνὰ μνημονεύεται τὸ ἔθιμο. Ὁ νομοθέτης δηλαδὴ ρητὰ ἀναφέρει ὅτι μὲ τὸ συγκεκριμένο νομοθέτημα περιβάλλει μὲ νομοθετικὴ ἰσχὺ ὅ,τι μέχρι τότε ἐπικρατοῦσε ἐθιμικά.

Ὁ Ἰουστινιανὸς στὴ μεγάλη νομοθετικὴ δραστηριότητα ποὺ ἐπέδειξε δὲν ἔλαβε πολλὲς φορὲς ὑπ᾽ ὄψη του τὸ ζωντανό, τὸ λαϊκὸ δίκαιο τῆς ἐποχῆς του. Γι᾽ αὐτὸ καὶ στὴ συνέχεια κάποιοι θεσμοὶ ἐξακολούθησαν νὰ ρυθμίζωνται σύμφωνα μὲ τὶς συνήθειες καὶ τὰ ἔθιμα. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ποὺ ἴσχυσε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μεταϊουστινιάνειων χρόνων ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ ἐξέλιξη τοῦ δικαίου. Οἱ Ἴσαυροι ἀναγνώρισαν αὐτὴ τὴν πραγματικότητα καὶ μὲ τὴν *Ἐκλογὴ* τὴν ἀνήγαγαν σὲ τάξη κείμενης

[1] Οἱ Νεαρὲς Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ, ἔκδ. *Σ. Τρωιάνος*, Ἀθήνα 2007.

νομοθεσίας. Στὴ συνέχεια ἀκολούθησε ὁ Λέων ΣΤ΄ ὁ Σοφὸς μὲ τὶς *Νεαρές* του. Θὰ μποροῦσα νὰ ἀναφέρω πολλὰ παραδείγματα. Θὰ περιορισθῶ σὲ ἕνα, π.χ. στὴ *Νεαρὰ* 19, ἡ ὁποία καταργεῖ τὶς ἰουστινιάνειες διατάξεις τὶς σχετικὲς μὲ τὶς κληρονομικὲς συμβάσεις. Διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἡ ρυθμιζόμενη περίπτωση, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἀποτελεῖ σημαντικὴ ἀπόδειξη τῆς παράλληλης ἰσχύος τοῦ δικαίου τῆς πολιτείας καὶ τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. Ἡ κοινὴ συνείδηση δὲν ἀνεχόταν τὴν ἰουστινιάνεια διάταξη, γι᾽ αὐτὸ καὶ δὲν τὴν ἐφάρμοζε. Ὁ Λέων ἔλαβε ὑπ᾽ ὄψη του τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ καὶ διατύπωσε ἀνάλογα τὶς νέες ρυθμίσεις στὴ Νεαρὰ 19.

Τὸ ἔθιμο, ὅπως ρητὰ ἀναφέρεται στὰ κείμενα τῶν *Νεαρῶν*, ὑπῆρξε τὸ ἔναυσμα νομοθετικῆς πρωτοβουλίας (π.χ. *Νεαρὲς* 18, 20, 21, 22, 69, 85). Ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Λέων στὴ μέριμνά του γιὰ τὴ βελτίωση τῶν νόμων ἀποδίδει ἰδιαίτερη σημασία στὴν περὶ δικαίου λαϊκὴ ἀντίληψη. Δέχεται ὅτι ἡ ἐπιτυχία στὴν ἐφαρμογὴ ὁποιουδήποτε νομοθετικοῦ μέτρου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ συναίνεση τοῦ λαοῦ. Δὲν δέχεται ὅμως καὶ δὲν ἀναγνωρίζει ἰσχὺ κανόνα δικαίου στὸ ἔθιμο. Ἀπαγορεύει στοὺς ἐφαρμοστὲς τοῦ δικαίου νὰ ἀνατρέχουν σὲ ἔθιμα ποὺ δὲν ἔχουν περιβληθεῖ μὲ τὴν ἰσχὺ νόμου. Γι᾽ αὐτὸ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἡ νομοθετικὴ πρωτοβουλία του στηρίζεται στὸ ἔθιμο. Ἀκόμη καὶ ἐὰν δὲν συμφωνεῖ ὁ ἴδιος, τὸ σέβεται καὶ τὸ ἐφαρμόζει[2].

Ἕνα μεγάλο, λοιπόν, μέρος τῶν *Νεαρῶν* τοῦ Λέοντος ἔχει ὡς κίνητρο τὸ ἔθιμο. Ὑπάρχουν, ὅμως, ἄλλες ποὺ ὁ στόχος ἦταν ἡ ἐναρμόνιση τοῦ δικαίου τῆς πολιτείας μὲ τοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μελέτη τῶν *Νεαρῶν* μὲ ὁδήγησε στὸ συμπέρασμα ὅτι σὲ κάποιες περιπτώσεις ἡ νομοθετικὴ πρωτοβουλία στηρίζεται καὶ σὲ ἄλλα κίνητρα, ὅπως π.χ. ἄμεσα ἢ ἔμμεσα σὲ δικαστικὲς ἀποφάσεις. Εἶναι γνωστὸ ὅτι βυζαντινὴ νομολογία σῴζεται σὲ περιορισμένη ἔκταση καὶ οἱ πληροφορίες ἀπὸ ἄλλες πηγὲς εἶναι ἐλάχιστες[3]. Εἶναι, λοιπόν, πολὺ σημαντικὸ ὅτι κάποιες ρυθμίσεις προέρχονται ἀπὸ νομολογία. Οἱ *Νεαρὲς* αὐτές, οἱ ὁποῖες ἄμεσα ἀναφέρουν ὅτι βασίζονται σὲ δικαστικὲς ἀποφάσεις, εἶναι ἐλάχιστες. Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τὶς *Νεαρὲς* 25, 42, 92.

Ἡ Νεαρὰ 25 ρυθμίζει θέματα λύσεως τῆς ὑπεξουσιότητας καὶ ἀποδόσεως τῆς προίκας[4]. Παρατηρεῖ ὁ νομοθέτης ὅτι γιὰ τὰ τέκνα ποὺ ἔχουν γίνει αὐτεξούσια δὲν τηρεῖται ὁ νόμος, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει στὸν αὐτεξούσιο χρονικὰ ἀπεριόριστη χρήση τῆς βουλήσεώς του. Διαπιστώνει δὲ ὅτι ἔχουν ἀποβάλει αὐτὲς οἱ διατάξεις τὴν ἰσχύ τους χωρὶς κανένα λόγο, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει τροποποίησή τους μὲ νεώτερο νόμο. Καὶ αὐτὸ ὀφείλεται στὴ νομολογία. Κάποιες δικαστικὲς ἀποφάσεις ὁρίζουν ὅτι τὰ αὐτεξούσια τέκνα δὲν ἔχουν χωρὶς ἄλλο τὴν ἐξουσία ποὺ τοὺς χορηγήθηκε, ἀλλὰ ἂν δὲν ἔχουν

[2] Βλ. *Κ. Α. Μπουρδάρα*, Ἡ διάκριση τῶν φύλων ὡς κριτήριο στὶς ρυθμίσεις τῶν νεαρῶν Λέοντος ΣΤ΄ Σοφοῦ [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe, 19], Ἀθήνα – Κομοτηνὴ 2011, 186.

[3] Βλ. *Σ. Τρωιάνος*, Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2011[3], 295 ἑπ., 390 ἑπ., 416–425. – Μοναδικὸ νομολογιακὸ ἔργο σὲ ὅλη τὴν ἱστορία τῶν πηγῶν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου εἶναι ἡ *Πεῖρα*, μία συλλογὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ δικαστικὲς ἀποφάσεις καὶ γνωμοδοτήσεις, ποὺ καταρτίστηκε στὴν Κωνσταντινούπολη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1040–1050. Στοὺς τελευταίους αἰῶνες εἶναι σημαντικὴ ἡ νομολογία τῶν ἐπαρχιακῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων (τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀχρίδος) καὶ τοῦ πατριαρχικοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου.

[4] *Νεαρὰ* κε΄ (25), 106–111. Γιὰ τὴν ὑπεξουσιότητα καὶ τὴν αὐτεξουσιότητα, καθὼς καὶ ἀνάλυση τῆς *Νεαρᾶς* 25, βλ. *Γ. Μαριδάκης*, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς *Νεαραῖς* τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, Ἀθῆναι 1926, 180–190. – Ἡ *Νεαρὰ* 25 ἐφαρμόζεται μέχρι τὰ τέλη τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν *Πεῖρα* (1.8), τὴν Ecloga ad prochiron mutata (22.1), τὴν Synopsis Minor (Υ.7), τὴν Ἑξάβιβλο τοῦ Ἀρμενοπούλου (1.17.8).

ἀποκτήσει δικά τους παιδιά, ἀνακαλεῖται ἡ αὐτεξουσιότητα καὶ ἐπανέρχονται ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ γονέα. Ὄχι δὲ μόνον αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἂν ἀποκτήσει κάποιος παιδιὰ καὶ αὐτὰ πεθάνουν καὶ καταστεῖ ἔτσι ἄτεκνος, τότε μαζὶ μὲ τὰ παιδιὰ χάνει καὶ τὸ αὐτεξούσιο τῆς βουλήσεώς του καὶ δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται οὔτε διαθήκη νὰ συντάξει οὔτε νὰ διαχειρίζεται, ὅπως αὐτὸς θέλει, ὅσα τοῦ δώρισαν οἱ γονεῖς του. Αὐτό, ἑπομένως, ποὺ μερικοὶ δικαστὲς ἀποφάσισαν καὶ εὔκολα ἀποδέχτηκαν οἱ μεταγενέστεροι φαίνεται νὰ ἔχει ἐπικρατήσει μέχρι τὶς ἡμέρες τοῦ Λέοντος.

Ὁ αὐτοκράτορας σύμφωνα μὲ τὴ *Νεαρὰ* 25 δὲν δέχεται τὴ νομολογία. Παρατηρεῖ, μάλιστα, ὅτι οἱ παλαιὲς διατάξεις δὲν παραβιάζονται ἀπὸ τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις στὸ σύνολό τους, ἀλλὰ μόνον ἐν μέρει. Παρατηρεῖ, ἐπίσης, ὅτι οἱ σχετικὲς διατάξεις ἔχουν ἀποβάλει τὴν ἰσχύ τους χωρὶς κανένα λόγο, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει τροποποίησή τους μὲ νεώτερο νόμο. Κατόπιν τούτου ἐπαναφέρει τὴ νομοθεσία ὅπως ἴσχυε πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων καὶ συγκεκριμένα τὶς διατάξεις τοῦ *Ἰουστινιάνειου Κώδικα*, οἱ ὁποῖες θεσπίζουν τὰ ἀκόλουθα: ἂν ὁ γιὸς μείνει ἄτεκνος, ἡ δωρεὰ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν πατέρα ἐπιστρέφει στὸν δωρητή, ὄχι ὅμως καὶ ἐκείνη ποὺ περιῆλθε στὸν γιὸ ἀπὸ τὴ μητέρα ἢ ἀπὸ κάποιον ἐξωτικό, ἐκτὸς ἂν ἔτσι συμφωνήθηκε ἀπὸ τοὺς δωρητές, ὥστε νὰ ἐπιστρέφεται. Ἀλλὰ καὶ ὅσα παρέχουν οἱ πατέρες στοὺς γιοὺς κατὰ τὴν ἀπόλυση ἀπὸ τὴν ἐξουσία τους, καὶ αὐτὰ ὁρίζουν (οἱ νόμοι) νὰ παραμένουν ἀναφαίρετα στοὺς λῆπτες, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ συντάσσουν ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ πράγματα διαθῆκες, ἐκτὸς ἂν ἐπέβαλε ὁ πατέρας κάποιον περιορισμὸ μὲ πράξη ποὺ ἔγινε κατὰ τὸν χρόνο τῆς δωρεᾶς[5].

Ὁ Λέων συμφωνεῖ μὲ ὅσα οἱ παλαιότεροι νόμοι ὁρίζουν καὶ μὲ τὴ *Νεαρὰ* 25 θεσπίζει τὰ ἀκόλουθα: ἂν ὁ γιός, μετὰ τὴν παροχὴ τῆς αὐτεξουσιότητας συντάξει διαθήκη, ὄντας ἄτεκνος, ἐκεῖνα μόνον θὰ λάβουν οἱ γονεῖς ὅσα τοὺς παραχωροῦν οἱ νόμοι -ἐννοεῖ τὸν *Φαλκίδιο Νόμο (Lex Falcidia)*[6]-, ἐκτὸς ἂν ἔχει προηγηθεῖ σχετικὸ σύμφωνο, οἱ ὑπόλοιποι δὲ συγγενεῖς ἀπολύτως τίποτε. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ο νομοθέτης διευκρινίζει ὅτι τὸ παιδὶ μπορεῖ νὰ εἶναι ὑπεξούσιο προσώπου ἀρσενικοῦ μόνο φύλου. Καθιερώνει δὲ συγχρόνως ἕνα νέο τρόπο κτήσεως τῆς αὐτεξουσιότητας. Ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους τρόπους ποὺ καθιστοῦσε τὸ παιδὶ αὐτεξούσιο ἦταν καὶ ἡ προφορικὴ

[5] C. I. 8.55(56).7, 9: «7.pr. *His solis matribus, quae non in secundi matrimonii foedus nupserint, sed unius tantum matrimonii sunt, revocandarum donationum quas in filios fecerint ita decernimus facultatem, si in eos ingratos circa se esse ostenderint.* 7.1. *Quidquid igitur is qui a matre impietatis arguitur ex titulo donationis tenet eo die, quo controversiae qualecumque principium iussu iudicantis datur, matri cogatur reddere.* 7.2. *Ceterum quae ante adhuc matre pacifica iure perfecta sunt et ante inchoatum coeptumque iurgium vendita donata mutata in dotem data ceterisque causis legitime alienata, minime revocamus.* 7.3. *Actionem vero matris ita personalem esse volumus, ut vindicationis tantum habeat effectum nec in heredem detur nec tribuatur heredi.* 7.4. *De ceteris autem, quae portentuosae vilitatis abiectaeque pudicitiae sunt, satis etiam tacite cautum putamus. Quis est enim, qui his aliquid arbitretur tribuendum esse, cum etiam illis, quae iure, secundas tamen contraxerunt nuptias, nihil ex his privilegiis tributum esse vellemus?*», «9.*Donationes circa filium filiamve, nepotem neptemve, pronepotem proneptemve emancipatos celebratas pater seu avus vel proavus revocare non poterit nisi edoctis manifestissimis causis, quibus eam personam in quam collata donatio est contra ipsam venire pietatem et ex causis quae legibus continentur fuisse constabit ingratam.*», ed. *P. Krueger*, Codex Iustinianus [Corpus Iuris Civilis 2], Berolini 1877, 366–367.

[6] *Φαλκίδιος* εἶναι τὸ ποσοστὸ ἐκεῖνο τῆς κληρονομίας, ποὺ ὁ νόμος δεσμεύει ὑποχρεωτικὰ ὑπὲρ τῶν ἐγγυτέρων κληρονόμων τοῦ διαθέτη, ἕνα μερίδιο ποὺ ἱστορικὰ ἀποτελεῖ πρόδρομη μορφὴ τοῦ θεσμοῦ τῆς νόμιμης μοίρας. Γιὰ τὸν *Φαλκίδιο Νόμο (Lex Falcidia)* βλ. *Κ. Τριανταφυλλόπουλος*, Ὁ Φαλκίδιος ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ, Ἀθῆναι 1912 = *Κ. Τριανταφυλλοπούλου*, Ἅπαντα, τ. Α΄, Ἀθήνα 2008, 169–274; *H. Ankum*, «La femme mariée et la loi Falcidia», Labeo 30 (1984) 28–70.

δήλωση τοῦ ἀσκοῦντος τὴν ἐξουσία καὶ προστίθεται ὅτι γιὰ νὰ θεωρηθεῖ ἔγκυρη ἡ ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ τέκνου εἶναι ἀρκετὸ νὰ φαίνεται πὼς τὸ τελευταῖο διαβιώνει κατὰ τρόπο ἀνεξάρτητο, εἴτε τοῦ ἀναγνώρισε αὐτὸ τὸ δικαίωμα προφορικὰ ὁ ἐξουσιαστὴς εἴτε σιωπηρὰ καὶ ἐκδηλώθηκε ἔτσι ἡ ἔλλειψη ἀντιθέσεως στὸ νὰ ὀργανώσει τὸ παιδὶ κατὰ τρόπο ἀνεξάρτητο τὴ ζωή του, ἀλλὰ καὶ συμφωνία νὰ διαβιώσει χωριστά, ἀκόμα καὶ ἂν δὲν ἔχει συνάψει γάμο[7].

Ἡ *Νεαρὰ* 42 ρυθμίζει θέματα διαθηκῶν[8]. Σύμφωνα μὲ τὴν μέχρι τότε νομοθεσία[9] ὑπάρχουν δύο κατηγορίες διαθηκῶν: ἡ ἔγγραφη καὶ ἡ ἄγραφη. Ἡ ἴδια νομοθεσία προβλέπει καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ διαθήκη τῆς κάθε κατηγορίας ἐπικυρώνεται. Ἔτσι ἡ μὲν ἔγγραφη ἐπικυρώνεται μὲ τὶς ὑπογραφὲς τῶν μαρτύρων καὶ τὴν ἐπίθεση τῶν σφραγίδων, ἐνόσῳ ὁ διαθέτης εἶναι ἀκόμη ἐν ζωῇ, ἡ δὲ ἄγραφη μὲ τὴ διαβεβαίωση πέντε ἀξιόπιστων μαρτύρων, ὅτι ἄκουσαν μὲ τὰ ἀφτιά τους ἀπὸ τὰ χείλη τοῦ διαθέτη τὴ δήλωση τῆς βουλήσεώς του. Ἐν ὄψει αὐτῶν οἱ προηγούμενοι νομοθέτες ὁρίζουν ὅτι, ἂν δὲν συμπέσουν ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ συνιστοῦν τὴ δήλωση τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτη, οἱ ὑπογραφὲς τῶν μαρτύρων ποὺ βεβαιώνουν τὴ γνησιότητά της καὶ οἱ σφραγίδες ποὺ προσδίδουν ἀξιοπιστία στὶς ὑπογραφές, ἂν δὲν συντρέξουν ὅλα αὐτὰ πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ διαθέτη, ἡ διαθήκη εἶναι ἀνίσχυρη τόσο ὡς ἔγγραφη ὅσο καὶ ὡς ἄγραφη. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ ἀπόλυτου ὁρισμοῦ ἐπικρατεῖ σύγχυση καὶ ἀβεβαιότητα στὸ θέμα τῶν διαθηκῶν. Ἔτσι μερικοὶ δικαστὲς ἀπορρίπτουν παντελῶς τὴ διαθήκη καὶ ἔτσι ὠφελοῦνται ἄλλοι ἀπὸ τὴ διαθήκη καὶ ἔτσι δὲν ἀφήνεται

[7] Ὁ Λέων τελειώνει τὴ *Νεαρὰ* 25 ἀναφερόμενος στοὺς δούλους. Μὲ τὴν ἀπελευθέρωση ἄλλωστε τῶν δούλων ἀρχίζει τὸ νομοθετικό του κείμενο καὶ κάνει σύγκριση μὲ τὴν ἀπόδοση τῆς αὐτεξουσιότητας στὰ τέκνα. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἰουστινιάνειο Κώδικα, 6.7.2–4, ὁ δοῦλος, ὁ ὁποῖος ἀπελευθερώνεται, μπορεῖ νὰ ἐπανέλθει στὴν τάξη τῶν δούλων, ἐὰν συλληφθεῖ νὰ παραβαίνει μὲ δόλο μίαν ἀπαγόρευση ἱκανὴ νὰ προκαλέσει ἀνάκληση τῆς ἀπελευθερώσεως (*Τρωιάνος*, Νεαρὲς Λέοντος, 107). Καὶ ὁλοκληρώνει τὴ *Νεαρὰ* 25 μὲ τὴν ἀκόλουθη σκέψη: «*Εἰ γὰρ δοῦλοι ἅπαξ ἀφειμένοι ζυγοῦ μὴ πονηροὶ ὀφθέντες οὐχὶ πάλιν ἕλκειν αὐτὸν ἀναγκάζονται, πῶς οὐκ ἄτοπον ἀπολελυμένους τοὺς παῖδας πάλιν ἄγειν ὑπὸ ζυγόν, καὶ μὴ μετεῖναι αὐτοῖς ἀϊδίου ἐλευθερίας ἧς, ὥσπερ ἔφην, καὶ δοῦλοι ἀπολαύουσιν;*» (Γιατὶ ἂν οἱ δοῦλοι ἅπαξ καὶ ἀπελευθερώθηκαν ἀπὸ τὸν ζυγὸ δὲν ἐξαναγκάζονται νὰ ὑποκύψουν πάλι σὲ αὐτόν, ἂν δὲν ἀποδειχθοῦν φαῦλοι, πῶς δὲν εἶναι ἄτοπο τὰ παιδιά, ἀφοῦ ἔχουν γίνει αὐτεξούσια, νὰ ὁδηγοῦνται πάλι ὑπὸ ζυγὸ καὶ νὰ μὴν τοὺς παραχωρεῖται ὁριστικῶς ἡ ἐλευθερία, τῆς ὁποίας, ὅπως προανέφερα, ἀπολαύουν καὶ οἱ δοῦλοι;), *Τρωιάνος*, Νεαρὲς Λέοντος, 111.

[8] *Νεαρὰ* μβ΄ (42), *Τρωιάνος*, Νεαρὲς Λέοντος, 162–167. Βλ. καὶ *Μαριδάκης*, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον, 265–270, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ καὶ συσχετισμὸς μὲ τὴ *Νεαρὰ* 82. – Ἡ *Νεαρὰ* 42 ἐφαρμόζεται συνεχῶς, ὅπως ἀποδεικνύει συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1348, ἀλλὰ καὶ τοῦ 1742. Περιλαμβάνεται στὴν *Ἑξάβιβλο* τοῦ Ἁρμενοπούλου (5.1.6). Ἐφαρμόσθηκε ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὰ δικαστήρια τοῦ νεώτερου ἑλληνικοῦ κράτους (Α.Π. ἔτ. 1840, Ἐφ. Ἀθηνῶν ἔτ. 1838, Ἐφ. Ναυπλίου ἔτ. 1838), ὅ.π., 268–269. – Γιὰ τὴ διαδοχὴ ἀπὸ διαθήκη καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν τύπο τῶν διαθηκῶν βλ. *Ἐλ. Παπαγιάννη*, Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, ΙΙΙ (Κληρονομικό δίκαιο), [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe, 18], Ἀθήνα – Κομοτηνή, 2010, 61–126.

[9] C. I. 6.23.21.2a: «*Finem autem testamenti subscriptiones et signacula testium esse decernimus. Non subscriptum namque a testibus ac signatum testamentum pro imperfecto haberi convenit.*», ἔκδ. *Krueger*, 255. – *Ἐκλογή*: «4.2.1. *Ἔγγραφος ἁπλῆ δωρεὰ συνίσταται, ὅτε ὑπὸ τοῦ τελείαν ἄγοντος ἡλικίαν συνταγῇ ἢ ὑπογραφῇ καὶ κατὰ τὸν προειρημένον τρόπον ἐπὶ πέντε ἢ τριῶν μαρτύρων ἐπὶ τούτῳ προσκληθέντων ἐγγράφως μαρτυρηθῇ καὶ ἀπολυθῇ*. 4.2.2. *Εἰ δέ τις ποιήσει δωρεὰν εἴς τινα πρὸς τὸ μετὰ τὴν τελευτὴν αὐτοῦ λαβεῖν τὰ δωρηθέντα αὐτῷ πράγματα καὶ ἀπεντεῦθεν ἤδη τὴν δεσποτείαν καὶ μόνον δωρήσηται αὐτῷ, καὶ τὴν τοιαύτην δωρεὰν ἐγγράφως ἐπὶ πέντε ἢ τριῶν μαρτύρων γίνεσθαι κατὰ τοὺς προειρημένους τρόπους.*» καί «5.5. *Τῆς δὲ διαθήκης, καθὰ εἴρηται, ἐντελῶς γινομένης...*», ed. *L. Burgmann*, Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10], Frankfurt a. M. 1983, 186–190.

στὸν ἄνθρωπο ἡ δυνατότητα νὰ ὠφεληθεῖ ἀπὸ τὰ περιουσιακά του στοιχεῖα. Κάποιοι ἄλλοι δικαστές, πιὸ ἐπιεικεῖς, ἀπονέμουν σὲ μία διαθήκη ποὺ δὲν ὁλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἐπίθεση σφραγίδων τὴν ἰσχύ, ὄχι μὲν ἔγγραφης, πάντως ὅμως ἄγραφης διαθήκης.

Ὁ νομοθέτης διαπιστώνει ὅτι ἡ ἀμφισβήτηση καὶ ἡ διαφορετικὴ ἐφαρμογὴ ποὺ ὑπάρχει ἀπὸ τοὺς δικαστές -λόγω τῆς ἀσάφειας καὶ τῆς ἀμφιβολίας τῆς νομοθεσίας- προξενεῖ μεγάλη ζημιὰ στὶς ὑποθέσεις αὐτές. Τάσσεται μὲ τὸ μέρος τῶν ἐπιεικεστέρων δικαστῶν καὶ νομοθετεῖ μὲ σαφήνεια ὥστε ἐφεξῆς νὰ ἀρθοῦν ὅλες οἱ ἀμφισβητήσεις. Ὁρίζει, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀτελής (λόγῳ ἐλλείψεων στὶς προϋποθέσεις τοῦ ἐγγράφου τύπου) ἔγγραφη διαθήκη ἂν παρέχει μὲ μαρτυρικὲς καταθέσεις τὶς ἐγγυήσεις τῆς προφορικῆς διαθήκης νὰ εἶναι ἰσχυρὴ σύμφωνα μὲ ὅσα ἰσχύουν γιὰ τὶς ἄγραφες διαθῆκες. Ἄν, ὅμως, στερεῖται τῆς ἐγγυήσεως τῶν μαρτύρων, τότε θὰ εἶναι ἄκυρη, ἀφοῦ δὲν παρέχει κανένα ἐχέγγυο γνησιότητας. Στηρίζεται δὲ σὲ μία σκέψη, ἡ ὁποία εἶναι προφανῶς σκέψη καὶ ἑρμηνεία τῶν διατάξεων ποὺ ἐπικαλοῦνται οἱ δικαστικὲς ἀποφάσεις. «Γιατί» σύμφωνα μὲ τὸ σκεπτικὸ ποὺ διατυπώνει ὁ Λέων[10], «*τί εἴδους συνέπεια εἶναι αὐτὴ ἢ μᾶλλον πῶς δὲν εἶναι παράλογο καὶ ἀνόητο, ὅταν οἱ μάρτυρες ἄλλοτε μὲν γίνονται σὲ τέτοιο σημεῖο παραδεκτοί, ὥστε παρέχουν κῦρος σὲ ὅσα δὲν διατυπώθηκαν κἂν γραπτῶς, ἄλλοτε δὲ θεωροῦνται τόσο τιποτένιοι, ὥστε δὲν κρίνονται ἄξιοι νὰ βεβαιώσουν (οὔτε τίς) ἔγγραφες δηλώσεις; Καὶ αὐτὸ μολονότι ἐδῶ εἶναι ἡ γνησιότητα κατὰ κάποιο τρόπο πιθανότερη. Πῶς δέ, ἐκτὸς ἀπὸ παραλογισμό, δὲν περιέχει (ἡ ἀντίθετη ἄποψη) καὶ θρασεῖα προδοσία τοῦ δικαίου; Τί δηλαδή; Ἂν ἡ διαθήκη ἄρχισε νὰ συντάσσεται ἐγγράφως καὶ τὸ περιεχόμενό της ἤχησε στὰ ἀφτιὰ τῶν μαρτύρων ποὺ τῆς ἐξασφαλίζουν τὴ γνησιότητα, στὴ συνέχεια δὲ ἀρρώστησε ὁ γραφέας ἢ ἀκόμα τὸν ἅρπαξε ὁ θάνατος, ὕστερα ἀπὸ λίγο δὲ καὶ τὸν διαθέτη –τόσα καὶ τόσα δὰ ἀπρόοπτα συμβαίνουν στοὺς ἀνθρώπους– εἶναι λόγος αὐτός, ὥστε ὅσοι τιμήθηκαν στὴ διαθήκη νὰ ὑποστοῦν ἀδικία στερούμενοι τὰ εὐεργετήματα ποὺ τοὺς παρέσχε ἡ βούληση τοῦ διαθέτη; Καὶ τὸ πιὸ τρομερὸ εἶναι ὅτι τὸ κακὸ δὲν περιορίζεται στοὺς ζωντανούς, ἀλλὰ καταδιώκει καὶ τὸν νεκρὸ καὶ τὸν στερεῖ, ἂν ἀκολουθήσουμε αὐτοὺς ποὺ κηρύσσουν τὴ διαθήκη ἄκυρη, ἀπὸ τὴν ἐλπίδα νὰ ἀξιωθεῖ τοῦ ἐλέους τῆς θείας φιλανθρωπίας, ἔχοντας εὐεργετήσει ἄλλους μὲ τὸν θάνατό του*». Ἡ διάταξη ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ σκεπτικὸ αὐτὸ εἶναι σαφὴς καὶ δὲν ἀφήνει περιθώριο παρερμηνειῶν. Ἡ διαθήκη εἶναι ἰσχυρή, ἐφόσον ὑπάρχουν μάρτυρες ποὺ βεβαιώνουν ὅτι ἡ διαθήκη εἶναι ὄντως τοῦ συγκεκριμένου προσώπου καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἔχουν τεθεῖ οἱ σφραγίδες. Ἀνίσχυρη δὲ εἶναι ὄχι ἂν δὲν ἐπιτέθηκαν ἁπλῶς οἱ σφραγίδες, ἀλλὰ ἂν λείπουν ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σφραγίδες καὶ οἱ ὑπογραφὲς τῶν μαρτύρων.

Ἡ *Νεαρὰ* 92[11] στηρίζεται σὲ ἀπόφαση τοῦ ἀνώτατου δικαστῆ, τοῦ ἴδιου δηλαδὴ τοῦ αὐτοκράτορα καὶ συγκεκριμένα τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Δὲν εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ ἀποφάσισε τὴν ἔκδοση νόμου μὲ βάση τὴ δικαστική του ἀπόφαση, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ παρότρυνση τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Στεφάνου[12], ὁ ὁποῖος ζήτησε νὰ μεταβληθεῖ σὲ νόμο ἡ κρίση αὐτή, ἐπειδὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀνθρωπιά (φιλανθρωπία), ὥστε στὸ ἑξῆς, ἂν ἤθελε συμβεῖ κάποτε παρόμοιο περιστατικό, νὰ κριθεῖ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ ἡ ἴδια ποινή, ὅπως καὶ στὸν δράστη τῆς ὑποθέσε-

[10] *Νεαρὰ* μβ΄ (42), ὅ.π., 164–165.

[11] *Νεαρὰ* ϟβ΄ (92), ὅ.π., 258–263.

[12] Καὶ ἄλλες *Νεαρὲς* συντάχθηκαν μετὰ ἀπὸ παρότρυνση τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Στεφάνου, ὅπως π.χ. ἡ *Νεαρὰ* 17. Βλ. *Μπουρδάρα*, Ἡ διάκριση τῶν φύλων, 136.

ως γιὰ τὸν ὁποῖον ἐκδόθηκε ἡ συγκεκριμένη ἀπόφαση. Περὶ τίνος πρόκειται λοιπόν; Πρόκειται γιὰ περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία κάποιος (ἐπάνω σὲ καβγά) βιαιοπράγησε καὶ ἔβγαλε μὲ τὰ χέρια του τὰ μάτια του ἤδη ἀντιδίκου του. Ἡ ἀπόφαση ποὺ ἐκδόθηκε εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ προέβλεπαν οἱ νόμοι[13], δηλαδὴ τὸ σκεπτικὸ τοῦ δικάσαντος ἦταν ὅτι ἐπειδὴ συμπόνεσε (τὸ θῦμα) ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς συμφορᾶς καὶ ἀφοῦ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἀπώλεια τῶν ὀφθαλμῶν σὲ ἐκεῖνον ποὺ τοὺς ἔχασε, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ βυθιστεῖ ὁ ἔνοχος στὸ ἴδιο σκοτάδι, μολονότι θὰ ἦταν δίκαιο νὰ ὑποστεῖ καὶ αὐτὸς τὸ ἴδιο κακό, ἀλλὰ νὰ καθοριστεῖ ἡ ἀνταπόδοση τῆς πράξεως μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε καὶ ὁ δράστης νὰ φέρει τὰ σημάδια τῆς τιμωρίας (δηλαδὴ νὰ τυφλωθεῖ ἀπὸ τὸ ἕνα μάτι) καὶ τὸ θῦμα μέσα στὴν τόση δυστυχία του καὶ στὸ βαθὺ σκοτάδι νὰ ἔχει κάποια παρηγοριὰ ἀπὸ τὸν μόχθο ἐκείνου ποὺ τὸν τύφλωσε, δηλαδὴ νὰ εἰσπράξει ἀποζημίωση.

Μὲ βάση αὐτὴ τὴ δικαστικὴ ἀπόφαση ἡ *Νεαρὰ* 92 ὁρίζει τα ἑξῆς: ἂν κάποιος στερήσει σὲ ἄλλον τὰ μάτια του, ἐφόσον πρόκειται γιὰ τὸ ἕνα μόνο, χάνει καὶ αὐτὸς τὸ μάτι του, ὑφιστάμενος τὴν ἴδια ἀπώλεια, πρόκειται γιὰ ταυτοπάθεια. Ἂν ὅμως πρόκειται καὶ γιὰ τὰ δυὸ μάτια ἡ ἰσότητα τῆς συμφορᾶς δὲν ὠφελεῖ τὸ θῦμα –γιατί ποῖο εἶναι τὸ κέρδος αὐτοῦ ποῦ ζεῖ μέσα στὸ σκοτάδι, ἂν κάποιος ἄλλος βυθιστεῖ στὸ ἴδιο σκοτάδι;–, ἀλλὰ καὶ σὲ αὐτὸν ποὺ θὰ ὑποστεῖ τὴν τιμωρία θὰ γίνει, ἔστω καὶ δικαίως, ὁ βίος ἀβίωτος. Γι᾽ αὐτὸ ἡ κύρωση θὰ ἐπιβάλλεται ὄχι μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητας, ἀλλὰ διαφορετικά, ὥστε καὶ ὁ ἐγκληματίας νὰ τιμωρηθεῖ καὶ νὰ ὑπάρξει κάποια ὠφέλεια γι᾽ αὐτὸν ποὺ ἀκρωτηριάστηκε ἀπὸ τὴν ἐγκληματικὴ πράξη. Αὐτός, λοιπόν, ποὺ προκάλεσε σὲ ἄλλον τὴν ἀπώλεια καὶ τῶν δύο ὀφθαλμῶν θὰ στερηθεῖ καὶ αὐτὸς τὸ ἕνα μάτι, γιὰ νὰ φέρει τὸ σημάδι τοῦ κακουργήματός του. Ἐπειδὴ δὲ θὰ ἔπρεπε, σύμφωνα μὲ τὸν νομοθέτη, νὰ ἀκρωτηριαστεῖ καὶ τὸ χέρι του, ἀντὶ γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ χεριοῦ θὰ τοῦ ἀφαιροῦνται τὰ 2/3 τῆς περιουσίας του καὶ θὰ τὰ λαμβάνει ὡς ἀποζημίωση αὐτός, τὸν ὁποῖον ἐκεῖνος τύφλωσε. Ἔτσι, γιὰ ἀντιστάθμισμα μιᾶς ζωῆς μέσα στὸ σκοτάδι, θὰ λάβει ὁ ἕνας ὡς μικρὴ ἀνακούφιση γιὰ τὴ συμφορά του ἕνα εἰσόδημα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του καὶ ὁ ἄλλος θὰ ὑποστεῖ ὡς συνέπεια τῆς μοχθηρίας του τὴν ἀπώλεια τοῦ ἑνὸς ματιοῦ καὶ τὴν ἀφαίρεση τῆς περιουσίας του, ἀντὶ γιὰ ἀκρωτηριασμὸ τοῦ χεριοῦ. Αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ κύρωση, ἐφόσον ὁ δράστης εἶναι εὔπορος. Ἄν, ὅμως, εἶναι πτωχὸς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ δώσει κάποιο ἀντάλλαγμα σὲ αὐτὸν ποὺ ἔρριξε στὴ δυστυχία μὲ τὴ βίαιη πράξη του, τότε θὰ γίνει καὶ αὐτὸς κοινωνὸς καὶ συμμέτοχος στὴν ἴδια συμφορὰ καὶ θὰ περάσει τὴ ζωή του στὸ σκοτάδι, ἀφοῦ τοῦ ἀφαιρεθοῦν καὶ τὰ δύο μάτια.

Ἐὰν ὑπάρχουν κάποιοι ποὺ βοήθησαν τὸν ἐγκληματία στὴν πράξη του, ἂν μὲν εἶναι συναυτουργοί, ἔχοντας συμπράξει στὴν ἐξόρυξη τῶν ὀφθαλμῶν, θὰ τιμωρηθοῦν καὶ αὐτοὶ κατὰ παρόμοιο τρόπο. Ἄν, ὅμως, ὑπῆρξαν ἁπλοῖ συνεργοὶ στὸ ἔγκλημα, χωρὶς νὰ πλησιάσουν τὰ χέρια τους στὰ μάτια τοῦ θύματος, ἡ ποινὴ θὰ εἶναι μαστίγωση καὶ κούρεμα, καθὼς καὶ ἀφαίρεση τοῦ ἑνὸς τρίτου (1/3) τῆς περιουσίας τους.

Τρεῖς, λοιπόν, *Νεαρές*, οἱ ὁποῖες ρυθμίζουν θέματα οὐσιαστικοῦ δικαίου, ἀστικοῦ καὶ ποινικοῦ, ἔχουν ὡς ἔναυσμα δικαστικὲς ἀποφάσεις. Δὲν ἐπιβάλλει πάντοτε ὁ νομοθέτης τὴν ἐναρμόνιση τοῦ δικαίου μὲ τὴ νομολογία. Στὴν τελευταία *Νεαρά*, τὴν 92, ἀλλάζει ἡ νομοθεσία σύμφωνα μὲ τὸ σκεπτικὸ καὶ τὸ διατακτικὸ τῆς δικαστικῆς

[13] Institutiones 4.4.7, 4.4.9.

ἀποφάσεως. Ἐδῶ ὑπερισχύει ἡ φιλανθρωπία τοῦ αὐτοκράτορα–νομοθέτη, ἰδιότητα ποὺ πρέπει νὰ ἔχει ὁ αὐτοκράτορας σύμφωνα μὲ τὴν πολιτικὴ βυζαντινὴ ἰδεολογία[14].

Μὲ τὴ *Νεαρὰ* 42 προσαρμόζει τὴ νομοθεσία μὲ ἕνα μέρος τῆς νομολογίας, μὲ ἐκεῖνο ποὺ δίνει τὴν ἐπιεικέστερη ἑρμηνεία καὶ λύση στὸ θέμα τῆς ἔγγραφης διαθήκης καὶ ἀπορρίπτει τὴν αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τῶν παλαιότερων σχετικῶν διατάξεων. Ἀλλάζει, ἑπομένως, καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ τὴ νομοθεσία υἱοθετώντας τὴν ἐπιείκεια τῆς δικαστικῆς ἀποφάσεως.

Ἀντίθετα στὴ *Νεαρὰ* 25 ὁ νομοθέτης δὲν δέχεται τὴ νομολογία, ἀλλὰ τὴν ἀπορρίπτει. Δὲν δέχεται τὴν ἑρμηνεία ποὺ ἔδωσαν δικαστικὲς ἀποφάσεις στὴν ἰσχύουσα νομοθεσία καὶ θεωρεῖ ὅτι ἐκδόθηκαν αὐτὲς κατὰ παρέκκλιση, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀλλαγὴ τῆς νομοθεσίας. Ἐπαναφέρει τὶς νομοθετικὲς ρυθμίσεις ὅπως ἴσχυαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων, οἱ ὁποῖες ἐν μέρει παραβίασαν τὴ νομοθεσία, διότι πιστεύει ὅτι ἦταν σωστὲς καὶ δίκαιες.

Ἑπομένως ὁ Λέων ὁ Σοφὸς νομοθετεῖ καὶ μὲ βάση τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις. Μεταβάλλει διατάξεις προσαρμόζοντάς τες στὸ διατακτικὸ τῶν ἀποφάσεων, ἀλλὰ ὄχι πάντοτε. Ἐπαναφέρει κάποιες ρυθμίσεις καὶ τὶς ἐπιβεβαιώνει, ὥστε νὰ μὴν ἀκολουθήσουν πλέον οἱ δικαστὲς τὴ νομολογία. Εἶναι, ὅμως, πολὺ σημαντικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ περιεχομένου τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων στὰ προοίμια τῶν *Νεαρῶν*. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, νομολογία βυζαντινὴ σχεδὸν δὲν ἔχει διασωθεῖ. Ἀπὸ τὶς *Νεαρὲς* αὐτὲς μποροῦμε νὰ συμπεράνωμε καὶ νὰ συνθέσωμε τὸ περιεχόμενο τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων, οἱ ὁποῖες ἀποτέλεσαν τὴ βάση γιὰ τὴ νομοθετικὴ πρωτοβουλία τοῦ Λέοντος.

Ἔτσι, ἡ νομολογία εἶχε καθιερώσει ὅτι τὰ αὐτεξούσια τέκνα χάνουν τὴν αὐτεξουσιότητά τους ἂν δὲν ἀποκτήσουν παιδιά, ἢ καὶ ἐὰν ἀπέκτησαν καὶ αὐτὰ πέθαναν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μποροῦν νὰ συντάξουν διαθήκη ἢ νὰ διαχειρίζωνται ὅπως θέλουν ὅσα τοὺς δώρισαν οἱ γονεῖς τους. Ὑπῆρχε, ἐπίσης, νομολογία, ἡ ὁποία καθιέρωνε ὡς νόμιμη ἄγραφη διαθήκη τὴν ἔγγραφη, ἡ ὁποία, ὅμως, δὲν εἶχε ὁλοκληρωθεῖ μὲ τὴν ἐπίθεση σφραγίδων. Δικαστικὴ ἀπόφαση, ἐπίσης, καθιέρωνε τὶς ποινὲς ποὺ θὰ ὑφίστατο ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος βιαιοπράγησε καὶ ἔβγαλε μὲ τὰ χέρια του τὰ μάτια κάποιου κατὰ παρέκκλιση τοῦ ἰσχύοντος νόμου, σύμφωνα, ὅμως, μὲ τὴ φιλανθρωπία τοῦ αὐτοκράτορα. Οἱ ποινὲς αὐτὲς θὰ ἦταν τύφλωση ἀπὸ τὸ ἕνα μάτι καὶ δήμευση τῶν δύο τρίτων (2/3) τῆς περιουσίας, τὰ ὁποῖα θὰ εἰσέπραττε τὸ θύμα ὡς ἀποζημίωση.

Ἡ *Νεαρὰ* 45[15] δὲν ἔχει σχέση μὲ ρυθμίσεις οὐσιαστικοῦ δικαίου ποὺ προέρχονται ἀπὸ δικαστικὲς ἀποφάσεις, ἀλλὰ μὲ δικονομικὲς καὶ συγκεκριμένα ἔχει σχέση μὲ τὴν ἔκδοση τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τῆς *Νεαρᾶς* ὁ

[14] Γιὰ τὶς ἰδιότητες ποὺ πρέπει νὰ ἔχει ὁ αὐτοκράτορας βλ. *Εἰσαγωγή*, 2 (*Περὶ βασιλέως*), ἔκδ. *I. & Π. Ζέπος*, Jus Graecoromanum II, Ἀθῆναι 1931, 240–242; Ἐπιστολὴ Φωτίου πρὸς Μιχαὴλ Βουλγαρίας, ed. *B. Laourdas – L. Westerink*, Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Scriptores Graeci], I, 2–39. – Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία των Βυζαντινῶν βλ. *Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος*, Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Θεσσαλονίκη, 1992· *H. Ahrweiler*, L'Idéologie politique de l'empire byzantin, [Collection SUP, l'historien, 20], Paris, 1975; *C. A. Bourdara*, «Le modèle du bon souverain à l'époque de Léon VI le Sage et la Vie de Sainte Euphrosynè», Εὐψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, I, Paris 1998, 109–117, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. *Κ. Παΐδας*, Ἡ θεματικὴ τῶν βυζαντινῶν «κατόπτρων ἡγεμόνος» τῆς πρώϊμης καὶ μέσης περιόδου (398–1085): συμβολὴ στὴν πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Ἀθήνα 2005.

[15] *Νεαρὰ* με΄ (45), ὅ.π., 170–173.

δικαστὴς ὀφείλει ἐφεξῆς σὲ ὅσες ὑποθέσεις ἐκδικάζει νὰ ἐκδίδει γραπτὴ ἀπόφαση, ἡ ὁποία θὰ φέρει τὴν ἰδιόχειρη ὑπογραφή του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οὔτε ὁ ἴδιος ὁ δικαστὴς θὰ μπορέσει νὰ τὴν ἀναιρέσει, ἂν συμβεῖ κάτι ἀπρόοπτο, οὔτε ἄλλος θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποδώσει σὲ κάποιον δικαστὴ τὸ ἔγγραφο μιᾶς ὑποβολιμαίας καὶ πλαστῆς ἀποφάσεως ποὺ ὁ ἴδιος κατασκεύασε.

Καὶ σὲ αὐτὴ τὴ *Νεαρὰ* ἡ νομοθετικὴ πρωτοβουλία στηρίζεται σὲ δικαστικὲς ἀποφάσεις, σὲ ἀποφάσεις δηλαδὴ ποὺ ἐκδίδονταν μόνον προφορικά. Ὁ νομοθέτης εἰσάγει δικονομικὸ κανόνα. Μεριμνᾶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ δεδικασμένου γιὰ ὅσες ὑποθέσεις ἔχει ἤδη ὁλοκληρωθεῖ ἡ κρίση, ὥστε νὰ μὴν ἐκφράζεται καμμία ἀμφιβολία ἢ ἀμφισβήτηση ὡς πρὸς τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Codex Iustinianus, ed. *P. Krueger* [Corpus Iuris Civilis, 2], Berolini 1877.

Εἰσαγωγή, ed. *Ι. & Π. Ζέπος*, Jus Graecoromanum II, Ἀθῆναι 1931 [Eisagōgē, ed. *I. & P. Zepos*, Jus Graecoromanum II, Athēnai 1931.]

Ἐκλογή, ed. *L. Burgmann*, Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10], Frankfurt a. M. 1983 [Eklogē, ed. *L. Burgmann*, Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10], Frankfurt a. M. 1983.

Ecloga ad Prochiron mutata, ed. *Zachariae C. E. v Lingenthal*, Jus Graeco-Romanum IV, Lipsiae, 1865, 49–170 = *Ζέπος Ι. – Ζέπος Π.*, Jus Graecoromanum VI, Ἀθῆναι 1931, 217–318 [*I. Zepos – P. Zepos*, Jus Graecoromanum VI, Athēnai 1931, 217-318].

Ἑξάβιβλος Ἁρμενοπούλου, ed. *G. Heimbach*, Const. Harmenopuli Manuale Legum sive Hexabiblos, Lipsiae, 1851 = *Κ. Πιτσάκης*, Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἑξάβιβλος, [Βυζαντινὰ & Νεοελληνικὰ Κείμενα, 1], Ἀθήνα 1971 [Hexabiblos Armenopoulou, ed. *G. Heimbach*, Const. Harmenopuli Manuale Legum sive Hexabiblos, Lipsiae, 1851 = *K. Pitsakēs*, Kōnstantinou Armenopoulou Procheiron Nomōn ē Hexabiblos, Byzantina & Neoellēnika Keimena 1, Athēna 1971].

Ἐπιστολὴ Φωτίου πρὸς Μιχαὴλ Βουλγαρίας, ed. *B. Laourdas – L. Westerink*, Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Scriptores Graeci], I, 2–39 [Epistolē Photiou pros Michaēl Boulgarias, ed. *B. Laourdas – L. Westerink*, Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Scriptores Graeci], I, 2–39].

Iustiniani Institutiones, ed. *Th. Mommsen – P. Krueger* [Corpus Iuris Civilis, 1], Berolini 1877.

Οἱ Νεαρὲς Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ, ἔκδ. *Σ. Τρωιάνος*, Ἀθήνα 2007 [Hoi Neares Leontos VI tou Sophou, ekd. *S. Trōianos*, Athēna 2007].

Πεῖρα ἤγουν διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου κυροῦ Εὐσταθίου τοῦ Ῥωμαίου, ed. *Zachariae C. E. v Lingenthal*, Jus Graeco-Romanum I, Lipsiae, 1856 = *Ζέπος Ι. – Ζέπος Π.*, Jus Graecoromanum IV, Ἀθῆναι 1931, 11–260 [Peira egoun didaskalia ek tōn praxeōn tou megalou kyrou Eustathiou tou Rōmaiou, ed. *Zachariae C. E. a Lingenthal*, Jus Graeco-Romanum I, Lipsiae 1856 = *I. Zepos – P. Zepos*, Jus Graecoromanum IV, Athēnai 1931, 11–260].

Synopsis Minor, ed. *Zachariae C. E. v Lingenthal*, Jus Graeco-Romanum II, Lipsiae 1856, 1–264 = *Ζέπος Ι. – Ζέπος Π.*, Jus Graecoromanum VI, Ἀθῆναι 1931, 321–547 [*I. Zepos – P. Zepos*, Jus Graecoromanum VI, Athēnai 1931, 321–547].

Литература – Secondary Works

Ahrweiler H., L'Idéologie politique de l'empire byzantin, [Collection SUP, l'historien, 20], Paris 1975.

Ankum H., «La femme mariée et la loi Falcidia», Labeo 30 (1984) 28–70.

Bourdara C. A., «Le modèle du bon souverain à l'époque de Léon VI le Sage et la Vie de Sainte Euphrosynè», Εὐψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, I, Paris 1998.

Καραγιαννόπουλος Ι. Ε., Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Θεσσαλονίκη 1992 [*Karagiannopoulos I. E.*, Hē politikē theōria tōn Byzantinōn, Thessalonikē 1992].

Μαριδάκης Γ., Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, Ἀθῆναι 1926 [*Maridakēs G.*, To astikon dikaion en tais Nearais tōn byzantinōn autokratorōn, Athēnai 1926].

Μπουρδάρα Κ. Α., Ἡ διάκριση τῶν φύλων ὡς κριτήριο στὶς ρυθμίσεις τῶν νεαρῶν Λέοντος ΣΤ΄ Σοφοῦ [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe, 19], Ἀθήνα – Κομοτηνὴ 2011 [*Mpourdara K. A.*, Hē diakrisē tōn phylōn ōs kritērio stis rythmiseis tōn nearōn Leontos VI Sophou, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe, 19, Athēna – Komotēnē 2011].

Παΐδας Κ., Ἡ θεματικὴ τῶν βυζαντινῶν «κατόπτρων ἡγεμόνος» τῆς πρώϊμης καὶ μέσης περιόδου (398–1085): συμβολὴ στὴν πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Ἀθήνα 2005 [*Paidas K.*, Hē thematikē tōn byzantinōn «katoptrōn hēgemonos» tēs prōimēs kai mesēs periodou (398–1085): symbolē stēn politikē theōria tōn Byzantinōn, Athēna 2005].

Παπαγιάννη Ἐλ., Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, ΙΙΙ (Κληρονομικό δίκαιο) [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe, 18], Ἀθήνα – Κομοτηνή 2010 [*Papagiannē El.*, Hē nomologia tōn ekklēsiastikōn dikastēriōn tēs byzantinēs kai metabyzantinēs periodou se themata periousiakou dikaiou, III (Klēronomiko dikaio), Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe, 18, Athēna – Komotēnē 2010].

Τριανταφυλλόπουλος Κ., Ὁ Φαλκίδιος ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ, Ἀθῆναι 1912 [*Triantaphyllopoulos K.*, Ho Phalkidios en tō byzantinō dikaiō, Athenai 1912].

Τρωιάνος Σ., Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, Ἀθήνα – Κομοτηνὴ 2011[3] [*Trōianos S.*, Hoi pēges tou byzantinou dikaiou, Athēna – Komotēnē 2011[3]].

Калиопи А. Бурдара
(Правни факултет Универзитета у Атини)

СУДСКА ПРАКСА КАО МОТИВ ЗАКОНОДАВНЕ ИНИЦИЈАТИВЕ ЛАВА VI МУДРОГ

Лав VI Мудри више пута у уводима својих *Новела* помиње узроке који су га навели да предузме правне мере. Као законодавна иницијатива углавном се помињу обичај par excellence и усаглашавање државног права са црквеним канонима. Током изучавања текста *Новела*, могу се наћи неки други мотиви, на пр. судске одлуке, непосредно или посредно. Судске одлуке су непосредно основа *Новела* 25, 42 и 92, које уређују предмете грађанског и кривичног права.

Малолетство и повраћај мираза су предмети *Новеле* 25, тестаменти *Новеле* 42, а казне које се одређују за онога ко сопственим рукама ископа очи свог противника *Новеле* 92.

Законодавац не усваја увек судску праксу. *Новела* 42 одбацује строгу судску праксу и усваја један део судске праксе, попустљивији, по коме би писани тестаменти који нису имали печате били важећи уколико би имали услове који се траже за усмене тестаменте. *Новела* 25 не прихвата судску праксу која тумачи законодавство у пуној важности и васпоставља прекршене одредбе, јер законодавац верује да су оне биле праведне.

Следствено томе, Лав VI неколико пута доноси законе узимајући у обзир судске одлуке. Садржај тих одлука налазимо у уводима *Новела*. То је врло важно, јер је сачувана византијска судска пракса врло ограничена.

Тако је судска пракса прихватала да „sui iuris" губе своју независност ако нису имали децу или ако су их имали па су она умрла. Она нису могла више да мењају неки тестамент или да управљају како желе даровима својих родитеља (добрима која су им њихови родитељи даровали). Према судској пракси, писани тестамент који није имао печате био је законит и имао је правну важност усменог тестамента. Судске одлуке мењају такође казне наметнуте ономе ко је ископао некоме очи.

Према *Новели* 45 судија треба да писмено редигује и својеручно потпише своју пресуду да би била сачувана. Законодавац уводи правило о процедури. Законодавна иницијатива биле су такође одлуке, то јест судске одлуке које су проглашаване само усмено.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 347.627.2(495.02)(093)
DOI: 10.2298/ZRVI1350269M

ТАМАРА МАТОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

MANIA КАО ОСНОВ ЗА РАЗВОД БРАКА У НОВЕЛАМА CXI И CXII ЛАВА VI МУДРОГ*

Циљ рада је да расветли шта је законодавство Лава VI, с краја IX века, подразумевало под *μανία,* као и колико широко се може схватати душевна болест озакоњена као основ за развод брака у Новелама CXI и CXII, која је у преводима и критикама Новела често изражавана непрецизним термином – лудило. Тема се заокружује праћењем начина на који се у брачној заједници мења правни положај лица окарактерисаног као душевно болесно, као и начина на који то утиче на правну судбину његове имовине по престанку брака.

Кључне речи: Новеле Лава Мудрог, Прохирон, Епанагоге, Василике, развод брака, Дигеста, *μανία.*

In this work, I shell try to make clear what the term *μανία* stands for in Leo's Novella CXI and in Novella CXII. Another important question is change in legal status of mentally ill wife or husband, and its consequences when it comes to division of property during and after divorce.

Keywords: Leo's Novellae, Prochiron Nomos, Epanagoge, Basilika, divorce, Digesta, *μανία*.

Данас постоје прецизне класификације психичких стања које, кроз одређене процедуре, право може прихватити као правно релевантне чињенице. Римско друштво, остала античка друштва, преко њих и Византија,[1] нису довољно

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 177032 – „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету", који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Више студија се бави питањем континуитета античке медицине у Византији. Посебан осврт на ту тему у *P. Prioreschi*, A History of Medicine: Byzantine and Islamic medicine, Omaha – Nebraska, и *P. Prioreschi,* A History of Medicine: Roman medicine, New York 1998. Такође, мноштво корисних информација може да се нађе код *S. Vryonis*, The medical unity of the Mediterranean world in antiquity and the Middle Ages, Herakleion 1991. У оквиру DOP 16, може се наћи рад о развоју византијске медицине, у коме се аутор на више места осврће на традицију античког доба, *O. Temkin*, Byzantine medicine: Tradiction and Empiricism, DOP 16 (1964) 97–115.

познавала природу душевних болести, а оно скромно знање које су поседовала, нису примењивала у некој посебној правној процедури кроз коју би постојање душевне болести било утврђено. Поновно озакоњење решења римског права, по коме је трајна душевна болест представљала основ за развод брака, отвара низ спорних питања везаних за правни положај душевно болесног лица у брачном и породичном праву с краја IX и почетка X века. У том смислу, поставља се питање како су одредбе Новеле CXI и Новеле CXII Лава VI деловале у правном животу.[2]

Психотична фаза маније,[3] како су је античка друштва доживљавала, видљива је промена понашања за околину оболеле особе. Ванредно понашање маничне особе доживљавано је на различите начине: не чуди што су се и привиђења у Делфима сматрала, данашњим психијатријским речником дефинисано, маничном епизодом пророчице.[4] Схватање да се ради о понашању које има свој почетак и крај, са неекстатичним међупериодима, јавило се и пре успона стоичке школе (IV век п. Х.) и њеног схватања душевних болести.[5]

Римски законодавци су веома рано спознали потребу за заштиту интереса оболеле особе и њеног окружења, са временским ограничењем те заштите, искључиво током трајања маничне фазе. Отуда, решења Закона XII таблица познају *махнитог* (*furiosus*), али не регулишу правни положај трајно душевно болесног (*insanus*). Махнит човек добија чувара својих интереса у личности законског старатеља (*cura legitima*), једнако као и расипник.[6] Заштита се, дакле, поставља лицу у тренуцима када му је опала, пре свега, моћ опажања, размишљања и памћења, када делује афективно. Овај моменат може бити од важности за разумевање како римског тако и византијског правног третмана особе у наступу маније, јер показује препознавање чињенице да је манично лице

[2] Најдетаљнији, до сада, преглед духовног и световног законодавства које се бави душевном болести као основом за развод брака, у византијском праву, може се наћи у *J. Zhishman*, Das Eherecht der orientalischen Kirche, Wien 1864, 769–773. Чишман, међутим, није правио паралеле са римским правом, нити испитивао порекло појединих решења. Од новијих истраживања посебно истиче се чланак *M. T. Smith*, Insanity, Exculpation and Disempowerment in Byzantine Law, ed. *W. Turner*, Madness in Medieval Law and Custom, Leiden 2010, 39–55, у коме ауторка испитује корене института византијског права, у том спорном питању. Значајна студија за епоху која је у средишту пажње рада, у којој се може пронаћи анализа правног положаја жене и мушкарца у Новелама Лава VI Мудрог, представљена је код *Κ. Μπουρδάρα,* Η διάκριση των φύλων ως κριτήριο στις ρυθμίσεις των Νεαρών Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, Αθήνα-Κομοτηνή 2011.

[3] Усвојена је терминологија проф. С. Стојиљковића. *S. Stojiljković*, Psihijatrija sa medicinskom psihologijom, Beograd – Zagreb 1977.

[4] Уп. Платон, Федар, превео *М. Ђурић*, Београд 1985, XXII.

[5] *V. Nutton*, Galenic Madness, ed. *W. V. Harris,* Mental disorders in Classical World, Leiden – Boston 2012, 119.

[6] Ипак, у римском праву између *махнитог* и расипника постоји битна разлика. Док је расипник у правном положају *недораслог* (*impuberes infantia maiores*) и стога има делимичну пословну способност, односно, може закључивати само правне послове који увећавају његову имовину, *махнит* човек у тренутку маничне фазе не може правноваљано закључити ни један правни посао, али зато, у *светлим тренуцима* његови правнорелевантни акти су правноваљани. Cf. *M. Horvat*, Rimsko pravo, Zagreb 1980, 60; *D. Stojčević*, Rimsko privatno pravo, Beograd 1988, 80.

(најчешће) у стању сужења свести,[7] што је усвојена карактеристика овог облика психотичног понашања и данас, а што оправдава правне последице овог стања.[8]

Веза између трајног психичког обољења и афективног понашања, која је често бунила античке лекаре и правнике, огледа се у маничном понашању, током кога је и трајно оболели раздражљив, свадљив и агресиван. Као такав, може бити склон ексцесима и асоцијалном понашању. На подручју брачног права, суживот са њим може бити неподношљив. Стога, оживљавањем постојећег, али недовољно прецизног става римског права о разводу брака услед трајне душевне болести, настале после закључења брака (*Sin autem tantus furor est, ita ferox, ita perniciosus, ut sanitatis nulla spes supersit)*,[9] у брачној политици Лава VI обновљена је веза са решењима римског права у овом питању, коју су одредбе Еклоге на кратко време прекинуле.[10]

* * *

Прописујући проток временског периода од три, односно, пет година суживота са душевним болесником у брачној заједници, у Новели CXI и Новели CXII развод брака поприма карактер својеврсне награде за здравог супружника. Иако је ово објашење комплементарно са концептом брака који се у законодавству Лава VI потенцира, могућ *ratio legis* одредбе мора се довести у везу са испитивањем озбиљности спорног стања брачног друга.

Када се говори о душевној болести, треба имати у виду да су њу опредељивали другачији конститутивни чиниоци од оних на које се наука данас ослања. У условима у којима право и медицина нису били на истом колосеку, право је имало сопствену симптоматологију душевних болести.

Трајање спорног понашања. У текстовима римских правника, без обзира на квантитет појмова којима су се означавала душевно болесна лица,[11] издвајале су се две категорије болесника, према којима је правни однос био различит. Реч је о лицу код кога се интервали психичког здравља и болести смењују, тзв. *furiosus,* и о трајно душевно болесном лицу, које континуирано показује симптоме болести, односно, које се увек налази у *тамним тренуцима* (*intervalla obscura*).[12]

[7] *S. Stojiljković,* nav. delo, 101–104, 139; *Р. Ковачевић*, Форензичка психијатрија, Београд 2000, 39.

[8] *Č. Hajduković*, Sudska psihijatrija, Zaječar– Beograd 1981, 89.

[9] Digesta, ed. *T. Mommsen*, Berolini 1899, XXIV, 3.22.7. (у даљем тексту: D).

[10] У Еклоги, супруг и супруга могу истаћи другачије правне основе за развод брака. Супруг је овлашћен да се одвоји од супруге у случају супругине прељубе, супругине завере против супруга и супругиног саучесништва у завереништву, као и у случају супругиног обољења од лепре. Супруга се законито растаје од мужа у случају његове неспособности за полне односе у року од три године, у случају супруговог завереништва или саучесништва у завереништву и у случају супруговог обољења од лепре Ecloga – das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V, ed. *L. Burgmann,* Frankfurt am Main 10 (1983), II, 13. (даље: Екл.).

[11] Статистичка обрада појмова који у римским текстовима означавају неки облик психотичног понашања може се наћи код *A. Audibert*, Études Sur L'Histoire Du Droit Romain, Paris 1892, 12.

[12] Дистинкција између те две категорије болесника у римском праву видљива је у правној заштити, коју прво лице има искључиво у моментима испољавања болести, а коју врше његови агнати и гентили (*cura furiosi*). Трајни душевни болесник правну заштиту у редовном случају нема,

Као једини параметар разврставања душевних болесника, у условима неразвијене медицинске дијагностике, узимало се оно што је било очито за околину болесника – његово понашање. Посматрањем лица у одређеном периоду уочавало се да ли болест одликује континуитет или постојање *lucida intervalla*.[13]

Отуда, ослањајући се на римско право, Јустинијаново законодавство познаје два различита приступа проблему појаве душевне болести код једног од супружника после закључења брака. Разлика у приступу показује границу раздвајања два стања. Тако, репудијација душевно оболелог супруга биће законита искључиво у случају да је његово стање изузетно тешко, те га одликују насилност, жустрина и агресија, уз неповратност здравог разума.[14]

У рановизантијском праву приметан је континуитет у означавању различитих душевних стања. Иако је у Риму постојала извесна терминолошка недоследност, она није утицала на појмовну дистинкцију, коју су Римљани између *furiosus*-а и *insanus*-а свакако правили, којим год термином их означавали у конкретном случају. У Јустинијановим Новелама, наилази се на глаголски облик *μαίνομαι,*[15] *за описивање стања лица које се називало furiosus*, док се трајна душевна болест, *amentium*, означава преко термина *παραφρόνησις*.[16]

Иако се и у каснијим законским решењима терминолошки инсистира на афективној премиси различитих поремећених душевних стања лица, кроз употребу термина *μαίνομαι,* временско трајање душевног стања је оно које опредељује правне последице конкретног случаја.

Грчки преводи појединих латинских термина у Василикама (око 888),[17] показују извесну недоследност у класификацији коју је познавало римско право. Иако Василике преузимају већину одредаба које се баве појавом душевне болести после закључења брака, лице које се означава термином *μαινόμενος,* у разним гранама права, срећемо поред расипника, али и поред недораслог, глувог и немог.[18] Таква уподобљавања не остављају места закључку да је *μαινόμενος*

међутим може му се поставити старатељ преко института *cura dativa.* М. Милошевић сматра да су лица код којих је постојао континуитет болести, у класичном римском праву такође била под надзором агната и гентила, како је у Закону XII таблица изричито прописано само за *furiosus*-а. Па ипак, неки еминентни аутори истичу другачију класификацију, према којој су под једним режимом били тзв. тешки болесници (у које спада и *furiosus*), а под другим режимом тзв. лакши болесници, који се, према тој теорији, означавају термином *capite menti*. За више о овом питању в. *М. Милошевић*, Римско право, Београд 2003, 134–136; *D. Stojčević,* nav. delo, 80; Lex duodecim tabularum, ed. *E. H. Warmington*, Heinemann 1967. (даље: Зак. 12 таб.). Интересантно је да се и Цицерон бавио размишљањем о терминологији римског права у вези са разликом између две категорије лица. Цицерон каже: „Ми правимо бољу разлику између беса и овог лудила које је спојено са глупошћу и које има шире значење. А ко је од такве болести болестан, њему Закони XII таблица забрањују да располаже својом имовином. Због тога није на њима написано „ако буде болестан“, него „ако буде бесан“. Ciceron, Rasprave u Tuskulu, preveo *Lj. Crepajac,* Beograd 1974, 85.

[13] *H. Coutagne*, La folie au point de vue judiciaire et adminitratif, Storck 1888, 26.

[14] „*…ferox, ita perniciosus, ut sanitatis nulla spes supersit*…“, D. XXIV, 3, 22, 7.

[15] Novelae, edd. *R. Schoell*, *G. Kroll*, Berolini 1928., LXXII, 5. (даље: Јуст. Нов.).

[16] ”*Καὶ ταῦτά φαμεν ἐπὶ κηδεμόνος ταντὸς ἐφ᾽ὧν ὅλως κηδεμονίας τινῶν εἰσάγουσιν οἱ νόμος, ἀσώτων ἢ μαινομένων ἢ παραφρονούντων ἢ εἶ τι ἕτερον ὁ νόμος εἶπεν ἳ καί τι παράδοξον ἡ φύσις ἐξεύροι*”., Јуст. Нов. LXXII, 5.

[17] *A. Schminck,* Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern, Frankfurt am Main 1986, 27.

[18] Basilicorum libri 60, edd. *H. J. Scheltema, D. Holwerda, N. van der Wal*, Groningen 1953–1988, XL, 2; XXXVIII, 10. (даље: Вас.).

посебно означавао *махнитог* или душевно болесног. Нема назнака ни да је други термин, прилог *μεμηνότως,* требало да означи понашање строго диференциране категорије лица.[19] Једина прилика у којој је законодавац назначио трајност у спорном понашању може се приметити у додавању временске одредбе *διηνεκής* испред *μαινόμενος*.[20]

Епанагоге (око 886)[21] и Прохирон (око 907)[22] не регулишу питање трајне душевне болести у брачним односима. И један и други законски текст, у посебној глави прописују немогућност веридбе, *ὁ μαινόμενος παῖς*,[23] која је позната из Дигеста.[24] Да овде *μαινόμενος* означава римско схватање махнитости, види се и из одредаба које се баве сведоцима: *μαινόμενος παῖς* је сврставан у исту категорију као и *ἄσωτος*,[25] како је још Закон XII таблица предвиђао за *prodigus*-а.[26] Међутим, за означавање лица које нема потпуну моћ расуђивања среће се и термин *ἄφρων.*[27] Иако законодавац не прецизира по чему се ове две категорије лица разликују, познајући терминологију римског права, можемо закључити да је овде преузета подела између (привремено) махнитог и трајно душевно болесног, коју је римско право познавало, јер *ἄφρων* означава лице истог стања као и *demens,* односно *amens,* термин који се у римским изворима користи за трајно душевно оболелог.[28]

Повратак термина *μανία* у законску терминологију Лавових Новела везан је за прописивање временског периода у коме се правно релевантно понашање супруге или супруга мора континуирано испољавати да би се оно прихватило као душевна болест.[29] О промењеном схватању маније говори и Павле са Егине два века раније, када манију дефинише као дуготрајну болест, која изискује адекватно лечење.[30]

Понашање душевног болесника. Постоји блиска веза између душевне болести и представе коју друштво о њој ствара. Лаичкој оцени понашања лица које се у друштву сматра огледалом душевне болести посебно доприносе неразвијена медицинска знања. Будући да је ово студија из области правне историје, пажња рада је усмерена на оно што су прописи, у различитим гранама права, задржали од друштвеног става према *атипичном понашању* као назнаци

[19] ”*Μεμηνὼς λανθάνων οὐχ ὑφίσταται πρῦσιν˙*„ Вас. IX, 6. 7.

[20] Вас. VII, 5.12.

[21] *A. Schminck,* nav. delo, 14.

[22] Ibid., 62.

[23] ”*Οἱ τῶν μαινομένων παῖδες, κἂν ὑπεξούσιοι ὦσιν, οὐ δέονται τῆς τῶν πατέρων αὐτῶν συναινέσεως γάμον συναλλάσσοντες, δῆλον ὅτι καὶ μνηστείαν*.„ Ius Graecoromanum II, edd. *P. Zepos*, *J. Zepos*, Athens 1931, reprint Aalen 1962., I, 13. (даље: Прох.). Ius Graecoromanum II, edd. *P. Zepos*, *J. Zepos*, Athens 1931, reprint Aalen 1962., XIII, 14. (даље: Епанаг.).

[24] "Gaius libro 11 ad edictum provinciale: *Furor quin sponsalibus impedimento sit, plus quam manifestum est: sed postea interveniens sponsalia non infirmat*„. D. XXIII, 1. 8.

[25] Расипник. Прох. XXVII, 33; Епанаг. XII, 3.

[26] Зак. 12 таб. V, 7.

[27] Прох. XXXIII, 32; Епанаг. XVI, 20.1.

[28] О појму *demens* у римском праву видети у *A. Audibert*, nav. delo, 11.

[29]"*...μέχρι τρίτου ἔτους διαμένειν τὸν γάμον ἄλυτων καί, εἰ ἔτι τὰ μανίας λιπεῖ, τέμνεσθαι τὴν συνάγειαν καὶ μνηστεύεσθαι τὸν ἄνδρα σὺν ἀδείᾳ ἣν ἂν ἔληται*", Les novelles de Léon VI, le Sage, edd. *P. Noailles, A. Dain,* Paris 1944, CXI; CXII (даље: Лав. Нов.).

[30] The Seven Books of Paulus Ægineta, ed. *F. Adams*, London 1844, I, 383. (даље: Paul. Ægin.).

душевне болести. Како је у Византији IX и X века, нарочито кроз Василике, оживљен континуитет са римским правом, полазна тачка истраживања ове појаве може се потражити међу кодификованим члановима Дигеста.

У Дигестима су сачуване информације које могу да пруже јаснију слику о разумевању душевне болести у римском друштву. У поглављу које се бави физичким и психичким недостацима робова као предмета купопродаје,[31] расправља се поводом тога да ли робови, понашања која су врло блиска ономе што се данас назива поремећај личности, могу бити схваћени као душевно болесни.[32] Важно сведочење налази се на почетку овог пасуса, у коме се раздваја стање привремене и повремене менталне поремећености од душевне болести.[33] У том светлу помиње се роб који дуже време показује похлепу,[34] напраситост,[35] меланхолију,[36] и анксиозност,[37] као душевно здрав. Ове одредбе нашле су место у Василикама.[38]

Ипак, изгледа да у средњовизантијском праву наведени облици понашања могу бити схваћени као душевна болест, тим пре уколико су праћени агресивним понашањем. Редови Новеле CXI саопштавају да се под дејством одређеног понашања болесног супружника брак претвара у заједницу у којој преовладава замор, јад и туга, због тога што се, како у Новели стоји, "човек претвара у дивљу звер".[39]

У категорију душевно болесних, често су сврставана и лица чије је понашање оцењивано као непримерено и изван друштвено прихватљивих оквира. Човек који би одбио сахрањивање какво је налагао обичај и уместо тога у свом тестаменту затражио да му се остаци баце у море, окарактерисан је као потенцијално ментално болестан.[40] Претерана храброст, блиска дрскости, такође је одступала од римско-византијског схватања „здраве памети". Један аспект оваквог понашања видљив је код посебне категорије монаха, који су из себи својствених разлога, провоцирали своје окружење.[41]

[31] D. XXI, 1, 4, 3.

[32] *Č. Hajduković*, nav. delo, 60–73.

[33] „*Apud Vivianum quaeritur, si servus inter fanaticos non semper caput iactaret et aliqua profatus esset, an nihilo minus sanus videretur*", D. XXI, 1.1.9.

[34] Улпијан (Libro primo ad edictum, D. XXI, 1.1.11) за стање похлепе користи термин *avarique*.

[35] Улпијан (Libro primo ad edictum, D. XXI, 1.1.9) за стање напраситости користи термин *iracundus*.

[36] Улпијан (Libro primo ad edictum, D. XXI, 1.12) за стање меланхолије користи термин *melancholicus.*

[37] Улпијан (Libro primo ad edictum, D. XXI, 1.1.11) за стање напраситости користи термин *timidus*.

[38] Вас. XIX, 10.1.

[39] "*Εἰ γὰρ οὐδεὶς οὕτως ἀφιλάνθρωπος, ὃς κἂν ἐπὶ βραχὺ θηρίω συγκαθειργνύειν ἄνθρωπον ἀξιοῖ, πῶς ἔχει νόμον φιλανθρωπίαν ὁ προστάσσων νόμος δι᾽αἰῶνος ὑπὸ τῆς μανίας τεθηριωμένη τῇ ἀνθρώπῳ συνοικεῖν τὸν μνηστευσάμενον*", Лав. Нов. CXI, 361.

[40] D. XXVIII, 7, 27. Не чуди што је Јустинијан кодификовао став римског правника Модестина, иако је он имао другачији значај у Римском царству него у времену када је кодификација настала. О значају сахрањивања у Византији cf. *N. Necipoglu*, Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life, Brill 2001, 96; *A. Talbot,* The Death and Commemoration of Byzantine Children, edd. *A. Papaconstantinou, A. Talbot,* Becoming Byzantine, Dumbarton Oaks 2006, 300.

[41] О овој теми детаљно у *S. Ivanov*, Holy Fools in Byzantium and Beyond, New York 2006. Тако, као учестало понашање ових *лутајућих светитеља*, среће се улажење у женске купаонице, гађање

Посебно место у ограничавању разних здравствених стања која представљају основ за развод брака, има епилепсија. Изненадност и неповезаност епилептичних напада[42] створила је различите ставове о природи ове појаве. Заправо, већина византијских медицинских писаца усваја грчко-римско гледиште о епилепсији као соматској болести.[43] Међутим, да ли психичке промене, које су саставни део ове болести, могу бити третиране као основ према тексту Новеле CXI и CXII? Нема сумње да се епилепсија често означавала посебним термином – *ἱερὰ νόσος*. Ипак, због поједностављености дијагнозе засебни епилептични напад је могао бити повезиван са махнитошћу и хистеријом лица.[44] Блиска веза ова два појма уочљива је и код Павла са Егине, који епилепсију оцењује као „концентрацију акутног беса у глави болесника".[45] Појава агресије код оболелог од епилепсије пре, у току и након епилептичног напада није непозница ни данашње неурологије и неуропсихијатрије.[46]

Лепра је, као и епилепсија, често у византијским изворима називана светом болешћу.[47] Ипак, у византијском праву искључиво је лепра била изричито прописана као основ за развод брака.[48] Док је назив и једне и друге болести индикативан за наднаравно појашњење њиховог настанка, законодавство не познаје развод брака по основу *запоседнутости*. Тимотије Александријски, у IV веку, даје одговор на питање да ли се напуштање жене која је *запоседнута*, као и потоње стварање нове заједнице, могу сматрати чином прељубе.[49] Његов став је потврђиван у црквеном праву кроз касније векове неколико пута, а вероватно је утицао и на решење из Еклоге, по којем *запоседнутост* није ваљан основ за развод.[50] Иако су црквени оци, и у IX веку, душевну болест често сматрали последицом *запоседнутости*,[51] егзорцизам није био обавезан у случају епилепсије, ни у случају менталних болести.

Многобројност законских решења тог питања, са преласка из IX у X век, показује његову важност у очима законодавца. Тако, Прохирон предвиђа смртну

саговорника и слично. Они су у изворима најчешће означени придевом *σαλός*, што сведочи о правој тежини њиховог стања.

[42] Од којих могуће и потиче име болести: *(ἐπι) ληψία*, шчепати, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, ed. *Sophocles E. A.*, New York 1900, 713.

[43] Epilepsy: A Comprehensive Textbook, edd. *J. Engel, T, Pedley, J. Aicardi*, Philadelphia 2008, III, 16. (даље: Epilepsy).

[44] Чак и пар векова касније, у епохи Теодора II Ласкариса, царева болест изазивала је низ симптома који би данас са сигурношћу били дијагностификовани као ментални поремећај. О боловању Теодора II Ласкариса cf. *G. Filnay*, History of Byzantine and Greek Empires, London 1854, III, 349; *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 418.

[45] Paul. Ægin. XIII, 376.

[46] Epilepsy, III, 2204.

[47] *M. Stol*, Epilepsy in Babylonia, Brill, Gronigen 1993, 128; *A. Philipsborn*, *ΙΕΡΑ ΝΟΣΟΣ* und die Special-Anstalt des Pantokrator Krankenhauses, Byzantion 33 (1963) 223–230.

[48] Екл. II, 13.

[49] "*Ἐάν τινος γυνή πνευματιᾶ, ὥστε καὶ σίγηρα φορεῖν, ὁ δὲ ἀνὴρ λέγει, ὅτι οὐ δύναμαι ἐγκρατεύεσθαι, καὶ θέλει λαβεῖν ἄλλην, εἰ ὀφείλει λαβεῖν ἑτέραν, ἢ οὔ*„ Σύνταγμα των Θείων και Ιερῶν Κανόνων IV, edd. *Γ. Ῥάλλη, Μ. Ποτλής*, Ἀθήνησιν 1854, 340. (даље: Σύνταγμα).

[50] Екл. II, 3.

[51] "*Πῶς ὁ δαιμονιζόμενος, ἢ ἐν νόσῳ παραφρονῶν*,....„ Σύνταγμα I, 129. О егзорцизму над душевно болеснима, нарочито говори *G. Ferngren*, Medicine and Healthy Care in Early Christianity, Maryland 2009, 57.

казну мачем за оне који призивањем „демона“ (δαίμων) нанесу штету неком лицу.[52] Лав VI се овом тематиком бави у Новели LXV, у којој се брише граница између „магијског деловања“ у *добре* и *лоше* сврхе, позната из Василика. У наставку текста се изричито напомињу последице тог деловања: настанак *махнитости* и *љубавне лудости*.[53]

Фингирање душевне болести. Антички свет је био богат философским школама које су, свака на свој начин, објашњавале генезу менталних болести. Психички хендикеп који прати одређена ментална стања интересује законодавца само у једном аспекту: у питању његовог намерног изазивања. У том смислу, наилази се на два Улпијанова мишљења кодификована у Дигестима.[54] Међутим, Лав VI је видео везу тог проблема са настанком стања које указује на душевну болест једног од супружника. На тај начин, законодавац у Новели CXI обезбеђује посебну заштиту супрузи, односно њеном миразу, који је главни субјекат имовинских подела при разводу брака. Пре него што душевна болест жене, у трајању од три године, постане правноваљани основ за развод брака, обратиће се пажња на настанак болести: узима се у обзир да је муж, односно неко треће лице, зарад својих интереса који би били остварени у случају развода брака, могао да изазове поменуто стање код супруге.[55]

* * *

Два су спорна питања која се постављају при разводу брака: питање будућег власништва над имовином која је била унета у брачну заједницу, као и питање старатељства над децом која су евентуално рођена у том браку. У особеној ситуацији, када до развода брака долази због душевне болести једног брачног друга, ова питања добијају посебну димензију. У друштву које је посебну пажњу посвећивало социјално угроженим категоријама становништва, одобравање развода брака у ситуацији душевне болести супружника подразумевало је постојање претходно уређених појединости везаних за чување, негу и лечење те категорије друштва.

Затварање душевног болесника. Начин живота душевно болесне жене, по окончању брака, саопштен је у Новели CXI. Старање о душевно болесној жени преузимају њени рођаци у правој или побочној линији крвног сродства. Међутим, из редова Новеле сазнаје се и друга могућност чувања и неге душевних болесника, а то је живот у некој од „божјих кућа“.[56]

У Византији је постојао немали број установа које су пружале заштиту болеснима од разних болести, затим странцима, сиромашнима и слично.[57] У

[52] „*Οἱ εις βλάβην ἀνθρώπων δαίμονος ἐπιηαλούμενοι, εἰ μὴ κατὰ ἄγνοιαν τοῦτο πράξωσι, ξίφει τιμωρίσθωσαν*„ Прох. XXXIX, 21.

[53] Лав. Нов. LXV.

[54] D. XLVII, 10. 15; XXVII, 10. 6.

[55] Лав. Нов. CXI.

[56] „*χῶραν θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον*”, Лав. Нов. CXI.

[57] У оквиру *D. Constantelos*, Byzantine Philantropy and Social Welfare, New Jersey 1968, аутор је истраживао бројне установе које су повезане са темом студије. Ипак, азили за душевне болеснике,

оквиру неких од њих, постојала су посебна одељења за негу душевних болесника. Постојање ових институција у вези је са манастирима, који су били својеврстан дом свих унесрећених, али ипак, то нису морали бити искључиво манастирски азили, већ и друге установе чији је оснивач била држава или појединац.[58] Тако се, већ од IV века срећу тзв. ксенони (*ξενῶνες*), установе из чијег имена се уочава њихова првобитна намена, на неки начин повезана са странцима. Међутим, у оквиру ксенона се развија пракса лечења и чувања и становника града у коме се ксенон налази. Т. Милер (*T. Miller*) преноси детаљ из живота Јована Златоустог који, већ у другој половини IV века, говори о ксенонима као о болницама у којима се срећу болесни од разних болести, међу којима и „депресивни", што може да укаже на ментално оболеле.[59]

Римско право је познавало решење по коме се душевни болесник затвара у циљу заштите његове околине. Ова одредба, која је и преузета у Дигестима, у том смислу није усмерена на просперитет болесника животом у посебним условима: *carcer* је пре свега установа за ограничавање слободе кретања преступника.[60] На тај начин се штити ближе или даље окружење ментално оболелог од његових потенцијално противправних радњи.[61] Новела CXI је одвојена од те традиције, иако се и у законодавству Македонаца манастир среће као установа за ограничавање слободе кретања.[62] Ипак, затварање у манастире најчешће има улогу својеврсне казне за затворено лице. У Новели CXI законодавац као казну за изазивање махнитог понашања (вероватно путем уношења различитих природних супстанци, али и магијским деловањем, како се веровало), предвиђа затварање супруга или трећег лица које је у томе учествовало, у манастир.[63]

који су по бројним ауторима постојали у Византији, у овој књизи нису издвојени у посебну категорију. Могућ разлог за то је чињеница коју и Constantelos подвлачи: многе од тих институција нису имале диференцирано поље рада, већ је пружање помоћи у основној делатности (лечење одређених здравствених проблема, сиротишта, установе за старе) често обухватало и проблеме који би данас били означени као психички. Став хришћанства према душевној болести, који је проузроковао и друштвено ангажовање према болесницима, тема је, у више наврата, и у студији *M. Dols*, Insanity in Byzantine and Islamic medicine, DOP 38 (1984) 135–149. Даље, у типицима женских манастира из нешто каснијих епоха, видљиво је да су жене, које су сналазиле разне недаће, могле да пронађу своје место за живот у неком од манастира. Као пример недаћа наводе се најчешће губитак детета и удовиштво, али и сличне ситуације које могу да изазову различите душевне сметње. Значај живота у манастирској заједници додатно је поткрепљен постојањем медицински обучених лица (међу којима се истиче *ἰατρός,* лекар) које поменути типици предвиђају. Детаљна обрада овог питања налази се у чланку *C. Galatariotou*, Byzantine Women's Monastic Communities: the Evidence of the *τυπικά*, JÖB 38 (1988) 263–291, 287.

[58] То је видљиво још од Јустинијановог доба, па тако и уређује Јустинијан, у Јуст. Нов. CXX, 6 и Јуст. Нов. CXXXI, 8. Ипак, посебна пракса неговања и исцељења болесника развијала се међу духовницима, и у вези је са схватањем душевне болести као последице наднаравног. О томе нарочито у *T. Miller*, The Birth of Hospitals in Byzantine Empire, London 1997, 133–134.

[59] *T. Miller*, The Birth of Hospitals, 59.

[60] *A. Berger,* Encyclopedic Oxford Dictionary of Roman Law, Philadelphia 1991, 381.

[61] То илуструје и други део одредбе, који описује случај парицидијума у стању неурачунљивости. D. I, 18.13.1.

[62] Прох. XXXIX, 21.

[63] ”*καὶ ἄκοντος αὐτοῦ μοναστηρίῳ περιπριζομένου...*”, Лав. Нов. CXI. Такође, у Лав. Нов. XXXII наилази се на истоврсна казна прописана за прељубницу:*”ἀλλ᾽ ἐν μοναστηρίῳ περιοπίζεσθαι”*. У Јуст. Нов. 134, 10, наилазимо на привремено лишавање слободе. У оквиру *A. Guillou*, Le monde carceral en Italie du Sud et en Sicilie, JÖB 33 (1983) 79–87 осврће се управо на ову улогу манастира

Могућност која се тиче даљег живота болесника у манастиру или азилу има за циљ просперитет болесника кроз одговарајућу негу и лечење, али и заштиту његове околине. У том смислу, предавање душевно оболеле супруге у манастир може да имплицира затварање. Нема разлога да се такво решење, по аналогији, није примењивало и на душевно оболелог супруга.

Имовинске последице развода брака по основу душевне болести. Јустинијанова кодификација је представљала битан ауторитет и у уређивању имовинских питања брачног права, у законодавству првих царева Македонске династије. Према систему брачног права, чији су оквири постављени под Јустинијаном, развод брака наступа испуњењем чињенице коју је закон познавао као основ за развод. Будући да се приликом развода брака може изнова дефинисати власништво мираза и предбрачног давања, замислива је ситуација у којој лице које има право на развод то право не жели да искористи. То илуструје одредба кодификована у Дигестима, која регулише ситуацију у којој муж душевно оболеле жене остаје у брачној заједници да не би изгубио неко од наведених давања.[64]

Иако Новела CXI на први поглед не инсистира на обавези већ на праву супруга да се после три године суживота са душевно оболелом супругом ослободи брачности и добије могућност да легализује нову животну заједницу, *ratio legis* овог решења близак је поменутој идеји Јустинијановог брачног права. Отуда би важна страна решења Новеле CXI могла да буде заштита имовинских интереса душевно оболеле жене, за коју је, још од римског права, познато да не може да тражи развод брака.[65]

За бригу о душевно оболелом лицу и његовом чувању постављан је куратор.[66] У средњовизантијском законодавству појам *ἐπίτροπος,* као правни термин, често уједињује старатеља и тутора.[67] Дискрепанција између појмова *ἐπίτροπος* и *κουράτωρ*, која потиче од разлике између римских установа *tutela* и *cura*,[68] у византијском праву није увек доследна.[69] После окончања брака, *ususfructus* над женином имовином имаће њени родитељи, односно, остали рођаци у правој или побочној линији, односно, установа у коју је жена смештена.[70]

у периоду византијске власти на овим просторима. Занимљива грађа о манастирским затворима, која може употпунити ту тему, налази се у *D. Shubin*, Monastery Prisons: The History of Monasteries as Prisons, Blomington – Indiana, 2001.

[64] D. XXIV, 3. 22. 8.

[65] D. XXIV, 3. 22. 7.

[66] Епанаг. XXXVIII, 3.

[67] *С. Шаркић,* О стицању пословне способности у средњовековном српском праву, ЗРВИ 43 (2006) 71–76, 75; *T. Miller*, The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire, Washington 2003, 37–40, 137.

[68] Гај, Институције, приредио *О. Станојевић*, Београд 2009, 77.

[69] *С. Шаркић*, нав. дело, 75, нап. 19. Аутор истиче да то није толико необично ако се узме у обзир приближавање та два појма, које је отпочело доношењем римског Lex (P)laetoria 191. п. н. е. Постепено је дошло до изједначења правног положаја свих лица млађих од 25 година, па је чињеница да ли се налазе под старатељством или туторством постала ирелевантна. Уп. са Вас. VI, 2. 9; VI, 3. 34.

[70] Лав. Нов. CXI.

Све ово додатно употпуњује чињеница да предмети имовинске трансакције при закључењу брака у касном IX веку, мираз и предбрачно давање, нису морали бити једнаке вредности.[71] Значај који мираз у економском смислу може потенцијално да има за супруга, види се и међу одредбама Епанагоге, по којима ће муж моћи да изврши и радњу располагања у неким, изузетним случајевима.[72]

Римско право је познавало *action rei uxorie*, која је од Јустинијановог доба припадала у *actiones ex stipulatu*,[73] тужбу којом жена или њени правни наследници, у случају развода брака или смрти мужа, захтевају изузимање и повраћај мираза. Непокретности су морале бити враћене одмах, док је рок за повраћај покретних ствари био годину дана.[74] Посебно спорно питање представља право на задржавање одређеног дела мираза у својини супруга. Ово право, у римском праву, постоји уколико је основ за развод брака настао испуњењем чињенице која се може уписати супрузи у кривицу или због благостања заједничке деце, која остају код оца (*retentions propter liberos*). С обзиром на то да отац добија старатељство над децом у случају развода брака по основу душевне болести супруге,[75] није искључено да је он могао захтевати део жениног мираза за потребе деце.[76]

* * *

Озакоњење душевне болести као основа за развод брака, показује не само висок ниво зрелости византијског права, већ и посебан степен емпатије византијског друштва према овим питањима. Да би одредбе Новела CXI и CXII живеле, било је неопходно испуњење неколико предуслова, међу којима је разгранат систем установа за живот душевних болесника само један, који је, у Византији с краја IX века, очигледно био испуњен.

Изгледа да је законодавцу била позната комплексност животне ситуације која настаје као последица душевне болести једног од супружника. Узевши све у обзир, може се закључити да је Лав VI прописивањем правних последица душевне болести у брачној заједници, драгоцено употпунио више претходно решених спорних питања, како на плану личних односа, тако и у сфери имовинских питања брачног права. Одабир адекватних правних института који су у средишту пажње законодавне активности првих царева Македонске династије, показује одлично познавање *старих закона*.

Терминолошки пропусти, који су ипак у овим питањима постојали, како је показано, нису битно угрозили суштину релевантних Новела, нити превазишли

[71] Вас. XXIX, 1. 2., Прох. VI, 9.12.13. За разлику од Јустинијановог решења, у којем се захтевала једнакост ових давања. Јуст. Нов. XCVII, pr; XCVII, 1. 2. Cf. *D. White*, Property Rights of Women: The Changes in the Justinianic Legislation Regarding the Dowry and the Parapherna, JÖB 32/2 (1982) 539–548.

[72] Епанаг. XVIII.

[73] D. XXXIII, 4. 2.

[74] Codex Iustinianus, ed. *P. Krueger*, Berolini 1895, V, 13. 7.

[75] Лав. Нов. CXI.

[76] О судбини мираза након смрти жене посебно пише *A. Laiou*, The Role of Women in Byzantine Society, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, JÖB 31/1 (1981) 233–261, 237.

оквир њиховог *ratio legis*-a. Прописивањем временског периода као услова за основаност развода брака, Лав VI је још једном потврдио дух брачне заједнице који провејава и кроз остале Новеле које се тичу брачног и породичног права. Као резултат, Новела CXI и Новела CXII, представљају добро избалансиран закон, у коме се среће компромис између идеализоване, црквене слике нераскидивог брака и једне уобичајене, али спорне животне ситуације.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Basilicorum libri 60, edd. *H. J. Scheltema, D. Holwerda, N. van der Wal*, Groningen 1953–1988.

Ciceron, Rasprave u Tuskulu, preveo *Lj. Crepajac*, Beograd 1974.

Codex Iustinianus, ed. *P. Krueger*, Berolini 1895.

Digesta, ed. *T. Mommsen*, Berolini 1899.

Ecloga – das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos‘ V, ed. *L. Burgmann,* Frankfurt am Main 1983.

Institutiones, ed. *P. Krueger*, Berolini 1899.

Ius Graecoromanum II, edd. *P. Zepos, J. Zepos*, Athens 1931, reprint Aalen 1962.

Les novelles de Léon VI, le Sage, edd. *P. Noailles, A. Dain,* Paris 1944.

Lex duodecim tabularum, ed. *E. H. Warmington*, Heinemann 1967.

Novelae, edd. *R. Schoell*, *G. Kroll*, Berolini 1928.

The Seven Books of Paulus Ægineta, ed. *F. Adams*, London 1844.

Σύνταγμα των Θείων και Ἱερὼν Κανόνων, edd. *Γ. Ῥάλλη, Μ. Ποτλής*, Ἀθήνησιν 1854. [Syntagma tōn Theion kai Hierōn Kαnonōn, edd. *G. Rallē, M. Potlēs*, Athēnēsin 1854].

Гај, Институције, приредио *О. Станојевић*, Београд 2009. [Gaj, Institucije, priredio *O. Stanojević*, Beograd 2009].

Платон, Федар, превео *М. Ђурић*, Београд 1985. [Platon, Fedar, preveo *M. Đurić*, Beograd 1985].

Литература – Secondary Works

Audibert A., Études Sur L'Histoire Du Droit Romain, Paris 1892.

Berger A., Encyclopedic Oxford Dictionary of Roman Law, Philadelphia 1991.

Constantelos D., Byzantine Philantropy and Social Welfare, New Jersey 1968.

Coutagne H., La folie au point de vue judiciaire et adminitratif, Storck 1888.

Dols M., Insanity in Byzantine and Islamic medicine, Dumbarton Oaks Papers 38 (1984) 135–149.

Epilepsy: A Comprehensive Textbook, edd. *J. Engel, T. Pedley, J. Aicardi*, Philadelphia 2008.

Ferngren G., Medicine and Healthy Care in Early Christianity, Maryland 2009.

Filnay G., History of Byzantine and Greek Empires, London 1854.

Galatariotou C., Byzantine Womens Monastic Communities: the Evidence of the *τυπικά*, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 38 (1988) 263–291.

Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, ed. *Sophocles E. A*., New York 1900.

Guillou, Le monde carceral en Italie du Sud et en Sicilie, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 33 (1983) 79–87.

Hajduković Č., Sudska psihijatrija, Zaječar – Beograd 1981.

Horvat, M., Rimsko pravo, Zagreb 1980.

Ivanov S., Holy Fools in Byzantium and Beyond, New York 2006.

Laiou A., The Role of Women in Byzantine Society, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 31/1 (1981) 233–261.

Miller T., The Birth of Hospitals in Byzantine Empire, London 1997.

Miller T., The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire, Baltimore 1985.

Necipoglu N., Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life, Brill 2001.

Nutton V., Galenic Madness, ed. *W. V. Harris,* Mental disorders in Classical World, Leiden – Boston 2012, 119–129.

Philipsborn A., *ΙΕΡΑ ΝΟΣΟΣ* und die Special-Anstalt des Pantokrator Krankenhauses, Byzantion 33 (1963) 223–230.

Prioreschi P., A History of Medicine: Byzantine and Islamic medicine, Omaha – Nebraska 2001.

Prioreschi P., A History of Medicine: Roman medicine, New York 1998.

Schminck A., Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern, Frankfurt am Main 1986.

Shubin D., Monastery Prisons: The History of Monasteries as Prisons, Bloomington–Indiana 2001.

Smith M. T., Insanity, Exculpation and Disempowerment in Byzantine Law, ed. *W. Turner*, Madness in Medieval Law and Custom, Leiden 2010, 39–55.

Stojčević D., Rimsko privatno pravo, Beograd 1988.

Stojiljković S., Psihijatrija sa medicinskom psihologijom, Beograd–Zagreb 1977.

Stol M., Epilepsy in Babylonia, Gronigen 1993.

Talbot A., The Death and Commemoration of Byzantine Children, edd*. A. Papaconstantinou, A. Talbot,* Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantine, Dumbarton Oaks 2006, 283–309.

Temkin O., Byzantine medicine: Tradiction and Empiricism, Dumbarton Oaks Papers 16 (1962), 95–117.

Vryonis S., The medical unity of the Mediterranean world in antiquity and the Middle Ages, Heraklion 1991.

White D., Property Rights of Women: The Changes in the Justinianic Legislation Regarding the Dowry and the Parapherna, VI. Internationaler Byzantinistenkongress, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 32/2 (1982) 539–548.

Zhishman J., Das Eherecht der orientalischen Kirche, Wien 1864.

Μπουρδάρα Κ., Η διάκριση των φύλων ως κριτήριο στις ρυθμίσεις των Νεαρών Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, Αθήνα-Κομοτηνή 2011. [Bourdara K., Ē diakrisē tōn fylōn ōs kritērio stis rythmiseis tōn Nearōn Leontos VI Sofou, Athēna-Komotēnē 2011].

Ковачевић Р., Форензичка психијатрија, Београд 2000. [*Kovačević R.,* Forenzička psihijatrija, Beograd 2000].

Милошевић М., Римско право, Београд 2003. [*Milošević M*., Rimsko pravo, Beograd 2003].

Острогорски Г., Историја Византије, Београд 1959. [*Ostrogorski G*., Istorija Vizantije, Beograd 1959].

Шаркић С., О стицању пословне способности у средњовековном српском праву, Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 71–76. [*Šarkić S.,* O sticanju poslovne sposobnosti u srednjovekovnom srpskom pravu, Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 71–76].

Tamara Matović
(Institute for Byzantine Studies of the SASA, Belgrade)

MANIA AS A GROUND FOR DIVORCE IN NOVELLAE CXI AND CXII OF LEO THE WISE

In Roman law there was a significant difference between temporal affective behavior and permanent insanity. We can remark that already from The Law of XII Tables, in which is discussed only about furiosus, a man who is in the eye of lawmaker in the same legal category as a spendthrift.

Traditionally, if woman would become mentally ill during the marriage, man would not have had a chance to end marriage without suffering negative legal consequences. Only in situation in which her condition is so grave, hence there is not a chance for recovery, man can legitimate repudiate her. This stands in Digesta, and with a short break in time of Isaurian reign, it was also the viewpoint of the Byzantine law.

Leo the Wise made great changes in the field of marriage and family law, prohibiting third and fourth marriage, and making betrothal obligatory. But in Novella CXI and Novella CXII he made a compromise between one quite common situation, which is one partner becoming mentally ill after the conclusion of marriage, and the new ideal of betrothal and marriage.

In agreement with previous legal solutions, Leo the Wise adopted a time period of three years – for a husband, and five years – for a wife, to cohabit in a household with a mentally ill marriage partner, before getting a legitimate ground for divorce. That is how the difference between single mental attack, which is actually the affective behavior, and similar behavior which is the result of mental illness, was made in Novellae of Leo the Wise.

We can see that legislation of first Macedonians used a term *ἄφρων* to mark a behavior of mentally ill. The noun *μαινόμενος* in this context stands for furiosus. But, even when only the verb *μαίνομαι* is used, the difference between the two categories of behavior is made by involving a time entry.

Despite the fact that in the legislation of Leo the Wise there was made an effort of staying in alignment with Roman law, in Novella CXI and Novella CXII we cannot see any terminological continuance with it. Term *μανία* is a translation for *furore*. Without the relevant period of time – of three and five years, as it was promulgated, this legal solution would certainly have had a different, if not an opposite *ratio legis*.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 271.2-726.1(560):322(495.02)
DOI: 10.2298/ZRVI1350283G

MICHAEL GRÜNBART
(Westfälische Wilhelms-Universität, Münster)

ASPEKTE DER POLITISCHEN VERFLECHTUNG DES PATRIARCHEN IN DER MITTELBYZANTINISCHEN ZEIT

Der konstantinopolitanische Patriarch entwickelte sich in der mittelbyzantinischen zu einem wichtigen Faktor der Politik: Er war geradezu unerlässlich bei der Herrschaftsinauguration, konnte bei Umsturzversuchungen eine stützende Rolle übernehmen und fungierte auch als Vermittler in heiklen inneren Angelegenheiten des byzantinischen Kaiserreiches.

Schlüsselwörter: Patriarch, Kaiser, politische Kultur.

The patriarch of Constantinople became an important political factor in the middle Byzantine period. Three aspects will be discussed: 1. Responsibility for the inauguration of the ruler, 2. Support of usurpations and political coups, 3. Mediation.

Keywords: Patriarch, emperor, political culture.

Seit 2009 werden Funktionen und Aufgaben des konstantinopolitanischen Patriarchen unter verschiedenen Gesichtspunkten im Rahmen eines Forschungsprojektes des Exzellenzclusters „Religion und Politik" an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster untersucht. Dabei werden Aspekte des Verhältnisses von kirchlicher und kaiserlicher Macht behandelt, wobei der Schwerpunkt auf der gesellschaftlichen und politischen Stellung des Patriarchen liegt. Nach dem Schwinden des direkten Einflusses des byzantinischen Kaisertums in den östlichsten Regionen des Mittelmeerraumes – trotz erfolgreicher Expansionsbestrebungen ab dem 10. Jahrhundert – setzte sich der konstantinopolitanische Patriarch (auch in der Wahrnehmung) als wichtigster kirchlicher Exponent der orthodoxen Hierarchie durch.

Nicht nur Karrieremuster,[1] Begegnungen zwischen den Machtpolen, das Verständnis von Macht, die Abgrenzung der Machtbereiche und das Selbstverständnis des kirchlichen Oberhauptes werden in dem genannten Vorhaben behandelt, auch

[1] S. dazu *F. H. Tinnefeld*, Faktoren des Aufstieges zur Patriarchenwürde im späten Byzanz, JÖB 36 (1986) 89–115.

Fragen des Zeremoniells, des Tagesablaufes und der Physis des Patriarchen werden verfolgt.[2]

Das Patriarchenamt steht – abgesehen von den Aktivitäten um das so genannte Register des Patriarchats aus dem 14. Jahrhundert – im Schatten der dominanten Erforschung des Kaisertums,[3] welches gelegentlich durch das kirchliche Oberhaupt in die Schranken gewiesen werden konnte. Markante Ereignisse sind etwa mit Photios, Nikolaos Mystikos, Polyeuktos, Michael Kerullarios, Alexios Studites oder Arsenios verbunden.[4] Diese werden hier nicht weiter ausgeführt, da sie in der byzantinistischen Literatur schon ausreichend dargestellt wurden.[5]

Ein Problem ist sogleich evident: Befriedigende Antworten sind meist nur einseitig möglich, da unser Wissen hauptsächlich auf schriftlichen Quellen fußt, archäologische und bildliche Quellen kaum auszuwerten sind. Möglicherweise wurde ein Patriarchengrab gegenüber von Konstantinopel an der asiatischen Küste entdeckt,[6] Mosaiken und Monumentalmalerei tragen wenig zu Fragen der Repräsentation und Erscheinung des Kirchenoberhauptes bei. Der Patriarch bekleidete ein exponiertes Amt, welches öffentlich wahrgenommen und beurteilt wurde. Der Terminus „öffentlich" hat wie für das westliche lateinische Mittelalter auch im griechischsprachigen Kosmos seine Berechtigung, da er auch in den Quellen öfters genannt wird.[7] Der Gegensatz „öffentlich" und „privat" / „offen" und „verborgen" funktioniert auch für Byzanz, wenngleich es noch keine Untersuchung nach dem Modell von Peter

[2] *M. Grünbart – L. Rickelt – M. M. Vučetić*, Zwei Sonnen am Goldenen Horn? Kaiserliche und patriarchale Macht im byzantinischen Mittelalter. Akten der Internationalen Tagung vom 3. bis 5. November 2010, Teilband I und II (Byzantinistische Studien und Texte 3 und 4), Münster 2011–2013. – Allerdings sind Forschungsansätze wie *A. Paravicini Bagliani*, Der Leib des Papstes. Eine Theologie der Hinfälligkeit, München 1997 (leider) nur bedingt auf die byzantinische Situation anwendbar, was nicht zuletzt der bescheidenen Quellenlage anzulasten ist.

[3] *O. Treitinger*, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938 (ND 1969), *R.-J. Lilie*, Byzanz. Kaiser und Reich (Böhlau-Studien-Bücher), Köln-Wien 1994, *G. Dagron*, Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium (Past and Present Publications), Cambridge 2003; zur weltlichen Herrschaft in gesamteuropäischer Perspektive siehe *H. Leppin – B. Schneidmüller – S. Weinfurter*, Kaisertum im ersten Jahrtausend. Wissenschaftlicher Begleitband zur Landesausstellung „Otto der Große und das Römische Reich – Kaisertum von der Antike zum Mittelalter", Regensburg 2012 sowie *B. Schneidmüller*, Die Kaiser des Mittelalters. Von Karl dem Großen bis Maximilian I. (Beck'sche Reihe 2398), München ³2012.

[4] *R.-J. Lilie*, Caesaropapismus in Byzanz? Patriarch Polyeuktos und Kaiser Ioannes I. Tzimiskes, edd. *K. Belke – E. Kislinger – A. Külzer – M. Stassinopoulou*, Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag, Wien 2007, 387–398; *F. H. Tinnefeld*, Michael I. Kerullarios, Patriarch von Konstantinopel (1043–1058). Kritische Überlegungen zu einer Biographie, JÖB 39 (1989) 95–127; *V. Stanković*, The Alexios Studites' Patriarchate (1025–1043): A Developmental Stage in Patriarchal Power, ZRVI 39 (2000/2001) 69–87; *ders*., The Path Toward Michael Keroularios: The Power, Self-presentation and Propaganda of the Patriarchs of Constantinople in the Late 10th and Early 11th Century, edd. *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen II (n. 2), 137–154; *C. Ludwig*, Die Position des Patriarchen in der Politik: Möglichkeiten und Grenzen, edd. *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen II, 55–65 (n. 2).

[5] *R.-J. Lilie*, Legibus solutus? Kaiser und Patriarch im Konfliktfall, edd. *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen I, 53–64 (n. 1).

[6] *A. Ricci*, Archaeological Work at the so-called Palace of Bryas: a Ninth Century Residence or a Monastic Complex?", 20 Congres International des Etudes Byzantines, Paris 2001, vol. 2, 254.

[7] Es handelt sich dabei um Begriffe wie δημόσιος, δημοσιεύω und dgl.

von Moos gibt.[8] Der Patriarch war wie der Kaiser zu bestimmten Anlässen in der Öffentlichkeit sichtbar. Dass das (bewusst) vor einem Publikum geschah, muss nicht besonders betont werden. Nicht nur die regelmäßigen Gottesdienste in der Hagia Sophia, auch bei Prozessionen im Stadtgebiet war der Oberhirte – zeitweise auch mit dem weltlichen Souverän – präsent. Seine Bewegungen in der Stadt folgten – wie beim Kaiser – nach bestimmten Regeln.[9] Wie der Kaiser besaß er ein Gefolge, das seinem Auftreten einen beeindruckenden Rahmen gab – siehe etwa die Begegnung von Leon VI. und Nikolaos Mystikos während der Spannungen des Tetragamiestreits.[10]

Dass Patriarchen mit dem byzantinischen Kaiserhof nicht nur im zeremoniellen Bereich eng verbunden waren, sondern auch im politischen Alltag eine angemessene, manchmal entscheidende Rolle spielen konnten, zeigte sich vor allem dann, wenn Krisen Kaiserwechsel, Usurpations- oder Umsturzversuche bedingten.[11] Dabei konnten sie aus ihrem eigentlichen Wirkungsbereich hervortreten, die Abläufe beeinflussen, mitunter sogar aktiv mitwirken und sich Vorteile für ihr Amt oder für ihre Institution verschaffen.[12] Es war einem Geistlichen verboten, sich in der politischen Öffentlichkeit zu betätigen. So zeichnet Niketas Choniates den Fall des Konstantinos Mesopotamites vom Ende des 12. Jahrhunderts auf. Dieser hatte schon unter Kaiser Isaakios II. Angelos höchste Ämter bekleidet und blieb auch nach der Verschiebung der Machtverhältnisse innerhalb der regierenden Familie weiterhin einflussreich. Er wird als ein Mann geschildert, der sowohl eine weltliche Karriere als auch eine geistliche – gleichzeitig – anstrebte: „denn nicht auch geistliche Würden zu bekleiden schien ihm unerträglich“.[13] Alexios III. Angelos wollte ihn aber auch im Palast weiter beschäftigen und nötigte den Patriarchen Georgios II. Xiphilinos (1191–1198), eine Urkunde auszustellen, „dass es dem Mesopotamites erlaubt sein solle, Gott und dem Kaiser, der Kirche und dem Palast zu dienen, ohne gegen die geistlichen Regeln zu verstoßen, die sich scharf gegen solche Zwitterwesen (ἀμφιβίοις) aussprechen.“[14] Mesopotamites bekam dann das Erzbischofsamt von Thessalonike übertragen; bald

[8] *P. von Moos*, 'Öffentlich' und 'privat' im Mittelalter. Zu einem Problem historischer Begriffsbildung (Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 33), Heidelberg 2004. *N.-C. Koutrakou*, La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles) (Bibliothèque „Sophie N. Saripolou“ 93), Athen 1994 nähert sich in vielen Bereichen dieser Fragestellung an (dort auch viele Belege für die in der vorangehenden Fußnote erwähnten Begriffe).

[9] Wie diese für den Patriarchen ausgesehen haben, kann man andeutungsweise durch Reste von Anweisungen zur Praxis von Prozessionen rekonstruieren, siehe *B. Flusin*, Les cérémonies de l'exaltation de la croix à Constantinople au XIe siècle d'après le Dresdensis A 104, edd. *J. Durand – B. Flusin*, Byzance et les reliques du Christ (Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Monographies 17), Paris 2004, 61–89.

[10] *M. Grünbart*, Der Kaiser weint. Anmerkungen zur imperialen Inszenierung von Emotionen in Byzanz, Frühmittelalterliche Studien 42 (2008) 89–108, 99f.

[11] Nur am Rande bei *O. Treitinger*, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938 (ND 1969), *Dagron*, Emperor and Priest, 223–247 (n. 3). Jetzt *J.-C. Cheynet*, Patriarches et empereurs: de l'opposition à la révolte ouverte, edd. *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen II, 1–18 (n. 2), siehe auch *J.-C. Cheynet*, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210) (Byzantina Sorbonensia 9), Paris 1990.

[12] Generell werden die Einflussmöglichkeiten des Patriarchen als passiv und kaiserbestimmt verstanden, *A. Michel*, Die Kaisermacht in der Ostkirche (843–1204), Darmstadt 1958.

[13] Nicetae Choniatae historia, ed. *I.A. van Dieten* (*CFHB* XI/1–2 — Series Berolinensis), Berlin/New York 1975; 489, 54–55: … μὴ καὶ τῶν ἱερῶν ἐπιθιγγάνειν ἀξόνων οὐ κρίνων ὅλως ἀνάσχετον.

[14] Nicetae Choniatae historia, ed. *van Dieten*, 490, 64–69 (n. 13): ὁ γοῦν βασιλεὺς ὅσα καὶ κιττὸς ἐξεχόμενος τούτου καὶ περιεχόμενος τόμον εὐθὺς ἐκθέσθαι τὸν πατριάρχην Ξιφιλῖνον ἠνάγκασεν

kam es zu Anstrengungen, ihn seiner kirchlichen und seiner weltlichen Funktion – er war immerhin *epi tou kanikleiou* – zu entheben.[15] Nach einem kurzen Aufenthalt in Thessalonike eilte er zurück in die Hauptstadt, seine Abwesenheit wurde dazu genutzt, ihn des geistlichen Amtes zu berauben (Frühjahr 1198). Allerdings währte dieser Zustand nur kurz, denn er wurde in die Stadt des Demetrios zurückberufen und leitete seine Gemeinde bis zur lateinischen Übernahme der Stadt im Jahre 1204.

Im zwölften Jahrhundert wurde das Patriarchat eine wichtige Anlaufstelle für Anliegen der Stadtbevölkerung; damit verbunden kam es leichter zu Übergriffen, da die kirchliche Seite anders als der Kaiserpalast baulich weniger stark gesichert war. Zu erinnern ist an den Bürgerkrieg nach dem Tode Manuels I. im Jahre 1180, als Maria Komnene, die Tochter Manuels, und ihr Mann, der *kaisar* Johannes von Montferrat, in der Hagia Sophia von dem Patriarchen Theodosios Boradiotes (1179–1183) aufgenommen wurden.[16] Von ihrem Asyl aus wehrten sie sich mit der Unterstützung des Patriarchen gegen den *protosebastos* Alexios Komnenos (Verweigerung des Treffens) und Maria Komnene. Theodosios dankte ab und die Asylanten in der Hagia Sophia richteten sich zur Verteidigung ein, keinerlei Offensive seitens des Patriarchats war möglich.[17]

Die kirchliche Organisation kam allerdings immer wieder in die Situation, weltliche Aufgaben zu übernehmen bzw. sich mit „öffentlichen" Angelegenheiten zu beschäftigen.

Ein Streiflicht darauf wirft die Kalomodiosepisode, die Niketas Choniates aufzeichnet: Ein erfolgreicher Geldwechsler wurde vom Fiskus bedrängt und festgenommen. Die Händler von Konstantinopel begaben sich daraufhin zum Patriarchen Johannes X. Kamateros (1198–1206), dem sie androhten, ihn zu zerreißen oder sogar aus dem Fenster zu werfen, wenn er nicht sofort mit dem Kaiser in dieser Angelegenheit konferierte. In der Zeit des Ikonoklasmus war es zu ähnlichen, auch tätlichen Übergriffen gegen den Patriarchen gekommen.[18] Der Patriarch vermochte die Protestierenden zu beruhigen und Kalomodios aus den Fängen der kaiserlichen Agenten retten.[19] Dieser Vorfall zeigt einerseits, wie die Autorität des Patriarchen geschrumpft ist, der direkt Drohungen und offener Gewalt ausgeliefert sein konnte. Andererseits wird er als ein funktionales Element angesehen, welches im Konfliktfall die erforderliche Neutralität garantieren und – wie hier – die Situation entspannen konnte.

Trotz der vorhin angeführten Ablehnung weltlicher Aufgaben waren Patriarchen bei der Kaiserkür anwesend[20] und des öfteren in Regentschaftsräten vertreten, in

---

ἐνδιδόντα τῷ Μεσοποταμίτῃ θεῷ καὶ βασιλεῖ, νεῷ τε καὶ ἀρχείοις προσδιαπλέκεσθαι, μηδὲν ὑφορωμένῳ βλάβος ἐκ τῶν κανόνων, οἳ τοῖς ἀμφιβίοις τούτοις δριμύσσονται δυσκολαίνοντες.

[15] *M. Angold*, Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081–1261, Cambridge 1995, 126.

[16] Zum Asyl und Asylrecht *R. J. Macrides*, Killing, Asylum and the Law in Byzantium, Speculum 63 (1988) 509–538.

[17] *M. Grünbart*, Das Zünglein an der Waage? Zur politischen Funktion des Patriarchen in Byzanz: Der Fall des Theodosios Boradiotes, edd. *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen I, 15–29, 19–21 (n. 2).

[18] *M. M. Vučetić,* Eskalierende Konflikte. Gewalt byzantinischer Kaiser gegen konstantinopolitanische Patriarchen im achten Jahrhundert*,* edd. *Grünbart – Rickelt – Vučetić,* Zwei Sonnen I, 177–207 (n. 2).

[19] Die Geschichte erzählt Niketas Choniates, Nicetae Choniatae historia ed. *I. A. van Dieten* 523, 50– 524, 81 (n. 13); *Angold*, Church and Society, 127 (n. 15).

[20] Am 25. August 450 wurde der streng orthodoxe Markianos von Apsar zum Kaiser gemacht. Der Senat, die anwesenden Zirkusparten und der Patriarch wirkten dabei mit.

Ausnahmefällen führten sie diesen sogar an, wie dies Nikolaos Mystikos einige Monate lang 913/914 nach dem Ableben Kaiser Alexandros‘ praktizierte.[21]

Dass nicht alle Patriarchen glücklich mit ihrem Amt waren oder dieses als Last bezeichnet wissen wollten, dass man – wie heute – nicht öffentlich kundtun solle, ein Amt anzustreben, sondern es sich empfahl, dieses zunächst abzuwehren, findet man des öfteren auch in Erzählungen byzantinischer Autoren. Hier soll bloß Michael Kurkuas Oxeites genannt werden, der auf den Patriarchenstuhl verzichtete, da er gegen das Ideal der *hesychia* verstoßen habe – das höchste kirchliche Amt habe ihm keinen Nutzen eingetragen. Seine Amtszeit war wenig glücklich gewesen, er verhedderte sich in Häresieprozessen, zunächst gegen Niphon (verdammt am 22. Februar 1144), dann in weiteren, die aber alle auch politische Dimensionen hatten, da Angehörige des Kaiserhauses involviert waren.[22] Effektvoll inszenierte er seinen Abgang: Er beugte sich an der Schwelle der Hagia Sophia nieder und ersuchte jeden Mönch, der vorbeikam, den Fuß auf seinen Nacken zu legen, um dafür zu büßen, dass er die klösterliche Ruhe gegen das Amt des Patriarchen eingetauscht hätte.[23]

Nach diesen Präliminarien sollen im Folgenden drei zusammenhängende Aspekte herausgegriffen werden, die die Spielräume des Wirkens des Patriarchen zeigen. Der zeitliche Schwerpunkt liegt dabei auf der Komnenenzeit.

Die Beteiligung des Patriarchen an der Krönung[24]

Eine Entwicklung im Verhältnis zwischen Patriarchen und weltlicher Macht ist die zunehmende Bedeutung der Krönung. Schon früh belegt – definitiv unter Leon I.,

[21] *J. Gay*, Le patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique, Mélanges Charles Diehl, Études sur l'Historie et l'Art de Byzance, Paris 1930, I 91–100; *I. Konstantinides*, Νικόλαος Α' ὁ Μυστικός, Athen 1967. *H.-G. Beck*, Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich (Die Kirche in ihrer Geschichte, D 1,1), Göttingen 1980, 42f.

[22] *Angold*, Church and Society, 78 (n. 15).

[23] Nicetae Choniatae historia 79, 84–87 (n. 13): ἔνθα καὶ τὸν οἰκεῖον ἀποδοχμώσας αὐχένα πρὸς τῇ εἰσόδῳ τοῦ προνάου πατεῖν παρεῖχε τῷ εἰσιόντι παντὶ μοναχῷ, λέγων ἀξυμφόρως ἑαυτῷ τὴν ἡλικιώτιδα καὶ φίλην ἡσυχίαν παρώσασθαι καὶ ἐπ' οὐδενὶ ξυνοίσοντι τὸν θρόνον ἀναβῆναι τὸν ὑπερύψελον. „Auf der Schwelle des Gotteshauses hatte er seinen Nacken zur Erde gebeugt und jeden hereinkommenden Mönch aufgefordert, seinen Fuß daraufzusetzen. Denn, so sagte er, er habe zu seinem Schaden seine liebe Jugendgefährtin, die beschauliche Ruhe, verstoßen und, ohne Nutzen davon zu haben, den allerhöchsten Thron bestiegen." *Grabler*, Krone der Komnenen, 116 (n. 38). Diese (Selbst)demütigung erinnert natürlich an das Ritual bei unterworfenen weltlichen Personen (z. B. Romanos IV. Diogenes). S. demnächst *M. M. Vučetić,* Die Unterwerfung Stefan Nemanjas vor Kaiser Manuēl I. Komnēnos.

[24] *R.-J. Lilie*, Die Krönung des Kaisers Anastasios I. (491), in: Stephanos. Studia byzantina ac slavica Vladimiro Vavrinek ad annum sexagesimum quintum dedicata, edd. *R. Dostálová, V. Konzal, L. Havlíková*, Prag 1995 (= Byzantinoslavica 56 [1995]), 3–12 (wohl zum ersten Mal erfolgte Krönung durch Patriarchen). – *R.-J. Lilie*: Der Kaiser in der Statistik. Subversive Gedanken zur angeblichen Allmacht der byzantinischen Kaiser, *edd. Ch. Stavrakos – A.-K. Wassiliou – M. K. Krikorian*, Hypermachos. Studien zu Byzantinistik, Armenologie und Georgistik. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag, Wiesbaden 2008, 211–234 jetzt *J. Szidat,* Zur Rolle des Patriarchen von Konstantinopel bei der Erhebung eines Kaisers im 5. u. 6. Jhd., Göttinger Forum für Altertumswissenschaft 16 (2013) 51–61 (http://gfa.gbv.de/dr,gfa,016,2013,a,06.pdf) – der Patriarch war seit Leon I. bei der Zeremonie anwesend, sicher ab Anastasios I. Die Einbindung des Patriarchen in die Investitur des Kaiserkandidaten zeigt seine zunehmende politische Bedeutung, das kirchliche Oberhaupt verleiht aber nie die Herrschaft. Die Tagung des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte stand im September 2013 unter dem Leitthema "Die Thronfolge im europäischen Vergleich" (Organisator: Matthias Becher). Ralph-Johannes Lilie hielt einen Vortrag unter dem Titel "Wahlmonarchie oder Erbkaisertum? Zur Herrschaftsnachfolge in Byzanz".

der von dem Patriarchen Anatolios am 7. Februar 457 gekrönt wurde[25] – entwickelte sich diese zu einem nahezu legitimationsstiftenden Akt. Justinian, der die letzte Stufe zum byzantinischen Gottesgnadentum getan hatte,[26] wurde in Gegenwart des siechen Justinus 527 vom Patriarchen die Krone aufgesetzt.[27]

Im Laufe der frühbyzantinischen Zeit ist zudem eine räumliche Veränderung dieses Aktes festzustellen, die vom Hebdomon über den Hippodrom und Kaiserpalast (bei Justinian) schließlich in die Hagia Sophia wanderte (sicher unter Konstans II. 641).[28] Sogar bei Auszeichnungen des Mitkaisers kam dem Patriarchen eine wichtige Rolle zu: Leon IV., Sohn Konstantinos (VI.), wurde vom Patriarchen Niketas 776 in der Hagia Sophia zum Mitkaiser gekrönt.[29]

Besonders deutlich wird der Stellenwert der Krönung, wenn jemand gewaltsam nach der Macht strebte. Die Ergreifung des Purpurs und die Akklamation, also die Demonstration des Willens zur Herrschaftsannahme und die öffentliche Zustimmung, mussten von einer Krönung gefolgt werden.

Den Ausführungen Anna Komnenes folgend bereitete Alexios Komnenos geschickt seine Machtübernahme vor: Er wurde akklamiert und strebte selbstverständlich die Krönung durch den amtierenden Patriarchen an. Allerdings konnte er nicht *per se* auf eine Zustimmung seitens des Klerus bauen, da es im Vorfeld zu Gewalttätigkeiten gekommen war. Die Abfolge der Ereignisse lässt sich genau rekonstruieren: Die Komnenen stürmten die Stadt und richteten ein blutiges Gemetzel an, das ihnen einen Prestigeverlust verschaffte, hatten sie sich doch davor um ein diplomatisches Vorgehen bemüht.[30] Die Übergabe der Kaisermacht erfolgte durch Verhandlungen mit Nikephoros Botaneiates, der ausrichten ließ, er wolle zwar auf die kaiserliche

---

[25] *A. Demandt*, Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr. (Handbuch der Altertumswissenschaft: Abteilung 3 ; 6), München ²2007, 185.

[26] *M. Meier*, Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr. (Hypomnemata 147), Göttingen 2003, 108, 118–120, 134–136

[27] *K. Trampedach*, Kaiserwechsel und Krönungsritual im Konstantinopel des 5.–6. Jahrhunderts, edd. *M. Steinicke – S. Weinfurter*, Investitur- und Krönungsrituale. Herrschaftseinsetzungen im kulturellen Vergleich, Köln – Wien 2005, S. 275–290, 284 – gegen *Lilie*, Byzanz, Kaiser und Reich, 13 (n. 3), der meint, dies sei deswegen geschehen, da Justinus so krank gewesen sei. Als Gegenbeispiel soll Tiberios angeführt werden: Dieser war so krank, dass er sogar auf einer Bahre liegend krönen konnte. Es hat also eine andere Bedeutung. – An dieser Stelle sollen nicht der Terminus Krone und ihre Form in Byzanz diskutiert werden.

[28] *Trampedach*, Kaiserwechsel und Krönungsritual (n. 27).

[29] *I. Rochow*, Niketas I., ed. *R.J. Lilie*, Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit. Germanos I. – Methodios I. (715–847) (Berliner byzantinistische Studien 5), Frankfurt am Main 1999, 45–49, 47.

[30] Annae Comnenae Alexias, edd. *D.R. Reinsch – A. Kambylis* (CFHB 40/1–2 – Series Berolinensis), Berlin – New York 2001; II 10 §4: ἡ δὲ ἡμέρα Πέμπτη ἦν ἡ μεγάλη, καθ’ ἣν τὸ μυστικὸν Πάσχα θύομεν, ἅμα καὶ ἑστιώμεθα ἐπινεμήσεως τετάρτης ἔτους ‚ϛφπθ’ μηνὸς Ἀπριλλίου. Καὶ οὕτως ἅπαν τὸ στρατόπεδον ἐκ ξενικῆς τὲ καὶ ἐγχωρίου δυνάμεως ἔκ τ’αὐτοχθόνων καὶ τῶν παρακειμένων χωρῶν συνεληλυθὸς τὴν πόλιν ἐκ πολλοῦ παντοίοις εὐθηνοῦσαν εἴδεσιν ἐξ ἠπείρου τὲ καὶ θαλάσσης συνεχρῶς ἀρδομένην γινώσκοντες ἐν βραχεῖ χρόνῳ διὰ τῆς Χαρσίου πύλης εἰσεληλύθασιν ἁπανταχοῦ σκεδασθέντες περί τε τὰς λεωφόρους περί τε τὰς τριόδους καὶ ἀμφόδους μὴ οἰκιῶν, μὴ ἐκκλησιῶν, μηδὲ αὐτῶν τῶν ἱερῶν ἀδύτων τὸ παράπαν φειδόμενοι, ἀλλὰ λείαν πολλὴν ἐκεῖθεν ἐπισυνάγοντες, τοῦ μέντοι ἀποκτένειν μόνου ἀφιστάμενοι, τὰ δ’ ἄλλα πάντα ἰταμῶς πάντῃ καὶ ἀναισχύντως ποιοῦντες. Τὸ δὲ δὴ χεῖρον, ὅτι οὐδὲ οἱ αὐτόχθονες τῶν τοιούτων ἀφίσταντο πράξεων, ἀλλ’ οἷον ἐκλαθόμενοι ἑαυτῶν καὶ τὰ σφῶν ἤθη ἐπὶ τὸ χεῖρον ἀμείψαντες ἀνερυθριάστως καὶ αὐτοὶ ἅπερ οἱ βάρβαροι ἔπραττον.

Macht, nicht aber auf die Kaisertitulatur verzichten[31]. Beide Seiten akzeptierten dies und der Patriarch legte dem Nikephoros nahe, die Kaisermacht niederzulegen, um Blutvergießen zu vermeiden. Der *kaisar* Ioannes Dukas versuchte den Patriarchen Kosmas auf seine Seite zu ziehen, um die Kaiserin Maria von Alanien zu entfernen. Nach einigen Vorbereitungen wurde Alexios I. von dem Patriarchen Kosmas (1075–1081) gekrönt,[32] kurz darauf auch Eirene, trotz Intrigen seitens des Eustratios Garidas. Der Patriarch Kosmas, der bei Anna immer positiv beschrieben wurde,[33] musste abdanken (oder tat dies aus Protest gegen die Fiskalpolitik des Kaisers). Wenn man die Darstellung bei Anna liest, fällt allerdings auf, dass die Schilderung der durch Kosmas auferlegten Bußhandlung für die gewalttätige Einnahme der Stadt nachgereicht wird.[34]

Aus dem Vorgebrachten wird klar, dass sich ein Usurpator – am besten gleich im Vorfeld – mit dem Patriarchen arrangieren musste, auch wenn er ihn dann gleich absetzen konnte. Die Krönung durch den Patriarchen war bei einem *newcomer* umso wichtiger, als er nicht durch ein Familienmitglied gekrönt werden konnte.[35] Bei Eustratios Garidas (1081–1084) kam noch ein günstiges Element dazu: Er hatte Alexios die Übernahme der Herrschaft vorausgesagt, stand also aus diesem Grund in Ansehen.[36] Probleme hatte der Komnene in der Folge, als er Kirchenschätze konfiszierte. Einen streitbaren Gegner fand er in Leon, den Metropoliten von Chalkedon, der Kosmas I. wieder in Amt und Würden sehen wollte. Alexios gab klein bei und zog sein Vorhaben zurück; Leon ließ aber nicht locker, bis sein bevorzugter Kandidat für das Patriarchenamt, Nikolaos III. Grammatikos (1084–1111), eingesetzt wurde. Leon von Chalkedon blieb weiter in Opposition, bis er sich selbst isolierte – dazu passt die Nachricht von einem in Konstantinopel registrierten Traum, in dem sich Leon kaisergleich, also eines Geistlichen unwürdig, zeigte.[37]

Das Kirchenoberhaupt war sich der Gefahr, in die es bei einem Machtwechsel geraten konnte, bewusst und versuchte, die eigene Position vorab zu sichern. Wichtig war es, sich auch bei genealogisch geregelten Nachfolgen, mit ins Spiel zu bringen. Potentielle Machtanwärter bemühten sich auf der anderen Seite, sich der Gewogenheit des Oberhirten zu versichern und halfen dabei auch mit materiellen Dingen nach. Es

[31] Annae Comnenae Alexias, edd. *Reinsch – Kambylis*; II 12§2: ... μόνον ἔσομαι ψιλοῦ τοῦ τῆς βασιλείας μετέχων ὀνόματος καὶ τῆς εὐφημίας καὶ τῶν ἐρυθρῶν πεδίλων ...

[32] Annae Comnenae Alexias, edd. *Reinsch – Kambylis;* III 2, § 6 (92,61/64) ... καὶ δὴ στέφεται τέως ὁ Ἀλέξιος μόνος παρὰ τῆς δεξιᾶς τοῦ ἀρχιερέως Κοσμᾶ καὶ γὰρ τῷ τετάρτῳ ἔτει τῆς τελευτήσαντος τοῦ ἱερωτάτου πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Ξιφιλίνου μηνὸς Αὐγούστου δευτέραν ἄγοντος ἐπινεμήσεως τρισκαιδεκάτης, χειροτονεῖται τηνικαῦτα οὗτος, ἀνὴρ ἱεροπρεπὴς καὶ πλήρης ἁγιωσύνης.

[33] Annae Comnenae Alexias, edd. *Reinsch – Kambylis;* III 4, § 4 (96, 3–8).

[34] Annae Comnenae Alexias, edd. *Reinsch – Kambylis;* III 5, § 4–5 (99, 74–100, 9)

[35] Siehe *Szidat,* Zur Rolle des Patriarchen (n. 24).

[36] Annae Comnenae Alexias, edd. *Reinsch – Kambylis;* III 2 § 7 (92, 67–70): ἔτυχε δὲ τις μοναχὸς Εὐστράτιος τὴν κλῆσιν, Γαριδᾶς τὴν ἐπωνυμίαν, τὰς οἰκήσεις ἀγχοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας ποιούμενος καὶ ἀρετὴν δῆθεν ὑποκρινόμενος· οὗτος θαμὰ πρὸς τὴν μητέρα τῶν Κομνηνῶν πάλαι **παραγινόμενος περὶ βασιλείας προὔλεγεν**. Vgl. die grundlegende Untersuchung von *W. Brandes*, Kaiserprophetien und Hochverrat: Apokalyptische Schriften und Kaiservaticinien als Medium antikaiserlicher Propaganda, edd. *W. Brandes – F. Schmieder*, Endzeiten: Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen (Millennium-Studien, 16), Berlin – New York 2008, 157–200.

[37] *A. A. Glabinas*, Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081 – 1118) περί ιερών σκευών, κειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081 – 1095) (Byzantina keimena kai meletai 6), Thessalonike 1972, 134 fn. 10, βασιλικὴν στολὴν περιβαλλόμενον, καὶ περὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἐπιτιθέντα μέγιστον χρυσοῦν φακιόλιον.

ist daran zu erinnern, dass mit jedem Amtsantritt eines byzantinischen Herrschers Zuwendungen an die kirchliche Kasse verbunden waren – die Verständigung über die Höhe geschah vor der Krönung, wie das auch vor der Machtübernahme durch Manuel Komnenos der Fall war. In einer Urkunde, die kaiserlich unterschrieben und ausgefertigt war, wurde dem Klerus eine jährliche Zahlung von 200 Minen Silbermünzen zugesichert.[38] Dem Unterhändler des Kaisers war eine zweite Urkunde für Notfälle mitgegeben worden, darin wurde dieselbe Summe in Gold angeführt – der Kaiser *in spe* wollte auf Nummer sicher gehen.

Ein Problem hatte Manuel – er war glücklich unter guten Vorzeichen in die Stadt eingezogen, aber der Patriarchenthron war vakant, da Leon Styppes (1134–1143) gerade gestorben war: „Er beriet sich also mit den bedeutendsten seiner Blutsverwandten und mit den Angehörigen des Senats und denen, die am Altar herausgebildet sind (dem hohen Klerus). Nachdem viele für die höchste priesterliche Würde ausgewählt worden waren, neigte sich der überwiegende Stimmanteil von beinahe allen dem Mönch Michael aus dem Oxeiakloster zu; dieser war bekannt für seine Tugend und ausgewiesen durch unsere Bildung.“[39]

Interessant ist diese Stelle für die Erforschung des Abstimmungswesens in Byzanz bzw. die Entscheidungsfindung, die Stimmenmehrheit führte zu einem Ergebnis und der Kaiser konnte sich auf breiten Konsens stützen.[40] Danach konnte der Kaiser von dem frisch gekürten Patriarchen Michael Oxeites gekrönt werden. Ein Problem hatte Manuel aber noch, das in Kürze angesprochen werden soll.

---

[38] Nicetae Choniatae historia, ed. *van Dieten*; 49, 31–49: Ἀλλ’ ὁ μὲν τοιαῦτα μάτην ἐξετραγῴδει καὶ εἰκαίως ἦν πτερυγίζων κατὰ σαγηνευθὲν πτηνάριον· ὁ δὲ μέγας δομέστικος τῆς τῶν βασιλείων φυλακῆς ἐπιμεληθεὶς καὶ τῆς τοῦ βασιλέως Μανουὴλ παρὰ τοῖς ἀστοῖς ἀναγορεύσεως γράμμα ἐρυθροσήμαντρον σφραγῖδί τε χρυσείᾳ καὶ σηρικῷ νήμαι ἔμπεδον. Κόγχης ἀναδεδευμένῳ αἵματι, τῷ κλήρῳ τοῦ Μεγάλου Νεὼ ἐπιδίδωσι, τυποῦν αὐτοῖς ἀργύρεα ἐτήσια κέρματα εἰς μνᾶς δὶς ἑκατὸν κορυφούμενα. ἐλέγετο δὲ καὶ ἑτέραν ἠρυθροδανωμένην βασίλειον γραφὴν ἐπιφέρεσθαι τὸν Ἀξοῦχον, διὰ χρυσίνων ταῦτα βραβεύουσαν· ἐπειδὴ γὰρ ὑπόνοιά τις τὸν κρατοῦντα ὑπέτρεχεν οὐκ ἀνεύλογος, μήπως ἢ αὐτὸς Ἰσαάκιος τῷ δῆθεν δικαιότερος εἶναι πρὸς τὴν ἀρχὴν ἐκ γενέσεως τὰ κατὰ τὴν πόλιν διαστασιάσειε πράγματα πατρῷον θάνατον καὶ ξυναίμου ὑστερογενοῦς ἐνωτισάμενος ἀναγόρευσιν, εἴτ’ οὖν ἡ ταῖς τῶν βασιλέων προβλήσεσί τε καὶ μεταθέσεσιν ἀεί πως ἐπεισερχομένη φιλοτάραχος καὶ νεωτεροποιὸς τῶν πλείστων ἔφεσις οὐκ εὔοδά οἱ τῷ νέῳ ἄνακτι καὶ ἀκίνδυνα τὰ κατὰ τὴν βασιλείαν διάθοιντο, διὰ τοῦτο πρὸς ἀμφιρρεπῆ κατάστασιν τοῦ καιροῦ διπλᾶ τῷ Ἰωάννῃ φιλότιμα θεσπίσματα ἐγχειρίζεται. Τὸ δὲ κατὰ ῥοῦν προβῆναι τὰ τῆς ἀποστολῆς καὶ ὡς οὐκ ἦν τῷ πεπομφότι καὶ ἀφιγμένῳ διανοήσασθαι κάλλιον ἢ ἐπεύξασθαι συνέσχε μὲν τὸ βραβεῦον τὰ χρύσεα, ἐξέφερε δὲ τὸ χορηγοῦν τὰ ἀργύρεα; Übersetzung bei *F. Grabler*, Die Krone der Komnenen. Die Regierungszeit der Kaiser Joannes und Manuel Komnenos (1118–1180) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates (Byzantinische Geschichtsschreiber VII), Graz – Wien – Köln 1958. 84. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches. Von 565 – 1453. 2. Regesten von 1025 – 1204. Mit Nachträgen zu Regesten Faszikel 3, bearbeitet von *P. Wirth* (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit : Reihe A, Regesten ; Abt. 1), München ²1995, Nr. 1330.

[39] Nicetae Choniatae historia, ed. I. A. *van Dieten*; 51, 1–7: ὁ γὰρ Στυπῆς Λέων θανάτῳ ἐξ ἀνθρώπων ἐγένετο· κοινοῦται οὖν τὰ τῆς γνώμης τοῖς ἐκ τοῦ καθ’ αἷμά οἱ σεμνώματος καὶ τοῖς ἐκ τῆς συγκλήτου βουλῆς καὶ ὅσοι τοῦ βήματος ἔντροφοι· καὶ πολλῶν εἰς τὴν μεγίστην ἀρχιερατείαν ἐγκρινομένων, ἡ νικῶσα ψῆφος καὶ τῶν ἁπάντων σχεδὸν πρὸς τὸν ἀπὸ τῆς μονῆς τῆς Ὀξείας ῥέπει μοναχὸν Μιχαήλ· οὗτος γὰρ καὶ ἀρετῇ περιώνυμος ἦν καὶ τῆς ἡμετέρας ἐν μεθέξει παιδεύσεως. Übersetzung *Grabler*, Die Krone der Komnenen, 86 (n. 38).

[40] Für die spätbyzantinische Zeit siehe *J. Preiser-Kapeller*, He ton pleionon psephos. Der Mehrheitsbeschluss in der Synode von Konstantinopel in spätbyzantinischer Zeit – Normen, Strukturen, Prozesse, edd. *E. Flaig – E. Müller-Luckner*, Genesis und Dynamiken der Mehrheitsentscheidung, (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 85), München 2013. Allgemein zu Abstimmungsmodi siehe *E. Flaig*, Die Mehrheitsentscheidung. Entstehung und kulturelle Dynamik, Paderborn 2013.

In der Beschreibung der Palastrevolution des Johannes Komnenos (‚des Dicken') aus der Hand des Nikolaos Mesarites werden die Schritte des Usurpators nachgezeichnet.[41] Am 31. Juli 1201 drangen seine Anhänger in die Konstantinopolitaner Hagia Sophia ein. Wie jeder Rebell musste er danach trachten, gekrönt zu werden, und aus diesem Grund wurde versucht, die höchste geistliche Autorität aufzustöbern und sie zum Vollzug der Inauguration zu drängen. Doch der Patriarch Johannes X. Kamateros war verschwunden. Johannes der Dicke wurde von seinen Leuten in die Kirche begleitet und

‚ihr (scil. der Anhänger) Wunsch war, die über dem heiligen Altartisch aufgehängte Kaiserkrone herabzureißen und sie lästerlich auf seinen (Johannes') törichten und vernunftlosen Kopf zu setzen. Aber das Herunterholen der Krone (*tainia*) stieß auf Schwierigkeiten, sie hing nämlich viel zu hoch, und niemand wußte um Rat. Da war ein Mönch aus dem Osten [42]… Er hatte keine Unterkunft und kein Geld und schlief daher in Gotteshäusern, eingewickelt in eine schimmelige, zottelige Decke und einen ganz zerrissenen Leibrock.[43] (…) Auf das Zureden der Schurken hin streckte er ein langes Rohr, das er zufällig trug, gegen die Aufhängevorrichtung, hob den Haltering samt der Krone ein wenig an, holte sie zu sich herunter und setzte sie auf das Haupt des ausgerufenen (ἀναγορευομένου) Kaisers'.[44]

En passant kann man hier vorführen, wie selektiv in den Quellen Handlungen abgebildet sein können: Im Gegensatz zu der gerade angeführten Stelle von Nikolaos Mesarites schreibt Niketas Choniates kurz und bündig: „Dieser (Johannes der Dicke) betrat einmal unversehens die Große Kirche, setzte sich eine der Kronen, die rings um den Altar aufgehängt sind, auf sein Haupt und schritt so aus dem Tor. Dort empfingen ihn seine Mitverschworenen – sehr viel Männer, fast alle aus vornehmem Blute."[45]

---

[41] *A. Heisenberg*, Nikolaos Mesarites. Die Palastrevolution des Johannes Komnenos (Programm des k. alten Gymnasiums zu Würzburg für das Studienjahr 1906/1907), Würzburg 1907; *F. Grabler*, Die Kreuzfahrer erobern Konstantinopel. Die Regierungszeit der Kaiser Alexios Angelos, Isaak Angelos und Alexios Dukas, die Schicksale der Stadt nach der Einnahme, sowie das ‚Buch von den Bildsäulen' (1195–1206) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates. Nikolaos Mesarites, Die Palastrevolution des Johannes Komnenos (Byzantinische Geschichtsschreiber IX), Graz u.a. 1971, 275–276.

[42] Nikolaos Mesarites 22, 5–18 (n. 41): Ἦν οὖν ἰδεῖν ὑπὸ τοιούτων τὸν ὄντως παχὺν Ἰωάννην ἐκεῖνον ἀειρόμενόν τε καὶ κουφιζόμενον, ἱμειρομένων καὶ τὴν ἐπηρτημένην τῆς ἱερᾶς ἄνωθεν τραπέζης καθελεῖν ταινίαν βασιλικὴν καὶ περιθέσθαι ταύτην ἐμπαικτικῶς τῇ μεμωραμένῃ ἐκείνου καὶ ἄφρονι κορυφῇ. ἡ δὲ τῆς ταινίας κάθοδος τούτοις οὐκ εὔκολος — ἀπῃώρητο γὰρ ἐπὶ πολὺ πρότερον — καὶ ἀμηχανοῦντες ἦσαν οἱ ξύμπαντες. τὶς γοῦν τῶν ἀφ' ἡλίου ἀνατολῶν Ναζιραῖος ... .

[43] Nikolaos Mesarites 22, 22–24 (n. 41): ὁ τοιοῦτος ἀνέστιος ὢν καὶ ἀνάργυρος τοῖς ἱεροῖς οἴκοις ἐγκοιταζόμενος ἦν, ἐγκεκορδυλημένος εὐρωτιώσῃ σισύρᾳ καὶ χιτωνίσκῳ τὸ σύμπαν διερρωγότι. *Grabler*, Kreuzfahrer 275–276 (n. 41).

[44] Nikolaos Mesarites 22, 25–29 (n. 41): ἐκείνοις ἀνδράσι προσεληλύθει, καὶ κάλαμον ὡς ἔτυχε φέρων ἀποτεινόμενον ἐς μακρὸν ταῖς ὑποθημοσύναις τῶν ἀλαστόρων ἐπὶ τῆς κρεμάστρας ἀνέτεινε καὶ τὸν κρίκον σὺν τῇ ταινίᾳ ὑπανεκούφισε καὶ πρὸς ἑαυτὸν καθῆκε καὶ τῇ τοῦ ἀναγορευομένου ταύτην ἐπέθηκε κεφαλῇ. Zu dieser Stelle *M. Grünbart*, Die Macht des Historiographen – Andronikos (I.) und sein Bild, ZRVI 68 (2011) 75–85.

[45] Nicetae Choniatae historia ed. *van Dieten* 526, 37–40 (n. 13): οὗτος τοίνυν τῷ Μεγίστῳ Νεῷ ἐξάπινα εἰσρυεὶς καὶ τῶν στεφανίσκων ἕνα τῇ κεφαλῇ περιθείς, οἳ τὴν ἱερὰν ἀμφιπεριῃώρηνται τράπεζαν, ἔξεισιν ἐκεῖθεν· καὶ προσληφθεὶς ὑπὸ τῶν ὁμοτῶν (πλεῖστοι δὲ ἦσαν οὗτοι καὶ σχεδὸν τοῦ ἐπισήμου πάντες αἵματος) ... *Grabler*, Kreuzfahrer, 99 (n. 41).

Die Szene macht klar,[46] wie wichtig es dem nach Macht Strebenden war, das Zeichen der Macht aufgesetzt zu bekommen. Allerdings wird das Kaisertum durch den negativ charakterisierten Mönch desavouiert. Johannes schaffte es dann, Teile des Kaiserpalastes in seine Gewalt zu bekommen und den Thron zu besetzen, der unter seiner Last zusammenbricht. Der *coup* von Johannes war schon am nächsten Tage zu Ende, als er von Kaisertreuen regelrecht abgeschlachtet wurde.[47]

Der Patriarch besaß also im zwölften Jahrhundert reale Möglichkeiten, den Aufstieg zum kaiserlichen Amt zu beeinflussen oder zu verhindern. Denn die Krönung war – wie die Annahme des Purpurs – aus der Macht der Gewohnheit geradezu zu einem legitimationsspendenden Element geworden und durfte aus diesem Grunde nicht fehlen.[48]

Die Rolle des Patriarchen bei Machtwechseln

Wenn man sich die Historiographie ansieht, dann fällt auf, dass Patriarchen gelegentlich in Umsturzversuche mithineingezogen wurden, und sie nicht nur die abschließende Handlung der Krönung setzten – das erklärt sich aus eben dieser Schlüsselfunktion. In den Planungen eines Herrschaftsanwärters von außen musste der oberste kirchliche Vertreter in Konstantinopel miteinbezogen werden,[49] denn um erfolgreich die Macht zu usurpieren, musste man auch die Hauptstadt in seinen Besitz bringen. Neben den städtischen Strukturen geleitet von dem Eparchen wurde diese zu einem Gutteil von dem Netzwerk des Patriarchen dominiert.[50]

Ein physisches Hindernis, das sich einer Machtübernahme in den Weg stellen konnte, waren die Mauern der Stadt. Der Usurpator Thomas der Slave scheiterte bei seiner Belagerung Konstantinopels 821–823,[51] Bardas Skleros schaffte es trotz mehrmaligen Versuches nicht, in die Stadt einzudringen. Selbst die Versöhnung zwischen Kaiser Basileios II. und ihm fand im Jahre 989 vor den Mauern statt, der Herrscher wollte ganz sicher sein.[52] Alexios Komnenos kam nur dadurch in die Stadt, da er sich mit den Nemitzoi (Deutschen) unter Giphardos verständigte, die ihm die Stadttore öffnete.[53] Klug fädelte Andronikos Komnenos die Machtübernahme ein, er hielt zunächst Hof Konstantinopel gegenüber, empfing alle Persönlichkeiten der Stadt und zuletzt den Patriarchen, um die Stimmung auszuloten. Einzig der Patriarch Theodosios Boradiotes durchschaute sein Spiel.[54] Dann traf er die Majestäten

[46] Ausführlicher bei *Grünbart*, Prolog, edd. *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen I, XVIIf. (n. 2).

[47] Zum negativen Image dieses Usurpators und die suggestive Schilderung der Umstände seines Falles und Unvermögens, siehe *A. Walker*, The Emperor and the World. Exotic Elements and the Imagining of Byzantine Imperial Power, Ninth to Thirteenth Century C.E., Cambridge 2012, 156.

[48] Die frühe Entwicklung zeichnet *Szidat*, Zur Rolle des Patriarchen (n. 24).

[49] Siehe *Cheynet*, Patriarches et empereurs (n. 11).

[50] *V. Tiftixoglou*, Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit, BZ 62 (1969) 25–72.

[51] *H. Köpstein,* L'usurpateur byzantin Thomas et les Arabes, Graeco-Arabica 4 (1991) 127–140.

[52] *M. Grünbart*, Basileios II. und Bardas Skleros versöhnen sich, Millennium-Jahrbuch 5 (2007) 213–224.

[53] Annae Comnenae Alexias, edd. *D.R. Reinsch – A. Kambylis* II § 9, 4 – § 10, 3 (n. 30).

[54] Zu den Vorgängen siehe *M. Grünbart*, Das Zünglein an der Waage? Zur politischen Funktion des Patriarchen in Byzanz: Der Fall des Theodosios Boradiotes, in *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen

Alexios und Maria – auf seinen Wunsch hatten sie dort Quartier genommen[55] – vor den Stadtmauern und betrat die Stadt, um das Grabmal seines Vetters, des Kaisers Manuel zu besuchen.[56]

Die Hauptstadt war durch ihre große Bevölkerungszahl ideal für Massenmobilisierung und – Manipulation, was ein Usurpator für seine Zwecke zu erreichen anstrebte.[57] Geistliche und insbesondere der Patriarch waren die Personen, die am häufigsten mit breiten Bevölkerungsteilen zusammen kamen, ja mit ihnen in eine direkte Kommunikation treten mussten.

Wollte das Vorhaben eines Usurpator von Erfolg gekrönt sein, so mußte er sich um gute Kontakte zum Patriarchat kümmern. Aber auch dort erwartete man sich Vorteile. Zu erinnern ist an den Patriarchen Nikolaos Mystikos, der vor seinem Sturz im Jahre 907 angeblich den Aufständischen Andronikos Dukas unterstützte. Ein kurzes Schreiben folgenden Wortlautes hat sich erhalten:

„Höchst angesehener und edelmütigster, zukünftiger Augustus Andronikos, ich rate Dir und fordere dich auf, dich nicht den Männern des Kaisers zu unterwerfen und nicht den Männern zu trauen, die vom Kaiser geschickt sind. Falsch und veraltet sind alle Meldungen und Briefe. Der Satan genannte Samonas intrigiert im Moment gegen dich. Darum bleib nun dort, harre aus und stärke dich und zeige Handlungen, die deines Namens würdig sind, dann wird die Stadt schnell durch unsere Aufforderungen nach dir verlangen. Aber vergiss nicht unsere Unwürdigkeit, wenn du dein Ziel erreicht hast. Leb‘ wohl.“[58]

Es ist hier nicht der Ort zu klären, ob dieses Schreiben von Nikolaos verfasst wurde oder unterschoben ist, wichtig ist, dass hier die Propagandamöglichkeiten des Patriarchen klar genannt werden – der Patriarch versorgte den Aufständischen mit Informationen und versprach, die Stadtbevölkerung Konstantinopels hinter sich zu scharen. Er erwartet sich aber auch Gegenleistungen. Information und Desinformation zählten in Byzanz zu konstanten Ingredienzen politischen Handelns.[59]

I, 15–29 (n. 2). Älter und überholt *O. Jurewicz*, Andronikos I. Komnenos, Amsterdam 1970, 84–96 (Der Kampf um die Alleinherrschaft).

[55] Nicetae Choniatae historia, ed. *van Dieten*, 255, 27–35.

[56] Nicetae Choniatae historia, ed. *van Dieten*, 256, 45–47.

[57] Vgl. dazu grundlegend *Koutrakou*, La propagande impériale 321–327 (n. 8).

[58] Nicholas I Patriarch of Constantinople, Miscellaneous Writings. Greek Text and English Translation by *L. G. Westerink* (DOT IX), Washington, D.C. 1981, Nr. 193: Δοὺξ ἐνδοξότατε καὶ μεγαλοπρεπέστατε, μελλαύγουστε Ἀνδρόνικε, παρεγγυῶμαι καὶ παραινῶ σοι μὴ προέσθαι ἑαυτὸν μηδ’ ὑποκαταβληθῆναι τοῖς ἀπὸ τοῦ βασιλέως μηδὲ καταπιστεῦσαι τοῖς ἐξιοῦσι πρός σε. Ψευδῆ γὰρ ἅπαντα καὶ ἕωλα τὰ δηλούμενα καὶ γραφόμενα· ὁ γὰρ Σατανώνυμος ἀκμὴν κατὰ σοῦ διαπρίεται Σαμωνᾶς. Μεῖνον τοίνυν προσκαρτερῶν καὶ ἐνδυναμούμενος καὶ κατὰ τοὔνομα καὶ τὴν πρᾶξιν ἐπιδεικνύμενος, καὶ ἡ πόλις ταχέως διὰ τῶν ἡμῶν παραινέσεων ἐπιζητήσει σε. Μὴ ἐπιλάθῃ δὲ τῆς ἡμῶν ταπεινώσεως κατευοδούμενος. Ἔρρωσο (Übersetzung M. G.). Der Herausgeber urteilt über dieses Schriftstück: “The letter is either incredibly prudent or deliberately incriminating”. Zur Person des Andronikos *D. I. Polemis*, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography (University of London historical studies 22), London 1968. Vgl. *P. Karlin-Hayter*, The Revolt of Andronicus Ducas, ByzSlav 27 (1966) 23—25 (*dies.*, Studies in Byzantine political history. Sources and controversies [Collected studies series ; 141], London 1981, Nr. VI).

[59] *J. Shepard*, Imperial Information and Ignorance: A Discrepancy, ByzSlav 56 (1995) 107–116, 114.

Auffällig ist dabei, dass Nikolaos Mystikos nach seiner Wiedereinsetzung im Jahre 913 gute Kontakte zu dieser Familie hatte und abermals einen Angehörigen dieser Familie protegierte – Konstantinos Dukas.[60]

Brenzlig würde man die Vorgänge beschreiben, die die ersten Jahre der Regierungszeit Manuels I. Komnenos prägten. Der Herrschaftsantritt Manuels wurde schon angesprochen, in der Folgezeit hatte der Kaiser auch mit Spannungen und Auseinandersetzungen in der Kirche zu tun. Kosmas II. Attikos (aus Ägina) löste Michael Oxeites als Patriarch im Jahre 1146 ab. Kosmas war Diakon an der Hagia Sophia gewesen und genoß hohe Anerkennung, da er sich als besonders wohltätig gegenüber Armen erwies, entsprach also dem geschätzten Ideal der Philanthropie wie dies auch im Strategikon des Kekaumenos bei den Empfehlungen für weltliche Würdenträger und Machthaber zu finden ist. Dort werden auch Ratschläge für angehende Patriarchen gegeben: „Wenn auf dich die Wahl zum Patriarchen fällt, so wage es erst recht nicht, das Steuer der heiligen Kirche Gottes in die Hand zu nehmen, ohne daß sich dir Gott vorher gezeigt hat. Wirst du dann Patriarch, dann werde nicht großspurig, laß dich nicht von Speerträgern eskortieren und scheffle nicht Geld auf; kümmere dich nicht um Gold und Silber und kostspielige Schmausereien, vielmehr soll deine Sorge der Ernährung der Waisen und Witwen gelten, den Krankenhäusern, der Befreiung der kriegsgefangenen, dem Frieden und der Hilfe für Schwache, nicht aber der Anhäufung von Häusern und Grundstücken und der Beraubung deines Nächsten, wobei du dir dann vormachst: Ich tue das nicht für mich und meine Familie, sondern für Gott und meine Kirche."[61]

Niketas Choniates berichtet „Deshalb wurde Kosmas von allen ehrfürchtig verehrt. Der Sebastokrator Isaakios <Manuels älterer Bruder> erwies ihm beinahe göttliche Ehren. Was der Patriarch sagte, das war für ihn gottwohlgefällig, und ein Gebot; was der Patriarch aber untersagte, das, glaubte Isaakios, sei auch Gott verhasst und müsse gemieden werden. Ein damals bestehender Klüngel von hohen Priestern, Widersachern der Tugend und Feinden des heiligsten Patriarchen, verleumdete Kosmas beim Kaiser. Kosmas wolle, behaupteten sie, dem Sebastokrator Isaakios die Kaiserwürde zuschanzen. Die öffentlichen Besuche des Sebastokrators im Patriarchenpalast nannten sie Schleichwege eines Verschwörers, und wenn der Sebastokrator mit dem Patriarchen sprach, nannten sie das eine geheime Verabredung, selbst wenn das Gespräch im hellen Sonnenlicht und nicht in einem versteckten Winkel stattfand." [62]

---

[60] Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters. Greek Text and English Translation, edd. *R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink* (CFHB VI = Dumbarton Oaks Texts 2), Washington, D.C. 1973, XVI–XVII (mit den Nachrichten in der Vita Euthymii). Vgl. *Dagron*, Emperor and Priest, 108–109 (n. 3).

[61] *M. D. Spadaro*, Cecaumeno. Raccomandazioni e consigli di un galantuomo (Στρατηγικόν). Testo critico, traduzione e note (Hellenica. Testi e strumenti di letteratura greca antica, medievale e umanistica 2), Alessandria 1998; § 123 (170, 22–33); Εἰς πατριαρχικὸν θρόνον ἐὰν προκριθῇς καθεσθῆναι, χωρὶς θείας ὄψεως μὴ τολμήσῃς ἐγχειρισθῆναι τοὺς τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας οἴακας. Τυχὼν δὲ τούτου μὴ γίνου ἔνδοξος ὑπὸ δορυφόρων ὀψικευόμενος καὶ χρήματα σωρευών, χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἐπιμελούμενος καὶ δείπνων πολυτελῶν, ἀλλ' ἔστω ἡ ἐπιμέλειά σου εἰς τὸ ὀρφανοτροφεῖν καὶ χήρας τρέφειν καὶ εἰς νοσοκομεῖα καὶ ἀνάρρυσιν αἰχμαλώτων καὶ εἰς τὸ εἰρηνεύειν καὶ ἀδυνάτων προΐστασθαι. Καὶ μὴ εἰς τὸ συνάπτειν οἰκίαν πρὸς οἰκίαν καὶ ἀγρὸν πρὸς ἀγρὸν ἐγγίζειν καὶ τὰ τοῦ πλησίον ἀφελεῖν, προφασιζόμενος ὡς „οὐ τοῖς παισί μου ταῦτα προσφέρω, ἀλλὰ τῷ Θεῷ καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ μου".

[62] Nicetae Choniatae historia, ed. *van Dieten*, 80, 2–11 (n. 13): Διὰ τοῦτο καὶ παρὰ πᾶσι μὲν ἦν αἰδέσιμος ὁ ἀνήρ, ὁ δὲ σεβαστοκράτωρ Ἰσαάκιος, ὁ τοῦ βασιλέως Μανουὴλ αὐθόμαιμος, μόνον οὐκ

Isaakios *sebastokrator*, der ältere Bruder von Manuel, hatte gehofft, seinem Vater Johannes II. nachzufolgen, doch war Manuel an dessen Sterbebett in Kilikien dazu bestimmt worden. Isaakios hatte in Konstantinopel Unterstützer, Manuel musste handeln und sich rasch mit dem Klerus der Hagia Sophia verständigen, da er dessen Zustimmung benötigte, um letztendlich gekrönt zu werden. Manuel zeigte sich großzügig, die Stelle wurde oben schon zitiert.

Manuel, der noch relativ jung im Amt war, wurde mißtrauisch bzw. ließ sich verleiten, gegen den Patriarchen Kosmas zu operieren. Als Vorwand für die Absetzung wurde seine angebliche Nähe zur bogomilischen Häresie vorgegeben.[63] Gerade unter Manuel gab es mehrere Verfahren gegen diese Strömung.[64]

Am 26. Februar 1147 wurde Kosmas abgesetzt. Man findet im Briefcorpus des Ioannes Tzetzes, der Anhänger des Attikos war, einen Niederschlag dieses Ereignisses: Er versuchte sich bei Manuel für den Angeschwärzten einzusetzen, was aber nichts brachte (Brief 46) – der Brief gibt einen guten Einblick in die Netzwerke des konstantinopolitanischen Klerus. Tzetzes weist den Kaiser auf seine Verantwortungen gegenüber dem Patriarchen hin. Ein Patriarch sei nicht durch Autorität des Kaisers bestimmt, sondern es müsse die Meinung von Senat und Synode beachtet werden.[65]

Der Patriarch als Vermittler

Eine Rolle, die dem Patriarchen zukommen konnte und die auch das Ansehen seiner Stellung zeigt, war die des Vermittlers.[66] Der Vermittler kann als einfacher Fürsprecher, als ein Bittsteller oder als eine Person auftreten, die sich märtyrergleich für eine Sache einsetzt. Er kann sich als Friedensstifter profilieren[67] und auf eigene Initiative und kraft seiner Autorität einen Ausgleich schaffen.[68]

ἐπέθυεν ὡς θεῷ, ἐκεῖνο θεοφιλὲς καὶ πρακτέον οἰόμενος, ὅπερ ἦν ὁ πατριάρχης ὑποτιθέμενος, κἀκεῖνο αὖθις θεομισὲς καὶ ἀπόμωτον, οὑτοσὶ ἀπηγόρευεν. ἡ γοῦν φατρία τῶν τότε ἀντιδόξων τῆς ἀρετῆς ἀρχιερέων καὶ τοῦ ἐργάτου ταύτης ἀντίθετος μοῖρα ἐνδιαβάλλουσι τὸν ἄνδρα τῷ βασιλεῖ ὡς τῷ ἀδελφῷ Ἰσαακίῳ τὴν βασιλείαν μνώμενον, λαθραίας τὰς προόπτους εἰς τὸν ἱερὸν ἀρχεῖον ἀνόδους τοῦ σεβαστοκράτορος ὀνομάζοντες καὶ κρυφιώδεις συσκευὰς τὰ οὐκ ἐν μυχῷ γῆς καὶ παραβύστῳ ἀλλ' ἐφ' ἡλίῳ συλλαλούμενα μάρτυρι.

[63] *P. Wirth*, Patriarch Kosmas II. Attikos und die Bogomilen, Byzantinische Forschungen 6 (1979) 331–343. Der Gelehrte Ioannes Tzetzes wurde in die Streitigkeiten mithineingezogen, da er Kosmas offen unterstützte , siehe *M. Grünbart*, Prosopographische Beiträge zum Briefcorpus des Ioannes Tzetzes, JÖB 46 (1996) 175–226 und *ders*., Byzantinisches Gelehrtenelend – oder wie meistert man seinen Alltag?, edd. *L. M. Hoffmann – A. Monchizadeh*, Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur (*Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik* 7), Mainz 2005, 413–426.

[64] *Dölger-Wirth*, Regesten 1995, Nr. 1332a (ca.1143) (n. 38).

[65] Ioannis Tzetzae epistulae, ed. *P.A.M. Leone*, Leipzig 1972; 65, 4–10: Δέσποτά μου ἅγιε, τὸ θεῖον κράτος τῆς βασιλείας σου πατριάρχην προχειριζόμενον οὐκ αὐτονομίᾳ βασιλικῇ ὃν ᾑρετίσατο αὐτοβούλως ἐχειροτόνησε, καίτοι γε καὶ τοῦτο πάντως ἐξῆν εἴπερ ἐβούλετο, ἀλλ' ἐκοινώσατο τῇ συγκλήτῳ καὶ τῇ συνόδῳ τὸ βούλημα καὶ τῷ προκεκριμένῳ γνώμῃ πάντων κοινῇ μετὰ τοιαύτης ἀκριβοῦς ἐπικρίσεως τὴν ἱερὰν ταύτην ἀρχὴν ἐνεχείρισεν.

[66] Siehe jetzt *A. Anca*, Der Patriarch als Vermittler, *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen I, 1–13 (n. 1) (zu dem Patriarchen Esaias und seinen Vermittlungsbemühungen zwischen Andronikos III. und Andronikos II.).

[67] Siehe dazu oben Kekaumenos in Fußnote 61.

[68] *H. Kamp*, Friedensstifter und Vermittler im Mittelalter (Symbolische Kommunikation in der Vormoderne), Darmstadt 2001, 188.

Theodosios Boradiotes soll noch einmal auftreten. Dank seines energischen Einsatzes gegenüber Manuel in Fragen der Glaubens und der Nachfolgeregelung hatte er sich Ansehen verschafft. In den folgenden Streitereien um die Nachfolge setzte er auf die Partei, die sich um Maria Komnene, die Tochter Manuels scharte. Diese war mit dem *kaisar* Johannes von Montferrat verehelicht und sie musste sich – nachdem sie zunehmend Gefallen an einer Machtübernahme – mit ihrem Mann in der Hagia Sophia verschanzen. Maria Komnene, die Witwe Manuels, und der *protosebastos* Alexios standen auf der Gegenseite. Die Gegner der im Palast Weilenden bekamen viel Zulauf und auch der Patriarch unterstützte sie tatkräftig, bis zu dem Zeitpunkt, als der offene Bürgerkrieg aus dem Ruder zu laufen drohte und das Ganze als ein heiliger Krieg bezeichnet wurde. Der *kaisar* Johannes und der Patriarch fürchteten, dass die kaiserlichen Streiter stärker und die Kirche einrennen würden. Johannes hielt eine kämpferische Rede, in der er die in der Hagia Sophia Weilenden ermuntert und auffordert zu den Waffen zu greifen, um das ihnen angetane Unrecht zu beseitigen. Man kämpfte einen Tag, es kam zu keiner Entscheidung. Am Abend aktivierte Boradiotes andere Kanäle:

Patriarchat und Palast standen ohnehin in ständigem Kontakt, für den Informationsfluß gab es den *raipherendarios*, gleichsam der Botschafter des Patriarchen, welcher in komnenenzeitlichen Quellen als *palatinos* vorkommt. Theodosios, der ein trainierter Verhandler war, versuchte den Konflikt zu lösen und den Bürgerkrieg mit Worten und diplomatischem Geschick zu stoppen:

‚Der Patriarch schickte an die Mutter des Kaisers (Alexios II.) den sogenannten Palatinos ab, das ist jener seiner Leute, der die Verbindung mit dem Palast aufrechterhält, Fragen den Kaisern zur Beschlussfassung vorlegt und ihren Bescheid überbringt.‘[69]

Ein Vertrag wird ausgehandelt, ein zweites Mal vorgelegt und am nächsten Abend kehrten Maria Tochter und Johannes von Montferrat in den Palast unter Zusicherung von Schutz und unter Eiden in den Kaiserpalast zurück.

Schluss

Der konstantinopolitanische Patriarch konnte sich in das politische Geschehen einbringen, da sich Fragen und Entscheidungen der Macht bis zum Ausgang der Komnenenzeit in der Hauptstadt konzentrierten. Der Einfluß des Patriarchen gründete auf seinen Netzwerken in der kirchlichen Hierarchie und auf seiner Beziehung zur Bevölkerung in Konstantinopel, die nicht nur von einem Usurpator instrumentalisiert werden konnte. Wie in den drei ausgeführten Feldern dargestellt, musste er das Geschick haben, sich nicht zu sehr zu exponieren und mit Bedacht auf sich anbahnende

[69] Nicetae Choniatae historia (wie Anm. 4) 24, 47–50: ... καὶ τοῦ πατριάρχου στείλαντος εἰς τὴν δέσποιναν τὸν ἑαυτοῦ ὑπηρέτην, ὃς ἐκ τοῦ παραβάλλειν εἰς τὰ ἀρχεῖα καὶ διαπορθμεύειν τοῖς βασιλεῦσι τὰ βουλητέα καὶ τὰς ἀποκρίσεις ἐκεῖθεν αὖθις μεταφέρειν παλατῖνος ὠνόμασται ... *F. Grabler*, Abenteurer auf dem Kaiserthron. Die Regierungszeit der Kaiser Alexios II., Andronikos und Isaak Angelos (1180–1195) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates (Byzantinische Geschichtsschreiber VIII), Graz u.a. ²1971, 29. *H.-G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich (Handbuch der Altertumswissenschaft 12, 2, 1 [= Byzantinisches Handbuch 2, 1]), München ²1977, 116; *B. A. Leontaritu*, Ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ ὑπηρεσίες στην πρωιμὴ καὶ μέση βυζαντινὴ περίοδο (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 8), Athen 1996.

Veränderungen im Kaiserpalast reagieren. Zunehmend akkumulierte er Autorität bei der Legitimation, sprich Inauguration, des Herrschers. Bis zum 12. Jahrhundert waren die Machtverhältnisse eindeutig kaiserlich dominiert, danach veränderte sich die Balance zwischen weltlichem und geistlichem Zentrum.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Annae Comnenae Alexias, edd. *D.R. Reinsch – A. Kambylis* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 40/1–2 – Series Berolinensis), Berlin/New York 2001.

Ioannis Tzetzae epistulae, ed. *P.A.M. Leone*, Leipzig 1972.

Heisenberg A., Nikolaos Mesarites. Die Palastrevolution des Johannes Komnenos (Programm des k. alten Gymnasiums zu Würzburg für das Studienjahr 1906/1907), Würzburg 1907.

Grabler F., Abenteurer auf dem Kaiserthron. Die Regierungszeit der Kaiser Alexios II., Andronikos und Isaak Angelos (1180–1195) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates (Byzantinische Geschichtsschreiber VIII), Graz u.a. 1971².

Grabler F., Die Kreuzfahrer erobern Konstantinopel. Die Regierungszeit der Kaiser Alexios Angelos, Isaak Angelos und Alexios Dukas, die Schicksale der Stadt nach der Einnahme, sowie das ‚Buch von den Bildsäulen' (1195–1206) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates. Nikolaos Mesarites, Die Palastrevolution des Johannes Komnenos (Byzantinische Geschichtsschreiber IX), Graz u.a. 1971.

Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters. Greek Text and English Translation, edd. *R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae VI = Dumbarton Oaks Texts 2), Washington, D.C. 1973.

Nicholas I Patriarch of Constantinople, Miscellaneous Writings. Greek Text and English Translation by *L. G. Westerink* (Dumbarton Oaks Texts 9), Washington, D.C. 1981.

Spadaro M. D., Cecaumeno. Raccomandazioni e consigli di un galantuomo (Στρατηγικόν). Testo critico, traduzione e note (Hellenica. Testi e strumenti di letteratura greca antica, medievale e umanistica 2), Alessandria 1998.

Литература – Secondary Works

Anca A., Der Patriarch als Vermittler, *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen I, 1–13.

Angold M., Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081–1261, Cambridge 1995.

Beck H.-G., Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich (Die Kirche in ihrer Geschichte, D 1,1), Göttingen 1980.

Brandes W., Kaiserprophetien und Hochverrat: Apokalyptische Schriften und Kaiservaticinien als Medium antikaiserlicher Propaganda, edd. *W. Brandes – F. Schmieder*, Endzeiten: Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen (Millennium-Studien, 16), Berlin – New York 2008, 157–200.

Cheynet J.-C., Patriarches et empereurs: de l'opposition à la révolte ouverte, edd. *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen II, 1–18.

Dagron G., Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium (Past and Present Publications), Cambridge 2003.

Flaig E., Die Mehrheitsentscheidung. Entstehung und kulturelle Dynamik, Paderborn 2013.

Flusin B., Les cérémonies de l'Exaltation de la Croix à Constantinople au XIe siècle d'après le Dresdensis A 104, in *J. Durand – B. Flusin*, éd., Byzance et les reliques du Christ (Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Monographies 17), Paris 2004, 61–89.

Gay J., Le patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique, Mélanges Charles Diehl, Études sur l'Historie et l'Art de Byzance, Paris 1930, I 91–100.

Glabinas A.A., Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081–1118) περί ιερών σκευών, κειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081–1095) (Byzantina keimena kai meletai 6), Thessalonike 1972 [Ē epi Alexiou Komnēnou (1081–1118) peri ierōn skeuōn, keimēliōn kai agiōn eikonōn eris (1081–1095) (Byzantina keimena kai meletai 6), Thessalonike 1972].

Grünbart M., Prosopographische Beiträge zum Briefcorpus des Ioannes Tzetzes, Jahrbuch der Österreichische Byzantinistik 46 (1996) 175–226.

Grünbart M., Byzantinisches Gelehrtenelend – oder wie meistert man seinen Alltag?, edd. *L. M. Hoffmann – A. Monchizadeh*, Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7), Mainz 2005, 413–426.

Grünbart M., Basileios II. und Bardas Skleros versöhnen sich, Millennium-Jahrbuch 5 (2007) 213–224.

Grünbart M., Der Kaiser weint. Anmerkungen zur imperialen Inszenierung von Emotionen in Byzanz, Frühmittelalterliche Studien 42 (2008) 89–108.

Grünbart M., Die Macht des Historiographen – Andronikos (I.) und sein Bild, Zbornik radova Vizantološkog instituta 48 (2011) 75–85.

Grünbart M., Das Zünglein an der Waage? Zur politischen Funktion des Patriarchen in Byzanz: Der Fall des Theodosios Boradiotes, edd. *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen I, 15–29, 19–21.

Grünbart M. – Rickelt L. – Vučetić M. M., Zwei Sonnen am Goldenen Horn? Kaiserliche und patriarchale Macht im byzantinischen Mittelalter. Akten der Internationalen Tagung vom 3. bis 5. November 2010, Teilband I und II (Byzantinistische Studien und Texte, 3 und 4), Münster 2011–2013.

Jurewicz O., Andronikos I. Komnenos, Amsterdam 1970.

Kamp H., Friedensstifter und Vermittler im Mittelalter (Symbolische Kommunikation in der Vormoderne), Darmstadt 2001.

Karlin-Hayter P., The Revolt of Andronicus Ducas, Byzantinoslavica 27 (1966), 23–25 (*dies.*, Studies in Byzantine Political History. Sources and Controversies [Collected studies series ; 141], London 1981, Nr. VI).

Köpstein H., L'usurpateur byzantin Thomas et les Arabes, Graeco-Arabica 4 (1991) 127–140.

Konstantinides I., Νικόλαος Α' ὁ Μυστικός, Athen 1967 [*Konstantinides I.*, Nikolaos A' o Mystikos, Athen 1967].

Koutrakou N.-C., La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles) (Bibliothèque „Sophie N. Saripolou" 93), Athen 1994.

Leontaritu B.A., Ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ ὑπηρεσίες στην πρωιμὴ καὶ μέση βυζαντινὴ περίοδο (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 8), Athen 1996 [*Leontariou B. A.*, Ekklēsiastika axiōmata kai hypēresies stēn prōimē kai mesē byzantinē periodo (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 8), Athen 1996].

Leppin H. – Schneidmüller B. – Weinfurter S., Kaisertum im ersten Jahrtausend. Wissenschaftlicher Begleitband zur Landesausstellung «Otto der Große und das Römische Reich – Kaisertum von der Antike zum Mittelalter», Regensburg 2012.

Lilie R.-J., Byzanz. Kaiser und Reich (Böhlau-Studien-Bücher), Köln–Wien 1994.

Lilie R.-J., Die Krönung des Kaisers Anastasios I. (491), in: Stephanos. Studia byzantina ac slavica Vladimiro Vavrinek ad annum sexagesimum quintum dedicata, edd. *R. Dostálová, V. Konzal, L. Havlíková*, Prag 1995 (= Byzantinoslavica 56 [1995]), 3–12.

Lilie R.-J. ed., Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit. Germanos I. – Methodios I. (715–847) (Berliner byzantinistische Studien 5), Frankfurt am Main 1999.

Lilie R.-J., Caesaropapismus in Byzanz? Patriarch Polyeuktos und Kaiser Ioannes I. Tzimiskes, edd. *K. Belke – E. Kislinger – A. Külzer – M. Stassinopoulou*, Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag, Wien 2007, 387–398.

Lilie R.-J., Der Kaiser in der Statistik. Subversive Gedanken zur angeblichen Allmacht der byzantinischen Kaiser, *edd. Ch. Stavrakos – A.-K. Wassiliou – M. K. Krikorian*, Hypermachos. Studien zu Byzantinistik, Armenologie und Georgistik. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag, Wiesbaden 2008, 211–234.

Lilie R.-J., Legibus solutus? Kaiser und Patriarch im Konfliktfall, *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen I, 53–64.

Ludwig C., Die Position des Patriarchen in der Politik: Möglichkeiten und Grenzen, *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen II, 55–65.

Macrides R. J., Killing, Asylum and the Law in Byzantium, Speculum 63 (1988) 509–538.

Meier M., Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr. (Hypomnemata 147), Göttingen 2003.

Michel A., Die Kaisermacht in der Ostkirche (843–1204), Darmstadt 1958.

Moos P. von, ‚Öffentlich' und ‚privat' im Mittelalter. Zu einem Problem historischer Begriffsbildung (Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 33), Heidelberg 2004.

Paravicini Bagliani A., Der Leib des Papstes. Eine Theologie der Hinfälligkeit, München 1997.

Polemis D.I., The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography (University of London historical Studies 22), London 1968.

Ricci A., Archaeological Work at the so-called Palace of Bryas: a Ninth century Residence or a Monastic Complex?", 20 Congres International des Etudes Byzantines, Paris 2001, vol. 2, 254.

Schneidmüller B., Die Kaiser des Mittelalters. Von Karl dem Großen bis Maximilian I. (Beck'sche Reihe 2398), München ³2012.

Shepard J., Imperial Information and Ignorance: A Discrepancy, Byzantinoslavica 56 (1995) 107–116.

Stanković V., The Alexios Studites' Patriarchate (1025–1043): A Developmental Stage in Patriarchal Power, Zbornik radova Vizantološkog instituta 39 (2000/2001) 69–87.

Stanković V., The Path Toward Michael Keroularios: The Power, Self-presentation and Propaganda of the Patriarchs of Constantinople in the Late 10th and Early11th Century, *Grünbart – Rickelt – Vučetić*, Zwei Sonnen II, 137–154.

Szidat J., Zur Rolle des Patriarchen von Konstantinopel bei der Erhebung eines Kaisers im 5. u. 6. Jhd., Göttinger Forum für Altertumswissenschaft 16 (2013) 51–61 (http://gfa.gbv.de/dr,gfa,016,2013,a,06.pdf).

Tiftixoglou V., Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit, Byzantinische Zeitschrift 62 (1969) 25–72.

Tinnefeld F. H., Faktoren des Aufstieges zur Patriarchenwürde im späten Byzanz, Jahrbuch der Österreichische Byzantinistik 36 (1986) 89–115.

Tinnefeld F. H., Michael I. Kerullarios, Patriarch von Konstantinopel (1043–1058). Kritische Überlegungen zu einer Biographie, Jahrbuch der Österreichische Byzantinistik 39 (1989) 95–127.

Trampedach K., Kaiserwechsel und Krönungsritual im Konstantinopel des 5.–6. Jahrhunderts, edd. *M. Steinicke – S. Weinfurter*, Investitur- und Krönungsrituale. Herrschaftseinsetzungen im kulturellen Vergleich, Köln – Wien 2005, 275–290.

Treitinger O., Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938 (ND 1969).

Vučetić M.M. , Eskalierende Konflikte. Gewalt byzantinischer Kaiser gegen konstantinopolitanische Patriarchen im achten Jahrhundert*, Grünbart – Rickelt – Vučetić,* Zwei Sonnen I, 177–207.

Walker A., The Emperor and the World. Exotic Elements and the Imagining of Byzantine Imperial Power, Ninth to Thirteenth Century C.E, Cambridge 2012.

Wirth P., Patriarch Kosmas II. Attikos und die Bogomilen, Byzantinische Forschungen 6 (1979) 331–343.

Михаел Гринбарт
(Вестфалски Вилхелмов Универзитет, Минстер)

АСПЕКТИ ПОЛИТИЧКОГ УПЛИВА ПАТРИЈАРАХА
У СРЕДЊОВИЗАНТИЈСКОМ ПЕРИОДУ

Иако је цариградског патријарха постављао цар по својој милости, он је постао значајан политички чинилац у средњовизантијском периоду. Пошто су источне патријаршије биле изгубљене а веза између њих и византијске политике готово у потпуности прекинута, сарадња и затегнутост између световне и духовне власти била је усредређена на Цариград. Патријарх је могао да добије признање и увећа свој утицај услед подршке престоничког становништва. У раду се разматрају три аспекта патријаршијске моћи и власти: 1. одговорност и неизбежност приликом устоличења владара, 2. подршка узурпацијама и политичким ударима, 3. посредовање између политичких супарника.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 911.375:94(497.5)"09"
DOI: 10.2298/ZRVI1350301M

МИОДРАГ МАРКОВИЋ
(Универзитет у Београду – Филозофски факултет)

О ПОКУШАЈИМА УБИЦИРАЊА „НАСЕЉЕНИХ ГРАДОВА" ПОРФИРОГЕНИТОВЕ ПАГАНИЈЕ

ИСТОРИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СПОРНА ПИТАЊА*

У раду је учињен покушај да се ближе одреди место где су се налазила четири насељена града (κάστρα οἰκούμενα) Пaганије, поменута у Порфирогенитовом спису *De administrando imperio*: *Мокрон* (τὸ Μόκρον), *Веруља* (τὸ Βερούλλια), *Осӣрок* (τὸ Ὄστρωκ) и *Славинеца* (ἡ Σλαβίνετζα). Претходно проучивши резултате до којих се у историографији дошло у вези с разматраним питањем, аутор закључује да се *Мокрон* (Макр) вероватно налазио на месту подбиоковског села Макра, а да је *Веруља* (Вруља) идентична с подгорском Вруљом. *Осӣрок* (Острог) је, у складу са општеприхваћеним гледиштем, лоциран у непосредну околину данашњег Заострога, у подножје брда Витера, док се за *Славинецу* (Славинац) претпоставља да се налазила у области Баћинских језера, код градине Сладинац, где су сачувани остаци старе цркве Светог Андреје, мада није искључено да је треба тражити на подручју данашњег Grâца, у коме је према једном опису из 1863. године постојао извор Славињац.

Кључне речи: Паганија, Неретљани, Константин VII Порфирогенит, *De administrando imperio*, насељени градови, τὸ Μόκρον, τὸ Βερούλλια, τὸ Ὄστρωκ, ἡ Σλαβίνετζα, Макар, Вруља, Заострог, Сладинац, Градац.

In this paper there was made an attempt at determining more precisely the location of the four "inhabited cities" (κάστρα οἰκούμενα) of Pagania, mentioned in the *De administrando imperio* of Constantine Porphyrogennetos: *Mokron* (τὸ Μόκρον), *Beroullia* (τὸ Βερούλλια), *Ostrok* (τὸ Ὄστρωκ) и *Slavinetza* (ἡ Σλαβίνετζα). Having considered the results previously established in historiography in connection to the issue, the author concludes that *Mokron* (Makr) was probably situated in the village of Makar beneath

* Рад је написан у оквиру пројекта *Традиција, иновација и иденӣиӣеӣ у визанӣијском свеӣу* (ев. бр. 177032) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Mt. Biokovo, and that *Beroullia* (Vrulja) was identical with Vrulja near Podgora. *Ostrok* (Ostrog), in accordance with generally accepted oppinion, is to be located in the immediate vicinity of today's Zaostrog, at the foot of the Mt. Viter, while, considering *Slavinetza*, it is assumed that it was situated in the region of the Baćina lakes, near the ruins of Sladinac, where are the remnants of the old Church of St Andrew, although the possibility that it should be searched for in the area of today's Gradac, near the Slavinjac spring, mentioned in a description of Gradac from 1863, should not be excluded.

Keywords: Pagania, Arentani, Constantine VII Porphyrogennetos, *De administrando imperio*, inhabited cities, τὸ Μόκρον, τὸ Βερούλλια, τὸ Ὄστρωκ, ἡ Σλαβίνετζα, Makar, Vrulja, Zaostrog, Sladinac, Gradac.

У тридесет шестој глави чувеног списа о народима, насталог средином X века заслугом цара Константина VII Порфирогенита, с циљем да се његовом сину и наследнику на престолу олакша вођење државе Ромеја,[1] поменута су, поред осталог, четири насељена града (*κάστρα οἰκούμενα*) на територији Паганије, то јест кнежевине Неретљана: *Мокрон* (*τὸ Μόκρον*), *Веруља* (*τὸ Βερούλλια*), *Осшрок* (*τὸ Ὄστρωκ*) и *Славинеца* (*ἡ Σλαβίνετζα*).[2] Питање њиховог убицирања још је актуелно у науци, иако напори да се оно реши трају готово двеста педесет година. Први је покушао да установи где су се налазила поменута неретљанска насеља млетачки природњак и филолог Алберто Фортис у спису *Пуш йо Далмацији*, објављеном 1774. године.[3] Шест деценија касније питање је ушло и у научну историографију захваљујући Павлу Шафарику.[4] Од тада су се многобројни аутори, најчешће историчари, освртали на њега, с тим што су поједини само понављали Фортисова и Шафарикова гледишта, док су други та гледишта допуњавали или кориговали.[5]

[1] О том спису в. Византијски извори за историју народа Југославије, II, ed. *Б. Ферјанчић*, Београд 1959, 1–7 (са старијом литературом); *R. J. H. Jenkins*, in: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, transl. *R. J. H. Jenkins*, Washington 1967, 11–14; *P. A. Yannopoulos*, Histoire et légende chez Constantin VII, Byzantion 57 (1987) 158–166; *Г. Г. Литаврин*, in: Константин Багрянородный. Об управлении империей, ed. *Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев*, Москва 1989, 17–30; *A. Kazhdan*, De administrando imperio, in: The Oxford dictionary of Byzantium, 1, New York – Oxford 1991, 593; *I. Ševčenko*, Re-reading Constantine Porphyrogenitus, in: Byzantine diplomacy, ed. *J. Shepard*, *S. Franklin*, Aldershot 1992, 167–195.

[2] Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Moravcsik*, 164. Транслитерација наведених топонима изведена је у складу с њиховим изговором у средњегрчком језику, cf. Византијски извори, II, 65 (*Ферјанчић*); *N. Klaić*, Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, Zagreb 1972, 44. О употреби и значењу речи *κάστρον* у Порфирогенитовом спису в. *M. Lončar*, *T. Serreqi*, *Kastron* i *polis* u Porfirogenetovu *De administrando imperio*, Folia onomastica croatica 17 (2008) 111–117. Закључак Т. Живковића да израз *κάστρα οἰκούμενα* означава градове са црквеном организацијом („у које се уселио Дух Божији"), тј. само главна црквена средишта, из више разлога није прихватљив, уп. *T. Živković*, Constantine Porphyrogenitus' kastra oikumena in the Southern Slavs Principalities, Историјски часопис 57 (2008) 9–28.

[3] *A. Fortis*, Viaggio in Dalmazia, 2, Venezia 1774, 100, 108, 131, 141, 142.

[4] *P. J. Šafařik*, Slowanské starožitnosti, Praha 1837, 656 (= *P. J. Schafarik*, Slawische Alterthümer, II, Leipzig 1844, 267).

[5] Овде наводимо само студије у којима је учињен осврт на положај сва четири неретљанска града: *F. Rački*, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagreb 1877, 414–415; *M. Glavinić*, Antichità in Macarsca e nel suo Litorale, Bullettino di archeologia e storia dalmata I (1878) 184; *C. J. Jireček*, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Historisch-geographische Studien, Prag 1879, 28; *С. Новаковић*, Српске области X и XII века (пре владе Немањине), Гласник СУД 48 (1880) 48, 52, 55–58; *V. Klaić*, Zemljopis zemalja u kojih

Мокрон (изворно вероватно [illegible]) без изузетка је довођен у везу са ужим подручјем Макарске, а његово ближе лоцирање често је зависило од одређивања положаја који је у касној антици имао град Мукурум (*Muccurum*). Сматра се да је неретљанска насеобина преузела место тог старог града. Он се најчешће лоцира унутар граница данашње Макарске – на полуострво Свети Петар и његову непосредну околину,[6] али постоје и мишљења да га треба сместити у оближње подбиоковско село Макар (карта 1).[7] Порфирогенитов *Мокрон* први је с Макарском поистоветио Фортис, претпоставивши да назив града потиче од речи *мокар*, која, по њему, сасвим одговара месту на којем се Макарска налази јер га „квасе непресушни потоци“.[8] У многим студијама публикованим током XIX и XX века прихваћена је убикација коју је предложио млетачки писац.[9] Знатан број истраживача сматрао је ипак да се неретљански *кастрон* налазио мало даље од мора, у подбиоковском селу сличног имена. При томе је обично изостављана било каква аргументација.[10] Као једини изузетак могло би се на-

obitavaju Hrvati, I, Zagreb 1880, 168–170; *S. Zlatović*, Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, Starohrvatska prosvjeta III/2 (1897) 63; *F. Šišić*, Povijest Hrvata u doba narodnih vladara, I, Zagreb 1925, 451–452; *M. Barada*, Topografija Porfirogenitove Paganije, Starohrvatska prosvjeta 2 (1928) 39, 53; Византијски извори, II, 35, н. 110, 65, н. 236 (*Ферјанчић*); *F. Dvornik*, in: Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio, vol. II. Commentary, ed. *R. J. H. Jenkins*, London 1962, 123, 142; *N. Klaić*, Izvori, 44; Константин Багрянородный, 387 н. 3 (*О. В. Иванова*); Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die *De administrando imperio* genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos, ed. *K. Belke*, *P. Soustal*, Wien 1995, 183; *С. М. Ћирковић*, „Насељени градови“ Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација, ЗРВИ 37 (1998) 16–17; *A. Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos, ЗРВИ 38 (1999–2000) 99, 107, 114–116; *I. Goldstein*, Naseljeni gradovi Porfirogenetove Paganije (De administrando imperio 36/14–15), in: Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara, ur. *N. Budak*, Zagreb 2005, 39–50; *Živković*, Porphyrogenitus' kastra, 13, n. 37; *M. Tomasović*, Arheološke sugestije za ubikaciju gradova iz 36. poglavlja Porfirogenetova *De administrando imperio*, Starohrvatska prosvjeta 36 (2009) 294–311; *idem*, Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografji u Makarskom primorju, in: Zbornik. Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština, 1, ur. *T. Šeparović, N. Uroda*, Split 2010, 210–212, 218–220. За студије о појединим градовима в. supra.

[6] В. нпр. *M. Tomasović*, 8000 godina života na prostoru Makarske, Makarska 2004, 46–48; *J. Vučić*, Ecclesia Naronitana / Prostor i granice, Vjesnik za arheologiju i povjest dalmatinsku 98 (2005) 161, 164; *A. Škegro*, Mukurska biskupija (*Ecclesia Muccuritana*), Povijesni prilozi 34 (2008) 15–16; *Tomasović*, Arheološke sugestije, 299–300.

[7] *J. Medini*, Makarsko primorje u antici, Makarski zbornik 1 (1970) 31–33; *K. Jurišić*, Nazivi naselja Makarskog primorja, Makarski zbornik 1 (1970) 94–95; *M. Marković*, Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske, Zagreb 2004, 118. За још неке радове у којима се износи наведено гледиште в. *Škegro*, Mukurska biskupija, 15, n. 29.

[8] *Fortis*, Viaggio in Dalmazia, 2, 108; A. Fortis. Put po Dalmaciji, ed. *J. Bratulić*, Zagreb 1984, 213–214.

[9] В. нпр. *Šafařik*, Slowanské starožitnosti, 656; *Rački*, Documenta, 414, n. 48; *Glavinić*, Antichità, I, 184; *Jireček*, Handelsstrassen, 28; *Новаковић*, Српске области, 52, 55; *Zlatović*, Topografičke crtice, 63; *Šišić*, Povijest, I, 452, n. 59; Византијски извори, II, 35 (*Ферјанчић*); *N. Klaić*, Izvori, 44, n. 4; Константин Багрянородный, 387 n. 3 (*Иванова*); Die Byzantiner und ihre Nachbarn, 183; *Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut, 99.

[10] В. нпр. *F. Rački*, Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni opseg i narod, Rad JAZU 56 (1881) 68, 84; *Barada*, Topografija, 39, 53; *J. Равлић*, Макарска и њено приморје, Сплит 1934, 62, 160, н. 17; *M. Vego*, Naselja bosanske srednjovekovne države, Sarajevo 1957, 152; *B. Rupčić*, Ubikacija Vrulje, stare, dosad nepoznate župe kod Ljubuškoga, Radovi JAZU 322 (1961) 267–268, 271, 280; *Dvornik*, in: Constantine Porphyrogenitus, 123, 142; *G. Novak*, Makar, in: Pomorska enciklopedija, 4, ur. *V. Brajković*, Zagreb 1978, 466.

Карта 1. Макарска и околина

вести мишљење Симе Ћирковића. Он је своје опредељење заснивао на податку о положају тврђаве (*forteza a Machar*) коју су средином XV столећа на месту ранијег утврђења градили Качићи уз сагласност Венеције.[11] Макар би заиста имао предност у односу на Макарску ако би се о значају два насеља судило на основу извора из епохе позног средњег века.[12] И његово име ближе је називу града који се помиње у Порфирогенитовом спису. И поред тога, *Мокрон* се и у новије време најчешће повезује с најужим језгром града под Биоковом, то јест с подручјем око полуострва Светог Петра.[13] Такво лоцирање неретљанског града има, међутим, слабост у чињеници да на подручју данашње Макарске нема ар-

[11] *Ћирковић*, „Насељени градови", 16. Уп. и *С. Ћирковић*, Народ Качића Јована Кинама, ЗРВИ 32 (1993) 30.

[12] Cf. *Jurišić*, Nazivi, 94–97.

[13] *Tomasović*, Arheološke sugestije, 298–300; *idem*, Prilozi, 210–211. Уп. и *Goldstein*, Naseljeni gradovi, 41; *Živković*, Porphyrogenitus' kastra, 13, n. 37.

хеолошких налаза из раног средњег века.[14] Не постоје ни писани извори који би сведочили о томе да је она у време Неретљана представљала значајније насеље. Опредељивање за једну или другу убикацију *Мокрона* треба, стога, сматрати недовољно поузданим све док не буду била спроведена опсежна археолошка истраживања оба предложена локалитета.

Веруља (изворно вероватно vgrau]) најчешће је смештана у област Брела, северозападно од Макарске, али је било знатних разлика у погледу њеног ужег лоцирања. Алберто Фортис и, за њим, Павле Шафарик, као и многи други истраживачи, повезивали су је с топонимом Вруља.[15] То је морска увала која се налази на средокраћи између Омиша и Макарске, код превоја Дубци, недалеко од Доњих и Горњих Брела (карта 2).[16] Обала уз њу, међутим, веома је стрма и непогодна за насеобину (отуда назив *Пусӣа Вруља*),[17] па је недавно Иво Голдштајн с правом закључио да *Верују* треба тражити на другом месту. Сам је лоцирао тај неретљански град неколико километара јужније, у северозападни део Доњих Брела, у засеелак Зелићи, на место на којем се налазе црква Светог Стефана и локално гробље.[18] У прилог таквој убикацији изнео је аргументе засноване на археолошким налазима и топографским истраживањима. Представљени доказни материјал највећим се делом односи на античко и касноантичко доба, као и на позни средњи век, са изузетком фрагмената керамике нађених на гробљу код цркве Светог Стефана, оквирно датованих у време између X и XII века. У другом делу аргументације истакнути су одбрамбени потенцијали локалитета, који је издигнут око педесет метара изнад мора, затим близина двеју увала (Стомарице и Луке), погодних да послуже као пристаништа, и добар стратешки положај, који омогућује одличну контролу над околним акваторијем.[19] Голдштајн у вези с предложеном убикацијом наводи и претпоставку да се данас непостојећи засеелак Вруља, који је забележен у попису становништва Доњих Брела из 1880. године, такође налазио у северозападном делу Доњих Брела, „poviše ili sjeverozapadno“ од увале Лука.[20] Вредност већине Голдштајнових аргумената, посебно оних који се ослањају на археолошку грађу, убедљиво је оспорио Маринко Томасовић. Он је указао и на чињеницу да простор око цркве Светог Стефана нема градинских односно одбрамбених вредности.[21] Према

[14] *Tomasović*, Arheološke sugestije, 299.

[15] *Fortis*, Viaggio in Dalmazia, 2, 100, 131; *Šafařik*, Slowanské starožitnosti, 656; *Rački*, Documenta, 415, n. 82; *Glavinić*, Antichità, I, 184; *Jireček*, Handelsstrassen, 28; *Новаковић*, Српске области, 56; *Šišić*, Povijest, I, 452, n. 60; Византијски извори, II, 62 (*Ферјанчић*); *Dvornik*, in: Constantine Porphyrogenitus, 142; *N. Klaić*, Izvori, 44, n. 5; Константин Багрянородный, 387 n. 3 (*Иванова*); Die Byzantiner und ihre Nachbarn, 183; *Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut, 107. За сажет преглед мишљења о положају „Веруље“ в. *M. Ivanac*, Ubikacija Porfirogenetove Berulie, Vrela Brela III/2–3 (Brela 1996) 15–19.

[16] Већ две деценије Доња Брела званично се називају Брела, али у овом раду користимо стари назив места како би се избегле могуће недоумице.

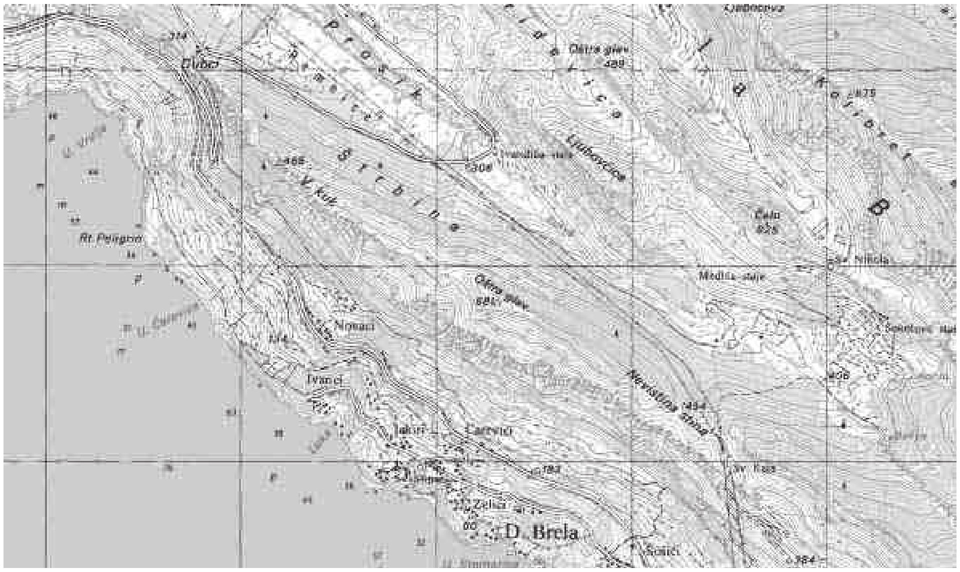
[17] *Rupčić*, Ubikacija Vrulje, 268–269; *M. Stojković*, Gdje se nalazila Porfirogenetova „Vrulja“?, Historijski zbornik 16 (1963) 375.

[18] *Goldstein*, Naseljeni gradovi, 41, 46–50; *idem*, Topografija Porfirogenitove Paganije – doktorat Mihe Barade, Povijesni prilozi 41 (2011) 12–14.

[19] *Goldstein*, Naseljeni gradovi, 49–50.

[20] *Goldstein*, op. cit., 47–48.

[21] *Tomasović*, Arheološke sugestije, 302–304; *idem*, Prilozi, 211–212.

Карта 2. Доња и Горња Брела

Томасовићевом гледишту, ослоњеном првенствено на проучавање топографије одговарајућих делова Макарског приморја, неретљанска *Верућа* налазила се прилично далеко од мора – на каменитој падини једног од западних гребена Биокова, у сада ненасељеном делу Горњих Брела, близу старе црквице Светог Николе (карта 2).[22] И у вези са таквом убикацијом, коју је без детаљнијег образложења предлагао још Михо Барада у чувеној студији о топографији Паганије,[23] могу се изнети озбиљни приговори.[24] Ни уз цркву Светог Николе ни у њеној околини нису нађени археолошки остаци који би сведочили о постојању насеобине у раном средњем веку,[25] а треба имати у виду и чињеницу да је то ме-

[22] *Tomasović*, Arheološke sugestije, 305–307 (са експлицитном тврдњом да би се „položaj utvrde Berulije morao pretpostavljati na pojasu od gradine Sv. Nikole do jugoistočnijeg zaseoka Sokoli“, с тим што би се на месту цркве налазила „tek jedna isturenija promatračnica“ поменуте утврде); *idem*, Prilozi, 211–212.

[23] *Barada*, Topografija, 53 („Vrulja su današnja Gornja Brela, jer upravo tu u polju kod sv. Nikole ima mnogo vrela“); уп. и *Jurišić*, Nazivi, 84–85. По Томасовићевом мишљењу, Барада није изричито убицирао *Верућу* код цркве Светог Николе (*Tomasović*, Arheološke sugestije, 301). Ипак, из цитиране реченице угледног историчара проистиче управо такав закључак о његовој убикацији неретљанског града. У свом сумарном осврту на то питање он, без сумње, није поменуо цркву Светог Николе само да би етимолошки протумачио назив Горњих Брела; на подручју села постоје и друга врела, а не једино она која се налазе у пољу код цркве.

[24] За неке аргументе против лоцирања *Веруће* код цркве Светог Николе у Горњим Брелима в. *Goldstein*, Naseljeni gradovi, 46–49; *idem*, Topografija, 12–14.

[25] Најранији познати археолошки налази везани су управо за цркву, саграђену крајем XIV или почетком XV века, односно на гробље поред ње, в. *Tomasović*, Arheološke sugestije, 306–307 (с напоменом да на простору у широј околини цркве нису предузимана археолошка истраживања). О цркви Светог Николе и поменутом гробљу в. и *M. Tomasović*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju, Makarska 2007, 21–22, 81–83; *I. Alduk*, *M. Tomasović*, Sakralna arhitektura i ostali kulturno-povijesni spomenici na području Biokova, in: Biokovo, ur. *R. Ozimec*, Zagreb 2008, 157 и сл. на стр. 163.

сто, у односу на насељене градове кнежевине Неретљана чији је положај поуздано утврђен, знатно удаљеније од морске обале. Као што је познато, у тридесетој глави списа о народима наводи се да је Паганија имала три жупаније – *Расшоцу*, *Мокрос* и *Дален* – при чему су прве две лежале близу мора и имале лађе, док се трећа налазила далеко од мора и њени становници живели су од обрађивања земље.[26] Уколико је *Βερούλλια*, како се обично сматра, припадала жупанији *Мокрос* (Макар),[27] онда је мало вероватно да је била без визуелне комуникације с најближим пристаништима и, што је још важније, без могућности да им се једноставно и брзо приступи.[28] Чак и у ери најмодернијих технологија не би било рационално да се станује у тзв. Забрду, код цркве Светог Николе, а живи од мора. Уосталом, у околини те цркве не постоји одговарајући топоним или

[26] Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 144 („τρεῖς ἔχουσα ζουπανίας, τὴν Ῥάστωτζαν καὶ τὸν Μοκρὸν καὶ τοῦ Δαλέν“). О аутору и времену настанка 30. главе, за коју се верује да је написана нешто касније од осталих делова списа, највероватније између новембра 959. и маја 973. године, в. *Б. Ферјанчић*, Структура 30. главе списа *De administrando imperio*, ЗРВИ 18 (1978) 67–80; *N. Klaić*, Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu *De administrando imperio* cara Konstantina VII. Porfirogeneta, Starohrvatska prosvjeta 15 (1985) 31–60; *M. Ančić*, Zamišljanje tradicije. Vrijeme i okolnosti postanka 30. glave djela *De administrando imperio*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 42 (2010) 146–147 (аутор доводи у везу настанак поменуте главе списа о народима с крунисањем хрватског краља Држислава).

[27] У науци не постоји сагласност у вези са територијама које су заузимале жупе Паганије. За најважнија мишљења в. *Barada*, Topografija, 39–54; *Šišić*, Povijest, 451; *Равлић*, Макарска, 62; *Rupčić*, Ubikacija Vrulje, 265–283; Византијски извори, II, 35, н. 110 (*Ферјанчић*); *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1975², 219–220; Ћирковић, „Насељени градови“, 17; *V. Sokol*, Gdje se nalazila Porfirogenetova Paganija i granica sa Zahumljem, in: Hum i Hercegovina kroz povijest, I, ed. *I. Lučić*, Zagreb 2011, 198–203 и Prilog 1. Имајући у виду расположиве изворе и аргументацију коју наводе цитирани аутори, смело би се закључити да је жупа *Мокрон* заузимала северозападни и средишњи, а жупа *Расшоца* југоисточни део Макарског приморја, с тим што се њихове међусобне границе, као и границе са жупом *Дален*, не могу прецизно одредити. Средиште прве жупе било би око места Макра, а друге у подручју поља Растоке (источно од Вргорца) или код ушћа Неретве, где такође постоји топоним Растока (између села Роготин и Комин). Жупанија *Дален* би се налазила негде у залеђу поменутих жупанија, са средиштем у подручју данашњег села Доле (десетак километара северно од Вргорца), с тим што би на северу била омеђена реком Тихаљином и јужним границама хрватске жупаније Имоте, док би на западу ишла све до Врбан-поља код Задварја, тј. до почетка доњег тока реке Цетине. Могуће је, такође, да се та жупанија налазила северозападно од жупаније *Мокрон*, заузимајући невелику територију између Омишке Динаре и доњег тока Цетине, која би се на истоку простирала до увале Вруље, Горњих Брела и Задварја. У том случају границе области *Далена* поклапале би се у великој мери с границама „парохије Дол“, која се помиње у једном црквеном акту из 1185. године као област под јурисдикцијом сплитског надбискупа. Изузетак би био Омиш, иако је он, по Барадином мишљењу, био средиште поменуте парохије (*Barada*, op. cit., 42–53). По свему судећи, град на ушћу Цетине средином X века још увек није био у оквирима кнежевине Неретљана јер га Порфирогенит не помиње међу њеним насељеним градовима, а, осим тога, аутор 30. главе списа о народима наводи, као што је већ поменуто, да жупанија *Дален* није била близу мора.

[28] М. Томасовић (*Tomasović*, Arheološke sugestije, 305–306) помало претерано истиче осматрачке вредности градине код цркве Светог Николе, као и неких других градинских тачака на узвишењима у широј околини поменуте цркве. При томе допушта могућност да се Порфирогенитов израз *насељени град* тумачи као „sustav i međuodnos dvaju utvrđenih položaja“, што је тешко прихватљиво. Осматрачке вредности поменутих градина нису спорне, али не постоје никакви докази да је тај чинилац имао пресудну или врло битну улогу приликом оснивања *насељених градова* Неретљана. Сам Томасовић (op. cit., 300) закључује поводом питања убикације *Мокрона* и *Славинеце*, које лоцира у приобалне градине Макарске и Граца, да се „sadržaji i značenje utvrda uz more teško nadomještaju prostorom u zaleđu“. Та констатација свакако је сасвим одговарајућа за кршевити терен око цркве Светог Николе, који од мора раздвајају тешко проходни облици биоковског и подбиоковског рељефа (cf. *Tomasović*, op. cit., sl. 6).

микротопоним који би локалитет довео у везу с Порфирогенитовом *Верул\u0459ом*. Црква се, истина, налази на подручју Горњих Брела, али нема чврсте основе да се назив неретљанског кастрона који наводи Порфирогенит (*Βερούλλια*) доведе у непосредну везу с топонимом Брела. На такав закључак упућују анализе морфолошке адаптације српскохрватских речи и имена у спису о народима које је спровео Александар Лома. Према његовом мишљењу, највероватнији изворни облик поменутог Порфирогенитовог топонима јесте *Vьrul'a*.[29] Против лоцирања *Веруље* у Брела, Горња или Доња, говорио би и редослед набрајања четири неретљанска насељена града у спису о народима. Ту се *Βερούλλια* помиње на другом месту, после *Мокрона*, а пре *Ос\u0305ирока*, што би – под претпоставком да су градови Паганије у делу цара писца наведени редом по којем су размештени дуж јадранске обале (карта 3) – значило да се налазила између Макарске и Заострога (у чије се подручје убицира *Ос\u0305ирок*). Поменута претпоставка је прихватљива јер се на другом месту у спису о народима јадрански градови наводе на одговарајући начин, по размештају дуж обале, с тим што ређање почиње од југозапада.[30] Стога се у разматрање мора узети и податак да између Макарске и Заострога постоји насеље чији назив одговара Порфирогенитовој *Веруљи*. Реч је о засеоку Врула код Подгоре (карта 4).[31] Слависта Маријан Стојковић, који је, уз доста опреза, помишљао да управо то место треба идентификовати са старим неретљанским градом,[32] наводи да је оно у XVII веку било један од четири дела Подгоре, уз Мариновиће, Сриду Села и Горњу Мâлу, и да је при томе имало посебан статус.[33] Наиме, тада је једино Врула, поред заједничког сеоског кнеза или војводе, повремено имала и свог кнеза или војводу и једина се она у жупним матичним књигама помиње као засебно место.[34] Такав статус вероватно је добила због своје старине или величине. О некадашњим границама подгорских насеља нема прецизних података, али би се смело закључити да је Врула заузимала већи простор од онога који заузима данас. Могуће је да

[29] *Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut, 107.

[30] Реч је о пасусу 29. главе, где се наводе градови које држе Романи на јадранској обали (Котор, Рагуза, Сплит, Трогир и Задар), в. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 124. Редослед набрајања паганских градова у Порфирогенитовом спису узимају у обзир код њихове убикације И. Голдштајн (*Goldstein*, Naseljeni gradovi, 41, 43) и В. Сокол (*Sokol*, Gdje se nalazila Porfirogenetova Paganija, 199, 207). У вези са истим питањем чини се занимљивом недавно изнета претпоставка по којој су у изради списа о народима коришћене географске карте в. *Б. Новаковић*, Карта као извор за поглавља 29–36 списа De administrando imperio, Иницијал 1 (Београд 2013) 33–47.

[31] За тај заселак в. *A. Maschek*, Geographisch-statistisches Repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien auf Grund amtlicher Daten, Zara 1888, 69; *M. Korenčić*, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971, Zagreb 1979, 402.

[32] *Stojković*, Gdje se nalazila Porfirogenetova „Vrulja", 375–376. М. Томасовић (*Tomasović*, Arheološke sugestije, 302, н. 60) тачно запажа да се Стојковић не „određuje izrijekom" у вези са убицирањем *Веруље* у подручје Подгоре, али, и поред тога, нема никакве сумње да овај у свом тексту објављеном у *Historijskom zborniku* сугерише како је управо подгорска Врула место на којем се налазила Порфирогенитова „Врула".

[33] *M. Stojković*, Podgora u XVII stoljeću, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena XXIX/1 (1933) 100. Уп. и *K. Mucić*, Podgora od 7. do početka 18. stoljeća, in: *A. Kunac*, *K. Mucić*, *M. Tomasović*, Arheološka slika Podgore, Makarska 2006, 98.

[34] Извори из друге половине XVII века помињу врулског кнеза Николу Ливића (око 1652) и врулског војводу Ивана Томасовића (1673), в. *Stojković*, Podgora, 100, 110.

Карта 3. Макарско приморје (према Ј. Равлићу)

се на западу протезала до рта Текла, јер постоји традиција да је истоимена црква на том рту, која се први пут помиње 1626. године, грађена заслугом становника Вруље.[35] На истоку се, изгледа, ширила све до увале Клокун, будући да се и данас узани појас између те увале и биоковских врлети назива Врујско (Врујски).[36] На северу се граничила са Сридом Села и Горњом Мâлом, док је на југу њена граница била одређена морском обалом. Уколико је подгорска Врућа заиста наследила положај неретљанске *Веруље*, остатке тог раносредњовековног „кастрона“ треба најпре тражити на наведеном простору, мада би и одговарајући археолошки налази на преосталом подручју Подгоре били значајни за доношење поузданијих закључака. Нажалост, ниједан део подгорског краја још није археолошки истражен на задовољавајући начин. До сада изведена теренска истраживања указују на континуитет његове насељености од преисторије до касне антике и од позног средњег века надаље.[37] Вреди поменути чињеницу да

[35] Cf. *Mucić*, Podgora, 101–102 (с литературом о цркви Свете Текле).

[36] *Stojković*, Gdje se nalazila Porfirogenetova „Vrulja“, 375; *A. Kunac*, *K. Mucić*, *M. Tomasović*, Topografski pregled arheoloških lokaliteta i naznaka na primorskom dijelu Podgore, in: *Kunac*, *Mucić*, *Tomasović*, Arheološka slika Podgore, 34, 35; *M. Tomasović*, Ostaci iz prapovijesnog i antičkog razdoblja na primorskoj strani Podgore, in: *Kunac*, *Mucić*, *Tomasović*, Arheološka slika Podgore, 43, 58, 83.

[37] *Kunac*, *Mucić*, *Tomasović*, Topografski pregled, 19–42; *Tomasović*, Ostaci, 43–83; *Mucić*, Podgora, 85–108.

Карта 4. Подгора и околина

су на разним локалитетима у оквиру претпостављених граница старе Вруље регистровани налази из римског доба, од царског новца и фрагмената керамике до надгробних стела и остатака грађевина.[38] Материјалних остатака из времена неретљанске кнежевине нема, међутим, ни на том подручју. Најранији поуздано датовани налази из средњег века јесу надгробне плоче из XV столећа које се данас налазе код цркве Свете Текле.[39] Чини се, и поред тога, да је лоцирање Порфирогенитове *Веруље* у подгорску Врућу засад најприхватљивије решење. У прилог таквом закључку, поред онога што је раније речено, иде и чињеница да је подручје Подгоре због обиља питке воде и обрадивог тла веома повољно за живот.[40]

Наведено одређење положаја *Веруље* до сада није наишло на значајнији одјек у научној литератури. Једини га је коментарисао Иво Голдштајн.

[38] *Kunac*, *Mucić*, *Tomasović*, Topografski pregled, 26, 34–36; *Tomasović*, Ostaci, 43, 56–58, 61; *A. Kunac*, Prilog o numizmatičkim nalazima u Podgori, in: *Kunac*, *Mucić*, *Tomasović*, Arheološka slika Podgore, 109–120.

[39] О њима в. *Tomasović*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, 41–42, 95–96 (са старијом литературом и напоменом да је првобитни положај поменутих плоча непознат).

[40] Још је Алберто Фортис уочио да Подгора располаже најплоднијим делом обале у целом крају, в. *Fortis*, Viaggio in Dalmazia, 2, 138.

Истичући да је Стојковићева убикација врло логична, он ју је ипак одбацио, и то због два разлога. Сматра, најпре, да би стара неретљанска утврда дала име читавом насељу, а не само једном његовом делу. Уз то, „хипотетична подгорска *Βερούλλια*“ била би, по његовом мишљењу, преблизу једном од преостала три наведена насељена града Паганије – Макарској.[41] Већ је, међутим, поменуто да је Врућа у XVII веку имала посебан статус у оквиру Подгоре, што указује на претпоставку да је претходно била засебно насеље, старије од осталих делова тог приморског градића. Не би, уосталом, било немогуће да је назив града који се помиње у спису о народима оставио траг само у микротопониму. С друге стране, међусобна близина Макарске и Подгоре (око осам километара) не може да буде аргумент против смештања неретљанског града у подгорску Врућу. Племенске вође Неретљана приликом оснивања својих насеља нису, без сумње, много бринули о томе да она буду складно распоређена дуж дела јадранске обале који су запоселли („од реке Неретве … до реке Цетине“).[42] Пресудни критеријуми морали су да буду услови за живот и одбрану од евентуалних непријатељских напада. И сам Голдштајн на другом месту прећутно одбацује значај међусобне удаљености градова Паганије за питање њиховог лоцирања – Порфирогенитову *Славинецу* смешта у подручје Дрвеника, који се налази свега неколико километара од Заострога, то јест од неретљанског *Острога*.[43]

Поред Доњих и Горњих Брела, дубачке и подгорске Вруће, *Верућа* је довођена у везу са још два места – Градином код Башке Воде и Рућашем у Хумцу код Љубушког – али су обе те убикације у науци с правом одбачене.[44] Ни на једном ни на другом месту није било адекватних археолошких налаза, а не постоје ни одговарајући топоними на подручју Башке Воде и Хумца.[45] Подручје Хумца се, уз то, налази северно од реке Требижата (Тихаљине) и највероватније није ни било у оквирима кнежевине Неретљана.[46]

[41] *Goldstein*, Naseljeni gradovi, 48.

[42] О територијама које је заузимала архонтија Паганија и њиховим границама говори се у 30. глави списа о народима, в. Византијски извори, II, 34 (*Ферјанчић)*. За литературу о тој глави списа в. нап. 26 supra.

[43] *Goldstein*, Naseljeni gradovi, 44–46.

[44] За убикацију *Веруће* на Градину код Башке Воде в. *S. Zlatović*, Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, Starohrvatska prosvjeta III/3–4 (1897) 110; за противаргументе в. *Tomasović*, Arheološke sugestije, 304; *idem*, Prilozi, 211–212. За лоцирање поменутог неретљанског града у подручје Хумца код Љубушког в. *Rupčić*, Ubikacija Vrulje, 265–284; убикација није наишла на запаженији одјек у науци, в. *Stojković*, Gde se nalazila Porfirogenetova „Vrulja“, 375–376. Владимир Сокол убицира Верућу у Тучепе, „uz mjesni toponim Vrulja“ (*Sokol*, Gdje se nalazila Porfirogenetova Paganija, 199 и Prilog 2), који, међутим, нисмо пронашли ни на најдетаљнијим топографским мапама па га нећемо ни коментарисати. Могуће је да аутор подгорску Врућу грешком везује за суседне Тучепе.

[45] Рупчић у ствари идентификује Порфирегонитову *Верућу* с рушевним здањем на узвишењу Црквина у засеоку Кутац, који, с Малим Хумцем и Рућашем, чини северозападни део села Хумца. Унутар тог здања налазе се некропола од четрнаест стећака и остаци црквице. Заселак Рућаш се, према Рупчићевим наводима, помиње тек од почетка XIX века, и то готово увек као Рућаш. Као једини изузетак наводи се једна књига из 1867. године, у којој је место поменуто као Врућаш, v. *Rupčić*, op. cit., 278–281.

[46] Уп. нашу нап. 27.

Смештање *Ос̅трока* (изворно Ostrogx) у подручје Заострога једнодушно је прихваћено у науци још од времена Павла Шафарика.[47] Ни код уже убикације није било већих одступања. Већ крајем XIX века Стипан Златовић је сматрао да се тај стари неретљански град налазио у источном крају Заострога, под брдом Витер, „до мора" (карта 5). Тамо је видео остатке камених зидова, комаде опеке и земљаног посуђа, а на врху брда четвороугаону кулу и темеље бедема.[48] Скоро педесет година касније Златовићев имењак Стипан Бановић, учитељ и фолклорист родом управо из Заострога, изнео је нове доказе у корист поменуте убикације. Прецизирао је да се остаци зидова налазе у југозападном подножју Витера и изнео гледиште да је утврђење на врху брега (тзв. Југовића град) било главна осматрачница *Ос̅трога*.[49] Новија истраживања потврдила су Златовићева и Бановићева запажања, с тим што су сачувани остаци утврђења на врху Витера датовани у XV столеће.[50]

Као и када је реч о *Веруљи*, у вези са утврђивањем положаја *Славинеце* (изворно slavinqcq) постоји више различитих мишљења. Овде су разлике добрим делом проузроковане разликама у издањима Порфирогенитовог списа о народима. У најстаријим издањима – Ван Мерсовом (1611), Бандуровом (1711) и Бекеровом (1840) – која су заснована на ватиканском рукопису *Palatinus gr. 126*, насталом почетком XVI века заслугом Антонија Епархоса са Крфа, град је наведен као *ἡ Λαβίνετζα*.[51] С друге стране, у најновијем издању списа, које је на основу јединог сачуваног рукописа из византијске епохе (*Parisinus gr. 2009*) приредио Ђула Моравчик (1949), он је забележен као *ἡ Σλαβίνετζα*.[52] Рукопис о којем је реч настао је негде у трећој четвртини XI столећа, а израдио га је за кесара Јована Дуку, брата цара Константина X, његов лични писар Михаило Ризаит.[53]

---

[47] Уп., нпр., *Šafařik*, Slowanské starožitnosti, 656 (= *Schafarik*, Slawische Alterthümer, II, 267); *Rački*, Documenta, 415, n. 83; *Glavinić*, Antichità, I, 190; *Jireček*, Die Handelsstrassen, 28; *Новаковић*, Српске области, 56; *Klaić*, Zemljopis, I, 170; *Šišić*, Povijest, I, 452, n. 61; *Barada*, Topografija, 53–54; *Dvornik*, in: Constantine Porphyrogenitus, 142; *N. Klaić*, Izvori, 44, n. 6; Константин Багрянородный, 387 n. 3 (*Иванова*); Die Byzantiner und ihre Nachbarn, 183; *Ћирковић*, „Насељени градови", 16; *Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut, 114; *Goldstein*, Naseljeni gradovi, 41; Živković, Porphyrogenitus' kastra, 13, n. 39; *Tomasović*, Prilozi, 210.

[48] *Zlatović*, Topografske crtice, 111.

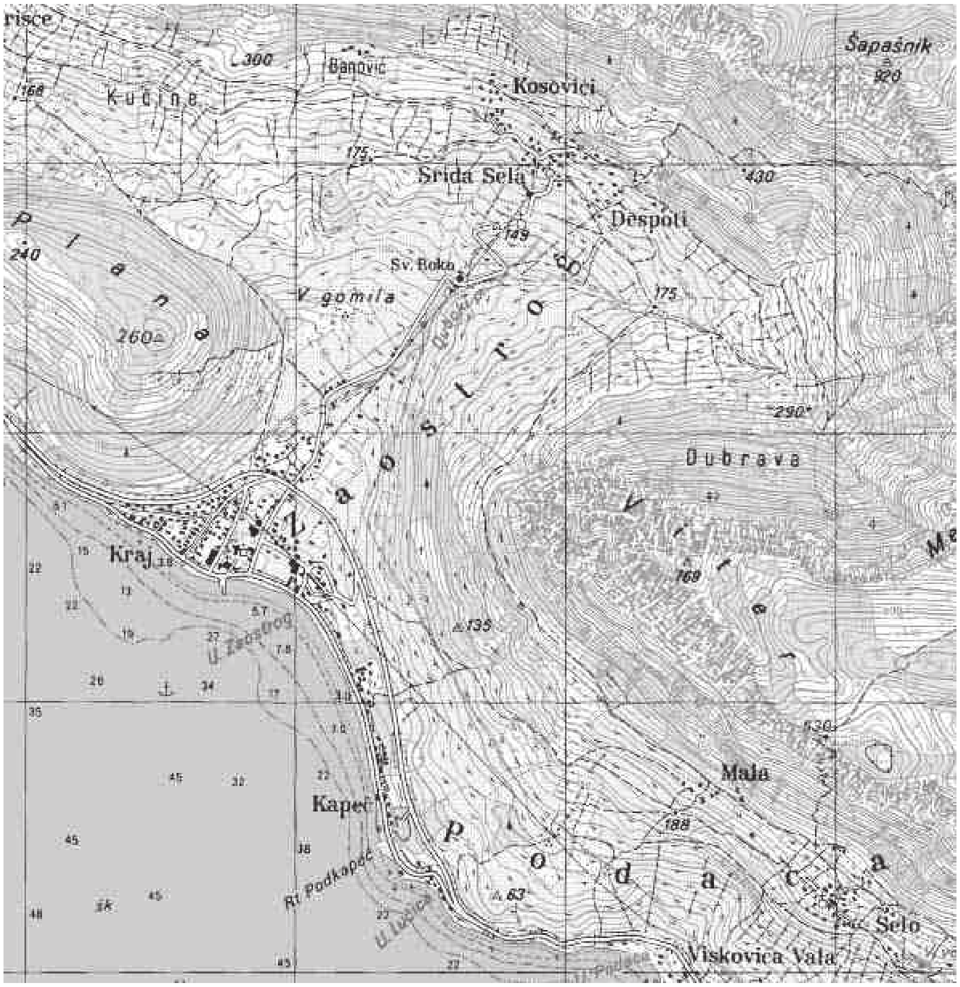
[49] *S. Banović*, Gdje se je zapravo nalazio sredovječni neretvanski grad Ostrog, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva 18–21 (1937–1940) 395–399.

[50] За резултате новијих истраживања локалитета в. *D. Jelovina*, Djelatnost Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika u 1985. i 1986. godini, Starohrvatska prosvjeta 16 (1986) 245; *K. Jurišić*, Despotov Zaostrog kroz povijest (ulomci iz prošlosti), Makarski zbornik 2 (1989) 291–296; *Tomasović*, Arheološke sugestije, 294–297, Sl. 1 (са освртом на старију литературу, нарочито на радове у којима су изнети археолошки докази о убикацији Острога у подножје брда Витера; попут још неких аутора, Томасовић то стеновито узвишење назива Малим Витером).

[51] Constantini imperatoris Porphyrogeniti De administrando Imperio ad Romanum F., ed. *J. van Meurs*, Leiden 1611, 113; Imperium orientale sive antiquitates constantinopolitanae in quator partes distributae, ed. *A. Banduri*, I, Paris 1711, 104; Constantinus Porphyrogenitus De thematibus et De administrando imperio, ed. *I. Bekker*, Bon 1840, 163. Cf. и PG 113, col. 312. О поменутом ватиканском рукопису, који је настао као готово дослован препис рукописа *Parisinus gr. 2009*, в. Constantine VII Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 21–25, 27–29.

[52] Constantine VII Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, transl. *R. J. H. Jenkins*, Budapest, 1949, 164 (ново, ревидирано издање: Washington 1967, 164).

[53] О том рукопису в. Constantine VII Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 15–21.

Карта 5. Заострог и околина

До појаве Моравчиковог издања сви покушаји лоцирања четвртог насељеног града Пагание полазили су, разумљиво, од топонима *Λαβίνετζα*. И у овом случају за први предлог убикације заслужан је Алберто Фортис. Описујући у *Пуūу ūо Далмацији* предео између Заострога и реке Неретве, он помиње села Брист и «Лапчањ» (данашњи Градац), а затим и Баћинско језеро (карта 3). У вези с тим језером закључио је да су врлетна брда која га окружују имала у давнини већи број становника, о чему, по његовом мишљењу, добро сведоче порушени каштел Градац и „некропола Славинац, где је вероватно била Порфирогенитова Лабиеница“.[54] Млетачки писац је, без сумње, на уму

[54] „*Da Zaostrog alle foci del fiume Narenta trovansi alle radici della montagna i casali di Brist, e Lapçagn; e dietro al promontorio fra terra deesi aggiungere alle migliori carte il lago di Bachina. I monti, che lo circondano, sono più aspri, e sassosi che'1 resto del Primorie: ma nulladimeno furono abitati anticamente più di quello lo sieno adesso. Il rovinoso castello di Gradaz, e il sepolcreto di Slavinaz, dove*

имао велико гробље са стећцима на Сладинцу, у близини данашње луке Плоче. Смештено на падину брега који се уздиже крај обале истоименог језерцета (једно од седам Баћинских језера), на месту старије римске и ранохришћанске некрополе, то гробље је до 1937. године, када је порушено због изградње пута Сплит–Дубровник, било локалитет с највећим бројем стећака у Макарском приморју.[55] Цитиране Фортисове речи најчешће су, међутим, биле погрешно тумачене. „Кривица“ за то може се приписати Павлу Шафарику, који је у делу о словенским старинама навео како је млетачки писац сматрао да Порфирогенитов *Labinec* (*Λαβίνετζα*) треба тражити у руинама код села Градац, на морској обали, више ушћа Неретве.[56] Чињеницу да Фортис положај неретљанског града доводи у непосредну везу с некрополом „Славинац“ чувени слависта сасвим је занемарио. Вероватно је подразумевао да се и она налазила на подручју Grâца. Иако је нешто касније Анте Лулић, учени гвардијан фрањевачког самостана у Макарској, у свом „историјско-хронолошком приручнику“ о граду под Биоковом и његовој околини тачно протумачио Фортисове речи и довео у везу *Лабинецу* (*Labinetza*) са Сладинцем (*Sladinaz*) код Баћине,[57] потоњи аутори који су се бавили лоцирањем насељених градова Паганије углавном су следили Шафарика, то јест убикацију коју је он приписао млетачком писцу. При томе никада није узета у обзир чињеница да у Grâцу не постоје ни некропола ни неко новије гробље под називом који је поменуо аутор *Пуш̄а ӣо Далмацији*.[58] О томе да таквог локалитета није било ни у Шафариково доба посредно сведочи фра Петар Кадчић, писац и љубитељ старина родом из самог Grâца, који је дискретно покушао да измири несклад између навода Алберта Фортиса, то јест тумачења тих навода у књизи Павла Шафарика, и стања на терену. У приказу историје макарског краја, објављеном 1863. године, он је „Фортисову“ убикацију неретљанског града у Градац довео у везу с локалним извором чије је име скоро подударно с називом некрополе коју помиње млетачки писац: „Gradac ima i plemenitih živih vodah,

probabilmente fu la Labienitza del Porfirogenito, ne fanno buona testimonianza“, cf. *Fortis*, Viaggio in Dalmazia, 2, 142–143; Alberto Fortis. Viaggio in Dalmazia, ed. *E. Viani*, Venezia 1986, 274. У издању Фортисовог дела на српскохрватском језику реч *sepolcreto* преведена је у најширем могућем смислу, као *гробље*: Fortis. Put po Dalmaciji, 234. У италијанском језику, међутим, та реч означава пре свега гробље са археолошким значајем, било да је реч о праисторијској, било о античкој или средњовековној некрополи. Штавише, чини се да је у Фортисово доба (1741–1803) то било једино њено значење, v. Dizionario della lingua italiana, t. VI, ed. *P. Costa, F. Cardinali*, Bologna 1824, 223 („SEPOLCRETO. *Termine degli antiquari. Luogo dove si trovano molti antichi sepolcri*“). Cf. и *A. Gabrielli*, Grande dizionario Hoepli italiano, Milano 2011, 2169.

[55] Сладиначко гробље са стећцима бројало је, према сведочењу П. Кадчића, преко стотину надгробних плоча, v. *P. Kadčić*, Poviest okružja makarskoga u Dalmaciji, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 7 (1863) 102. За детаљније податке в. *Tomasović*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, 59–60, 109 (где се у каталогу споменика наводи само један добро очуван стећак са гробља на Сладинцу, датован у XV век; сл. на стр. 61 и T. XX/3).

[56] *Šafařik*, Slowanské starožitnosti, 656 (= *Schafarik*, Slawische Alterthümer, II, 267).

[57] *A. Lulich*, Compendio storico-cronologico di Macarsca e del suo litorale, ossia Primorje, Spalato 1860, 87.

[58] Колико нам је познато, након Анта Лулића, некрополу коју помиње Фортис повезали су с гробљем на Сладинцу код Плоча једино још Мирослав Уједуровић (*M. Ujdurović*, Izvori i literatura o ubikaciji antičkog naselja na prostoru Graca u Makarskom primorju, Makarsko primorje 2, Makarska 1995, 98) и Јаков Вучић (*J. Vučić*, Kameni spomenici iz crkve sv. Andrije u Baćini, Diadora 23, 2009, 134).

na primjer Slavinjac, gdje veli se da je bio stari Labenitca.“[59] Напоменувши да је «Labenitca» касније прозвана «Labčanj»,[60] а да је затим то место добило име Градац (по тврђави Градић), Кадчић обавештава о томе да у околини поменутог извора има „starinskih razvalinah“. У вези с тврђавом Градић објашњава да се она налазила на брежуљку код мора и да од ње више нема готово никаквих трагова. Истиче, међутим, да су сачувани остаци старог августинског манастира и других грађевина око којих су ископани разни археолошки налази, укључујући римски новац.[61] Шеснаест година касније о налазима старог новца у Grâцу (*Lapčanju*) као месту на којем се налазила Порфирогенитова *Labinetza* писао је и локални археолог Миховил Главинић,[62] а истовремено је и Константин Јиречек у једној историјско-географској студији прихватио Кадчићеве наводе о положају неретљанског града, укључујући и онај о врелу Славињцу.[63] На самом крају XIX века и Стипан Златовић се залагао за сличну убикацију четвртог насељеног града Паганије. Према његовим наводима, топоним Градац настао је 1661. године, када је на подручју «Labčanja» саграђено малено утврђење за борбу против Турака. Тада је доњи део села, при мору, назван Градац, а горњи, стари део задржао је назив «Labčanj». Порфирогенитова *Labinetza* налазила се, по Златовићу, близу мора, „od male uvale Bošac uzbrdo ka selu“, јер су ту нађени њени остаци у виду кречног малтера, комада опеке, земљаног посуђа и зидова пристаништа (карта 6).[64]

[59] *Kadčić*, Poviest, 102. Петар Кадчић, који је у свом раду испољио нарочито интересовање за стара гробља, у Грацу је видео само надгробне плоче и гробове ископане око рушевина некадашњег августинског манастира и околних грађевина, лоцираних близу мора и тврђаве Градић (*Kadčić*, op. cit., 102). Важно је такође имати у виду чињеницу да је учени фрањевац у истом раду описао велику некрополу са стећцима код Баћине, али да, одређујући њен положај, није поменуо локалитет Сладинац, него „starodavnu porušenu crkvu svetog Andrije“ (*Kadčić*, op. cit., 102). То би можда говорило да није ни знао за поменути назив тог локалитета са стећцима и старом црквом (о њој в. supra), што би објашњавало због чега га није довео у везу с некрополом „Славинац“ коју помиње Алберто Фортис. Из истог разлога сме се закључити да Кадчић није био упознат са одговарајућим пасусом из Лулићеве књиге.

[60] Најстарији познати помен места пронађен је у једном документу из 1397. године, v. Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike, V, ed. *Š. Ljubić*, Zagreb 1875, 353 (*Lapzan*); *B. Šutić, M. Ujdurović, M. Viskić*, Srednjovjekovni Lapčan – smještaj i prve vijesti, u: Hrvatski rasadnik. Zbornik članaka Znanstvenoga skupa Gornje makarsko primorje, ed. *Z. Radelić*, Zagreb 1999, 49, 51, 53–54 n. 18. У каснијим изворима јављају се још и облици Лабчан (Лабчањ) и Лавчан (Лавчањ), али је прва забележена форма била најчешћа (с варијантом Лапчањ). Она се најчешће сусреће и у новијој литератури, в. *Jurišić*, Nazivi, 105–106; *Šutić, Ujdurović, Viskić*, op. cit., 45–51; *M. Viskić*, Gradac, starodrevni Lapčan (iz prošlosti Grâca), Gradac 2008, 21, 47–52, 67.

[61] *Kadčić*, Poviest, 101–102 (аутор помиње и „старинску кулу“ у Грацу, која је имала значајну улогу у време борби с Турцима).

[62] *M. Glavinić*, Antichità in Macarsca e nel suo Litorale, Bullettino di archeologia e storia dalmata II (1879) 7.

[63] *Jireček*, Die Handelsstrassen, 28. Cf. и *Klaić*, Zemljopis, I, 170. У каснијој литератури извор Славињац није помињан, а нема га ни на детаљним топографским мапама које смо имали на располагању, што Кадчићев навод о имену извора чини спорним. Због тога би било корисно прегледати старе земљишне књиге и катастарске карте Граца. На недавно објављеном сегменту једне такве карте из 1838. године уочавају се три извора, али ниједан од њих не зове се Славињац, в. *Šutić, Ujdurović, Viskić*, Srednjovjekovni Lapčan, 47. Извор с таквим именом не помиње се ни у недавно објављеној монографији о Грацу, в. *Viskić*, Gradac, 52, 258–259 (с поменом извора Студенца).

[64] *Zlatović*, Topografske crtice, 111. Златовић на истом месту с добрим разлогом оспорава мишљење Стојана Новаковића да се „Labinetza“ налазила на месту данашњег Ловреча (*Новаковић*,

И поред Кадчићевих и Златовићевих навода, било је неопходно да се разјасни неподударност између топонима који наводи Порфирогенит (*Λαβίνετζα*) и старог назива Grâца. То је покушао да учини Петар Скок, који је претпоставио да је цар погрешно транскрибовао словенски назив града (*Labьčane*), заменивши редослед два крајња слога (отуда *Λαβίνετζα* уместо *Λαβίτζανε*).[65] На основу наведеног објашњења убикација четвртог неретљанског града у подручје Лапчана (Grâца) постала је широко прихваћена у историографији и није била оспоравана све до појаве најновијег издања списа о народима, у којем је, као што је поменуто, име града у Паганији прочитано као *ἡ Σλαβίνετζα*.[66] Штавише, и после таквог читања истраживачи су се већином држали „Фортисове" и Кадчићеве убикације. Једни су то чинили по инерцији,[67] а други на основу нових археолошких налаза на приобалној градини у Grâцу.[68] Изворно Фортисово лоцирање четвртог насељеног града Паганије у подручје „некрополе Славинац" код Баћинских језера никада није било озбиљно размотрено, а тројица аутора – Петар Шимуновић, Владимир Сокол и Иво Голдштајн – предложили су нове убикације.

Помишљајући да је Порфирогенитова *Славинеца* лако могла проистећи из словенског топонима *Slěvnica*, Шимуновић и Сокол је идентификују с местом Сливном код ушћа Неретве.[69] То место налази се, међутим, источно од поменуте реке,[70] а према спису о народима Паганија се на истоку није протезала даље од Неретве.[71] Чини се, осим тога, да предложено лоцирање има слабости и због недостатка одговарајућих археолошких налаза.[72] Нема, најзад, ни чврстог

Српске области, 57–58). Ловреč се налази на подручју Имотског, што значи да није припадао кнежевини Неретљана.

[65] *P. Skok*, Iz srpskohrvatske toponomastike, Јужнословенски филолог 3 (1922–1923) 73–74; *idem*, Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena, Starohrvatska prosvjeta 1 (1927) 67–68 (са објашњењем да је Порфирогенит испремештао слогове словенске речи како би је боље прилагодио грчком изговору); *idem*, Ortsnamenstudien zu *De administrando imperio* des Kaisers Constantin Porphyrogennetos, Zeitschrift für Ortsnamenforschung IV/3 (1928) 230.

[66] В. нпр. *Barada*, Topografija, 54 (аутор указује на још сачувани топоним Лавћен); *Šišić*, Povjest, 452; *Равлић*, Макарска, 161 н. 22.

[67] В. нпр. *Dvornik*, in: Constantine Porphyrogenitus, 142; *Vego*, Naselja, 1957, 42; Византијски извори, II, 65 (*Ферјанчић*); *Н. Божанић-Безић*, Стећци и надгробне плоче у Макарском приморју, Старинар 17 (1966) 167; *Jurišić*, Nazivi naselja, 105; *N. Klaić*, Izvori, 44, n. 7; *eadem*, Povjest Hrvata, 1975, 220; *Viskić*, Gradac, 21, 47–52, 67; *Živković*, Porphyrogenitus' kastra, 13, n. 40. С. Ћирковић („Насељени градови", 16) не искључује идентификацију *Славинеце* с Лапчаном ни после Моравчиковог издања париског рукописа списа о народима, али изражава гледиште да таква убикација више није сигурна.

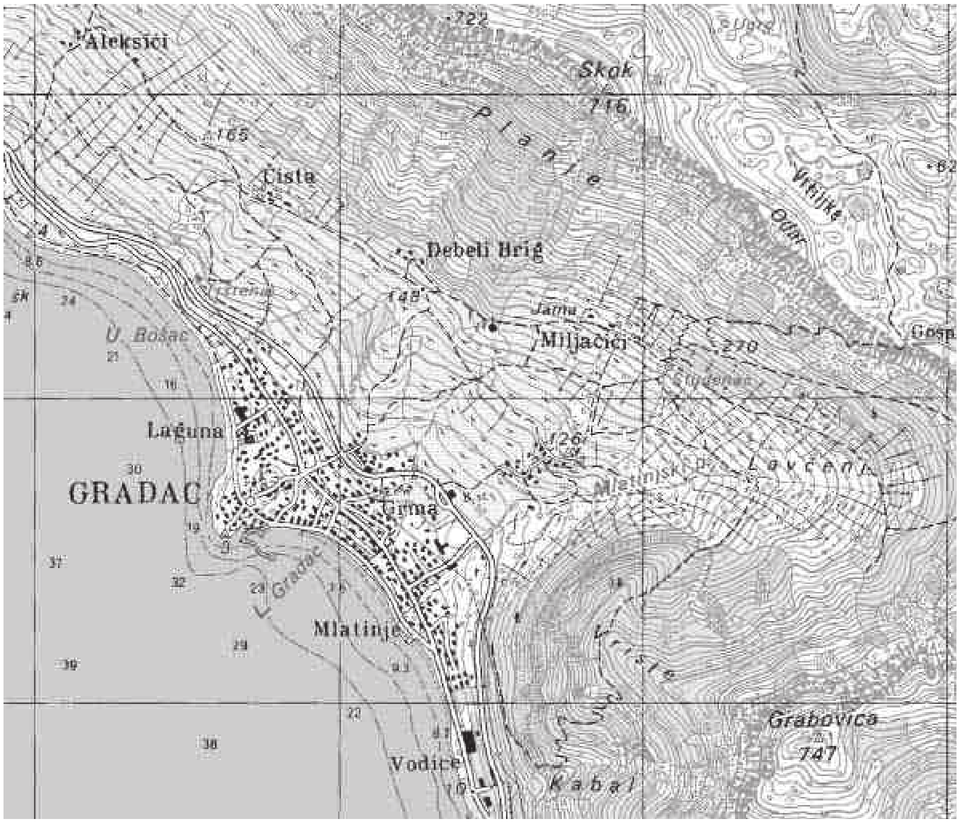
[68] Ти налази углавном се, међутим, односе на антички и касноантички период. Cf. нпр. *Šutić, Ujdurović, Viskić*, Srednjovjekovni Lapčan, 46–49; *Tomasović*, Arheološke sugestije, 297–298, Sl. 2–3; *Tomasović*, Prilozi, 211–212, 219–220.

[69] *P. Šimunović*, Istočnojadranska toponimija, Split 1986, 43; *Sokol*, Gdje se nalazila Porfirogenetova Paganija, 199–200 (с тврдњом аутора да је на његов усмени предлог Шимуновић заступао наведено гледиште).

[70] Место Сливно (данас Сливно Равно) налази се јужно од Опузена. Поред поменутог места, данашња општина Сливно обухвата још седамнаест насеља (седиште општине је место Влака).

[71] Constantine VII Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 144.

[72] Тражећи аргументе за убикацију *Славинеце* у Сливно, Владимир Сокол наводи податак да се недалеко од тог места налази једна од највећих регистрованих некропола стећака и да су у близини остаци утврђења званог Смрдан град, в. *Sokol*, Gdje se nalazila Porfirogenetova Paganija, 200. Поменути стећци (код села Провића) и тврђава су, међутим, знатно млађи од времена у којем

Карта 6. Градац и околина

упоришта за то да се хипотетички топоним *Slěvnica* доведе у непосредну везу са обликом који наводи Порфирогенит (*Σλαβίνετζα*).[73] Разликује се и од имена Сливна забележеног у изворима из XIV и XV века (*Sleuna*, **Slivno**).[74]

Голдштајн је *Славинецу* сместио у подручје Дрвеника, на Градину изнад Доње Вале. Наводећи аргументе у прилог такве убикације, он помиње археолошке налазе који сведоче о постојању насеобине на тој градини у раном средњем веку. Сматра, такође, да је положај дрвеничке градине био повољнији за контролу стратешки важних тачака неретљанске кнежевине и њеног акваторијума него положај градине у Грâцу. И из других разлога доводи у сумњу идентификацију *Славинеце* са старим Лапчаном. Најпре указује на то

је *Σλαβίνετζα* била један од четири насељена града Паганије, cf. *A. Benac*, Srednjevjekovni stećci od Slivna do Čepikuća, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 2 (1953) 60–64, 80–81, sl. 3 и 9, T. I (с датовањем стећака код Провића у другу половину XIV века и после 1399); *V. Sokol*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici neretvanskog područja, in: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, ur. *Ž. Rapanić*, Split 1980, 272–273, 275 (с датовањем стећака у XV столеће).

[73] Cf. *Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut, 116.

[74] Monumenta Ragusina. Libri reformationum, II, ed. *F. Rački*, Zagreb 1882, 258; *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I, Београд – Ср. Карловци 1929, 530 (бр. 550), 537 (бр. 559).

да је тешко довести у везу грчку транслитерацију имена неретљанског града и његов претпостављени јужнословенски изворник, чак и ако је у спису *De administrando imperio* првобитно стајао облик *Λαβίνετζα*. С друге стране, износи мало вероватно гледиште да је *Σλαβίνετζα* могла добити име по *Slavenskoj gori* (*Mons Sclavorum*), уобичајеном називу за Биоково у средњем веку и, у таквом контексту, сматра битним то што је Градац у односу на највиши биоковски врх „lociran posve periferno i prilično daleko". Голдштајну је идентификација *Славинеце* с Лапчаном спорна и због редоследа навођења четири града Паганије у спису о народима, а изражене су и резерве према претпоставкама по којима је утврда у Грâцу постојала у раном средњем веку.[75]

Лоцирање *Славинеце* у подручје Дрвеника оспорио је Маринко Томасовић, осврнувши се пре свега на аргументе у вези са старином и значајем двеју разматраних градина, дрвеничке и оне у Грâцу. Позивајући се на исходе неколико археолошких истраживања, он показује да је на приобалној Градини у Грâцу постојало „razvijeno središte" у античком и, нарочито, у касноантичком раздобљу, док је дрвеничка Градина, по његовом мишљењу, и поред неспорне егзистенције у римском периоду, била скромнија по величини и регионалном значају, па није представљала довољно чврсту основу за настанак каструма у X веку.[76]

Убикација *Славинеце* коју предлаже Голдштајн спорна је и из других разлога. Изразивши сумњу у гледиште да се тај град налазио на месту данашњег Грâца због „poretka četiriju gradova u Paganiji u spisu DAI",[77] он је најпре добро уочио да је Порфирогенит врло прецизан када на другом месту у спису ређа градове дуж источнојадранске обале, „očigledno sledeći neki itinerar". Ипак, одмах затим допушта могућност да је код навођења градова Паганије у царском спису постојала сасвим другачија, тешко докучива логика. Претпоставивши, наиме, да је Порфирогенитова *Верућа* била смештена на подручју данашњих Доњих Брела, која се налазе северозападно од Макарске, Голдштајн закључује да су приликом царевог низања насељених градова кнежевине Неретљана од северозапада ка југоистоку *Верућа* и *Мокрон* (Макарска) заменили места, па је *Мокрон* први поменут. Одатле је уследио смео закључак да би било могуће, чак вероватно, да су и друга два насељена града – *Ос̅трок* и *Славинеца* – заменила места, што би значило да *Славинецу* треба тражити северозападно, а не југоисточно од Заострога, то јест на потезу између Макарске и Заострога.[78] Није, међутим, експлицитно објашњено шта би био разлог за тако необично и нелогично ређање градова Паганије у спису о народима. Из наставка Голдштајновог текста проистицао би закључак како је постојала намера да се групишу утврде које контролишу стратешки важне тачке – острва Хвар и Брач; најисточнијем рту Брача најближи су Брела и Макарска, а најисточнијем рту Хвара Дрвеник и Заострог.[79] Наведено домишљање није, очито, лишено духа, али је потпуно неупотребљиво као аргумент у корист било какве претпоставке о разматраном

[75] *Goldstein*, Naseljeni gradovi, 42–46.
[76] *Tomasović*, Arheološke sugestije, 297–298; *idem*, Prilozi, 210, 218–220.
[77] *Goldstein*, Naseljeni gradovi, 43.
[78] *Goldstein*, op. cit., 43.
[79] *Goldstein*, op. cit., 43.

питању. Исту вредност имају и Голдштајнова размишљања о лингвистичко-топографској повезаности Биокова и *Славинеце*. Њима ни у најмањој мери није разјашњено упадљиво одсуство одговарајућег топонима на подручју Дрвеника. Штавише, поменута размишљања помало су контрадикторна. Упркос запажању да се речи као што су *Славени* или *Славиније* у грчким изворима доследно јављају с групом „σκλ“ (нпр. *Σκλάβοι*, *Σκλαβηνίαι*), порекло топонима *Σλαβίνετζα* повезује се с хоронимом *Slavenska gora* (*mons Sclavorum*). Требало би, међутим, да и грчка транслитерација тог хоронима укључи поменуту сугласничку групу.[80]

Као што се може видети из претходних делова нашег текста, Петар Шимуновић, Владимир Сокол и Иво Голдштајн били су први истраживачи који су код одређивања положаја четвртог насељеног града Паганије полазили од Моравчиковог читања имена тог «кастрона» у најстаријем познатом рукопису Порфирогенитовог списа о народима (*Parisinus gr. 2009*). Разуме се да је такво полазиште у истраживању ваљано само под условом да је поменуто читање тачно. Стога ћемо том питању овде посветити посебну пажњу.

Реченица у којој се набрајају насељени градови Паганије, исписана на версо страни 104. листа париског рукописа, чију репродукцију прилажемо,[81] разрешена је у издању угледног мађарског византолога на следећи начин: „Ὅτι ἐν Παγανίᾳ εἰσὶν κάστρα οἰκούμενα· τὸ Μόκρον, τὸ Βερούλλια, τὸ Ὄστρωκ καὶ ἡ Σλαβίνετζα.“[82] Спорни део – *εἰσλαβίνετζα* – протумачен је, дакле, као да је састављен од две речи – ортографски неисправно исписаног члана у номинативу сингулара женског рода и назива града. Моравчик је код таквог тумачења свакако имао у виду чињеницу да аутор париског рукописа (писар кесара Јована Дуке) на много места прави правописне грешке проузроковане истим изговором појединих грчких дифтонга и самогласника. Тамо где, по правопису, треба да стоји самогласник „η“ често је писао управо дифтонг „ει“ (*εἴτις* уместо *ἥτις*, *εἶς* уместо *ἧς* итд.), а постоји и знатан број обрнутих примера (*ἡ* или *ἧ* уместо *εἰ*, *δῆ* уместо *δεῖ* итд.).[83] Антоније Епархос, песник и хуманиста родом са Крфа, који је 1509. године преписао рукопис из некадашње библиотеке Јована Дуке, очигледно је уочио наведене правописне пропусте кесаровог писара, па је неке од грешака исправио, укључујући и ону која се појављује код набрајања насељених градова Паганије. При томе је последњи од четири побројана града записан као „ἡ Λαβίνετζα“. Дифтонг „ει“ замењен је самогласником „η“, али постоји још једна разлика – слово „σ“ је изостављено. Рекло би се да је до тог изостављања дошло омашком или можда под утицајем једне маргиналне белешке у париском рукопису, јер није много вероватно да је Антоније Епархос у време када је преписивао на Крфу спис о народима располагао знањима која би му омогућила да уноси било какве исправке у вези с називима градова одавно непостојеће неретљанске кнежевине.[84]

---

[80] Cf. *Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut, 123 (3.1).

[81] Поменуту репродукцију набавили смо љубазношћу др Драгиње Симић-Лазар, којој и овом приликом изражавамо своју захвалност.

[82] Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 164.

[83] Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 18.

[84] У то време он је био осамнаестогодишњак. О Антонију Епархосу в. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 21 (с литературом).

Поменута маргинална белешка исписана је на страни 104v, поред пасуса у којем се набрајају насељени градови Паганије. Ту су њихова имена поново наведена, при чему је четврти град означен као *λαβινετζα*. Аутор белешке, анонимни читалац списа о народима – чије су интервенције у рукопису Јована Дуке настале 1361/1362. године[85] – на маргинама исте стране издвојио је најважније речи још неких пасуса (*παγανοὶ*, *ἄρεντα χωρα*, *κούρκρα*, *μέλετα*), у очигледној намери да садржину стране учини прегледнијом. Објашњење слично томе важи за већину маргиналних бележака у париском рукопису списа о народима.[86] Стога се не чини прихватљивом евентуална претпоставка да је приликом наведене интервенције на страни 104v постојала намера да се „исправи" назив четвртог града Паганије. Пре се може говорити о неразумевању ортографских особености писара кесаровог рукописа Михаила Ризаита. Да је Ризаит заиста желео да напише предлог *εἰς* испред имена града, то име би свакако било стављено у одговарајући падеж (акузатив), а испред њега би стајао члан.[87] И у том случају завршни део реченице био би непотпун: *У Паганији су насељени градови: Мокро, Веруља, Ос̄ѿрок и у Лавинеци*. Недавно изнета претпоставка по којој је кесаров писар приликом ређања градова Паганије пропустио да напише име жупе Дален, на чијој се територији *Лавинеца* наводно налазила, такође није прихватљива.[88] Она подразумева изостављање великог броја слова (*καὶ εἰς τήν ζουπανίαν τοῦ Δαλέν ἡ Λαβίνετζα*). Осим тога, чињеница је да у Порфирогенитовом спису при набрајању насељених градова у јужнословенским „архонтијама" њихов положај ни у једном случају није ближе одређен навођењем одговарајуће жупаније.[89] Недостатак аргумената за повезивање било којег од четири насељена града Паганије са жупом *Дален* представља додатну тешкоћу.[90]

Рекло би се, након свега што је изнето, да приликом решавања питања убикације четвртог насељеног града Паганије треба кренути од облика

[85] Он је у Моравчиковом издању означен сиглом P3, v. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 19–20, 81 n. 16.8, 165 n. 36.15.

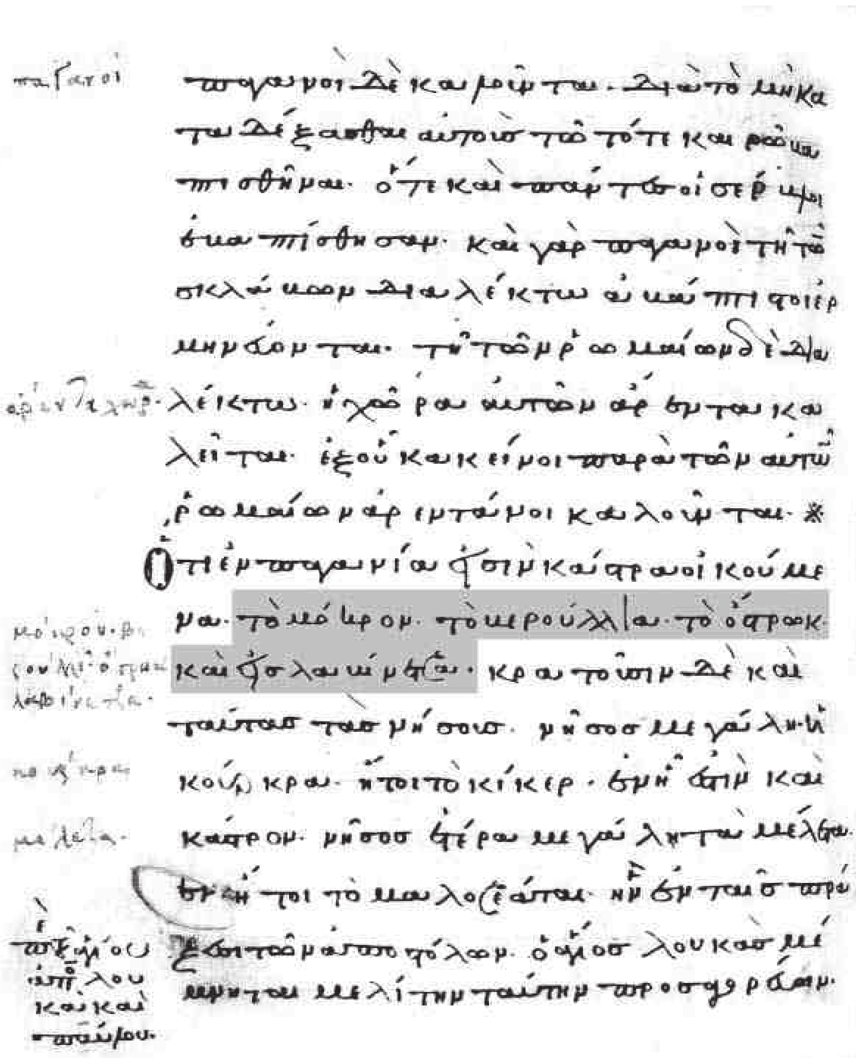
[86] Cf. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 19–20 (са закључком да је на маргинама рукописа, поред главног писара, забелешке оставило и пет анонимних читалаца списа, углавном из XIV и XVI века).

[87] Антоније Епархос, почетком XVI века, и Ђула Моравчик, скоро четири и по столећа касније, сматрали су да је Ризаит уз име последњег наведеног паганског града ставио члан женског рода, иако је уз имена три преостала града написан члан средњег рода, у сагласности са родом именице *καστρον*. Такво њихово гледиште може се подупрети одговарајућим примерима из 31. и 34. главе списа о народима где се међу насељеним градовима Хрватске и Травуније помињу *ἡ Νῶνα* (Нин) и *ἡ Τερβουνία* (Требиње), док остали набројани градови имају члан средњег рода, в. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 150, 162. У истом спису је и уз имена неких других „кастрона" написан члан женског рода, в. нпр. *ibidem*, 116 (*Πρῶτον δὲ κάστρον ... ἡ Καπυα, δεύτερον ἡ Νεάπολις, τρίτον ἡ Βενεβενδος, τέταρτον ἡ Γαιτη, πέμπτον ἡ Αμαλφη*), 124 (*τὰ τῆς παραλίας κάστρα...ἡ Ἄρβη, ἡ Βέκλα*), 138 (*τὸ κάστρον ἡ Βέκλα, καὶ... ἡ Ἄρβη*).

[88] *Živković*, Porphyrogenitus' kastra, 12–13, n. 35.

[89] Помен „земље Босне" у вези с градовима Катером и Десником (*Ὅτι ἐν τῇ βαπτισμένη Σερβλίᾳ εἰσὶν κάστρα οἰκούμενα· τὸ Δεστινίκον, τὸ Τζερναβουσκέη, τὸ Μεγυρέτους, τὸ Δρεσνεήκ, τὸ Λεσνήκ, τὸ Σαληνές, καὶ* ***εἰς τὸ χωρίον Βόσονα*** *τὸ Κάτερα καὶ τὸ Δεσνήκ*; Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 160) вероватно је проузрокован њеним посебним значајем у оквиру Србије Порфирогенитовог времена. Уп. Ћирковић, „Насељени градови", 23–31.

[90] В. нашу нап. 27.

Париз, Национална библиотека. *Parisinus gr. 2009*, fol. 104v

Σλαβίνετζα.[91] С таквим закључком питање постаје знатно сложеније. Док се *Лавинеца* могла довести у везу једино са старим именом Грâца, и то само условно,[92] код *Славинеце* се може основано помишљати на три топонима –

[91] О тог облика полази и Александар Лома када разматра одговарајући топоним у својој анализи српског и хрватског језичког материјала садржаног у списима Константина Порфирогенита, в. *Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut, 115–116 (уз извесне резерве због специфичности у предаји словенске гласовне групе *sl*-.)

[92] Скоково тумачење (в. нашу нап. 65) по коме је Порфирогенит изменио ред слогова у словенској речи *Labьčane* како би је прилагодио грчком изговору (па отуда *Λαβίνετζα* уместо *Λαβίτζανε*) подразумева претпоставку да се Градац изворно звао Лабчан или Лавчан. Већ је,

Сладинац (*Славинац*) код Баћинских језера, који је с неретљанским градом повезивао Алберто Фортис, *Славињац* на подручју Грâца, који помиње Петар Кадчић, и Славињ код Омиша.

Најмање је прихватљиво то да се *Славинеца* лоцира у подручје Омиша. Славињ се, наиме, налази у непосредној близини најстаријих делова града на ушћу Цетине (код увале Брзет) и већ 1910. године поменут је као насеље у његовом оквиру.[93] Сам Омиш се најчешће помиње као *Almisium* или *Dalmisium* и врло је вероватно да средином X века још није припадао „архонтији" Неретљана.[94] Уз то, облик *Σλαβίνετζα* не одговара сасвим топониму Славињ, с обзиром на правила грецизирања словенских речи у спису о народима.[95] Ни редослед навођења градова Паганије у Порфирогенитовом делу не би упућивао на лоцирање *Славинеце* у подручје Омиша јер се она помиње после *Мокрона* и *Осӣрока*, што значи да би је било логично сместити југоисточно од та два града, то јест југоисточно од Макарске и Заострога. Насупрот томе, поменутом редоследу одговара положај преостала два топонима – *Славињца* на подручју Грâца и Сладинца (*Славинца*) у области Баћине (код луке Плоче).

О питању лоцирања *Славинеце* у подручје Грâца већ је било речи. Поменуто је да тешкоће код такве убикације проузрокује оскудица раносредњовековних археолошких налаза. Док је постојање касноантичке и позносредњовековне насеобине на месту приобалне градине у Грâцу археолошки поуздано утврђено, о њеном животу у време кнежевине Неретљана још нема сигурних материјалних доказа.[96] Указали смо и на то да поједини истраживачи изражавају сумњу у могућност да се грчка транслитерација имена неретљанског града (*Σλαβίνετζα*) доведе у везу са старим називом Грâца (Лапчан).[97] Ту сумњу донекле умањује навод Петра Кадчића да је на подручју Грâца постојао извор *Славињац*, око којег су се налазиле „старинске развалине".[98] Назив извора (а тако се, евентуално, могло звати и уже подручје око њега) био би готово подударан с топонимом који је наведен у најстаријем познатом рукопису Порфирогенитовог списа (*Σλαβίνετζα*), с тим што би завршни део словенског топонима био грецизиран на начин који се често јавља у спису о народима.[99] Мора се ипак имати на уму податак да је Градац носио име Лапчан од давнина, па постоји вероватноћа да је тако назван још у време досељавања Словена на јадранско приморје.[100] Осим тога, тешко

међутим, поменуто, да се у најстаријем познатом извору он назива Лапчаном, а тај назив најчешће се сусреће и у каснијим временима (с варијантом Лапчањ), в. нашу нап. 60.

[93] *Korenčić*, Naselja, 467.

[94] *Zlatović*, Topografičke crtice, 110; *Barada*, Topografija, 44–45, 50–51. Уп. и нашу нап. 27.

[95] За та правила в. *Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut, 87–155.

[96] В. нашу нап. 68.

[97] *Goldstein*, Naseljeni gradovi, 42–43. Уп. *Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut, 116, као и нашу нап. 92.

[98] *Kadčić*, Poviest, 102. Уп., међутим, нашу нап. 63.

[99] Навешћемо, примера ради, следеће облике: *ἡ Μέλετα* – Мљет; *ἡ Νῶνα* – Нин; *τὸ Κλαβώκα* – Клобук; *τὸ Σκόρδονα* – Скрадин, cf. *Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut, 103, 111, 114, 115, 124. О томе да су Византинци грецизирали словенске топониме који се завршавају на сугласник додавањем наставка *-α* cf. и *Skok*, Ortsnamenstudien, 225 (с примерима *Τριάδιτζα* – Средец; *Πριζδριάνα* – Призрен итд.). Cf. и *Loma*, op. cit., 138 (4.2.2.1).

[100] В. нашу нап. 60.

је поверовати у могућност да се име старог неретљанског града одржало само у називу једног од локалних врела. Не сме се занемарити ни чињеница да се на подручјима на којима живе Срби и Хрвати врло често појављује хидроним Славинац, што би указивало на другачије порекло назива извора о којем пише Кадчић.[101]

Због свега наведеног чини се да је Сладинац код Плоча најприхватљивија опција за одређивање положаја Порфирогенитове *Славинеце*. Реч је о градини на брегу поред обале истоименог Баћинског језера, најближег Јадранском мору (карте 3 и 7). На том локалитету многобројни су налази из антике и средњег века.[102] Средином XIX столећа Анте Лулић видео је на Сладинцу рушевине грађевина, многе старе гробове и бројне „камене статуе које мештани називају идолима“. Помиње и то да је у потрази за скривеним благом уништен велики број древних камених натписа.[103] Одмах за њим Петар Кадчић је на истом месту избројао преко сто надгробних плоча, од којих су многе биле украшене, али на њима није могао да нађе «pisma nikakva».[104] Према Кадчићевом сведочењу, те плоче (највећим делом стећци) налазиле су се на око триста метара од „starodavne porušene crkve svetog Andrije“.[105] Реч је о остацима ранохришћанског храма који је у новије време датован у крај V или почетак VI века (сл. 1 и 2).[106] Истраживачи те грађевине утврдили су, што је посебно важно за наше истраживање, да је

[101] Познати су, на пример, поток Славинац код Ријенаца (Воћин) у Славонији, извор Славинац код Лопушника (Пожаревац) у Србији, извор Славинац код Павица (Бугојно) у Босни, а постоји и више других хидронима истог корена, као нпр. Славински поток код Високог у Босни, поток Слављан у Гацку у Херцеговини, извор Слављан код речице Омбле поред Дубровника, река Славишница итд. Cf. *P. Skok*, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, III, Zagreb 1973, 281, где се у истом контексту наводи и именица *славина*, као и глагол *славити* (*разводнити вино*).

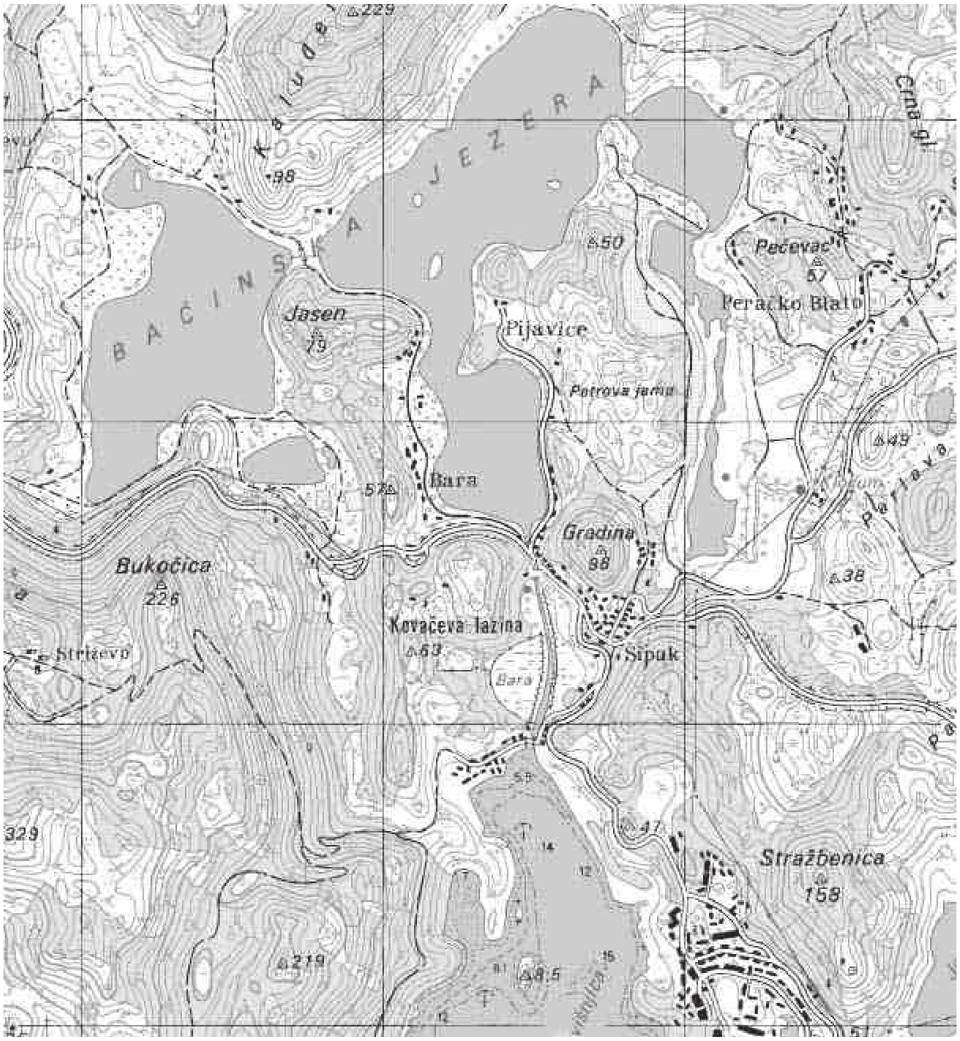
[102] В. нпр. *Lulich*, Compendio, 87; *Kadčić*, Poviest, 102–103; *G. Urlić-Ivanović*, Knezovi Vladmirovići, in: Narodni koledar novi i stari. Za pristupnu godinu 1888, Zadar 1888, 112–116; *Medini*, Makarsko primorje, 43–44; *I. Fisković*, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, in: Dolina rijeke Neretve, 214–216, сл. 2–4; *I. Marinović, B. Šutić, M. Viskić*, Baćina, Ploče 2005, 22–34, 41, 154–155, 168–177, 451–454, 472–474; *Tomasović*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, 59–61, 109; *Vučić*, Kameni spomenici, 133–178; *M. Tomasović*, Kasnoantička pticolika fibula sa Sladinca, Vjesnik Hrvatskog arheološkog muzeja u Zagrebu 43 (2010) 477–487.

[103] *Lulich*, Compendio, 87.

[104] *Kadčić*, Poviest, 102–103. О поменутој некрополи са стећцима, највећим делом уништеној 1937. године, в. нашу нап. 55. Из Лулићевих и Кадчићевих навода рекло би се да на Сладинцу почетком седме деценије XIX века није био сачуван ниједан камени натпис па већ због тога делује сумњиво сведочење Гргура Урлића-Ивановића који је наводно, приликом своје посете Сладинцу 1868. године, северно од „glavne ruševine“ видео фрагменте гробне плоче од гранита са деловима два натписа – један је био исписан грчким курзивним писмом и садржао је речи „antropos megalon“, док је на другом натпису „starobosančicom“ био уклесан текст „knez Vukotin župan 905“, в. *Urlić-Ivanović*, Knezovi Vladmirovići, 116; *Marinović, Šutić, Viskić*, Baćina, 41, 389. Што се тиче грчког натписа, тешко је поверовати да би он био исписан курзивом, а наведене грчке речи морале би да се слажу у броју и падежу (*ἄνθρωπος μέγας* или *ἀνθρώπων μεγάλων*). Наводни ћирилски натпис још је сумњивији јер би био исписан свега неколико година након што је створена ћирилица па би представљао далеко најстарији познати ћирилски натпис. Осим тога, помињао би личност непознату у средњовековним изворима, кнеза Вукотина, који се сусреће само у списима Андрије Качића Миошића и Луке Владмировића, насталим у другој половини XVIII столећа (о тим списима в. infra). Рекло би се, дакле, да је Урлић-Ивановић, иако је имао негативан однос према Владмировићу, и сам био жртва његових фалсификата, в. *Marinović, Šutić, Viskić*, op. cit., 389; *B. Šutić*, Rod Vladmirovića u Neretvanskoj krajini, in: Zbornik o Luki Vladmiroviću, ed. *P. Knezović*, Zagreb 2006, 310. Cf. infra.

[105] *Kadčić*, Poviest, 102.

[106] *Vučić*, Kameni spomenici, 133–175 (са старијом литературом).

Карта 7. Баћинска језера и њихова околина

била обновљена у доба неретљанске кнежевине, свакако не пре краја IX века.[107] Сматра се да је црква том приликом добила специфично градитељско решење, с псеудобазиликалним кровом, које је особено управо за области у којима су живели Неретљани (Брач, Хвар, Макарско приморје).[108] Поред цркве Светог Андреје,

[107] *Fisković*, O ranokršćanskim spomenicima, 215–216; *T. Marasović*, Makarska i Primorje u ranom srednjem vijeku, Split 1998, 17, 26–28; *idem*, Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39 (2002) 68–69; *Marinović, Šutić, Vìskić*, Baćina, 31, 41, 155, 168–169, 472–474, T.VII/3; *Vučić*, Kameni spomenici, 135–136 (са старијом литературом); *T. Marasović*, Ranosrednjovjekovne crkve pseudobazilikalnoga tipa u Dalmaciji, Archaeologia Adriatica II/2 (Zadar 2009), 564.

[108] *Marasović*, Makarska, 24–25; *idem*, Ranosrednjovjekovne preinake, 68; *idem*, Ranosrednjovjekovne crkve pseudobazilikalnoga tipa, 555–571.

важно је имати у виду и околност да се Сладинац налазио на стратешки важном месту у оквиру Паганије, у непосредној близини границе са „архонтијом“ Захумљана и ушћа Неретве у Јадранско море.[109] Није стога неоснована недавно изнета претпоставка да је он био једна од главних утврда кнежевине Неретљана.[110] Нажалост, за такву претпоставку још не постоји чврста аргументација јер се у поуздано датираним изворима топоним Сладинац сусреће тек од друге половине XVI столећа. Године 1581. у једном тестаменту помиње се «земља у Сладинцу код Светог Андрије».[111] Прве детаљније вести јављају се још касније, средином XVIII века. Налазимо их најпре код великог хрватског песника Андрије Качића Миошића (1704–1760), у другом издању књиге *Разговор угодни народа словинског*, објављеном у Венецији 1759. године. У том делу особеног историографског карактера стари град на обали Баћинских језера поменут је као седиште двојице кнежева из породице Владмировић.[112] Први кнез, који се, наводно, звао Вукотин Владмировић, добио је 990. године од млетачког дужда Петра Кандијана многе дарове и привилегије јер му је помогао да потчини млетачкој власти „Крајину“, то јест приморски појас од Омиша до ушћа Неретве. Две деценије касније и босански бан Котроман дао је Вукотину (или Вукосаву) повељу којом га је именовао за господара целе Неретве.[113] Другог кнеза, по имену Радоша Владмировића, богато је обдарио босански краљ Стефан Твртко 1387. године за помоћ у бици са Угарима. Том приликом му је, како се описује у епском десетерцу, потврдио дедовину и даривао нове поседе (поред осталих, Тихаљину, Бротњо и Љубушки), одредивши на крају „da banuje iz grada Sladincza | Radosceva slavna porrodicza“.[114] Иако је Миошић приликом писања *Разговора* користио многе поуздане изворе, наводи о кнежевима Владмировићима не заслужују поверење. Догађаји и личности из историје Венеције и Босне нису ни просопографски ни хронолошки прецизно наведени, а поменути кнежеви непознати су из других историјских извора. Песнику је податке о њима, по свему судећи, саопштио Лука Владмировић (1718–1788), његов млађи фрањевачки сабрат и добар познаник, који је касније и сам написао више дела у славу своје породице.[115] Непоузданост већине Владмировићевих списа одавно је, међутим, показана у науци, а његов квазиисторичарски метод и бројна фалсификовања извора критиковали су и

[109] Уп. нашу нап. 42.

[110] Уп. *Marinović, Šutić, Viskić*, Baćina, 40–42, 154–155, 168–169.

[111] *Marinović, Šutić, Viskić*, op. cit., 169, 472. Према мишљењу Б. Шутића, Сладинац се помиње као мерза (селиште) Ладинац у турском попису херцеговачког вилајета из 1475–1477. године, в. *Šutić*, Rod Vladmirovića, 312–313.

[112] *A. Cacich-Miossich*, Razgovor ugodni naroda slovinskoga, Mleczi 1759, 192–194 (ed. *A. Puarich*, Mleczi 1801, 149–151).

[113] *Cacich-Miossich*, op. cit., 192–193. Причу о кнезу Вукотину Миошић понавља и у свом последњем штампаном делу: *A. Cacich*, Korabglicza Pisma svetoga i svih vikovah svita dogagiajih poglavitih, u dva poglavja razdigliena, Mleci 1760, 462. За наводни помен кнеза Вукотина у једном каменом натпису са некрополе у Сладинцу в. нашу нап. 104.

[114] *Cacich-Miossich*, Razgovor, 192, 194.

[115] У вези са мишљењем да је за Миошићеве наводе о кнежевима из рода Владмировића заслужан Лука Владмировић cf. *G. Bujas*, Kačićevi imitatori u Makarskom primorju do polovine 19. stoljeća, Zagreb 1971, 84; *H. G. Jurišić*, Svijetli likovi u „Chronicon archiviale“ fra Luke Vladmirovića, in: Zbornik o Luki Vladmiroviću, 197; *Šutić*, Rod Vladmirovića, 308–309.

понекад исмевали већ пишчеви савременици, укључујући и Алберта Фортиса.[116] Владмировић се није либио да, као потпору својим историографским делима, изради збирку кривотворених докумената о племићком пореклу и старини свог рода, под насловом *Storia intiera dell'alma casa Vladimiria di Narenta*.[117] У њој се налазе и документи са измишљеним наводима о личностима о којима пише Андрија Качић Миошић. Ту је, додуше, прича о кнезу Вукотину нешто измењена и боље усклађена са историјским чињеницама. „Господар каштела Сладињац" (овде назван Вукадином) помагао је, тврди фра Лука, млетачком дужду Петру Кандијану у борби против Неретљана 887. године, а један век касније, 998. године, дужд Петар Орсеоло потврдио је због те помоћи бројне привилегије његовим наследницима.[118] „Котроман" је, према Владмировићевим „изворима", обдарио његову породицу 1100, а не 1010. године. Тај даровни акт, као и Твртковa даровница кнезу Радошу о којој пише Миошић, поменут је у кривотвореној исправи која «сведочи» да је цар Фердинанд Хабзбуршки 1650. године потврдио све повеље издате Владмировићима од разних владара.[119] Фра Лука у својим књигама наводи и неке нетачне податке из историје Сладинца, који назива „много тврдим каштелом" и „тврђавом господе племића и кнезова Владмировића".[120] Саопштава, на пример, да је град пао под турску власт 1538. године, а познато је да је цело Макарско приморје, укључујући и подручје Баћине, пало под Турке крајем XV столећа.[121] Према забелешци С. Златовића, последњи господари Сладинца били су „кнезови Влатковићи". Када је турска војска заузела крајеве око доњег тока Неретве, они су напустили град на брежуљку код Баћинског језера, па је после тога пропао.[122] Поуздано се зна да је у другој половини XVIII века био у рушевинама јер га тако описује сам Владмировић.[123]

---

[116] О Владмировићу в. *Bujas*, Kačićevi imitatori, 85–89; *J. A. Soldo*, Luka Vladmirović i njegov krug, Historijski zbornik XXXVI/1 (1983) 189–213. За осталу важнију литературу в. *Jurišić*, Svijetli likovi, 187 n. 2. О негативним мишљењима које су савременици и каснији аутори имали о фра Лукиним списима в. и *K. Čvrljak*, Fra Luka Vladmirović pred sudištem Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i povijesti, 1774–2006, in: Zbornik o Luki Vladmiroviću, 214–227, 229–240; *Šutić*, Rod Vladmirovića, 310–311. У цитираном зборнику радова о Луки Владмировићу објављени су, међутим, и неки радови који донекле рехабилитују његово дело, нарочито списе који спадају у домен историје медицине, cf. Zbornik o Luki Vladmiroviću, 10–12 (*R. Katičić*), 187–201 (*H. G. Jurišić*), 203–264 (*K. Čvrljak*), 265–296 (*I. Bekavac Basić*), али на истом месту има и нових доприноса давно утврђеном гледишту да је Владмировић био фалсификатор извора и непоуздан историчар, cf. Zbornik o Luki Vladmiroviću, 71, 82–83, 87 (*V. Pavičić*), 166–182 (*P. Knezović*).

[117] *Soldo*, op. cit., 192.

[118] *Soldo*, op. cit., 193.

[119] *Soldo*, op. cit., 193.

[120] *Norini*, Pripisańe početka kraļevstva bosanskoga, Mleci 1775, 38 (наведено према: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, XV, ed. *S. Musulin*, Zagreb 1956, 409); *Soldo*, op. cit. 198.

[121] *Soldo*, op. cit., 198. Уп. и нашу нап. 111.

[122] *Zlatović*, Topografičke crtice, 112 (без навођења коришћених извора). О хумској властеоској породици Влатковић в. *С. Мишић*, Влатковићи, у: Српска енциклопедија, II, Нови Сад – Београд 2013, 538–539 (с важнијом литературом).

[123] У Владмировићевом необјављеном делу „Descrizione esatissima dei successi avvenuti in tempo della guerra di Candie e di Vienna", чији се рукопис чува у архиву фрањевачког самостана у Заострогу, *Vladinjaz (Sladignaz)* је описан као „importante castello di cui pure oggidi si vedono le ruine o vestiggi in buona parte sussistenti", в. *K. Eterović*, Granice stare neretvanske krajine i opis dvorca Sladinjac, Nova revija VII/4 (Makarska 1928) 400. За мишљење да је град био разорен и напуштен нешто пре 1387. године, в. *Marinović, Šutić, Viskić*, Baćina, 155, 168, 172.

Извесно је такође да се насеље могло похвалити дугом традицијом и континуитетом живљења.[124] О томе је, поред античких налаза и остатака цркве Светог Андреје, сведочило и сладиначко гробље са изузетно великим бројем стећака.[125] Не треба занемарити ни чињеницу да је у локалној средини током друге половине XVIII века постојала традиција по којој је Сладинац био врло стар град. То показују поменути списи Андрије Качића Миошића и Луке Владмировића, који нису сматрали неумесним да каштел код Баћине повежу с догађајима из X и XIV столећа.

Код покушаја да се Сладинац поистовети с једним од „кастрона“ Паганије, међутим, тешкоће ствара постојање разлике између његовог имена и назива одговарајућег „кастрона“ (*Σλαβίνετζα*). Разлика је мала, али није занемарљива, осим под претпоставком да је још у току састављања царског списа или можда нешто касније, крајем X века или у XI столећу, приликом израде првих преписа,[126] дошло до грешке код писања назива неретљанског града, при чему је уместо слова „δ“ било написано слово „β“ (*Σλαβίνετζα* уместо *Σλαδίνετζα*). Сличне грешке сусрећу се у најстаријем познатом препису списа о народима.[127] С друге стране, поменута разлика можда би се смела занемарити и због тога што постоји могућност да је Сладинац, једнако као и истоимено Баћинско језеро поред њега, називан и Славинцем. Алберто Фортис га 1774. године помиње управо тако (*Slavinaz*).[128] У вези с називом језера подсетићемо још једном на чињеницу да је Славинац чест хидроним у областима које насељавају Срби и Хрвати.[129] У истом контексту чини се занимљивим и податак да су на појединим подручјима јадранског приморја *славиши* и *сладиши* речи истог значења; примера ради, за морску воду која изгуби сланост и постане питка каже се да је *ославила*.[130] Извесно је, ипак, да је већ у Фортисово време насеље називано и Сладинцем, односно Сладињцем, јер га под тим именима помиње његов савременик Лука Владмировић, а он је, колико се зна, био родом из баћинског краја.[131] Владмировић га назива и Владињцем како би лакше доказао повезаност своје породице са старим каштелом. Наводно се град пре турског освајања називао Владињац, „а

[124] Сладинац се као насељено место помиње чак и у једном попису становништва обављеном средином XX века, в. *Korenčić*, Naselja, 545. Данас се уз сладиначку Градину налази насеље Шипак.

[125] В. нап. 55 supra.

[126] На основу многобројних „корупција“ текста у најстаријем сачуваном рукопису списа о народима (*Parisinus gr. 2009*) Ђула Моравчик је закључио како он није преписан непосредно са архетипа, него да је настао на основу неке ране, данас непознате копије, сачињене при крају X века, после Порфирогенитове смрти, в. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, 32.

[127] За примере словних грешака које су биле последица грецизирања јужнословенских топонима у Порфирогенитовом спису в. *Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut, 102, 108, 126 (нпр. *Ἐστιουνήζ* – Еструм, *Γράδεται* – Градци итд.).

[128] *Fortis*, Viaggio in Dalmazia, 2, 142–143; Alberto Fortis. Viaggio, ed. *E. Viani*, 274. V. supra.

[129] В. нашу нап. 101.

[130] Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, XV, 474. Као и остала Баћинска језера, Сладинац је слатководан иако га од мора дели свега седам стотина метара, v. *A. Gavazzi,* Die Seen des Karstes, I, Wien 1904, 29–33, T. VIII; Bačinsko jezero, in: Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, 271.

[131] Као његово родно место помиње се управо Сладинац или оближња села Перка, Плина и Струге, в. *Soldo*, Luka Vladmirović, 100 (с литературом); *V. Pavičić*, Struge i Stružani u fra Lukino doba, in: Zbornik o Luki Vladmiroviću, 28–30. Cf. и *Norini*, Pripisańe, 65; *J. Vladmirović*, Likarije priprostite, Mleci 1775, 5 (наведено према: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, XV, 409).

данас је Сладињац".[132] У изворима се име Сладињац повремено јавља све до првих деценија XX века,[133] али се у новије време градина код Баћинских језера назива искључиво Сладинцем.[134] Питање свакако заслужује засебну студију.

На крају овог текста покушаћемо да сумирамо резултате до којих се у историографији дошло у вези с питањем лоцирања насељених градова кнежевине Неретљана, укључујући и исходе нашег истраживања. Град *Мокрон* (Макр) налазио се на ужем подручју данашње Макарске, у рејону полуострва Свети Петар или у оближњем подбиоковском селу Макру. Расположиви извори чине вероватнијом ту другу могућност, али су за поуздан закључак неопходни нови археолошки налази. *Веруља* (Вруља) најпре ће бити идентична с подгорском Врујом. *Остирок* (Острог) сасвим је поуздано лоциран у непосредну околину данашњег Заострога, у подножје брда Витера. *Славинецу* (Славинац) треба тражити у области Баћинских језера, код градине Сладинац, где су сачувани остаци старе цркве Светог Андреје, или на подручју данашњег Грâца, у коме је према сведочењу Петра Кадчића средином XIX столећа постојао извор Славињац. За сигурну убикацију потребна су нова и свеобухватна проучавања писаних извора, као и непосредан увид у археологију и топографију свих релевантних подручја некадашње неретљанске кнежевине. При томе је нарочито важно да се заузме опрезан и уравнотежен став према резултатима теренских истраживања. У области археологије треба избећи замку да се, у недостатку средњовековних налаза, закључци доносе на основу материјалних остатака из знатно старијих или знатно млађих епоха. Средњовековни градови нису оснивани само на местима на којима је постојала нека старија насеобина. Познавање топографије разматраног подручја може бити од велике користи, али пре кретања у теренска истраживања неопходно је да се на основу већ утврђених убикација раносредњовековних насеобина Јужних Словена стекну поуздана сазнања о томе какве су критеријуме при оснивању својих насеобина имали племенске вође и владари Неретљана.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary sources

Cacich A., Korabglicza Pisma svetoga i svih vikovah svita dogagiajih poglavitih, u dva poglavja razdigliena, Mleci 1760.

Cacich-Miossich A., Razgovor ugodni naroda slovinskoga, Mleczi 1759 (ed. *A. Puarich*, Mleczi 1801).

Constantine VII Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, transl. *R. J. H. Jenkins*, Budapest, 1949 (Washington 1967).

[132] *Norini*, Pripisańe, 39 (наведено према: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, XXI, ed. *S. Musulin*, *S. Pavešić*, Zagreb 1973, 161); *Eterović*, Granice, 399–401. Под Владмировићевим утицајем, Сладинац назива Владинцем, односно Владињцем, и Андрија Качић Миошић, в. *Cacich-Miossich*, Razgovor, 192–193 (ed. *Puarich*, 149–150); *idem*, Korabglicza, 462.

[133] *Zlatović*, Topografičke crtice, 112; *Eterović*, Granice, 400.

[134] Cf. *Korenčić*, Naselja, 545; *Marinović, Šutić, Viskić*, Baćina, 22 et passim.

Constantini imperatoris Porphyrogeniti De administrando Imperio ad Romanum F., ed. *J. van Meurs*, Leiden 1611.

Constantinus Porphyrogenitus De thematibus et De administrando imperio, ed. *I. Bekker*, Bon 1840.

Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die *De administrando imperio* genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos, ed. *K. Belke*, *P. Soustal*, Wien 1995.

Imperium orientale sive antiquitates constantinopolitanae in quator partes distributae, ed. *A. Banduri*, I, Paris 1711.

Klaić N., Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, Zagreb 1972, 44.

Monumenta Ragusina. Libri reformationum, II, ed. *F. Rački*, Zagreb 1882.

Norini, Pripisańe početka kraļevstva bosanskoga, Mleci 1775.

PG 113, col. 312.

Rački F., Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagreb 1877.

Vladmirović J., Likarije priprostite, Mleci 1775.

Византијски извори за историју народа Југославије, II, ed. *Б. Ферјанчић*, Београд 1959 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, II, ed. *B. Ferjančić*, Beograd 1959].

Константин Багрянородный. Об управлении империей, ed. *Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев*, Москва 1989 [Konstantin Bagrjanorodnyj. Ob upravlenii imperiej, ed. *G. G. Litavrin*, *A. P. Novosel'cev*, Moskva 1989].

Стојановић Љ., Старе српске повеље и писма, I, Београд – Ср. Карловци 1929 [*Stojanović Lj*., Stare srpske povelje i pisma, I, Beograd – Sr. Karlovci 1929].

Литература – Secondary works

Alberto Fortis. Viaggio in Dalmazia, ed. *E. Viani*, Venezia 1986.

Alduk I., *Tomasović M.*, Sakralna arhitektura i ostali kulturno-povijesni spomenici na području Biokova, in: Biokovo, ur. *R. Ozimec*, Zagreb 2008, 157.

Ančić M., Zamišljanje tradicije. Vrijeme i okolnosti postanka 30. glave djela *De administrando imperio*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 42 (2010) 146–147.

Banović S., Gdje se je zapravo nalazio sredovječni neretvanski grad Ostrog, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva 18–21 (1937–1940) 395–399.

Barada M., Topografija Porfirogenitove Paganije, Starohrvatska prosvjeta 2 (1928) 39, 53.

Benac A., Srednjevjekovni stećci od Slivna do Čepikuća, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 2 (1953) 60–64, 80–81.

Bujas G., Kačićevi imitatori u Makarskom primorju do polovine 19. stoljeća, Zagreb 1971.

Čvrljak K., Fra Luka Vladmirović pred sudištem Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i povijesti, 1774.–2006, in: Zbornik o Luki Vladmiroviću, 214–227, 229–240.

Dizionario della lingua italiana, t. VI, ed. *P. Costa, F. Cardinali*, Bologna 1824.

Dvornik F., in: Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio, vol. II. Commentary, ed. *R. J. H. Jenkins*, London 1962, 123, 142.

Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, 271 (Bačinsko jezero).

Eterović K., Granice stare neretvanske krajine i opis dvorca Sladinjac, Nova revija VII/4 (Makarska 1928) 398–402.

Fisković I., O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, in: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, ur. *Ž. Rapanić*, Split 1980, 214–216.

Fortis A., Put po Dalmaciji, ed. *J. Bratulić*, Zagreb 1984.

Fortis A., Viaggio in Dalmazia, 2, Venezia 1774.

Gabrielli A., Grande dizionario Hoepli italiano, Milano 2011.

Gavazzi A., Die Seen des Karstes, I, Wien 1904.

Glavinić M., Antichità in Macarsca e nel suo Litorale, Bullettino di archeologia e storia dalmata I (1878); II (1879).

Goldstein I., Naseljeni gradovi Porfirogenetove Paganije (De administrando imperio 36/14–15), in: Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara, ur. *N. Budak*, Zagreb 2005, 39–50.

Goldstein I., Topografija Porfirogenitove Paganije – doktorat Mihe Barade, Povijesni prilozi 41 (2011) 12–14.

Ivanac M., Ubikacija Porfirogenetove Berulie, Vrela Brela III/2–3 (Brela 1996) 15–19.

Jelovina D., Djelatnost Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika u 1985. i 1986. godini, Starohrvatska prosvjeta 16 (1986) 245.

Jireček C. J., Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Historisch-geographische Studien, Prag 1879.

Jurišić H. G., Svijetli likovi u „Chronicon archiviale" fra Luke Vladmirovića, in: Zbornik o Luki Vladmiroviću, 197.

Jurišić K., Despotov Zaostrog kroz povijest (ulomci iz prošlosti), Makarski zbornik 2 (1989) 291–296.

Jurišić K., Nazivi naselja Makarskog primorja, Makarski zbornik 1 (1970) 94–95.

Kadčić P., Poviest okružja makarskoga u Dalmaciji, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 7 (1863) 102.

Kazhdan A., De administrando imperio, in: The Oxford dictionary of Byzantium, 1, New York – Oxford 1991, 593.

Klaić N., Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1975[2].

Klaić N., Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu *De administrando imperio* cara Konstantina VII. Porfirogeneta, Starohrvatska prosvjeta 15 (1985) 31–60.

Klaić V., Zemljopis zemalja u kojih obitavaju Hrvati, I, Zagreb 1880.

Korenčić M., Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971, Zagreb 1979.

Kunac A., *Mucić K.*, *Tomasović M.*, Arheološka slika Podgore, Makarska 2006.

Kunac A., Prilog o numizmatičkim nalazima u Podgori, in: *Kunac*, *Mucić*, *Tomasović*, Arheološka slika Podgore, 109–120.

Kunac A., *Mucić K.*, *Tomasović M.*, Topografski pregled arheoloških lokaliteta i naznaka na primorskom dijelu Podgore, in: *Kunac*, *Mucić*, *Tomasović*, Arheološka slika Podgore, 34, 35.

Loma A., Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstanin Porphyrogennetos, Зборник радова Византолошког института 38 (1999–2000) 99, 107, 114–116.

Lončar M., *Serreqi T.*, *Kastron* i *polis* u Porfirogenetovu *De administrando imperio*, Folia onomastica croatica 17 (2008) 111–117.

Lulich A., Compendio storico-cronologico di Macarsca e del suo litorale, ossia Primorje, Spalato 1860.

Marasović T., Makarska i Primorje u ranom srednjem vijeku, Split 1998.

Marasović T., Ranosrednjovjekovne crkve pseudobazilikalnoga tipa u Dalmaciji, Archaeologia Adriatica II/2 (Zadar 2009), 564.

Marasović T., Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39 (2002) 68–69.

Marinović I., Šutić B., Viskić M., Baćina, Ploče 2005.

Marković M., Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske, Zagreb 2004.

Maschek A., Geographisch-statistisches Repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien auf Grund amtlicher Daten, Zara 1888.

Medini J., Makarsko primorje u antici, Makarski zbornik 1 (1970) 31–33.

Mucić K., Podgora od 7. do početka 18. stoljeća, in: *Kunac*, *Mucić*, *Tomasović*, Arheološka slika Podgore, 98.

Novak G., Makar, in: Pomorska enciklopedija, 4, ur. *V. Brajković*, Zagreb 1978, 466.

Pavičić V., Struge i Stružani u fra Lukino doba, in: Zbornik o Luki Vladmiroviću, 28–30.

Rački F., Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni opseg i narod, Rad JAZU 56 (1881) 68, 84.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, XV, ed. *S. Musulin*, Zagreb 1956; XXI, ed. *S. Musulin*, *S. Pavešić*, Zagreb 1973.

Rupčić B., Ubikacija Vrulje, stare, dosad nepoznate župe kod Ljubuškoga, Radovi JAZU 322 (1961) 267–268, 271, 280.

Šafařik P. J., Slowanské starožitnosti, Praha 1837 (= *Schafarik P. J.*, Slawische Alterthümer, II, Leipzig 1844).

Ševčenko I., Re-reading Constantine Porphyrogenitus, in: Byzantine diplomacy, ed. *J. Shepard*, *S. Franklin*, Aldershot 1992, 167–195.

Šimunović P., Istočnojadranska toponimija, Split 1986.

Šišić F., Povijest Hrvata u doba narodnih vladara, I, Zagreb 1925.

Škegro A., Mukurska biskupija (*Ecclesia Muccuritana*), Povijesni prilozi 34 (2008) 15–16.

Skok P., Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, III, Zagreb 1973.

Skok P., Iz srpskohrvatske toponomastike, Јужнословенски филолог 3 (1922–1923) 73–74.

Skok P., Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena, Starohrvatska prosvjeta 1 (1927) 67–68.

Skok P., Ortsnamenstudien zu *De administrando imperio* des Kaisers Constantin Porphyrogennetos, Zeitschrift für Ortsnamenforschung IV/3 (1928) 230.

Sokol V., Gdje se nalazila Porfirogenetova Paganija i granica sa Zahumljem, in: Hum i Hercegovina kroz povijest, I, ed. *I. Lučić*, Zagreb 2011, 198–203.

Sokol V., Srednjovjekovni nadgrobni spomenici neretvanskog područja, in: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, ur. *Ž. Rapanić*, Split 1980, 272–276.

Soldo J. A., Luka Vladmirović i njegov krug, Historijski zbornik XXXVI/1 (1983) 189–213.

Stojković M., Gdje se nalazila Porfirogenetova „Vrulja"?, Historijski zbornik 16 (1963) 375.

Stojković M., Podgora u XVII stoljeću, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena XXIX/1 (1933) 100.

Šutić B., Rod Vladmirovića u Neretvanskoj krajini, in: Zbornik o Luki Vladmiroviću, ed. *P. Knezović*, Zagreb 2006, 310.

Šutić B., Ujdurović M., Viskić M., Srednjovjekovni Lapčan – smještaj i prve vijesti, u: Hrvatski rasadnik. Zbornik članaka Znanstvenoga skupa Gornje makarsko primorje, ed. *Z. Radelić*, Zagreb 1999, 46–49.

Tomasović M., 8000 godina života na prostoru Makarske, Makarska 2004.

Tomasović M., Arheološke sugestije za ubikaciju gradova iz 36. poglavlja Porfirogenetova *De administrando imperio*, Starohrvatska prosvjeta 36 (2009) 294–311.

Tomasović M., Kasnoantička pticolika fibula sa Sladinca, Vjesnik Hrvatskog arheološkog muzeja u Zagrebu 43 (2010) 477–487.

Tomasović M., Ostaci iz prapovijesnog i antičkog razdoblja na primorskoj strani Podgore, in: *Kunac*, *Mucić*, *Tomasović*, Arheološka slika Podgore, 43, 58, 83.

Tomasović M., Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografji u Makarskom primorju, in: Zbornik. Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština, 1, ur. *T. Šeparović, N. Uroda*, Split 2010, 210–212, 218–220.

Tomasović M., Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju, Makarska 2007.

Ujdurović M., Izvori i literatura o ubikaciji antičkog naselja na prostoru Graca u Makarskom primorju, Makarsko primorje 2, (Makarska 1995) 98.

Urlić-Ivanović G., Knezovi Vladmirovići, in: Narodni koledar novi i stari. Za pristupnu godinu 1888, Zadar 1888, 116.

Vego M., Naselja bosanske srednjovekovne države, Sarajevo 1957.

Viskić M., Gradac. Starodrevni Lapčan (iz prošlosti Grâca), Gradac 2008.

Vučić J., Kameni spomenici iz crkve sv. Andrije u Baćini, Diadora 23 (2009) 134.

Vučić J., Ecclesia Naronitana / Prostor i granice, Vjesnik za arheologiju i povjest dalmatinsku 98 (2005) 161, 164.

Yannopoulos P. A., Histoire et légende chez Constantine VII, Byzantion 57 (1987) 158–166.

Živković T., Constantine Porphyrogenitus' kastra oikumena in the Southern Slavs Principalities, Историјски часопис 57 (2008) 9–28.

Zlatović S., Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, Starohrvatska prosvjeta III/2 (1897); III/3–4 (1897).

Божанић-Безић Н., Стећци и надгробне плоче у Макарском приморју, Старинар 17 (1966) 167 [*Božanić-Bezić N.*, Stećci i nadgrobne ploče u Makarskom primorju, Starinar 17 (1966) 167].

Мишић С., Влатковићи, у: Српска енциклопедија, II, Нови Сад – Београд 2013, 538–539 [*Mišić S.*, Vlatkovići, Srpska enciklopedija II, Novi Sad – Beograd 2013, 538–539].

Новаковић Б., Карта као извор за поглавља 29–36 списа De administrando imperio, Иницијал 1 (Београд 2013) 33–47 [*Novaković B.*, Karta kao izvor za poglavlja 29-36 spisa De administrando imperio, Inicijal 1 (2013) 33–47].

Новаковић С., Српске области X и XII века (пре владе Немањине), Гласник СУД 48 (1880) 48, 52, 55–58 [*Novaković S.*, Srpske oblasti X i XII veka (pre vlade Nemanjine), Glasnik SUD (1880) 48, 52, 55–58].

Равлић Ј., Макарска и њено приморје, Сплит 1934 [*Ravlić J.*, Makarska i njeno primorje, Split 1934].

Ћирковић С. М., „Насељени градови" Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 16–17 [*Ćirković S.*, „Naseljeni gradovi" Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija, Zbornik radova Vizantološkog instituta 37 (1998) 16–17].

Ћирковић С., Народ Качића Јована Кинама, Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 30 [*Ćirković S.*, Narod Kačića Jovana Kinama, Zbornik radova Vizantološkog instituta 32 (1993) 30].

Ферјанчић Б., Структура 30. главе списа *De administrando imperio*, Зборник радова Византолошког института 18 (1978) 67–80 [*Ferjančić B.*, Struktura 30. glave spisa *De administrando imperio*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 18 (1978) 67–80].

Miodrag Marković
(University of Belgrade – Faculty of Philosophy)

ON THE ATTEMPTS TO LOCATE THE "INHABITED CITIES" OF PORPHYROGENNETOS' PAGANIA

A HISTORIOGRAPHIC OVERVIEW WITH SPECIAL REFERENCE TO CONTROVERSIAL ISSUES

In the thirty-sixth chapter of the famous treatise on nations (*De administrando imperio*) compiled in the mid-tenth century by the emperor Constantine VII Porphyrogennetos to make it easier for his son and heir to govern the empire of the Rhomaioi, mention is made, inter alia, of four inhabited cities (*κάστρα οἰκούμενα*) in Pagania, the *archontia* or principality of the Pagani or Arentani: *Mokron* (*τὸ Μόκρον*), *Beroullia* (*τὸ Βερούλλια*), *Ostrok* (*τὸ Ὄστρωκ*) and *Slavinetza* (*ἡ Σλαβίνετζα*). The question of their location has not lost currency in scholarship even though the efforts to resolve it have been going on for almost two and a half centuries. The first to try to identify the location of these settlements was the Venetian naturalist and philologist

Alberto Fortis in his *Viaggio in Dalmazia* published in 1774. Sixty years later, the issue was introduced into scholarly historiography by Pavle Šafarik. Since then it has been revisited by many scholars, usually historians, some of them simply reiterating Fortis's and Šafarik's views, others correcting and supplementing them.

Mokron (originally probably **mxkrx**) has without exception been linked to the Makarska town area, but its more precise locating has often depended on the location of the city of Muccurum in late antiquity, because the settlement of the Arentani is believed to have grown on its site. It has usually been located within the boundaries of present-day Makarska—in the promontory of Sveti Petar and its immediate environs, but some believe that it should be located in the nearby village of Makar beneath Mt Biokovo. The available sources make the latter hypothesis more likely, but no reliable conclusion can be drawn without further archaeological evidence.

Beroullia (originally probably **vqroul]**) has usually been located in the Brela area, to the northwest of Makarska, but its more precise location has been a matter of controversy. The hypothesis which has been prevailing lately is that it was further inland, on a rocky slope of one of Biokovo's western spurs, in the presently uninhabited part of Gornja Brela near the old church of St Nicholas. Such location is liable to serious objections. Archaeological remains which would indicate the existence of a medieval settlement have been found neither next to nor in the vicinity of the church of St Nicholas, and the fact should be borne in mind that this site is much farther from the sea than the inhabited cities of the principality of the Arentani the location of which has been reliably identified. Finally, there is no toponym or microtoponym in the environs of the church that could link the site to Porphyrogennetos' Beroullia. Yet another argument against locating Beroullia in Brela would be the order in which the four inhabited cities of the Arentani are enumerated in the emperor's treatise. Beroullia is listed second, after Mokron and before Ostrok, which would mean – assuming that the cities of Pagania are enumerated in their geographical order along the Adriatic coast – that it was between Makarska and Zaostrog (the place southwest of Makarska within the area of which Ostrok is presumed to have been). This assumption seems plausible because the order of enumeration of Adriatic cities in another place in the text matches their geographical order along the coast, beginning from the southwest. Hence the fact has been taken into account that there is between Makarska and Zaostrog a settlement the name of which corresponds to Porphyrogennetos' Beroullia: the hamlet called Vrulja near Podgora. Locating Beroullia at this Vrulja seems to be the most plausible solution.

The locating of *Ostrok* (originally **ostrogx**) in the Zaostrog area has been unanimously accepted in scholarship ever since the times of Pavle Šafarik. Nor has there been much debate about its more precise location. It was established as early as the late nineteenth century that this ancient city of the Arentani had been at the bottom of a rocky hill called Viter in the east part of Zaostrog, and a little later the remains of its walls were identified at the southwest bottom of the hill.

The location of *Slabinetza* (originally **slavinqcq**) is a matter of controversy. The divergence in opinion largely stems from differences between different editions of Porphyrogennetos' treatise. In the earliest editions – Van Meurs (1611), Banduri

(1711) and Bekker (1840) – which are based on an early sixteenth-century Vatican manuscript (*Palatinus gr. 126*), the name of the city is *ἡ Λαβίνετζα*. On the other hand, in the latest edition, prepared by Gyula Moravcsik (1949) based on the only surviving Byzantine-era manuscript (*Parisinus gr. 2009*), dating from the third quarter of the eleventh century, its name is *ἡ Σλαβίνετζα*.

Before the Moravcsik's edition of *De administrando imperio* all attempts to locate the fourth inhabited city of Pagania were understandably based on the toponym *Λαβίνετζα*, and thus the city was linked to present-day Gradac (southwest of Makarska), which had been called Lapčan or Labčan until the seventeenth century. Moravcsik's edition showed, however, that the form of the name the search should begin with is *Σλαβίνετζα*. This makes locating much more complicated because there are good grounds for taking three toponyms into account: Sladinac (Slavinac) near the Baćina Lakes, Slavinjac in the Gradac area, and Slavinj near Omiš. Yet, Sladinac near the Baćina Lakes (in the vicinity of the port of Ploče) is the most plausible solution. It is a hillfort near the shore of the homonymous lake which is the closest to the Adriatic Sea. The site has yielded plentiful remains from the period of antiquity and the middle ages. Especially important are the remains of an early Christian church, more recently dated to the end of the fifth or the beginning of the sixth century. It has been established that it was renovated at the time of the *archontia* of the Arentani, and assumed that it then received a distinctive architectural feature, the so-called pseudo-basilical roof, which is specific to the areas inhabited by the Arentani (the islands of Hvar and Brač, the Makarska coast). Apart from the church of St Andrew, it should be borne in mind that the site of Sladinac was of strategic interest to Pagania, being in close proximity to the border with the *archontia* of the Zachlumi and the mouth of the Neretva. The recently proposed hypothesis is not without grounds, then, that it was one of the main fortresses of the principality of the Arentani. However, credible evidence to support the hypothesis is still lacking: the reliably dated sources make no mention of Sladinac until the second half of the sixteenth century, and more detailed references to it as having been an important stronghold as early as the tenth century date from the mid-eighteenth century and are not trustworthy. At any rate, it is certain that the site can boast a long tradition and continuity of occupation, as evidenced by the archaeological remains from the period of antiquity, by the remains of the church of St Andrew, and by the cemetery of Sladinac which held a remarkably large number of old (*stećak* type) gravestones. The attempt to identify Sladinac with one of the *kastra* of Pagania, however, runs up against a difference between this name and the name of the corresponding *kastron* (*Σλαβίνετζα*). The difference is small but not negligible, unless we assume that either while compiling *De administrando imperio* or while making its first transcriptions, in the late tenth or during the eleventh century, the name was misspelled and the letter "β" was written instead of a "δ" (*Σλαβίνετζα* instead of *Σλαδίνετζα*). Similar slips of the pen also occur in the earliest known transcription of the treatise. On the other hand, perhaps this difference should be allowed to be disregarded because there is a possibility that Sladinac was also called Slavinac, the same as the homonymous Baćina lake nearby. This is precisely the name that occurs in Alberto Fortis in 1774 (*Slavinaz*).

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 347.962(495.02)"09/10"
DOI: 10.2298/ZRVI1350335M

ROSEMARY MORRIS
(University of York, UK)

TRAVELLING JUDGES IN BYZANTINE MACEDONIA (10th–11th c.)

While it is often unclear where court cases were held in the Byzantine provinces, evidence from the Athonite archives for the region of Macedonia suggests the imperial judges heard cases in specific 'assize towns' and other places as well as in the theme capital of Thessalonike. Based on case-studies from the Athonite archives and using the occurrence of the term *kathisma* as an indication of the existence of an provincial administrative and judicial centre, it is suggested that regular judicial circuits still took place in the 10th and 11th centuries. The imperial government thus demonstrated its concern for the provision of justice in the provinces in the same way as had its Roman predecessors.

Keywords: judges, Athonite archives, assize towns, *kathisma*, Macedonia.

Continuity in many aspects of Byzantine provincial administration from the time of Basil II onwards was long ago established in Ljubomir Maksimović's seminal study of the Palaiologan period in which he demonstrated that the administrative units of the thirteenth century were often the heirs of local units already in existence. But after the disruption of the Fourth Crusade, many of the characteristic officials commonly found in the Byzantine provinces in earlier periods disappeared, amongst them the *kritai*, the professional judges who heard cases in the provinces. In the tenth and eleventh centuries, however, these officials can still be found; the particularly rich documentation provided by the Athonite archives allows their activities to be observed in the region of Thrace and Macedonia, in particular in what came to be designated the theme of Boleron/Strymôn/Thessalonike and, sometimes, in the very urban centres which continued as administrative centres in the later period. Kassandreia in the Chalkidiki; Hierissos, just to the north of the Holy Mountain of Athos; Serres, Philippi and, of course, Thessalonike are all locations where judicial activities are recorded in the eleventh century; most of them (with the exception of towns lost to the Bulgarians) remained important administrative centres in the late empire.[1]

[1] *L. Maksimović*, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, 33, 53–59, 72–5, 78–9, 237–8. For the evolution of the theme of Boleron/Strymôn/Thessalonike,

One of the most striking aspects of Byzantine provincial justice — in the regions for which we have archival evidence, at least — is that litigants knew exactly where to go to find it. Of course, many disputes in this region were settled on a local level without any recourse to imperial justice and some, such as those between monastic houses on Mt Athos, were settled by judicial structures which, though they mirrored those of the Byzantine State, had been removed from its jurisdiction. Complaints were often brought to the *Great Synaxeis* or 'gatherings' of monks held at Easter and on the 15th August (and sometimes at other times of year if need be) in the Church of the Mese at Karyes, the administrative 'capital' of Athos and were 'tried' by the Protos and a group of senior *hêgoumenoi*.[2] But other cases, especially those concerning lands outside the borders of the Holy Mountain and concerning matters involving the secular authority were heard elsewhere. Given that many of the documents of the Athonite archives do not record *where* cases were initially heard, although there is often interesting detail given about subsequent official visits to specific disputed lands (to establish, or re-establish boundaries for example), it is tempting to assume that most cases for which we have some record — by definition those of some significance to one or more of the parties — were heard in Thessalonike. In fact, there are enough indications amongst them to suggest not only that judges, far from sitting remotely in their thematic capitals, made their way to specific locations to hear cases, but also that they went out on recognised circuits.

The existence of 'assize tours', that is regular hearings of legal cases in specific locations, is a well-known feature of Roman administration. Provincial governors and their legates did not permanently hold court in the capital cities of their provinces, but held assizes in certain privileged towns. In the province of Asia, for example, in the 2nd century AD, the pro-consul and his three legates held assizes at 14 centres during their tours of duty. The sixth-century Justinianic *Digest* envisaged that hearings would be held in each 'assize centre' once a year and would be supplemented by standing courts held by Roman officials in provincial capitals. The evidence for such local courts taking place on a regular basis is particularly rich from Late Antique Egypt, but it can be supplemented by evidence from most of the other pro-consular provinces.[3] If, therefore, it could be demonstrated that similar arrangements still existed in the tenth and eleventh centuries, this would not only provide a useful example of the reach of the imperial administration into the provinces and indeed, the *concern* of the imperial administration for the promulgation of justice there, but would also suggest an important area of continuity with the administration of the Late Antique Empire.[4]

---

see ODB, vol.1, p. 304. My thanks to Robert Jordan for linguistic insights on the Greek of the Athonite documents and to Ruth Macrides and Annika Asp-Talwar for facilitating access to TLG.

[2] See the *Typikon* of Constantine Monomachos, Actes du Prôtaton, ed. *D. Papachryssanthou*, Archives de l'Athos, VII, Paris 1975, no. 8 (1045). This only applied to cases concerning lands within the Holy Mountain itself.

[3] It is a pleasure here to note the pioneering work of my one-time colleague, Graham Burton: *G.P. Burton*, Proconsuls, Assizes and the Administration of Justice under the Empire, JRS 65 (1975): http://www.jstor.org/stable/370065 (accessed 14. iv. 2014) 92–94, 96–100. For a general discussion of provincial justice, see *J. Crook*, Law and Life of Rome, London 1967, 70–87.

[4] In contrast to the view expressed in *L. Neville*, Authority in Byzantine Provincial Society, 900–1100, Cambridge 2004, 3: 'Aside from maintaining sovereignty and extracting wealth, the administration did little to govern provincial society'.

The documents from the Athonite archives which clearly specify where cases were heard by someone described as a *kritês* (or *dikastês*) are, admittedly, few.[5] In many important cases, we are simply not told where a court was held. And such phrases as 'in the past they had often had recourse to local judges and *stratêgoi* and to judges in Constantinople'[6], which clearly indicate long-standing and significant disputes, are no help in determining exactly where the 'local judges' actually heard the cases concerned. Only in a few cases is the location absolutely clear. The important matter of settling the boundary between the Athonite monastic communities and their lay neighbours in the *kastron* of Hierissos, for instance, was mainly heard in Thessalonike; two documents from the archive of the Prôtaton dating from 942–3 indicate not only that the Athonites went there to bring a complaint against their neighbours, but also that delegations representing the two parties were called to the city to be heard by an court which numbered amongst its members the *stratêgos* Katakalon and the city's archbishop, Gregory.[7] This was obviously an important enough matter to demand the attention of the most senior thematic officials; the fact that the case was heard in Thessalonike is therefore not surprising.

In other cases, however, the location of the court is clearly indicated and it is this kind of information that allows us to build up a picture of the movements of the thematic judges. In November 996, the *prôtospatharios* Nicholas, *kritês* of Strymôn, Thessalonike and Drougoubiteia, was to be found in Kassandreia in the Chalkidike, hearing a case concerning lands at Polygyros, some distance away it has to be said, although Kassandreia is the nearest sizeable town (see Map).[8] The precise details of the case need not concern us, but the constitution of the court is interesting in itself. Nicholas was accompanied by the imperial *episkeptitês* and *prôtospatharios* Stephen, who perhaps acted as an expert advisor, since the matter concerned lands which had (wrongly, as it turned out) been granted by another *episkeptitês*, the monk Photios.[9] With him, in the usual Byzantine (and indeed, Roman) fashion, sat thirteen assessors, all office or rank-holders, including two bishops: Leo, Bishop of Kassandreia and

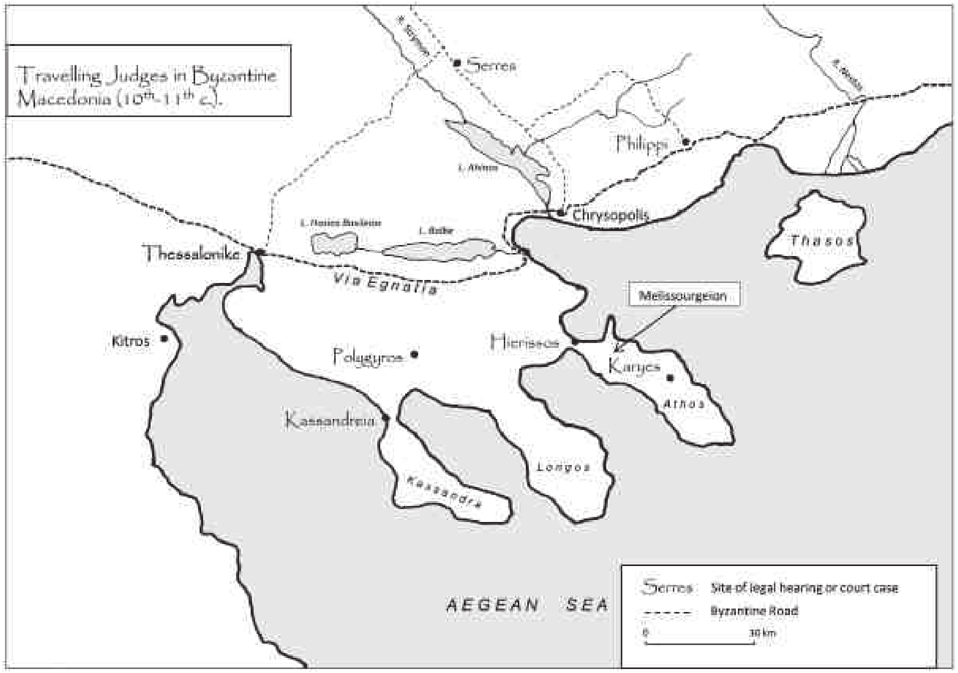
[5] For the purposes of this article, the term *kritês* is taken to mean someone clearly engaged in judicial activity, not, as became increasingly common in the 11th c., a senior thematic administrator, see *H. Saradi*, The Byzantine tribunals: problems in the application of justice and state policy (9th-12th c.), REB 53 (1995): http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rebyz_0766-5598_1995_num_53_1_1904 (accessed on 15.IV.2014), 173–4.

[6] Actes d'Iviron, I, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou and H. Métrévéli*, Archives de l'Athos, XIV, Paris 1985, no. 4 (July 982), ll. 29–31 and n. 9 (Dec. 995), ll. 20–22, where a *δικαστήριον* presided over by the *prôtospatharios* Nicholas, *kritês* of Strymôn and Thessalonike has been assembled to hear a serious property dispute (or the latest instalment of one) between the Monastery of John Kolobos (at Hierissos) and the villagers of Siderokausia, but we are not told where, and can only speculate that it took place at Hierissos. For further discussion of this case, see *R. Morris*, Communal Legal Activity in the Athos Region in the Tenth Century, ed. *A. Rio*, Law, Custom and Justice in Late Antiquity and the Early Middle Ages, Centre for Hellenic Studies, King's College London, 2011, 63–76.

[7] Prôtaton, nos. 4 (May, 942), l. 12 and 5 (May, 942–Aug. 943), ll. 18–19.

[8] Iviron, I, no. 10 (Nov. 996). The *kritês* Nicholas is the same official as that mentioned in Iviron, I, no 9 (see n. 7, above and Iviron, I, 157 for a discussion of the variants in his title). The judge was not able to view the disputed land 'because of the difficulty of reaching the place.'(l. 33); he nonetheless dispatched some of his assessors to do so.

[9] For the *episkeptitês*, the administrator of imperial property (*episkepsis*), see ODB, vol. 1, 717.

Panaretos, Bishop of Kitros.[10] In June 1042, the *spatharokandidatos* John, *kritês* of Boleron, Strymôn and Thessalonike (here also described as *a dikastês*) heard a case concerning a conflict between Iviron and the Great Lavra over land at Debelikeia near Hierissos and as the document put it, 'wasted time (χρωνοτριβοῦντος) in the *kastron* of Hierissos'[11] waiting for the monks of the Lavra to return with the titles of ownership to the disputed lands he had given them a legal time-limit (*prothesmia*) of five days to produce — in vain, as it happens. Here the location of the court is quite clear, but of greater interest is the fact that the judge was prepared to wait at Hierissos for some days while evidence material to the case was collected, implying firstly that the legal session could take place over a period of time and, secondly, that the judge had somewhere to stay, a point to which we shall return.[12]

Most interesting of all, however, is the evidence from a document of September 1056, relating a case again involving the claims of Iviron, this time to lands at

[10] The presence of the Bishop of Kassandreia is understandable, that of the Bishop of Kitros more interesting. Kitros, in Western Macedonia lay across the Gulf of Thermai from Kassandreia and its bishop was also, as was the Bishop of Kassandreia, a suffragan of the metropolis of Thessalonike, see *V. Kravari*, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, 75–6. Might the bishop have been making his way to Thessalonike by sea and have first called at Kassandreia? Indeed, could the *kritês* himself have come by ship rather than overland?

[11] Iviron, I, no. 27 (June 30th, 1042), (l. 9: προσκαρτεροῦντος καὶ χρωνοτριβοῦντος). For the *kritês* John and other cases in which he was involved, see *M. Jeffreys et al.,* Prosopography of the Byzantine World (accessed 17.ii.2014): http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/person/107318 and *P. Lemerle*, Note sur la date de trois documents athonites et sur trois fonctionnaires du XIe siècle, REB 10 (1952), 109–13: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rebyz_0766-5598_1952_num_10_1_1061

[12] See p. 340, below (on *kathismata*).

Melissourgeion on the borders of Athos (see Map).[13] The monks of the small monastery there were first summoned (ἀχθέντες οἱ μοναχοὶ, l.13) by the *hypatos* Leo Thylakas, *kritês* of the Velon and of Boleron, Strymôn and Thessalonike some considerable distance to the 'metropolis of Philippi' (mod. Philippoi, 14 km NW of Christopolis [mod. Kavala]) on the Via Egnatia.[14] We may well ask why they had to go so far, but since the Court of the Velon was based in Constantinople and since the document informs us that Leo Thylakas was acting under the orders of the Empress Theodora (1042; 1055–6) to examine the validity of the titles of ownership concerned with the disputed land and to settle the matter once and for all, it is very likely that Leo Thylakes was travelling from the capital and probably eventually to Thessalonike via Philippi.[15] The verb used suggests that the monks of Melissourgeion were instructed to come to a given place; a place where they knew the judge would be and, more importantly, where *he* knew he would be. They reached Philippi probably at the beginning of June, 1056 and a hearing was clearly held before the judge, for the monastic delegation (of some four members) argued that it was the *epitropoi* (guardians/protectors) of the monastery, rather than they themselves who should have been summoned, for the former, not the monks, held the title deeds to the contested lands and, in particular, an act of exchange which lay at the heart of the dispute.[16] The judge gave them a *prothesmia* – again, the technical term is used – from 9th-24th of June to produce this document. This period of two weeks (including the first and last days) was clearly thought adequate to allow the monks to return to Athos and either return themselves or inform the *epitropoi* that they must appear before the judge. And, indeed, this is precisely what occurred, but not at Philippi. 'During the *prothesmia*', the document records, 'there caught up with (κατέλαβον) [the judge] while he was in session in Serres (ἐν τῷ καθίσματι τῶν Σερρῶν)'[17], the Protos Hilarion of Mount Athos, John, *kathêgoumenos* of the Great Lavra and John, *kathêgoumenos* of the Monastery of Zygou, all *epitropoi* of the monk Kosmas Kontoleon, who had originally claimed that Melissourgeion had been given to him, who had established a small monastery there and who was now dead.[18] They

[13] Actes d'Iviron, II, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou and H. Métrévéli*, Archives de l'Athos, XVI, Paris 1990, no. 31 (Sept. 1056).

[14] For the metropolis of Philippi, see ODB, vol. 3, 1653–4 and the longer study of *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, 2 vols, Paris 1945, 241–80. For Leo Thylakas see *Jeffreys et al.* Prosopography of the Byzantine World (accessed 21.ii.2014) http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/person/107674 He may be identical with http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/person/107675

[15] For the Judges of the Velon, see *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 323. The instruction of the Empress Theodora, which summarizes the history of the land dispute so far, is inserted in Iviron, II, no. 31, ll. 2–13

[16] For the role of the *epitropoi*, see *R. Morris*, Monks and Laymen in Byzantium, 843–1118, Cambridge 1995, 158–9.

[17] Iviron, II, no. 31, l.16.

[18] Kosmas Kontoleon was the one-time katepan of Italy and *stratêgos* of Hellas Tornikios Kontoleon, who had become a monk on Athos, see *Jeffreys et al.* Prosopography of the Byzantine World (accessed 21.ii.2014): http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/person/108491. His high standing in the world perhaps explains why his *epitropoi* were so distinguished. Hostility between the Greek and Georgian monks on Athos was endemic in the eleventh century, though it interesting to note here that the Empress Theodora wished to protect the interests of Iviron as 'she was as attached to their rights as to her own' (Iviron, II, no. 31, l. 13).

were accompanied by many other *hêgoumenoi* and monks, of whom eight are named in the document. The opposing party was led by Arsenios, *hêgoumenos* of Iviron.[19]

Whilst the details of the legal procedures followed at the Serres hearing and subsequently are extremely interesting in themselves – the Roman Law procedures of the 'legal examination' of documents, including the formal comparison of signatures and confirmation of testimony by oath taking and the formal written refusal of a party to take an oath are all mentioned – what is of particular interest here is the mention of the word *kathisma* and its location.[20] Eventually Leo Thylakas moved on to Thessalonike, where later episodes of this long-running legal saga were located, but, at some point between 9th -24th June, he was clearly in Serres.[21] We do not know how long he remained there, or, indeed, whether he heard any other cases, but he reported back by letter (*gramma*) to the Empress Theodora at some point between June and August, 1056, because her reply (the text of her *lysis* is given) is dated August, Indiction 9 (1056).[22]

The provision of a *kathisma* or administrative base for the use of travelling officials was one of the duties imposed by the Byzantine State on its citizens.[23] As Oikonomides long ago established, the word, in a fiscal or judicial context, always implies a building where high officials, including judges, stayed during their tours of duty and where they and their suites had to be accommodated and fed at the expense of local tax payers.[24] It was expected to be a building of some size and comfort, and was also the place where the public reading of imperial edicts took place, so that subjects should know about them. In 1082, Alexios Komnenos (1081–1118), addressing a *kritês* 'Skleros' of the theme of Thrace and Macedonia ordered a *prostagma* concerning the return of property without heirs to the fisc to be read out 'in all the *kathismata* of your theme'.[25] As three

---

[19] The document does not indicate whether the Iviron monks were represented at Philippi; it seems very likely that they were.

[20] I discuss these matters further in *R. Morris*, Byzantine courts and their Roman antecedents, ed. *R. Murphey*, Imperial Lineages and Legacies in the Eastern Mediterranean – Recording the Imprint of Roman, Byzantine and Ottoman Rule (forthcoming).

[21] The dispute continued for at least another seven years, see Iviron, II, nos. 36 and 37 (Dec. 1062 and Feb. 1063), after which nothing more is heard of Melissourgeion until 1259 (see Iviron, I, 75, n. 3).

[22] Iviron, II, no. 31, l.39.

[23] The word '*kathisma*', has a variety of meanings, including liturgical ones, but it has another well-known 'architectural' one, that of the imperial 'box' at the Hippodrome. See *G. Lampe*, A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1961, *s.v.* and *E. A. Sophocles*, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, New York 1963, *s.v*. The word, κάθισις means a 'sitting' or 'session', cf. *Lampe*, *s.v.* which again, can have an administrative connotation. A preliminary examination of TLG reveals a variety of later non-liturgical usages of the word *kathisma*: a Lavra document of 1367 mentions a *metochion* and *kathisma* given to the Lavra (implying some kind of building) as does a forgery from Xenophon of 1302 mentioning a *metochion* near Siderokausia and two *kathismata*. A *kathisma* of St George is also mentioned on the lands of Vatopedi in the village of St Mamas (to the north of Kassandreia) in the fourteenth century, see *J. Lefort*, Villages de Macédoine, I. La Chalcidique occidentale, Travaux et Mémoires, Monographies, I, Paris 1982, 149. Interestingly, however, in TLG there are numerous mentions of the '*kathisma* of Karyes' (e.g. Lavra, 1395) or 'of the Prôtaton' (e.g. Lavra, 1395; Dionysiou, 1481) and the '*kathisma* of the Protos and the *gerontes*' (Dionysiou, 1395), referring both to the role of Karyes as the Athonite administrative headquarters and to the *synaxeis* or councils held there.

[24] *N. Oikonomidès*, Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe–XIe s.), Athens 1996, 94-6 and Tables 1 and 5. The first mention of an exemption from the duty of providing a *kathisma* is dated to 1044.

[25] *Oikonomidès*, Fiscalité, 94, nn. 50 and 51, see Jus graeco-romanum, ed. *J. and P. Zepos*, 8 vols, Athens 1931–6, repr. Aalen 1962, vol. 1, 297. For the seals of two possible 'Skleroi', both called

tenth-century letters demonstrate, judges could often outstay their welcome in *kathismata*. In the first of these letters, an un-named official (possibly a *kritês*) complains that the local *despotês* has had him chased out of a *basilikon kathisma* and has ordered local people not to provide the *synônê* (compulsory contribution of produce to officials). He thus intends to leave all his business 'to a new *kritês*' while he returns to his superior (presumably to request further instructions).[26] The *despotês* concerned (almost certainly a bishop), replies that his only wish is to compel the official to stop putting heavy burdens on a church property, 'for no collector (*apaitêtês)* can stay for longer than three days at the *kathisma* of Kallistariou'.[27] In the last letter in the series, the official responds that the delay at the *kathisma* was due to the fact that the tax payers were slow to appear and denies taking excess 'receipts', having only taken 8 of the 12 measures of barley which were his due and only eight *amphorae* of wine. More significantly, he declares that he is now 'ordered to go to Berissa' and that if the *despotês* orders it, 'I will come to see you'; if not, he will proceed on his way.[28]

Exemption or immunity from the duty of providing food and lodging for was often sought by monasteries and individuals and it is clear that the system was open to abuse. The late ninth-century legal text of the *Eisagoge* attempted to stop the practice of administrators undertaking 'unnecessary tours' in order to exact charges to provide support for themselves and their revenues, 'for', it continues, 'we do not wish that those things which were wrongly established should be re-enforced by long-established custom'.[29] This prohibition does not seem to have had much effect and was not included in later legal collections. A letter of the Patriarch Nicholas Mystikos to Leo, *prôtospatharios* and *kritês* of Paphlagonia complained of official avarice and the deprivation of 'the flocks' (i.e. local people) of their 'food'.[30] As late as 1082, the monks of the Athonite Monastery of Vatopedi preferred to give up their annual *solemnion* (imperial monetary grant) of 72 *nomismata* and instead to have the 19 *nomismata* in taxes owing on their lands at Abarnikeia and St Demetrios in the region of Kassandreia put to their account and, more significantly, be freed from the attentions of the 'duty *kritês*' who often demanded an *antikaniskion* (monetary payment in lieu

---

Constantine and both judges of Thrace and Macedonia, see *Jeffreys et al.* Prosopography of the Byzantine World (accessed 16. V. 2104): http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/person/153952 and http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/person/153876 .

[26] *J. Darrouzès*, Épistoliers byzantins du Xe siècle, Archives de l'Orient Chrétien, 6, Paris 1960, IX, nos. 22, 23 and 24, 358–61, no. 22, 358–9. For the *synônê* see *Oikonomidès*, Fiscalité, 70–2.

[27] *Darrouzès*, Épistoliers byzantins, IX, no. 23, l. 14.

[28] *Darrouzès*, Épistoliers byzantins, IX, no. 24, 360–2. Mention of Berissa helps to identify the location of this episode. La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I, Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *J. Darrouzès*, Paris, 1981, has episcopal lists from the 8th–11th/12th centuries citing the Bishopric of Berissa/Bêrissa as a suffragan of the metropolis of Sebasteia in the ecclesiastical province of Armenia Secunda. See also *F. Hild and M. Restlé*, Kappdokien, TIB, 2, Vienna 1981, 274–6. *W.M. Ramsay*, The Historical Geography of Asia Minor, London 1890, repr. Amsterdam 1962, 329, identified the bishopric of Verisa/Verissa with Bolus (present-day Aktepe), SW of Tokat on the road to Sebasteia (Sivas). If this is correct, it was in the theme of Coloneia, first mentioned as having a *stratêgos* in 863, see *Oikonomidès*, Listes de préséance, 349. The *kathisma* of Kallistariou was, presumably, also in this theme.

[29] *Oikonomidès*, Fiscalité, 87, text in n. 5 (my translation).

[30] See *V. N. Vlyssidou*, Quelques remarques sur l'apparition des juges (première moitié du Xe siècle), ed. *S. Lampakis*, Byzantine Asia Minor (6th-12th cent.), National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, International Symposium, 6, Athens 1998, 60.

of taxes in kind payable to officials) of 20 *nomismata* 'or more' when he visited these properties. Alexios I Komnenos issued a chrysobull to the effect that 'henceforward …neither the judge of the theme (*thêmatikos dikastês*) nor his *prôtokentarchos* shall demand anything from these two properties… for My Majesty wishes to free these properties from the annoyance caused by a judge who is not holding a session there' (καθίσματος ἐν ἀυτοῖς μὴ τυγχάνοντος).[31]

Using the term *kathisma* as an indication, it is now possible to assemble a short list of those places (some of which were clearly on privately-owned property) in which judges were accustomed to lodge and transact business in the tenth and eleventh centuries and which also acted as centres for the dissemination of imperial law. Serres is by far the largest; we can now add Kallistariou in the theme of Coloneia, Abarnikeia and St Demetrios in the region of Kassandreia and, possibly Bratzeva (unknown location in the Chalkidiki) for this property of the Great Lavra was specifically freed from the demands which the *kritai* of Thessalonike had been accustomed to make of it by a privilege of Michael VII Doukas in 1074.[32] Interestingly, this chrysobull was one of series granted to the monastery by which it was freed from the 'excesses' of the officials of Thessalonike who, previously, had 'spent some days' at the Great Lavra living at the expense of the monks. This echoes the strictures of the *Eisagoge* against the overuse of official privileges; hospitality for imperial officials was clearly a considerable burden of which many were glad to be rid.[33]

To the list of those places clearly identified as *kathismata*, we can surely add those, apart from Thessalonike, where we have clear evidence of judicial activity taking place in the tenth and eleventh centuries: Philippi, Hierissos and Kassandreia. Was this on a regular basis? There are two main reasons to suggest that it was. One, as we have seen, was the existence of places where the judges stayed, often for some time and where their board and lodging had to be provided by local tax-payers on a *regular* basis; regular enough, in fact, for requests for immunity from such charges to be both sought and granted. The second is the indication that, on occasion, the judge summoned parties to cases to specific locations often some distance from the location of the dispute, locations where, it can be argued, legal sessions were accustomed to be held. We may here be seeing an echo (or perhaps even a continuation!) of the Roman practice whereby the granting of the status of 'assize town' to a specific location was deemed to be a privilege.[34]

The questions of how often these sessions took place and at what time of year is difficult to answer. There are only a few cases where the time of the sitting is indicated in the documents, and these, of course, were always issued after the event. But such activity seems to have mainly taken place over the late spring to early autumn months, which given the difficulty of travelling in the winter is hardly surprising. In the case we know most about – the dispute over Melissourgeion – the judicial hearings at Philippi and Serres took place in June and the document which attempted (in

[31] Actes de Vatopédi, I, edd. *J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari and C. Giros*, Archives de l'Athos, XXI, Paris 2001, no 11 (1082). For the *antikaniskion*, see *Oikonomidès*, Fiscalité, 88.

[32] Lavra, I, no. 36 (1074).

[33] See Lavra, I, nos. 31 (1052); 33 (1060) and 36 (1074) and *Oikonomidès*, Fiscalité, 198.

[34] *Burton,* Proconsuls, 92 on the privilege of being a *conventus* centre.

vain, as it later turned out) to put an end to the affair was issued in September.[35] The documents concerning the disputes of the establishment of the frontier between Athos and Hierissos were issued in May 942 and August, 943, which may indicate that the hearings in Thessalonike concerning this matter were held in, or immediately preceding those months.[36]

Whether there was a recognised 'circuit' for the judges to follow is a much more difficult question to answer. The fact that the *kritês* in 1056 'moved on' from Philippi to Serres might be taken as an indication that this was the next 'assize town' on his circuit, as it was not on the most obvious direct route to Thessalonike (which would have taken him via Chrysopolis near the ancient Amphipolis), and in the case of the *kathisma* of Kallistariou, the official concerned announced he was 'going on to Berissa'. But in most cases we do not know where the judges were immediately before they heard the cases which can be located, where they went afterwards, or whether, indeed, they had been sent out to hear one specific case in one particular place (which, unless it concerned a matter of extreme importance to the thematic or central administration, seems inherently unlikely).

But even though it is not absolutely clear whether it was known in advance which cases were to be heard where, or whether the litigants assembled with their complaints in specified locations, there is enough evidence to suggest that a structure for hearing legal cases and transacting other legal matters, such as the promulgation of law, did indeed exist in the Byzantine provinces outside the thematic capitals in the tenth and eleventh centuries. This lays open to some question the recently expressed view that Byzantine administration was essentially 'reactive' and not 'proactive' and that emperors were not really bothered about what went on in the provinces so long as the taxes flowed in.[37] If we can suggest that the provision of justice was both systematic and widespread and was offered on the kind of regular basis that the existence of *kathismata* (albeit in themselves a burden) seems to suggest, then a rather more nuanced picture begins to emerge. Of course, local interests and influences could be brought to bear on both the cases and those trying them; judges could be bribed, special interests could be pleaded and appeals could — and certainly were — made over the heads of 'provincial judges' to those in the capital and, ultimately, to the emperor. All this had been going on since Roman times. But the fact that imperial justice *did* come to distant areas of the provinces on a regular basis is surely an indication that, in practice as well as in theory, this important aspect of imperial administration was both proactive and recognised as an important resource by the emperor's subjects. Just as continuity with earlier structures have been established for some provincial administrative units in the thirteenth and fourteenth centuries, so, too, can the existence of 'assize towns' in the Middle Byzantine period be seen as an important element of continuity between Rome and Byzantium.

[35] See Iviron, II, no. 31.
[36] Prôtaton, nos. 4, 5 and 6.
[37] *Neville*, Authority in Byzantine Provincial Society, 39-65.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Скраћенице – Abbraviations

ODB Oxford Dictionary of Byzatium, edd. *A.Kazhdan et al.,* 3 vols, New York/Oxford 1991.

TIB Tabula Imperii Byzantini, edd. *H. Hunger et al*., Vienna 1976–.

TLG Thesaurus Linguae Graecae: http://www.tlg.uci.edu/.

Извори – Primary Sources

Actes d'Iviron, I, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou and H. Métrévéli*, Archives de l'Athos, xiv, Paris 1985.

Actes d'Iviron, II, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou and H. Métrévéli*, Archives de l'Athos, xvi, Paris 1990.

Actes du Prôtaton, ed. *D. Papachryssanthou*, Archives de l'Athos, vii, Paris 1975.

Actes de Vatopédi, I, edd. *J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari and C. Giros*, Archives de l'Athos, xxi, Paris 2001.

La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I, Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *J. Darrouzès*, Paris, 1981.

Darrouzès J., Épistoliers byzantins du Xe siècle, Archives de l'Orient Chrétien, 6, Paris 1960.

Jus graeco-romanum, edd. *J. and P. Zepos*, 8 vols, Athens 1931–6, repr. Aalen 1962.

Oikonomidès N., Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.

Литература – Secondary Works

Burton G. P., Proconsuls, Assizes and the Administration of Justice under the Empire, Journal of Roman Studies 65 (1975): http://www.jstor.org/stable/370065 (accessed 14. IV. 2014).

Crook J., Law and Life of Rome, London 1967.

Hild F. – Restlé M., Kappdokien*,* TIB, 2, Vienna 1981.

Jeffreys M., et al., Prosopography of the Byzantine World: http://db.pbw.kcl.ac.uk/.

Kravari V., Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989.

Lampe G., A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1961.

Lefort J., Villages de Macédoine*,* I. La Chalcidique occidentale, Travaux et Mémoires, Monographies, I, Paris 1982.

Lemerle P., Note sur la date de trois documents athonites et sur trois fonctionnaires du XIe siècle, Revue des Etudes Byzantines 10 (1952) : http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rebyz_0766–5598_1952_num_10_1_1061.

Lemerle P., Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, 2 vols, Paris 1945.

Maksimović L., The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988.

Morris R., Byzantine courts and their Roman antecedents, ed. *R. Murphey*, Imperial Lineages and Legacies in the Eastern Mediterranean – Recording the Imprint of Roman, Byzantine and Ottoman Rule (forthcoming).

Morris R., Communal Legal Activity in the Athos Region in the Tenth Century, ed. *A. Rio*, Law, Custom and Justice in Late Antiquity and the Early Middle Ages, Centre for Hellenic Studies, King's College London, 2011.

Morris R., Monks and Laymen in Byzantium, 843–1118, Cambridge 1995.

Neville L., Authority in Byzantine Provincial Society, 900–1100, Cambridge 2004.

Oikonomidès N., Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe–XIe s.), Athens 1996.

Ramsay W. M., The Historical Geography of Asia Minor, London 1890, repr. Amsterdam 1962.

Saradi H., The Byzantine tribunals: problems in the application of justice and state policy (9th–12th c.), Revue des Etudes Byzantines 53 (1995): http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rebyz_0766–5598_1995_num_53_1_1904 (accessed on 15.iv.2014).

Sophocles E. A., Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, New York 1963.

Vlyssidou V. N., Quelques remarques sur l'apparition des juges (première moitié du Xe siècle), ed. *S. Lampakis*, Byzantine Asia Minor (6th–12th cent.), National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, International Symposium, 6, Athens 1998.

Розмери Морис
(Универзитет у Јорку, Уједињено Краљевство)

ПУТУЈУЋЕ СУДИЈЕ У ВИЗАНТИЈСКОЈ МАКЕДОНИЈИ (X–XI ВЕК)

На основу подака из атонских архива за подручје Македоније у X и XI веку може се закључити да су царске судије разматрале случајеве на за то одређеним местима, која се називају *катизме*, као и у главном граду теме, Солуну, и да су се тада још увек одвијали редовни судски поступци.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 94:323](497.02)"09"
DOI: 10.2298/ZRVI1350347V

VASSILIKI N. VLYSSIDOU
(Fondation Nationale de recherche scientifique, Athènes)

RELATIVEMENT À LA NOMINATION D'EUSTATHE MALÉÏNOS COMME STRATÈGE D'ANTIOCHE ET DE LYKANDOS

Partant de la remarque que les relations entre les Phocas et les Maléïnoi n'étaient pas bonnes pendant le règne de Nicéphore II, étant donné que a) les Maléïnoi n'ont pas soutenu Nicéphore Phocas en 963, b) la première révolte contre lui est provenue de son proche parent Grégoire Maléïnos et c) l'accession au trône de Nicéphore II ne signifia pas pour les Maléïnoi leur ascension ultérieure dans la hiérarchie militaire, nous allons examiner dans cette étude la version selon laquelle Eustathe Maléïnos a pu être nommé stratège d'Antioche et de Lykandos par Jean Ier Tzimiskès.

Mots clés: Eustathe Maléïnos, Antioche, Lykandos, Nicéphore II Phocas, Jean I Tzimiskès.

Starting from the observation that the relations between Phocas and Maleïnoi were not good during the reign of Nicephorus II, given the fact that a) the Maleïnoi did not support Nicephorus Phocas in 963, b) the first revolt against him originated from his close relative Gregory Maleinos and that c) the accession to the throne of Nicephorus II did not mean the subsequent rise in the military hierarchy for the Maleïnoi, we will examine, in this study, the version according to which Eustathius Maleïnos could have been appointed as general of Antioch and Lykandos by John I Tzimiskes.

Keywords: Eusthatius Maleïnos, Antioch, Lykandos, Nicephorus II Phocas, John I Tzimiskes.

La présente étude, en l'honneur de l'académicien et professeur émérite Ljubomir Maksimović, qui a consacré l'essentiel de son œuvre à l'administration et à la société de Byzance,[1] vise à examiner un aspect des relations entre la famille des Phocas et

[1] À titre indicatif, cf. *Lj. Maksimović*, Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spätbyzantinischen Stadt (13.-15. Jh.), JÖB 31/1 (1981) 149–188. *Idem*, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988. *Isti*, Tradicija i inovacija u vizantijskoj teritorijalnoj organizaciji države i crkve (IX–X vek), Treća jugoslovenska konferencija vizantologa (Kruševac, 10–13. maj 2000), Kruševac-Belgrade 2002, 9–22. *Idem*, Το Τακτικόν του Εσκοριάλ και οι αλλαγές της επαρχιακής

celle des Maléïnoi, relations que des historiens contemporains considèrent comme étant demeurées bonnes durant tout le Xe siècle.

Toutefois, les textes écrits à la louange des deux familles laissent supposer que leurs aspirations politiques n'étaient pas identiques à toutes les époques de leur action. Le choix du moine Théophane, biographe de Michel Maléïnos, de ne mentionner qu'une seule fois les Phocas,[2] en passant sous silence tout ce qui pouvait avoir rapport avec le soutien financier que ses illustres proches apportèrent au saint pour la fondation de la laure de Kyminas ou avec les fréquentes rencontres entre Michel Maléïnos et ses neveux Nicéphore et Léon Phocas,[3] a été suivi par Léon le Diacre, lequel ne s'est rapporté aux Maléïnoi que vers la fin du règne de Nicéphore Phocas, lorsque l'empereur alors tombé dans la morosité dormait avec le manteau de son oncle Michel.[4] La différenciation entre les Maléïnoi et les Phocas devient à notre avis manifeste si l'on songe que a) aucune source ne mentionne les Maléïnoi comme partisans de Nicéphore Phocas lors de sa lutte pour accéder au pouvoir en été 963,[5] b) la première révolte contre lui en 965/966 eut pour instigateur l'un de ses proches parents, le protospathaire Grégoire Maléïnos[6] et c) l'accession au trône de Nicéphore II ne signifia pas pour les Maléïnoi leur ascension ultérieure dans la hiérarchie militaire, comme on pourrait s'y attendre: Constantin Maléïnos acheva sa carrière en tant que stratège de Cappadoce, titre qu'il possédait toutefois déjà depuis l'époque du règne de Constantin VII. C'est son fils Eustathe qui reprit le gouvernement de la Cappadoce aux alentours de 968.[7] La promotion d'Eustathe à un poste plus important survient

---

διοίκησης στο Βυζάντιο, éds. *A. Avramea – A. Laiou – E. Chrysos*, Βυζάντιο, κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη, Athènes 2003, 361–367.

[2] Vie de Saint Michel Maléïnos, suivie du traité de Basile Maléïnos, éd. *L. Petit*, ROC 7 (1902) 551.

[3] Analytiquement cf. *V. Vlyssidou*, Remarques sur les relations de saint Michel Maléïnos avec Nicéphore Phocas et saint Athanase l'Athonite, Βυζαντινά 21 (2000) 189–198. *Eadem*, Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αι.). Έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενο-παφλαγονικής και καππαδοκικής αριστοκρατίας, Thessalonique 2001, 115–118, 136–142 (= *Vlyssidou*, Αριστοκρατικές οικογένειες). *A. E. Laiou* (The General and the Saint: Michael Maleinos and Nikephoros Phocas, éds. *M. Balard – J. Beaucamp – J-Cl. Cheynet et alii*, ΕΥΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, II [Byzantina Sorbonensia 16], Paris 1998, 411 n. 64) mentionne certes que les relations de Nicéphore Phocas avec Michel Maléïnos finirent par être très limitées, mais elle ne manque pas de signaler que les rapports de Nicéphore II avec les autres membres de la famille des Maléïnoi continuèrent d'être bons.

[4] Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem, éd. *C. B. Hase*, Bonn 1828, 83 (= Léon le Diacre). Également, on trouve une mention des Maléïnoi dans le traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969), éd. *G. Dagron – H. Mihăescu*, Paris 1986, 35.

[5] Succinctement, cf. *J.-Cl. Cheynet*, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210) [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 20–21 (n° 1) [= *Cheynet*, Pouvoir].

[6] Vie de saint Nil le Jeune, éd. *G. Giovanelli*, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νείλου τοῦ Νέου. Testo originale greco e Studio introduttivo, Badia di Grottaferrata 1972, 101–103. Sur le fait que le protospathaire Grégoire était un authentique Maléïnos (et non pas le premier membre connu de la branche italienne de la famille, comme l'estimait *V. von Falkenhausen*, Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert, Wiesbaden 1967, 141) cf. *Vlyssidou*, Αριστοκρατικές οικογένειες 151–152; *J.-Cl. Cheynet*, La société byzantine. L'apport des sceaux, II: Recherches prosopographiques [Bilans de Recherches 3/2], Paris 2008, 523 (= *Cheynet*, Recherches prosopographiques).

[7] Cf. *Cheynet*, Recherches prosopographiques 496, 514, 515. Sur la différenciation entre les Maléïnoi et les Phocas durant le règne de Nicéphore II, cf. *Vlyssidou*, Αριστοκρατικές οικογένειες 142 ff.

avec son affectation au commandement d'Antioche et de Lykandos. Nous reviendrons sur ce fait par la suite.

Lors de la prise d'Antioche, le 28 octobre 969, fait qui ne réjouit évidemment pas Nicéphore II Phocas, il semble que, mis à part Michel Bourtzès, Isaac Brachamios et le stratopédarque Pierre,[8] le patrice et stratège de Cappadoce Eustathe Maléïnos, dont la présence dans la ville n'est attestée que par la *Vie* du patriarche d'Antioche Christophore, a aussi joué un rôle important.[9] Eustathe Maléïnos a été justement identifié avec le détenteur du reliquaire d'Aachen, *anthypatos*, patrice et stratège d'Antioche et de Lykandos[10] et l'on estime qu'il n'est demeuré à cette fonction que deux mois (de fin octobre à fin décembre 969).[11] La conclusion, donc, à laquelle arrivent les chercheurs, est que, parmi les principaux protagonistes de la conquête d'Antioche[12] seul Eustathe Maléïnos, en raison de sa parenté avec l'empereur, a reçu comme récompense pour son exploit l'administration de la ville.[13]

Toutefois, le séjour très limité d'Eustathe Maléïnos à Antioche et Lykandos, la méfiance de Nicéphore II Phocas vis-à-vis de puissants chefs militaires ainsi que la constatation que l'argument de la parenté ne peut être considéré comme d'importance décisive – si l'on songe que le premier et le dernier complot dirigés contre lui provenaient de proches (Grégoire Maléïnos et Jean Tzimiskès respectivement)[14] – autorisent, à notre avis, à examiner une autre version des faits, celle selon laquelle Eustathe Maléïnos n'aurait jamais bénéficié de ce traitement de faveur de la part de son cousin empereur.

Dans la *Vie* du patriarche d'Antioche Chistophore, il est mentionné que, quelques jours après le 28 octobre 969, parmi les chefs militaires qui se trouvaient dans la ville figurait aussi le patrice et stratège de Cappadoce Eustathe Maléïnos, lequel finit par

[8] Léon le Diacre 81–83; Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, éd. *I. Thurn* [CFHB 5], Berlin – N. York 1973, 271–273 (= Skylitzès); Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII–XVIII, éd. *Th. Büttner-Wobst*, III, Bonn 1897, 508–510 (= Zônaras); Histoire de Yahya-ibn-Sa'ïd d'Antioche, Continuateur de Sa'ïd-ibn-Bitriq, éd. et trad. par *I. Kratchkovsky* et *A. Vasiliev*, PO 18 (1924) 822–823 (= Yahya I).

[9] Vie du patriarche melkite d'Antioche Christophore († 967) écrite par le protospathaire Ibrahîm b. Yuhanna. Document inédit du Xe siècle, éd. *H. Zayat*, Proche-Orient Chrétien 2 (1952) 357–359 (= Vie du patriarche Christophore).

[10] *W. B. P. Saunders*, The Aachen Reliquary of Eustathius Maleinus, 969–970, DOP 36 (1982) 211–219 (= *Saunders*, Eustathius Maleinus).

[11] L'opinion de *Saunders* (ibid., 215) que le mandat de Maléïnos a duré jusqu'à la première moitié de 970 a été exclue par *J.-Cl. Cheynet*, Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, TM 9 (1985) 182, n. 8 bis [= The Byzantine Aristocracy and its Military Function, Aldershot 2006, XI] (= *Cheynet*, Du stratège de thème au duc); *Idem*, Recherches prosopographiques 342 n. 19.

[12] Michel Bourtzès et Isaac Brachamios tombèrent en disgrâce, tandis que l'eunuque et stratopédarque Pierre, bien que mis en accusation, conserva cette dignité et poursuivit avec succès les opérations militaires; Skylitzès 273; Zônaras 510; Yahya I, 823, 825, 829. Cf. *M. Canard*, Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie [Publications de la Faculté des Lettres d'Alger 21], Paris 1953, 832–833 (= *Canard*, H'amdanides); *Cheynet*, Recherches prosopographiques 342, 377–378.

[13] *Cheynet*, Pouvoir 328. Cf. aussi *Idem*, Recherches prosopographiques 515–516; *Kl.-P. Todt*, Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit (969–1084), BZ 94/1 (2001) 241 (= *Todt*, Region und Patriarchat von Antiocheia); *C. Holmes*, Basil II and the Governance of Empire (976–1025), Oxford 2005, 333–337 (= *Holmes*, Basil II); *B. Krsmanović*, The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and 11th Century), Belgrade-Athènes 2008, 101.

[14] Cf. *Cheynet*, Pouvoir 21, 22–23 (n°s 2 et 5).

convaincre de ne pas envoyer à Constantinople Ibn Mânek, l'un des trois meurtriers du patriarche Christophore, mais de le faire exécuter sur place.[15] De cet épisode, il ressort que tant Eustathe Maléïnos que les autres officiers agissaient de leur propre chef, et non pas sur les ordres de Nicéphore II. À Antioche, donc, ne parviennent pas encore de directives précises de Constantinople, et le biographe du patriarche Chistophore, le protospathaire Ibrahîm b. Yuhanna, pense qu'il en alla ainsi jusqu'à la fin du règne de Nicéphore Phocas, puisqu'il prétend que l'empereur fut assassiné sans avoir été informé de la prise de la ville.[16]

Il est certain que l'auteur de la *Vie* semble être imparfaitement informé à ce sujet. Toutefois, on ne peut pas ignorer que le protospathaire Ibrahîm b. Yuhanna est contemporain des événements qu'il relate, que son texte est une source digne de foi[17] et que, surtout, il vit à Antioche.[18] Par conséquent, son affirmation que Nicéphore II, au moment de mourir, ignorait la situation dans laquelle se trouvait la ville, pourrait se trouver en relation directe avec le fait que des mesures administratives concernant Antioche n'ont pas été prises ou n'ont pas été appliquées.

La préoccupation que montra l'empereur à l'égard de l'Église d'Antioche impose d'examiner l'éventualité que des décisions qui furent prises par Nicéphore II ne furent jamais concrétisées. Il est connu que Nicéphore Phocas, vers le milieu du mois de novembre 969, avait choisi pour patriarche d'Antioche Eustrate, évêque jusqu'alors de Flavias, lequel, toutefois, n'avait pas été intronisé;[19] pour cette raison, le biographe bien informé de Christophore mentionne encore comme successeur du patriarche Théodore I (970–976).[20] Entre les cas de l'évêque Eustrate et du stratège Eustathe Maléïnos il y a, à notre avis, une grande différence: le premier n'est jamais arrivé à Antioche, tandis que le second se trouvait dans la ville, tout comme le protospathaire Ibrahîm b. Yuhanna, lequel connaît la contribution de l'homme à l'administration des affaires d'Antioche, ainsi que la fonction précise qu'il occupait. Que le biographe du patriarche Christophore ait ignoré les décisions de l'empereur de la lointaine Constantinople mais qu'il ait eu une claire connaissance des faits qui se déroulaient à Antioche, ville dans laquelle il vivait, est totalement justifié.

Nous pensons que l'évolution des événements écarte la probabilité de l'affectation d'Eustathe Maléïnos en qualité de stratège d'Antioche et de Lykandos, même inactif, dans les derniers jours du règne de Nicéphore II, alors que le fait de ne pas mentionner son nom dans la tyrannie de Bardas Phocas vient poser de nouvelles interrogations relatives à la carrière et à la position d'Eustathe Maléïnos. Les sources

[15] Vie du patriarche Christophore 357–359.

[16] Ibid. 359.

[17] Cf. l'introduction de *Zayat* à l'édition de la Vie du patriarche Christophore 14–15. Cf. aussi *M. Canard*, Les sources arabes de l'histoire byzantine aux confins des Xe et XIe siècles, REB 19 (1961) 303 [= Byzance et les Musulmans du Proche Orient, London 1973, XVII]; *Saunders*, Eustathius Maleinus, 212.

[18] En se référant à Jean Ier Tzimiskès et à l'accession de Théodore Ier au trône patriarcal d'Antioche, Ibrahîm b. Yuhanna écrit: "Il se hâta d'envoyer ici ..." (Vie du patriarche Christophore 359). Cf. *V. Grumel*, Le patriarcat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969–1084), EO 33 (1934) 133–134.

[19] Cf. *V. Grumel*, ibid. 130–133; *J. Darrouzès*, Le traité des transferts. Édition critique et commentaire, REB 42 (1984) 180–181, 203–204.

[20] Vie du patriarche Christophore 359. Cf. Léon le Diacre 100–101; Skylitzès 286; Zônaras 521; Yahya I, 832. Cf. aussi *Todt*, Region und Patriarchat von Antiocheia 258.

mentionnent formellement que Jean Ier Tzimiskès, tout de suite après sa montée sur le trône, destitua tous ceux qui avaient été établis par son prédécesseur pour les remplacer par des hommes qui lui étaient dévoués.[21] Si, donc, nous considérons qu'Eustathe Maléïnos avait effectivement été nommé stratège d'Antioche et de Lykandos par Nicéphore II et qu'il fut déposé par Tzimiskès, alors on pourrait s'attendre à juste titre à ce qu'il participât à la révolte de Bardas Phocas au printemps de 970.

Le passage sous silence du nom d'Eustathe Maléïnos dans ce mouvement est étrange, alors que les auteurs byzantins ont décrit l'événement en détail, soulignant le rôle primordial joué par Syméon Ampélas et quelques autres proches parents des Phocas, comme les patrices Théodore, Bardas et Nicéphore Parsakoutènoi.[22] Lors de la phase finale de la révolte est attestée la participation d'un autre proche parent de Bardas Phocas, son neveu Diogénès Adralestos.[23] Si l'on tient compte du fait que, par rapport à Diogénès Adralestos et les Parsakoutènoi, Eustathe Maléïnos assurément disposait de bien plus de puissance et d'influence en Cappadoce, région à la tête de laquelle il avait été récemment désigné stratège et où s'étaient rassemblées les armées de Bardas Phocas, on est en droit de penser que la non-mention de son nom dans la révolte de 970 signifie qu'il n'a pas participé à cette dernière.

La tyrannie de 970 fut la moins lourde que les Phocas eurent établie au Xe siècle, ce que nous confirme une simple comparaison des listes de leurs partisans en 970 avec celles de 963 et de 987.[24] La répression relativement rapide de la révolte de Bardas Phocas aux alentours de l'automne 970[25] ne devait pas être due uniquement aux capacités militaires de Bardas Skléros[26] et aux promesses d'amnistie, de donations et de nominations qui furent faites aux alliés de Phocas,[27] mais aussi à l'absence de dignitaires puissants et capables, comme Eustathe Maléïnos et le stratopédarque Pierre. Peut-être que la nomination de Pierre par Jean Tzimiskès à la haute fonction de stratopédarque d'Occident (ou de domestique d'Occident)[28] n'était pas seulement due au fait qu'il était eunuque, mais aussi à la position neutre, favorable au pouvoir central, qu'il observa vis-à-vis de la révolte de Bardas Phocas en 970.

---

21 Léon le Diacre 95; Skylitzès 284–285.

22 Léon le Diacre 112–113; Skylitzès 291–292. Cf. *Cheynet*, Pouvoir 24–25 (nº 6).

23 Léon le Diacre 120; Skylitzès 292.

24 *Cheynet*, Pouvoir 20–21 (nº 1) et 31–32 (nº 15). La révolte de Léon Phocas en 971 peut à juste titre être qualifiée de complot de palais. Ibid. 25 (nº 7).

25 *Vlyssidou*, Αριστοκρατικές οικογένειες 183.

26 En narrant la deuxième révolte de Bardas Skléros (en 989), Psellos (Michele Psello Imperatori di Bisanzio [Cronografia], éd. *S. Impellizzeri*, Milan, 1984, I, 34) fait état du génie stratégique de l'homme, qui plus est en le comparant à Bardas Phocas: Οὗτος τοιγαροῦν ὁ ἀνήρ, εἰ καὶ τῆς τοῦ Φωκᾶ χειρὸς καὶ δυνάμεως ἐλάττων ἐδόκει, ἀλλὰ τά γε εἰς στρατηγικωτάτην βουλὴν καὶ παράταξιν δεινότερος ἐκείνου καὶ ποικιλώτερος ἐγνωρίζετο.

27 Léon le Diacre 117: ἀλλὰ τιμῶν ὑποσχέσεσι καὶ χρημάτων διανομαῖς καὶ πίστεσιν ἀπαθείας ὑπαγαγέσθαι τοὺς τῷ ἀποστάτῃ συναπαχθέντας. ἐνεχείριζε δὲ αὐτῷ καὶ τόμους, κατασεσημασμένους ἐκ χρυσοῦ σφραγῖσι βασιλικαῖς, οἷς ἐνεγέγραπτο ταξιάρχων καὶ στρατηγῶν καὶ πατρικίων τιμαί.

28 Skylitzès 300. Cf. *W. Seibt*, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie [Byzantina Vindobonensia 9], Vienne 1976, 33; *I. Jordanov*, Molybdobulles de domestiques des scholes du dernier quart du Xe siècle trouvés dans la stratégie de Preslav, SBS 2 (1990) 203–206. *Idem*, Corpus of Byzantine Seals, I: Byzantine Seals with Geographical Names, Sofia 2003, nº 26.1.

Pour en revenir à Eustathe Maléïnos, nous pensons qu'il existe des signes indiquant que l'éventuelle disgrâce dans laquelle il a pu tomber pendant le règne de Tzimiskès fut de courte durée. Les sources ne font pas seulement état des destitutions des partisans de Nicéphore Phocas par le nouvel empereur. Les circonstances obligèrent rapidement Jean Tzimiskès à abandonner son attitude inflexible et Léon le Diacre rapporte que, parmi les dignités que l'empereur promit en 970 aux partisans de Phocas, il y avait aussi celle de stratège.[29] Le premier parmi ceux qui abandonnèrent Bardas Phocas pour rallier le nouveau régime, fut Diogénès Adralestos.[30] La sigillographie vient confirmer que Jean Tzimiskès tint ses promesses en récompensant Diogénès Adralestos par sa brillante promotion au poste de stratège des Anatoliques.[31]

Le cas de Diogénès Adralestos, qui montre que le nouvel empereur nomma à des postes importants même des proches parents de Phocas qui s'étaient soulevés contre lui, vient renforcer la version qu'Eustathe Maléïnos peut avoir poursuivi sa carrière durant le règne de Jean Tzimiskès, en raison de la neutralité qu'il conserva vis-à-vis de la révolte de 970. À notre avis, il ne faut pas exclure l'éventualité qu'Eustathe Maléïnos puisse avoir été stratège d'Antioche et de Lykandos à un moment donné entre 971 et 976, c'est-à-dire à l'époque à laquelle les sources ne mentionnent aucun dignitaire comme duc d'Antioche[32] et où l'organisation administrative de la province restait provisoire, comme l'atteste la double fonction de Maléïnos.[33]

La différenciation entre les Phocas et les Maléïnoi, qui avait débuté à l'époque du règne de Nicéphore II, perdura encore un peu, jusqu'au début de 978, moment où Eustathe Maléïnos et Bardas Phocas se rencontrèrent à Césarée.[34] Entre-temps, en été 976, alors que Bardas Phocas était encore en exil à Chio, Eustathe Maléïnos est mentionné comme patrice et stratège de Tarse[35] ou comme magistros et commandant d'un détachement de l'armée impériale.[36] Indépendamment de la dignité dont était investi Eustathe Maléïnos, nous nous limitons aux observations suivantes: a) jusqu'en

---

[29] Cf. note 27.

[30] Cf. note 23.

[31] *I. Jordanov*, Pecatite ot strategijata v Preslav (971–1088) [Monumenta slavico-byzantina et mediaevalia Europensia 2], Sofia 1993, n°s 199–200. Cf. *V. Vlyssidou – E. Kountoura-Galake – St. Lampakes – T. Lounghis – A. Savvides*, Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος–11ος αι.) [IBE/EIE – Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1], Athènes 1998, 84, 358 (n° 39); *Cheynet*, Recherches prosopographiques 565–566.

[32] Cf. *V. Laurent*, La chronologie des gouverneurs d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969–1084), Mélanges de l'Université Saint-Joseph 38 (1962) 227; *Holmes*, Basil II 338. *Cheynet* (Recherches prosopographiques 342–343) pense que, en été 971, le gouvernement d'Antioche était entre les mains de Michel Bourtzès, lequel aurait éventuellement aussi repoussé l'attaque arabe de 970–971. Cf. aussi *J.-Cl. Cheynet – C. Morrisson – W. Seibt*, Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig, Paris 1991, 114. Toutefois, le protospathaire Ibrahîm b. Yuhanna, qui connaissait fort bien la mission qui avait été confiée à Bourtzès à la veille de la prise d'Antioche en 969 ("… en garnison dans la forteresse de Paghras, …") se limita, en se référant à l'arrivée de Bourtzès dans la ville en 970–971, à lui attribuer le seul titre de patrice (Vie du patriarche Christophore 356–357, 361).

[33] Cf. *Cheynet*, Du stratège de thème au duc 182 n. 8 bis. Sur la situation incertaine des conquêtes de Nicéphore II jusqu'en 975, cf. *Canard*, H'amdanides 837 ff; *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 260–261.

[34] Skylitzès 324.

[35] Histoire de Yahya…, éd. et trad. par *I. Kratchkovsky* et *A. Vasiliev*, PO 23 (1932) 372–373.

[36] Skylitzès 318.

978, pour le pouvoir central, les Phocas et les Maléïnoi représentaient différentes opportunités politiques et b) en 976, Basile Lécapène – comme cela transparaît avec les cas de Bardas Skléros, de Michel Bourtzès et du stratopédarque Pierre – procéda à des déplacements, favorables ou non, de dignitaires qui se trouvaient en activité.[37] Cette dernière remarque constitue, à notre avis, encore un signe qu'Eustathe Maléïnos n'était pas tombé en disgrâce durant le règne de Jean Ier Tzimiskès, et qu'il a pu exercer la fonction de stratège d'Antioche et de Lykandos.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Büttner-Wobst Th. (éd.), Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII, III, Bonn 1897.

Cheynet J.-Cl. – Morrisson C. – Seibt W., Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig, Paris 1991.

Dagron G. – Mihăescu H., Le traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969), Paris 1986.

Darrouzès J., Le traité des transferts. Édition critique et commentaire, Revue des Études byzantines 42 (1984) 147–214.

Giovanelli G. (éd.), Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νείλου τοῦ Νέου. Testo originale greco e Studio introduttivo, Badia di Grottaferrata 1972 [*Giovanelli G.* (éd.), Bios kai politeia tou hosiou patros hēmōn Neilou tou Neou. Testo originale greco e Studio introduttivo, Badia di Grottaferrata 1972].

Hase C. B. (éd), Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem, Bonn 1828.

Impellizzeri S. (éd.),. Michele Psello Imperatori di Bisanzio [Cronografia], Milan 1984.

Jordanov I., Molybdobulles de domestiques des scholes du dernier quart du Xe siècle trouvés dans la stratégie de Preslav, Studies in Byzantine Sigillography 2 (1990) 203–211.

Jordanov I., Pecatite ot strategijata v Preslav (971–1088) [Monumenta slavico-byzantina et mediaevalia Europensia 2], Sofia 1993.

Jordanov I., Corpus of Byzantine Seals, I: Byzantine Seals with Geographical Names, Sofia 2003.

Kratchkovsky I. – Vasiliev A. (éds), Histoire de Yahya-ibn-Sa'ïd d'Antioche, Continuateur de Sa'ïd-ibn-Bitriq, I: Patrologia Orientalis 18 (1924) 701–833, II: Patrologia Orientalis 23 (1932) 347–520.

Oikonomidès N., Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.

Petit L. (éd), Vie de Saint Michel Maléïnos, suivie du traité de Basile Maléïnos, Revue de l'Orient Chrétien 7 (1902) 543–603.

Thurn I. (éd.), Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5], Berlin – N. York 1973.

Zayat H., Vie du patriarche melkite d'Antioche Christophore († 967) écrite par le protospathaire Ibrahîm b. Yuhanna. Document inédit du Xe siècle, Proche-Orient Chrétien 2 (1952) 11–38, 333–366.

Литература – Secondary Works

Canard M., Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie [Publications de la Faculté des Lettres d'Alger 21], Paris 1953.

[37] Skylitzès 314–315. Analytiquement cf. *Vlyssidou*, Αριστοκρατικές οικογένειες 193–197.

Canard M., Les sources arabes de l'histoire byzantine aux confins des Xe et XIe siècles, Revue des Études byzantines 19 (1961) 284–314 [= Byzance et les Musulmans du Proche Orient, London 1973, XVII].

Cheynet J.-Cl., Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, Travaux et Mémoires 9 (1985) 181–194 [= The Byzantine Aristocracy and its Military Function, Aldershot 2006, XI].

Cheynet J.-Cl., Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210) [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990.

Cheynet J.-Cl., La société byzantine. L'apport des sceaux, II: Recherches prosopographiques [Bilans de Recherches 3/2], Paris 2008.

Falkenhausen V. von, Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert, Wiesbaden 1967.

Grumel V., Le patriarcat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969–1084), Échos d'Orient 33 (1934) 129–147.

Holmes C., Basil II and the Governance of Empire (976–1025), Oxford 2005.

Krsmanović B., The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and 11th Century), Belgrade-Athènes 2008.

Laiou A. E., The General and the Saint: Michael Maleinos and Nikephoros Phocas, éds. *M. Balard – J. Beaucamp – J-Cl. Cheynet et alii*, ΕΥΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, II [Byzantina Sorbonensia 16], Paris 1998, 399–412.

Laurent V., La chronologie des gouverneurs d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969–1084), Mélanges de l'Université Saint-Joseph 38 (1962) 219–254.

Maksimović Lj., Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spätbyzantinischen Stadt (13.-15. Jh.), Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 31/1 (1981) 149–188.

Maksimović Lj., The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988.

Maksimović Lj., Tradicija i inovacija u vizantijskoj teritorijalnoj organizaciji države i crkve (IX–X vek), Treća jugoslovenska konferencija vizantologa (Kruševac 10–13. maj 2000), Kruševac–Belgrade 2002, 9–22.

Maksimović Lj., Το Τακτικόν του Εσκοριάλ και οι αλλαγές της επαρχιακής διοίκησης στο Βυζάντιο, éds. *A. Avramea – A. Laiou – E. Chrysos*, Βυζάντιο, κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη, Athènes 2003, 361–367 [*Maksimović Lj.*, To Taktikon tou Eskorial kai oi allages tēs eparchiakēs dioikēsēs sto Byzantio, éds. *A. Avramea – A. Laiou – E. Chrysos*, Byzantio, kratos kai koinōnia, Mnēmē Nikou Oikonomidē, Athènes 2003, 361–367].

Saunders W. B. P., The Aachen Reliquary of Eustathius Maleinus, 969–970, Dumbarton Oaks Papers 36 (1982) 211–219.

Seibt W., Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie [Byzantina Vindobonensia 9], Wien 1976.

Todt Kl.-P., Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit (969–1084), Byzantinische Zeitschrift 94/1 (2001) 239–267.

Vlyssidou V. – Kountoura-Galake E. – Lampakes St. – Lounghis T. – Savvides A., Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.) [ΙΒΕ/ΕΙΕ – Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1], Athènes 1998 [*Vlyssidou V. – Kountara-Galake E. – Lampakes St. – Lounghis T. – Savvides A.*, Ē Mikra Asia tōn thematōn. Ereunes panō stēn geographikē physiognōmia kai prosōpographia tōn byzantinōn thematōn tēs Mikras Asias (7os-11os ai.) [IBE/EIE – Ereunētikē Bibliothēkē 1], Athènes 1998].

Vlyssidou V., Remarques sur les relations de saint Michel Maléïnos avec Nicéphore Phocas et saint Athanase l'Athonite, Βυζαντινά 21 (2000) 189–198.

Vlyssidou V., Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αι.). Έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενο-παφλαγονικής και καππαδοκικής αριστοκρατίας, Thessalonique 2001 [*Vlyssidou V.*, Aristokratorikes oikogeneies kai exousia (9os-10os ai.). Ereunes panō sta diadochika stadia antimetōpisēs tēs armeno-paphlagonikēs kai kappadokikēs aristokratias, Thessalonique 2001].

Василики Н. Влисиду
(Национална фондација за научна истраживања, Атина)

О ИМЕНОВАЊУ ЕВСТАТИЈА МАЛЕИНА ЗА СТРАТЕГА АНТИОХИЈЕ И ЛИКАНДА

Студија има за циљ да истражи један аспект односа између Фока и Малеина, за које су модерни историчари сматрали да су били добри у време владавине Нићифора II Фоке. Раздвајање између две породице се, међутим, може видети у следећем: а) Малеини нису подржали долазак Нићифора II на престо 963, б) прва побуна против цара је дошла од његовог сопственог рођака, Григорија Малеина, в) владавина Нићифора II није била сведок никаквог политичког ни друштвеног успона Малеина, који су, још од времена Константина VII па све до 969. године остали стратези Кападокије.

Постављење патрикија Евстатија Малеина на вишу функцију, тј. на функцију стратега Антиохије и Ликанда, датује се између краја октобра и краја децембра 969. године. Међутим, из живота патријарха Антиохије Христофора – у питању је поуздан извор, чији је аутор био савременик догађаја које је описао и, што је још важније, живео је у Антиохији – сазнајемо да је Евстатије Малеин недуго после 28. октобра 969. године још увек био стратег Кападокије. Да је Евстатије Малеин био постављен за стратега Антиохије и Ликанда од стране Нићифора II и да га је онда са те позиције уклонио Јован I Цимискије, било би логично очекивати да је учествовао у побуни Варде Фоке против Цимискија у пролеће 970, коју су подржали и други Фокини рођаци попут Парсакутена и Диогена Адралеста, који је био постављен за стратега Анатолика, пошто се придружио Цимискију.

По нашем мишљењу, одсуство Евстатија Малеина из побуне Варде Фоке – што би једва могла бити случајност – као и чињеница да је Цимискије касније постављао Фокине рођаке, који су се побунили против њега, на важне позиције, дозвољава нам да претпоставимо да је Евстатије Малеин био стратег Антиохије и Ликанда у периоду између 971. и 976. године.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 81'373.232.1(495.02)"09/12"
DOI: 10.2298/ZRVI1350357L

MARINA LOUKAKI
(Université d'Athènes)

KATAPHLÔROS OU KATAPHLÔRON: NOTES SUR UN PATRONYME BYZANTIN

Le patronyme Kataphlôron d'une famille de dignitaires civils et militaires byzantins (X[e]–début du XIIIe siècles) est attesté dans les sources sous une variété de formes. On constate que le type qui suit le modèle de la seconde déclinaison Kataphlôros se rencontre uniquement sur des sceaux, tandis que des manuscrits et des actes du Mont Athos transmettent toujours la forme non déclinée Kataphlôron. Des cas isolés qui dissocient la préposition κατά du nom se repèrent sur des manuscrits après le XIIIe siècle.

Mots clés: Kataphlôron-Kataphlôros, patronyme, manuscrits, actes du Mont Athos, seaux.

The byzantine family name "Kataphloron" of civil and military officials (from the 10th to the beginning of the 13th century) has been attested in sources in various forms. By the examination of sources it has been established that the second declination form "Kataphloros" is to be met only in seals, whereas manuscripts and Mount Athos' documents always use the form "Kataphloron" without any declination. Some isolated cases indicating separation of the proverb "κατά" are only found in manuscripts later than the 13th century.

Keywords: Kataphloron-Kataphloros, family name, manuscripts, Mount Athos' documents, seals.

La famille byzantine des Kataphlôron est attestée dès le début du Xe siècle et jusqu'à la fin du XIIe – début du XIIIe siècles, mais ne semble pas avoir survécu à l'époque des Paléologues.[1] Plusieurs de ses membres servaient comme militaires mais surtout comme fonctionnaires civils ou ecclésiastiques de l'Empire.[2] La forme de ce

[1] Le nom n'est pas mentionné dans PLP.

[2] La famille des Καταφλῶρον et les liens de parenté entre les personnes qui portent ce nom n'ont pas encore été étudiés. Sur la présence constante de cette famille aristocratique entre le Xe et le XIIe siècle, voir. *A. Kazhdan – S. Ronchey*, L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo, Palermo 1997, passim.

patronyme a souvent retenu l'attention des chercheurs; C. Amantos fut le premier, en 1928, à discuter, d'un point de vue linguistique, l'origine et la formation des noms de famille composés à l'aide de la préposition «κατά», comme par ex. *Κατασάμββας*, *Καντακουζηνός*, et a examiné, entre autres, le cas des Kataphlôron.[3] Le chercheur grec avait signalé que ce nom de famille se rencontre soit en deux mots (avec la préposition dissociée du nom) *κατὰ Φλῶρον*, soit comme nom composé, sous deux formes: *ὁ Καταφλῶρον* ou *ὁ Καταφλῶρος*. Au début des années 1960, la question de la diversité des formes de ce patronyme a attiré l'attention de V. Laurent et de P. Wirth. Le premier juge plus ancienne et sans doute plus juste la forme *ὁ κατὰ Φλῶρον* et considère le composé *Καταφλῶρον* comme du à l'arbitraire des scribes ou plutôt des éditeurs; en revanche, il accepte que la forme *Καταφλῶρος* est une évolution de la forme plus ancienne devenue déclinable, comme *κατὰ Σάββαν* est muté en *Κατασάββας*.[4] Plus catégorique, P. Wirth, se fondant essentiellement sur le codex Scorialensis Y II 10 (265) et sur des actes de la pratique du Mont Athos, estime que la forme en un seul mot *Καταφλῶρον* est plus juste que celle qui dissocie la préposition, *ὁ κατὰ Φλῶρον*.[5] De nos jours, les témoignages dont nous disposons se sont multipliés grâce à l'édition de divers textes et actes de la pratique qui mentionnent ce nom de famille mais surtout grâce au grand nombre de sceaux qui sont publiés. Nous examinerons donc les différentes formes sous lesquelles apparaît ce patronyme suivant le type et la datation de la source, qu'il s'agisse d'actes, de manuscrits ou de sceaux.

Dans un acte de Lavra, de 1079, est attesté l'anagrapheus Ioannis Kataphlôron, vestès, notaire des oikeiakôn.[6] Sur la photographie qui accompagne la publication du document, au début du texte, nous lisons: *Ἰωάννης βέστης βασιλ(ικ)ὸ(ς) νοτάριος τῶν οἰκει(ακῶν) στρατη(γὸς) καὶ ἀναγρα(φεὺς) Σμολέν(ων) σὺν τῇ νέ(α) διοική(σει) Θεσσαλον(ίκης) (καὶ) Σερρῶν ὁ Καταφλῶρ(ον)*. Dans la signature de l'anagrapheus, au bas du document, nous lisons également la forme *ὁ Κ(α)τ(α)φλῶρον*.[7] Plusieurs occurrences de la même forme *Καταφλῶρον* (il s'agit du même anagrapheus) figurent dans un autre acte de Lavra, un chrysobulle d'Alexis Ier Comnène, de 1089, écrit par la chancellerie impériale:[8] *ὁ Καταφλῶρον· τοῦ Καταφλῶρον*. Nous trouvons également une autre occurrence dans un pittakion du même empereur et dans une prostaxis d'Anna Dalassène au monastère de Docheiariou, la même année 1089:[9] *τοῦ Καταφλῶρον.*

Après l'étude des actes de la pratique, venons-en aux manuscrits: nous constatons tout d'abord que les témoignages et les formes varient. La plus ancienne mention de ce nom de famille qui nous soit connue se repère dans la lettre 58 du patriarche Nicolas

[3] *K. Amantos*, Γλωσσικά, BZ 28 (1928) 14–16. La préposition *κατά* en grec médiéval est utilisée pour désigner le rapport avec un lieu et les connexions familiales (ibid., 16).

[4] *V. Laurent*, Kataphloros, patronyme supposé du métropolite de Thessalonique Eustathe, RÉB 20 (1962) 218–221.

[5] *P. Wirth*, Nikolaos ὁ Καταφλῶρον und nicht Nikolaos ὁ κατὰ Φλῶρον, Eustathios ὁ Καταφλῶρον und nicht Eustathios ὁ τοῦ Καταφλῶρον, BZ 56 (1963) 235–236 = Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike, Amsterdam 1980, 5–6.

[6] Actes de Lavra, I, éd. *P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – D. Papachryssanthou*, Paris 1970, nº 39, 219–223.

[7] Ibid., Album, pl. XLII.

[8] Ibid., nº 50, 263–269; Album, pl. L-LI. Ce n'est pas le document original qui est conservé mais une copie de la chancellerie impériale.

[9] Actes de Docheiariou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1984, nº 2, 54–59; Album, pl. II.

Ier Mystikos, vers 916 [ou vers l'automne de l'an 921], et concerne un fonctionnaire probablement du fisc en fonction dans la région relevant de la juridiction du métropolite d'Iconium.[10] Le manuscrit qui nous transmet la lettre, Patm. 178 f. 180r (Xe-début du XIe siècles[11]) porte la graphie *ὁ Καταφλώρων*, qu'adoptent également les éditeurs.

Dans le célèbre recueil de textes rhétoriques du XIIe siècle que nous transmet le codex Scor. Y II 10 (265), manuscrit qui date du début du XIIIe siècle,[12] nous lisons toujours la forme *Καταφλῶρον*, qu'il s'agisse de Nicolas: par ex. 324: *τοῦ Κ(α) τ(α)φλῶρ(ον) κυ(ροῦ) Νικολ(άου)*, ou d'Eustathe de Thessalonique: par. ex. 147: *Εὐσταθ(ίου) τοῦ τοῦ Κ(α)τ(α)φλῶρ(ον)*.[13]

Le Typikon du monastère de la Théotokos Evergétis mentionne comme bienfaiteur du monastère un certain Καταφλῶρον, dont on ignore l'identité. Dans le codex Athen. gr 788 qui conserve le Typicon, au f. 214v nous lisons la forme en deux éléments séparés, *κατὰ Φλῶρον*.[14] L'éditeur du Typikon, P. Gautier, qui toutefois édite Καταφλῶρον,[15] s'est gardé de se prononcer sur la datation de ce manuscrit que Sakkeliôn, Ehrhard et Irigoin situaient au XIIe siècle, dans la mesure où O. Kresten, se fondant sur une photographie du manuscrit lui avait fait part de son avis selon lequel il s'agirait plutôt d'une écriture archaïsante de la première moitié, voire du premier quart (vers 1310) du XIVe siècle.[16]

Michel Psellos, dans sa lettre n° 180, mentionne que peu après la mort de sa sœur, quand il était encore adolescent, il travaillait au service d'un juge de province ou d'un haut fonctionnaire du fisc dans la région de Philadelphie, un certain Kataphlôron.[17] Dans le manuscrit Paris. gr. 1182 f. 233r (XIIIe siècle[18]) qui nous transmet la lettre, nous lisons *τῷ κατ(ὰ) Φλῶρ(ον)*.[19]

[10] Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters, ed. *R. J. Jenkins – L. G. Westerink*, CFHB 6, Washington D. C. 1973, 300.7, 552. Sur la datation, voir également *V. Grumel – J. Darrouzès*, Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, I, fasc. I et II, Paris 1989, no 688, 233.

[11] *Jenkins – Westerink*, op. cit., XXXI.

[12] *G. de Andrés*, Catálogo de los Codices griegos de la Biblioteca de el Escorial, II, Madrid 1965, 120–131; *S. Schönauer*, Eustathios von Thessalonike, Reden auf die Grosse Quadragesima, Meletemata 10, Frankfurt am Main 2006, 29*-33* ; *N. Wilso*n, Three Byzantine Scribes, GRBS 14 (1973) 227–228 et pl. 6 et 7.

[13] Voir également d'autres exemples tirés de Scor. Y II 10 (265) in *Wirth*, op. cit., 5–6.

[14] Autopsie. Pour des hypothèses sur le personnage, voir *K. H. Jordan – R. Morris*, The Hypotyposis of the Monastery of the Theotokos Evergetis, Constantinople (11th-12th Centuries), Farnham 2012, Appendix 5, 157 sq.

[15] *P. Gautier*, Le typikon de la Théotokos Évergétis, RÉB 40 (1982) 79.1114.

[16] *Gautier*, op. cit., 13.

[17] *K. Sathas*, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, V, Paris 1876, 459. Pour des propositions d'identification du personnage, voir *G. Weiss*, Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos, Miscellanea Byzantina Monacensia 16, München 1973, 22 et n. 59; *V. Laurent*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin. II. L'administration centrale, Paris 1981, no 156, 74, dans la notice sur le sceau de Michel Kataphlôros, protospathaire et mystolektès; *J. Nesbitt – N. Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum, III, Washington D. C. 1996, no 2.7, 6, qui se réfèrent à son existence dans la notice sur le sceau d'un certain Nicétas Kataphlôron spatharocandidat (XIe siècle.)

[18] *H. Omont*, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, I, Paris 1886, 247–251. Sur la datation du manuscrit, voir surtout *P. Gautier*, Deux manuscrits pselliens: le Parisinus graecus 1182 et le Laurentianus graecus 57–40, RÉB 44 (1986), 46–47, qui date le manuscrit de la seconde moitié du XIIIe siècle. *M.-Th. Léannec-Bavavéas* (Les papiers non filigranés médiévaux dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale de France, Scriptorium 53 (1999) 283), pourtant, sans explication, le date dans le dernier tiers du XIIe siècle.

[19] Contrôle à l'aide d'une photo.

Le curopalate et juge du Vélum, Basile Kataphlôron, assiste à la réunion du synode au patriarcat de Constantinople et signe la décision synodale du 11 juillet 1173 sur le transfert de Michel d'Ancyre, autrefois d'Amasée, au siège de Kérasonte.[20] Dans le manuscrit Paris. gr. 1234 f. 273 (XIIIe siècle), nous lisons: *τοῦ Κ(α)ταφλῶρ(ον) Βασιλείου*.[21] La partie qui comporte ces décisions du synode, écrite sur des folios du manuscrit où, de toute évidence, étaient restés des vides, a été écrite de la main d'un autre copiste que ceux du reste du manuscrit.[22] Notons que la même décision synodale a également été publiée, mais d'après un manuscrit personnel, par Athénagoras,[23] qui écrit le patronyme de Basile sous la forme *κατὰ Φλῶρον*.

Le recueil épistolaire que conserve le codex 508 de l'Académie roumaine, un manuscrit de la seconde moitié du XIIIe siècle,[24] renferme les lettres encore inédites du moine Hiérothée, dont deux adressées à un certain Καταφλῶρον.[25] A la page 164 du manuscrit, nous lisons: *Τῷ Καταφλῶρον*, et à la page 173 *Τῷ κατὰ Φλῶρον*. [26]

À la fin du XIIe siècle, Marc II Kataphlôron est attesté comme patriarche de Jérusalem. Il s'agit du prélat qui fut installé sur le trône de Jérusalem lorsque l'empereur Isaac II Ange voulut transférer Dosithée du patriarcat de Jérusalem sur le trône patriarcal de Constantinople (en février 1189), un transfert qui suscita dans la capitale de l'Empire[27] de si vives réactions que, par un seméiôma impérial, en date du 3 septembre 1191, Dosithée fut réinstallé sur le trône de Jérusalem et qu'il fut demandé à Marc Kataphlôron de lui céder la place. Ce seméiôma nous est transmis par le codex de Patmos 366 (seconde moitié du XIVe siècle.[28]) et, sur le folio 343v, nous lisons: *τὸν Καταφλῶρον*.[29] C'est cette graphie qu'adopte aussi l'éditeur du seméiôma, A.

[20] *Grumel – Darrouzès*, Regestes, n° 1126.

[21] Contrôle à l'aide d'une photo numérique.

[22] *Omont*, op. cit, I, 273. Pour une description détaillée de ce manuscrit, témoin le plus important de la *Panoplie Dogmatique* de Nicétas Choniatès, voir *J.-L. van Dieten*, Zur Überlieferung der Panoplia Dogmatike des Niketas Choniates. Codex Parisiensis Graecus 1234, ed. *P. Wirth*, Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966, 167–172. Voir aussi *A. Schminck – D. Getov*, Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts, II. Die Handschriften des kirchlichen Rechts, I (Nr. 328–427), Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichten 28, Frankfurt am Main 2010, 76–79; *D. Bianconi*, Sui copisti del Platone Laur. Plut. 59.1 e su altri scribi d'età paleologa. Tra paleografia e prosopografia, in *D. Bianconi – L. Del Corso*, Oltre la Scrittura. Variazioni sul tema per Guglielmo Cavallo, Dossiers byzantins 8, Paris 2008, 261–267.

[23] *Athénagoras*, Εκκλησία Σάρδεων, Ορθοδοξία 5 (1930) 543. Selon Grumel et Darrouzès, le texte du Parisinus 1234 est plus juste que celui du manuscrit utilisé par Athénagoras: Regestes, n° 1126, 554.

[24] *C. Litzica*, Biblioteca Academiei Române: Catalogul manuscriptelor greceşti, Bucarest 1900, 273; *M. Grünbart*, Nachrichten aus dem Hinterland Konstantinopels: Die Briefsammlung des mönchs Hierotheos (12. Jahrhundert), BZ 100/1 (2007) 57.

[25] Il s'agit des lettres 86 et 92 du catalogue de *J. Darrouzès*, Un recueil épistolaire du XIIe siècle: Académie Roumaine Cod. Gr. 508, RÉB 30 (1972), 216–217. Les lettres sont en passe d'être publiées par M. Grünbart qui, dans un article à ce sujet, signale par lapsus que, dans le manuscrit, le nom qui nous occupe ici est toujours écrit «κατὰ Φλῶρον»: *Grünbart*, op. cit., 66.

[26] Contrôle à l'aide d'une photo numérique.

[27] Nicétas Choniatès raconte longuement l'histoire de Dosithée (Nicetae Choniatae Historia, éd. *J.-L. van Dieten*, CFHB 11, Berolini-Novi Eboraci 1975, 405–407). Voir sur ce sujet, *V. Grumel*, Le Περί μεταθέσεων et le patriarche de Constantinople, Dosithée, ÉB 1 (1943), 239–249.

[28] *I. Sakkeliôn*, Πατμιακή Βιβλιοθήκη, Athènes 1890, 163–167; pour ce manuscrit, voir également *G. Prinzing*, Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora, CFHB 38, Berlin-New York 2002, 319*; J. Darrouzès, *Recherches sur les* οφφίκια *de l'Église byzantine*, Paris 1970, 288.

[29] Contrôle grâce à un microfilm du Centre national de Recherches de Grèce.

Papadopoulos-Kérameus.[30] Nicéphore Kallistos Xanthopoulos (XIVe siècle) se réfère lui aussi à l'histoire de Dosithée et aux péripéties de Marc Kataphlôron relativement au trône de Jérusalem. [31] En revanche, dans l'édition de l'Histoire Ecclésiastique de Xanthopoulos dans la Patrologie Grecque, nous lisons à deux reprises le nom de famille de Marc sous la forme *κατὰ Φλῶρον*.[32]

Une notice judiciaire de Démétrios Chômatinos fait mention du gouverneur provincial Démétrios Kataphlôron, sebaste. Dans sa récente édition des ouvrages de Chômatinos, G. Prinzing adopte l'écriture des manuscrits et édite *Δημητρίου τοῦ κατὰ Φλῶρον*.[33] Tous les manuscrits qui conservent le texte en question datent du XVIe siècle.[34]

Il découle de tout ce que nous avons vu que, dans les actes et les manuscrits où le patronyme est attesté à divers cas grammaticaux, on ne trouve aucune occurrence de la forme simplifiée *Καταφλῶρος* mais seulement la forme indéclinable *Καταφλῶρον*. On doit aussi indiquer que la forme qui dissocie les deux éléments du nom ne figure pas dans les documents athonites mais seulement dans des manuscrits à partir du XIIIe siècle, à une époque où, semble-t-il, il n'y a plus de porteur de ce patronyme qui soit encore en vie. On notera, par ailleurs, l'ambivalence entre les deux types du copiste du recueil des lettres de Hiérothée dans la seconde moitié du XIIIe siècle.

À la catégorie de sources beaucoup plus riche que sont les sceaux,[35] nous constatons aussitôt que les porteurs de ce nom de famille attestés par des sceaux sont extrêmement nombreux[36] et que la diversité des formes est manifeste. Nous avons rigoureusement sélectionné les seuls exemples dans lesquels la terminaison du nom est inscrite intégralement sur le sceau, comme cela est confirmé par la photo qui l'accompagne, et qu'elle n'a pas été complétée par l'éditeur et nous avons regroupé les variantes du nom qui sont présentes dans les sources de ce type. Dans la mesure où nous avons exclu les cas où la terminaison du nom de famille n'apparaît pas clairement sur le sceau, le tableau ci-dessous ne comprend, bien sûr, pas toutes les éventuelles variantes. À noter également que, sur les sceaux, l'orthographe en général, et pas uniquement celle du nom propre, est souvent erronée.

A: τοῦ Καταφλώρου[37]

[30] *A. Papadopoulos-Kerameus*, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, II, Saint- Pétersbourg 1894, 362–368.

[31] PG 147, 464, 507.

32 Ibid., 507.

[33] *Prinzing*, Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora, 132.44–45 (document 36).

[34] Voir le tableau de concordance des manuscrits et des œuvres établi par Prinzing et la chronologie des manuscrits (op. cit., p. 344*-345*, 309*, 322*).

[35] Je suis profondément reconnaissante à mes collègues, éminents spécialistes de la sigillographie, J.-Cl. Cheynet et A.-K Wassiliou-Seibt, qui m'ont généreusement fait part de leur avis et m'ont fourni un matériau inédit.

[36] Les sceaux sont nombreux. Nous renvoyons à titre purement indicatif au site Prosopography of the Byzantine world (www.pbw.kcl.ac.uk).

[37] Par ex. Ἰω(άννου) (πρωτο)σπαθ(αρίου καὶ) β(ασιλικοῦ) νοτ(αρίου) τοῦ ἐπὶ τ(ῶν) οἰκ(ε)ι(ακῶν) τοῦ Καταφλώρου: *V. Šandrovskaja*, Ermitažiye pečati Kataflorov, Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka 38 (2008) 127. Il date d'environ 1060/1080. En outre, selon une information de J.-Cl. Cheynet et de A.-K. Wassiliou-Seibt, une foule de sceaux (Fogg 1553,1843, DO 55.1.3212, 55.1.3981, 55.1.3982, IFEB 937), portent au revers l'inscription: Σφραγίς Βασιλείου τοῦ Κατα-φλώρου. Datés de la seconde moitié du XIIe siècle.

B: τῷ Καταφλόρου[38]

C: τῷ Καταφλόρῳ[39] / Καταφλώρῳ[40]

D: τὸν Καταφλόρῳ ή Καταφλόρου[41]

E: τὸν Καταφλῶρον[42]

Le tableau ci-dessus nous permet de tirer les constatations suivantes:

1. Le nom au génitif et au datif se décline comme un simple modèle de la deuxième déclinaison, à savoir τοῦ Καταφλώρου ou τῷ Καταφλώρῳ, comme si le nominatif était ὁ Καταφλῶρος. Toutefois, ce nominatif n'est, à ma connaissance, pas attesté avec certitude. 2. La graphie Καταφλο- est une faute fréquente, d'orthographe selon toute vraisemblance. 3. Parfois, les articles τῷ, τὸν, précèdent le génitif Καταφλώρου (ὁ δείνα ὁ τοῦ Καταφλώρου), mais la forme au nominatif *ὁ τοῦ Καταφλῶρον*, que nous connaissons par les manuscrits, n'est pas attestée sur les sceaux. 4. Sur les sceaux, le nom n'apparaît pas en deux mots (préposition + nom). Par ailleurs, le fait que sur les sceaux le texte est habituellement calqué en lettres majuscules ne permet pas d'établir ce type de distinction.

À mon avis, il découle donc de l'étude des sources que, dans les témoignages les plus anciens, jusqu'à la fin du XIIe et au début du XIIIe, qu'il s'agisse de manuscrits, d'actes ou de sceaux, le nom de famille se rencontre toujours en un seul mot. En revanche, sur des manuscrits qui ont été écrits par des copistes à partir du XIIIe siècle, une fois que les représentants de la famille ne sont plus attestés, apparaît la forme «κατὰ Φλῶρον». Sur les manuscrits et les actes, le type de la seconde déclinaison, *Καταφλῶρος,* n'est pas attesté; on rencontre seulement la forme *ὁ Καταφλῶρον*, qui reste indéclinable dans les cas obliques. Sur les sceaux, le caractère plus ou moins stéréotypé du texte implique le plus souvent que le nom soit cité à un cas oblique, souvent le datif, le génitif ou l'accusatif. Toutefois, des formes comme le datif *τῷ Καταφλῶρον* ou le génitif *τοῦ Καταφλῶρον* étaient désormais trop désuètes et trop savantes, me semble-t-il, pour ne pas heurter

[38] Voir <Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει> <τ>ῷ σῷ δού(λῳ) Μ(ι)χ(αὴλ) (πρωτο)σπαθαρί(ῳ) ἐπὶ τοῦ χρ(υσο) (τρι)κ<λ(ίνου> μ(υ)στολ<έ>κ(τῃ) τῷ Κα<τ(α)>φλόρου: *A.-K. Wassiliou – W. Seibt*, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, II, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse Denkschriften 324, Wien 2004, nº 61, 88–89. Daté du troisième quart du XIe siècle. Le même sceau avec la même orthographe, du nom du moins, in *Laurent*, Le corpus des sceaux, nº 156, 73–74. Voir également le sceau suivant inédit : Zacos BnF 283: <Γρηγορᾶ> σε[βασ]τ(ο)φώρ(ῳ) στ[ρ(α)]τιγο (καὶ) κρ(ι)τ(ῇ) τ(ῶν) Ὠπτιμάτ(ων) [τ]ῷ Καταφ(λώ)ρου (XIe siècle.) que m'ont signalé et m'ont déchiffré J.-Cl Cheynet et A.-K. Wassiliou-Seibt.

[39] Par ex., au droit, nous lisons circulairement: Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ [δού]λῳ. Au revers: Θεοδόρῳ β(ασιλικῷ) σπ[α]θαρ[ίῳ [τῷ] Καταφλόρῳ· ἀμ[ή]ν. Daté des Xe/XIe siècles: *I. Koltsida-Makré*, Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα Συλλογής Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, Athènes 1996, nº 220, 89.

[40] Par ex., au droit, inscription circulaire : Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλ(ῳ). Au revers: Γρηγορᾷ πριμικ(ηρίῳ) καὶ κριτῇ τοῦ βήλου [Ἀνατο(λικοῦ) lit A.-K. Wassiliou-Seibt] τῷ Καταφλώρῳ. Daté du XIe siècle.: *V. Šandrovskaja*, Ermitažiye pečati Kataflorov, Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka 38 (2008) 122–123.

[41] Voir Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δούλῳ [Μ]ι(χαὴλ) τὸν [Κα]ταφλόρῳ: J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de plomb du musée d'Hatay (Antioche)*, RÉB 54 (1996) nº 19, 256–257. Le prénom Michel est incertain. A.-K. Wassiliou-Seibt lit : Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) [τ]ῷ σῷ δού(λῳ) Κων(σταντίνῳ) τὸν Καταφλόρου. Il date de la seconde moitié du XIe siècle.

[42] DO 55.1.3884 et M 11361 τὸν Καταφλῶρον. Information fournie par J.-Cl. Cheynet.

le sens qu'avait de la langue la strate sociale plus large de la classe des hommes de l'administration militaire ou civile byzantine, auxquels appartenaient les boullotéria. Il semble donc que, même si le nom de famille est au nominatif *ὁ Καταφλῶρον*, d'autres formes sont souvent utilisées aux autres cas, comme si *ὁ Καταφλῶρος* suivait le modèle de la seconde déclinaison masculine.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Actes de Lavra, I, ed. *P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – D. Papachryssanthou*, Paris 1970.

Actes de Docheiariou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1984.

Athénagoras, Εκκλησία Σάρδεων, Ορθοδοξία 5 (1930) 542–545 [*Athénagoras*, Ekklesia Sardeōn, Orthodoxia 5 (1930) 542–545].

Cheynet J.-Cl., Sceaux de plombe du musée d'Hatay (Antioche), Revue des études byzantines 54 (1996) 249–270.

Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora, ed. *G. Prinzing*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 38, Berlin-New York 2002.

Gautier P., Le typikon de la Théotokos Évergétis, Revue des études byzantines 40 (1982) 5–101.

Jordan K. H. – Morris R., The Hypotyposis of the Monastery of the Theotokos Evergetis, Constantinople (11th–12th Centuries), Farnham 2012.

Koltsida-Makré I., Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα Συλλογής Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, Αθήνα 1996 [*Koltsida-Makré I.*, Byzantina Molybdoboulla Syllogēs Orphanidē-Nikolaïdē Nomismatikou Mouseiou Athēnōn, Athēna 1996].

Nicetae Choniatae Historia, éd. *J.-L. van Dieten*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 11, Berolini-Novi Eboraci 1975.

Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters, edd. *R. J. Jenkins – L.G. Westerink*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 6, Washington D.C. 1973.

Laurent V., Le corpus des sceaux de l'empire byzantin. II. L'administation centrale, Paris 1981.

Nesbitt J. – Oikonomides N., Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum, III, Washington D.C. 1996.

Papadopoulos-Kerameus A., Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας, II, Saint- Pétersbourg 1894 [*Papadopoulos-Kerameus A.*, Analekta Hierosolymitikēs Stachyologias, II, Saint- Pétersbourg 1894].

Šandrovskaja V., Ermitažiye pečati Kataflorov, Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka 38 (2008) 122–134.

Sathas K., Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη,V, Paris 1876 [*Sathas K.*, Mesaiōnikē Bibliothēkē, V, Paris 1876].

Wassiliou A.-K. – Seibt W., Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, II, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse Denkschriften 324, Wien 2004.

Литература – Secondary Works

Amantos K., Γλωσσικά, Byzantinische Zeitschrift 28 (1928) 14–24 [*Amantos K.*, Glōssika, Byzantinische Zeitschrift 28 (1928) 14–24.

De Andrés G., Catálogo de los Codices griegos de la Biblioteca de el Escorial, II, Madrid 1965.

Bianconi D., Sui copisti del Platone Laur.Plut. 59.1 e su altri scribi d'età paleologa. Tra paleografia e prosopografia, in *D. Bianconi – L. Del Corso*, Oltre la Scrittura. Variazioni sul tema per Guglielmo Cavallo, Dossiers byzantins 8, Paris 2008, 253–288.

Darrouzès J., Recherches sur les οφφίκια de l'Eglise byzantine, Paris 1970.

Darrouzès J., Un recueil épistolaire du XIIe siècle: Académie Roumaine Cod. Gr. 508, Revue des études byzantines 30 (1972) 199–229.

Van Dieten J.-L., Zur Überlieferung der Panoplia Dogmatike des Niketas Choniates. Codex Parisiensis Graecus 1234, ed. *P. Wirth*, Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966, 166–180.

Gautier P., Deux manuscrits pselliens: le Parisinus graecus 1182 et le Laurentianus graecus 57–40, Revue des études byzantines 44 (1986) 45–110.

Grünbart M., Nachrichten aus dem Hinterland Konstantinopels: Die Briefsammlung des mönchs Hierotheos (12. Jahrhundert), Byzantinsche Zeitschrift 100/1 (2007) 57–70.

Grumel V. – Darrouzès J., Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, I, fasc. I et II, Paris 1989.

Grumel V., Le Περί μεταθέσεων et le patriarche de Constantinople, Dosithée, Études byzantines 1 (1943) 239–249.

Kazhdan A. – Ronchey S., L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo, Palermo 1997.

Laurent V., Kataphloros, patronyme supposé du métropolite de Thessalonique Eustathe, Revue des études byzantines 20 (1962) 218–221.

Litzica C., Biblioteca Academiei Române: Catalogul manuscriptelor greceşti, Bucarest 1900.

Omont H., Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, I, Paris 1886.

Schminck A. – Getov D., Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts, II. Die Handschriften des kirchlichen Rechts, I (Nr. 328–427), Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichten 28, Frankfurt am Main 2010.

Sakkeliôn I., Πατμιακή Βιβλιοθήκη, Athènes 1890 [*Sakkeliôn I.*, Patmiakē Bibliothēkē, Athènes 1890].

Schönauer S., Eustathios von Thessalonike, Reden auf die Grosse Quadragesima, Meletemata 10, Farnkfurt am Main 2006.

Weiss G., Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos, Miscellanea Byzantina Monacensia 16, München 1973.

*Wilso*n *N.*, Three Byzantine Scribes, Greek, Roman and Byzantine Studies 14/2 (1973) 223–228.

Wirth P., Nikolaos ὁ Καταφλῶρον und nicht Nikolaos ὁ κατὰ Φλῶρον, Eustathios ὁ Καταφλῶρον und nicht Eustathios ὁ τοῦ Καταφλῶρον, Byzantinische Zeitschrift 56 (1963) 235–236 = Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Lebenund Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike, Amsterdam 1980, 5–7.

Марина Лукаки
(Универзитет у Атини)

KATAPHLÔROS ИЛИ KATAPHLÔRON: БЕЛЕШКЕ О ЈЕДНОМ ВИЗАНТИЈСКОМ ПРЕЗИМЕНУ

Византијско породично презиме „Катафлорон", које су носили цивилни и војни функционери (од десетог до почетка тринаестог века) потврђено је у изворима у различитим облицима. Истраживањем извора утврђено је да се облик друге деклинације „Kataphlôros" може наћи само на печатима, док рукописи и документи са Свете Горе увек користе облик „Kataphlôron" без деклинације. Неки изоловани случајеви у којима се јавља одвајање предлога „κατά" налазе се само у рукописима млађим од XIII века.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 75.046.3:271.2(495):27-526.62
DOI: 10.2298/ZRVI1350367M

LJUBOMIR MILANOVIĆ
(Institute for Byzantine Studies of the SASA, Belgrade)

ON THE THRESHOLD OF CERTAINTY: THE INCREDULITY OF THOMAS IN THE NARTHEX OF THE KATHOLIKON OF THE HOSIOS LOUKAS MONASTERY*

The *katholikon* of the Hosios Loukas monastery, built around the first quarter of the eleventh century, has a narthex with a mosaic decoration on its west side. The Incredulity of Thomas is included amongst the scenes of the Passion. This paper examines the iconographic, liturgical, and dogmatic roles of the Incredulity within the context of the overall program and the liminal space of the narthex. This monumental representation evidences how depictions of the Incredulity engaged with changing beliefs concerning the senses and faith. In particular, I focus on the implications of the believer's bi-directional movement through the narthex on entering and exiting the church. Iconographically, the representation of a door behind Christ and His wound are understood as symbolic conformation of His divine nature and a marker of the path believers should follow to attain salvation. As a confirmation of Christ's dual nature, the Incredulity of Thomas is read in relation to funerary and Eucharistic contexts as relating to the narthex of Hosios Loukas.

Keywords: The Incredulity of Thomas, Hosios Loukas, touch, narthex, dual nature, faith, liminality.

The monastery of Hosios Loukas is located in the province of Phokis in central Greece. The *katholikon* of the monastery was likely built around the first quarter of the eleventh century.[1] The west end of the church has been extended by an elongated

* This article is part of the research on the project No. 177032 (*Tradition, innovation and identity in the Byzantine world),* supported by the Ministry of Education, Science, and Technological Development of the Republic of Serbia. I would like to thank to my dear friend Allan P. Doyle, PhD candidate, Princeton University for his close reading of the text, helpful suggestions, and corrections. I would also like to thank my colleague Prof. Jelena Bogdanović, Iowa State University, for her helpful comments and for permission to publish some of her images. Any remaining errors remain my responsibility.

[1] On the monastery, see *G. P. Kremos*, Προσκυνητάριον τῆς ἐν τῇ Φοκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τοὐπίκλην Στεριώτου (Proskynētarion tēs en tē Phōkidi Monēs tou Hosiou Louka, toupiklēn Steiriōtou), vol. I Athens 1874, vol. II 1880; *C. Diehl,* L'église et les mosaïques du Couvent de Saint-Luc en Phocide, Paris 1889; *R. Schultz – S. Barnsley,* The Monastery of St. Luke of Stiris in Phocis and the Dependent

narthex, rectangular in plan, with short, curved sides. The narthex has exterior entrances on the west and south walls (Fig. 1). It also has three interior doors on the east wall: the central, "Royal door" opening into the nave of the church, and ones on the north and south sides opening to the subsidiary chapels.[2] At its north end there is an *arcosolium*. The narthex is divided into three groin-vaulted bays. The lower part is lined with marble revetments, while the upper register of the walls as well as the ceiling are covered with mosaics executed probably around the middle of the eleventh century.[3]

The aim of this paper is to address the multivalent meanings – iconographic, liturgical, and dogmatic – of the scene of the Incredulity of Thomas and its role in the decorative program within the liminal space of the narthex of the *katholikon* of Hosios Loukas. The motif of the Incredulity was polyvalent and will here be considered as one whose meaning and function changed with each encounter. At Hosios Loukas, the representation of Thomas' doubting of Christ's physical resurrection invites further investigation of how depictions of this subject engaged with changing beliefs concerning the senses and faith.

Recent scholars have discussed the narthex as a liminal or transitional zone. Vasileios Marinis has noted that although it was an integral part of the building's fabric, the narthex was never treated as a sacred space as were other parts of the church.[4] This multi-function area in a Byzantine church is used for a myriad of purposes some of which are unrelated to liturgical ritual.[5] Rituals or services that scholars have ascribed

---

Monastery of St. Nicolas in the Fields near Skripou in Beotia, London 1901; *G. E. Stikas*, Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος (Tó Oikodomikon Chronikon tēs Monēs Hosiou Louka Phōkidos), Athens 1970; *N. Chatzidakis,* Hosios Loukas, Athens 1997; *S. Ćurčić,* Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent, New Heaven 2010, 297–300 and 383–387. The majority of scholars accept 1011 for a date of the *katholikon* see, *Ćurčić*, Architecture in the Balkans 383; *M. Chatzidakis*, A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, Cahiers Archeologiques 19 (1969) 127–150, especially 127–131. For the discussion on the proposed other dates see, *N. Oikonomides*, The First Century of the Monastery of Hosios Loukas, Dumbarton Oaks Papers 46 (1992) 245–255; *M.P. Mylonas*, Nouvelles remarques sur le complex de Saint-Luc en Phocide, Cahiers Archéologiques 40 (1992) 115–121.

[2] The central doors that lead from the narthex into the nave of the church are also called "Great Doors," and "Royal Doors" in the Middle and Late Byzantine periods, see *R. Taft*, The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth–Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060, Orientalia Christiana Periodica 45 (1979) 279–307, 284.

[3] Fort mosaic decoration, see *Diehl,* L'église et les mosaïques du Couvent 39–72, 39–51; *Schultz*, The Monastery of St. Luke, 42–67; *E. Diez – O. Demus*, Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Loukas and Daphni, Cambridge, MA 1931, 37–75; *O. Demus*, Byzantine Mosaic Decoration, New York 1976, 56–58; *Chatzidaki*, Hosios Loukas, 12, 19–54.

[4] *V. Marinis*, Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople: Ninth to Fifteenth Century, New York 2013, 64–77, 64.

[5] The development of the liturgy was probably the main cause for the increased use of narthexes in Early Christian and Byzantine architecture. For the most comprehensive study of the possible rituals performed in the narthex, their development, and use as a setting for iconographic programs, see *V. Milanović*, Kultno-liturgijske osnove za izučavanje ikonografskog programa u pripratama srpskih sredjovekovnih crkava, MA thesis, University of Belgrade, Beograd 2000; also see *A. P. Kazhdan*, (ed.), The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 2, Oxford 1991, 1438–1439; see also *Marinis*, Architecture and Ritual, 64.

to narthexes in general include funerary services or the Blessing of the Waters.[6] Some liturgical Hours were performed in the narthex, as is the case today at Mount Athos where services of lesser importance are celebrated in narthexes.[7]

The narthex's multi-functionality and its transitional, liminal position were reflected in a diversity of monumental programs. In general, however, the programs were never completely standardized. [8] According to Rositza Schroeder, the role of mosaic or fresco decoration in these spaces, was to "provide visual cues for transformative experiences as the churchgoers moved from outside to inside, from secular to sacred."[9] This journey from outside the church to the nave, however, should not be read only in one direction. The decoration in the narthex prepared the viewer for the transition from the secular world to the inner, paradisiac, space of the nave and sanctuary. Leaving the nave through the narthex also provided the churchgoer

---

[6] A. Papageorgiou has cited several Middle Byzantine *typika* for churches in Cyprus, which refer to commemorative services for the deceased held in narthexes, see *A. Papageorgiou*, The Narthex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus, Rayonnement grec. Hommage à la mémoire de Charles Delvoye, Brussels 1982, 437–449, 446–448. The narthex in Cappadocian churches have been used to house burials as far back as early Christian times; *N.B. Teteriatnikov*, Burial Places in Cappadocian Churches, The Greek Orthodox Theological Review 29/2 (1984) 141–157,153–155; see also, *Milanović*, Kultno-liturgijske osnove za izučavanje ikonografskog programa 381–402, see *F. Bache*, *La fonction* funéraire du narthex dans les églises byzantines du XIIe au XIVe siecle, Histoire de l'Art 7 (1989) 25–33, 28–29. Ćurčić suggested that the twin-domed narthexes in the church architecture of Serbia were developed in connection with their funerary function, *S. Ćurčić*, The Twin-Domed Narthex in Paleologan Architecture, Zbornik radova vizantološkog instituta 13 (1971) 313–323, 342–344. It is not quite certain if the Blessing of the Waters was performed only in narthexes. From Middle Byzantine monastery practice we have evidence only from the *typikon* of Kecharitomene monastery, which stated that the ritual should be celebrated in the narthex where the *phiale* was located, see *P. Gautier*, Le typikon de la Théotokos Kécharitômènè, *Revue des études byzantines* 43(1985) 5–165, 127; see also, *J. Thomas – A. Constantinides Hero* (ed.), Kecharitomene: Typikon of Empress Irene Doukaina Komnene for the Convent of the Mother of God Kecharitomene in Constantinople, Byzantine monastic foundation documents: a complete translation of the surviving founders' typika and testaments 2, Washington D.C. 2000, 649–752, 702; *Marinis*, Architecture and Ritual 71–72. The service of the Blessing of the Waters was celebrated on the eve of Theophany see, *Milanović,* Kultno-liturgijske osnove za izučavanje ikonografskog programa 367–375, see also *S. E. J.Gerstel*, The Layperson in Church, Byzantine Christianity, ed. D. Krueger, Minneapolis 2006, 103–124, 118. For the cases in Serbia, see *S. Ćurčić*, The Original Baptismal Font of Gračanica and Its Iconographic Setting, Zbornik narodnog muzeja 9–10 (1979) 313–324; *Z. Gavrilović*, Divine Wisdom as Part of Byzantine Imperial Ideology, Narthex Programmes of Lesnovo and Sopoćani, Zograf 11 (1980) 44–53.

[7] *Milanović*, Kultno-liturgijske osnove za izučavanje ikonografskog programa, 271–297. For more on the liturgy of the hours, see *R. Taft*, The Liturgy of the Hours in East and West: the Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today, Collegeville 1986.

[8] On the function and decoration of narthexes in Byzantine churches see, *Marinis*, Architecture and Ritual 64–77; *R. B. Schroeder*, Transformative Narratives and Shifting Identities in the Narthex of the Boiana Church, Dumbarton Oaks Papers 64 (2010) 103–128; *G. Gerov*, The Narthex as a Desert: The Symbolism of the Entrance Space in Orthodox Church Buildings, The Ritual and Art: Byzantine Essays for Christopher Walter, ed. *P. Armstrong*, London 2006, 144–159; *L. Drewer*, Recent Approaches to Early Christian and Byzantine Iconography, Studies in Iconography 17 (1996) 1–62, 26–29; *Ev. Chatzētryphōnos*, Το περίστωο στιω υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική: Σχεδιασμός, λετουργία (To peristōo stēn hysterovyzantinē ekklēsiastikē architektonikē: schediasmos, leitourgia), Thessalonike 2004, 67–90; *G. Nicholl*, A Contribution to the Arhaeological Interpretation of Typika: the Case of Narthex." In Work and Worship at the Theotokos Evergetis, 1050–1200, ed. *M. Mullett – A. Kirby*, Belfast 1997, 285–309; *S. Tomeković*, Contribution à l'étude du programme du narthex des églises monastiques (XIe – première moitié du XIIIe s.), Byzantion 58/1 (1988) 140–154; *G. Babić*, Ikonografski program živopisa u pripratama crkava kralja Milutina, Vizantijska umetnost početkom XIV veka: naučni skup u Gračanici 1973, ed. *S. Petković*, Beograd 1978, 105–126.

[9] *Schroeder*, Transformative Narratives and Shifting Identities, 108.

confirmation of what had been promised in the nave: a path to salvation. In other words, what was anticipated by entering the nave through the narthex received verification upon exit.

The subject of the Incredulity of Thomas is depicted above the south door that leads from the narthex to the outside world (Fig. 2). In the center of the composition Christ stands before a large, closed door surrounded on left and right by a group of apostles. He is dressed in a gilded robe with a blue himation overtop. With His left hand, Christ pulls the garment aside while raising His right arm, revealing the holy wound. Thomas stands at Christ's right, advancing towards the wound with an extended finger. Unfortunately, the head of Thomas has been destroyed. On both sides of the doorway stand groups of five apostles.[10] The portal frames Christ and is decorated with a linear pattern that suggests marble decoration. Christ is taller than the other apostles and likely stood on a step or raised platform. This section of the composition has also been lost, but it may be compared with a similar scene in the *katholikon*'s crypt in which Christ stands on a platform.[11] The apostles are clad in tunics with himations and some hold scrolls in their hands. The entire scene is set against a gold background and at the top, just above the monumental doorway, there is an inscription: ΤΩΝ ΘΥΡΩΝ ΚΕΚΛΕΙΣΕΝΩΝ (The doors being shut, John 20:26). The scene's lower portion was partially damaged by the opening up of a window at a later point.

The imagery of the scene is similar to other examples from the Middle Byzantine period.[12] There are two essential differences and numerous small variations in the iconography of this motif dating from the Early Christian to Medieval periods.[13] They differ mainly in their depiction of Thomas and Christ. Where in the narthex of Hosios Loukas, Thomas is represented bent over with his extended finger pointing to Christ's wound but not touching it, the other type shows Christ pulling Thomas' hand toward the injury. An example of the latter version is found in the crypt of the *katholikon* in

[10] All eleven apostles appeared in monumental art according to the Gospel's narrative for the first time in Sant' Apolinare Nuovo, *P. Konis*, From the Resurrection to the Ascension: Christ's Post-Resurrection Appearances in Byzantine Art (3rd-12th c.), PhD Dissertation, The University of Birmingham, Birmingham, 2008, 70.

[11] *C.L.Connor*, Art and Miracles in Byzantium: The Crypt of Hosios Loukas and its Frescoes, Princeton 1991, 39–40.

[12] The earliest representation of the scene of the Incredulity of Thomas in monumental art is probably from the church of Sant' Apollinare Nuovo in Ravenna, see *A. Urbano*, Donation, Dedication and Damnatio Memoriae: The Catholic reconciliation of Ravenna and the Church of Sant' Apollinare Nuovo, Journal of Early Christian Studies 13/1 (2005) 71–110, 82, see also *O. Von Simson*, Sacred Fortress: Byzantine Art and Statecraft in Ravenna, Princeton1987. The scene is depicted on several ivories from the Middle Byzantine period such as the example on the panel from the icon with Twelve Great Feasts, from the mid-tenth century, now in the British Musuem, see *H. Evans – D.W.Wixom*, (ed.), The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843–1261, New York 1997, 148, no. 94 C. The scene is found in the monumental art of the eleventh and twelfth century as, for example, in the crypt and the *katholikon* of Hosios Lukas, the *katholikon* of Daphni, the church of the Nativity in Bethlehem (1169), Cathedral of Monreale (late twelfth century), see *Konis*, From the Resurrection to the Ascension 303, see also, *W. Harvey, et al*., The Church of the Nativity at Bethlehem*,* London 1910, pl. 11; *O. Demus*, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, 288–291, pls. 71b-74a.

[13] *S. Schunk-Heller*, Die Darstellung des ungläubigen Thomas in der italienischen Kunst bis um 1500 unter Berücksichtigung der lukanischen Ostentatio Vulnerum*,* Beiträge zur Kunstwissenschaft 59, Munich 1995.

Hosios Loukas, which was probably altered from a previous iteration that resembled the one in the narthex.[14] Other variables include the number of apostles present, the symmetrical or asymmetrical organization of the composition, the position of Christ's wound on either his left or right side, and the presence of a door or its omission.[15]

The inscription that identifies the scene, "The doors being shut" seems to have appeared in art around the tenth century.[16] This is most likely the first time that this type of inscription accompanied this motif.[17] Here, it emphasizes Christ's divinity by indicating that He could enter despite the doors being closed. An *ampulla* from Monza, ca. 600, reveals that early examples of the Incredulity bore different inscriptions, reading: O KC MOY KAI O ΘEOC MOY ("My Lord and My God": John 20:29); another inscription from Santa Maria Antiqua from the eighth century simply states: APOSTOLI (apostles).[18]

The inclusion of the scene of the Incredulity of Thomas in the narthex of Hosios Loukas is not incidental. Images of the Incredulity are informed by a variety of doctrines regarding Christ's Resurrection, the body, and the holy sacrament. Thomas' doubt was interpreted as an authentication of Christ's dual status as both God and Man, usually in funerary or Eucharistic contexts. It was therefore a suitable subject for narthex decoration.[19] The importance of bodily, and not just spiritual, resurrection was reflected in the sensual confirmation of the truth of Christ demonstrated by Thomas' touch. It is therefore telling that theme was particularly common in monumental Byzantine art after Iconoclasm.[20] The post-Iconoclastic period saw an increase in

[14] *Connor*, Art and Miracles 39–40; an early example of iconography in which Christ takes Thomas by the hand is found on an *ampullae* in the British Museum, the sixth-seventh century, *J. Engenmann*, Palästinensische Pilgerampullen im F. J. Dölger Institut in Bonn, Jahrbuch für Antike und Christentum 16 (1973) 5–27, pl. 9: c-d.

[15] A diptych from Saint Petersburg, dated between the late tenth and early eleventh century does not include the representation of the door in the scene of the Incredulity, see: *Y. Piatinsky – O. Baddeley – E Brunner – M.M. Mango*, (eds.) Sinai, Byzantium and Russia: Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century, London 2000, B48, aslo in *Evans*, The Glory of Byzantium, 144, no. 91. For the date of this object see the explanation in *Konis*, From the Resurrection to the Ascension, 300.

[16] Konis argues that the inscription reflects liturgical influence on this scene. He bases his argument on the discrepancy between Constantinople and Jerusalem in liturgical practice on Thomas' Sunday. In the *typikon* of Hagia Sophia the lection on Thomas' Sunday begins with John 20: 24, a concluding verse of Christ's Appearance to the Eleven, while the Jerusalem Lectionary starts with verse twenty-six which is the episode indicating the Incredulity of Thomas. *Konis*, From the Resurrection to the Ascension, 297–299.

[17] Most likely it first appeared on the tenth-century Constantinopolitan ivory plaque representing the Incredulity of Thomas that is now part of the Dumbarton Oaks collection see, *K. Weitzmann*, Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection 3: Ivories and Steatites Washington D.C. 1972, 43–48, pls. XXII, XXIII and colour pl. 4.

[18] See for example the *ampulla* Monza 9 in *A. Grabar*, Les Ampoules de Terre Sainte, Paris 1958, 24–26, pl. XV; for the Santa Maria Antiqua example, see *J. P. Nordhagen*, The Frescoes of John VII (A.D. 705–707) in S. Maria Antiqua in Rome, Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia, Institutum Romanum Norvegiae, 3, Roma 1968, 32–33.

[19] *E. Benay*, The Pursuit of Truth and the Doubting Thomas in the Art of Early Modern Italy, PhD Dissertation, Rutgers University, New Brunswick 2009, 17–50.

[20] The accepted dates of the Iconoslactic Controversy are 726–843 see, The Oxford Dictionary of Byzantium vol. 2, 975–977. The first mention of the representation of the Incredulity in the Middle Byzantine monumental art after iconoclasm is the scene in the Holy Apostles in Constantinople, probably depicted in the ninth century and is described in the *Ekphrasis* on Holy Apostles by Nikolaos Mesarites from the twelfth century, see *N. Mesarites*, Ekphrasis, XXXIV:1–8, Nikolaos Mesarites: Description of the

the production of images and the development of new types, including those tied to relics and corporeality. New subjects emerged and fresco and mosaic decoration programs found in churches became more standardized. Their makers demonstrated a heightened concern with establishing emotional and theological truth in images. This corresponded with a new understanding of the function of images and relics that had developed out of the Iconoclastic debate. In addition to doctrinal considerations, the images of post-Iconoclastic Byzantine art were intended to solicit viewers' empathy.[21]

In order to more fully grasp this aspect of the scene of the Incredulity of Thomas at Hosios Loukas, one must consider the narthex mosaic program in general. Besides the Incredulity, the only narrative scenes in the narthex are the Crucifixion and the Anastasis (Fig. 3) on the east wall, and the Washing of the Feet (Fig. 4) on the north wall.

The monumental bust of Christ Pantokrator in the lunette above the central entrance into the nave shows Christ blessing with His right hand while He holds the Book of the Gospel in His left (Fig. 5). This volume bears an inscription from John (8:12): "I am the light of the world: he that followeth me, shall not walk in darkness, but shall have the light of life," addressing the visitor with a promise of salvation for those entering and leaving the nave.[22] In her study of Anastasis, Anna Kartsonis, connects the image of Christ as a Light over the doorway in Hosios Loukas with the representations of five saints in the medallions on the west wall above the doorway leading from the narthex to the courtyard.[23] According to Kartsonis the names of these imitators of Christ represent some of the major characteristics of Christ as the Light of the World and the guarantor of the light of eternal life of redemption for His followers, which is emphasized in Hosios Loukas by their placement over the exit leading from the narthex to the outside.[24] Such a monumental portrait of Christ over the entrance to the nave from the narthex usually emphasized His soteriological role as articulated in John (10:9): " I am the door: by me if any man enter in, he shall be saved, and shall go in and out, and find pasture." The position of the portrait of Christ on the boundary between the narthex and the nave not only indicates salvation for those who are entering the church, but also for those followers of Christ who return through it on their way out.

Church of the Holy Apostles at Constantinople, ed. and trans. *G. Downey,* Transactions of the American Philosophical Society, N.S. 47/6 (1957) 855–924, 887–888.

[21] *T. F. Mathews*, The Sequel to Nicaea II in Byzantine Church Decoration, Perkins Journal 41 (1988)14–17, 17; *H. Maguire*, Body, Clothing, Metaphor: the Virgin in Early Byzantine Art, The Cult of the Mother of God in Byzantium: Text and Images, ed. *L. Brubaker – M. B. Cunningham*, Farnham, Surrey 2011, 39–53, 50.

[22] For more on the Pantokrator type, see *S. Barbagallo*, Iconografia liturgica del Pantokrator, Rome 1996; *F. Buri*, Pantokrator: Ontologie und Eschatologie als Grundlage der Lehre von Gott, Hamburg, 1969, see also *T. F. Mathews*, The Transformation Symbolism in Byzantine Architecture and the Meaning of the Pantokrator in the Dome, Church and People in Byzantium, ed. *R. Morris*, Birmingham 1990, 191–214.

[23] The central medallion, which is in line with Christ's face, shows St. Akindynos (Dangerless). He is flanked on either side by the portraits of St. Aphothonius (Abundant or Un-envious) and St. Elpidopholorus (Bearer of Hope) to the north, and by St. Pegasius (He Who Gushes Forth) and St. Anempodistus (He Who Cannot be Impeded) to the south. They are commemorated as a group on November 2 by the Orthodox Church see, *A. D. Kartsonis*, Anastasis, the Making of the an Image, Princeton 1986, 217.

[24] *ibid*., 217–218.

The complementary experiences of moving from the entrance to the nave and exiting from the narthex is further underscored by the representations of the Virgin Mary and John the Baptist in the middle vault. Taken together with the image of Christ Pantokrator over the door, they form a Deeisis, highlighting their redemptive meaning.[25] The image of the Virgin Mary in the Orans position praying to Christ for the salvation of humankind is directly linked with the followers of Christ positioned at the threshold of the narthex, asserting the way to salvation though faith in Christ.

The concept of the Pantokrator was closely interwoven with Christ's role as a Redeemer and the promise of salvation. This is elucidated in the narthex with two scenes from the Christological cycle: the Crucifixion and the Anastasis depicted on the east wall, flanking the image of Christ. The Crucifixion scene is placed on the north part of the east wall, above the entrances to the northwest subsidiary chapel. Christ is represented in this scene with closed eyes.[26] Reference to His physical death was essential to the opponents of Iconoclasm during the Controversy. It was used to legitimate the image of Christ and to emphasize his corporality.[27] The physical Death of Christ was seen as parallel to his Incarnation, and thus as justifying His representation in material form.[28] In Hosios Loukas, Christ's body exhibits no expressive sign of pain. This reflects the belief of the Byzantine church that Christ's body was invulnerable.[29] The promise of redemption through Christ's death on the cross is presented to the

[25] The Deeisis became a frequent part of *templon* iconography in Byzantine churches from the ninth or tenth century and was depicted in the monumental form since tenth century, see *S. E. J. Gerstel*, Ceramic Icons from Medieval Constantinople, A Lost Art Rediscovered: The Architectural Ceramics of Byzantium, ed. *S. E. J. Gerstel – J. Lauffenburger*, University Park, PA 2001, 42–65; *G. Babić*, O *živopisanom* ukrasu oltarskih preglada, Zbornik za likovne umetnosti 11 (1975) 3–49; *C. Walter*, Bulletin on the Deeisis and the Paraclesis, Revue des études byzantines 38 (1980) 261–269. For examples of Deeisis in narthexes, see *S. Kalopissi-Verte*, The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception, Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West. ed. *S. E. J. Gerstel*, Washington, D.C. 2006, 107–135, see aslo, *L. Mirković*, O ikonografiji mozaika iznad carksih vrata u narteksu crkve Sv. Sofije u Carigradu Ikonografske studije, Novi Sad 1974, 181–191.

[26] Though there are earlier surviving examples of three-figure compositions of the Crucifixion like the one in Hosios Loukas, the process of transformation by which the complex type became the simple three-figure image belongs to the Middle Byzantine period. What is most important in this transformation was the alteration in the figure of Christ. According to Kurt Weitzman, the earliest Crucifixion showing Christ with closed eyes is from the eighth century and found on an icon at Mount Sinai (no. B.36), see *K. Weitzmann*, The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Icons, vol. 1, From the Sixth to the Tenth Century, Princeton 1976, 61–64, see also *K. Corrigan*, Text and Image on an Icon, The Sacred Images East West, ed. *R. Osterhout – L. Brubaker*, Urbana and Chicago 1995, 45–63.

[27] *L. Brubaker*, Inventing Byzantine Iconoclasm, London 2012; *C. Barber*, Figure and Likeness, On the Limits of Representation in Byzantine Iconoclasm, Princeton 2002; *H. Belting*, Likeness and Presence: a History of the Image Before the Era of Art, Chicago 1994, 144–164. For the early dates of dead Christ, see *C. Belting-Ihm – H. Belting*, Das Kreuzbild im 'Hodegos' des Anastasius Sinaites: Ein Beitrag zur Frage nach den ältesten Darstellung des toten Crucifixus, Tortulae Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten, ed. *W. N. Schumacher*, Freiburg-im-Breisgau 1966, 30–39, 36ff.

[28] *Kartsonis,* Anastasis, 40. The surviving Byzantine monumental images of the eleventh century Hosios Loukas, Nea Moni on Chios (mid eleventh century) and Daphni (end of the eleventh century), indicate that the "dying man" on the Cross was dominant in Middle Byzantine art. For Daphni mosaics, see *G. Millet*, Mosaiques de Daphni, Monuments et mémoires, Académie des inscriptions et belles-lettres, Fondation Eugène Piot 2 (1895) 204–214, and *Diez,* Byzantine Mosaics in Greece, 47–109. For the mosaic program in Nea Moni on Chios see: *D. Mouriki*, The Mosaics of Nea Moni on Chios, Athens 1985.

[29] *Corrigan*, Text and Image on an Icon, 54.

viewer by the depiction of Christ's blood flowing over Adam's skull.[30] This contact between the Holy Blood and the first human's remains echoes that offered to Thomas as a means of verification of Christ's corporeal resurrection.

The soteriological and eschatological symbolism of the Crucifixion found in the narthex was emphasized further by its placement above the door leading to the northwest chapel. The western subsidiary chapels in the *katholikon* of Hosios Loukas are highly integrated within the narthex, both architecturally and functionally.[31] The decoration in the northwest chapel indicates its funerary function.[32] It is difficult to tell precisely which commemorative ceremonies took place in the narthex, since the *typikon* has not survived, and the commemorative rituals prescribed in other surviving monastic *typika* show great diversity.[33] Though we do not have any evidence of burials in the narthex, the presence of the *arcosolium* and the link to the northwest chapel with a thematic program where death, resurrection and saintly intercession constitute the dominant themes, suggests that some funerary services and commemorative rituals were likely performed in the narthex.[34] This is also indicted by the presence of a similar fresco decoration in the crypt below the *katholikon,* which had an obvious funerary function.[35]

The dogmatic nature of the Incredulity of the Thomas in the narthex of Hosios Loukas may also be read in light of the monastery's role as an important pilgrimage site. Through the northwest chapel, the narthex is directly linked to the most venerable relic of the church, the body of the Blessed Luke that is positioned in the northeast part of the building (Fig. 6). The question of bodily resurrection and Christ's two natures

[30] *L. Ouspensky-V. Lossky*, The Meaning of Icons, Crestwood NY 1999, 181, see aslo L. Ross, Medieval Art: A Topical Dictionary, Westport, Conn. 1996, 58–60.

[31] *S. Ćurčić*, Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches, Journal of the Society of Architectural Historians 36/2 (1977) 94–110; *I. Sinkević*, Western Chapels in Middle Byzantine Churches: Meaning and Significance, Starinar 52 (2003) 79–91.

[32] *Shultz*, The Monastery of St. Luke, 29; *G. Babić*, Les chapelles annexes des églises byzantines, Paris 1969, 162–167; *T. Chatzidakis*, Particularités iconographiques du décor peint des chapelles occidentals de Saint-Luc en Phocide, Cahiers Archeologiques 22 (1972) 87–113; *Chatzidakis*, Hosios Loukas*,* 58–65. Even though there is no apse or niche in the chapel, scholars have assumed that liturgical services or funerary rites were held here based upon its painted program and the presence of an *arcosolium.*Gordana Babić suggests that, given the size of the chapel, the only service that could take place in it was the *pannychis*, a rite performed at the tombs of the dead. In the context of the monastery the tomb can be related either to the donors or the monks of monasteries, see *Babić,* Les chapelles, 166. The *pannychis* was a ritual honoring the deceased, more on *pannychis,* see *M. Arranz*, Les priers presbytérales de la 'Pannychis' de l'ancien Euchologe Byzantine et la 'Panikhida' des défunts, II, Orientalia Christiana Periodica 41 (1975) 314–343; *Connor*, Art and Miracles*,* 85–86.

[33] The oldest Byzantine textual witness to funeral rites is the collection of prayers in the eight-century Italo-Byzantine Euchology Barberini gr. 336, see *E. Velkovska*, Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources, Dumbarton Oaks Papers 55 (2001) 21–51.

[34] Funeral thematic or scenes indicating Christ suffering and Passion were often represented in narthexes since the ninth century. Therefore, the decoration of the narthexes included the images of holy monks and hermits, as well as the Last Judgment and the sufferings of Christ, see *B. Todić*, L'influence de la liturgie sure la décoration peintre du narthex de Sopoćani, Drevnosusskoe iskusstvo, Rus'-Vizantija-Balkany, XIII vek, S. Peterburg 1997, 43–59, 51; *Tomenković*, Contribution à l'étude du programme du narthex, 140–154; *Babić*, Ikonografski program živopisa, 112–115. The church of Panagia Ton Chalkeon (ca. 1028) in Thessalonike is an early example with narthex decoration within a funerary context, see *A. Tsitouridou*, Die Grabkonzeption des ikonographischen Programms der Kirche Panagia Chalkeon in Thessaloniki, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/5 (1982) 435–41.

[35] *Connor*, Art and Miracles, 55.

emphasized in the scene are easily connected with these saintly remains. Relics generate a liminal space linking earth and heaven. Pilgrims could access the body of the saint directly through the narthex without entering the nave. Victor Turner has identified pilgrims as a predominant mode of liminality in medieval Christian culture, noting their frequent changes of social status and geographic location on their journey to holy sites.[36] The presence of the preserved body of a saint, who was understood to be neither fully dead nor alive, functioned as an exemplar that the pilgrim could emulate in hope of entering the heavenly kingdom.

An Anastasis is located on the south section of the east wall in the narthex, next to the Incredulity. Anastasis has been interpreted as an affirmation of the historical reality of the Resurrection and as dogmatic proof of the divine nature of Christ.[37] This receives further confirmation by the representation of Adam's rescue, which provides visual proof of promised salvation. The iconography of the Anastasis, together with that of the Crucifixion provides a key reference for the theme of the Death and Resurrection of Christ, and therefore, the redemption of mankind.[38]

The Anastasis in the narthex of Hosios Loukas is depicted above the door to the southeast subsidiary chapel.[39] The painted program relating to baptism and the discovery of the remains of a water basin strongly indicates that rites connected with the blessing and consecrating of the Holy Water were performed here.[40] John of Damascus in the eighth century described the rite of baptism as the burial of original sin that led to the road to redemption for those that received it, making baptism a

[36] *V. Turner – E. Turner*, Image and Pilgrimage in Christian Culture, Anthropological Perspective, New York 1978, 4.

[37] The visual representation of the Anastasis developed later in Byzantine art compared to other major scenes in the Christological cycle. The Byzantine church interpreted it as a visual statement of theological, liturgical and historical importance. In the Christological cycle, the image of Anastais is usually placed at the end of the Passion, alluding to the Resurrection of Christ and promised redemption. The scene of Anastasis is part of the festival cycle, which represents an abbreviated Christological cycle. The tenth-century sanctioned the iconography of Anastasis as the liturgical image for Easter. At this same time, changes occurred within the text of the lectionary Gospel. Henceforth, it would open with the reading for Easter, the most important feast in the liturgical year, rather than the feast of the Annunciation as given in the chronology of events found in the Gospel, see *Kartsonis*, Anastasis, 4–7, see also *R. Taft,* The Byzantine Rite, Collegeville 1992, 52–56.

[38] *G. H. Beck*, Kirche und theologische Literature im byzantinische Reich, Munich 1969, 493.

[39] The presence of a niche on its east wall containing a full-length Virgin and Child beside that of a church hierarch opens the possibility that this space functioned independently as a chapel see, *Babić,* Les chapelles, 166; *Chatzidakis*, Particularités iconographiques du décor peint des chapelles, 87–113; *Th. Chatzidakis-Bacharas,* Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentals, Athens 1982, 113.

[40] *G. Millet*, G. Recherches sur l' iconographie de l' évangelie aux XIV e, XV e et XVI e siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos, Paris 1916, 186–210. Also see *Chatzidakis-Bacharas,* Les peintures murales de Hosios Loukas, 108–109; *Schultz,* The Monastery of St. Luke, 33. For the ritual of consecration of the Holy Water, see *A. Schmemann*, Of Water and the Spirit, Crestwood, NY 1974, 40–44. Baptisms usually took place shortly before the reenactment of the raising of Christ within the Easter celebration, during the Paschal Vigil, at least as early as the days of Egeria (fourth century), see *G. Bertonière*, The Historical Development of the Easter Vigil, Orientalia Christiana Analecta 193 (1972) 21–71, 65. There was a strong connection between Easter and Baptism during the Early Christian period that was manfiested in performing baptisms before Eastern; this practice continued in the Middle Byzantine period. For example, in the Constantinopolitan tradition of the ninth and tenth centuries Baptism was the focal point in the first part of the Paschal Vigil, see *Kartsonis,* Anastasis, 174.

prerequisite for salvation.[41] Since both baptism and the Resurrection opened the door to eternal life, we may assume that the placement of the Anastasis above the entrance to the southwest chapel corresponded to its function. [42]

The Crucifixion and the Resurrection were regularly combined for the purpose of embodying the story of the Passion. By aligning these two images flanking Christ Pantokrator in the narthex, the creator of the program at Hosios Loukas established a single powerful image of the doctrine of Redemption. The presence of the Incredulity in the narthex decoration further emphasizes the "truth of the Resurrection," that was already indicated with a selection of subjects from the Passion and Resurrection narratives. The Resurrection of Christ is essential in Christian theology as it indicates both natures of Christ and what is more important: His plan for the salvation of humanity.[43] The church fathers had to prove the corporeal resurrection of the dead, verifying that both Christ's body and spirit were resurrected. Notably, in his treatise on Christ's two natures, the ninth-century patriarch of Constantinople Nikephoros commented not only on Christ as a man and God, but also on the previous writings of the early church Fathers that justified His appearance in art: "For this [reason] he can be portrayed, because he is human." [44] Thus, the material representation of Christ in the Incredulity asserts both His humanity and resurrected status while stressing Thomas's all-too-human need for sensual confirmation of faith.

By including the scene of the Incredulity of Thomas in the narthex in Hosios Loukas next to the Resurrection and the Anastasis, the creator of the program reminded viewers that Christ's Resurrection brought with it the promise of the resurrection for all of the faithful. By doubting and overcoming his doubt about Christ's bodily return from the dead, Thomas functions as an instrument in the divine plan to reveal the truth of the Resurrection; in the words of St. Augustine, "The scars of the wounds in His flesh healed the wounds of unbelief."[45] Whether going toward the nave or leaving it following the liturgy, those passing through the narthex would encounter the Incredulity as a visual synonym for the Resurrection. According to Kartsonis, the Anastasis was used as an analog of the Resurrection. The inclusion of two images with similar symbolic meanings here raises the question of the relation between the two scenes.[46] Polyvios Konis has suggested that when a cycle is inspired by the Great

[41] *John of Damascus*, De fide orthodoxa PG 94, 117f, John of Damascus, Exposition of the Orthodox Faith, *Nicene and Post Nicene Fathers, Volume 9: Hiliary of Poitiers, John of Damascus*, Second Series, ed. P. Schaff – H. Wace, Peabody, Mass.1994, 724, see also *Kartsonis,* Anastasis, 175; *J.T. O'Connor*, The Hidden Manna: A Theology of the Eucharist San Francisco 2005, 77.

[42] The standing figures of St. Constantine and Helena with a triumphal cross between them is depicted across from the Anastasis, further underscoring the importance of the Crucifixion and Resurrection.

[43] *S. Price*, Latin Christian Apologetics: Minacius Felix, Tertullian and Cyprian, Apologetics in the Roman Empire: Pagans, Jews and Christians eds. *M. Edwards – M. Goodman – S. Price*, Oxford 1999,103–129, 121–122.

[44] *Nikephoros, patriarch of Constantinople*, Argumentum: De Christo perfecto homine simul et Deo perfecto (Objections: That Christ remained a perfect Man and a perfect God), *J. B. Pitra*, Spicilegium solesmense complectens sanctorum patrum scriptorumque ecclesiasticorum anecdota hactenus opera, selecta e graecis orientalibusque et latinis codicibus, 1, Paris 1852, 352–65, as quated and translated in *Konis*, From the Resurrection to the Ascension, 185.

[45] *Saint Augustine*, Sermons on the Liturgical Seasons, tran. M. Sarah Muldowney, New York 1959, 266.

[46] *Kartsonis*, Anastasis, 227–236, 219.

Feasts of the church, the Anastasis commemorates Easter and the Incredulity that of Thomas' Sunday and the appropriate services.[47] The inclusion of both subjects at Hosios Loukas should, however, be viewed as confirmation of Christ's bodily Resurrection and His dual nature, which is implied in the representation of the Anastasis and confirmed by the Incredulity. While the Anastasis shows Christ's divine nature and spiritual resurrection, Thomas's desire for physical proof serves to verify His dual nature and bodily redemption.

The scene of the Washing of the feet is depicted directly across from the Incredulity of Thomas on the north wall, above the *arcosolium*. It is also the first scene to be observed when entering the narthex from the south side (Fig. 7). The ritual of the Washing of the Apostles' Feet by Christ took place during the last Supper on the night before Christ was crucified. [48] John's recording of the event does not provide a clear picture of whether the Washing of the Feet occurred prior to or following the meal (John 13:14–17). If it happened before, as was the custom since Abraham's time, the ritual may be understood as preparation for the Last Supper and thus, symbolically, the Eucharist.[49] This Eucharistic aspect of the Washing of the Feet is suggested by its being juxtaposed with that of the Last Supper in the narthex of the Daphni monastery.[50]

In the Washing of the Feet, Christ touches Peter's feet, highlighting His intimate connection with the apostles. With this gesture Christ demonstrates humility but also

[47] *Konis*, From the Resurrection to the Ascension, 317.

[48] In the canonical Gospels, only John (13:3–11) provides an account of this event. This subject was often illustrated in Byzantine art for its liturgical significance see, *G. Schiller*, Iconography of Christian art, vol. 2 tr. *J. Seligman*, New York 1971, 41–48, figs. 131, 133 and 135, see aslo *Muriki*, Nea Moni, 181. The ritual itself was established early, likely in the late third or early fourth century. It became one of the most widely disseminated ceremonies in the Middle Ages as an example of humility and charity, and acquired a significant role in monastic life as demonstrated by the brother's washing each others feet on Saturday nights, see *L. Petit*, Le lavement des pieds le Jeudi-Saint dans l' eglise Grecque, Échos D'Orient 3 (1899–1900) 321–333. Pétridés gives a detailed description of the ritual, chiefly based on the *typika*, and argues that the rite was introduced to Byzantium from Jerusalem in the tenth century, see *S. Pétridés*, La cérémonie du lavement des pieds a Jérusalem, Échos D'Orient 14 (1911) 89–99. A ceremony is described for Holy Thursday in which the emperor washed the feet of twelve of the *paupers* of Constantinople by Pseudo-Kodinos in a fourteenth century treatise see, *Pseudo-Kodinos*, Traité des Offices, ed. and trans. *J. Verpaux*, Paris 1966, 228f. The ritual occurred in monastic contexts in the eleventh century according to evidence from the *Euchologion*, the prayer book for the Byzantine liturgy, which describes the Holy Thursday liturgy. The text itself goes back at least to the second half of the eight century, for the text of the *Euchologion* see, *J. Goar*, Euchologion sive rituale graecorum, Venetiis, 1730. For dates see, *V. Gurewich*, Observations on the Iconography of the Wound in Christ's Side, with Special Reference to Its Position, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 20 3/4 (1957) 358–362; *Petit*, Le lavement des pieds, 321. The inclusion of this motif in the decorative program in all three Middle Byzantine monasteries – Hosios Loukas, Nea Moni and Daphni – has inspired some scholars to connect its representation to the actual ritual reenactment performed in these narthexes. Although the imagery used could mime the actual ritual and its prototype, it is not necessary that the scenes in the narthex were inspired by the ritual itself. It is more likely that they confirmed or added to the significance to the rituals enacted in this space. For the reenactment of the ceremony, see *W. Tronzo*, Mimesis in Byzantium: Notes Toward a History of the Function of the Image, Anthropology and aesthetic 25 (1994) 61–77, 61–63. For the variety of opinions on this topic, see *C. Barber*, Mimesis and Memory in the Narthex Mosaics at the Nea Moni, Chios, Art History 24/3 (2001) 323–337; there is no strong evidence that the service was performed only in narthexes, see *Marinis*, Architecture and Ritual, 72–73.

[49] *E. H. Kantorowicz*, The Baptism of the Apostles, Dumbarton Oaks Papers 9/10 (1956) 203–253, 210–214.

[50] *Trozno*, Mimesis in Byzantium, 64.

His readiness for sacrifice. It also stresses the role of sensual contact with Christ that is explicitly thematized by Thomas' doubt. A similar confirmation of Christ's embodiment via direct contact is conveyed in the scene of Crucifixion, where the blood from Christ's wound runs over Adam's skull, cleansing it from sin. The association of the Holy Blood and touch recurs in the scene of the Anastasis where Christ takes Adam's hand, rescuing him from Hades and displaying the wound on His hand as a sign of His Sacrifice and divine nature.

In the Incredulity, Thomas approaches Christ but does not touch His wound.[51] This lends an ambiguous meaning to the scene. Whether Thomas actually touched the wound or not, Christ by making it available for direct contact affirmed His human nature. The scene accurately follows the text in which the question of whether contact was achieved or not is left open (John 20:27–29).[52] Thomas' need manifests a desire for physical confirmation of Christ's material survival of death.[53] This emphasis on subjective feeling is a piece with a more humanistic approach in art and reflected the growing appetite for empirical knowledge that followed the Iconoclastic period. In this sense, one may argue that Thomas' wish to touch was more for the viewer's sake than for his own.[54]

The implicit opposition of touch and vision in the Incredulity raises the question of the role of perception in knowledge. Although vision was thought to occupy the highest position in the hierarchy of the senses during the medieval period, according to Jeffrey Hamburger, believers insisted "on the truth as something material, sensible, even tangible."[55] As Bisera Pencheva has noted, our experience necessarily involves "enriching the optical apprehension with the auditory, olfactory, gustatory, and tactile experience of the object."[56]

The imbrication of tactility and desire in the Incredulity can be connected with its Eucharistic symbolism. Vision alone is insufficient to capture the mysterious transformation of ordinary bread and wine into the body and blood of Christ.[57] An unseen reality manifests itself and is consumed through the act of Holy Communion.[58]

[51] *A. Murray*, Doubting Thomas in Medieval Exegesis and Art, Rome 2006, 36–40.

[52] "27: Then saith he to Thomas, Reach hither thy finger, and behold my hands; and reach hither thy hand, and thrust it into my side: and be not faithless, but believing; 28: And Thomas answered and said unto him, My Lord and my God. 29: Jesus saith unto him, Thomas, because thou hast seen me, thou hast believed: blessed are they that have not seen, and yet have believed." The Holy Bible, authorized King James version, Grand Rapids, MI 1998, 776.

[53] *W. G. Most*, Doubting Thomas, Cambridge 2005, 55.

[54] *L. Brubaker*, Vision and meaning in ninth-century Byzantium: image as exegesis in the homilies of Gregory of Nazianzus, Cambridge 1999; see also *A. P. Kazhdan – A. W. Epstein*, Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries, Berkeley 1985; *Sinkević*, Nerezi, 57, n. 190, 191.

[55] *Benay*, The Pursuit of Truth and the Doubting Thomas, 11–12; *J. Hamburger*, Seeing and Believing: The Suspicion of Sight and the Authentication of Vision in Late Medieval Art, Imagination und Wirklichkeit: Zum Verhältnis von mentalen und realen Bildern in der Kunst der frühen Neuzeit, eds. *A. Nova – K. Kruger*, Mainz 2000, 47–70.

[56] *B. V. Pentcheva*, Ethnology Moving Eyes: Surface and Shadow in the Byzantine Mixed-Media Relief Icon, RES: Anthropology and Aesthetics 55–56 (2009) 222–234, 233.

[57] On Eucharistic *synaesthesis,* see *B. V. Pentcheva*, The Sensual Icon: Space, Ritual, and the Senses in Byzantium, University Park 2010, 41–43.

[58] Maximus the Confessor (sixth-seventh century) commented on the Eucharist: "By adoption and grace it is possible for them [the participants in the Eucharist] to be and to be called gods, because

Ingesting the Eucharist, the true believer is united with the Body of Christ and His church. Leo Tuscus offers a description of the communion of the clergy from the twelfth century: "Bowing before the holy altar simultaneously, each eats the flesh of the Lord. In like manner they extend the chalice to one another in order to drink the blood of the Lord."[59] Even though this commentary belongs to a later period, it provides testimony of the tactile and sensual aspect of this ancient ritual, emphasizing the communicant's physical contact with the transformed bread and wine. Thomas' physical inspection of Christ's wound may therefore be likened to the believers' touch and taste of the holy sacrament during the liturgy confirming Christ's Real Presence. In this regard, Thomas' lack of belief may be viewed in a positive light as a reminder to worshippers that the supreme exercise of the Sacrament's power lies in the consecration of Christ's body and thus the perpetuating of the work of the redemption.[60] By pulling aside his tunic to expose His wound, Christ presents Thomas the opportunity to penetrate His flesh. This gesture amounts to an invitation to enter and become one with God through His son. Linked to the liminal space of the narthex and positioned above a threshold to the church, the body of Christ is here equated with the actual space of the building and the social entity of the Church.

The connection between the Incredulity in the narthex with the Eucharist could be further extended in relation to the service of *diaklysmos* (διακλυσμός), which may have taken place in the space of the narthex. The term *diaklysmos* is mentioned in numerous eleventh and twelfth century *typika*. The *Hypotyposis* of Evergetis describes monks participating in a *diaklysmos* in the narthex of the church immediately after the Divine Liturgy while they awaited summons to *trapeza*.[61] Another document from the Virgin of Kecharitomene monastery recalls a similar situation, mentioning that the nuns waited in the narthex for the call to *trapeza* after the Divine Liturgy, although it does not mention the *diaklysmos*. Even if the *diaklysmos* is not directly cited in the context of *trapeza* it deals with food during Lent, which occurs on the eve of Easter Sunday.[62]

As Gail Nicholl has noted, according to the texts of *typika* and the Evergetis *Hypotyposis,* there are two purposes for *diaklysmos*: first, gathering monks together in order to share bread and wine after the liturgy and before proceeding to the refectory; and second, as a meal on days when services took place back-to-back, not allowing

---

all of God completely fills them, leaving nothing in them empty of his presence, *Maximus the Confessor*, Mystagogia PG 91, 697A, as quoted in *C. Barber*, From Transformation to Desire: Art and Worship after Byzantine Iconoclasm, Art Bulletin 75/1 (1993) 7–16, 14.

[59] The commentary comes from Leo's translation of the Liturgy of John Chrysostom, see *A. Jacob*, La Traduction de la Liturgie de saint Jean Chrysostome par Léon Toscan, Orientalia christiana periodica 32 (1966) 111–162, 160. For translation in English, see *S. E. J. Gerstel*, Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary, Seatlle and London 1999, 57.

[60] *H. de Lubac*, sj, The Splendor of the Church, trans. Michael Mason, San Francisco 1986 143–51.

[61] *Milanović,* Kultno-liturgijske osnove za izučavanje ikonografskog programa u pripratama, 323–341. Paul Gautier translates *diaklysmos* as a light meal made up of bread, water and wine see, *P. Gautier*, Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, Revue des études byzantines 32 (1974) 1–44, see also *Nicholl*, A Contribution to the Archaeological Interpretation of Typika, 288; The term *diaklysmos* in the *typikon* of Evergetis monastery is replaced by the word customary, see, Byzantine monastic foundation documents 2, 478.

[62] *See* chapter 47 of the *typikon* of the Kecharitomene monastery dealing with food during Lent. Here it occurs on the eve of Easter Sunday, when the nuns have been fasting see, Byzantine monastic foundation documents 2, 691.

time for a proper meal.[63] There is an additional, third possible purpose for the ritual. In the *typikon* of the Pantokrator monastery, it is connected with the commemoration of the founder and the participants are not only monks, but the laity as well.[64]

In some texts, *diaklysmos* and eulogia overlapped. Gabriel Bertonière discusses the connection between them, seeing *eulogia* to be the service that took place after the Eucharist and included eating blessed bread that had not been consecrated.[65] The *eulogia* is identified as an eleventh-century ritual of monastic origin with a mainly commemorative purpose.[66] The *diaklysmos* and the eulogia were communal rituals and required a suitable location. The inclusion of a meal combined with the practice of gathering before proceeding to refectory, made the narthex an appropriate setting.

One can imagine monks gathering in the narthex of Hosios Loukas after the liturgy waiting to proceed to the refectory just across the south door.[67] Scholars have linked decorative programs of narthexes with those of refectories, aligning the Eucharist and the relationship between altar, narthex and refectory.[68] This connection helps to explain the two-way communication of the viewers in the narthex. Liminality, as a sign of transformation, is emphasized in the Incredulity of Thomas through the presence of the resurrected body of Christ positioned on the threshold of a doorway showing the way of salvation to the monks. This aspect accentuated the liminal status of the narthex doors as a border zone between the earthly and heavenly realms.

If the doors were part of the original construction of the narthex, one may assume that the Incredulity of Thomas was placed directly above the door on the south side in order to mime the closed doors in the center of the composition and to indicate the liminal position of the scene and its transformative symbolism (Fig. 8). The Incredulity of Thomas is likewise positioned above a door in the later church of the Ascension of Christ in the Mileševa monastery from *ca*. 1228–1234. The monumental scene of the Incredulity is depicted on the west wall, just above the door leading from the narthex to the exonarthex.[69]

---

[63]*Nicholl*, A Contribution to the Arhaeological Interpretation of typika, 292, see aslo *Milanović*, Kultno-liturgijske osnove za izučavanje ikonografskog programa u pripratama, 325.

[64] The *diaklysmos* is usually celebrated at the end of the procession (*liti*) and included bread and wine, see *Nicholl,* A Contribution to the Arhaeological Interpretation of Typika, 291–292.

[65] *Bertonière,* The Historical Development of the Easter Vigil, 191. Tomeković attributes eucharistic meaning to the diaklysmos and associates it with painted (mosaic) decoration in some narthexes. *Tomenković*, Contribution à l'étude du programme du narthex, 147–149.

[66] *H. Wybrew*, The Orthodox Liturgy, Yonkers, NY 1990, 137.

[67] For more on the development of the monastery refectory and its place in monastic life, see *S. Popović*, The Trapeza in Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts, Dumbarton Oaks Papers 52 (1998) 281–303.

[68] *Tomeković*, Contribution à l'étude du programme du narthex, 147–149; *Z. Ivković*, Živopis iz XIV veka u manastiru Zrze, Zograf 11(1980) 83–95; *P. Miljković-Pepek*, Smisao ikonografskog programa u južnom tremu crkve u Veljusi, Zograf 13 (1982) 36–42. On the Eucharistic subject painted in refectories, see *J. J. Yiannias*, Te Palaeologan Refectory Program at Apollonia, The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire, eds. *S. Ćurčić – D. Mouriki*, Princeton 1991, 161–187

[69] On the Mileševa program and possible reasons for inclusion of the scene of the Incredulity see *S. Tomenković*, Les saints ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa, Mileševa u istoriji srpskog naroda. Medjunarodni naučni skup povodom sedam i po vekova postojanja, juni 1985, ed. *V.J. Djurić*, Beograd 1987, 51–66. For the date of the church and its paiting see, *G. Subotić – Lj. Maksimović*, Sveti Sava i podizanje Mileševe (Saint Sava and the construction of Mileševa),Vizantijski svet na Balkanu I eds.

The importance and function of the south doors in narthexes is not completely clear. Jelena Bogdanović describes several churches in Serbia that have a south door in their narthexes, noting that some of them probably had a prominent function, such as those in the Dečani monastery (fourteenth century) above which is placed an important inscription.[70] The symbolic and liminal meaning of narthex doors is stressed in the words of Symeon of Thessaloniki (*ca*. 1381–1429) who compared the priest's entrance to the narthex with the descent of Christ into Hades.[71]

The Incredulity of Hosios Loukas asserts that to believe is to enter into direct communion with Christ and to be absorbed within the collective social corpus of the faithful. When considered within the larger decorative program and the functional connotations of the narthex and its related spaces, the mosaic reflects, on a metaphorical level, the bi-directional nature of the literal journey of the believer. The visitor enters the actual church, partakes of the Eucharist and thereby becomes one with Christ. Exiting, he or she carries Christ out into the exterior world via the consecrated bread and wine within his or her body. Thomas, having consumed Christ's flesh at the Last Supper and needing confirmation of His Resurrection, is offered the opportunity for a reciprocal journey to enter Him. Positioned above the door of the church the Incredulity therefore forms a complement to the Eucharist and a sign that identifies the path to the altar and redemption as a two-way street.

Corresponding with the liminality of the narthex and being placed above a door, the scene emphasizes the specific role of Thomas as offering empirical, sensual confirmation of spiritual belief. The doors behind Christ are the entrance to eternal life that will remain closed to the unbeliever. By showing his wound Christ is presenting the way for the believers to follow Him on a road that is traversable only by true faith. At the same time, the doors intimate Christ's promised return when He will open the heavens and bring about the corporeal Resurrection of the faithful. Thomas' desire to touch the body of Christ here links the sacrament of the Eucharist and the dogmatic truth of Christ's dual nature. After Iconoclasm, the viewers' emotional response became an important part of how one should observe art. The Incredulity of Thomas in the narthex of Hosios Loukas represents an image though which believers could find confirmation of their faith in intensely sensual terms.

B. Krsmanović – Lj. Maksimović – R. Radić, Beograd 2012, 97–106, see also, *B. Todić*, Novo tumačenje programa rasporeda fresaka u Mileševi, Na tragovima Vojislava J. Djurića. Srpska akademija nauka i umetnosti i Makedonska akademija na naukite i umetnostite, ed. *D. Medaković – C. Grozdanov*, Beograd, 2011, 55–69, 64.

[70] *J. Bogdanović*, Prostorni sklop crkve Svetog Georgija u Budimlju i srednjovekovne graditeljske tradicije, Djurdjevi Stupovi i Budimljanska eparhija: zbornik radova, ed. *M. Radujko*, Beograd 2011, 95–107, 103.

[71] *Symeon of Thessaloniki,* De sacra precatione 339 (PG 155:613C) as quoted in *Kalopissi-Verte*, The Proskynetaria of the Templon and Narthex, 130.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary sources

Patrologiae cursus completes, series graecolatina, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857–1866.

The Holy Bible authorized King James Version, Grand Rapids, MI 1998.

Goar J., Euchologion sive rituale graecorum, Venetiis 1730.

Jacob A., La Traduction de la Liturgie de saint Jean Chrysostome par Léon Toscan, Orientaliana periodica 32 (1966) 111–162.

John of Damascus, Exposition of the Orthodox Faith, Nicene and Post Nicene Fathers, Volume 9: Hiliary of Poitiers, John of Damascus, Second Series, ed. *P. Schaff – H. Wace*, Peabody, Mass. 1994.

Nikolaos Mesarites: Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople, ed. and trans. *G. Downey*, Transactions of the American Philosophical Society, n.s. 47/6 (1957) 855–924.

Pitra, *B. J.,* Spicilegium solesmense complectens sanctorum patrum scriptorumque ecclesiasticorum anecdota hactenus opera, selecta e graecis orientalibusque et latinis codicibus, 1, Paris 1852.

Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, ed. and trans. *J. Verpaux*, Paris 1966.

Saint Augustine, Sermons on the Liturgical Seasons, tran. M. Sarah Muldowney, New York 1959

Thomas J. – Constantinides Hero A., Byzantine monastic foundation documents: a complete translation of the surviving founders' typika and testaments, vol. 1–5; tr. *R. Allison ... [et al.]*, Washington D.C. 2000.

Литература – Secondary Works

Arranz M., Les priers presbytérales de la 'Pannychis' de l'ancien Euchologe Byzantine et la 'Panikhida' des défunts, II, Orientalia Christiana Periodica 41 (1975) 314–343.

Babić G., Ikonografski program živopisa u pripratama crkava kralja Milutina, Vizantijska umetnost početkom XIV veka: naučni skup u Gračanici 1973, ed. *S. Petković*, Beograd 1978, 105–126.

Babić G., Les chapelles annexes des églises byzantines, Paris 1969.

Babić G., O *živopisanom* ukrasu oltarskih pregrada, Zbornik za likovne umetnosti 11 (1975) 3–49.

Bache F., *La fonction* funéraire du narthex dans les églises byzantines du XIIe au XIVe siecle, Histoire de l'Art 7 (1989) 25–33.

Barbagallo S., Iconografia liturgica del Pantokrator, Rome 1996.

Barber C., Figure and Likeness, On the Limits of Representation in Byzantine Iconoclasm, Princeton 2002.

Barber C., Mimesis and Memory in the Narthex Mosaics at the Nea Moni, Chios, Art History 24/3 (2001) 323–337.

Barber C., From Transformation to Desire: Art and Worship after Byzantine Iconoclasm, Art Bulletin 75/1 (1993) 7–16.

Beck H. G., Kirche und theologische Literature im byzantinische Reich, Munich 1969.

Belting-Ihm, C. – Belting, H., Das Kreuzbild im 'Hodegos' des Anastasius Sinaites: Ein Beitrag zur Frage nach den ältesten Darstellung des toten Crucifixus, Tortulae Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten, ed. *N. W. Schumacher*, Freiburg-im-Breisgau 1966, 30–39.

Belting H., Likeness and Presence: a History of the Image Before the Era of Art, Chicago 1994.

Benay E., The Pursuit of Truth and the Doubting Thomas in the Art of Early Modern Italy (PhD Dissertation), Rutgers University, New Brunswick 2009.

Bertonière G., The Historical Development of the Easter Vigil, Orientalia Christiana Analecta 193 (1972) 21–71.

Bogdanović, *J*., Prostorni sklop crkve Svetog Georgija u Budimlju i srednjovekovne graditeljske tradicije, Djurdjevi Stupovi i Budimljanska eparhija: zbornik radova, ed. M. Radujko, Beograd 2011, 95–107.

Bovini G., Sant' Apollinare Nuovo in Ravenna*,* Milan 1961.

Brubaker L., Inventing Byzantine Iconoclasm, London 2012.

Brubaker L., Vision and Meaning in Ninth-century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus, Cambridge 1999.

Buri F., Pantokrator: Ontologie und Eschatologie als Grundlage der Lehre von Gott, Hamburg 1969.

Cabrol F. – Leclercq H. (eds.), Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, vol. 12, Paris 1935.

Capizzi C., Pantokrator: Saggio d'esegesi letterario-iconografica, Rome 1964.

Chatzētryphōnos Ev., Το περίστωο στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική: Σχεδιασμός- λετουργία (To peristōo stēn hysterovyzantinē ekklēsiastikē architektonikē: schediasmos, leitourgia), Thessalonike 2004.

Chatzidakis M., A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, Cahiers Archeologiques 19 (1969) 127–150.

Chatzidakis N., Hosios Loukas, Athens 1997.

Chatzidakis T., Particularités iconographiques du décor peint des chapelles occidentals de Saint-Luc en Phocide, *Cahiers Archeologiques* 22 (1972) 87–113.

Chatzidakis-Bacharas Th., Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentals, Athens 1982.

Connor C. L., Art and Miracles in Byzantium: The Crypt of Hosios Loukas and its Frescoes, Princeton 1991.

Corrigan K., Text and Image on an Icon, in The Sacred Images East West, ed. *R. Osterhout – L. Brubaker*, Urbana and Chicago 1995, 45–63.

Ćurčić S., Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches, Journal of the Society of Architectural Historians 36/2 (1977) 94–110.

Ćurčić S., Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent, New Heaven 2010.

Ćurčić S., The Original Baptismal Font of Gračanica and Its Iconographic Setting, Zbornik narodnog muzeja 9–10 (1979) 313–324.

Ćurčić S., The Twin-Domed Narthex in Paleologan Architecture, Zbornik radova Vizantološkog instituta 13 (1971) 333–344.

De Lubac H., sj, The Splendor of the Church, trans. Michael Mason, San Francisco 1986.

Demus O., Byzantine Mosaic Decoration, New York 1976.

Demus O., Byzantine Mosaic Decoration: Aspects of Monumental Art in Byzantium, London 1948.

Demus O., The Mosaics of Norman Sicily, London 1949.

Diehl C. L'église et les mosaïques du Couvent de Saint-Luc en Phocide, Paris 1889.

Diez E.- *Demus O*., Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Loukas and Daphni, Cambridge, Massachusetts 1931.

Drewer L., Recent Approaches to Early Christian and Byzantine Iconography, Studies in Iconography 17 (1996) 1–62.

Engenmann J., Palästinensische Pilgerampullen im F. J. Dölger Institut in Bonn, Jahrbuch für Antike und Christentum 16 (1973) 5–27.

Evans H. – Wixom D. W., (ed.), The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843–1261, New York 1997.

Gautier P., Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè, Revue des études byzantines 43(1985) 5–165.

Gautier P., Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, Revue des études byzantines 32 (1974) 1–44.

Gavrilović Z., Divine Wisdom as Part of Byzantine Imperial Ideology, Narthex Programmes of Lesnovo and Sopoćani, Zograf 11 (1980) 44–53.

Gerov G., The Narthex as a Desert: The Symbolism of the Entrance Space in Orthodox Church Buildings, The Ritual and Art: Byzantine Essays for Christopher Walter, ed. *P. Armstrong*, London 2006, 144–159.

Gerstel E. J. S., Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary, Seatlle and London 1999.

Gerstel E. J. S., Ceramic Icons from Medieval Constantinople, A Lost Art Rediscovered: The Architectural Ceramics of Byzantium, ed. *S. J. E. Gerstel – J. Lauffenburger*, University Park, PA 2001, 42–65.

Gerstel E. J. S., The Layperson in Church, Byzantine Christianity, ed. D. Krueger, Minneapolis 2006, 103–124.

Grabar A., Les Ampoules de Terre Sainte, Paris 1958.

Gurewich V., Observations on the Iconography of the Wound in Christ's Side, with Special Reference to Its Position, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 20, 3/4 (1957) 358–362.

Hamburger J., Seeing and Believing: The Suspicion of Sight and the Authentication of Vision in Late Medieval Art, Imagination und Wirklichkeit: Zum Verhältnis von mentalen und realen Bildern in der Kunst der frühen Neuzeit, eds. *A. Nova – K. Kruger*, Mainz 2000, 47–70.

Harvey W., et al (eds.), The Church of the Nativity at Bethlehem*,* London 1910.

Ivković Z., Živopis iz XIV veka u manastiru Zrze, Zograf 11(1980) 83–95.

Kalopissi-Verte S., The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spetial Connections, and Reception, Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West, ed. *S. E. J. Gerstel*, Washington D.C. 2006, 107–135.

Kantorowicz E. H., The Baptism of the Apostles, Dumbarton Oaks Papers 9/10 (1956) 203–253.

Kartsonis D. A., *Anastasis, the Making of an Image*, Princeton 1986.

Kazhdan P. A.- Epstein W. A., Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries, Berkeley 1985.

Kazhdan P. A. (ed.), The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 1–3, Oxford 1991.

Konis P., From the Resurrection to the Ascension: Christ's Post-Resurrection Appearances in Byzantine Art (3rd-12th c.), (PhD Dissertation), The University of Birmingham, Birmingham 2008.

Kremos G. P., Προσκυνητάριον τῆς ἐν τῆ Φοκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τοὺπίκλην Στειριώτπυ (Proskynētarion tēs en tē Phōkidi Monēs tou Hosiou Louka, toupiklēn Steiriōtou), vol. I Athens 1874, vol. II 1880.

Maguire H., Body, Clothing, Metaphor: the Virgin in Early Byzantine Art, The Cult of the Mother of God in Byzantium: Text and Images, eds. *L. Brubaker – M. B. Cunningham*, Farnham, Surrey 2011, 39–53.

Marinis V., Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople: Ninth to Fifteenth Century, New York 2013.

Mathews F. T., The Sequel to Nicaea II in Byzantine Church Decoration, Perkins Journal 41 (1988) 14–17.

Mathews F. T., The Transformation Symbolism in Byzantine Architecture and the Meaning of the Pantokrator in the Dome, Church and People in Byzantium, ed. *R. Morris*, Birmingham 1990, 191–214.

Milanović V., Kultno-liturgijske osnove za izučavanje ikonografskog programa u pripratama srpskih sredjovekovnih crkava (MA thesis), Univerzitet u Beogradu, Beograd 2000.

Miljković-Pepek P., Smisao ikonografskog programa u južnom tremu crkve u Veljusi, Zograf 13 (1982) 36–42.

Millet G., Mosaiques de daphni, Monuments et mémoires, Académie des inscriptions et belles-lettres, Fondation Eugène Piot 2 (1895) 204–214.

Millet G., Recherches sur l' iconographie de l' évangelie aux XIV e, XV e et XVI e siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos, Paris 1916.

Mirković L., O ikonografiji mozaika iznad carksih vrata u narteksu crkve Sv. Sofije u Carigradu Ikonografske studije, Novi Sad 1974, 181–191.

Most W.G., Doubting Thomas, Cambridge 2005.

Murray A., Doubting Thomas in Medieval Exegesis and Art, Rome 2006.

Mylonas P.M., Nouvelles remarques sur le complex de Saint-Luc en Phocide, Cahiers Archeologiques 40 (1992) 115–121.

Nicholl G., A Contribution to the Arhaeological Interpretation of typika: the Case of Narthex, Work and Worship at the Theotokos Evergetis, 1050–1200, ed. *M. Mullett – A. Kirby*, Belfast 1997, 285–309.

Nordhagen J. P., The Frescoes of John VII (A.D. 705–707) in S. Maria Antiqua in Rome, Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia, Institutum Romanum Norvegiae, 3, Roma 1968.

O'Connor T. J., The Hidden Manna: A Theology of the Eucharist, San Francisco 2005.

Oikonomides N., The First Century of the Monastery of Hosios Loukas, Dumbarton Oaks Papers 46 (1992) 245–255.

Ouspensky L. – Lossky V., The Meaning of Icons, Crestwood NY 1999.

Papageorgiou A., The Narthex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus, Rayonnement grec. Hommage à la mémoire de Charles Delvoye, Brussels 1982, 437–449.

Pentcheva, *V. B*., The Sensual Icon: Space, Ritual, and the Senses in Byzantium, University Park 2010.

Pentcheva V. B., Ethnology Moving Eyes: Surface and Shadow in the Byzantine Mixed-Media Relief Icon, RES: Anthropology and Aesthetics 55–56 (2009) 222–234.

Petit L., Le lavement des pieds le Jeudi-Saint dans l' eglise Grecque, Échos D'Orient 3 (1899–1900) 321–333.

Pétridés S., La cérémonie du lavement des pieds a Jérusalem, Échos D'Orient 14 (1911) 89–99.

Piatinsky Y. – Baddeley O. – Brunner E. – Mango M. M., (eds.), Sinai, Byzantium and Russia: Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century, London 2000.

Popović S., The Trapeza in Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts, Dumbarton Oaks Papers 52 (1998) 281–303.

Price S., Latin Christian Apologetics: Minacius Felix, Tertullian and Cyprian, eds. *M. Edwards – M. Goodman – S. Price*, Apologetics in the Roman Empire: Pagans, Jews and Christians, Oxford 1999,103–129.

Ross L., Medieval Art: A Topical Dictionary, Westport, Conn. 1996.

Schiller G, Iconography of Christian art, vol. 2, tr. *J. Seligman*, New York 1971.

Schmemann A., Of Water and the Spirit, Yonkers, NY 1974.

Schroeder B. R., Transformative Narratives and Shifting Identities in the Narthex of the Boiana Church, Dumbarton Oaks Papers 64 (2010) 103–128.

Schultz R. – Barnsley S., The Monastery of St. Luke of Stiris in Phocis and the Dependent Monastery of St. Nicolas in the Fields near Skripou in Beotia*,* London 1901.

Schunk-Heller S., Die Darstellung des ungläubigen Thomas in der italienischen Kunst bis um 1500 unter Berücksichtigung der lukanischen Ostentatio Vulnerum*,* Beiträge zur Kunstwissenschaft 59, Munich 1995.

Sinković I., Western Chapels in Middle Byzantine Churches: Meaning and Significance, Starinar 52 (2003) 79–91.

Subotić G. – Maksimović Lj., Sveti Sava i podizanje Mileševe (Saint Sava and the construction of Mileševa),Vizantijski svet na Balkanu I eds. *B. Krsmanović – Lj. Maksimović – R. Radić*, Beograd 2012, 97–106.

Stikas G. E., Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος (Tó Oιkodomikon Chronikon tes Mones Hosiou Louka Phokidos), Athens 1970.

Taft R., The Byzantine Rite, Collegeville 1992.

Taft R., The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth–Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060, Orientalia Christiana Periodica 45 (1979) 279–307.

Taft R. The Liturgy of the Hours in East and West: the Origins of the Divine Office and its Meaning for Today, Collegeville 1986.

Teteriatnikov N.B., Burial Places in Cappadocian Churches, The Greek Orthodox Theological Review 29/2 (1984) 141–157.

Todić B., L'influence de la liturgie sure la décoration peintre du narthex de Sopoćani, Drevnosusskoe iskusstvo, Rus'-Vizantija-Balkany, XIII vek, S. Peterburg 1997, 43–59.

Todić B., Novo tumačenje programa rasporeda fresaka u Mileševi, Na tragovima Vojislava J. Djurića. Srpska akademija nauka i umetnosti i Makedonska akademija na naukite i umetnostite, eds. *D. Medaković – C. Grozdanov*, Beograd 2011, 55–69.

Tomeković S., Contribution à l'étude du programme du narthex des églises monastiques (XIe – première moitié du XIIIe s.) Byzantion 58/1 (1988) 140–154.

Tomeković S., Les saints ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa, Mileševa u istoriji srpskog naroda. Medjunarodni naučni skup povodom sedam i po vekova postojanja, juni 1985, ed. *V. J. Djurić*, Beograd 1987, 51–66.

Tronzo W., Mimesis in Byzantium: notes toward a history of the function of the image, Anthropology and aesthetic 25 (1994) 61–77.

Tsitouridou A., Die Grabkonzeption des ikonographischen Programms der Kirche Panagia Chalkeon in Thessaloniki, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/5 (1982) 435–41.

Turner V- Turner E., Image and Pilgrimage in Christian Culture, Anthropological Perspective, New York 1978.

Urbano A., Donation, Dedication and Damnatio Memoriae: The Catholic reconciliation of Ravenna and the Church of Sant'' Apollinare Nuovo, Journal of Early Christian Studies 13/1 (2005) 71–110.

Velkovska E., Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources, Dumbarton Oaks Papers 55 (2001) 21–51.

Von Simson O., Sacred Fortress: Byzantine Art and Statecraft in Ravenna, Princeton 1987.

Weitzmann K., Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection 3: Ivories and Steatites, Washington D.C. 1972.

Weitzmann K., The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Icons, vol. 1, From the Sixth to the Tenth Century, Princeton 1976.

Wlater C., Bulletin on the Deesis and the Paraclesis, Revue des études byzantines 38 (1980) 261–269.

Wybrew H., The Orthodox Liturgy, Yonkers, NY 1990.

Yiannias J. J., The Palaeologan Refectory Program at Apollonia, The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire, eds. *S. Ćurčić – D. Mouriki*, Princeton 1991, 161–187.

Љубомир Милановић
(Византолошки институт САНУ, Београд)

НА ПРАГУ ИЗВЕСНОСТИ: ПРЕДСТАВА НЕВЕРСТВА ТОМИНОГ У ПРИПРАТИ КАТОЛИКОНА МАНАСТИРА ХОСИОС ЛУКАС

Манастирски комплекс Хосиос Лукас налази се у Фокиди у централној Грчкој. Католикон манастира је највероватније изграђен у првој четвртини

једанаестог века. Западни део католикона се завршава припратом или нартексом. Изнад јужног улаза у припрати насликана је композиција Неверовања Томиног.

Рад се бави проучавањем иконографских, литургијских и догматских аспеката композиције Неверовања Томиног у оквиру припрате католикона манастира Хосиос Лукас као транзиционалног или лиминалног простора, и у контексту остале мозаичке декорације припрате. Посебно се сагледава однос слике и посматрача у постиконокластичком периоду, када се више пажње посвећује управо емоционалном карактеру слике и емпатичкој реакцији на исту.

Због недостатка типика цркве и друге релевантне документације, тешко је одредити ритуалну намену припрате у католикону манастира Хосиос Лукас. На основу типика других манастира једанаестог и дванаестог века може се извести закључак да су вероватно било обреда фунерарног карактера или повезани са ритуалом Освећења воде. Представа Христа Пантократора изнад централних врата, која из припрате воде у наос цркве, има есхатолошку симболику, како на улазу у сам храм, тако и приликом напуштања.

У догматском смислу, Неверовање Томино се повезује са потврдом Христове двоструке природе, која је наглашена управо представом сцена из циклуса Христових страдања, Распећа и Силазка у ад на источном зиду припрате, а изнад улаза у бочне капеле. Томина сумња и Христова понуда да се његово тело додирне наглашавају телесно васкрснуће тела, док представа заворених врата иза Христа, кроз која је он управо прошао, потврђује његову божанску природу.

Инсистирање на додиру укључује потребу коришћења и осталих чула у сврху прихватања истине, тј. потвреде обећаног спасења људи у Христу од греха и смрти. Додир или физички контакт је врло важан елемент у овиру свете тајне причешћа, када верник прима освећени хлеб и вино, чијим кушањем постаје део Христове цркве, примајући у себе тело и крв Христову. Сходно томе додир који је круцијалан у сцени Неверовања Томиног у својству потврде Христове двоструке природе може се идејно повезати са евхаристијом. Укључивањем сцене Прања ногу на северном зиду припрате, као историјске припреме за Тајну вечеру, даље сугерише идејну везу између евхаристије, која се одвија на олтару, и декорације припрате.

Неке ритуалне радње које су се можда одвијале у оквиру припрате такође сугеришу на њену симболичку повезаност са евхаристијом. Наиме, ритуал дијаклисме, као дељење монасима мале количине хлеба и вина, од благословених али неосвештених дарова са евхаристије, често се одиграва управо у простору припрате. Овај ритуал уз благослов обично је следио после завршетка литургије, а пре позива монасима на редован обед у трпезарији. Декоративан програм трпезарија у средњем веку често је тематски био повезан са концептом евхаристије. Окупљени монаси у прпипрати католикона манастира Хосиос Лукас највероватније су до трпезарије одлазили кроз јужна врата припрате изнад којих је сцена Неверовања Томиног собзиром да се трпезарија налазила са те стране цркве. На овај начин, кроз припрату, а посредством симболичког значења сцене Неверовања Томиног и потврде Христове двоструке природе, створена је веза између божанског обреда у олтару, и земаљског у трпезарији.

Улогу припрате и њене мозаичке декорације не треба посматрати само као транзициони простор који ће верника духовно припремити за оно што га очекује у светом простору цркве већ га треба сагледати као битног преносиоца поруке и подсећања на испуњење обећања Божјег о спасењу и Царству небеском при излазу из наоса и из цркве. Наиме, оно што је антиципирано да ће се догодити на олтару, а то је евхаристија, тј поновна жртва Христа за спас људског рода, своју потврду добија при изласку из цркве, у припрати, и њеном програму, а посебно у сцени Неверовања Томиног, као потврди васкрснућа Христовог и догматску истину о његовој двострукој природи.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 821.14'04:929]"19":028.02
DOI: 10.2298/ZRVI1350389R

DIETHER RODERICH REINSCH
(Freie Universität Berlin)

WER WAREN DIE LESER UND HÖRER DER *CHRONOGRAPHIA* DES MICHAEL PSELLOS?*

Der Aufsatz behandelt die Haltung des Michael Psellos in der *Chronographia* gegenüber seinen Lesern / Hörern. Seine intendierten Leser sind außer den direkt angesprochenen Konstantin Leichudes und Kaiser Michael VII. Dukas die Gebildeten am und um den Kaiserhof. Seinen Stoff behandelt Psellos als souveräner Autor mit vielen leserlenkenden Äußerungen. Im Einzelnen wird dargelegt, wie die sechs nachweisbaren realen Leser der *Chronographia* (Michael Attaleiates, Skylitzes Continuatus, Nikephoros Bryennios, Anna Komnene, Ioannes Zonaras und Michael Choniates) den Text benutzt haben.

Schlüsselwörter: Michael Psellos, *Chronographia*, intendierte / reale Leser der *Chronographia*, Michael Attaleiates, Skylitzes Continuatus, Nikephoros Bryennios, Anna Komnene, Ioannes Zonaras, Michael Choniates

The article deals with the position Michael Psellos has taken with regard to the readers / listeners of his *Chronographia*. The intended readers are, in addition to Constantine Leichoudes and Emperor Michael VII which he addresses directly, the educated people at and around the imperial court. Psellos deals with his story in full command as a sovereign author and by many remarks which guide the readers. It is set out how the six provable real readers of the *Chronographia* (Michael Attaleiates, Skylitzes Continuatus, Nikephoros Bryennios, Anna Komnene, Ioannes Zonaras and Michael Choniates) have made use of the text.

Keywords: Michael Psellos, *Chronographia*, intended / real readers of the *Chronographia*, Michael Attaleiates, Skylitzes Continuatus, Nikephoros Bryennios, Anna Komnene, Ioannes Zonaras, Michael Choniates

Michael Psellos denkt offensichtlich bei denjenigen Menschen, für welche seine *Chronographia* bestimmt ist, in erster Linie an Leser, aber an solche, die gleichzeitig

*Zitiert wird die Chronographia im Folgenden nach der neuen im Druck befindlichen Ausgabe (Berlin : de Gruyter 2014). Buch und Kapitel stimmen mit den älteren Ausgaben überein oder werden in Klammern hinzugesetzt.

Hörer sind, weil sie, wie allgemein bis in die Neuzeit hinein üblich, ihre Texte laut lasen, gleichgültig ob für sich allein oder für eventuelle Zuhörer.[1] Das drückt sich in den für sie verwendeten Bezeichnungen aus: VI 21, 6 schreibt er von der φιλήκοος ἀκοή, welcher er das dann Folgende unterbreiten möchte, und VI 170, 2 im Vorspann einer anekdotischen Episode davon, dass er diese Geschichte τοῖς φιληκόοις erzählen möchte. Auf der anderen Seite spricht Psellos aber VI 134, 2 davon, dass er es τοῖς ἀναγινώσκουσι überlasse, sich auf der Basis der Beispiele, die er gebe, das Weitere zu denken, VI 41, 19 nennt er den, dort allerdings nicht speziell auf die *Chronographia* bezogenen Adressaten seiner Schriften τοῦ ἀναγινώσκοντος ψυχή, und VI 37, 4–5 wendet er sich direkt an die Leser, die gerade sein Werk vor sich haben: οἱ τήμερον τὸν λόγον ἀναγινώσκοντες. An anderer Stelle wiederum benutzt er das in dieser Hinsicht neutrale Verb ἐντυγχάνω, um auszudrücken, dass er Peinliches verschweigt: VI 150, 10–11 ὁπόσα αἰσχύνην τὲ τῷ γράφοντι φέρει καὶ ὄχλον τοῖς ἐντυγχάνουσιν.

Für den sich selbst oder anderen vortragenden Leser sind die den Text rhetorisch strukturierenden Interpunktionszeichen gedacht[2], und die rhythmisch regulierten Enden der Satzperioden machen hier wie in anderen byzantinischen Texten nur Sinn, wenn sie auf ein vorgestelltes oder tatsächliches Hören zielen.[3] Wer sind die intendierten Leser der *Chronographia*? Allgemein lässt sich diese Frage aufgrund des verwendeten Sprachregisters und der Ansprüche, die an den literarischen Sachverstand der Leser gestellt werden, dahingehend beantworten, dass Psellos das intellektuelle, durch den Rhetorikunterricht klassisch gebildete Publikum seiner Gegenwart und der näheren Zukunft am und um den Kaiserhof in Konstantinopel im Auge hatte. Psellos selbst konkretisiert, zumindest in allgemeinen Wendungen, dieses sein Publikum, indem er die Kreise benennt, die ihn angeblich mehrfach zur Abfassung seines zeithistorischen Werkes gedrängt haben:

„Viele haben mich viele Male zu diesem Geschichtswerk gedrängt, nicht nur aus Kreisen der hohen Beamten und der Spitzen des Senats, sondern auch viele andere, welche die Mysterien des Geistes zelebrieren, und solche, die Gott näher und

---

[1] Im Folgenden sind daher immer solche hörenden Leser gemeint, ohne dass diese jedes Mal als ‘Leser / Hörer’ bezeichnet werden. – Zum von den byzantinischen Historikern avisierten Publikum allgemein vgl. *B. Croke*, Uncovering Byzantium’s historiographical audience, ed. *R. Macrides*, History as literature in Byzantium. Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, April 2007, Farnham 2010, 25–53; zu Psellos und den anderen Historikern zwischen ca. 1050 und ca. 1300 n. Chr. dort 42–50.

[2] Vgl. dazu *D. R. Reinsch*, Stixis und Hören, edd. *B. Atsalos*, *N. Tsironi*, Actes du VIe Colloque International de Paléographie Grecque (Drama, 21–27 septembre 2003), Athen 2008 (ersch. 2009), I, 259–269; dort ältere und weiterführende Literatur zum Thema.

[3] Eine Auswertung der in der Handschrift als solche äußerlich gekennzeichneten Kapitelenden (nicht berücksichtigt wurden dabei kurze Überleitungssätze) führte zu folgendem Ergebnis: Bei einem Sample von 183 entfielen 49,7% der Fälle auf die Form 2 und 37,2% auf die Form 4; bei den Typen sind Typ P(aroxytonon) Pr(oparoxytonon) mit 32,2% und Pr(oparoxytonon) Pr(oparoxytonon) mit 16,4% gegenüber allen anderen deutlich bevorzugt. Zu den Bezeichnungen „Form“ (= Zahl der unbetonten Silben zwischen den beiden letzten Hochtönen einer Periode) und „Typ“ (= Position der beiden letzten Hochtöne einer Periode innerhalb der Wortbilder) vgl. *W. Hörandner*, Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner (= Wiener Byzantinistische Studien, 16), Wien 1981. Ausführliche (auf anderer Grundlage gewonnene) Tabelle zur *Chronographia* dort 172; das Gesamtergebnis für die Formen 2 und 4 stimmt mit Hörandners Erhebung für die starken Einschnitte fast exakt überein (49,7% + 37,2% = 86,9% gegenüber 86,0% bei Hörandner). – Bemerkungen zu den Klauseln bei Psellos mit einigen Beispielen bei *É. Renauld*, Étude de la langue et du style de Michel Psellos, Paris 1920, 546–547.

spirituell vollkommen sind.“[4] Man darf außerdem vermuten, dass es sich bei dem etwas später[5] als Anreger des Werkes apostrophierten φίλτατος πάντων ἀνδρῶν, wie allgemein angenommen, um Konstantinos Leichudes handelt. Dieser darf daher als Hauptadressat des ersten Teils der *Chronographia* gelten. Als Psellos die mit VII 92 beginnende Ergänzung seines Werkes unter der Regierung Michaels VII. in Angriff nahm, war Leichudes schon einige Jahre verstorben, und nun war der Kaiser der neue Hauptadressat und erwartete Leser. Psellos redet ihn in dieser Eigenschaft direkt an: „Und dies genügt als Kennzeichen deines Charakters, göttlicher Kaiser, stellvertretend für jede andere deiner Tugenden und Eigenschaften.“[6]

Mit seinem intendierten Leserpublikum stand Psellos, durchaus in genereller Übereinstimmung mit der historiographischen Tradition in Byzanz, aber auch darüber hinaus in herausragendem und qualitativ besonderem Maße,[7] in einem sehr intensiven Kontakt, sowohl durch die Betonung der eigenen Rolle bei den geschilderten Ereignissen als auch durch häufige Reflexionen über Aufgabe und Abgrenzung der Historiographie gegenüber anderen literarischen Genera. Hinzu kommt ein enges Netz von Rück- und Vorverweisen innerhalb des Werkes[8], welche den Leser auf Schritt und Tritt an die Hand nehmen und ihn daran erinnern, dass ein Autor ihm eine Geschichte erzählt.[9] Auch wendet sich dieser Autor bisweilen direkt an seine vorgestellten Leser. VI 37, 4 ruft er sie als Zeugen an (καί μοι συμμαρτυρήσετε), VI 46, 9–10 beugt er gegenüber dem anonymen Leser dem Vorwurf vor, er rede zu viel und großsprecherisch von sich selbst (μή με τίς αἰτιάσαιτο ... μηδὲ περιαυτολογίαν οἰηθείη), V 9, 2–3 sollen sich die direkt angesprochenen Leser nicht wundern (ὅπως ἂν μὴ θαυμάζητε), VI 191, 16–17 bereitet er sein Gegenüber auf die Erzählung seines Übertritts in den Mönchsstand vor (ἵνα δὲ τὴν περὶ ἐμὲ ξύμπασαν ὑμῖν ἐξιχνιάσω ὑπόθεσιν), VII 51,

[4] VI 22, 1–4 πολλοί με πολλάκις πρὸς τήνδε τὴν ξυγγραφὴν κατηνάγκασαν, οὐ τῶν ἐν τέλει μόνον καὶ τῶν πρώτων τῆς γερουσίας· ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων εἰς τὰ τοῦ λόγου τελούντων μυστήρια· καὶ τῶν ὅσοι θειότεροι καὶ ὑπερτελεῖς τὴν ψυχήν. Unter τὰ τοῦ λόγου μυστήρια τελοῦντες verstehe ich nicht wie z.B. *S. Ronchey*, Michele Psellos, Imperatori di Bisancio (Cronografia), ed. *S. Impellizzeri* (commento di *U. Criscuolo*, traduzione di *S. Ronchey*), Milano 1984, 1993², „i ministri del mistero del Verbo“, von Criscuolo erklärt als „i dignitari ecclesiastici“, was m.E. durch das auf die weltlichen Würdenträger bezogene τῶν ἄλλων ausgeschlossen wird und eines Zusatzes (etwa τοῦ καθ᾽ ἡμᾶς Λόγου) bedürfte, sondern ‘die Gebildeten’.

[5] VI 73, 6.

[6] VII 175 (c 11), 9–10 καὶ ἀρκεῖ σοι τοῦτο σύμβολον, θειότατε βασιλεῦ, ἀντὶ πάσης ἑτέρας ἀρετῆς τὲ καὶ ἕξεως.

[7] Vgl. *R. Macrides*, The Historian in the History, edd. *C. N. Constantinides et al*., ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies in Honour of Robert Browning, Venedig 1996, 205–224; zu Psellos dort 211–217.

[8] Nach Croke (vgl. oben Anm. 1, dort 50) vielleicht „a hallmark of the oral narrative that remains in the historian’s text even if the main audience are readers, not listeners“.

[9] Bisweilen weisen Vorverweise auch über die *Chronographia* hinaus auf andere Werke. So wird eine ausführlichere Behandlung der Umstände von Verbannung und Tod des Patriarchen Michael Kerularios in VII 65, 7–8 vertagt (ἀλλὰ τοῦτο μὲν ὅπως ἐπέπρακτο, μακροῦ λόγου δεόμενον, ἀναβάλλομαι νῦν); Psellos hat solches dann im Enkomion auf Kerularios (Μιχαὴλ Ψελλοῦ Ἐπιτάφιος λόγος εἰς Μιχαὴλ Κηρουλλάριον, ed. *K.N. Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη IV, Athen / Paris 1874, 303–387, dort 366–380) in aller Ausführlichkeit nachgeholt. Anderes bleibt vage, so eine Widerlegung der Astrologie (V 19, 15 ἀνακείσθω εἰς ἕτερον ἔλεγχον). Unausgeführt bleiben die angekündigte Behandlung der forensischen Beredtsamkeit Michaels IV. (IV 8, 5 ἀλλ᾽ οὔπω περὶ τούτων), Einzelheiten zu den Feldzügen Konstantins IX. Monomachos (VI 73, 5 εἰς τὸ παρὸν ἀναβάλλομαι) und die Angabe der Gründe, aus welchen es Psellos nicht ablehnen konnte, Romanos Diogenes auf seinem zweiten Feldzug nach Anatolien zu begleiten (VII 136, 8 ἐρῶ δὲ ὁπότε περὶ τούτων ξυγγράφοιμι).

2–3 spricht er gegenüber dem unbestimmten Leser von sich als dem ξυγγραφεύς (εἰ δέ τις ἡγοῖτο καὶ πρὸς τὸ μέλλον διδασκαλία, ἀρέσκοι ἂν ὁ πόνος τῷ ξυγγραφεῖ)[10].

Die Auswahl und Darstellung der einzelnen Facetten aus dem unendlichen historischen Continuum in der *Chronographia* handhabt Psellos nach Art eines Romanciers mit leichter Hand, indem er den Leser an verschiedenen Stellen darauf aufmerksam macht, dass er, der Autor, die Fäden seiner Erzählung in der Hand hält und seine Figuren nach seinem Willen auf- und abtreten lässt. So stimmt er seine Leser beim ersten Auftritt Konstantins IX. Monomachos auf folgende Weise auf die Behandlung dieses Kaisers ein: „Es sollte also Konstantinos, der Sohn des Theodosios, das Szepter in die Hand bekommen, der letzte Spross in direkter Linie aus der alten Wurzel der Monomachoi. Über ihn wird uns wahrlich eine Flut von Worten zuströmen, wenn wir ihn erst auf das weite Meer seiner Regentschaft hinausschicken."[11] Nachdem Psellos vom Arrangement erzählt hatte, das es Konstantin erlaubte, ganz offen im Palast mit seiner Geliebten Maria Skleraina zu verkehren, und sich zunächst wieder der Figur der Kaiserin Zoe zuwendet, tut er das mit folgender Bemerkung: „Von ihr (sc. Zoe) nämlich soll noch ein wenig länger die Rede sein, solange der Autokrator bei der Sebaste ruht."[12] Am Ende des Zoe gewidmeten Abschnittes führt der Autor in folgender Weise wieder zur Skleraina zurück: „Nachdem wir nun unsere Erzählung über die Kaiserin bis hierhin haben gelangen lassen, wollen wir sie wieder zur Sebaste und zum Autokrator zurückrufen und die beiden, wenn es denn gefällt, aufwecken und voneinander trennen, indem wir ihn für unsere späteren Ausführungen aufheben, jetzt aber erst einmal über ihr Leben kurz gefasst berichten."[13] Zu Konstantin wird die Erzählung dann wieder mit einer entsprechenden Überleitung zurückgeführt: „So hat also auch mein Bericht über sie genau an dem Punkt sein Ende gefunden, da ihr Leben endete. Wir wollen nun wieder zurückkehren zum Autokrator, den wir zum Gegenstand des gegenwärtigen Abschnitts unserer Geschichte machen."[14] An anderen Stellen heißt es einfach, die Erzählung eines bestimmten Zeitabschnittes „muss noch warten"[15].

Die *Chronographia* ist nur in einer einzigen, wahrscheinlich in klösterlicher Umgebung entstandenen und von einer Unzahl von Fehlern des Textes entstellten Handschrift vom Ende des 12. Jahrhunderts vollständig und in einem weiteren Codex aus dem 14. Jahrhundert in einem Fragment überliefert. Hingegen hat sie in mindestens sechs Autoren des 12.–13. Jahrhunderts, welche Passagen aus ihr wörtlich zitieren, deutliche Spuren hinterlassen. Sie war bekannt und geschätzt, und diesen Autoren als tatsächlichen Lesern wahrscheinlich in der kaiserlichen Bibliothek in Konstantinopel zugänglich.

Mit Sicherheit hat Michael Attaleiates die *Chronographia* gekannt, und er hat sie nachweislich auch über weite Passagen benutzt, sich allerdings überall bemüht,

---

[10] Unter Anspielung auf Thukydides (I 22, 4), der auch von Psellos in Übereinstimmung mit der byzantinischen Tradition an anderer Stelle (VI 73, 9) als ὁ συγγραφεύς bezeichnet wird, dessen *imitatio* Psellos aber ausdrücklich ablehnt.

[11] VI 14, 1–5.

[12] VI 65, 1–2.

[13] VI 68, 1–4.

[14] VI 71, 9–12.

[15] VII 58, 17–18 ἀλλ᾽ ὁ μὲν τρίτος ἡμᾶς ἀναμεινάτω καιρὸς· τῷ δὲ δευτέρῳ πλατύτερον ἐμφιλοχωρήσωμεν. VII 144, 1–2 ὁ μὲν οὖν ἐν τῇ αἰχμαλωσίᾳ τοῦ βασιλέως χρόνος ἀναμεινάτω.

nicht etwa auch konkrete Formulierungen zu übernehmen; diese schimmern aber dennoch an einigen Stellen durch seinen Text hindurch. Ljubarskijs Vermutung, Attaleiates und Psellos hätten ihre Geschichtswerke gegenseitig nicht gekannt,[16] wurde zu Recht bereits von Inmaculada Peréz Martín[17] bezweifelt; sie nimmt an, dass Attaleiates zumindest dort, wo er den Volksaufstand gegen Michael V. und die Rebellion des Georgios Maniakes gegen Konstantinos IX. Monomachos behandelt, die respektiven Darstellungen der *Chronographia* gekannt hat (und sie führt auch die Parallelen im apparatus fontium auf), ohne dass man jedoch von einer „utilización clara" sprechen könne. Diesen Schritt ist erst Krallis[18] gegangen, der detailliert dargelegt hat, dass die *Historia* des Attaleiates an vielen Stellen geradezu eine Kontrafaktur der *Chronographia* des Psellos darstelle. Obwohl nicht alle seine Argumente stichhaltig sind[19], die Substanz seines Artikels bleibt, auch wenn Karpozelos[20] nach wie vor Zweifel zu hegen scheint.

Keine Spuren einer Lektüre und Verarbeitung der *Chronographia* finden sich in der *Synopsis historiarum* des Ioannes Skylitzes.[21] Nur an einer einzigen Stelle stimmen die beiden Werke im Wortlaut weitgehend überein: Beide zitieren ein Dictum des Kaisers Basileios II., als Bardas Skleros nach Aufgabe seiner Usurpation vor Basileios geführt wurde. Nach Skylitzes[22] habe er gesagt ὃν ἐφοβούμην καὶ ἔτρεμον, χειραγωγούμενος ἔρχεται, Psellos[23] zitiert Basileios mit ἰδοὺ ὃν ἐδεδοίκειν, οὗτος χειραγωγούμενος ἱκέτης μου πρόσεισιν. Psellos bezeichnet den Ausspruch als τοῦτο δὴ τὸ δημῶδες καὶ κοινόν. Es lässt sich nicht entscheiden, ob Basileios damit ein bereits umlaufendes Dictum zitiert oder dieses erst geprägt hat[24], Skylitzes jedenfalls

[16] Zitiert nach der spanischen Übersetzung seines mehrfach auf Russisch publizierten Aufsatzes: *Iák. N. Ljubarskij*, Miguel Ataliates y Miguel Pselo (Ensayo de una breve comparación), Erytheia 16 (1995) 85–95, dort 86.

[17] Miguel Ataliates, *Historia*. Introducción, edición, traducción y comentario, ed. *I. Pérez Martín* (= Nueva Roma, 15), Madrid 2002, XII. XLII.

[18] *D. Krallis*, Attaleiates as a Reader of Psellos, edd. *Ch. Barber – D. Jenkins*, Reading Michael Psellos, Leiden / Boston 2006, 167–191.

[19] Seine Behauptung (S. 178), „Attaleiates thus demolishes Psellos' claim that he knew of the Sultan's presence", beruht auf einer Fehlinterpretation von Chronographia VII 141 (b 20), 1 durch Renauld (Michel Psellos, Chronographie, ed. *É. Renauld*, Paris 1926–1928) und Impellizzeri (wie oben Anm. 4) – Obwohl er nicht bemerkt hat (S. 179), dass sowohl Psellos, Chronographia VII 163 (b 41), 1–3 als auch Attaleiates, Historia 124,16–19 Pérez Martín or. 43 des Gregor von Nazianz zitieren, bleibt seine Argumentation trotzdem richtig, da Attaleiates außer Gregor auch Psellos vor Augen gehabt hat (vgl. den apparatus fontium und den apparatus testimoniorum der von mir vorbereiteten Ausgabe der Chronographia zur Stelle). Zu den anderen Stellen, an welchen Psellos' Formulierung bei Attaleiates durchscheint, vgl. ebenfalls dort den Index testimoniorum.

[20] *A. Karpozelos*, Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι, τόμος Γ' (11ος – 12ος αἰ.), Athen 2009, 198 mit Anm. 24.

[21] Vgl. *Eir.-S. Kiapidou*, Ἡ *Σύνοψη Ἱστοριῶν* τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη καὶ οἱ πηγές της (811–1057), Athen 2010, 124.

[22] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, Berlin / New York 1973, 339, 62–63.

[23] Chronographia I 27, 8–9.

[24] So angenommen von Karpozelos (wie oben Anm. 20), 272. Zur Möglichkeit der gemeinsamen Quelle von Psellos und Skylitzes für die Zeit bis auf Kaiser Romanos III. vgl. Kiapidou (wie oben Anm. 21), 390.

hat es nicht aus Psellos bezogen, sondern ebenso wie Psellos aus dem verbreiteten Anekdotenschatz um Basileios II.[25]

In der nach 1101 entstandenen Fortsetzung der *Synopsis historiarum* ist Psellos' Chronographia dagegen am Ende der Ausführungen über Konstantinos X. Dukas für ein kürzeres Stück, u.a. für die von Konstantinos bei Psellos berichteten Apophthegmata[26] als Quelle benutzt worden.[27]

Nikephoros Bryennios hat die *Chronographia* ab VII 94 (a 2) bis VII 171 (c 7) für Buch I 5. 13–14. 17–25 seiner Ὕλη ἱστορίας (die Regierungszeiten Konstantinos' X. Dukas und des Romanos Diogenes betreffend) als Quelle neben seinen Hauptquellen Skylitzes und Skylitzes Continuatus bzw. Attaleiates ausgewertet. Die teilweise umfangreichen wörtlichen Exzerpte sind schon von Seger festgestellt und an einigen Stellen für die Konstitution des Textes der *Chronographia* benutzt worden[28], und natürlich umgekehrt für den Text der Ὕλη ἱστορίας[29].

Ganz anderer Art sind die Übernahmen aus der *Chronographia* in der *Alexias* Anna Komnenes. Bei den über 60 direkten Zitaten[30], die sich bisweilen über mehrere Zeilen erstrecken, handelt es sich bis auf zwei Ausnahmen[31] um Zitate, die entsprechend der von der *Chronographia* verschiedenen Thematik in einem ganz anderen Kontext als im Ausgangstext verwendet werden. Es sind rein literarisch motivierte Entlehnungen, welche durch geringe Retuschen, z.B. die Einfügung einer Negation, für ihre neue Funktion umgearbeitet wurden. Es sieht ganz so aus, als habe Anna Komnene bei einer sorgfältigen Lektüre der *Chronographia* schriftliche Auszüge bestimmter Passagen angefertigt, um sie an ganz verschiedenen Stellen ihres Werkes im Sinne einer Hommage an ihr Vorbild Psellos einbauen zu können.[32] Auch die Zitate

[25] Zonaras stützt sich für die Episode auf Psellos und Skylitzes, das Dictum zitiert er nach Psellos. Vgl. Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII–XVIII, ed. *Th. Büttner-Wobst*, Bonn 1897, 556,7 ff.

[26] Chronographia VII 121 (a 29), 3–13.

[27] Vgl, Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Scylitzes Continuatus), ed. *Eud. Th. Tsolakes*, Thessalonike 1968, 72–74. – *Eir.-S. Kiapidou*, Ἡ πατρότητα της *Συνεχείας του Σκυλίτζη* καὶ τὰ προβλήματά της: συγκλήσεις καὶ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴ *Σύνοψη Ἱστοριῶν*, EEBS 52 (2004–2006) 329–362, dort 354–355, ist der Meinung, dass der Katalog der kaiserlichen Apophthegmata, den es ganz ähnlich bei der Fortsetzung des Skylitzes auch für Isaak I. Komnenos gebe, eher aus der gemeinsamen Quelle einer Sammlung kaiserlicher Aussprüche stamme. Die Übereinstimmungen im Wortlaut mit Psellos auch außerhalb dieser Apophthegmata sprechen allerdings gegen eine solche Annahme.

[28] *J. Seger*, Byzantinische Historiker des zehnten und elften Jahrhunderts. I. Nikephoros Bryennios. Eine philologisch-historische Untersuchung, München 1888, 36–38. 40–47. 119–120. – Zur Art und Weise der Benutzung der *Chronographia* durch Bryennios vgl. *A. Carile*, La «Ὕλη ἱστορίας» del cesare Niceforo Briennio, Aevum 43 (1969) 56–87, dort 57. 66–70. 86.

[29] Vgl. *Seger* (wie Anm. 28), 116–119. – Nicéphore Bryennios, Histoire, ed. *P. Gautier*, Bruxelles 1975, app. cr. und Anmerkungen zur Übersetzung in den einschlägigen Partien.

[30] Zuerst in größerer Zahl nachgewiesen durch *St. Linnér*, Psellus' Chronography and the Alexias. Some Textual Parallels, BZ 76 (1983) 1–9. Vgl. auch den Index locorum in Annae Comnenae Alexias, edd. *D. R. Reinsch – A. Kambylis*, Berlin / New York 2001, Pars altera, Indices, 266–267.

[31] Preis der Schönheit des kleinen Konstantinos Dukas Alexias III 1,3 (40) ~ Chronographia VII 176 (c 12), 6 und Erbauung der Thekla-Kirche durch Isaak Komnenos Alexias III 8, 6–10 ~ Chronographia VII 67–70.

[32] Vgl. *D. R. Reinsch*, Zum Edieren von Texten: Über Zitate, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21–26 August 2006, Aldershot 2006, Volume I. Plenary papers, 299–309. – Zum Verhältnis Chronographia – Alexias allgemein vgl. J. *Ljubarskij*, Why is the Alexiad a Masterpiece of Byzantine Literature?, ed. *J. O. Rosenqvist* , ΛΕΙΜΩΝ. Studies Presented to Lennart Rydén on His Sixty-Fifth Birthday (= Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia, 6),

in der *Alexias* können an einigen Stellen dazu dienen, den Text der *Chronographia* zu korrigieren.

Ioannes Zonaras hat für die Bücher XVII 5 – XVIII 15 seiner *Epitoma historiarum* bei der Behandlung der Regierungszeiten von Basileios II. bis Michael VII. Dukas die *Chronographia* als nach Skylitzes zweitwichtigste Quelle benutzt.[33] Er hat dabei, wie er auch sonst zu tun pflegte, seine Quelle nicht einfach wörtlich ausgeschrieben, sondern unter weitgehender Beibehaltung des Satzbaus die Wortgebung geändert.[34] Gleichwohl behält er auch in großer Zahl einzelne Elemente des Wortlauts seiner Quelle bei, so dass sein Text bisweilen auch als Hilfe für textkritische Entscheidungen im Psellos-Text herangezogen werden konnte. Der Testimonien-Apparat der von mir vorbereiteten Edition wird alle Stellen verzeichnen, an welchen der Wortlaut der *Chronographia* noch greifbar ist.

Der letzte byzantinische Historiker, bei welchem deutliche Spuren einer Lektüre der *Chronographia* greifbar sind, ist Niketas Choniates.[35] Bei ihm handelt es sich um literarische *lumina*, die er von Psellos bezogen hat. Zwei dieser insgesamt fünf Stellen könnten, da dort Zitate aus Hippokrates bzw. dem Matthaeus-Evangelium vorliegen, Anlass zu der Vermutung geben, Niketas habe die Zitate direkt oder über eine andere Quelle und nicht über Psellos bezogen, allein die sprachliche Umgebung schließt eine solche Möglichkeit aus:

491, 3–6 van Dieten zieht Niketas für die Beobachtung, dass auf einen Höhepunkt oft unmittelbar der Abstieg folgt, folgenden Vergleich heran: ὅπερ ἐπὶ τῶν σωματικῶν ἕξεων ὁ Κῷός φησι ποιητής[36], ὡς εἰς τὸ ἄκρον προελθοῦσαι φιλοῦσι πρὸς τὸ κάταντες ὡς φιλυπόστροφοι μεταφέρεσθαι, μὴ ἀτρέμας ἔχουσαι μένειν τῷ συνεχεῖ τῆς κινήσεως, τοῦτο ... Das geht zurück auf Hippokrates, Aphor. 1, 3: ἐν τοῖσι γυμναστικοῖσιν αἱ ἐπ᾽ ἄκρον εὐεξίαι σφαλεραί, ἢν ἐν τῷ ἐσχάτῳ ἔωσιν· οὐ γὰρ δύνανται μένειν ἐν τῷ αὐτέῳ οὐδὲ ἀτρεμεῖν. ἐπεὶ δὲ οὐκ ἀτρεμέουσιν οὐδ᾽ ἔτι δύνανται ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπιδιδόναι, λείπεται ἐπὶ τὸ χεῖρον. Bei Psellos, *Chronogr*. VI 191, 1–4 lautet die Passage: ὅπερ δὲ ὁ Κῷος φησὶν Ἱπποκράτης περὶ τῶν σωματικῶν ἕξεων, ὡς ἐπειδὰν πρὸς ἄκρον αὐξήσωσιν, ἐπειδὴ μὴ ἀτρεμεῖν δύνανται, τῷ συνεχεῖ τῶν κινήσεων ἐπὶ τὸ κάταντες ὀλισθαίνουσι, τοῦτο ... Die Übereinstimmungen zwischen Psellos und Niketas sind so stark, dass an eine zufällige Koinzidenz nicht zu denken ist.

Ähnlich liegen die Verhältnisse auch im anderen Fall: 566, 20–22 van Dieten sagt Niketas vom Verhalten des Alexios Dukas Murtzophlus: ἀλλὰ καὶ τοὺς βασιλείους θησαυροὺς οὐκ ἐπιχειλεῖς οὐδ᾽ ἡμιδεεῖς, ἀλλ᾽ ἐν στενῷ πάντη ἀπειλημμένους ὁ ἄρξας Δούκας εὑρὼν θερίζων ἦν, ἔνθα οὐκ ἔσπειρε, καὶ συνάγων ὅσα οὐ διεσκόρπισεν. Das ist ein Zitat aus Ev. Matth. 25, 24: θερίζων ὅπου οὐκ ἔσπειρας, καὶ συνάγων ὅθεν οὐ διεσκόρπισας bzw. 25, 26 θερίζω ὅπου οὐκ ἔσπειρα, καὶ συνάγω ὅθεν οὐ διεσκόρπισα.

Uppsala 1996, 127–141, dort 136–141. – Ohne Verständnis für die literarische Dimension der Zitate Karpozelos, (wie oben Anm. 20), 405–406.

[33] Für die inhaltlichen Schwerpunkte vgl. Karpozelos, 483–485.

[34] Im Einzelnen sehr gut analysiert von *I. Grigoriadis*, Linguistic and Literary Studies in the Epitome Historion of John Zonaras, Thessalonike 1998, 55–57. 69. 75–78. 121–123.

[35] Nicht verzeichnet in Nicetae Choniatae Historia, ed. *I. A. van Dieten*, Berlin / New York 1975, Pars altera indices continens, im dortigen Index locorum.

[36] Van Dieten hat aufgrund dieser merkwürdigen Angabe das Zitat nicht identifizieren können.

Aber dieses Zitat ist, wie seine Umgebung zeigt, indirekt aus Chronogr. VII 95 (a 3), 1–7 bezogen, wo Psellos das ganz andere Verhalten des Konstantinos X. Dukas charakterisiert: τὴν δὲ βασιλείαν ἐν στενῷ ἀπειλημμένην εὑρὼν, πάντων αὐτῇ τῶν χρημάτων ἐξαντληθέντων, χρηματιστὴς ταύτῃ μέσος ἐγένετο, οὔτε ἀπειροκάλως τοῖς ἀναλώμασι χρώμενος· οὔτε θερίζων ἵν' οὕτως ἐρῶ, ὅσα μὴ αὐτὸς ἔσπειρεν· ἢ συνάγων, ὅσα μὴ διεσκόρπισεν. ἀλλ' αὐτὸς πρότερον ἀφορμὰς καταβάλλων, οὕτως τῶν οἰκείων πόνων ἀπέλαυεν. ὅθεν, οὐ πλήρεις μὲν οὐδ' ἐπιχειλεῖς· ἡμιδεεῖς δὲ τοὺς βασιλείους θησαυροὺς ἐποιήσατο. Das Vorgehen des Niketas ist ganz ähnlich dem der Anna Komnene, nur weit weniger ausgedehnt: Im Ausgangstext vorgeprägte Wendungen werden in einen neuen Kontext mit einer ganz anderen oder sogar gegenteiligen Aussage versetzt.

Bemerkenswert ist, dass alle diese Leser und Benutzer aus beiden Teilen der *Chronographia* geschöpft haben, sowohl aus dem 1059/60 fertiggestellten ersten Teil (Buch I bis Buch VII 91) als auch aus dem unter der Regierung Michaels VII. geschriebenen zweiten Teil. Das bedeutet, dass zumindest bis zur Eroberung Konstantinopels durch die Lateiner 1204 die gesamte *Chronographia*, wahrscheinlich in der kaiserlichen Bibliothek, zugänglich war. Hier haben sie auch die beiden Redaktoren a und b[37] benutzen können, welche die Vorlagen für die erhaltenen Codices Paris. gr. 1712 resp. Sinait. gr. 1117 zusammengestellt haben.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Annae Comnenae Alexias, edd. *D. R. Reinsch – A. Kambylis*, Berlin / New York 2001.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, Berlin / New York 1973.

Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Scylitzes Continuatus), ed. *Eud. Th. Tsolakes*, Thessalonike 1968.

Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII–XVIII, ed. *Th. Büttner-Wobst*, Bonn 1897.

Μιχαὴλ Ψελλοῦ Ἐπιτάφιος λόγος εἰς Μιχαὴλ Κηρουλλάριον, ed. *K. N. Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη IV, Athen / Paris 1874, 303–387 [Michaēl Psellou Epitaphios logos eis Michaēl Kēroullarion, ed. *K. N. Sathas*, Mesaiōnikē Bibliothēkē IV, Athen / Paris 1874, 303–387].

Michel Psellos, Chronographie, ed. *É Renauld*, Paris 1926–1928.

Michele Psellos, Imperatori di Bisancio (Cronografia), ed. *S. Impellizzeri* (commento di *U. Criscuolo*, traduzione di *S. Ronchey*), Milano 1984, 1993².

Miguel Ataliates, Historia. Introducción, edición, traducción y comentario, ed. *I. Pérez Martín* (= Nueva Roma, 15), Madrid 2002.

Nicéphore Bryennios, Histoire, ed. *P. Gautier*, Bruxelles 1975.

Nicetae Choniatae Historia, ed. *I. A. van Dieten*, Berlin / New York 1975.

Литература – Secondary Works

Carile A., La «Ὕλη ἱστορίας» del cesare Niceforo Briennio, Aevum 43 (1969) 56–87.

[37] Vgl. dazu *D. R. Reinsch*, Wie und wann ist der uns überlieferte Text der *Chronographia* des Michael Psellos entstanden?, MEG 13 (2013) 209–222, dort 220–222.

Croke B., Uncovering Byzantium's historiographical audience, ed. *R. Macrides*, History as literature in Byzantium. Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, April 2007, Farnham 2010, 25–53.

Grigoriadis I., Linguistic and Literary Studies in the Epitome Historion of John Zonaras, Thessalonike 1998.

Hörandner W., Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner (= Wiener Byzantinistische Studien, 16), Wien 1981.

Karpozelos A., Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι, τόμος Γʹ (11ος – 12ος αἰ.), Athen 2009 [*Karpozelos A.*, Byzantinoi historikoi kai chronographoi, tomos IV (11os – 12os ai), Athen 2009].

Kiapidou Eir.-S., Ἡ πατρότητα της *Συνεχείας του Σκυλίτζη* καὶ τὰ προβλήματά της: συγκλήσεις καὶ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴ *Σύνοψη Ἱστοριῶν*, Επετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 52 (2004–2006) 329–362 [*Kiapidou Eir.-S.*, Hē patrotēta tēs *Synecheias tou Skylitzē* kai ta problēmata tēs: synklēseis kai apoklēseis apo tē *Synopsē Historiōn*, Epetēris Hetaireias Byzantinōn Spoudōn 52 (2004–2006) 329–362].

Kiapidou Eir.-S., Ἡ *Σύνοψη Ἱστοριῶν* τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη καὶ οἱ πηγές της (811–1057), Athen 2010 [*Kiapidou Eir.-S.*, Hē *Synopsē Historiōn* tou Iōannou Skylitzē kai hoi pēges tēs (811–1057), Athen 2010].

Krallis D., Attaleiates as a Reader of Psellos, edd. *Ch. Barber – D. Jenkins*, Reading Michael Psellos, Leiden / Boston 2006, 167–191.

Linnér St., Psellus' Chronography and the Alexias. Some Textual Parallels, Byzantinische Zeitschrift 76 (1983) 1–9.

Ljubarskij Iák. N., Miguel Ataliates y Miguel Pselo (Ensayo de una breve comparación), Erytheia 16 (1995) 85–95.

Ljubarskij J., Why is the Alexiad a Masterpiece of Byzantine Literature?, ed. *J. O. Rosenqvist*, ΛΕΙΜΩΝ. Studies Presented to Lennart Rydén on His Sixty-Fifth Birthday (= Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia, 6), Uppsala 1996, 127–141.

Macrides R., The Historian in the History, edd. *C.N. Constantinides et al.*, ΦΙΛΕΛΛΗΝ.Studies in Honour of Robert Browning, Venedig 1996, 205–224.

Reinsch D. R., Zum Edieren von Texten: Über Zitate, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21–26 August 2006, Aldershot 2006, Volume I. Plenary papers, 299–309.

Reinsch D. R., Stixis und Hören, edd. *B. Atsalos*, *N. Tsironi*, Actes du VIe Colloque International de Paléographie Grecque (Drama, 21–27 septembre 2003), Athen 2008 (ersch. 2009), I, 259–269.

Reinsch D. R., Wie und wann ist der uns überlieferte Text der *Chronographia* des Michael Psellos entstanden?, MEG 13 (2013), 209–222.

Renauld É., Étude de la langue et du style de Michel Psellos, Paris 1920.

Seger J., Byzantinische Historiker des zehnten und elften Jahrhunderts. I. Nikephoros Bryennios. Eine philologisch-historische Untersuchung, München 1888.

Дитер Родерих Рајнш
(Слободни универзитет, Берлин)

КО СУ БИЛИ ЧИТАОЦИ И СЛУШАОЦИ *ХРОНОГРАФИЈЕ* МИХАИЛА ПСЕЛА?

У својој Хронографији, Псел говори о потенцијалним читаоцима и о слушаоцима, тј. он претпоставља читање наглас, као што је, уосталом, било уобичајено; за овај начин читања били су намењени и знакови интерпункције. Претпостављени читаоци су интелектуалци који су били блиски царском двору. Под апострофираним изразом „најдражи од свих људи" у делу се највероватније подразумева, како се иначе претпоставља, Константин Лихуд; њему је посвећен први део Хронографије (I – VII 91). Други део је посвећен цару Михајлу VII. Псел комуницира са својом препостављеном читалачком публиком на разне начине, како у индиректном, тако и у директном обраћању читаоцу. Као некакав романсијер, Псел држи конце своје приче у руци и игра се њеном радњом, као какав свемогући аутор.

Хронографија је оставила свој литерарни траг код најмање шест читалаца 12. и 13. века. Кралис, насупрот неким другим проценама, у принципу има право (иако му нису сви аргументи валидни) када тврди да је Михаио Аталијат познавао Хронографију; неке његове формулације, а да то сâм аутор желео, у вези су са формулацијама из Хронографије. У историјском спису Јована Скилице, Хронографија није оставила никакве трагове. Диктум Василија II, који обојица цитирају, ослања се на заједнички извор. Код Скиличиног настављача, међутим, могу се наћи језичке сличности са Хронографијом. Нићифор Вријеније је, као што је Зегер још 1888. године показао, у првој књизи свог историјског списа издашно користио и цитирао Хронографију. Многобројне цитате у Алексијади Ане Комнине (које је први изучавао Лине 1983) треба, међутим, највећим делом сматрати за чисто књижевни омаж. Супротно поступа Јован Зонара у књигама XVII и XVIII свог историјског списа. Он је користио Хронографију, поред Скиличиног дела, као свој најважнији извор, али је при томе у највећој могућој мери изменио речник. Упркос томе, његов текст, попут оних Нићифора Вријенија и Ане Комнине, на неким местима може послужити као текстуално-критичка коректива за веома оштећен текст Хронографије из Codex Unicus. Никита Хонијат, као и Ана Комнин, преузима формулације из Хронографије за свој текст, и та се места могу сматрати правим бисерима књижевности. То се може видети из два примера, из којих се стиће утисак да као предложак служи највероватније само један заједнички извор.

Сви наведени читаоци су црпли материјал из оба дела Хронографије; то значи да се цела Хронографија, каква је данас пред нама, најмање до 1204. вероватно чувала у царској библиотеци. Тамо су је могла користити оба редактора, до којих досежу оригинали рукописа, који су данас пред нама.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 141.131:94(495.02)"10"
DOI: 10.2298/ZRVI1350399L

FREDERICK LAURITZEN
(Fondazione per le Scienze Religiose, Bologna)

THE MIXED LIFE OF PLATO'S PHILEBUS IN PSELLOS' *CHRONOGRAPHIA* (6a.8)

Michael Psellos (1018–1081) used neoplatonic ethics in Chronographia 6a8 in order to discredit Leo Paraspondylos. He was accused of being too strict and distant from the real world of politics. By claiming that the intellect also needs a natural environment, Psellos endorses the neoplatonic reading of Plato's Philebus and at the same time the contemplation of nature of Maximus the Confessor. In other words he claims the Leo was neither a philosopher nor an accurate theologian and therefore could not be in charge of political affairs.

Keywords: Mixed life, platonic ethics, Philebus, Proclus, Michael Psellos

Some intellectuals believe that a life of the mind is better if separated from the body and some scholars identify this idea with notions found in Plato. Not so Michael Psellos (1018–1081?)[1] who in Chronographia 6a.7–8[2] proposes the idea of an intermediary between a life of intellect and one of passions. O'Meara has studied the passage in relation to a neoplatonic hierarchy of virtues in the wider context of Psellos' thought.[3] The present paper aims to connect Chronographia 6a.8 with notions found in neoplatonic readings of Plato's Philebus.[4] Since the text was probably written in

[1]I would like to thank Srdjan Pirivatrić and Riccardo Saccenti for their help and suggestions.

Recent monographs on Psellos are: *A. Kaldellis*, The argument of Psellos' Chronographia, Leiden 1999; *E. Pietsch*, Die "Chronographia" des Michael Psellos: Kaisergeschichte, Autobiographie und Apologie, Wiesbaden 2005; *S. Papaioannou*, Michael Psellos: rhetoric and authorship in Byzantium, Cambridge 2013; *F. Lauritzen*, The depiction of character in the Chronographia of Michael Psellos, Turnhout 2013.

[2] *S. Impellizzeri*, Imperatori di Bisanzio: Cronografia di Michele Psello, Milan 1984 (= Psellos, Chronographia). Forthcoming is the edition of the Chronographia by D. R. Reinsch.

[3] *D. O'Meara*, Political philosophy in Michael Psellos: the Chronographia read in relation to his philosophical work, ed. *Börje Bydén*, *Katerina Ierodiakonou*, The Many Faces of Byzantine Philosophy. Papers and monographs from the Norwegian Institute at Athens, series 4, 1, Athens 2012, 153–171. I would like to thank professor O'Meara for showing me an early draft of his paper.

[4] On the Philebus some useful studies are the following: *J. C. B. Gosling*, Plato: Philebus, Oxford 1975; *D. Frede*, Plato's Philebus, Indianapolis 1993, and *G. van Riel*, Pleasure and the Good Life: Plato,

the 1060s, it constitutes important evidence of the study of platonic ethics in eleventh century Byzantium.

At first sight the passage simply proposes the *aurea mediocritas*, the middle of the road attitude which is famously associated with Aristotle. A closer reading reveals the question of neoplatonic commentaries on Plato rather than Aristotle. Psellos' text is the following:

> Τρεῖς γὰρ μερίδας ταῖς τῶν ψυχῶν προσαρμόζω κατανοῶν καταστάσεσι, τὴν μὲν, ὅταν αὐτὴ βιῴη καθ' ἑαυτὴν, ἀπολυθεῖσα τοῦ σώματος, ἀτενῆ τε καὶ οὐ πάνυ τὸ ἐνδόσιμον ἔχουσαν, τὰς δέ γε λοιπὰς μερίδας τῷ μετὰ σώματος αὐτῆς βίῳ κατείληφα· εἰ μὲν γὰρ τὴν μέσην στᾶσα ζωὴν μεγαλοπαθής τε καὶ πολυπαθὴς, ὥσπερ ἐν κύκλῳ τὸ ἀκριβὲς κέντρον αἱροῖτο, τὸν πολιτικὸν ἀπεργάζεται ἄνθρωπον, οὔτε θεία τις ἀκριβῶς γενομένη ἢ νοερὰ, οὔτε φιλοσώματος καὶ πολυπαθής· (Psellos Chronographia 6a.8.1–9 Impellizzeri)
>
> *For when I think of three parts of the souls, I liken them to their situations. The first, when it lives by itself, separated from the body, keeping a strict and rather unyielding [nature]. I understand the other parts as living with the body. If the soul with much and great suffering keeps a moderate life, as if it held the exact centre in a circle, it forges the social (political) man. The soul is neither exactly divine nor intellectual, nor is it attached to the body with great passions.*

Thus there are three types of humans according to Psellos:

1) detached from body

2) a middle solution

3) attached to the body

The first and third are defined by direct references to the Phaedo of Plato. Indeed the expression ἀπολυθεῖσα τοῦ σώματος is a direct reference to Phaedo 65a1–2.[5] Also the expression φιλοσώματος comes from Phaedo 68c1.[6] Plato is here defining the philosopher as someone not concerned by his human passions in a base way, but is rather superior to them. This is the solution also endorsed by Plotinus who is his description of the three types of man[7], points out that the highest form is that which is detached from bodily concerns.[8] His idea is that part of the soul remains with the One

Aristotle, and the Neoplatonists, Leiden 2000.

[5] Ἆρ' οὖν πρῶτον μὲν ἐν τοῖς τοιούτοις δῆλός ἐστιν ὁ φιλόσοφος ἀπολύων ὅτι μάλιστα τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῆς τοῦ σώματος κοινωνίας διαφερόντως τῶν ἄλλων ἀνθρώπων; (Plato, Phaedo, 64e8–65a2, ed. *J. Burnet*, Platonis opera vol. 1, Oxford 1900).

[6] Οὐκοῦν ἱκανόν σοι τεκμήριον, ἔφη, τοῦτο ἀνδρός, ὃν ἂν ἴδῃς ἀγανακτοῦντα μέλλοντα ἀποθανεῖσθαι, ὅτι οὐκ ἄρ' ἦν φιλόσοφος ἀλλά τις φιλοσώματος; ὁ αὐτὸς δέ που οὗτος τυγχάνει ὢν καὶ φιλοχρήματος καὶ φιλότιμος, ἤτοι τὰ ἕτερα τούτων ἢ ἀμφότερα (Plato, Phaedo, 68b8–c3).

[7] Plotinus, Enneads 5.9.1, edd. *P. Henry*, *H.-R. Schwyzer*, Plotini opera, Leiden 1951–1973.

[8] Τρίτον δὲ γένος θείων ἀνθρώπων δυνάμει τε κρείττονι καὶ ὀξύτητι ὀμμάτων εἶδέ τε ὥσπερ ὑπὸ ὀξυδορκίας τὴν ἄνω αἴγλην καὶ ἤρθη τε ἐκεῖ οἷον ὑπὲρ νεφῶν καὶ τῆς ἐνταῦθα ἀχλύος καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ τὰ τῇδε ὑπεριδὸν πάντα ἡσθὲν τῷ τόπῳ ἀληθινῷ καὶ οἰκείῳ ὄντι, ὥσπερ ἐκ πολλῆς πλάνης εἰς πατρίδα εὔνομον ἀφικόμενος ἄνθρωπος (Plotinus, Enneads, 5.9.1.16–21).

and therefore the rest of the soul should detach itself from the passions of the body.[9] Indeed Gerd van Riel has pointed out that the interest in this mixed life described first in the Philebus occurs starting with Iamblichus (ca. 245– ca 325).[10]

Psellos in Chronographia 6a8 does not limit himself to a twofold division as seen in Phaedo 65–68, but adds an intermediary type which seems to be based on the threefold division of Aristotle's Nicomachean Ethics:

> τρεῖς γάρ εἰσι μάλιστα οἱ προύχοντες, ὅ τε νῦν εἰρημένος καὶ ὁ πολιτικὸς καὶ τρίτος ὁ θεωρητικός. (Aristoteles, Ethica Nicomachea 1095b17–19, ed. *I. Bywater*, Aristotelis ethica Nicomachea, Oxford 1894)

> *The main ones are for the most part three: the one mentioned [the one who loves the life of pleasure], and the politician and third the contemplative [philosopher]*

Psellos combines this middle type, the politician with the one which is intermediary between two extremes thus establishing that the political man is also the representative of the golden means described by Aristotle in the Nicomachean Ethics:

> Ὅτι μὲν οὖν ἐστὶν ἡ ἀρετὴ ἡ ἠθικὴ μεσότης, καὶ πῶς, καὶ ὅτι μεσότης δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ κατ' ἔλλειψιν, καὶ ὅτι τοιαύτη ἐστὶ διὰ τὸ στοχαστικὴ τοῦ μέσου εἶναι τοῦ ἐν τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσιν, ἱκανῶς εἴρηται. διὸ καὶ ἔργον ἐστὶ σπουδαῖον εἶναι. ἐν ἑκάστῳ γὰρ τὸ μέσον λαβεῖν ἔργον, οἷον κύκλου τὸ μέσον οὐ παντὸς ἀλλὰ τοῦ εἰδότος (Arist. Eth. Nic. 1109a20–26 Bywater).

> *Virtue is a moral middle ground, an intermediary of two evils, one by excess and another by defect. It is enough to say that it is such because it is aimed at the middle in passions and actions. Therefore it is a serious matter. To seize in each matter the middle ground, as the middle of a circle, is not of everyone, but of he who knows.*

This is the theory of the golden means, *aurea mediocritas*, where virtue is defined by an equal distance from extremes. In both Aristotle's passages and that of Psellos one sees the threefold division, with the reference to the political man and the image of the centre of a circle. Thus two passages, Phaedo 65–68 and Nicomachean Ethics 1095b are at the root of the passage of the *Chronographia*. However Psellos adds a number of qualifications:

1) strict (ἀτενή) not yielding (οὐ ἐνδόσιμον) divine (θεία) intelligible (νοερά)

2) middle of the road (μέσος)

3) attached to the body (φιλοσώματος) full of passions (πολυπαθής) loving pleasure (φιλήδονος)

[9] Καὶ εἰ χρὴ παρὰ δόξαν τῶν ἄλλων τολμῆσαι τὸ φαινόμενον λέγειν σαφέστερον, οὐ πᾶσα οὐδ' ἡ ἡμετέρα ψυχὴ ἔδυ, ἀλλ' ἔστι τι αὐτῆς ἐν τῷ νοητῷ ἀεί· τὸ δὲ ἐν τῷ αἰσθητῷ εἰ κρατοῖ, μᾶλλον δὲ εἰ κρατοῖτο καὶ θορυβοῖτο, οὐκ ἐᾷ αἴσθησιν ἡμῖν εἶναι ὧν θεᾶται τὸ τῆς ψυχῆς ἄνω. (Plotinus, Enneads, 4.8.8.1–6). Against this interpretation see Proclus, Elements of Theology, proposition 211.

[10] *D. O' Meara*, Lectures neoplatoniciennes du Philebe, ed. *M. Dixsaut*, Fêlure du plaisir, vol. 2, Paris 1999, 194; *G. van Riel*, Damascius, Commentaire sur le Philèbe de Platon, Paris 2009, xxxiv.

One should not forget that the aim of this passage is to discredit Leo Paraspondylos[11] who seemed too strict and yet was dealing with politics, as a form of prime minister, especially in the years 1056–1057. He seemed to be too lofty to be a political man according to the definition of the second group. Thus the first abstract and theoretical life is contrasted with the third type of the lowly and earthly life. Psellos believes that political and concrete actions can be dealt with the second type of life. This is not the result of a compromise, but rather of a different opinion about the nature of man and philosophy. The second type of life is tied to the body but not exclusively. Indeed it is a mixed type. It is a life which is both theoretical and practical. Plato had referred to this in the Philebus:[12]

> νικῶντα μὲν ἔθεμέν που τὸν μεικτὸν βίον ἡδονῆς τε καὶ φρονήσεως. (Plato Philebus 27d1–2 Burnet)
>
> *We considered earlier on that the mixed life of pleasure and wisdom is successful.*

This mixed life is also summarized in Damascius' neoplatonic commentary on the same dialogue:

> Ὅτι ὁ μὲν μικτὸς βίος ἔχει τὰς τοῦ αἱρετοῦ ἰδιότητας, μόνος γὰρ τέλεός τε καὶ ἱκανός ἐστι καὶ ἐφετός· ὁ δὲ νοῦς τὰς γνωστικὰς ἰδιότητας ἔχει· ἡ δὲ ψυχὴ πρώτη τὰς ἡδονικάς. εἰ γὰρ καὶ ἔστιν ἐν τῷ νῷ ἡ ἡδονή, ἀλλ' οὐσία ἐστὶ τοῦ νοῦ καὶ οἷον νόησις· οὐδὲν γὰρ ἐν αὐτῷ διῃρημένον οὕτως ὥστε κατ' ἄλλο μὲν νοεῖν, κατ' ἄλλο δὲ ἥδεσθαι. (Damascius in Philebum 257 Van Riel)
>
> *The mixed way of life has the characteristics of the preferable, for it is the only life that is perfect, adequate and desirable; intelligence has the characteristics of cognition; while the soul is the first to show those of pleasure. It is true that pleasure also exists in intelligence, but as the essence of intelligence and a kind of thought; for there is, in intelligence, no division that could make thought and pleasure distinct functions* (tr. Westerink in G.L. Westerink Damascius Lectures on the Philebus Westbury 2010)

The discrepancy between Plato's Phaedo and Philebus is an important question which is beyond the scope and ambitions of this essay.[13] It is necessary to point out that in late Plato and in neoplatonism from Iamblichus onwards this mixed life is important. It stems from the idea that pleasure and intellect cannot be separated. Pleasure is thus defined:

> Ὅτι οὐ τὸ ἀγαθὸν ἡδονή. ἦν γὰρ ἂν καὶ δίχα γνώσεως ἀγαθόν· νῦν δὲ οὐδεὶς ἂν ἕλοιτο ἀνόητος ὢν ἥδεσθαι, μηδὲ τελέως ἡδόμενος· οὔτε γὰρ ἐπὶ παρελθόντι, μνήμης οὐκ οὔσης, οὔτε ἐπὶ μέλλοντι, μὴ οὔσης ἐλπίδος, οὔτε ἐπὶ τῷ παρόντι,

[11] On Leo Paraspondylos see *E. Vries-van der Velden*, Les amitiés dangereuses: Psellos et Léon Paraspondylos, BSl 60 (1999) 315–350.

[12] Plato, Philebus, 22d6, 25b5, 27b8, 27d1, 27d8, 61b6.

[13] *G. van Riel*, Pleasure and the Good Life: Plato, Aristotle, and the Neoplatonists, Leiden 2000.

λογισμοῦ μὴ ὄντος· ἔπειτα οὐδὲ ἄνθρωπος ὢν οὐδὲ ζῷον αἰσθητικόν, ἀλλὰ τοιοῦτον οἷον ὁ θαλάττιος πνεύμων. (Damascius, *In Philebum* 83 Van Riel)

Pleasure is not the Good, for if it were, it would also be a good apart from cognition. Actually, however, nobody would choose to feel pleasure without having intelligence, even if the pleasure were perfect; for we cannot enjoy the past without memory, nor the future without anticipation, nor the present without reflection; and besides, one would no longer be a human being nor an animal endowed with sense perception, but something like a sea-lung. (tr. Westerink)

While the intellect is thus defined:

Ὅτι βιαιοτέρα ἡ τοῦ νοῦ μόνωσις καὶ ἀδυνατωτέρα· πολὺς γὰρ ὁ τῆς ἀληθείας ἔρως καὶ ἡ εὐπάθεια τῆς τεύξεως· καὶ ὅλως ἀεὶ τῇ ἀνεμποδίστῳ ἐνεργείᾳ κατὰ φύσιν οὔσῃ σύνεστιν ἡδονή, ὥστε καὶ τῇ γνωστικῇ. ἀλλ’ ὅμως τῇ ἐπινοίᾳ χωρισθεὶς ἀνέραστος ἔσται καὶ ἄχαρις ὁ νοῦς καὶ εὐκαταφρόνητος. δηλοῖ δὲ ἡ γνῶσις τῶν <ἀδιαφόρων> ἀδιάφορος οὖσα καὶ ἡ τῶν <φευκτῶν> ἐναντία οὖσα καὶ φευκτή (Damascius in Philebum 87 van Riel)

The isolation of intelligence is forced and impossible, even more so than in the case of pleasure, for the love of truth is a strong emotion, and so is the joy of attaining it. There is also the general rule that any undisturbed, i.e. natural activity is attended by pleasure, so that this must be true of cognitive activity too. Still, if divorced from pleasure at least theoretically, intelligence will be unworthy of love, unattractive, despicable. This is proved by the fact that knowledge of things [indifferent] is itself indifferent and knowledge of things [to be shunned] is itself the opposite of desirable. (tr. Westerink)

These two passages represent the two extremes of Psellos’ equation. It is important that he identifies the notion of φιλοσώματος with φιλήδονος. This is also carried out in Proclus’ commentary on the Republic.[14] He identifies the important of pleasure as the aspect of life which is connected with passions (πάθη), and places emphasis on great and numerous events as defining the life of the political man which implies accepting passions and what is external to the person. More interesting is that the next step of Damascius’ commentary on the Philebus identifies the notion of mixed life with the life described by Aristotle.

Ὅτι οὐδ’ ἂν ἀγαθὸς εἴη ὁ μὴ ἐπὶ ταῖς ἀγαθαῖς πράξεσιν ἡδόμενος οὐδὲ δίκαιος ὁ μὴ τοῖς δικαίοις, ὥς φησιν Ἀριστοτέλης· ὥστε οὐδὲ θεωρητικός, φαίη ἄν, <ὁ μὴ τῇ θεωρίᾳ>[15] (Damascius In Philebum 88 Van Riel)

[14] καὶ κατ’ αὐτὴν γίνεται φιλήδονον, πάσης ἡδονῆς εἰς φύσιν οὔσης ἀγωγῆς. (Proclus, In Rem Publicam, 1.226.26–27, ed. *W. Kroll*, Procli Diadochi in Platonis rem publicam commentarii, Leipzig 1899–1901). *Van Riel*, Commentaire sur le Philèbe de Platon, civ.

[15] <ὁ μὴ τῇ θεωρίᾳ> add. Westerink.

A man cannot really be good without taking pleasure in good actions, nor just without taking pleasure in justice, as Aristotle says [Eth. Nic. I9,1099a17–19]; and therefore not contemplative either, he may have added, [without taking pleasure in contemplation] (tr. Westerink)

Psellos accepts the notion of the middle life of Aristotle as corresponding with the mixed life of Plato's Philebus and is therefore following a more platonic reading of pleasure as an integral part of life. Moreover Damascius in his commentary on the Philebus also defines the role of the πολιτικὸς ἄνθρωπος according to the mixed life:

Ὅτι ἡ μὲν πρώτη μίξις βίου ἐστὶ θεωρητικοῦ, ἐκ τῶν πρώτων ἡδονῶν καὶ τῶν πρώτων γνώσεων· ἡ δὲ δευτέρα πολιτικοῦ, ὃς πασῶν δεῖται τῶν τεχνῶν καίτοι τινὰς ἡδονὰς ἀναινόμενος (231.1–3 Westerink)

The first combination belongs to contemplative life, that of primary pleasures and primary forms of knowledge; the second to social life, which needs all the arts and crafts, though it rejects certain pleasures. (tr. Westerink)

This is helpful since Psellos also mentions the πολιτικὸς ἄνθρωπος as the middle ground between the hedonist and the intellectual.[16] This particular passage of the commentary on the Philbeus allows one to see that Psellos is actually proposing a reading which is closer to that of Proclus rather than Damascius. In the commentary to the Republic Proclus points out that pleasure is part of the ideal city.[17]

Psellos thought that the middle life, the social life, immersed in the natural world was actually the one which would allow for a more precise contemplation, since nature was a positive element in life. This is mentioned in the commentary on the Philebus 5[18] and more importantly in Dionysius the Areopagite who says all creation is positive.[19] One may add that a positive interpretation of nature is necessary for the contemplation of nature endorsed by Maximus the Confessor.[20] The life which is both linked with the body and the mind is necessary both in ordinary life as well as

[16] Psellos, Chronographia, 8a.7–8.

[17] εἰ δέ τις τὴν μὲν εὐφροσύνην ἀφέλοι καὶ τὴν διὰ τῆς ἐνθέου μουσικῆς παιδείαν, τραπέζας δὲ καὶ ἀπολαύσεις ἀμέτρους καὶ ἀμούσους καὶ πρὸς ἡδονὴν βλεπούσας αὐτὸν ἀποδέχεσθαι νομίζοι, πόρρω που τὰ τοιαῦτα ὁ Σωκράτης εἰκότως εἶναί φησι τῆς ἑαυτοῦ πολιτείας· οὐ γὰρ θέμις ἐν εὐδαιμόνων πόλει τὴν ἀπέραντον κρατεῖν ἡδονὴν καὶ τὸν τοῖς γαστριμάργοις προσήκοντα βίον. (Proclus, In rem publicam, 131.30–132.7).

[18] Ὅτι ὁ σκοπὸς κατὰ Ἰάμβλιχον καὶ τοὺς περὶ τὸν Συριανὸν καὶ τὸν Πρόκλον περὶ τοῦ τελικοῦ αἰτίου πᾶσι τοῖς οὖσιν, ὅ ἐστι περὶ τοῦ διὰ πάντων διήκοντος ἀγαθοῦ. (Damascius, In Philebum 5). See also εἴγε κανών ἐστι Πρόκλειος τὰ ὑψηλότερα μὴ συμπαύεσθαι μήτε συνάρχεσθαι τοῖς κοιλοτέροις, ἀλλ' ἐπὶ μείζονα πρόοδον προϊέναι, δίκην τριῶν ἀνίσων κατὰ τὴν δύναμιν τοξοτῶν καὶ τῶν ἰσχυροτέρων ἐπὶ πολὺ τὸ βέλος ἀφιέντων. (Olympiodorus in Alcibiadem, 109.17–20, ed. *L. G. Westerink*, Olympiodorus, Commentary on the first Alcibiades of Plato, Amsterdam 1956). See *A. Lloyd*, The anatomy of neoplatonism, Oxford 1988, 106–107.

[19] Καὶ εἰ τὰ ὄντα πάντα ἐκ τἀγαθοῦ καὶ τἀγαθὸν ἐπέκεινα τῶν ὄντων, ἔστι μὲν ἐν τἀγαθῷ καὶ τὸ μὴ ὂν ὄν, τὸ δὲ κακὸν οὔτε ὄν ἐστιν, εἰ δὲ μὴ οὐ πάντη κακόν, οὔτε μὴ ὄν, οὐδὲν γὰρ ἔσται τὸ καθόλου μὴ ὄν, εἰ μὴ ἐν τἀγαθῷ κατὰ τὸ ὑπερούσιον λέγοιτο. (Dionysius Areopagita, De Divinis Nominibus, 4.19.163.20–23, ed. *B. R. Suchla*, Corpus Dionysiacum I: Pseudo-Dionysius Areopagita, De divinis nominibus, Berlin 1990).

[20] Numerous essays on the subject. One may single out Ambigua 22 (Θεωρία τοῦ τε φυσικοῦ καί τοῦ γραπτοῦ νόμου, καί τῆς αὐτῶν κατ᾽ ἐπαλλαγήν εἰς ἀλλήλους συνδρομῆς.) in PG 1128 D – 1133

contemplation.[21] Psellos here is arguing a different point: that the person who wants to understand reality and be a philosopher needs to live both with the visible and invisible aspects of his life. Thus he endorses the mixed life in the way it had been understood by Proclus.

The proof of such an interpretation of the mixed life is the passage which concludes the paragraph and somehow explains it:

> εἰ δὲ ταύτης παρατραπείη τῆς μεσότητος, καὶ μάλιστα προχωροῦσα τὴν πρὸς τὰ πάθη κατάντη βιῴη ζωὴν, τὸ ἀπολαυστικὸν ἀποτελεῖ καὶ φιλήδονον· εἰ δέ τις τῶν πάντων ὑπερκῦψαι δυνηθείη τοῦ σώματος καὶ τῆς νοερᾶς ἐπ' ἄκρον σταίη ζωῆς, τί κοινὸν αὐτῷ καὶ τοῖς πράγμασιν; «ἐξεδυσάμην γὰρ, φησὶν ἡ Γραφὴ, τὸν χιτῶνά μου, πῶς ἐνδύσωμαι αὐτόν;» ἀναβήτω γὰρ ἐπ' ὄρος ὑψηλὸν καὶ μετέωρον καὶ μετὰ τῶν ἀγγέλων στήτω, ἵνα φωτὶ καταλάμποιτο μείζονι, ἀπόστροφον ἑαυτὸν καὶ ἀπότροπον τοῖς ἀνθρώποις καταστήσας· εἰ δ' οὐδεὶς τῶν πάντων τῆς φύσεως τοσοῦτον κατεκαυχήσατο, εἰ πολιτικὰς ὑποθέσεις τυχὸν οὗτος πιστευθείη, πολιτικῶς μεταχειριζέσθω τὰ πράγματα, μηδὲ ὑποκρινέσθω τὴν τοῦ κανόνος εὐθύτητα· οὐ γὰρ πάντες πρὸς τὴν ἰσότητα τῆς στάθμης ἀπηκριβώθησαν· ὅθεν εἰ τὴν λόξωσιν παραιτήσαιτο, ἀπώσατο καὶ τὸ ἑπόμενον ταύτῃ εὐθύς. (Psellos, Chronographia 8a9–24 Impellizzeri)

> *If the soul turns away from this middle road and lives a life which degenerates towards passions, it accomplishes the pleasurable and hedonistic [way]. If someone managed to look beyond the body and stood at the apex of the intellectual life, what does it have in common with him or with reality? The Bible says: "I shed my cloak, how I will wear it?". May he climb on a high and lofty mountain and may he stay with the angels, in order that he may be enlightened by a greater light, turning away and refusing mankind. If no one boasts such a nature, if he were to be entrusted with political affairs, may he deal with them politically, and may he not be judged by the correctness of the law; for not all have been precise by the accuracy of the measuring line. Therefore, if asked something ambiguous, he immediately pushed away what followed it.*

The biblical passage is from the Song of Songs [22] which Psellos quotes and which had been used by Andrew of Crete[23] and John of Damascus[24] to refer to the incarnation

A. Another is Quaestiones et Dubia 64, ed. *J. H. Declerck*, Maximi Confessoris quaestiones et dubia, Turnhout 1982, where the notion of the incarnation is important for the role of natural contemplation.

[21] The importance of matter for contemplation is well known for Proclus since it was expressed in Theurgy.

[22] ἐξεδυσάμην τὸν χιτῶνά μου, πῶς ἐνδύσωμαι αὐτόν (Cant. 5.3.1 = Psellos, Chronographia, 6a8.14–15).

[23] Τὸ πήλινον ἔνδυμα | τὸ τῆς σαρκός μου ἐξεδυσάμην· | ἀλλ' αὐτὸς τὴν ἀφθαρσίαν σου | ἔνδυσόν με, | ὅταν ἀναστήσῃς με, εὔσπλαγχνε, Andreas Cretensis, Canon de Requie, 147–151, ed. *M. Arco Magrì*, L'inedito canon de requie di Andrea Cretense, Helikon 9–10 (1969–1970) 494–513.

[24] «Ἐξεδυσάμην τὸν χιτῶνά μου, πῶς ἐνδύσομαι αὐτόν;» Ἐν τούτῳ γὰρ ὁ ὄφις οὐκ ἔσχε παρείσδυσιν, οὗ τῆς ψευδοῦς ὀρεχθέντες θεώσεως τοῖς ἀνοήτοις συμπαρεβλήθημεν κτήνεσιν. Αὐτὸς γὰρ ὁ τοῦ θεοῦ μονογενὴς υἱὸς θεὸς ὢν καὶ τῷ πατρὶ ὁμοούσιος ἐκ ταύτης τῆς παρθένου καὶ καθαρᾶς ἀρούρας ἑαυτὸν πεπλαστούργηκεν ἄνθρωπον. Καὶ τεθέωμαι μὲν ὁ ἄνθρωπος, ὁ δὲ θνητὸς ἠθανάτισμαι καὶ τοὺς δερματίνους χιτῶνας ἐκδέδυμαι· τὴν γὰρ φθορὰν ἀπημφίασμαι καὶ ἀφθαρσίαν περίκειμαι τῇ περιβολῇ τῆς

of Christ, that God had taken a 'human cloak'. Thus Jesus lived the mixed life, since he combined the two natures, divine and human. The coordination of the spiritual and bodily aspects of Christ was central to someone like Maximus the Confessor who discusses it in the Ambigua Ad Thomam 5 among other places.[25] It here where he says that the two aspects of Jesus coexisted in his person. This was the solution given to the question of monoergist controversy (the single activity of Christ).[26] Psellos also adds that such a person should go on a high mountain and contemplate the great light while turning away from humans. Whatever the exact reference is[27], it refers to the distance between the physical world and that of contemplation of the divine. Thus Psellos uses biblical interpretations to endorse the social, measured and mixed life since it was the life of the two natures of Christ.[28] One should not forget that the intellectual and philosophical criticism contained in the neoplatonic references would have been perceived as quite *recherché*. On the other hand the references to the two natures of Christ would have been familiar to a much wider audience. Thus the biblical and theological attacks would have been immediately understood and taken as a very direct criticism and would have made the academic understanding of the mixed life immediately understandable.

Moreover some contemporary texts refer to the imitation of Christ, such as poem 40 of Symeon the New Theologian (949–1022).[29] In it Christ speaks in the first person and explains how he took on 'the cloak' and that his followers should attempt to suffer what he suffered as well.

ἐγὼ γὰρ ταῦτα δι' ὑμᾶς ἔπαθον ἑκουσίως,
ἐσταυρώθην, ἀπέθανον θάνατον τῶν κακούργων,
καὶ δόξα κόσμου γέγονε ζωή τε καὶ λαμπρότης
καὶ νεκρῶν ἐξανάστασις καὶ καύχημα ἁπάντων
τῶν πιστευσάντων εἰς ἐμὲ τὰ εἰς ἐμὲ ὀνείδη,
καὶ ὁ ἀσχήμων θάνατος ἔνδυμα ἀφθαρσίας
καὶ ἀληθοῦς θεώσεως πᾶσι πιστοῖς ὑπῆρξε.
διὸ καὶ οἱ μιμούμενοι τὰ ἐμὰ σεπτὰ πάθη
συμμέτοχοι ὑπάρξουσι καὶ τῆς θεότητός μου
καὶ βασιλείας τῆς ἐμῆς ἔσονται κληρονόμοι

θεότητος. (John Damascenus, Oratio Secunda in in dormitionem sanctae Dei genitricis Mariae, 2.23–30, ed. *P. B. Kotter*, Die Schriften des Johannes von Damaskos, vol. 5, Berlin – New York 1988).

[25] *B. Janssens*, Maximi Confessoris Ambigua ad Thomam una cum Epistula secunda ad eundem, Turnhout 2002.

[26] *F. Lauritzen*, Pagan energies in Maximus the Confessor: the influence of Proclus on the Ad Thomam 5, GRBS 52/2 (2012) 226–239

[27] There may be an indirect reference to the Transfiguration on Mt. Tabor. On the question see *F. Lauritzen*, Psellos the Hesychast: A Neoplatonic Reading of the Transfiguration on Mt Tabor, BSl 70 (2012) 167–180.

[28] A similar argument was formulated by Psellos when writing his essays on Mt. Olympus around 1054–1055. See *F. Lauritzen*, Stethatos' Paradise in Psellos' ekphrasis on Mt. Olympos, VV 70 (2011) 139–151. The association of Plato with Maximus the Confessor is the topic of his letter to John Xiphilinos. See *U. Criscuolo*, Michele Psello, Epistola a Giovanni Xifilino, Naples 1973.

[29] *H. Alfeyev*, Symeon the New Theologian and the Orthodox Tradition, Oxford 1999.

συγκοινωνοί τε ἀγαθῶν ἀφράστων, ἀπορρήτων
γενήσονται καὶ σὺν ἐμοὶ ἔσονται εἰς αἰῶνας.

(Symeon New Theologian, Hymni 40.72–83 Kambylis in *A. Kambylis*, Symeon Neos Theologos, Hymnen, Berlin New York 1976.

For I suffered voluntarily for you.
I was crucified, died a death of criminals
And the world's glory became life and splendour
And the resurrection of the dead and the boast of all
Those who believed in me instead of the reproaches against me.
And that horrible death was cloak of immortality
and of true deification for all believers.
Therefore those who also imitate my blessed sufferings
Will be participants of my divinity.
They will inherit my kingdom,
They will share all unsaid and secret goods,
They will be with me for ever.

In this poem one may see the idea that imitation of Christ, a form of deification, means also taking over his sufferings. Thus deification which is the aim of contemplation envisages a mixed life: one which is divine and one of pleasures and pains. Psellos' reference to the incarnation indicates clearly that for him the mixed life is itself divine. Therefore contemplation, as a pure intellectual abstraction, means neglect of the historical Christ. For these reasons Psellos believes the mixed, measured life was positive. His argument against Leo Paraspondylos is that he avoided the physical aspect of life in favour of the purely spiritual:

Διὰ ταῦτα γοῦν κἀκεῖνος ἐν ἀφιλοσόφοις φιλοσοφῶν πράγμασιν, οὐ φιλόσοφος, ἀλλὰ μιμούμενος φιλόσοφον ἔδοξεν. (Psell. Chronographia 6a.9 Impellizeri)

Therefore, since he philosophized in non-philosophical matters, he was not a philosopher, but seemed to imitate a philosopher.

Not being able to judge correctly a situation means not understanding it. Therefore, on the basis of neoplatonic interpretations of Plato's Philebus and such ideas as those of Symeon the New Theologian, Psellos deemed his approach incorrect. He thought that Leo Paraspondylos was not able to contemplate correctly. Thus the criticism against Leo was not that he was superior, but that his intellectual stance did not allow him to be a philosopher, either in a pagan or in a Christian sense.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Arco Magrì M., L'inedito canon de requie di Andrea Cretense, Helikon 9–10 (1969–1970) 494–513.

Burnet J., Platonis opera vol. 1, Oxford 1900

Criscuolo U., Michele Psello, Epistola a Giovanni Xifilino, Naples 1973.

Declerck J. H., Maximi Confessoris quaestiones et dubia Turnhout 1982

Gosling J. C. B., Plato: Philebus, Oxford 1975,

Henry P., *Schwyzer H. R.*, Plotini opera, Leiden 1951–1973.

Impellizzeri S., Imperatori di Bisanzio: Cronografia di Michele Psello, Milan 1984.

Janssens B., Maximi Confessoris Ambigua ad Thomam una cum Epistula secunda ad eundem, Turnhout 2002.

Kotter P. B., Die Schriften des Johannes von Damaskos, vol. 5 Berlin New York 1988.

Kroll W., Procli Diadochi in Platonis rem publicam commentarii, Leipzig 1899–1901.

Suchla B. R., Corpus Dionysiacum I: Pseudo-Dionysius Areopagita, De divinis nominibus, Berlin 1990.

Van Riel G., Damascius, Commentaire sur le Philèbe de Platon, Paris 2009.

Westerink L. G., Olympiodorus, Commentary on the first Alcibiades of Plato, Amsterdam 1956.

Литература – Secondary Works

Alfeyev H., Symeon the New Theologian and the Orthodox Tradition, Oxford 1999.

Frede D., Plato's Philebus, Indianapolis 1993.

Kaldellis A., The argument of Psellos' Chronographia, Leiden 1999.

Lauritzen, F. Psellos the Hesychast: A Neoplatonic Reading of the Transfiguration on Mt Tabor, Byzantinoslavica 70 (2012) 167–180.

Lauritzen F., Pagan energies in Maximus the Confessor: the influence of Proclus on the Ad Thomam 5, Greek Roman and Byzantine Studies 52/2 (2012) 226–239.

Lauritzen F., Stethatos' Paradise in Psellos' ekphrasis on Mt Olympos, Vizantijskij Vremennik 70 (2011) 139–151.

Lauritzen F., The depiction of character in the Chronographia of Michael Psellos, Turnhout 2013.

Lloyd A., the anatomy of neoplatonism, Oxford 1988.

O' Meara D., Lectures neoplatoniciennes du Philebe, ed. *M. Dixsaut*, Fêlure du plaisir, vol. 2, Paris 1999.

O'Meara D., Political philosophy in Michael Psellos: the Chronographia read in relation to his philosophical work, ed. *Börje Bydén*, *Katerina Ierodiakonou*, The Many Faces of Byzantine Philosophy. Papers and monographs from the Norwegian Institute at Athens, series 4, 1, Athens 2012, 153–171.

Papaioannou S., Michael Psellos: rhetoric and authorship in Byzantium, Cambridge 2013.

Pietsch E., Die "Chronographia" des Michael Psellos: Kaisergeschichte, Autobiographie und Apologie, Wiesbaden 2005.

Van Riel G., Pleasure and the Good Life: Plato, Aristotle, and the Neoplatonists, Leiden 2000.

Vries-van der Velden E., Les amitiés dangereuses: Psellos et Léon Paraspondylos, Byzantinoslavica 60 (1999) 315–350.

Фредерик Лаурицен
(Фондација за религијске науке, Болоња)

МЕШОВИТИ ЖИВОТ ПЛАТОНОВОГ ФИЛЕБА У ПСЕЛОВОЈ *ХРОНОГРАФИЈИ* (6а.8)

Михаило Псел (1018–1081) користио је неоплатонистичку етику у *Хронографији* 6а.8 да би дискредитовао Лава Параспондила. Он је оптужен да је превише строг и удаљен од стварног света политике. Тврдећи да је интелекту такође потребно и природно окружење, Псел одобрава неоплатонистичко читање Платоновог *Филеба* и у исто време размишљање о природи Максима Исповедника. Другим речима, он тврди да Лав није ни филозоф ни веродостојан теолог и да због тога не може да води политичке послове.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 94(495.02)"10"(044):929
DOI: 10.2298/ZRVI1350411C

JEAN-CLAUDE CHEYNET
(Université de Paris IV)

MICHEL PSELLOS ET ANTIOCHE

Antioche, la grande forteresse, pilier de la défense byzantine en Syrie, était plus intégrée à l'Empire qu'on ne l'a parfois affirmé. La correspondance de Psellos, constantinopolitain par excellence, en témoigne. Il a correspondu avec plusieurs patriarches d'Antioche, qui eux-mêmes veillaient à ne pas se couper de la capitale byzantine. Il était en particulier en relation avec Aimilianos, qui est en fait le nom d'une famille anciennement connue. Le patriarche Aimilianos a probablement gouverné l'Eglise d'Antioche plus longtemps qu'on ne le pensait.

Psellos aimait à fréquenter les militaires de haut rang, de sang impérial pour certains, qui naturellement furent, un temps, en poste à Antioche ou dans la région, un neveu d'Isaac Comnène, Michel Kontostéphanos, et le frère de Constantin Doukas, le césar Jean, probablement Nicéphore Botaneiatès, dont une ambassade de l'émir d'Alep est venue vanter les mérites à Constantinople, mais aussi son ancien collègue, Nicéphoritzès, qui occupa à deux reprises cette charge. La situation à Antioche retenait donc l'attention des élites de la capitale.

Mots clés: Psellos, Aimilianos, patriarche d'Antioche, duc d'Antioche

The great fortress of Antioch, pillar of the Byzantine defense in Syria in the 11th century, was more integrated into the Byzantine Empire than has sometimes been claimed. It can be shown by the letters of the very Constantinopolitan Psellos. He corresponded with several patriarchs of Antioch, who themselves were careful not to cut their ties with the Byzantine capital. Psellos wrote more than once to Aimilianos, which is actually the name of a previously known family. Patriarch Aimilianos probably governed the Church of Antioch longer than we thought.

Psellos loved to keep in touch with senior military officers, some of them being of imperial blood or related to the imperial family, such as Michel Kontostephanos, a nephew of Isaac Comnenos, or the caesar John, brother of Constantine Doukas. They were for a time stationed in Antioch or in the region. He also wrote to Nicephoros Botaneiates, who was praised during an embassy of the emir of Aleppo at Constantinople. He corresponded with Nicéphoritzes, his former colleague, who was twice duke of Antioch. There is no doubt that the elite of the capital was interested and concerned by the situation in Antioch.

Keywords: Psellos, Aimilianos, patriarch of Antioche, duke of Antioche

La *mégalopolis* d'Antioche fut reconquise en octobre 969 et resta sous le contrôle de l'Empire jusqu'en décembre 1084, même si, les dernières années, les empereurs avaient confié le pouvoir à un duc, très autonome de fait, Philarète Brachamios. Durant plus d'un siècle, Antioche fut l'objet de tous les soins des *basileis*. Elle leur importait pour trois raisons fondamentales. Elle était le siège d'un patriarcat, elle abritait l'état-major du principal centre de commandement en Orient, qui était protégé par une forte garnison, et enfin elle était au cœur du plus vaste réseau de domaines publics reconquis sur les musulmans. Le choix des patriarches et des ducs d'Antioche ainsi que celui des curateurs, *pronoètai*, voire des commerciaires, relevait de l'administration constantinopolitaine. Les bénéficiaires de ces promotions sont particulièrement bien connus, si l'on compare à d'autres régions de l'Empire, en raison du poids stratégique du duché d'Antioche.

Les patriarches d'Antioche, qui étaient sélectionnés par un compromis entre l'empereur et le patriarche de Constantinople, constituaient un soutien assuré pour les souverains qui les avaient nommés, pas nécessairement pour leurs successeurs. Ils étaient parfois choisis parmi les autochtones, mais à la condition que ces derniers, à de rares exceptions près, aient été formés au moins un temps à Constantinople. A plusieurs reprises, en effet, les patriarches d'Antioche furent conduits à intervenir dans les affaires politiques[1].

Les ducs d'Antioche étaient nommés après une carrière militaire brillante, quoique certains, comme Isaac Comnène, frère du futur empereur Alexis, n'eussent qu'une expérience assez brève du commandement. Les grandes familles à tradition militaire, favorisées par Basile II, ont toutes fourni un ou plusieurs ducs : Karantènos, Dalassène, Botaneiatès, Comnène, Sklèros, Kontostéphanos...

Enfin le personnel qui servait dans les bureaux civils de cette grande métropole régionale était souvent d'origine constantinopolitaine ou du moins formés dans les écoles de la capitale. Nous connaissons mieux les curateurs ou les juges de Tarse et de la Cilicie que ceux d'Antioche, mais assez pour conclure que ces fonctionnaires étaient, dans leur très nette majorité, issus de lignées d'administrateurs constantinopolitaines[2].

Les liens entre Antioche et Constantinople étaient donc très étroits et les hommes politiques de la capitale ne pouvaient ignorer ce qui se passait dans la métropole syrienne. Il n'est donc pas étonnant de trouver des informations sur la région dans la vaste correspondance de Michel Psellos, l'un des personnages les plus en vue entre les règnes de Constantin Monomaque et Michel VII Doukas. Psellos lui-même n'occupa aucun poste en Syrie ou en Cilicie et n'aurait pas poussé ses élèves dans cette direction, d'après les nombreuses interventions qu'il entreprit pour placer ses protégés.

[1] Pour une vue générale sur les patriarches, cf. *K. P. Todt*, The Greek-orthodox Patriarchate of Antioch in the period of the renewed Byzantine rule and in the time of the first Crusades (969–1204), Tarív kanisíye Antákíye al-Rúm al-ur|úduk1iye: Aíye vasúsiye? = History of the Antiochian Greek Orthodox Church. What Specificity? Papers given at a Conference in the University of Balamand (Tripoli/Lebanon), 11–14 January 1999, Balamand 1999, 33–53.

[2] A titre d'exemples, nous pouvons citer les juges de Tarse dont nous avons une liste dense pour le XIe siècle: Gymnos, Helladikos, Kalopsychos, Karabitziôtès, Karbônas, Matzoukès, Rhômaios, Serblias, Tornikios (toutes les références dans *J.-Cl. Cheynet*, *D. Théodoridis*, Sceaux byzantins de la collection Théodoridis. Les sceaux patronymiques, Monographies de Travaux et Mémoires 32, Paris 2010, 10–11.

Michel Psellos, dès le début de sa carrière, a entretenu une correspondance assez dense avec un patriarche au moins de la métropole syrienne. Nous ignorons si toutes les lettres dont l'intitulé porte comme seule mention du destinataire « au patriarche d'Antioche » sont toutes adressées au même personnage. A l'époque de Constantin Monomaque, Psellos souligne lui-même à quel point il est excellent et combien sa réputation est brillante, mais nous ignorons le nom de l'interlocuteur auquel il s'adressait[3] ; Psellos note que sa correspondance est assez intermittente, mais qu'il pense continuellement au patriarche.

Il est certain que les autres missives furent envoyées au patriarche Aimilianos. Dans l'une d'elles, le conseiller des empereurs recommande l'un de ses obligés et rappelle qu'il était déjà intervenu en faveur de cet homme auprès du prédécesseur du patriarche[4]. Nous avons donc la preuve que Psellos avait été en relation avec Théodose Chrysobergès. Il est plus difficile de savoir comment Psellos est entré en relation avec Aimilianos, qui était moine avant d'être promu au siège d'Antioche.

Deux points doivent être éclaircis, celui du nom du patriarche et celui de sa date d'entrée en fonction. Aimilianos n'est pas un nom monastique, ni un nom de baptême au Moyen Âge, malgré l'existence d'une église dédiée au saint homonyme, Saint-Aimilianos-le-Martyr[5]. Un Aimilianos est attesté pour la première fois au début du IXe siècle, comme confesseur au titre de résistant contre l'iconoclasme. Il fut banni après 815 et mourut peu après. Il était alors très probablement métropolite de Cyzique[6]. Quelques années auparavant, Théodore Stoudite envoyait une lettre à un abbé bithynien de ce nom[7]. Enfin, un contemporain homonyme était spathaire impérial et *topotèrètès* des *plôïmoi*[8]. Ensuite le nom disparaît pour plus d'un siècle, avant d'être à nouveau attesté, uniquement par des sceaux, ceux de Nicolas Aimilianos, protospathaire et *nouméraríos*, et de Théodore, *anthypatos*, patrice, juge du Velum et de Macédoine. Ce dernier faisait figurer au droit de son sceau un saint rarement représenté, Elie. Les éditeurs de la bulle du juge de Macédoine notent que la représentation de saint Elie en buste, orant, très rare, est très proche de celle gravée sur le sceau attribué au patriarche d'Antioche Théodose III Chrysobergès. Le choix d'Elie, traditionnel pour les patriarches d'Antioche, en alternance avec Pierre, pourrait s'expliquer par des liens familiaux avec la Syrie, ou bien pour marquer l'honneur ressenti par la famille lorsqu'un des siens fut parvenu au patriarcat. Enfin Eustathe, d'une

[3] Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ἡ Συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας V, éd. *K. N. Sathas*, Venise 1876 (désormais Psellos, *MB* V), lettre nº 42.

[4] Psellos, MB V, nº 181; *P. Gautier*, Quelques lettres inédites de Michel Psellos ou déjà éditées, REB 44 (1986) (désormais *Gautier*, Quelques lettres), 115; *B. Martin*, Le patriarche Pierre III d'Antioche (1052–1057), son pseudo-successeur Jean IV/Denys et le Géorgien Georges l'Hagiorite († 1065), Nea Rhomè, Rivista di ricerche bizantinistiche 4 (2007) 177–215.

[5] *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin 1, Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique 3, Les églises et les monastères, Paris 1969², 12. La restauration par Basile constitue la seule attestation de son existence.

[6] Prosopographie der mittel-byzantinischen Zeit, edd. *F. Winkelmanns*, *R.-J. Lilie*, *Cl. Ludwig*, *Th. Pratsch*, *Il. Rochow*, *W. Brandes*, *J. R. Martindale*, *B. Zielke*, Berlin – New York 1998–2000, nº 153 (Désormais *PmbZ*).

[7] Theodori Studitae Epistulae, ed. *G. Fatouros*, CFHB 31/1, Berlin – New York 1992, Lettre nº 48 ; *PmbZ* nº 152.

[8] *V. Laurent*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin II, L'administration centrale, Paris 1981, nº 975.

génération plus jeune, était honoré de la dignité de vestès[9]. Un humble moine du nom de Théodore Aimilianos a aussi laissé une bulle, mais le saint représenté au droit est malheureusement effacé[10]. Notons qu'il pourrait s'agir du futur patriarche, car nous savons que ce dernier était moine avant sa promotion. De plus, un moine qui dispose de son sceau personnel et témoigne avec ostentation son humilité, n'est pas un moine ordinaire. Après le XIe siècle, la famille disparaît et ne donne qu'un modeste représentant au XIVe siècle, le clerc Constantin[11].

La fonction de *nouμérarios*, responsable de la prison constantinopolitaine des nouméra, est très rarement attestée, puisque la *Prosopography of the Byzantine World* n'en connaît que deux exemples. Le second *nouμérarios* connu se nomme aussi Nicolas, mais il est patrice et intervint en 1029 dans une enquête du patriarche Alexis Stoudite sur les activités des Jacobites de Syrie. Il est assez tentant d'attribuer le sceau au participant du synode contre les Jacobites. Cela justifierait l'intérêt des Aimilianoi envers la situation religieuse de la Syrie.

La seconde question concerne la date de l'entrée en fonction du patriarche Aimilianos. V. Grumel et K.-P. Todt ont donné la liste des patriarches d'Antioche et l'on notera que le poste n'est jamais resté vacant très longtemps, même au temps des guerres civiles sous Basile II. Le prédécesseur immédiat d'Aimilianos, Théodose Chrysobergès, était encore attesté au printemps 1059[12]. Or, Michel Psellos à cette date, vers 1059–1060, est particulièrement bien en cour et peut avoir influencé le choix impérial, ce qui expliquerait ses liens avec le nouveau patriarche.

On s'est étonné de l'absence du nom d'un patriarche qui aurait occupé le siège d'Antioche durant une vingtaine d'années et cette lacune a parfois été attribuée à l'idée d'une *damnatio memoriae* d'Aimilianos, en raison de son soutien au coup d'État de Nicéphore Botaneiatès en 1078[13]. S'il fut nommé par Isaac Comnène ou son successeur Constantin Doukas, on ne voit pas pourquoi il aurait subi une telle proscription. On peut se demander quel était son nom de baptême ou plutôt son nom de moine. Le seul indice dont nous disposons, c'est que le prénom Théodore était porté dans sa famille d'origine, puisqu'on connaît un juge du Velum et un moine porteurs du nom, et que le nom monastique du premier pourrait être Théodose. Si Aimilianos se prénommait Théodose, il serait concevable qu'on l'ait appelé Aimilianos dans les sources pour le distinguer de son prédécesseur homonyme. D'autre part, cela pourrait expliquer que, dans un *synodikon* où deux noms identiques se suivaient, on ait supprimé l'un des deux par haplographie. Enfin, il faut noter que Théodose Chrysobergès, qui

[9] Toutes les références sont données dans *Al.-K. Wassiliou – W. Seibt*, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich 2, Zentral- und Provinzialverwaltung, Vienne 2004, n° 44, 71. Le nom d'Eustathe est donné par un sceau parallèle du musée archéologique d'Istanbul [*J.-Cl. Cheynet*, Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul, Istanbul 2012 (avec la coll. de *V. Bulgurlu* et *T. Gokyildirim*), 5.243].

[10] *V. Laurent*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin V, L'Église 2, Paris 1965, n° 1449.

[11] Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, edd. *E. Trapp*, *H.-V. Beyer et al.*, Vienne 1976–1996, n° 449.

[12] *P. Lemerle*, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, testament de Boïlas, 39. Notons que seul son prénom est indiqué.

[13] *V. Grumel*, Le patriarcat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969–1084), Echos d'Orient 33 (1934) 145. *K.-P. Todt*, qui s'appuie dans sa thèse inédite sur la correspondance de Psellos, considère qu'il occupa le siège dès le début des années 1060 [*Todt*, The Greek-orthodox Patriarchate of Antioch (comme note 1), 35].

resta sans doute sur le trône d'Antioche nettement moins longtemps que son successeur, a laissé de nombreux sceaux, alors que les sigillographes n'en attribuent aucun à Aimilianos qui occupa le siège pendant quinze ans peut-être. Or, parmi les sceaux attribués à Chrysobergès, certains ne portent pas le second nom, mais seulement un prénom, et ils ne sont pas tous au même motif iconographique. Si les deux patriarches avaient le même prénom, une répartition serait possible, car les critères épigraphiques sont évidemment identiques pour deux patriarches très proches dans le temps. Sur l'un d'eux, le patriarche fait valoir sa qualité de moine, mais le critère n'est pas sélectif puisque Théodose, comme Émilien, avait été moine avant son entrée en fonction. Si l'on tente un partage, il semble que lorsque Chrysobergès est mentionné sur la bulle, l'effigie de saint Pierre, seul ou associé, est représentée au droit, alors que le Théodose sans second nom est toujours à l'effigie de saint Élie.

Ajoutons enfin qu'au printemps 1054, Michel Psellos joua un rôle lors du conflit avec les légats du pape, lorsqu'il négocia avec le patriarche Michel Cérulaire accompagné d'une délégation impériale. A l'occasion de cette grande agitation théologique, il rencontra très probablement un illustre médecin, Ibn Butlan, né à Bagdad, mais établi à Antioche et à Alep. A cette date, en effet, ce dernier se rendit à Constantinople, où il rédigea un traité sur l'eucharistie pour soutenir la position de Cérulaire[14].

L'intérêt de Psellos pour les affaires du duché d'Antioche est confirmé par son intervention auprès de l'impératrice Eudocie Makrembolitissa en faveur des moines du couvent de Saint-Syméon le Stylite, celui du Mont admirable[15].

Michel Psellos écrivit au moins une lettre au neveu d'un empereur qu'on peut identifier à Isaac Comnène. Le chronographe affirme, en effet, son admiration pour les deux neveux de l'empereur, tous deux magistres et ducs à cette date, et donne le nom du premier d'entre eux, Dokeianos, dont nous savons par ailleurs qu'il se prénommait Théodore et qu'il accomplit une brillante carrière durant les décennies suivantes. Un des manuscrits a conservé le nom du second neveu, Kontostéphanos. Dans sa lettre, Psellos ne donne pas beaucoup d'éléments sur le destinataire. C'était un officier encore jeune, qui était éloigné de la capitale, puisque Psellos connaît ses faits et gestes grâce à un familier nommé Joseph, qui ne tarit pas d'éloge à propos du jeune duc. Ce Joseph est sûrement l'intermédiaire mentionné à plusieurs reprises dans la correspondance avec le patriarche Aimilianos. Cela suggère que Kontostéphanos exerçait sa charge de duc en Orient, plus précisément à Antioche. Or, nous avons conservé des sceaux de Michel Kontostéphanos, magistre et duc d'Antioche[16]. Il faut admettre que ce dernier fut nommé sous le règne de son oncle, donc entre 1057 et 1059. J'avais émis l'hypothèse selon laquelle il aurait exercé sa charge sous le règne de Monomaque, car la dignité de magistre, à une date ultérieure, semblait un peu modeste pour un tel poste, puisque Romain Sklèros, duc au temps de Monomaque, était

[14] *K. P. Todt*, Antioch in the Middle Byzantine period (969–1084): the reconstruction of the city as an administrative, economic, military and ecclesiastical center, *Topoi* supplément 5, 2004, 181.

[15] Michaelis Pselli scripta minora magnam partem adhuc inedita II, edd. *E. Kurtz – F. Drexl*, Milan 1941 (désormais, Psellos, Scripta minora II), nº 138, 165. Pour le commentaire, cf. *J.-Cl. Cheynet*, L'administration provinciale dans la correspondance de Michel Psellos (à paraître).

[16] *J.-Cl. Cheynet*, Les ducs d'Antioche sous Michel IV et Constantin IX, edd. *Cl. Sode*, *S. Takács*, Novum millennium: studies in Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck, Aldershot 2001, 57–60, repris dans *Idem*, Societé, 202–205; DOSeals 5.9.4.

déjà honoré du titre supérieur de proèdre. Il faut donc modifier cette datation, car il est peu probable que Kontostéphanos ait occupé deux fois le poste[17]. La relative modestie de la dignité qu'il portait[18] sera attribuée à son jeune âge. Théodore Dokeianos était à cette date au même stade de sa carrière, mais il occupait une fonction militaire près de son oncle. Isaac Ier, on le voit, préfigure l'attitude d'Alexis Comnène, un quart de siècle plus tard, en s'entourant de ses plus proches parents pour occuper des fonctions d'importance stratégique.

Psellos adressa une lettre à un duc d'Antioche resté anonyme, dans laquelle il le félicitait d'avoir rétabli la situation militaire du duché, alors que les Varanges et les troupes en place avaient précédemment échoué. Aucun élément ne permet de dater cet épisode. Le seul repère est la remarque de l'auteur, selon laquelle le duc était auparavant sans expérience de la guerre (*apeiropolémos*), ce qui exclurait le duc précédent. La liste des ducs d'Antioche, qui est assez complète pour cette époque, montre que les empereurs nommaient à ce poste des militaires expérimentés[19]. Il y eut deux exceptions, en sus du Jean, protoproèdre, cité *supra*, dont on ne sait rien de sûr, celle de Michel Ouranos, nommé par l'empereur Michel VI Stratiôtikos, car ses liens de parenté avec le souverain l'emportèrent, au regard d'éventuels mérites guerriers, et celle de Nicéphoritzès, un eunuque du palais qui occupa deux fois le poste sous Constantin X, vers 1062–1063, puis en 1067. Le destinataire de la lettre peut être l'un ou l'autre, puisque, dans les deux cas, Psellos avait accès à l'empereur pour conter l'éloge du duc. Nicéphoritzès est le meilleur candidat, car, si Attaleiatès dresse de lui un noir portrait[20], Kékauménos, dans ses *Conseils et récits*, le considère comme un remarquable serviteur de l'État, fort expérimenté tant dans les affaires militaires que celles de l'administration civile[21]. Cette opinion viendrait conforter l'éloge de ses victoires à Antioche par Psellos. Sans doute, ce dernier avait-il peu de sympathie pour l'eunuque qui contribua à sa mise à l'écart sous Michel VII, mais en 1062–1063, rien ne laissait présager la carrière de Nicéphoritzès.

Dans les nombreuses lettres adressées à Jean Doukas[22], Psellos fut conduit à s'intéresser également aux affaires d'Antioche. Psellos, en effet, entretint avec le futur césar une correspondance dense, car le frère de Constantin X appréciait incontesta-

[17] Ce n'est pas impossible : Nicéphore Botaneiatès fut duc d'Antioche ou duc de l'Opsikion à deux reprises : *Ol. Karageorgiou*, « Ἀπὸ Λάμπης λαμπτῆρα φωσφόρον ἐπιδημῆσαι τοῖς βασιλείοις προεσήμανον » (Attaleiates XII 9–10, p. 175). On the way to the throne: the career of Nikephoros III Botaneiates before 1078, éd. *Ch. Stavrakos*, *Al.-K. Wassiliou*, *M. K. Krikorian*, HYPERMACHOS. Studien zu Byzantinistik, Armenologie und Georgistik. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag, Vienne 2008, 128–131.

[18] Rappelons cependant que la principale revendication d'Isaac et d'autres généraux de l'armée d'Orient était d'obtenir une promotion qui les ferait passer de la dignité de magistre à celle de proèdre [Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, CFHB 5, Berlin – New York 1973, 483].

[19] La liste la plus complète des ducs d'Antioche est donnée dans Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 5, The East (continued), Constantinople and environs, unknown locations, addenda, uncertain readings, edd. *E. McGeer*, *J. Nesbitt*, *N. Oikonomides*, Washington 2005, 21–22, à compléter par *Al.-K. Wassiliou*, *W. Seibt*, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich 2, Zentral- und Provinzialverwaltung, Vienne 2004, 262–263).

[20] Michaelis Attaleiatae Historia, ed. *E. Tsolakis*, CFHB 50, Athènes 2011, 139–141, 154–158.

[21] Cecaumeno, Raccomandazioni e consigli di un galantuomo, ed. *M. Dora Spadaro*, Alexandria 1998, 222.

[22] *N. Liubarskij*, Psell v otnošenijach s sovremennikami. 2. M. Psell i Duki, VV 34 (1973), 77–87, 83–87 concernant le césar.

blement les qualités littéraires et intellectuelles de celui qui devint l'un des principaux conseillers de l'empereur. Le césar envoie de nombreux cadeaux à Psellos en échange de ses lettres. Ces dernières ne sont pas faciles à dater, mais la plupart font allusion à la dignité de césar, obtenue assez tôt après l'avènement de Constantin, à une date qui ne peut être précisée. Dans une lettre au césar, Psellos fait allusion à des événements à Antioche qui nécessitaient une enquête. Jean Doukas connaissait bien l'Orient, puisqu'il était l'un des généraux des armées d'Orient qui vinrent présenter une pétition à l'empereur Michel VI. En avril 1059, il commandait à Édesse comme duc[23] et, depuis cette ville, il écrivit à Psellos. Nous ignorons quand il fut rappelé. Plusieurs scenarii sont possibles. Première hypothèse, le retour de Jean coïncida avec l'avènement de son frère. Seconde hypothèse, Jean, dont nous ignorons la dignité qu'il portait lorsqu'il commandait à Édesse, aura été déplacé à Antioche par Isaac Comnène, à la toute fin de son règne, ou, plus probablement, il fut nommé peu de temps à ce poste par son frère, soucieux de s'assurer la fidélité des armées d'Orient. Si Adrien, le duc en avril 1059, est bien un Dalassène, Constantin Doukas aura écarté un officier dont les parents venaient d'être éloignés du trône, puisque Jean Comnène, époux d'Anne Dalassènè, avait renoncé à la succession de son frère Isaac, et que cette décision avait provoqué la colère d'Anne, représentante des Dalassènes. Le sceau d'un Jean, protoproèdre et duc d'Antioche, pourrait lui être attribué[24], ensuite il aurait été rappelé et promu césar à son retour à Constantinople.

La lettre de Psellos est encore postérieure et nous apprend que le césar était reparti en Orient, à la demande de son frère, pour faire un rapport sur la situation dans la ville, où il aurait servi quelques mois comme duc[25]. La lettre de Psellos est elle-même une sorte de compte rendu sur la réaction de Constantin à la lettre du césar, adressée soit très probablement à son frère, soit à Psellos, puisque c'est lui qui la lit au *basileus*. Les rapports entre Constantin et Jean sont complexes, car le césar semble inquiet d'être quelque peu en défaveur auprès de son frère, craignant que sa mission n'ait pour objet de l'éloigner de la cour.

La nature de cette mission reste obscure. Le césar a reçu un ordre (*prostaxis*) : « Il (Constantin X) s'est aussi défendu à propos d'Antioche, en affirmant avec les serments les plus sacrés que l'ordre n'avait pas été donné pour les motifs que tu supposes, mais dans le but d'apprendre par toi quelque chose des secrets de là-bas. » Il n'était probablement plus duc de la ville, même si, à plusieurs reprises, des empereurs ont envoyé de proches parents pour s'assurer de la loyauté de la population et de l'armée qui y était stationnée. La liste des ducs d'Antioche, qui s'est encore enrichie

[23] *Gautier*, *Quelques lettres*, nº 8, 139.

[24] *J.-Cl. Cheynet*, *C. Morrisson*, *W. Seibt*, Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig, Paris 1991, nº 160; un second exemplaire est conservé au musée d'Antioche: *J.-Cl. Cheynet*, Sceaux byzantins des musées d'Antioche et de Tarse, TM 12 (1994), nº 49, 419–420. *K.-P. Todt*, Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit und im Zeitalter der Kreuzzüge (969–1204), Thèse dactylographiée, Wiesbaden 1998, t. I, 335–336, repousse assez fermement l'hypothèse. Effectivement cela reste une hypothèse, puisque ni le patronyme d'Adrien, ni la chronologie des événements de l'année 1059 ne sont assurés. La facture assez médiocre du plomb suggère que le *boullôtèrion* a été gravé sur place.

[25] *Gautier*, Quelques lettres, nº 8.

depuis le temps où P. Gautier publiait les lettres adressées au césar, laisse peu de place pour un nouveau duc, même si autour de 1060 elle comporte quelques lacunes.

Est-ce à l'occasion de cette même mission qu'une seconde lettre fut envoyée par Psellos au césar ? Son attribution a été discutée, car elle n'a d'autre titre que « Au même », mais P. Gautier a donné les arguments qui font pencher la balance en faveur du césar. En dehors d'une allusion à la grande distance qui prive Psellos de la vue de Jean Doukas, thème commun à toute l'épistolographie byzantine, dès lors que le correspondant est hors les murs de la capitale, il n'y a aucune information concrète.

Les liens avec les Dalassènes, dont les intérêts pour Antioche sont bien connus, ont pu conduire Psellos à être informé des nouvelles de la métropole syrienne, d'autant qu'un de ses correspondants est un officier, mais son prénom n'est pas conservé dans les manuscrits.

Psellos écrivit également à un autre duc d'Antioche, dont le nom n'est pas précisé[26]. Il ne s'agit probablement pas de Kontostéphanos, car Psellos fait retentir les éloges du duc aux oreilles de l'empereur, ce qui suppose que ce duc ait besoin d'un relais à la cour pour exalter ses vertus, ce qui ne serait pas nécessaire s'il s'agissait du neveu du *basileus* en place. Toutefois, Psellos qui veut toujours se présenter comme l'homme indispensable, a pu accréditer l'idée que, grâce à lui, le *basileus* connaissait les exploits du duc. Jean Doukas n'est pas non plus le destinataire, car le ton des lettres entre lui et Psellos est d'une plus grande familiarité. On ne peut exclure Nicéphoritzès, mais les détails que donne Psellos conduisent vers un autre titulaire de la fonction.

La lettre de Psellos est une des rares qui donnent des détails concrets sur la situation extérieure de l'Empire. Le duc a été confronté à l'hostilité de plusieurs adversaires dont un seul est clairement identifié, l'émir d'Alep. Les autres pourraient être des tribus arabes, mais plus vraisemblablement des bandes turques. Les relations entre l'Empire et l'émirat d'Alep ont été tumultueuses depuis la mort de Basile II et la prise du pouvoir par les Mirdassides, ces derniers cherchant tantôt leur indépendance complète, tantôt la protection de l'Empire, notamment face aux Fatimides. La lettre ne comporte pas d'indication chronologique, mais elle ne saurait être antérieure au règne d'Isaac, lorsque Psellos accède au premier cercle du gouvernement, et elle est nécessairement rédigée avant que Romain Diogène assume le pouvoir. Au début des années 1060, sont mentionnés dans les sources plusieurs accrochages entre Byzantins, Alépins et des bandes turques qui ont fait leur apparition en Syrie, ce qui interdit d'exclure formellement Nicéphoritzès[27]. Mais la mention du Borée, vent du Nord, qui manque de faire chavirer le navire du bon pilote, pourrait être une allusion à une menace qui viendrait du nord, donc visant des Turcs, à moins que cette réflexion ne marque simplement la violence de la tempête. Cependant Michel Attaleiatès, rapporte qu'à la suite du raid turc contre Césarée de Cappadoce, les Huns (Turcs) s'unirent à Amertikès, un Turc passé au service de l'Empire, qui, après avoir été maltraité par Romain l'Ancien, s'était réfugié auprès de l'émir d'Alep. Turcs et Arabes, ensemble,

[26] Psellos, Scripta minora II, nº 43.

[27] *T. Bianquis*, Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359–468/969–1076): essai d'interprétation de chroniques arabes médiévales 2, Paris 1986–1989, 575–576.

s'en vinrent ravager le duché d'Antioche, mal défendu en raison de la ladrerie impériale à l'égard de l'armée. Le duc d'Antioche, qui était alors Nicéphore Botaneiatès, réussit avec l'armée locale et sa garde personnelle à briser l'assaut des ennemis[28]. Les similitudes des récits de Psellos et d'Attaleiatès suggèrent qu'il s'agit du même épisode et que Psellos entretenait donc également des relations cordiales avec Nicéphore Botaneiatès. Cet échange date du règne personnel d'Eudocie, donc de l'été ou de l'automne 1067. Il est possible que, flattant le duc, il l'ait incité à rester sur place et à ne pas se mêler aux intrigues qui se développaient au palais pour savoir si le serment d'Eudocie de ne pas se remarier devait être respecté.

Cette lettre présente l'une des manières dont la cour byzantine, et plus généralement la capitale, pouvaient connaître les affaires du duché. Le correspondant de Psellos, Botaneiatès si l'hypothèse est exacte, a remporté des succès contre ses adversaires et celui qui fait son éloge, ce n'est pas Psellos, mais le vaincu lui-même par l'intermédiaire de son ambassadeur reçu avec tout le faste requis : « Cela, ce n'est pas moi qui te l'ai attribué, mais l'ambassadeur d'Alep. Mais pourquoi ne pas te raconter toute l'histoire et faire étalage de ta gloire ? L'empereur siégeait déjà sur son trône élevé, magnifique dans ses insignes impériaux et l'éclat d'une garde considérable ; le cérémonial était plus beau qu'à l'ordinaire et le Palais avait plus belle apparence jusque même son vestibule. Sur quoi entre l'ambassadeur avec l'escorte de la garde, comme il est normal, tous les yeux étant fixés sur lui. Ensuite, une fois au cœur du Palais, il demeura sur place et après s'être prosterné comme il convenait la tête contre le sol, il poussa l'acclamation habituelle en l'honneur de l'empereur et donna ses réponses aux questions qu'on lui posait. Après quoi, changeant de sujet, il développa l'éloge de ta personne, vantant ta valeur dans un long et éloquent discours[29]. » Il est à noter que le texte du traité et le codicille qui l'accompagne sont lus en public.

Psellos, conseiller, au moins pour un temps, de plusieurs empereurs de Constantin Monomaque à Michel Doukas, vécut, en dehors de son expérience de juge provincial, presque constamment dans la capitale. Sa correspondance permet pourtant de mesurer l'intérêt qu'on portait à Antioche dans le cercle de la cour. Les liens entre la capitale et la métropole syrienne sont étroits et les informations circulent en permanence. Il est intéressant de noter que les deux patriarches, dont à coup sûr on a conservé la trace des relations avec Psellos, furent mêlés aux troubles politiques de la capitale. Théodose était à Sainte-Sophie aux côtés de Michel Cérulaire pour faire proclamer Isaac Comnène empereur, et Aimilianos a contribué à la chute de Michel VII Doukas et soutenu Nicéphore Botaneiatès dont il avait pu apprécier l'efficacité militaire lorsque ce dernier avait exercé la charge de duc d'Antioche en 1067–1068[30].

Antioche n'était pas épargnée par les troubles, mais cette agitation n'a pas nécessairement pour origine une hostilité entre la population locale et les autorités de Constantinople. N. Bryennios rapporte que le patriarche Aimilianos était soupçonné de fomenter des troubles dans la ville contre le duc, Isaac Comnène, envoyé par

[28] Attaleiatès, Historia, 76.

[29] Psellos, Scripta minora II, n° 43, 72. La traduction est due à J.-Cl. Riedinger.

[30] Attaleiatès, Bonn, 95; Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη (Ioannes Skylitzes Continuatus), éd. *E. Th. Tsolakès*, Thessalonique 1968, 120.

Michel VII[31]. Simplement, les luttes pour le pouvoir à Constantinople se reflétaient aussi à Antioche.

Antioche était parfaitement tenue par les autorités impériales qui y plaçaient des hommes de confiance pour commander les troupes les plus aguerries de la frontière orientale. Sans doute, la population locale, peut-être majoritairement grecque, fut-elle sujette à des réactions contre une fiscalité jugée excessive, mais sans remettre en cause la légitimité de la domination byzantine. Cela explique pourquoi la perte de la métropole syrienne, en décembre 1084, fut douloureusement ressentie par Alexis Comnène et à quel point ce dernier eut à cœur de la reprendre quand les Francs de Bohémond réussirent à s'en emparer.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 5. The East (continued), Constantinople and environs, unknown locations, addenda, uncertain readings, edd. *E. McGeer*, *J. Nesbitt*, *N. Oikonomides*, Washington 2005.

Cecaumeno, Raccomandazioni e consigli di un galantuomo, ed. *M. Dora Spadaro*, Alexandria 1998.

Cheynet J.-Cl., Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul, Istanbul 2012 (avec la coll. de *V. Bulgurlu* et *T. Gokyildirim*).

Cheynet J.-Cl., *Morrisson C.*, *Seibt W.*, Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig, Paris 1991.

Cheynet J.-Cl., Sceaux byzantins des musées d'Antioche et de Tarse, Travaux et Mémoires 12 (1994).

Cheynet J.-Cl., *Théodoridis D.*, Sceaux byzantins de la collection Théodoridis. Les sceaux patronymiques, Monographies de Travaux et Mémoires 32, Paris 2010.

Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, rec. *I. Thurn*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5, Berlin – New York 1973.

Laurent V., Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin II, L'administration centrale, Paris 1981.

Laurent V., Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin V, L'Église 2, Paris 1965.

Lemerle P. , Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977.

Michaelis Attaleiatae Historia, ed. *E. Tsolakis*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 50, Athènes 2011.

Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita, edd. *E. Kurtz – F. Drexl*, Milan 1941.

Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 9, Bruxelles 1975.

Theodori Studitae Epistulae, ed. *G. Fatouros*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 31/1, Berlin – New York 1992.

Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη (Ioannes Skylitzes Continuatus), éd. *E. Th. Tsolakès*, Thessalonique 1968 [Hē Synecheia tēs Chronographias tou Iōannou Skylitzē].

Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ἡ Συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, V, éd. *K. N. Sathas*, Venise 1876. [Mesaiōnikē Bibliothēkē ē Syllogē anekdotōn mnēmeiōn tēs Hēllēnikēs historias].

[31] Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, CFHB 9, Bruxelles 1975, 96.

Литература – Secondary Works

Bianquis T., Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359–468/969–1076): essai d'interprétation de chroniques arabes médiévales 2, Paris 1986–1989.

Cheynet J.-Cl., L'administration provinciale dans la correspondance de Michel Psellos (à paraître).

Cheynet J.-Cl., Les ducs d'Antioche sous Michel IV et Constantin IX, edd. *Cl. Sode*, *S. Takács*, Novum millennium: studies in Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck, Aldershot 2001.

Gautier P., Quelques lettres inédites de Michel Psellos ou déjà éditées, *Revue des études byzantines* 44 (1986) 111–197.

Grumel V., Le patriarcat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969–1084), Echos d'Orient 33 (1934) 129–147.

Janin R., La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin 1, Le siège de Constantinople et le patriarcatœcuménique 3, Les églises et les monastères, Paris 1969[2].

Karageorgiou Ol., « Ἀπὸ Λάμπης λαμπτῆρα φωσφόρον ἐπιδημῆσαι τοῖς βασιλείοις προεσήμανον » [« Apo Lampēs lamptēra fōsforon epidēmēsai tois basileiois proesēmanon »] (Attaleiates XII 9–10, p. 175). On the way to the throne: the career of Nikephoros III Botaneiates before 1078, éd. *Ch. Stavrakos*, *Al.-K. Wassiliou*, *M. K. Krikorian*, HYPERMACHOS. Studien zu Byzantinistik, Armenologie und Georgistik. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag, Vienne 2008, 128–131.

Liubarskij N., Psell v otnošenijach s sovremennikami. 2. M. Psell i Duki, Vizantijskij vremennik 34 (1973) 72–87.

Martin B., Le patriarche Pierre III d'Antioche (1052–1057), son pseudo-successeur Jean IV/Denys et le Géorgien Georges l'Hagiorite († 1065), Nea Rhomè, Rivista di ricerche bizantinistiche 4 (2007), 177–215.

Prosopographie der mittel-byzantinischen Zeit, edd. *F. Winkelmanns*, *R.-J. Lilie*, *Cl. Ludwig*, *Th. Pratsch*, *Il. Rochow*, *W. Brandes*, *J. R. Martindale*, *B. Zielke*, Berlin – New York 1998–2000.

Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, edd. *E. Trapp*, *H.-V. Beyer et al.*, Vienne 1976–1996.

Todt K. P., Antioch in the Middle Byzantine period (969–1084): the reconstruction of the city as an administrative, economic, military and ecclesiastical center, *Topoi* supplément 5, 2004.

Todt K. P., The Greek-orthodox Patriarchate of Antioch in the period of the renewed Byzantine rule and in the time of the first Crusades (969–1204), in Tarív kanisíye Antákíye al-Rúm al-ur|úduk1iye: Aíye vasúsiye? = History of the Antiochian Greek Orthodox Church. What Specificity? Papers given at a Conference in the University of Balamand (Tripoli/Lebanon), 11–14 January 1999, Balamand 1999, 33–53.

Todt K. P., Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit und im Zeitalter der Kreuzzüge (969–1204), Thèse dactylographiée, Wiesbaden 1998, t. I.

Wassiliou Al.-K., *Seibt W.*, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 2, Zentral- und Provinzialverwaltung, Vienne 2004.

Жан-Клод Шене
(Универзитет Париз IV)

МИХАИЛО ПСЕЛ И АНТИОХИЈА

Антиохија, велика тврђава, стуб византијске одбране у Сирији у XI веку, била је интегрисана у Византијско царство више него што се понекад тврди. То се може показати писмима самог Цариграђанина Псела. Он је био у преписци са неколико антиохијских патријараха, који су сами пазили да не пресеку своје везе са византијском престоницом. Псел је писао више него једном Емилијану, што је заправо презиме једне од давнина познате породице. Патријарх Емилијан је вероватно управљао Црквом Антиохије дуже него што се мисли.

Псел је волео да одржава односе са вишим војним чиновницима, од којих су неки били царске крви или повезани са царском породицом, као Михаило Контостефан, нећак Исака Комнина, или кесар Јован, брат Константина Дуке. Они су неко време били на дужности у Антиохији или њеној области. Такође је писао и Нићифору Вотанијату, чије је заслуге хвалило једно посланство емира Алепа у Цариграду. Био је у преписци и са Нићифорицом, својим ранијим колегом, који је двапут био дука Антиохије. Нема, дакле, сумње да су прилике у Антиохији привлачиле пажњу и занимање престоничке елите.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 94:327](495.02):355.48"10"
DOI: 10.2298/ZRVI1350423O

PAOLO ODORICO
(Centre d'Études Byzantines, Néohelléniques et Sud-Est Européennes, Paris)

LE BACKGAMMON DE KÉKAUMENOS. À PROPOS D'UN PASSAGE PEU CLAIR ET D'UNE BATAILLE PEU CONNUE

Dans le Stratégikon de Kékauménos est racontée l'histoire de Basile Pédiaditès, qui aurait subi les attaques ironiques de l'empereur pour avoir joué au jacquet lors de sa mission en Sicile. Le message, plutôt étrange, est expliqué d'une façon différente : dans le billet impérial il serait question d'un jeu de mots entre *tavla* (backgammon/jacquet) et une localité en plaine, qui pourrait s'identifier à l'actuelle Piano Tavola, près de Catane.

Mots clés: Kékauménos, Sicile, Basile Pédiaditès, Georges Maniakès, géographie byzantine, Byzance et les Arabes.

The Stratégikon of Cecaumenus tells the story of Basil Pediadites, who has suffered the ironic attacks of the emperor for having played *tavla* during his mission in Sicily. The message, rather strange, is explained in a different way: in the imperial message the issue was a pun, concerning *tavla* and a locality in the plain, which could be identified with current Piano Tavola near Catania.

Keywords: Cecaumenus, Sicily, Basil Pediadites, George Maniakes, Byzantine geography, Byzantium and the Arabs

Le *Stratégikon* de Kékauménos nous offre de nombreux renseignements historiques, dont nous ne parvenons pas toujours à comprendre le sens précis, car des épisodes mineurs connus par les contemporains ont laissé des traces minces dans les sources, voire n'en ont pas laissé du tout. Souvent certains arguments ont suscité un débat très intense, mais plusieurs autres détails ont été laissés de côté ou ils sont confinés aux différents commentaires de l'œuvre[1]. Je voudrais porter mon attention sur l'un

[1] Ce n'est pas le cas ici de rappeler la très riche bibliographie sur les différents aspects de l'ouvrage, d'autant plus que le passage que je prends en considération n'a pas suscité de débats particuliers. Il suffit de renvoyer aux principales éditions et traductions, souvent enrichies de notes précieuses. Le texte que je suis dans cet article est Raccomandazioni e consigli di un galantuomo (Στρατηγικόν), testo critico, traduzione e note a cura di *M.-D. Spadaro*, Alessandria 1998 ; cependant je l'ai contrôlé aussi sur

de ces événements méconnus, qui se réfère à la lutte menée par les Byzantins contre les Arabo-Berbères en Sicile.

Dans la deuxième partie de son traité, Kékauménos insiste sur les qualités que doit avoir le stratège ; entre autres, il doit être τύπος καὶ ὑπογραμμός, car si un particulier inconnu commet une erreur, personne ne le saurait :

ἀφρονευσαμένου γάρ τινος τῶν ἀνωνύμων οὐδ'εἰ ἔσφαλέ τις ἐπίσταται διὰ τὴν εὐτέλειαν αὐτοῦ[2]

Personne ne s'aperçoit si un inconnu se comporte de façon inconsidérée, même s'il commet des erreurs, étant donné son bas statut social.

Par contre, si le stratège commet « *une erreur, aussi médiocre et insignifiante soit-elle, elle n'échappera à personne, car tout de suite la chose arrivera aux oreilles de tous* » (πταίσας δὲ σὺ ὁ στρατηγὸς τὸ φαυλότατον καὶ οὐδαμινώτατον οὐκ ἔλαθες ἀλλ'εὐθὺς ἐν ταῖς πάντων ἀκοαῖς ἐξεχύθη)[3]. Pour appuyer son affirmation, selon sa méthode qui consiste à donner l'*exemplum* après avoir énoncé la question et avant de prononcer la sentence morale[4], Kékauménos raconte une anecdote, que voici :

Βασίλειος ὁ Πεδιαδίτης κατεπάνω Σικελίας ὢν καὶ εὐκαιρέσας ἡμέρας τινὰς ἔπαιξε τὴν τάβλαν, οὐκ ἔλαθε δὲ τὸν βασιλέα, ἀλλ'ἔγραψεν αὐτῷ οὕτως· « ὡς ἀνέμαθεν ἡ βασιλεία μου, κατώρθωσας τὴν τάβλαν ». Καὶ οὐκ ἐμνήσθησαν αἱ πολλαὶ αὐτοῦ δουλεῖαι ἀλλὰ τὸ οὐδαμινὸν ἐλάττωμα[5].

Basile Pédiaditès, alors qu'il était katepanos *de la Sicile, pendant quelques jours de repos joua au jacquet. La chose ne passa pas inaperçue à l'empereur qui lui envoya ce message : « D'après ce que ma Majesté a appris, tu as eu la main heureuse au jacquet ». Les nombreux services qu'il avait rendus ne furent pas mentionnés, alors que cette faute insignifiantes, elle, le fut.*

Apparemment donc, l'empereur accusait Basile de s'être adonné au jeu, ayant du temps libre, lors qu'il se trouvait en Sicile comme *katépanos* : il jouait à la τάβλα, jeu très ancien semblable à notre backgammon, également connu en France depuis longtemps comme jacquet ou trictrac[6]. Or, qu'une personne qui s'adonne au jeu puisse être considérée ἀφρονευσάμενος par un homme très lié aux codes moraux,

---

la base de *G. G. Litavrin*, Sovety i rasskazy. Poučenie vizantijskogo polkovodca XI veka, Moscou 2003[2], et de l'édition Kekaumenos, Consilia et Narrationes (2013), éd. Ch. Roueché, Greek text, English translation and commentary by *Charlotte Roueché* (http://www.ancientwisdoms.ac.uk/library/kekaumenos-consilia-et-narrationes/) où je l'ai consultée en octobre 2013 (on y trouvera une bibliographie complète). Voir aussi *H. G. Beck,* Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon, Übers., eingel. u. erklärt, Graz 1964[2]; *D. Tsougarakis*, Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, Athènes 1993; *J. Signes Codoñer*, Consejos de un aristócrata bizantino, Madrid 2000. Pour les détails historiques reste fondamental le travail de P. Lemerle, Prolégomènes à une édition critique et commentée des Conseils et Récits de Kékaumenos, Brussels 1960.

[2] Cecaumeni Strategikon, § 58, 92, 30–32.

[3] Ibid., 90,31 – 92,3.

[4] Sur la façon que Kékauménos a de composer son ouvrage, voir *C. Roueché*, The literary background of Kekaumenos, éd. C. Holmes – J. Waring, *Literacy, education and manuscript transmission in Byzantium and beyond*, Leiden 2002, 111–138 ; P. Odorico, Un esempio di lunga durata della trasmissione del sapere: Cecaumeno, Sinadinos, l'Antichità, l'età moderna, éd. *M.-S. Funghi*, Aspetti di letteratura Gnomica nel mondo antico, t. Ier, Florence 2003, 283–299.

[5] Cecaumeni Strategikon, 92, 4–9.

[6] *Ph. Koukoulès*, Βυζαντινὸς βίος καὶ πολιτισμός, vol. 2, Athènes 1948, 200–204.

comme Kékauménos, n'a rien d'étonnant. Cependant il faut admettre que l'épisode est étrange : certes, des billets parfois futiles étaient envoyés, mais dans ce cas il s'agit d'une reproche de la part du souverain, et que l'empereur fasse parvenir un message de ce genre pour blâmer un personnage public nous étonne. Nous ne savons pas en quelle circonstance cette lettre a été envoyée ; il est fort probable, comme nous le verrons par la suite, que cela se soit produit aux alentours de 1040, lorsque les Byzantins étaient engagés contre les Arabo-Berbères en Sicile, puisque le séjour de Basile Pédiaditès sur cette île, avec l'épisode du jeu de jacquet mentionné, se situe en 1040–1041. Si cela est vrai, l'épisode et le contenu du message sont encore plus étranges, surtout parce que la situation sicilienne était très compliquée et dangereuse pour les Byzantins. Pour écrire un tel message, l'empereur devait avoir de bonnes raisons. Faut-il imaginer que d'autres éléments se cachent derrière cet épisode ? Voyons d'abord qui était le destinataire de la lettre et quel était le contexte historique.

Lors de l'expédition organisée à partir de 1038 contre les Arabo-Berbères installés en Sicile, le chef de l'armée byzantine était Georges Maniakès. Débarqué sur l'île, il était confronté aux ennemis qui campaient dans une plaine. Il avait deux problèmes majeurs à affronter : d'abord il devait assurer un contrôle totale sur le territoire qu'il venait de reconquérir, et pour cela il avait restauré les fortifications de plusieurs villes, apparemment treize, d'importance stratégique, avant de mener l'assaut définitif. D'autre part, des manœuvres politiques à la cour avaient poussé l'empereur, Michel IV le Paphlagonien, à le faire côtoyer par deux envoyés de taille, dépêchés de Constantinople : Étienne, γαμβρός de l'empereur, et le *praepositus* Basile Pédiaditès, un eunuque, que Kékauménos définit de *katepanos*, information qui n'est pas reliée par d'autres sources. Ces deux personnages étaient totalement inexpérimentés en ce qui concernait la façon de mener la guerre, mais on leur avait tout de même confié le commandement des troupes. L'histoire nous est racontée par Jean Skylitzès, repris par Georges Cédrène. Voici le texte[7] :

Ἐν δὲ Σικελίᾳ ἀναλαβὼν πάλιν ἑαυτὸν ὁ Καρχηδόνιος, καὶ δύναμιν πολλῷ μείζονα τῆς προτέρας ἀθροίσας, ἔρχεται πρὸς Σικελίαν τὸν Μανιάκην ἐκεῖθεν ἐξωθήσων. Καὶ στρατοπεδευσάμενος ἔν τινι πεδιάδι ὑπτίᾳ καὶ ἀναπεπταμένῃ (Δραγῖναι ἡ πεδιὰς ἐκαλεῖτο) ἐκαιροσκόπει τὸν πόλεμον. Τοῦτο δὲ μαθὼν ὁ Μανιάκης, ἄρας τὰς περὶ αὐτὸν δυνάμεις, ὑπαντιάζει, ἐπισκήψας πρότερον τῷ πατρικίῳ Στεφάνῳ τῷ τοῦ βασιλέως γαμβρῷ, τοῦ στόλου, ὡς εἴπομεν, ἄρχοντι, ἀσφαλῶς τηρεῖν τὴν παράλιον, μήπως πολέμου κροτηθέντος τραπεὶς ὁ Καρχηδόνιος λάθῃ διαδρὰς καὶ οἴκαδε παλινοστήσῃ. Καὶ δὴ συμβαλὼν τρέπεται τοῦτον κατὰ κράτος. Καὶ πίπτει μὲν τῶν Ἄφρων πλῆθος ὑπὲρ τὰς ν´ χιλιάδας, αὐτὸς δὲ ὁ τούτων ἄρχων διαδρὰς τὸν κίνδυνον ἔρχεται ἐν τῷ αἰγιαλῷ καὶ κελητίῳ ἐπιβὰς καὶ τὰς τοῦ Στεφάνου λαθὼν φύλακας ἀπέδρασε πρὸς τὴν ἰδίαν χώραν. Ὅπερ μαθὼν ὁ Μανιάκης ἐν δεινῷ τε ἐποιεῖτο, καὶ τὸν Στέφανον συμμίξαντα τούτῳ ὕβρεσί τε καὶ ἀτόποις κατέκλυσε καὶ τὸν σειρομάστην ἀνατείνας ἔπαισεν αὐτὸν κατὰ τῆς κεφαλῆς οὐκ ὀλίγας, ῥᾴθυμον ἀποκαλῶν καὶ ἄνανδρον καὶ τὸν τοῦ βασιλέως προδότην πραγμάτων.

[7] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, rec. *I. Thurn*, Berlin-New York 1973 (CFHB, vol. V), 405–406, repris par Georges Cédrène, Synopsis historion, éd. *I. Bekker*, t. II, Bonn 1839, 522.9–523.4.

En Sicile, le Carthaginois, qui s'était repris et qui avait réuni une armée beaucoup plus importante que la précédente, vint dans l'île pour en chasser Maniakès. Il établit son camp dans une plaine unie et dégagée – elle s'appelle Draginai –, où il attendait le moment de la bataille. Maniakès, apprenant cela, leva le camp avec ses troupes et se porta à sa rencontre après avoir donné pour mission au patrice Étienne, beau-frère de l'empereur, qui commandait la flotte ainsi que je l'ai dit, de surveiller étroitement la côte pour empêcher qu'une fois la bataille engagée le Carthaginois, mis en fuite, ne puisse s'échapper sans être aperçu et rentrer chez lui. L'engagement eut lieu et Maniakès mit son ennemi en déroute de vive force. Mais leur chef, qui avait échappé au danger, vint au rivage, monta sur un vaisseau rapide et, échappant aux guets postées par Étienne, put repasser chez lui. À cette nouvelle, Maniakès, indigné, couvrit des pires outrages Étienne qui était venu le trouver, et, levant sa pique, il lui en donna plusieurs coups sur la tête en l'accusant d'incurie, de lâcheté, et d'avoir trahi les intérêts de l'empereur[8].

La suite des événements est dramatique : à son tour Étienne accuse Maniakès de trahison et de songer à conquérir le trône. Maniakès, rappelé à Constantinople, sera emprisonné, et le commandement confié à Étienne, auprès duquel se trouvait Basile Pediadités.

ἡ δὲ πᾶσα τῆς ἀρχῆς ἐξουσία εἰς τὸν Στέφανον μετατίθεται, συνεκπεφθέντος αὐτῷ καί τινος εὐνούχου Βασιλείου πραιποσίτου τοῦ Πεδιαδίτου. Οἵτινες οὖν ἐν βράχει τὰ πράγματα διεφθάρκασιν, αἰσχροκερδίᾳ καὶ δειλίᾳ καὶ ῥαστώνῃ καταπροδόντες τὴν Σικελίαν.

Tout le commandement fut confié à Étienne, auprès duquel avait été envoyé aussi un certain eunuque, le préposite Basile Pediaditès. Ceux-ci en peu de temps compromirent la situation, trahissant la Sicile à cause de leur avidité, de leur lâcheté et de leur incurie.

Le texte n'est pas trop clair quant au moment où Basile a été envoyé en Sicile : l'expression συνεκπεφθέντος αὐτῷ semble indiquer qu'il avait été dépêché *avec* Étienne (συν-), même si le contexte pourrait suggérer que Basile avait rejoint le lieu des opérations après l'éloignement de Maniakès[9]. Étienne et Basile Pédiaditès, restés sur place, seront incapables de gérer la situation et toutes les conquêtes de Maniakès seront vite perdues à cause de leur inaptitude.

Les faits traités se situent autour de 1040. Le Carthaginois dont il est question ici est l'émir ziride d'Afrique Abdallah. Son lieu du campement, que Skylitzès appelle Δραγῖναι, a été identifié avec la ville de Troina, situé à l'Ouest de l'Etna. Déjà M. Amari avait noté[10] qu'Abdallah devait avoir rejoint le vaisseau, qui le portera vers son salut, sur la côte septentrionale de la Sicile, à Cefalù ou à Caronia. D'autre part, l'illustre historien sicilien soutient que le campement de Maniakès se trouvait à une quinzaine de milles à l'est de Troina, où surgissaient les ruines d'un monastère qui portait jusqu'à une époque récente le nom du général byzantin. L'épisode de la

[8] La traduction du texte de Jean Skylitzès est celle de B. Flusin: Empereurs de Byzance, texte traduit par *B. Flusin* et annoté par *J.-Cl. Cheynet*, Paris 2003, 336.

[9] C'est ainsi que *B. Flusin* interprète le passage, loc.cit.

[10] *M. Amari*, Storia dei Musulmani di Sicilia, vol. 2, Florence 1858, 387 s.

bataille se trouve aussi dans la *Vie de saint Philarète*[11], où l'on fait référence au campement d'Abdallah, qui se trouvait dans une très vaste plaine, et où sont donnés des renseignements sur le déroulement de la bataille qui ne nous concernent pas ici.[12]

Certes, certains problème demeurent, sur lesquelles serait inutile de trop s'attarder : par exemple, selon Amari qui se fonde sur les sources arabes, Abdallah ne serait pas rentré en Afrique, mais il aurait rejoint Palerme. D'autre part, si Skylitzès (et Cédrène) nous parle d'une vaste plaine où les Arabo-Berbères auraient campé, il nous semble difficile de situer cette plaine dans la région de Troina, pourtant citée par les sources normandes, ville situé sur les montagnes à plus de 1100 mètres au-dessus du niveau de la mer.

Mais notre sujet porte sur le passage du *Stratégikon*. Revenons-en donc à Kékauménos et au message envoyé par l'empereur à Basile Pédiaditès. Comme je le disais, c'est la teneur du billet envoyé par Michel IV qui nous étonne, surtout par la tournure négative qu'il contient. L'empereur aurait blâmé Pédiaditès pour s'être adonné au jacquet, oubliant – nous dit Kékauménos – tous ses autres succès. Or, que des messages amicaux eussent existé à Byzance est un phénomène normal. Mais ici je crois qu'on fait référence à quelque détail qui nous échappe. Je propose donc une interprétation différente du passage. Dans les pages qui suivent, j'essayerai de donner une lecture personnelle de ce message : il ne s'agira que d'avancer des hypothèses, qui doivent être considérées comme telles, un exercice de style qui, s'il est confirmé, pourrait nous aider à mieux comprendre la succession des événements de l'époque.

L'expression « κατώρθωσας τὴν τάβλαν » est apparemment claire. Cependant pouvons-nous la comprendre comme une référence aux épisodes qui avaient déterminé l'échec byzantin ? À bien regarder la carte de la Sicile et de la région qui nous intéresse, nous découvrons que l'information fournie par Skylitzès est quelque peu incongrue : la bataille aurait eu lieu à Δραγῖναι, à savoir Troina d'aujourd'hui ; selon la *Vie de saint Philarète,* Abdallah aurait mis en place des pièges, constitués par des chausse-trappes enterrées, qui devaient arrêter l'avancée de la chevalerie adverse, ignorant que les chevaux des Byzantins étaient ferrés.

Comme on le voit bien, et comme l'attestent les sources, nous avons affaire à une plaine très étendue (ὑπτίᾳ καὶ ἀναπεπταμένῃ) où les deux armées se sont affrontées. Or Troina, située sur les montagnes à environ 1100 mètre d'altitude, ne dispose pas de vastes plaines, où deux grosses armées, constituées de plusieurs milliers d'hommes puissent s'affronter (du seul côté arabe, les soldats auraient été plus de 50 000, certes un chiffre exagéré), et où les Arabes retranchés auraient pu mettre en place un système défensif. Est-ce que les sources auraient télescopé des événements différents ?

Toujours en observant la carte de la Sicile et de la région qui nous intéresse, nous découvrons qu'il y a une localité qui s'appelle Piano Tavola, aujourd'hui divisée entre les communes de Belpasso, Camporotondo Etneo, Misterbianco et Motta Sant'Anastasia, la plus grande partie appartenant à la première commune. Piano Tavola, est aujourd'hui habité par quelques 8000 habitants, et se trouve à environs 250 mètres au-dessus du

[11] *U. Martino*, Vita di san Filarete di Seminara, Reggio Calabria 1993.

[12] Depuis *Amari*, op. cit., qui reprend des études plus anciennes, et *F. Chalandon*, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile, t. I, Paris 1907, 93 s., tous les historiens ont répété les mêmes informations, sans qu'on ait pu ajouter de nouveaux détails.

niveau de la mer, entre les dernières pentes de l'Etna et une vaste plaine (ὑπτίᾳ καὶ ἀναπεπταμένῃ comme le diraient les Byzantins). Situé dans la vallée du Simeto, Piano Tavola se trouve à moins de 60 km de Troina, sur la route qui va de Catane et de la mer à cette localité. Son nom est ancien et se trouve déjà dans des documents du XVIIe s., lorsque la région fut ravagée par une éruption de l'Etna et un tremblement de terre[13]. Sa localisation, à environ 13 km à l'ouest de Catane et de la mer, la font apparaitre comme un point de passage obligé pour ceux qui, du centre de l'île et notamment des montagnes à l'ouest de l'Etna et de Troina, veulent rejoindre la mer. Cet endroit a une importance stratégique majeure pour le contrôle de la côte est de l'île.

S'agirait-il de la plaine à laquelle font référence les auteurs ? On pourrait bien le croire, en dépit du témoignage de Skylitzès, selon lequel la plaine était appelée Δραγῖναι, ce qui semble nous renvoyer à Troina, sur les montagnes. Il se peut, bien sûr, que le chroniqueur se soit trompé, et ait cité une localité plus à l'intérieur ; il se peut encore que le nom Δραγῖναι existât aussi ailleurs, mais il ne faut pas trop chercher de ce côté ; d'ailleurs les actes grecs de la région qui ont survécu ne nous aident nullement en ce sens. Ce qui, par contre, est certain, est le fait que, après la défaite, Abdallah ait essayé de rejoindre la mer. Selon l'hypothèse d'Amari, comme je le disais, il se serait dirigé vers la côte Nord, mais rien ne vient à l'appui de cette supposition. Nous pouvons imaginer qu'il soit allé vers l'est, où Étienne, le γαμβρός de l'empereur, devait lui couper la route selon les ordres reçus de Manikès. Mais Étienne, qui était secondé par Basile Pédiaditès, avait échoué dans la tâche et Abdallah avait rejoint la mer et s'était échappé. À mon sens il est fort envisageable que les défenses postées pour empêcher le passage de l'ennemi en fuite (τὰς τοῦ Στεφάνου φύλακας) se soient trouvées justement sur la route entre le lieu de la bataille et la mer, à savoir autour de la Piano Tavola d'aujourd'hui. D'autant plus que la région sécurisée par les forces byzantines était la région côtière (le παράλιον du texte) orientale, où elles pouvaient se déployer sans risques. Toutefois, Abdallah avait également réussi à s'échapper, ce qui avait généré la rage de Maniakès, au point de frapper le γαμβρός de l'empereur, de le traiter d'incapable et même d'avoir trahi l'empereur en facilitant la fuite de l'ennemi. Étienne commandait la flotte, déployée le long du rivage, tandis que nous ne savons pas quelle était la mission confiée à Basile Padiaditès. Si nous imaginons que Basile avait rejoint Étienne après l'arrestation de Maniakès, de toute manière il devait jouer un rôle important dans l'expédition, au point que Kékauménos le définit de *katépanos* de Sicile. Enfin, nous savons qu'après le départ de Maniakès, les deux envoyés, Étienne et Basile Pédiaditès, perdent toutes les conquêtes de l'illustre général déposé, mais nous ne savons pas s'il y a eu une bataille là où la controffensive arabe a eu lieu : si c'était le cas, elle doit s'être déroulée dans la région orientale de l'île, entre Messine, Catane et Syracuse.

À la lecture du passage de Kékauménos, il me semble que la *tavla* à laquelle fait référence le texte n'est pas le plan de l'échiquier, mais bien une localité importante et je pense que nous pouvons l'identifier avec Piano Tavola. D'ailleurs le nom *Tabula/Tavola* peut indiquer une plaine ; si c'est le cas, il aurait porté son nom latin, rendu en grec τάβλα.

[13] Je remercie M. Giovanni Deluca, connaisseur de l'histoire de la commune de Belpasso, qui m'a fourni les renseignements sur les documents qui citent Piano della Tavola déjà au XVIIe siècle.

Si l'on admet cette hypothèse, certes fragile, le message envoyé par l'empereur à Basile prendrait tout son sens. Nous ne connaissons pas les causes de la faillite de la mission d'Étienne et Basile, mais l'empereur aurait bien pu reprocher à son général qu'il avait manqué à son devoir, et lui écrire avec une méchante ironie « tu as bien réussi à la *tavla* », à comprendre comme un jeu de mots entre une partie aux jacquets et le nom d'une plaine qu'il était censé surveiller, ou d'une plaine où des événements malheureux se seraient produits (que ce soit le véritable lieu de la bataille de Troina, l'endroit par lequel Abdallah s'était échappé, ou l'endroit d'une autre lutte pour le contrôle de la Sicile orientale).

Si mon interprétation est correcte, le passage du *Stratégikon* devient alors clair. Loin d'être une simple moquerie dépourvue de sens, la lettre est bien une accusation pleine d'ironie que l'empereur adresse à son général. Dans ce cas, le contenu du message devait circuler à Constantinople, étant donné que Kékauménos le cite plus de trente ans après ces événements, mais il n'était probablement plus compris du tout. Ce qui nous amène à une autre question relative à l'auteur du *Stratégikon* : Kékauménos a parfois été identifié avec Katakalôn Kékauménos, le célèbre général qui recouvrit un rôle important dans les événements militaires au milieu du XIe siècle. Cette identification a été refusée par Lemerle, mais elle fait encore surface. Or, à Katakalôn Kékauménos avait été confié le commandement de Messine après le départ de Maniakès. L'échec d'Étienne et de Basile avait été cuisant (« *tous deux compromirent gravement la situation et par leur avidité sordide, leur lâcheté et leur incurie, la Sicile fut perdue* », nous dit Skylitzès[14] »), et ce qui se sauva de la domination byzantine c'était la ruse de Katakalôn Kékauménos. Si c'était lui l'auteur du *Stratégikon*, il aurait pu bien connaitre des détails, mais pas se tromper sur le contenu de la missive : sauf s'il trichait, bien entendu, ce qui est toujours possible ; dans ce cas il aurait transformé une accusation manifeste en un reproche pour un détail fort peu intéressant.

Je suis conscient qu'il ne s'agit là que d'une hypothèse, mais je ne trouve pas d'autre interprétation possible pour donner du sens à un passage qui reste assez obscur, ou, tout du moins, peu convaincant dans la forme qu'il a : le débat reste certainement ouvert.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Beck H. G., Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon, Übers., eingel. u. erklärt, Graz 1964².

Empereurs de Byzance, texte traduit par *B. Flusin* et annoté par *J.-Cl. Cheynet*, Paris 2003, 336.

Georges Cédrène, Synopsis historion, éd. *I. Bekker*, t. II, Bonn 1839.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, rec. *I. Thurn*, Berlin-New York 1973 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae V), 405–406.

[14] Jean Skylitzès, Empereurs de Byzance, cit., 336.

Kekaumenos, Consilia et Narrationes, Greek text, English translation and commentary by *Charlotte Roueché* (http://www.ancientwisdoms.ac.uk/library/kekaumenos-consilia-et-narrationes/).

Litavrin G. G., Sovety i rasskazy. Poučenie vizantijskogo polkovodca XI veka, Moscou 2003[2].

Martino U., Vita di san Filarete di Seminara, Reggio Calabria 1993.

Raccomandazioni e consigli di un galantuomo (Στρατηγικόν), testo critico, traduzione e note a cura di *M.-D. Spadaro*, Alessandria 1998.

Signes Codoñer J., Consejos de un aristócrata bizantino, Madrid 2000.

Tsougarakis D., Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, Athènes 1993 [*Tsougarakis D.*, Kekaumenos, Stratēgikon, Athènes 1993].

Литература – Secondary Works

Amari M., Storia dei Musulmani di Sicilia, vol. 2, Florence 1858.

Chalandon F., Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile, t. I, Paris 1907.

Koukoulès Ph., Βυζαντινὸς βίος καὶ πολιτισμός, vol. 2, Athènes 1948. [*Koukoulès Ph.*, Byzantinos bios kai politismos, vol. 2, Athènes 1948].

Lemerle P., Prolégomènes à une édition critique et commentée des Conseils et Récits de Kékaumenos, Brussels 1960.

Odorico P., Un esempio di lunga durata della trasmissione del sapere: Cecaumeno, Sinadinos, l'Antichità, l'età moderna, éd. *M.-S. Funghi*, Aspetti di letteratura Gnomica nel mondo antico, t. Ier, Florence 2003, 283–299.

Roueché C., The literary background of Kekaumenos, éd. *C. Holmes – J. Waring*, Literacy, education and manuscript transmission in Byzantium and beyond, Leiden 2002, 111–138.

Паоло Одорико
(Центар за византијске, новогрчке и југоисточноевропске студије, Париз)

КЕКАВМЕНОВ БЕКГЕМОН.
О ЈЕДНОМ НЕЈАСНОМ ОДЕЉКУ И ЈЕДНОЈ МАЛО ПОЗНАТОЈ БИЦИ

У Кекавменовом *Стратегикону* забележена је прича о Василију Педијадиту, који је претрпео ироничне нападе цара јер је играо тавлу током своје службе на Сицилији: у поруци коју му је послао, цар честита Василију то што је победио у *тавли* (бекгемону). Кекавмен бележи како су сва Василијева добра дела била заборављена и како је цар навео само ову малу грешку. Порука изгледа прилично чудно, тим пре што је Педијадитова кампања била обележена низом пропуста који су довели до губитка Сицилије. Како, дакле, схватити смисао поруке? Историјски извори говоре о једној бици која се одиграла између Абдулахових Арабљана-Бербера и византијских снага Георгија Манијакиса: њено поприште била је пространа равница у Драгинама, данашњој Тројини,

западно од Етне. Тројина се налази на планини, где нема пространих равница. С друге стране, упркос наређењима Манијакиса, Стефан, царев γαμβρός, послат на Сицилију са Василијем Педијадитом, пустио је Абдулаха да побегне и докопа се мора. Услед разлика између Манијакиса и Стефана, овај је опозван у Цариград и бачен у тамницу.

Да ли можемо прочитати поруку коју је цар послао Василију другачије него што изгледа на први поглед? Претпоставка која се износи у чланку је да је ту у питању игра речи између *тавла* (бекгемон) и латинске речи *Tabula*, која може да указује на место које се налази у некој равници. Иако немамо сведочанства на грчком, познато нам је једно место које се налази између Тројине и Катаније, тачка коју морају да прођу они који желе да се приближе мору, која данас носи име Пјано Тавола. Могуће је да је тај локалитет на грчком био називан *тавла*, и то би могло да нам да или тачно име равнице у којој се одиграла битка, или бар да нам укаже на правац Василија који је са Стефаном пустио Абдулаха да прође, или још да нам укаже на место где је дошло до сукобљавања после одласка Манијакиса. Тако би царева порука, уместо да буде прилично чудна, добила свој пуни смисао.

Најзад, како се Кекавмен понекад идентификује са Катакалоном Кекавменом, који је сачувао последње византијске поседе, требало би се запитати, ако би се претпоставка о идентификацији *тавле* и Пјано Таволе, са својом игром речи, одржала, како би се аутор *Стратегикона* могао преварити.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 27-772:911.375(497.11)"04/14"
DOI: 10.2298/ZRVI1350433K

ЈОВАНКА КАЛИЋ
(Српска академија наука и уметности, Београд)

ЕПИСКОПСКИ ГРАДОВИ СРБИЈЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Рад је део веће целине посвећене проучавању улоге *старих епископија* у средњовековној историји Србије, односно градова насталих махом на темељима ранохришћанске традиције и обновљених у византијско доба. Издвојена су два града, Рас и Ниш, уз контролна истраживања у Призрену и Београду. Циљ рада је проучавање односа српских владара према затеченој црквеној организацији, а истраживања се тичу питања престонице српске средњовековне државе.

Кључне речи: Србија, Рас, Нови Пазар, Стефан Немања, престо

This paper is part of a study devoted to the role of the so-called *old bishoprics* in the medieval history of Serbia. Most of the towns functioning as epsicopal sees grew on early Christian sites and traditions, and were renovated in the Byzantine period. The goal of the research, focused on two towns, Ras and Niš, with the findings cross-checked against Prizren and Belgrade, is to examine the attitude of the Serbian rulers towards the pre-existing ecclesiastical organization. The research also addresses the issue of the capital city of the medieval Serbian state.

Keywords: Serbia, Ras, Novi Pazar, Stefan Nemanja, throne

Овај рад је одломак веће целине посвећене проучавању историје једне категорије градова у средњовековној Србији. Реч је о градовима који су махом настали на темељима ранохришћанске епохе и који су временом стекли функцију епископских средишта. Широка тема, европска по смислу, нужно компаративна, овом приликом има само један циљ – да укаже на улогу коју су такви градови имали у прошлости српског народа. Византијски темељи су само подстицај да се утврди њихова *потоња улога* у друштвеној и политичкој историји Срба током различитих периода историје. Град у средњем веку није био изолована људска заједница, а понајмање је он историја бедема, па се само кроз историју укупног друштва може препознати функција и развој сваког појединог насеља у времену у којем су људи на овој и другим територијама некада живели и, у односу на прилике модерног доба, неговали другачије вредности.

Ова тема нужно задире у питање односа државе и цркве у средњем веку, а тиме припада језгру питања о политичком систему једне земље онога времена. У нашем случају, пажња је усмерена пре свега на односе српских владара према затеченој црквеној организацији, односно на промене које су настале успостављањем Српске православне цркве 1219. године до пада под турску власт. У тим хронолошким оквирима запажају се различите епохе: 1. доба византијске врховне власти до 1204. године, уз све повремене прекиде, и 2. време реформе Светог Саве, па до краја самосталности српске државе 1459. године.

Тема захтева још нека разјашњења. Да би се открио модел односа српских владара према „старим епископијама", како се оне обично називају у стручној литератури, потребно је да се дефинише духовни простор на којем су деловале. У нашем случају то је територија под јурисдикцијом грчке Охридске архиепископије, коначно обликоване у доба цара Василија II почетком XI века. Издвојили смо два града за ово истраживање, Рас и Ниш, са контролним истраживањима у Призрену и Београду. Треба рећи и то да су овом приликом предмет истраживања *град и градско подручје*, ма како се они називали у изворима – градски метох, жупа, дистрикт или слично, зависно од случаја, порекла и врсте извора (грчки, латински, српски) или времена именовања. Град – подграђе – варош – предграђе – приградска насеља, са свим променама током времена, овде су једна тема, у духовном смислу свакако. У том комплексу налази се и питање прве српске престонице. К. Јиречек је својевремено мислио да у Србији није било „сталне престонице" попут оних у Византији, Бугарској или Русији.[1] То схватање захтева подробну анализу, јер није у питању историја само једног града или тврђаве, већ друштва у целини. Поред историјских извора, знаних и нових, овде се разматрају резултати обимних теренских мултидисциплинарних студија које су обављене у последњим деценијама XX века.

Прво питање односи се на мало познату историју града Раса, односно Рашке епископије. Као што је познато, епископ Раса се помиње у другој хрисовуљи цара Василија II (мај 1020. године) у саставу Охридске архиепископије.[2] Уз сва страдања и обнове, Рашка епископија је до наших дана изразити елеменат културног континуитета једног још старијег хришћанског средишта. На другој страни, у модерној историји Србије постоји дисконтинуитет – града Раса нема на географским картама Србије у XIX и XX веку иако је његов траг значајан у историји српског народа, у политичкој историји средњег века (Regnum Rasciae, Рашко краљевство, Срби су једно време називани Рацима у Мађарској), као и у културној (рашка уметност, рашки правопис итд.). Тај несклад је последица турске епохе, дугих разарања која су оставила пустош у Расу. На месту средњовековног Раса никао је други град новог имена – Нови Пазар. Потрага за првим трајала је дуго у научној литератури, изречене су разне хипотезе, али одлучујућих доказа ни за једну није било. Недостајали су историјски извори и систематска теренска истраживања, која до 1912. године нису ни била могућа, јер се подручје Новог Пазара налазило у саставу Османског царства. Оба усло-

[1] *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 256. (даље: *Јиречек*, Историја Срба I)

[2] *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 2 (1893) 45. (даље: *Gelzer*, Ungedruckte).

ва, нови извори и теренска истраживања, испуњена су тек у другој половини XX века. То је научна подлога и овог рада.

За нашу тему битно је да се утврде две чињенице: 1. тачна локација епископског града – вароши Раса у средњем веку и 2. елементи државности који су ту успостављени у доба првих Немањића.

1. Основне податке о положају града Раса пружају турски и српски извори. Као што је познато, турски пописи освојених српских земаља састављени су убрзо после пада Деспотовине (1459), односно Босне (1463). Постоје два пописа (дефтера) који садрже податке о градовима и насељима старе Рашке. Први попис обухвата Крајиште Иса-бега Исаковића, познатог турског војсковође, који се од 1392. године налазио на челу Скопског крајишта. Њему односно његовим људима додељена су пространа имања и на ширем подручју потоњег Новог Пазара. У том попису из 1455. године *нема речи о граду Расу*.[3] Други дефтер је настао 1468/69. године и носи наслов *Сумарни пойис санџака Босна из 1468/69. године*. Објављен је у целини у преводу тек недавно (2008).[4] Поједине податке из тог дефтера у рукопису користио је у својим радовима Хазим Шабановић, а потом и други писци. Стварна истраживања тог дефтера постала су могућа тек последњих година, после објављивања превода целовитог текста (2008). У попису се налазе важни подаци за историју града Раса, и то у време коначног успостављања турске власти. Попис је сачињен по налогу султана Мехмеда II, одређена је комисија са члановима који су били овлашћени да обаве посао. Пописивачи – очевици на терену пажљиво су бележили затечено стање: градове, насеља, изворе прихода нових господара (беглербег, тимарници, спахије и други), обавезе и права корисника земље, као и обавезе потчињених људи разних категорија. Читав поредак нових власти се огледа у тексту. Првобитни *мали вилајети* који су припадали крајишту Иса-бега (Звечан, Јелеч, Рас и Сјеница) претворени су затим у истоимене нахије.[5] У том дефтеру се дословно каже да се у *нахији Рас* налази *„сами шехер Нови Пазар, који се друкчије звао шехер Рас*", према преводу нашег најбољег османисте Хазима Шабановића.[6] У преводу А. Аличића (2008) иста вест гласи: у нахији Рас налази се „*сами шехер Нови Пазар, друго име Рас*". Изостављена је битна реч ''шехер'' уз реч Рас, мада у напомени која прати тај превод, издавач А. Аличић наводи да је Рас први град у нашим крајевима који је назван шехером.[7] У сваком случају, недопустиво је да се мења текст извора без обзира на тумачење преводиоца. Разлози су јасни. У турској терминологији за градска насеља *шехер* означава *највиши сшейен градског насеља, вароши*, велико градско насеље отвореног типа. Управо то су видели пописивачи султана Мехмеда II у Расу – велику варош. Изостављање речи

[3] *H. Šabanović*, Krajište Isa-bega Isakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964, passim.

[4] Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468–69.godine, prevod *A. Aličić*, Mostar 2008. (даље: Sumarni popis sandžaka Bosna).

[5] *H. Šabanović*, Bosanski pašaluk. Postanak, uprava i podjele, Sarajevo 1982, 40–41. (даље: *Šabanović*, Bosanski pašaluk).

[6] *Šabanović*, Bosanski pašaluk, 118.

[7] Sumarni popis sandžaka Bosna, 8, nap. 96.

шехер уз име Рас није случајно, али је непотребно, јер се у истом дефтеру на још три места помиње *шехер Рас*.[8] То се могло утврдити тек пошто је објављен целовити превод дефтера (2008).

Турски дефтер из 1468/69. године пружа и друге важне податке о Расу. Ту је наведено да је *шехер Рас* додељен Махмуд-бегу, који је, поред осталог, стекао право да убира „*тржне таксе*", приходе од глоба и друге уобичајене дажбине. Приходи од шехера Рас (заједно са приходима од глоба Јелеча и Сјенице) процењени су на укупно 45.117 акчи. У граду су поред хришћана живели и муслимани (175 муслиманских домова, 194 хришћанске куће, неожењених 28, удовица 7).[9] Већ структура становништва показује сасвим ново стање у односу на средњовековну епоху. Од краја XIV века Турци се постепено учвршћују на југу Деспотовине (војне посаде у Звечану и Јелечу, кадија у Глухавици 1396. године).

За нашу тему је од посебног интереса податак да је Махмуд-бег 1468/69. године стекао право да у шехеру Рас убира *тржне таксе* и оне су посебно именоване у структури прихода новог господара града.[10] Према томе, Турци су у време пописа (1468) у Расу затекли велику варош (шехер) и градски трг са значајним приходима, који су изричито наведени у дефтеру. Један други турски извор омогућава да се ближе одреди место тога трга у Новом Пазару, онда и данас, и његов тачан назив. Реч је о познатом османском путнику и писцу, Евлији Челебији, који је средином XVII века путовао по балканским земљама и оставио драгоцене описе многих градова. Он је боравио и у Новом Пазару. У томе граду, наводи он у свом путопису, међу осталим џамијама налазила се и Гази Иса-бегова џамија на *Житном тргу* и она је „начињена преправљањем бивше цркве".[11] *Житни трг* се налазио у најужем језгру старог Раса, односно Новог Пазара у турско време. Назив се одржао до наших дана. Памте га старији суграђани, наводе га писци у разним приликама. Према данашњем урбаном устројству Новог Пазара, то је простор између зграде Музеја Рас према згради *Исламске заједнице* до простора недалеко од модерног хотела Врбак.[12] Према Евлији Челебији, Турци су на том месту затекли цркву, претворили је у џамију и назвали именом Гази Иса-бега. Место Иса-бегове џамије је познато. Она је била изграђена на простору на којем се данас налази зграда *Исламске заједнице*, недалеко од савременог хотела Врбак. Та џамија је током ратова више пута страдала, тако и у борбама с почетка XX века, а затим је због дотрајалости срушена 1938. године.[13] Приликом рушења откривени су остаци првобитне средњовековне цркве (делови зидова „са малтером и фрескама", као и „камена плоча са натписом и подацима о цркви"). Покушаји да се спасу ти остаци нису успели, а

[8] Ibid, 20 (двапута), 22.

[9] Ibid, 8.

[10] Ibid.

[11] Evlija Čelebi, Putopis, prevod *H. Šabanović,* Sarajevo 1979, 266 (даље: Čelebi, Putopis).

[12] *Е. Мушовић, С. Вујовић*, Џамије у Новом Пазару, Београд–Краљево 1992, 33 и план града Новог Пазара, нав. дело, 42–43.

[13] *Е. Мушовић*, Исламски споменици Новог Пазара, Новопазарски зборник 9 (1985) 70 (даље: *Мушовић*, Исламски споменици).

потом су остаци нестали.[14] Иса-бегова џамија се сматра најстаријом џамијом у Новом Пазару, што указује и на време *преправке* бивше цркве. За нашу тему је од значаја да је то била средњовековна црква на главном тргу који се вековима звао *Житни трг*. Црква на тргу говори о значају и старини и трга и цркве и насеља у средњем веку.

Још једна чињеница објашњава положај трга и града Раса у целини. *Житни трг* је настао на раскрсници путева, на месту на којем најважнији међу њима, *Цариградски друм*, прелази реку Рашку у Новом Пазару. То је друм којим се из Новог Пазара преко Рогозне стизало до Звечана и Митровице, односно простора Косова и Метохије, и даље до Скопља и Цариграда. Средњовековни назив *Цариградски друм* одржао се дуго, до Другог светског рата, а касније је измењен. Данас је то *Првомајска улица* у Новом Пазару, најдужа улица у граду и пружа се „средином града".[15] Она избија на *Житни трг* и отуда, данас под именом Улица *28. новембра*, води до Петрове цркве и даље до северних делова Србије. Да је *Цариградски друм* најважнији путни правац који пролази кроз Нови Пазар запазили су још у XVIII и XIX веку аустријски војни стручњаци и унели га у планове и карте тога доба, данас сачуване у Ратном архиву у Бечу.[16] Другим речима, средњовековни *Житни трг* у Расу развио се на *Цариградском друму* и припада предтурској историји насеља. То је данас главни градски трг у Новом Пазару.

Постоји још један важан податак за историју старог Раса. Дугујемо га, опет, једном турском извору. Већ поменути Евлија Челебија записао је у свом путопису средином XVII века, набрајајући најважније џамије у Новом Пазару, да је *Алтун-алем џамија* „стара богомоља, а налази се у Јелеч-махали на Цариградском друму".[17] *Јелеч-махала* на Цариградском друму названа је по средњовековном граду Јелечу, на деоници пута према Рогозни и ту је, данас у средишњем делу *Првомајске улице* у Новом Пазару, постојала „стара богомоља". И та црква је у XVI веку претворена у џамију. Данас је то најпознатија џамија у граду. Приликом конзерваторских радова 1961. године, у њеним темељима су пронађени делови првобитне цркве.[18] Назив *Јелеч-махала* употребљавао се за тај део Новог Пазара и током XVII века.

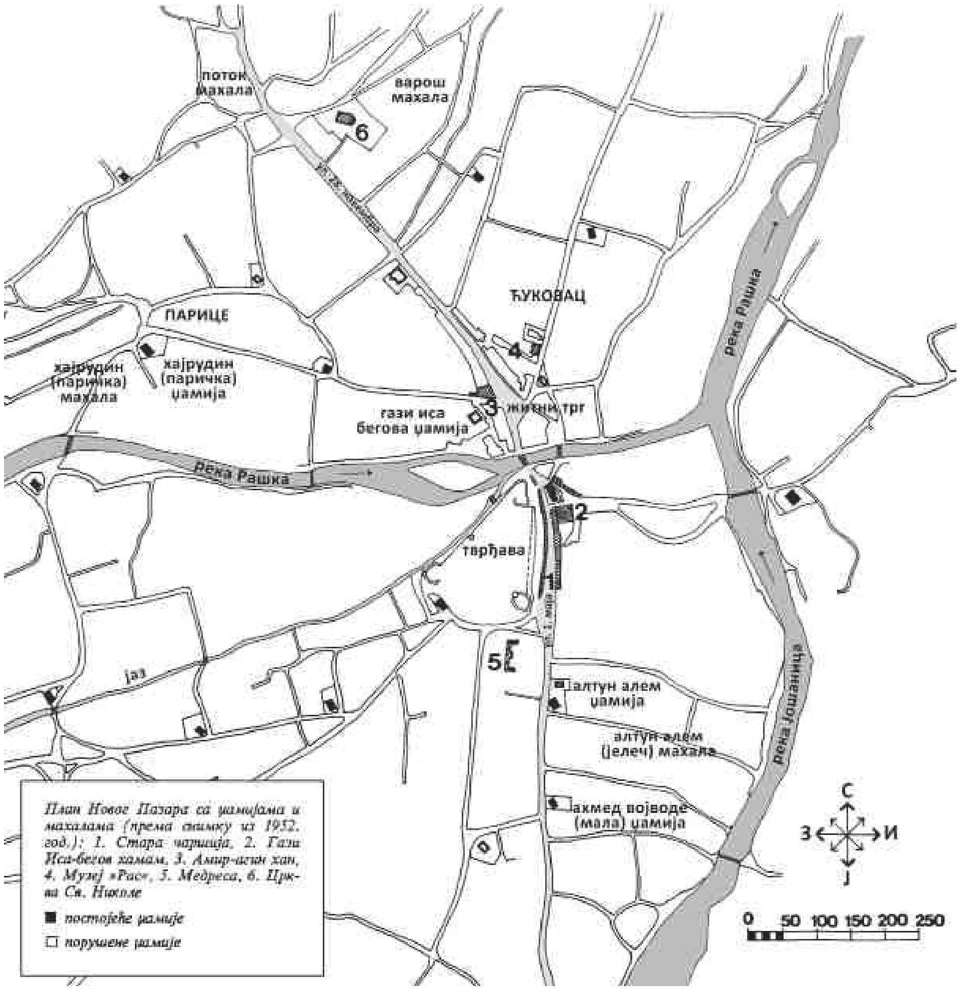
[14] Извештај проте Душана Крсмановића, Нови Пазар, јуни 1976. (документација Ј. Калић); *Мушовић*, Исламски споменици, 70.

[15] *Е. Мушовић*, Цариградски друм у Новом Пазару, Политика, 9. јануар 1977.

[16] *М. Пойовић*, Новопазарска утврђења на плановима из XVIII и XIX века, Новопазарски зборник 9 (1985) 113–118.

[17] Čelebi, Putopis, 265–266.

[18] *А. Андрејевић*, Алтин-алем џамија у Новом Пазару, Зборник С. Радојчића, Београд 1969, 3–10 и сл. 4: фотографија првобитне грађевине испод минарета. Истраживања темеља џамије су обављена током конзерваторских радова Републичког завода за заштиту споменика културе, руководилац арх. Оливера Марковић; уп. *А. Андрејевић*, Претварање цркава у џамије, Зборник за ликовне уметности 12 (1976) 103–104; *А. Андрејевић*, Алтин-алем џамија у Новом Пазару, Новопазарски зборник 1 (1977) 121–131, са фотографијом откривених остатака старије грађевине; *А. Андрејевић*, Исламска монументална уметност XVI века, Београд 1984, 33, са подацима о истраживањима Републичког завода за заштиту споменика културе 1961. године. Уп. *Мушовић*, Исламски споменици, 85–86, прихвата истраживања А. Андрејевића о старијој грађевини испод Алтун-алем џамије. Има покушаја у новије време да се, без доказа, оспоре материјални остаци цркве испод те џамије.

Средњовековни Рас – Нови Пазар (центар града)

Укупно посматрано, наведене чињенице показују да у урбаној структури савременог Новог Пазара и данас постоје научно неспорне тачке које омогућавају да се дефинише историјски простор средњовековног Раса. Прво, то је главни градски трг (*Житни трг*) са Иса-беговом џамијом односно црквом у њеним темељима (Евлија Челебија), затим црква у темељима Алтун-алем џамије на Цариградском друму у Јелеч-махали (Евлија Челебија) и, најзад, епископска Црква Св. апостола Петра и Павла (данас Петрова црква) у северном предграђу Новог Пазара.[19] Житни трг је удаљен 2 km од Петрове цркве. *Епископска црква* као елемент сталности у животу насеља и *градски трг* основни су елементи градског простора у средњем веку, овде и другде у европској цивилизацији, наравно, према локалним условима сваког краја. Према томе, Турци су описујући

[19] Нови Пазар и околина, Београд 1969, 107 (текст Е. Мушовић).

затечено стање средином XV века град Рас назвали *шехер* (дефтер из 1468–69. године), и то без икакве *ласкавосши*, иначе својствене оријенталним писцима.[20] Тако кажу историјски извори. То истовремено значи да трагање за градом Расом на другим местима, далеко од епископске цркве, губи научни смисао.[21]

За други део наше теме о елементима државности у старом Расу и односима државе и цркве у доба првих Немањића важнији је сакрални део градског простора старог Раса, а то значи историја Рашке епископије. Стога је предмет дугогодишњих истраживања стручњака Филозофског факултета у Београду било подручје око Петрове цркве. Ту се вековима налазила катедра рашких епископа. Српски извори су сачували податак о старини тога храма. Они су настанак Цркве Св. апостола Петра и Павла (Петрова црква) везивали за апостолско време, посебно за делатност Тита, ученика апостола Павла.[22] Критичка историографија је оспоравала веродостојност тог предања,[23] које је, ипак, преносило мисао о давнашњем пореклу Петрове цркве. Теренска истраживања проф. др Јована Нешковића показала су да је Петрова црква у средњем веку изграђена на темељима старије грађевине из рановизантијске епохе, можда и старијим, која је била у функцији меморијалног објекта или крстионице.[24] У сваком случају, црква је обновљена у средњем веку (IX–X век) да би временом постала и седиште рашког епископа, према већ познатој хрисовуљи цара Василија II (мај 1020. године).[25]

За историјски контекст наше теме о рашкој епископији, па и за питање њене старине, битно је проучавање античког наслеђа, затим византијске прераде тога наслеђа и најзад српске обнове тих темеља, наравно према потребама сваког друштвеног система. Тај шири поглед на Петрову цркву обухвата и значајне археолошке налазе др Александра Јовановића на подручју данашње Новопазарске, у ствари римске бање, недалеко од Петрове цркве. Ту је откривено сакрално средиште дугог трајања. Уз изворе топлих минералних вода, у римско време је ту изграђен низ објеката везаних за култове паганског света од краја II до средине IV века. Они се потом прилагођавају хришћанском култу, да би касније, у VI веку, додатно била изграђена велика рановизантијска базилика

[20] *Е. Мушовић*, Варош махала у Новом Пазару, Новопазарски зборник 19 (1995) 24.

[21] Постоји богата библиографија на ту тему, она се овом приликом не може наводити. У сваком случају, врло значајан археолошки локалитет на месту средњовековног насеља *Трговиште*, у турско време преименовано у *Пазаришше*, на утоку Себечевске реке у реку Рашку, према изричитим подацима турских извора и резултатима археолошких истраживања, *нема везе* са историјом оближње Градине. Утврђено је да Трговиште настаје тек у XIV веку.

[22] *Љ. Сшојановић*, Стари српски родослови и летописи, Београд-Сремски Карловци 1927, 46, 33, 194.

[23] *И. Руварац*, Рашки епископи и митрополити, Глас СКА 62 (1901) 2.

[24] *Ј. Нешковић*, Петрова црква код Новог Пазара, Зборник Архитектонског факултета VI/3, Београд 1961, 1–33; *Ј. Нешковић, Р. Николић*, Петрова црква код Новог Пазара, Београд 1987, 17–38. Нешто другачију хронологију без нових теренских истраживања предложила је *С. Пойовић,* Преиспитивања цркве Светог Петра у Расу, Зборник радова „Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање“, САНУ, Одељење историјских наука, књ. 26 (2000) 200–209.

[25] *Gelzer*, Ungedruckte, 45; *Ј. Калић,* Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године, Зборник „Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање“, САНУ, Београд 1979, 30–34.

са синтроносом у олтарском простору.[26] У тим оквирима треба посматрати и Петрову цркву.

Истом културном кругу припада и велики византијски утврђени град на локалитету *Градина* у Постењу, надомак Петрове цркве и Новопазарске бање. Назвали смо га *Рас-Постење*. Тај богати вишеслојни археолошки локалитет у значајној мери објашњава историју старог Раса. Град почива на темељима римске епохе (бедеми, капије, тетрапилон, палата), масивно је обновљен у VI веку у доба цара Јустинијана I (527–565), што одговара податку Прокопија из Цезареје о обнови тврђаве Арсе.[27] Град је резиденцијалног типа, не *refugium*. Откривене су до сада две цркве у Горњем граду, једна са синтроносом у апсиди и једна капела, уз делове бројних других објеката. Простор Горњег града је само делимично истражен, али довољно јасно показује улогу тога града у разним епохама изгубљене рашке историје.[28] На доминантном положају, он је штитио средишњи део рашке жупе и епископску цркву.

Рас добија посебну улогу у време стварања новог државног средишта Србије крајем XI и током XII века. Од времена жупана Вукана, односно његових наследника у рату и миру са Византијом комнинске епохе (1081–1180), ту су изграђене битне државне установе пре Стефана Немање и у његово доба (1166–1196). Рас постаје духовно средиште Србије и престоница земље у време првих Немањића. Да Србија има епископа у Расу у саставу Охридске архиепископије сведоче већ знамените речи охридског архиепископа Димитрија Хоматина у посланици упућеној монаху Сави, сину великог жупана Србије (мај 1220. године).[29]

Досадашња истраживања прошлости Раса показала су да се ту налазила прва српска престоница у првој половини XII века. Ту, у *столном месту* у Храму Св. апостола Петра и Павла, „из руку светитеља и архијереја (рашки епископ)" примио је Стефан Немања крштење по православном обреду, изричит је његов син Стефан Немањић у биографији свога оца.[30]

На основу историјских извора откривамо три битна елемента државности у Расу: 1. *епископско седиште* (катедрални храм) надлежног архијереја Охридске архиепископије (до 1219. године), 2. *владарев двор* и 3. *основне државне установе тога доба*.

[26] *А. Јовановић*, Археолошка истраживања у Новопазарској Бањи, Новопазарски зборник 19 (1995) 31–65.

[27] Procopii Caeseriensis opera Omnia, ed. *J. Haury*, VI (De aedificiis), Lipsiae 1914 (1963), 120; *J. Калић*, Прокопијева Арса, ЗРВИ 27–28 (1989) 9–17; *J. Kalić*, Das Bistum Ras, Fontes Slavici: Festschrift für S. Hafner zum 70 Geburtstag, Graz 1986, 173–178.

[28] *J. Калић, Д. Мркобрад*, Утврђени комплекс на Градини код Постења (Нови Пазар), Гласник Српског археолошког друштва 3 (1986) 203–208; *Д. Мркобрад*, Рас – Постење: фазе развоја утврђења, ЗРВИ 36 (1997) 203–219 (са библиографијом); *Д. Мркобрад, А. Јовановић*, Резулати истраживања утврђеног комплекса код Постења у 1988. години, Гласник Друштва конзерватора Србије 13 (1989) 98–99; *Д. Мркобрад*, Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта, Зборник радова „Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви", Београд 2000, 249–250.

[29] Demetrii Chomateni, Ponemata diaphora, ed. *G. Prinzing*, Berolini et Novi Eboraci 2002, 298; *Г. Острогорски*, Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник 2 (1939), 102–103.

[30] Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, ур. *В. Ћоровић*, Светосавски зборник 2 (1939) 18–19. (даље: Житије Симеона Немање).

1. Основни подаци о рашкој епископији су углавном познати у научној јавности, мање је проучен историјски контекст у који се они уклапају у српској средини. Од тренутка када су Срби трајно овладали Расом у XII веку, рашка епископија постаје не само средишња духовна област за српску државу него и једино епископско средиште у земљи на територији Охридске архиепископије. До освајања Ниша и Призрена улога епископа Раса је била огромна, уз све препреке немирних српско-византијских односа у доба Комнина. Сарадња Стефана Немање са рашким епископима – у изворима се помињу имена Јевтимија и Калиника, а у предању и Леонтија – била је основ његове власти, извор законитости у хришћанском поимању света и врховне власти коју дарује Бог, а на људе преноси црква. Све важне одлуке доносио је Стефан Немања уз сагласност „архијереја свога“ у Расу (проблем јереси у земљи, питање престолонаслеђа, ктиторска делатност).[31] С правом је још Константин Јиречек истицао да је рашки епископ у то време имао улогу дворског епископа на двору Стефана Немање.[32] И наследник Немањин на српском престолу, Стефан, сматрао је рашког епископа „архијерејем својим“.[33]

2. Двор српских владара налазио се у Расу знатно пре владе Стефана Немање. У историјским изворима се помиње само његово разарање. Византијска војска је у току рата против жупана Уроша II разорила његов двор у Расу, зграде за становање (1149), изричит је Јован Кинам.[34] Разорено се обнављало, као и увек у српској историји, или градило ново. Стефан Немања је такође имао двор у Расу, по свој прилици недалеко од епископског храма. Први Немањићи су, судећи према новијим истраживањима, имали више дворова у Расу и околини, све чешће у равничарским пределима плодних речних долина. Такав двор је у XIII веку постојао у месту Дежеву у рашкој жупи, где смо трагом вести архиепископа Данила II о абдикацији краља Стефана Драгутина 1282. године, открили дворску цркву на локалитету Немањина чесма. Ту је оболели владар свом брату Стефану Милутину предао *Краљевсӣво у Расу*.[35] Недалеко од тог места су у XII веку биле изграђене „палате за пребивање“ за најмлађег сина Стефана Немање, Растка, како је то записао монах Доментијан у *Жиӣију Свеӣог Саве*.[36] Локалитет *Бресӣ* у селу Мишчићи између Дежева и Петрове цркве и данас се зове *Немањина чесма* и *Двори Свеӣог Саве*. Прелиминарна (сондажна) археолошка испитивања су показала да се ту налазила једнобродна црква пре но што се, још у средњем веку, на том месту образовало гробље.[37]

[31] Ibid, 2. и превод *М. Башић*, Старе српске биографије, Београд 1924, 47.

[32] *Јиречек,* Историја Срба I, 158.

[33] Житије Симеона Немање, 48.

[34] Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. A. *Meineke*, Bonn 1836, 103; Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 26.

[35] Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило II, ур.*Ђ. Даничић*, Загреб 1866, 25. Уп. *J. Калић*, Дежево у средњем веку, ЗРВИ 20 (1981) 72–82; *J. Калић, М. Поӣовић*, Црква у Дежеву, Старинар НС 36 (1985) 115–147.

[36] Доментијан, Живот Св. Симеона и Св. Саве, ур.*Ђ. Даничић*, Београд 1865, 120.

[37] *J. Калић*, Завичај Светог Саве, Споменица епископу шумадијском Сави, Нови Сад 2001, 192–193. и у књ. *J. Калић*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 221–224.

За разматрање наше теме је важно да се истакне да је владарев двор у средњем веку пре свега прворазредна државна установа. Двор у Расу је, међу осталима, имао и посебну улогу. Ту се стицала или губила власт над српским земљама. Бројни су примери који то доказују. У доба Стефана Немање у Саборном храму Св. апостола Петра и Павла налазио се *државни престо* Србије, *престо отачаства*, како су га називали савременици, *престо прародитеља* и родоначелника династије у општем, али и конкретном смислу. Ту је, у Петровој цркви, како је и данас називају, Стефан Немања предао власт свом сину Стефану и узвео га на свој престо (1196. година).[38] Касније је на том истом месту Стефан Немањић крунисан краљевском круном, коју му је, према обичајима времена, доделио папа Хонорије III (1217. година).[39] Тако је та стара рашка црква постала и крунидбена црква српских владара све до времена када се у манастиру Жичи успоставља ново архијерејско седиште са функцијом крунидбеног храма.

3. Основне државне средњовековне установе везане су за двор владара. Њих откривају биографски подаци владара, као и потпуна анализа писаног наслеђа епохе, укључујући и латинске изворе западног света. Тек у збиру, систематски сабраном, могу се проширити знања о српској престоници. А она, већ сада упозоравају да треба јасно разликовати престоницу од другог владаревог двора, резиденције или боравишта. Дворова расутих по земљи увек је било више, јер се владар, према обичајима средњовековног друштва, често кретао, али престоница је једна у једном времену. Исказано бројем, у Србији у XII и XIII веку постоји *једна престоница* у Расу и *више дворова* владара. Тек када се током развоја друштва политичке прилике битно промене, могуће су нове престонице, опет једна у датом времену. Између Раса и Београда протекла је цела историја српског народа. За нашу тему је важно истаћи да се престоницом може сматрати само оно место или град, који се у изворима изричито помиње као *столно место* (стол – престо) или се историјским изворима може доказати да је испуњавало такву функцију у одређеним хронолошким оквирима.

Битно је, најзад, да се утврди шта су сами српски владари мислили о престоници своје државе у XII веку. Постоје два таква сведочанства: 1. Стефан Првовенчани *у тексту* Житије Симеона Немање наводи да се Црква Св. апостола Петра и Павла налазила *у столном месту* „усред српске земље".[40] 2. Стефан Немања после великих освајања византијских територија (после 1180. године), у новим околностима знатно проширене српске државе, децембра 1188. године писмено обавештава немачког цара Фридриха I Барбаросу, у јеку припрема за Трећи крсташки поход, да ће га свечано дочекати у граду који намерава да учини *престоницом своје државе* (*caput Regni*).[41] Био је то „славни град Ниш", како га је назвао, попут Немање, и Стефан Првовенчани.[42] Немањина намера се није

[38] *J. Калић*, Престо Стефана Немање, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53–54 (1987/88) 21–30.

[39] *J. Калић*, Претече Жиче: крунидбена места српских владара, Историјски часопис 44 (1998) 77–87.

[40] Житије Симеона Немање, 18–19.

[41] Annales Colonienses Maximi, MGH XVII, 795–796; Историја српског народа I, Београд 1981, 256.

[42] Житије Симеона Немање, 31.

остварила, јер је Србија у сукобу на реци Морави (1190. година), у рату против Византије, изгубила Ниш.[43] Остао је, ипак, важан траг о схватањима првих Немањића о положају, значају и суштини престонице. То су, поред осталих других чинилаца (географски положај, привреда, демографски развој) градови дуге хришћанске традиције, епископска седишта Охридске архиепископије. Установе државе и цркве су уз све промене у међусобним односима на равни универзалних схватања о положају владара у средњем веку, у престоници више но другде, биле услов за функционисање политичког система.

Схватање о једној престоници у држави и бројним дворовима (владарским и властеоским) широм земље открива и историја Босне. Престоница босанских владара је била у Сутјесци, ту се налазио *йресто* владара. Јајце се помиње као *столно место* тек пред крај самосталности државе (1461. година), у условима непосредне опасности од Турака.[44] Престо као трансперсонални симбол државе, елемент легитимитета власти, династичког континуитета, имао је огромну важност у Србији и другим земљама. Тако Немањин „рашки престо" постаје појам, помињу га наследници, савременици, па и противници. Том *рашком* престолу *срйског краља* Стефана Уроша I припадају земље, градови и тврђаве у једном међународном уговору из 1253. године.[45]

Међу важним државним установама које су изричито везане за Рас, посебно место припада *државним саборима*. Те саборе је сазивао владар, он је имао пресудну улогу у доношењу одлука на саборима, а међу присутнима се помињу властела „велика и мала", „кнезови земље", војводе и војници, представници цркве. Један сабор, пре 1180. године, био је посвећен верским питањима (прогон јереси), а други је Немања сазвао да огласи своју намеру да напусти власт и престо и преда их свом сину Стефану (1196. година). Владар и рашки епископи Јевтимије и Калиник имали су у тим догађајима важну улогу.[46] Све се одигравало на простору око Петрове цркве и у њој. *Дворска канцеларија* Стефана Немање оставила је посредне трагове свога рада на разним подручјима делатности владара.[47] Даља истраживања показаће, верујем, и њен обим.

И на крају, у закључку овог рада издвајамо најзначајније резултате:

1. Средњовековни град Рас (катедрална Црква Св. апостола Петра и Павла, утврђени град резиденцијалног типа на локалитету Рас-Постење, римско-византијског постања) уз старо хришћанско средиште у данашњој Новопазарској Бањи, насеље са главним градским тргом (Житни трг) на Цариградском друму, налазио се на месту данашњег Новог Пазара. Предтурска епоха хришћанске цивилизације на том простору траје преко хиљаду година (IV–XV век) и научно

[43] *Ј. Калић*, Ниш у средњем веку, Историјски часопис 31 (1984) 5–40.

[44] *С. Ћирковић*, Двор и култура у босанској држави, у књ. *С. Ћирковић*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 438–439.

[45] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље I/2, 207.

[46] *Ј. Калић*, Српски државни сабори у Расу, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 29 (1990) 21–30.

[47] *Р. Маринковић*, Немањина дворска канцеларија, Зборник радова „Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви", САНУ, Београд 2000, 131–136.

објашњава историју старог Раса односно историју прве српске престонице у доба првих Немањића (XII–XIII век).

2. Српски владари су у Расу изградили престоницу (столно место) своје државе на византијским темељима и у оквиру схватања о недељивости световне и сакралне власти у хришћанским државама монархијског типа. Улога „старих" епископија и градова у развоју српског друштва била је велика. Миром, више него ратом, освајала је Византија културни простор Србије. У Расу су изграђене и основне државне установе земље.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Annales Colonienses Maximi, Monumenta Germaniae Historica XVII, ed. *G. H. Pertz*, Hannoverae 1861.

Demetrii Chomateni, Ponemata diaphora, ed. *G. Prinzing*, Berolini – Novi Eboraci 2002.

Evlija Čelebi, Putopis, prevod *H. Šabanović*, Sarajevo 1979.

Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 45.

Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. A. *Meineke*, Bonn 1836.

Procopii Caeseriensis opera Omnia VI (De aedificiis), ed. *J. Haury*, Lipsiae 1914 (1963).

Šabanović H., Krajište Isa-bega Isakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964.

Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468–69. godine, prevod *A. Aličić*, Mostar 2008.

Византијски извори за историју народа Југославије IV, ур. *Г. Острогорски, Ф. Баришић*, Београд 1971. [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije IV, ur. *G. Ostrogorski, F. Barišić*, Beograd 1971].

Доментијан, Живот Св. Симеона и Св. Саве, ур. *Ђ. Даничић*, Београд 1865. [Domentijan, Život Sv. Simeona i Sv. Save, ur. *Đ. Daničić*, Beograd 1865].

Животи краљева и архиепископа српских написао архиепископ Данило II, ур. *Ђ. Даничић*, Загреб 1866. [Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih napisao arhiepiskop Danilo II, ur. *Đ. Daničić*, Zagreb 1866].

Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, ур. *В. Ћоровић*, Светосавски зборник 2 (1939) 18–19. [Žitije Simeona Nemanje od Stefana Prvovenčanog, ur. *V. Ćorović*, Svetosavski zbornik 2 (1939) 18–19].

Извештај проте Душана Крсмановића, Нови Пазар, јуни 1976. (документација Ј. Калић). [Izveštaj prote Dušana Krsmanovića, Novi Pazar, juni 1976. (dokumentacija J. Kalić)].

Острогорски Г., Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник 2 (1939) 102–103. [*Ostrogorski G.*, Pismo Dimitrija Homatijana Sv. Savi i odlomak Homatijanovog pisma patrijarhu Germanu o Savinom posvećenju, Svetosavski zbornik 2 (1939) 102–103].

Стојановић Љ., Стари српски родослови и летописи, Београд – Сремски Карловци 1927. [Stojanović Lj., Stari srpski rodoslovi i letopisi, Beograd – Sremski Karlovci 1927].

Литература – Secondary Works

Kalić J., Das Bistum Ras, Fontes Slavici: Festschrift für S. Hafner zum 70 Geburtstag, Graz 1986, 173–178.

Šabanović H., Bosanski pašaluk. Postanak, uprava i podjele, Sarajevo 1982.

Андрејевић А., Алтин – алем џамија у Новом Пазару, Зборник С. Радојчића, Београд 1969, 3–10 [*Andrejević A.*, Altin – alem džamija u Novom Pazaru, Zbornik S. Radojčića, Beograd 1939, 3–10].

Андрејевић А., Алтин – алем џамија у Новом Пазару, Новопазарски зборник 1 (1977) 121–131. [*Andrejević A.*, Altin – alem džamija u Novom Pazaru, Novopazarski zbornik 1 (1977) 121–131].

Андрејевић А., Исламска монументална уметност XVI века, Београд 1984. [*Andrejević A.*, Islamska monumentalna umetnost XVI veka, Beograd 1984].

Андрејевић А., Претварање цркава у џамије, Зборник за ликовне уметности 12 (1976) 103–104. [*Andrejević A.*, Pretvaranje crkava u džamije, Zbornik za likovne umetnosti 12 (1976) 103–104].

Историја српског народа I, ур. *С. Ћирковић*, Београд 1981. [Istorija srpskog naroda I, ur. *S. Ćirković*, Beograd 1981].

Јиречек К., Историја Срба I, Београд 1952. [*Jireček K.*, Istorija Srba I, Beograd 1952].

Јовановић А., Археолошка истраживања у Новопазарској Бањи, Новопазарски зборник 19 (1995) 31–65. [*Jovanović A.*, Arheološka istraživanja u novopazarskoj banji, Novopazarski zbornik 19 (1995) 31–65].

Калић Ј., Дежево у средњем веку, Зборник радова Византолошког института 20 (1981) 72–82. [*Kalić J.*, Deževo u srednjem veku, Zbornik radova Vizantološkog instituta 20 (1981) 72–82].

Калић Ј., Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006. [*Kalić J.*, Evropa i Srbi. Srednji vek, Beograd 2006].

Калић Ј., Завичај Светог Саве, Споменица епископу шумадијском Сави, Нови Сад 2001. [*Kalić J.*, Zavičaj Svetog Save, Spomenica episkopu šumadijskom Savi, Novi Sad 2001].

Калић Ј., Мркобрад Д., Утврђени комплекс на Градини код Постења (Нови Пазар), Гласник Српског археолошког друштва 3 (1986) 203–208. [*Kalić J.*, *Mrkobrad D.*, Utvrđeni kompleks na Gradini kod Postenja (Novi Pazar), Glasnik Srpskog arheološkog društva 3 (1986) 203–208].

Калић Ј., Ниш у средњем веку, Историјски часопис 31 (1984) 5–40. [*Kalić J.*, Niš u srednjem veku, Isorijski časopis 31 (1984) 5–40].

Калић Ј., Пoповић М., Црква у Дежеву, Старинар 36 (1985) 115–147. [*Kalić J.*, *Popović M.*, Crkva u Deževu, Starinar 36 (1985) 115–147].

Калић Ј., Престо Стефана Немање, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53–54 (1987/88) 21–30. [*Kalić J.*, Presto Stefana Nemanje, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 53–54 (1987/88) 21–30].

Калић Ј., Претече Жиче: крунидбена места српских владара, Историјски часопис 44 (1998) 77–87. [*Kalić J.*, Preteče Žiče: krunidbena mesta srspkih vladara, Istorijski časopsi 44 (1998) 77–87].

Калић Ј., Прокопијева Арса, Зборник радова Византолошког института 27–28 (1989) 9–17. [*Kalić J.*, Prokopijeva Arsa, Zbornik radova Vizantološkog instituta 27–28 (1989) 9–17].

Калић Ј., Српски државни сабори у Расу, Саопштења 29 (1990) 21–30. [*Kalić J.*, Srpski državni sabori u Rasu, Saopštenja 29 (1990) 21–30].

Калић Ј., Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 30–34. [*Kalić J.*, Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja Arhiepiskopije 1219. godine, Sava Nemanjić – Sveti Sava, istorija i predanje, Beograd 1979, 30– 34].

Маринковић Р., Немањина дворска канцеларија, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 131–136. [*Marinković R.*, Nemanjina dvorska kancelarija, Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi, Beograd 2000, 131–136].

Мркобрад Д., Јовановић А., Резулати истраживања утврђеног комплекса код Постења у 1988. години, Гласник Друштва конзерватора Србије 13 (1989) 98–99. [*Mrkobrad D., Jovanović A.*, Rezultati istraživanja utvrđenog kompleksa kod Postenja u 1988. godini, Glasnik Društva konzervatora Srbije 13 (1989) 98–99].

Мркобрад Д., Рас – Постење: фазе развоја утврђења, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 203–219. [*Mrkobrad D.*, Ras – Postenje: faze razvoja utvrđenja, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 203–219].

Мркобрад Д., Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 249–250. [*Mrkobrad D.*, Stefan Nemanja i tradicija raškog epsikopskog središta, Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi, Beograd 2000, 249–250].

Мушовић Е., Варош махала у Новом Пазару, Новопазарски зборник 19 (1995) 24. [*Mušović E.*, Varoš mahala u Novom Pazaru, Novopazarski zbornik 19 (1995) 24].

Мушовић Е., Вујовић С., Џамије у Новом Пазару, Београд – Краљево 1992. [*Mušović E., Vujović S.*, Džamije u Novom Pazaru, Beograd–Kraljevo 1992].

Мушовић Е., Исламски споменици Новог Пазара, Новопазарски зборник 9 (1985) 70. [*Mušović E.*, Islamski spomenici Novog Pazara, Novopazarski zbornik 9 (1985) 70].

Мушовић Е., Цариградски друм у Новом Пазару, Политика, 9. јануар 1977. [*Mušović E.*, Carigradski drum u Novom Pazaru, Politika 9. Januar 1977].

Нешковић Ј., *Николић Р.*, Петрова црква код Новог Пазара, Београд 1987. [*Nešković J.*, *Nikolić R.*, Petrova crkva kod Novog Pazara, Beograd 1987].

Нешковић Ј., Петрова црква код Новог Пазара, Зборник Архитектонског факултета VI/3, Београд 1961, 1–33. [*Nešković J.*, Petrova crkva kod Novog Pazara, Zbornik Arhitektonskog fakulteta VI/3, Beograd 1961, 1–33].

Нови Пазар и околина, Београд 1969 (текст *Е. Мушовић*). [Novi Pazar i okolina, Beograd 1969 (tekst *E. Mušović*)].

Поповић М., Новопазарска утврђења на плановима из XVIII и XIX века, Новопазарски зборник 9 (1985) 113– 118. [*Popović M.*, Novopazarska utvrđenja na planovima iz XVIII i XIX veka, Novopazarski zbornik 9 (1985) 113–118].

Поповић С., Преиспитивања цркве Светог Петра у Расу, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 200–209. [*Popović S.*, Preispitivanja crkve Svetog Petra u Rasu, Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi, Beograd 2000, 200–209].

Старе српске биографије, превод *М. Башић*, Београд 1924. [Stare srpske biografije, prevod *M. Bašić*, Beograd 1947].

Руварац И., Рашки епископи и митрополити, Глас Српске краљевске академије 62 (1901) 2. [*Ruvarac I.*, Raški episkopi i mitropoliti, Glas Srpske kraljevske akademije 62 (1901) 2].

Ћирковић С., Двор и култура у босанској држави, у књ. *С. Ћирковић*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 438–439. [*Ćirković S.*, Dvor i kultura u bosanskoj državi, u knj. *S. Ćirković*, Rabotnici, vojnici, duhovnici, Beograd 1997, 438–439].

Jovanka Kalić
(Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

EPISCOPAL TOWNS OF MEDIEVAL SERBIA

This paper is part of the author's research into the role of the so-called "old bishoprics", i.e. episcopal towns in medieval Serbian history. These towns grew on

early Christian sites and traditions and, with time, were assigned the function of episcopal sees under the jurisdiction of the Archbishopric of Ohrid, which had been given its definitive shape by the emperor Basil II in the early eleventh century. The goal of the research is to establish the pattern of relationship of the Serbian rulers to the pre-existing church organization. The research is focused on the towns of Ras and Niš and the findings are cross-checked against Prizren and Belgrade. Ras is particularly important since it was "the site of the throne" (capital city) of Serbia in the twelfth century (according to the biography of Stefan Nemanja by his son, king Stefan the First-Crowned). There was at Ras a church dedicated to the holy apostles Peter and Paul, and it was there that Stefan Nemanja was baptized according to the Orthodox rite. Today the church is located on the northern outskirts of Novi Pazar and is known as the *church of St Peter* (Petrova crkva). For centuries it was the site of the cathedra of the bishop of Raška. It is the only surviving monument of the medieval town of Ras (included in the UNESCO World Heritage list as part of the conservation area named "Stari Ras i Sopoćani") and a testimony to a much longer Christian tradition in the area. Today the cultural heritage in the surroundings of the church includes the archaeological sites at the spa of Novi Pazar, in fact an ancient Roman spa, with pagan shrines and early Christian churches and, finally, with a six-century basilica with a *synthronon* in the apse, as well as a large fortified Byzantine town of a six-century date at the site of *Gradina u Postenju*, not far from the spa of Novi Pazar and the church of St Peter. The town was residential in character, rather than a refuge (remains of two churches, of which one with a *synthronon* in the apse, a chapel and other structures, have been discovered).

Medieval Ras had favourable conditions for development. Around the episcopal church of Sts Peter and Paul, the settlement on the Constantinopolitan road grew into a town. In the centre of the settlement, not far from the bridge taking the Constantinopolitan road across the river Raška and into Novi Pazar, was the market square, known from the sources as the *Grain Market Square*. Immediately after the Ottomans captured the town in 1459, the Serbian church on the square was converted into a mosque and named Gazi Isa Bey's mosque. Most other churches were also converted into Islamic places of worship, such as the Altun-alem mosque on the Constantinopolitan road. The big town of Ras was renamed Novi Pazar, as expressly evidenced by the records of the Ottoman cadastral survey carried out at the order of sultan Mehmed II in 1468/9: "The *şehir* of Novi Pazar was otherwise called the *şehir* of Ras" (H. Šabanović). In Ottoman terminology the *şehir* denoted the highest-ranking urban settlement. The pre-Ottoman history of Ras has been a long-buried topic even though it formed part of more than a thousand years of Christian civilization on the soil of modern-day Serbia.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 929.651(495.02)(497.11)"09/10"
DOI: 10.2298/ZRVI1350449I

VUJADIN IVANIŠEVIĆ
(Archeological Institute, Belgrade)

BOJANA KRSMANOVIĆ
(Institute for Byzantine Studies of the SASA, Belgrade)

BYZANTINE SEALS FROM THE *RAS FORTRESS**

In this paper, seals found at the location of the *Ras fortress* (*Tvrđava Ras*) have been published. Inscriptions on these seals show that they used to belong to persons which could be identified with certain military commanders who served under Alexios I Komnenos. The seals in question are: the seals of *protonobelissimos* Eustathios Kamytzes, Constantine Dalassenos Doukas, *protoproedros* and *doux* Constantine Kekaumenos and a certain person called Alexios.

Keywords: seal, Alexios I Komennos, Nicholas Synesios, Eustathios Kamytzes, Constantine Dalassenos Doukas, Constantine Kekaumenos.

The number of published seals found on medieval sites in Serbia does not even come close to the significance of this territory in the provincial organization of the Byzantine Empire. Owing to the efforts of Ljubomir Maksimović and Marko Popović, the findings from Serbia, which are kept in the collections of the Museum of the Serbian Orthodox Church in Belgrade and in the National Museum in Belgrade, have been systematically published.[1] Most of these seals originate from Braničevo – one of the main strongholds of the Byzantine Empire on the Danubian frontier.[2] The findings based on the sigillographic material found in Sirmium are particularly important, despite the fact that they have yet to be fully examined.[3]

---

* This study is part of the projects nos 177021 and 177032 of the Serbian Ministry of Education, Science and Technological Development.

[1] *Lj. Maksimović – M. Popović*, Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, SBS 2 (1990) 213–234 ; *Lj. Maksimović – M. Popović*, Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, SBS 3 (1993) 113–142

[2] *M. Popović – V. Ivanišević,* Grad Braničevo u srednjm veku, Starinar 39 (1989) 125–179.

[3] *B. Ferjančić*, Vizantijski pečat iz Sirmijuma, ZRVI 21 (1982) 47–52; *Maksimović – Popović*, Les sceaux byzantins, SBS 2 (1990) 213–234

On the other hand, the central and southern regions have yielded a comparatively small number of Byzantine lead bullae. The most important set includes four seals and a lead blank from the *Ras fortress*.[4] In the last few years, the number of seals discovered at the *Ras fortress* has increased. Among these, the most important discovery is the bulla of Emperor Alexios I Komnenos,[5] which – together with other, previously unpublished seals – gives further information about Byzantine activities in the Balkan interior in late 11th and early 12th century. Judging by the available sigillographic material, it would seem that Ras – as one of the major fortresses on the Serbo-Byzantine border – held great strategic importance in the imperial military system.

The scarce data about the *Ras fortress* and the surrounding area can be traced to the sixth century – to the reign of the Emperor Justinian I. The fact that this toponym originated in Late antiquity is confirmed by Procopius' mention of the toponym *Arsa*.[6] A region called *Rasa* (h ~Rash) has also been mentioned in *De administrando imperii*, where it denotes a border area between Bulgaria and Serbia.[7] Even though Constantine Porphyrogennetos did not specify within whose borders this area lay in the late ninth century (Serbian or Bulgarian), somewhat newer data indicates that the region was in fact located on Bulgarian territory.

The Byzantine Empire first conquered the *Ras fortress* during the reign of John I Tzimiskes (969–976), at the time when Russia and the Byzantine Empire fought in the Balkan interior to gain control over Bulgaria. The fact that the Byzantine Empire established its military hold on Ras at this time is confirmed by a seal belonging to a certain John, the *protospatharios* and *katepano* of Ras (tou Rasou).[8] It has been assumed that the Byzantine Empire occupied the wider area surrounding the fortress in the operations carried out in the early seventies of the tenth century. This thesis is supported by the *Chronicle of Dioclea*, which relates the activities of Tzimiskes' generals in the *province of Rascia* even after 971 – the year when the Emperor withdrew from the Balkan front.[9] No data has been preserved about the fate of Ras in the period which saw the renewal of the Bulgarian state under Samuel and his successors (976–1018), but there is no doubt that Ras became a part of the new Bulgarian empire. During the reign of Basil II (976–1025), after the reorganization of

[4] *Lj. Maksimović*, Olovni pečati vizantijskog porekla, in: *M. Popović*, Tvrđava Ras, Beograd 1999, 437–438.

[5] *V. Ivanišević*, Pečat cara Aleksija I iz tvrđave Ras, in: Vizantijski svet na Balkanu I, eds. *B. Krsmanović*, *Lj. Maksimović*, *R. Radić*, Beograd 2012, 57–64.

[6] Procopii Caesariensis opera omnia, ed. *J. Haury*, vol. 4 (De aedificiis), Leipzig 1914 (1963), 120; Cf. *J. Kalić*, La région de Ras à l'époque byzantine, Géographie historique du monde Méditerranéen. Byzantina Sorbonensia 7, Paris 1988, 127–140; *Popović*, Tvrđava Ras, 37–46; *J. Kalić*, Stara Raška, Glas – Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka CDXIV knj. 15 (2010) 105–114.

[7] Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, transl. *R. J. H. Jenkins,* CFHB I, Washington D.C. 1967, 154.53; Cf. *A. Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos, ZRVI 38 (2000) 96.

[8] Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, 1, eds. *J. Nesbitt – N. Oikonomides,* Washington D. C. 1991, 33.1; W. Seibt brought into question the correct reading of the toponym Ras on the seal, BZ 84/85 (1991/2) 549; BZ 92/2 (1999) 765. For the scope and nature of Tzimiskes' military administration in the Balkan border regions, see: *B. Krsmanović*, The Byzantine province in Change (On the Threshold Between the 10th and 11th Century), Belgrade – Athens 2008, 133–145, 185–186, 188–190.

[9] Gesta Regum Sclavorum I, ed. *D. Kunčer*, Beograd 2009, 116.7–10.

rule in the Balkans (after 1018/1019), Ras once again became a part of the Byzantine Empire, as confirmed by Basil's second *sigillion* issued in 1020 in the autocephalous Archbishopric of Ohrid. It is significant to note that this *sigillion* considers the bishopric of Ras as a former Bulgarian diocese, and not just starting from Samuel's reign, but as early as the reign of Emperor Peter (927–969).[10] The rank which Ras held after 1018/1019 in the military and administrative system of the Empire is not known, but it is worth mentioning the hypotheses about the identification of Ras and the surrounding area with the *strategos* of Serbia, as the extant seals suggest.[11] The administrative unit in question could have – presumably – existed approximately until the mid-11th century.

The reign of Alexios I Komnenos brought new dilemmas concerning Ras and its surrounding area. Namely, there is no data which would unequivocally confirm that the *Ras fortress* had indeed been in Byzantine possession during the reign of this ruler. For example, it is conspicuous that the letters of Theophylaktos of Ohrid do not mention Ras at all, but the *Notitia* 13, which dates from Alexios' time, states that the bishopric of Ras was a suffragan of the Church of Ohrid.[12] In addition to this, Anne Komnene, who gave detailed accounts of Alexios' conflicts with the Rascian *župan* Vukan (1091, 1093–1094), does not mention Ras in any of her writings. On the other hand, the *Chronicle of Dioclea* states that in the 1080s Bodin conquered Rascia, the region where – with his help – *župan* Vukan and his brother Marko established their rule;[13] however, the question remains whether the Byzantine border fortress became a part of Serbia at this time. The Serbian conquest of Ras is confirmed at a later date, during the reign of John II Komnenos (1118–1143). John Kinnamos relates the Serbian conquest and burning down of the Byzantine Ras (circa 1127–1129), which prompted the Emperor to punish Kritoplos, the commander of the fortress.[14] Recently found seals on the site *The Fortress of Ras* support the opinion that the Byzantine Empire

[10] *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 2 (1893) 44–46. In the second *sigillion* issued in favor of the Archbishopric of Ohrid, Basil II three times insists on the continuity between the new church organization in the Balkans with the organization established during the reigns of Samuel and Emperor Peter: *B. Krsmanović*, O odnosu upravne i crkvene organizacije na području Ohridske arhiepiskopije, Vizantijski svet na Balkanu I, 28.

[11] Advocates of this view are: *A. C. Мохов*, К *Cursus honorum* Константина Диогена, Античная древность и средние века 27 (1995) 32–37; *Lj. Maksimović*, Organizacija vizantijske vlasti u novo osvojenim oblastima posle 1018. godine, ZRVI 36 (1997) 39–42; *idem*, Βυζάντιο και οι Σέρβοιτον 11ο αιώνα: ζήτημα εσωτερικής ή εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας; in: Αυτοκρατορία σε κρίση. Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025–1081), ed. *V. Vlyssidou*, Athens 2003, 81–85; *P. Komatina*, Srbija i Duklja u delu Jovana Skilice, ZRVI 49 (2012) 172–180. However, most scholars suggest that the theme of Serbia can be tied to Sirmium and the surrounding region. The *strategos* of Serbia is confirmed by at least two seals: *V. Laurent*, Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle, REB 15 (1957) 190 et n. 1; Catalogue of the Byzantine Seals, 34.1 (*patrikios* and *strategos* of Serbias, Constantine Diogenes); *G. Zacos*, *J. W. Nesbitt*, Byzantine Lead Seals II, Berne 1984, no. 628 (*protospatharios* and *strategos* of Serbia, Nicholas); *I. Swiencickyj*, Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow, Sbornik v pamet na prof. Petâr Nikov, Sofia 1940, 339–440 (no. 11: Constantine, *anthypatos*, *patrikios*, *doux* of Thessalonike, Bulgaria and *Serbias*). Serbia is also mentioned in a *sigillion* of Ljutovit, *Vera von Falkenhausen*, Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrovnik, BZ 63 (1970) 10–23.

[12] Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *J. Darrouzès*, Paris 1981, Notitia 13, Appendix 2, 372.850 (846).

[13] Gesta Regum Sclavorum I, 162.19–23.

[14] Ioannis Cinnami epitome, ed. *A. Meineke*, Bonn 1836, 12.

held dominant (but perhaps not continuous) control over Ras during Alexios' reign. At this location, besides the bulla of Alexios I, we also found seals which used to belong to high-ranking military commanders of the Byzantine Empire. Prosopographical identification of these persons and their activities in the area surrounding Ras (and in the wider region of the Western Balkans) is not certain. However, it could be surmised that some of them were in office during the reign of Emperor Alexios I Komnenos; hence, the question remains if these commanders played a role in the Serbo-Byzantine conflicts of 1091 and 1093–1094 and in the renewal of the peace treaty in 1106. Also, we should allow for the possibility that some of these seals belong to the period of Serbo-Byzantine conflicts of 1127–1129, which broke out during the reign of Alexios' successor John II Komnenos.

CATALOGUE

1. The seal of Emperor Alexios I
2. The seal of *protonobelissimos* Nicholas Synesios
3. The seal of *protonobelissimos* Eustathios Kamytzes
4. The seal of Constantine Dalassenos Doukas
5. The seal of *protoproedros* and *doux* Constantine Kekaumenos
6. The seal of the monk Christopher
7. The seal of Alexios
8. Anonymous seal
9. Anonymous seal
10. Lead blank

№ 1. The seal of Alexios I

Obv. A bearded Christ is shown en face, sitting on a high-backed throne. Christ's head is nimbated. He blesses with his right hand, and holds the book in his left. Christ's feet rest on a dais. The inscription has not been preserved.

Rev. The Emperor Alexios I is shown en face, standing on a dais. The bearded emperor wears a crown adorned with prependoulia and is dressed in a divitision, torque and a loros draped across his left shoulder. In his right hand he holds a labarum which is resting on the ground, and in his left a globe with a cross. Only a few letters comprising the inscription which used to surround the image can today be discerned.

Weight: 20.5 gr; Diameter: 30 mm.

Date: 1081–1118.

Published: *Ivanišević*, Pečat cara Aleksija I, 57–64.

Analogies: Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, 6, eds. J. *Nesbitt* – *C. Morrisson*, Washington D. C. 2009, 88.1–88.38; *G. Zacos*, *A. Veglery*, Byzantine Lead Seals I, Basel 1972, 101–102; *W. Seibt*, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 1. Teil: Kaiserhof, Wien 1978, 27.

№ 2. The seal of *protonobelissimos* Nicholas Synesios

Obv. The bust of St. Nicholas; he is shown giving out blessings with his right hand and holding a Gospel book in his left.

.|ṆI|ḲO|. -A|O|ϛ

[Ὁ ἅ(γιος)] Νικό[λ]αος

Rev. Inscription (eight lines).

...|O.ΘЄIT.|CѠΔOVΛ.|NIKOΛAѠ|ĀNOʀЄΛΛI|CIMѠTѠ|CINЄCI|Ѡ

[+Κύριε β]ο[ή]θει τ[ῷ] σῷ δούλ[ῳ] Νικολάῳ (πρωτο)νοβελισσίμῳ τῷ Συνεσίῳ

Weight: 7.78 gr; Diameter: 20 mm.

Date: late 11th – early 12th century.

Published: *Maksimović*, Olovni pečati, 437–438, no. 3.

Analogies: Nicholas Synesios, *protonobelissimos*: *I. Jordanov*, Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. 2: Byzantine Seals with Family Names, Sofia 2006, 393–394: Dumbarton Oaks no. 55.1. 3307 and Hermitage no. M-9927.

Even though the narrative sources give no information on Nicholas Synesios, it is worth taking into account Anne Komnene's statements about a certain Synesios, a military commander close to Alexios I Komnenos, whose activities can be traced from 1087 to 1091.[15] Anne Komnene mentions one person with the name Synesios in the context of conflicts between the Byzantine Empire and the Pechenegs in the Balkans. She does not state the name, titles or the functions of Alexios' commander, but her data indicates that he was close to the emperor and that he enjoyed the protection of the emperor's relatives. On the other hand, sphragistic material found in the Balkans testifies to the existence of a person called Nicholas Synesios. There are at least three seals which testify to the fact that this person held the title of *protonobelissimos*. One of these seals originated in the Ras region. It was first published by Lj. Maksimović, who dated it approximately in the 11th –12th century. The obverse depicts St. Nicholas (blessing with his right hand and holding the scepter in his left), while the reverse contains an inscription which – unfortunately – does not give any information about Nicholas Synesios as a *protonobelissimos*.[16] The hierarchical rank Nicholas Synesios held previously is confirmed by a seal which was probably found in South or South-eastern Bulgaria. The obverse again depicts St. Nicholas, while the inscription on the reverse shows that the seal owner, Nicholas Synesios, held the rank of *protoproedros*.[17] The publisher I. Jordanov dated the seal in the third quarter of the 11th century. The dating of these seals, as well as the geographical origin of the *bullae* which have so far been published, allow for the possibility of identifying Nicholas Synesios (*protoproedros* and later

[15] Annae Comnenae Alexias, eds. *D. R. Reinsch*, *A. Kambylis*, Berlin 2001, 218–219, 229, 249–250; cf. *B. Skoulatos*, Les personnages byzantins de l' Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse, Louvain 1980, 285–286.

[16] *Maksimović*, Olovni pečati vizantijskog porekla, no. 805; *I. Jordanov*, Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, II: Byzantine Seals with Family Names, Sofia 2006, 393–394, states that there are two more unpublished seals belonging to Nicholas Synesios, on which he bears the same rank of honor – *protonobelissimos*: Dumbarton Oaks no. 55.1. 3307 and Hermitage no. M–9927.

[17] *Jordanov*, Corpus II, no. 687.

protonobelissimos) as the Synesios who, according to *Alexias*, participated in the Balkan conquests of Alexios I Komnenos. Even though Anne Komnene places the last of Synesios' activities in the aftermath of the Byzantine victory over the Pechenegs in the Battle of Lebounion (1091), this does not mean that his career ended after that year. The seal of *protonobelissimos* Nicholas Synesios from Ras, as well as the recently published seal of Emperor Alexios I Komnenos from the same location,[18] could perhaps be dated at a later time – in the period of Byzantine conflicts with the Rascian *župan* Vukan (1091, 1093–1094, 1106).

№ 3. The seal of *protonobelissimos* Eustathios Kamytzes

Obv. Standing figure of Virgin Hagiosoritissa

...-Θ̅V̅|CO|PH|TH|C

(Μήτηρ) Θεοῦ [Ἡ Ἁγιο]σορητησ(σα)

Rev. Inscription (six lines)

+ΓΡΑΦΑ̣.|CΦΡΑΓΙΖ..|ΛΟΓȣCЄVϹ̣..|ΘΙȣA̅N̅Ѡ̅RЄ̣.|ΛΙCΙΜΤѠ|ΚΑΜΙ̣ΤʃΙ

Γραφ[ὰ(ς)] σφραγίζ(ω) [(καὶ)] λόγους Εὐσ[τα]θίου (πρωτο)νωβε[λ]λισίμ(ου) τῷ Καμ[ύ]τζῃ.

Weight: 16.53 g.

Date: end 11th – early 12th century.

Commentary: The seal was offered on the auction of the auction house Gorny & Mosch no. 109 (March 7th 2011) under the catalogue number 3191. The catalogue erroneously states the name of the owner as Εὐμαθίου. This reading was followed in the regular section on published in BZ 105.1 (2012), 503, no. 1839. The photograph of this seal before it was cleaned up clearly shows the inscribed letters ЄVϹ̣ or Εὐσ[τα]θίου.

Analogies: Eustathios Kamytzes, *protonobelissimos*: *V. Laurent*, La collection C. Orghidan, Paris 1952, no. 97. The obverse depicts Virgin's bust with a medallion on her chest. The reverse contains a five-line-long inscription: Μήτηρ Θεοῦ/Σφραγὶς Εὐσταθίου πρωτονοβελισσίμου τοῦ Καμύτζη. The threshold between the eleventh and the twelfth century has been suggested as a possible date (1100).

Eustathios Kamytzes was one of the high-ranking officers close to Emperor Alexios I Komnenos.[19] Anne Komnene has left numerous testimonies of his service, which was tied both to the East and the West of the Empire.

It is thought that the earliest information about him dates from 1083, the year when he was sent to Emperor Alexios I as the commander of a Turkish battalion of 7000 men.[20] In 1091/1092, he took part in the conspiracy of Gregory Gabras, the son of Theodore Gabras, *sebastos* and *doux* of Trebizond, which ended in miserable defeat

[18] *Ivanišević*, Pečat cara Aleksija I, 57–64.

[19] *P. Gautier*, L'obituaire du Typikon du Pantocrator, REB 27 (1969) 256–257; *Skoulatos*, Les personnages, 83–85; *A. Gkoutzioukostas*, Byzantine Officials in the Typikon of the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople, in: The Pantokrator Monastery in Constantinople, ed. *S. Kotzabassi*. Berlin 2013, 73–77; A. Gkoutzioukostas et A.-K. Wassiliou-Seibt are preparing a prosopographique study: The origin and the members of the Kamytzes Family in Byzantium.

[20] *Alexias* 154.

of the conspirators. Gregory Gabras was captured, but was later pardoned and married to Maria, the daughter of Alexios I. Eustathios Kamytzes was exiled for a short while[21] – it is known that already in 1094 he attended the Council of Constantinople held at the Blachernae palace. At this time, he bore the titles of *proedros* and *chartoularios tou stavlou*.[22] Other news about him inform us that he campaigned in the East in 1098, and that John Doukas (the brother of Irene Doukaina) appointed him the *strategos* of Lampe.[23] In 1108, at the time of the second Norman invasion, he controlled the pass of Arbanon and was defeated by Guy, Bohemond's brother.[24] This is the only mention of his activities in the Balkans in Anne Komnene's writings. The next stage of his service took place in Nicaea: in 1113 he was the *doux* of Nikaia. He was defeated and captured while fighting Turks who besieged the city. However, he managed to escape and join the emperor in Damalis, who immediately sent him to Constantinople.[25] He returned to Asia Minor in 1116, at the time when Alexios I led his last campaign against the Turks.[26]

The gradual rise of Eustathios Kamytzes through the official ranks during the reign of Alexios Komnenos is well documented in written sources: from the title of *proedros* (late 1094),[27] he rose to the rank of *nobelissimos*,[28] and finally to the venerable title of *protonobelissimos*.[29] Kamytzes probably survived Alexios I, as he is mentioned as a deceased person in the *Typikon Pantocrator* (1136).[30] The last title he bore was *sebastos*, probably awarded to him by John II Komnenos.

№ 4. The seal of Constantine Dalassenos Doukas

Obv. Inscription (three lines)

÷|ΓΡΑΦ̣..|Ϲ̣ΦΡΑΓ.|ΖѠΚ̅Ѡ̅|÷

Rev. Inscription (three lines)

.ΑΛΑ̣.|CΗΝȣΤȣ̣|Δ̣ȣΚΑ̣

Γραφ(ὰς) σφραγ[ί]ζω Κω(νσταντίνου) [Δ]αλασ(σ)ηνοῦ τ[οῦ] Δούκ[α]

Diameter: 17 mm.

Date: late 11th – early 12th century

Unpublished.

Analogies: *A.-K. Wassiliou-Seibt*, Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden. Teil 1, Einleitung, Sigellegenden von Alpha bis inklusive My. Wiener Byzantinistische Studien 28/1 (2011) 423a, b, c; *G. Schlumberger*, Sigillographie de

[21] ibid. 257. For the conspiracy of Gregory Gabras, see: *J.-C. Cheynet*, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990, 95–96, no. 123.

[22] *P. Gautier*, Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique, REB 29 (1971) 218, 259 (no. 42).

[23] *Alexias* 338.

[24] ibid. 397–398.

[25] ibid. 443–446, 448–449.

[26] ibid. 470.

[27] *Gautier*, Le synode, 218.

[28] *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, 548.

[29] *V. Laurent*, La collection C. Orghidan , Paris 1952, 60, no. 97.

[30] *Gautier*, Typikon du Pantocrator 240.56, 256–257. The most widespread opinion is that Eustathios Kamytzes died after 1118 and before 1136, ibid. 257; *Skoulatos*, Les personnages, 85 n. 12.

l'empire byzantin, Paris 1884, 651, no. 7; *Б. А. Панченко*, Каталог моливдовулов коллекции Русского Археологического Института в Константинополе, Известия Русского археологического института в Константинополе IX, София 1904; *K. M. Konstantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα* του *εν Αθήναις*. *'Εθνικού Νομισματικού Μουσείου*, Athens 1917, no. 618 b; *А.П. Каждан*, Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI–XII вв. Ереван 1975, 95, no. 13; *В. С. Шандровская*, Поправки и дополнения к «Каталогу моливдовулов» Б. А. Панченко, Византийский Временник 38, 1977, 112, no. 299: claims that there are three more seals belonging to Constatine Dalassenos Doukas in the Hermitage collection: Hermitage: no. M-6003, M-4579 and M-9338; *Ch. Stavrakos*, Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athens, Wiesbaden 2000, no. 5.

The identification of the seal owner, Constantine Dalassenos Doukas, is problematic. The *Alexias* mentions a certain Constantine Dalassenos, a general under Alexios I Komnenos, who was close to the emperor via his mother.[31] Owing to *Alexias*, his activities are documented well enough: he is most frequently mentioned in operations led in the Eastern part of the Empire, as a general who led military operations against Smyrna and Tzachas. However, like other distinguished commanders under Alexios, he also took part in the great struggle with the Pechenegs in the Battle of Lebounion (1091), where he – together with the emperor and George Palaiologos – commanded the Byzantine forces.[32] At the same time, this is his only activity in the Balkans that we know of Anne Komnene, however, never attaches the family name Doukas to this Constantine Dalassenos. The titles of Constantine Dalassenos are not known, except that he bore the rank of *protokouropalates*, as confirmed by one of the seals attributed to him.[33] On the other hand, there are many seals which bear the name of Constantine Dalassenos Doukas, but none of them contain any information about his titles or ranks. Hence, the question remains whether Constantine Dalassenos Doukas mentioned on the seals can be identified as the Constantine Dalassenos from Anne Komnene's writings. J.-C. Cheynet has argued against this identification, claiming that the name in fact belonged to two different persons. In his opinion, Constantine Dalassenos Doukas, known to us only based on the seals, belonged to the Doukas family on his paternal side, but was related to the Dalassenos clan via his mother.[34]

№ 5. The seal of *protoproedros* and *doux* Constantine Kekaumenos

Obv. The bust of St. Michael holding a sceptre in his right hand and a globe topped with a cross in his left.

M|I – .|Λ

Μι(χαή)λ

Rev. Inscription (five lines)

---

[31] *Alexias* 223. 95.

[32] ibid. 247.

[33] *J.-C. Cheynet*, Trois familles du duché d'Antioche, in : *J.-C. Cheynet – J.-F. Vannier*, Études Prosopographiques, Paris 1986, 103, no. 19, Pl. V.37; *Jordanov*, Corpus II, 122: Collection Fogg 541.

[34] *Cheynet*, Études, no. 22.

+KЄRỌ|ṬѠCѠḌ.|K̅Ѡ̅N̅ ȦÂЄḌ..|ΔUKITѠK.|ḲAVMЄ..

K(ύρι)ε β(οή)[θ(ει)] τῷ σῷ δ[ού(λῳ)] Κων(σταντίνῳ) (πρω)τ(ο)(προ)έδ[ρ(ῳ) (καὶ)] δουκὶ τῷ Κ(ε)καυμέ[ν(ῳ)]

Diameter: 25 mm.

Date: last third of the 11th century

Unpublished.

Analogies: Konstantinos Kekaumenos, protospatharios and protokankellarios: *V. Laurent*, Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, 2: L'administration centrale, Paris 1981, no. 1158: Paris BN no. 1211; *O. Karagiorgou*, Die Sigillographische Sammlung des Benaki Museums in Athen, SBS 9 (2006) 43, no. 13858.

The person in question does not appear in any written sources. There is no doubt that when he was a military commander (*doux*), who was perhaps tied to the Balkans.

№ 6. The seal of monk Christopher

Obv. The bust of Virgin Mary with a medallion.

+ΘKЄRΘ – TѠCѠΔ

Rev. Probably a saint standing.

X̣PHCTOΦOPOV – .ONAXOV

+Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δ(ούλῳ) Χρηστοφόρου [μ]οναχοῦ

Weight: 7.78 gr; Diameter: 20 mm.

Date: – Second half of the 9th – first half of the 10th century

Published: *Maksimović*, Olovni pečati, 437, no. 1.

№ 7. The seal of Alexios

Obv. Inscription (three lines)

+|TOV|AΛЄ|ΣIȢ

Rev. Inscription (three lines)

ΔȢ|ΛOṾ|X̅.V̅

Δούλου Χ(ριστο)ῦ τοῦ ᾿Αλεξίου

Diameter: 18 mm.

Date: last third of the 11th – first half of the 12th century

Unpublished.

№ 8. Anonymous seal

Obv. The bust of Virgin ?

Rev. A peacock with its tail spread out.

Weight : 7.84 gr; Diameter : 21 mm.

Date: 10th century

Published: *Maksimović*, Olovni pečati, 437, no. 2.

№ 9. Anonymous seal

Obv. The bust of St. George, holding a spear in his right hand

Ⲑ|ΓⲈ̣|Ⲱ|Ρ-...

Ὁ (ἅγιος) Γεώρ[γιος]

Rev. The bust of St. Nicholas, giving out blessings with his right hand and holding the book in his left.

...-Λ̣|Α|Ο|Ϲ

[Ὁ ἅγιος Νικό]λαος

Weight: 7.78 gr; Diameter: 20 mm.

Date: 12th century

Published: *Maksimović*, Olovni pečati, 438, no. 4.

№ 10. Lead blank

Weight: 7.78 gr; Diameter: 20 mm.

Date: late 12th century

Published: *Maksimović*, Olovni pečati, 438, no. 5.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Annae Comnenae Alexias, eds. *D. R. Reinsch*, *A. Kambylis*, Berlin 2001.

Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, 1, eds. J. *Nesbitt* – N. *Oikonomides,* Washington, D. C. 1991.

Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, 6, eds. *J. Nesbitt* - *C. Morrisson,* Washington D. C. 2009.

Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, transl. *R. J. H. Jenkins,* CFHB I, Washington D. C. 1967.

Gautier P., L'obituaire du Typikon du Pantocrator, REB 27 (1969) 235–262.

Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 2 (1893) 22–72.

Gesta Regum Sclavorum I, ed. *D. Kunčer*, Beograd 2009.

Ioannis Cinnami epitome, ed. *A. Meineke*, Bonn 1836.

Jordanov I., Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, II: Byzantine Seals with Family Names, Sofia 2006.

Laurent V., La collection C. Orghidan, Paris 1952.

Laurent V., Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, 2: L'administration centrale, Paris 1981.

Maksimović Lj., Olovni pečati vizantijskog porekla, in: *M. Popović*, Tvrđava Ras, Beograd 1999, 437–438.

Maksimović Lj. – Popović M., Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, SBS 2 (1990) 213–234.

Maksimović Lj. – Popović M., Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, SBS 3 (1993) 113–142.

Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *J. Darrouzès*, Paris 1981.

Панченко Б. А., Каталог моливдовулов коллекции Русского Археологического Института в Константинополе, Известия Русского археологического института в Константинополе IX, София 1904, 342–396. [*Pančenko B. A.*, Katalog molivdovulov kollekcii Russkogo Arheologičeskogo Instituta v Konstantinopole, Izvestija Russkogo arheologičeskogo instituta v Konstantinopole IX, Sofija 1904, 342–396].

Procopii Caesariensis opera omnia, ed. *J. Haury*, vol. 4 (De aedificiis), Leipzig 1914 (1963).

Seibt W., Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 1. Teil: Kaiserhof. Wien 1978.

Schlumberger G., Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884.

Stavrakos Ch., Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athens, Wiesbaden 2000.

Swiencickyj I., Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow, Sbornik v pamet na prof. Petâr Nikov, Sofia 1940, 434–441.

Wassiliou-Seibt A.-K., Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden. Teil 1, Einleitung, Sigellegenden von Alpha bis inklusive My. Wiener Byzantinistische Studien 28/1 (2011).

Zacos G., Veglery A., Byzantine Lead Seals I, Basel, 1972.

Zacos G., *Nesbitt J. W.*, Byzantine Lead Seals II, Berne, 1984.

Литература – Secondary Works

Cheynet J.-C., Trois familles du duché d'Antioche, in: *J.-C. Cheynet – J.-F. Vannier*, Études Prosopographiques, Paris 1986, 7–122.

Cheynet J.-C., Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990.

Falkenhausen V. von, Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrovnik, BZ 63 (1970) 10–23.

Ferjančić B., Vizantijski pečat iz Sirmiuma, ZRVI 21 (1982) 47–52.

Gautier P., Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique, REB 29 (1971) 213–284.

Gkoutzioukostas A., Byzantine Officials in the Typikon of the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople, in: The Pantokrator Monastery in Constantinople, ed. *S. Kotzabassi*. Berlin 2013, 73–77.

Ivanišević V., Pečat cara Aleksija I iz tvrđave Ras, in: Vizantijski svet na Balkanu I, eds. *B. Krsmanović*, *Lj. Maksimović*, *R. Radić*, Beograd 2012, 57–64.

Kalić J., La région de Ras à l'époque byzantine, Géographie historique du monde Méditerranéen. Byzantina Sorbonensia 7, Paris 1988, 127–140.

Kalić J., Stara Raška, Glas Srpske akademije nauka i umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka CDXIV knj. 15 (2010) 105–114.

Karagiorgou O., Die Sigillographische Sammlung des Benaki Museums in Athens, SBS 9 (2006) 33–47.

Каждан А. П., Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI–XII вв., Ереван 1975. [*Každan A. P.*, Armjane v sostave gospodstvjuščego klassa Vizantijskoj imperii v XI–XII vv., Erevan 1975].

Komatina P., Srbija i Duklja u delu Jovana Skilice, ZRVI 49 (2012) 159–186.

Konstantopoulos K. M., Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις**.** Εθνικού Νομισματικού Μουσείου**,** Athens 1917. [*Konstantopoulos K. M.*, Byzantiaka molybdoboulla tou en Athēnais. Ethnikou Nomismatikou Mouseiou, Athens 1917].

Krsmanović B., The Byzantine province in Change (On the Threshold Between the 10th and 11th Century), Belgrade – Athens 2008.

Krsmanović B., O odnosu upravne i crkvene organizacije na području Ohridske arhiepiskopije, Vizantijski svet na Balkanu I, eds. *B. Krsmanović*, *Lj. Maksimović*, *R. Radić*, Beograd 2012, 17–39.

Laurent V., Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle, REB 15 (1957) 185–195.

Loma A., Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos, ZRVI 38 (2000) 87–161.

Maksimović Lj., Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine, ZRVI 36 (1997) 31–43.

Maksimović Lj., Το Βυζάντιο και οι Σέρβοι τον 11ο αιώνα. ζήτημα εσωτερικής ή εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας;, in: Αυτοκρατορία σε κρίση (;) Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025–1081), ed. *V. Vlyssidou*, Athens 2003, 75–85. [*Maksimović Lj.*, To Byzantio kai oi Serboi ton 11 aiōna. zētēma esōterikēs ē exōterikēs politikēs tēs autokratorias:, in: Autokratoria se krisē (;) To Byzantio ton 11 aiōna (1025–1081), ed. *V. Vlyssidou*, Athens 2003, 75–85].

Мохов А. С., К *Cursus honorum* Константина Диогена, Античная древность и средние века 27 (1995) 32–37. [*Mohov A. C.*, K *Cursus honorum* Konstantina Diogena, Antičnaja drevnost' i srednie veka 27 (1995) 32–37].

Popović M. – Ivanišević V., Grad Braničevo u srednjem veku, Starinar 39 (1989) 125–179.

Skoulatos B., Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse, Louvain 1980.

Шандровская В. С., Поправкии дополнения к «Каталогу моливдовулов» Б. А. Панченко, Византийский Временник 38 (1977) 102–119. [*Šandrovskaja V. S.*, Popravkii dopolnenija k „Katalogu molivdovulov" B. A. Pančenko, Vizantijskij Vremennik 38 (1977) 102–119].

Вујадин Иванишевић
(Археолошки институт, Београд)

Бојана Крсмановић
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ВИЗАНТИЈСКИ ПЕЧАТИ ИЗ *ТВРЂАВЕ РАС*

У раду су објављени печати који потичу са локалитета *Тврђава Рас*. Од десет печата четири представљају нове налазе (печат Евстатија Камице, Константина Даласина Дуке, Константина Кекавмена и извесног Алексија). Већина печата припадала је личностима које би се могле идентификовати са појединим војсковођама Алексија I Комнина, попут *протоновелисима* Николе Синесија, *протоновелисима* Евстатија Камице, Константина Даласина Дуке, а могуће и Константина Кекавмена, *протопроедра и дуке*.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 904:726.54(497.11)"10/11"
DOI: 10.2298/ZRVI1350461P

МАРКО ПОПОВИЋ
(Археолошки институт, Београд)

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТОПОГРАФИЈЕ ВИЗАНТИЈСКОГ БЕОГРАДА У XI и XII ВЕКУ

У раду је обрађен фрагмент византијске камене пластике откривен у Београду пре више деценија. На основу очуваног дела реконструисан је његов некадашњи изглед, препознат као ступчић иконостаса, који је стајао са леве стране олтарских двери. Са три стране имао је плиткорељефни клесани украс, који је према стилским одликама датован у 11. век. Закључено је да је чинио део олтарске преграде београдске епископске цркве, чији остаци нису сачувани. Према аналогијама изнета је претпоставка да је то могла бити тробродна базилика, која се вероватно налазила у оквиру урбане зоне византијског Београда 11–12. века. Ово насељено подручје, према резултатима досадашњих археолошких ископавања, обухватало је просторе омеђене остацима бедема некадашњег римског каструма.

Кључне речи: Византија, Београд, епископски храм, олтарска преграда, плиткорељефни украс.

The focus of the paper is the stone fragment of a Byzantine architectural element discovered in Belgrade several decades ago. It has served as a basis for reconstructing the original appearance of the element which has been identified as the plinth of a chancel screen column. The plinth, which flanked the north side of the central templon door, is decorated in low relief on three sides, and has been dated by style to the 11th century. It presumably formed part of the templon of Belgrade's cathedral church, of which no remains have survived. Based on analogies, the church might have been a three-aisled basilica, probably located in the urban zone of 11th- and 12th-century Byzantine Belgrade. Archaeological excavations indicate that this urban zone was situated within the walls of the former Roman *castrum*.

Keywords: Byzantium, Belgrade, cathedral church, chancel screen, low-relief decoration.

Трагања за подацима о топографији Београда од најранијих раздобља његове урбане историје па готово до савременог доба, трају већ више деценија. Услед честих рушења, очувани трагови прошлости, када су старије епохе у питању,

посведочени су само скромним и често тешко уочљивим остацима. Захваљујући вишедеценијским археолошким истраживањима, посебно простора Тврђаве и парка Калемегдан, затим заштитним ископавањима у ужем градском језгру, као и бројним случајним налазима, који се бележе још од краја 19. века, дошло се до бројних података који значајно допуњавају сазнања о историји и развојним етапама Београда. То се посебно односи на ранија раздобља, о којима има веома мало вести у изворној писаној грађи. За период позног средњег века саопштења наративних извора, допуњена археолошким подацима, пружају целовитију слику о урбаном развоју Београда од тренутка када постаје средиште Србије, па све до турског освајања, тачније, у доба од првих година 15. века до 1521. године.

Резултати досадашњих истраживања омогућили су да се стекне основна слика топографије Београда у временском распону од античког града, на чијим рушевинама настаје прва словенска урбана насеобина, која у сутон средњег века прераста у европски утврђени град. За праћење његовог даљег просторног развоја од изузетног је значаја картографска грађа, што овом приликом неће бити предмет наших разматрања. О урбаној структури Београда из ранијих етапа развоја града, осим релативно поузданих сазнања о ареалу распростирања, још увек располажемо веома фрагментарним подацима. За разлику од остатака фортификација, чији се развој може пратити од античког каструма па све до утврђења средњовековног града, о објектима који су се налазили у оквиру некадашњих урбаних структура веома се мало зна. Свако ново откриће у том смеру представљаће, стога, значајну допуну расположивих знања о историји града.

Пре него што пређемо на нашу основну тему осврнућемо се укратко на резултате досадашњих проучавања топографије Београда, као и на податке о фортификацијама из ранијих раздобља урбане историје града, будући да они чине функционални оквир наших разматрања. Предуслов за настанак римског Сингидунума, као што је познато, био је долазак IV Флавијеве легије почетком 2. века и изградња пространог каструма, површине око 20 х, који се налазио на простору данашњег Горњег града и парка Калемегдан. Са два бедема, која су се од главног утврђења спуштала низ падину до речне обале, у оквире брањеног простора био је укључен и део у приобаљу Саве.[1] Уз овај легијски логор развило се цивилно насеље дуж главне комуникације – *via cardo*, на правцу данашње Кнез Михаилове улице. То насеље се пружало до данашњег Трга Републике и низ падине према Дунаву и Сави. Ово урбано подручје било је омеђано пространим некрополама, од којих се највећа налазила на путу према Виминацијуму, на правцу данашњег Булевара краља Александра.[2] Највећи просперитет и просторно ширење антички град је достигао на прелазу из 3. у 4. век. Прво велико рушење Сингидунум је доживео 378. године, приликом напада Гота, што је за даљу судбину града, изгледа, било пресудно. Обнова која је уследила обухватила је само просторе брањене античким бедемима, док је

[1] *М. Поповић,* Београдска тврђава, Београд 2006, 33–42, сл. 10.

[2] *М. Поповић,* Остаци античког Сингидунума у урбаном језгру савременог града, Наслеђе 1 (1997) 11–14; *S. Pop-Lazić,* Nekropole rimskog Singidunuma, Singidunum 3 (2002) 7–100; *S. Nikolić, S. Pop-Lazić,* Ostaci antičke urbane zone na Dunavskoj padini, Singidunum 4 (2005) 7–44.

читава некадашња урбана зона изван каструма трајно напуштена.[3] Повлачење у оквире бедема и насељавање преосталог становништва у простору некадашњег каструма било је од далекосежног значаја. У наредним раздобљима, током готово целог једног миленијума, све до почетка 15. века, то је остало урбано језгро како рановизантијског града тако и средњовековног Београда.

У првој половини 6. века, за владавине Јустинијана I, Сингидунум је обновљен као важно упориште на северној граници Царства. Према сведочењу Прокопија, савременика догађаја, цар је порушени Сингидунум „*изнова саградио*" и опасао чврстим бедемима тако да је створио „*сјајан и велике хвале достојан град*".[4] На основу резултата досадашњих истраживања, дошло се до закључка да је том приликом брањени ареал некадашњег каструма смањен на трећину раније површине. Обновљеним и новоподигнутим бедемима, како се могло претпоставити, обухваћен је простор који приближно одговара садашњем Горњем граду Београдске тврђаве.[5] Рановизантијски културни слој сигурно је потврђен у Доњем граду, у подножју Дунавске падине, и датован са преко 30 примерака новца Јустинијана I и Јустина II.[6] На простору Горњег града такође има примерака новца 6. века, али услед недовољне истражености, културни слој ове епохе није било могуће прецизно стратиграфски одредити. Од објеката су откривени само остаци једног *horreum*-а, који се налазио у средишту обновљеног утврђења.[7]

Након слома система одбране на северној граници Царства, почетком 7. века, подручје разрушеног античког и рановизантијског Сингидунума остало је ненасељено најмање два столећа. Прва средњовековна насеобина на овом простору настаје у 9. веку. Археолошки подаци су недовољни да се расветли најраније раздобље средњовековног Београда. Као што је познато, најстарији податак, са првим поменом новог словенског имена, потиче из 878. године, када се ту већ налазило седиште епископа.[8] Неколико година касније – 885/6, Београд се помиње као „*најславнији град на Дунаву*".[9] Трагови овог најстаријег средњовековног насеља до сада су откривени само у приобаљу Београдске тврђаве,[10] као и на делу горњоградске заравни, углавном око остатака северне капије некадашњег каструма.[11] Упркос свом несумњивом значају, ови налази су недовољни за поузданија закључивања. Остало је отворено питање који је простор обухватао град у 9. и 10. веку. Он се сигурно налазио у оквиру старих

---

[3] *M. Popović*, Antički Singidunum – dosadašnja otkrića i mogućnosti daljih istraživanja, Singidunum 1 (1997) 1–20.

[4] Procopii Opera, ed. *J. Haury*, Lipsiae 1913, De aedificiis IV, 5.

[5] *Поповић*, Београдска тврђава, 42–47, сл. 18.

[6] *В. Иванишевић,* Византијски новац са Београдске тврђаве, Нумизматичар 10 (1987) 88–106.

[7] *В. Бикић, В. Иванишевић,* Простор око Јужне капије Горњег града, Старинар XLVII (1996) 253–271.

[8] *G. Fejer*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiaticus ac civilis I, Budae 1829, 202.

[9] Теофилакт Охридски, Житије Климента Охридског, прев. *М. Рајковић*, Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 2007, 299.

[10] *G. Marjanović-Vujović*, Slavic Belgrade, Balcanoslavica 2 (1973) 1–15.

[11] *М. Бајаловић-Хаџи-Пешић,* Унутрашње утврђење Београдског града II, Годишњак града Београда XXXIX (1992) 25–56.

античких бедема, али без сумње на мањој површини у односу на некадашњи брањени ареал каструма.[12]

Ново раздобље у развоју средњовековног Београда наступило је крајем друге деценије 11. века, када је, захваљујући војном тријумфу Василија II, након више векова поново успостављена граница Царства на Дунаву. Одмах по запоседању, стална војна посада била је, по свему судећи, смештена у простору некадашњег каструма, и то оног његовог дела који је био обновљен и дограђен у време Јустинијанове владавине. У раздобљу од готово два столећа, све до краја 12. века, град се налазио у средишту ратних збивања на византијско-угарској граници, а често је у тим сукобима имао и кључну улогу. Београдске фортификације са сталном војном посадом имале су значајан удео у систему одбране северне границе. Међутим, за судбину граничних утврђења, њихову обнову или изградњу, осим стварних потреба, битно су утицале и унутрашње прилике у Византији, као и тренутна политика Царства.[13] То веома добро показује управо пример Београда. Током византијске власти, у његовом развоју издвајају се две главне етапе. Старијој етапи одговарало би раздобље до првих деценија 12. века, у којем Византија није била у могућности да посвети већу пажњу систему одбране на Дунаву, односно фортифицирању граничних упоришта. Друга етапа, коју обележава грађење новог утврђења средином 12. века, била је условљена активном византијском политиком на северној граници, као и ратовима са Угарском.[14]

За разумевање развоја Београда током 11–12. века подстицајне податке пружила су археолошка истраживања, која су омогућила да се у основним цртама сагледа топографска слика града. Приликом ископавања која су вршена у Горњем граду, на свим истраженим површинама откривени су културни слојеви 11–12. века. Иста појава уочена је и на простору парка Калемегдан, али искључиво на површинама у оквиру некадашњих бедема каструма,[15] док их изван тога ареала нема.[16] У Доњем граду, на просторима некадашњег приобаља, који су се налазили у оквиру римских бедема, такође су откривени насеобински слојеви 11–12. века (црт. 1). Анализа налаза ових слојева указује на интензитет насељености Београда у овом раздобљу. У том смислу, посебно је уочљив напредак у раном периоду византијске владавине, што је посведочено релативно бројним налазима анонимних фолиса, који већином одговарају емисијама цара Василија II, а нешто ређе, и једног од његових наследника, цара Михаила IV.[17] Друго раздобље просперитета града одговарало би епохи

[12] *Поповић*, Београдска тврђава, 49–54.

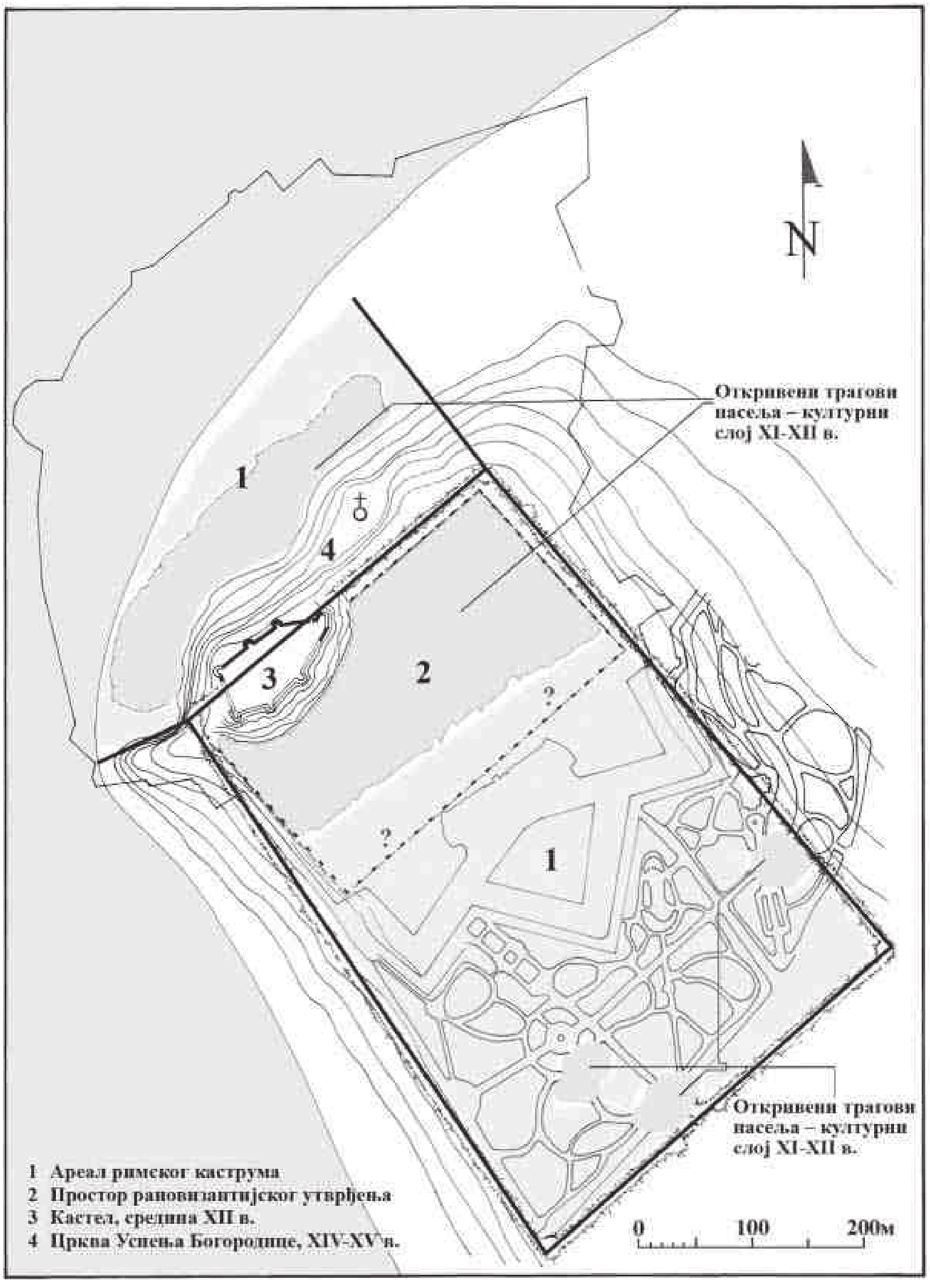
[13] Cf. *P. Stephenson*, Byzantium's Balkan Frontier, Cambridge 2000, 124 et passim.

[14] *Поповић*, Београдска тврђава, 55–73.

[15] *М. Јанковић,* Средњовековни укоп на Малом Калемегдану, Годишњак града Београда XXX (1983) 9–19; Истраживање Д. Бојовића 1976–1978, није публиковано, документација у Научно-истраживачком пројекту за Београдску тврђаву.

[16] На великим истраженим површинама изван бедема каструма, на простору некадашње тролејбуске окретнице у Рајићевој улици, и нешто даље у Цинцар Јанковој улици, насеобински слојеви XI–XII века нису констатовани. Заштитна археолошка истраживања 2005–2008. Резултати нису објављени.

[17] *Иванишевић,* Византијски новац, 93–94.

Црт. 1. Београд у 11–12 веку – реституција плана

владавине цара Манојла I Комнина, то јест, времену грађења кастела у западном делу горњоградске заравни.[18]

Осим наведених археолошких налаза, за разматрање топографије оновременог Београда важни су и подаци из неких, истина ретких, наративних извора, који указују на то да је и пре изградње кастела, византијски Београд био утврђен зиданим бедемима. За ово питање, значајне податке, са најстаријим описима града, пружа текст *Бечке илустроване хронике*. У делу где се говори о нападу угарског краља Саломона и опсади града 1071/2. године, Београд је описан као утврђени град са насељем у оквиру бедема – *urbs,* и посебним утврђењем последње одбране, означеним као *arx.* У току опсаде, главни напади су били усмерени на бедеме насеља, који су у току тих борби местимично порушени до темеља. Након освајања *urbs*-а, браниоци су се повукли у *arx.* Како се даље каже, после уговорене предаје посада је са својим заповедником Никотом изашла из овог утврђења и предала се.[19]

Ратни сукоби и догађаји у другој половини 11. и доцније, током 12. века, нису остали без последица на стање у граду. Приликом поменуте угарске опсаде, како изгледа, велики део насеља је изгорео.[20] Знатне штете Београд је претрпео и приликом проласка крсташа 1096. године. Будући да им није било дозвољено да уђу у град, логоровали су изван градских бедема, одакле су ишли у пљачку околине – што је изазвало велики револт грађана. Остало је забележено да је том приликом једна група крсташа потражила уточиште у некој цркви у околини града, где су их огорчени мештани опколили и запалили.[21] Велико разарање Београд је доживео и крајем треће деценије 12. века, када су га после краћих борби заузели Угари. Према византијском хроничару Јовану Кинаму, они су затим град „сравнили са земљом", а камен са порушених бедема пренели у Земун за градњу новог утврђења.[22] Отворено је питање до које мере је град био стварно разорен, будући да је убрзо враћен под царску власт. Без обзира на обим рушења, уследила је обнова, а две деценије касније и изградња новог, релативно малог али веома добро утврђеног кастела.[23] Услед ратних сукоба на византијско-угарској граници током друге и треће четвртине 12. века, у Београду је било знатно повећано присуство војске, што је утицало на просперитет насеља. Међутим, град се просторно није ширио, већ је остао у оквиру старих античких бедема. Ту се, како је већ истакнуто, увидом у стратиграфију археолошких слојева и анализом циркулације новца, могу уочити раздобља успона и опадања градског насеља. Према досадашњим резултатима истраживања, уочљив је просперитет византијског Београда, непосредно после запоседања, током друге четвртине 11. века и касније, средином 12. века, у време владавине цара Манојла I Комнина (1143–1180).

[18] *Пойовић*, Београдска тврђава, 61–66, сл. 24.

[19] *М. Динић*, Грађа за историју Београда у средњем веку I, Београд 1951, 10–12.

[20] Исто.

[21] Податак Алберта Ахенског, навед. према: *J. Калић-Мијушковић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 61, нап. 115.

[22] Ioannis Cinnami Epitomae, rec. *A. Meineke*, Bonnae 1836, 10; Византијски извори IV, 7.

[23] *Пойовић*, Београдска тврђава, 61–72.

За разлику од доста поузданих сазнања о просторима на којима се развијао антички Сингидунум и раносредњовековни, а потом и византијски Београд, о објектима у граду се веома мало зна. Трагови зиданих античких грађевина, забележени на више места под здањима савременог града, остали су само фрагментарно истражени. Из познијих раздобља – јустинијанске обнове и касније византијске реконквисте у 11. и 12. веку – до сада нису откривени трагови ниједног зиданог урбаног здања. Могућности да се даљим истраживањима у будућности дође до неких нових открића веома су ограничене. На просторима где се развијао византијски Београд археолошки трагови су у великој мери трајно уништени познијим грађењем фортификација, посебно у раздобљу аустријске владавине 1717–1739. године.[24] Могућност за нова истраживања пружају још неки делови парка Калемегдан према Парискoj улици, затим ограничене површине Горњоградског платоа, као и оне у подножју Дунавске падине у Доњем граду, које нису биле обухваћене денивелацијама терена у аустријско време. У таквим околностима, и неки случајни налаз значајан је допринос на сложеном путу разумевања урбаног развоја Београда – што је управо случај са предметом који ћемо разматрати у овом прилогу.

У питању је уломак византијске олтарне преграде, одавно познат нашој научној јавности, који је – ако се изузме сажета анализа и датовање у 11. век – остао још увек недовољно обрађен.[25] Према несигурним подацима, наводно је откривен 1933. године у блоку између улица Краља Петра, Симе Марковића и Косанчићевог венца, приликом копања темеља за здање Српске патријаршије. Као поклон налазача доспео је у Музеј града Београда 1946. године, где се и сада чува.[26] Овај невелики фрагмент представља завршни део ступчића са рељефним орнаментом, који прелази у осмоугаони стубић. Сачуване су му предња страна са рељефним украсом, као и делови обе бочне, такође декорисане стране, док је задња страна одбијена. Фрагмент је на својој левој половини доста излизан, што указује да је након рушења изворне целине дуго коришћен као сполија. Будући да је уломак приликом првог публиковања већ подробно описан,[27] задржаћемо се на његовој нешто детаљнијој анализи, уз покушај реконструкције првобитног изгледа и димензија.

Предња страна ступчића који је, по свему судећи, у основи био квадратног пресека, широка је 23 цм. На основу детаљне мерне анализе засноване на упоређивању познате ширине према висинама ступчића са боље очуваних византијских олтарских преграда, претпостављена је некадашња висина београдског фрагмента од око 106 цм.[28] Над овом равни уздизао се осмоугаони стубић, који је био једновремено клесан од истог каменог блока, и чија је висина

[24] Исто, 28–31.

[25] *И. Николајевић-Стојковић,* Прилог проучавању византијске скулптуре од 10. до 12. века из Македоније и Србије, ЗРВИ 4 (1956) 180–181; *М. Бајаловић-Хаџи-Пешић*, Налази хришћанске камене пластике из времена између IV и XVII века на подручју Београда, Зборник Народног музеја XVII–l (2001) 245–246.

[26] Музеј града Београда, инв. бр. AS/385; *Бајаловић-Хаџи-Пешић*, Налази, 246, нап. 13.

[27] *Николајевић-Стојковић*, нав. дело, 180–181.

[28] Поређења су вршена са очуваним ступчићима олтарских преграда из Свете Софије у Охриду, примерцима из музеја у Смирни, као и са неких других малоазијских и грчких локалитета.

могла износити највероватније између 130 и 150 цм. На основу обраде бочних страна може се сасвим поуздано закључити да је београдски фрагмент стајао са северне стране олтарских двери, будући да му је десна бочна страна била равно обрађена. Са супротне, леве стране, уочава се грубље обрађена површина на коју се ослањала парапетна плоча. Ту је остала очувана кружна рупа за метални мożданик, као и каналић за уливање везивног олова. У односу на претпостављену висину ступчића и парапетне плоче, која је била у истој равни са његовом горњом површином, вероватно су постојала три мożданика која су их повезивала. Судећи по наведеним елементима, може се доста тачно одредити некадашња ширина парапетне плоче (око 10 цм), која се ослањала, односно повезивала тачно са средишњим делом ступчића (црт. 2).

Нарочити значај за наша разматрања има плиткорељефна декорација, која је украшавала све три стране ступчића. На основу очуваног фрагмента, целовит систем декорације ступчића може се доста поуздано реконструисати. Предња страна била је украшена двочланом преплетном траком, која образује сложен уплетени орнамент сачињен од два главна елемента. Основни мотив су била, по свему судећи, четири кружна медаљона међусобно повезана петљама. На исти начин, медаљони су били повезани и са рубном бордуром, коју је такође чинила двочлана трака. Други елемент ове целине чине дијагоналне двочлане траке, које се међусобно секу у средишту медаљона. Ове траке су се завршавале у горњим, а сигурно и доњим угловима орнаменталног поља са криноликим тролистима. Мотиви сличних тролиста испуњавају и сегменте између дијагонала у оквиру медаљона. На левој бочној страни, између парапетне плоче и руба предње стране ступчића, налази се уско рељефно поље, ширине 6 цм, са двочланим преплетом у виду плетенице сачињене од „осмица" са неизбушеним „окцима". Једнако клесаном орнаменталном траком, само нешто широм (8 цм), била је украшена и десна бочна страна.

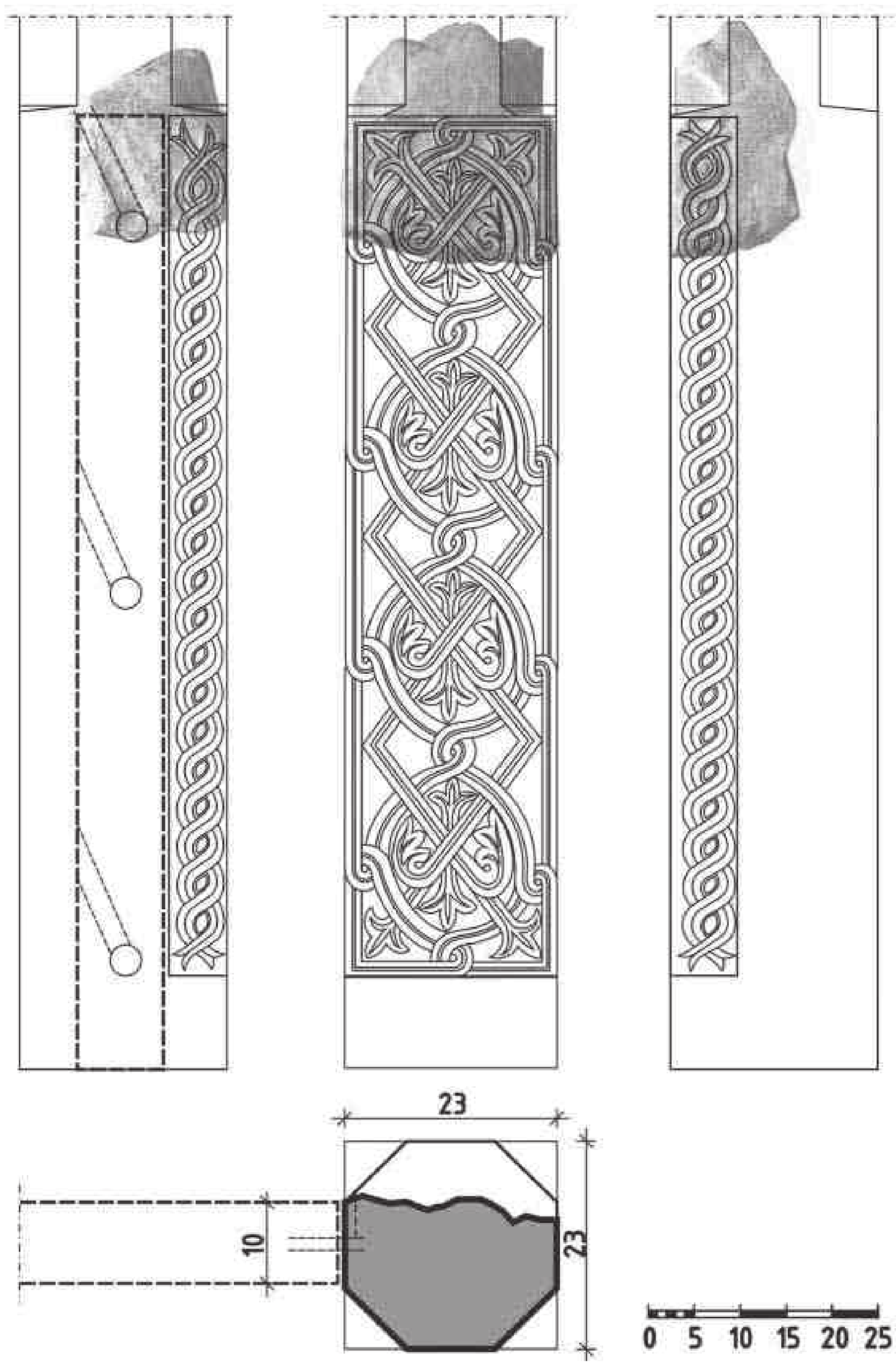
Основну одлику украса београдског фрагмента чини плитак рељеф и двочлана трака клесана као широки појас, са дубоким клинастим усеком. Овај облик траке представља чест мотив у византијској пластици, али се среће и на преромaничким рељефима Јадранског приморја, на којима је, иначе, доминантан трочлани преплет.[29] Сложени преплетни орнамент са предње стране ступчића, који се као целина или у својим саставним елементима појављује на ширем подручју Источног Медитерана, има блиске паралеле превасходно међу византијском пластиком 11. века. Не залазећи у појединости, навешћемо као блиску аналогију један од ступчића из Смирне[30], а када су у питању медаљони спојени петљама – што је иначе чест мотив на византијским олтарским преградама – треба поменути познате примере из Св. Софије у Охриду.[31] Такође, мотив готово идентичан београдском фрагменту заступљен је и у преромaнској

Анализа пропорција је показала да се висина креће између 4,4 и 5,2 у односу на ширину ступчића. За нашу хипотетичку реконструкцију усвојили смо однос 1:4,6.

[29] *Lj. Karaman*, Iz koljevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 90 i 111; *Isti,* Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Odabrana djela, Split 1986, 82–89.

[30] *A. Grabar,* Sculptures byzantines du Moyen Âge II, (XIe–XIVe siècle), Paris 1976, 48, pl. XIV.

[31] *Пешров К.,* Декоративна пластика во Македонија, Годишен зборник на Фил. фак, књ.14 (1962) 139–141; *A. Grabar,* op. cit., 71–72, pl. XLI.

Црт. 2. Ступчић олтарске преграде – фрагмент са графичком реконструкцијом

пластици Јадранског приморја, где је посведочен налазима из Котора[32] и Стона[33], као и у околини Сплита[34]. Сродни мотиви, као и начин клесања, који указују на дубоке заједничке корене плиткорељефне плетерне пластике ширег медитеранског круга, засноване на касноантичком и рановизантијском наслеђу[35], само су општи оквир за подробније разматрање београдског фрагмента. Нама ближе аналогије уочавају се међу византијском плиткорељефном пластиком централнобалканског подручја, Македоније,[36] као и из грчких области даље ка југу.[37] То се посебно односи на већ помињане уломке пластике са иконостаса Св. Софије у Охриду, као и на старије фрагменте из Цркве Богородице Љевишке у Призрену.[38] Све наведене аналогије указују на могућност да се настанак олтарске преграде са које потиче београдски фрагмент доста поуздано датује у 11. век.[39] Чини нам се, штавише, да је она највероватније настала у првим деценијама након византијске реконквисте централнобалканских области и Подунавља.

У покушају да се ближе утврди порекло београдског фрагмента и претпостави могући радионички центар, извршена је његова петрографска анализа.[40] Она је показала да је уломак клесан од *мермерисаног кречњака*, који при површинском посматрању даје утисак сивог мермера прошараног тамнијесивим жилама.[41] Ова врста камена постоји на више локалитета у западној и источној Србији. Према расположивим подацима, на тим налазиштима није вршена експлоатација, то јест, нема трагова да је у ближој или даљој прошлости ту вађена ова врста камена. Слични мермерисани кречњаци постоје такође у каменоломима недалеко од Сопоћана и у околини Студенице. На подручју Македоније налазишта ове врсте камена нису регистрована. За разлику од наших подручја, средњовековна експлоатација мермерисаних кречњака посведочена је у данашњим областима Грчке и Турске. Стога би расположиви подаци указивали да је камен од којег је исклесан београдски фрагмент могао потицати из неког грчког каменолома, а да је олтарска преграда највероватније клесана у једној од радионица са тога подручја. Нажалост, подробније анализе у том правцу

---

[32] *Ј. Стојановић-Максимовић*, О средњовековној скулптури Боке Которске, Споменик САН CIII (1953) 104, сл.1

[33] *A. Dračevac,* Pleterna skulptura u lapidariju u Stonu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXV (1981) 137–155.

[34] Ž. Rapanić, *Kamena plastika ranog srednjeg veka u Arheološkom muzeju u Splitu,* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LX (1958) 118, sl. 24.

[35] *Г. Суботић,* Архитектура и скулптура средњег века у Приморју, Београд 1963, 29–35; *Ј. Максимовић,* Јустинијански модели у скулптури од IX до XI века, Зборник Светозара Радојчића (Београд 1969) 163–166; *Lj. Karaman*, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, 86–87.

[36] *С. Филипова,* Архитектонска декоративна скулптура во Македонија, 5–6. и 11–12. век, Скопје 1997.

[37] *Grabar*, Sculptures byzantines II, 48, pl. XIV i passim.

[38] *С. Ненадовић,* Богородица Љевишка, Београд 1963, 48–49; *Николајевић-Стојковић*, нав. дело, 180–181.

[39] *Николајевић-Стојковић*, нав. дело, 180–181; *Grabar,* op. cit., 6–9, primeri 37–82.

[40] Анализу узорка извршио је инг. геологије Зоран Ђајић из Пословног удружења „Камен Србије", за шта му дугујемо нашу захвалност. Оригинал Извештаја чува се у архиви Музеја града Београда.

[41] Према наведеном Извештају у питању је: *kalcit ($CaCO_3$) različitog stepena kristaliniteta, koji ide od sitno do krupnokristalastog stepena, što uzorku daje kristalastu strukturu.*

нису могуће, с обзиром на то да у објављеној аналогној грађи најчешће изостају подаци о врсти и боји камена.

Репрезентативни изглед некадашње олтарске преграде, чију смо хипотетичну реконструкцију извршили на основу сачуваног фрагмента, као и чињеница да се најближи аналогни примери срећу у епископским црквама византијског света 11. века, пружају добре разлоге за претпоставку да се она првобитно налазила у стоном храму београдског епископа (црт. 3). Посебно питање где се тај храм могао налазити утолико је сложеније јер за његово лоцирање нема материјалних трагова нити поузданих изворних података.

О присуству хришћана у Сингидунуму, граничном граду Римске империје, најстарији податак потиче из друге половине 3. века, мада их је сигурно ту било и раније међу бројним легионарима који су долазили из источних провинција царства. У време цара Проба, ради своје вере пострадали су први сингидунумски хришћани – свештеник Монтан са супругом Максимом. Неколико деценија касније, у репресалијама које су обележиле почетак четвртог века, Сингидунум је стекао своје нове мученике – ђакона Стратоника и новопреобраћеног хришћанина Хермила.[42] Прогони хришћана посредно су сведочанство о постојању организоване заједнице, која је проповедала нову веру. У тешким временима страдања, на месту мученичког подвига, основана је епископија у Сингидунуму, сигурно једна од најстаријих на овим просторима. Током 4. века ту су столовали епископи Урзације, а потом Секундијан, ватрене присталице Аријеве јереси.[43] И доцније, све до слома античке цивилизције, ту је деловало значајно црквено средиште.

Отворено је питање где је у ареалу античког града било седиште епископа Сингидунума, као и где су се налазила места за окупљање и молитву. Неко светилиште могло је постојати на једној од градских некропола. Разарање Сингидунума 378. године и урбани дисконтинуитет у односу на јустинијанску обнову сигурно је утицао на прекид са античким наслеђем. Епископија у Сингидунуму је, ван сваке сумње, обновљена вероватно већ на прелазу из 5. у 6. век, али је седиште епископа свакако померено у утврђени простор некадашњег каструма, као оквир нове урбане матрице. На основу аналогија, али и због значаја који је овај погранични град имао за одбрану Царства, може се претпоставити да је за епископа подигнут нови катедрални храм и то у форми тробродне базилике, о чему ће даље бити више речи.

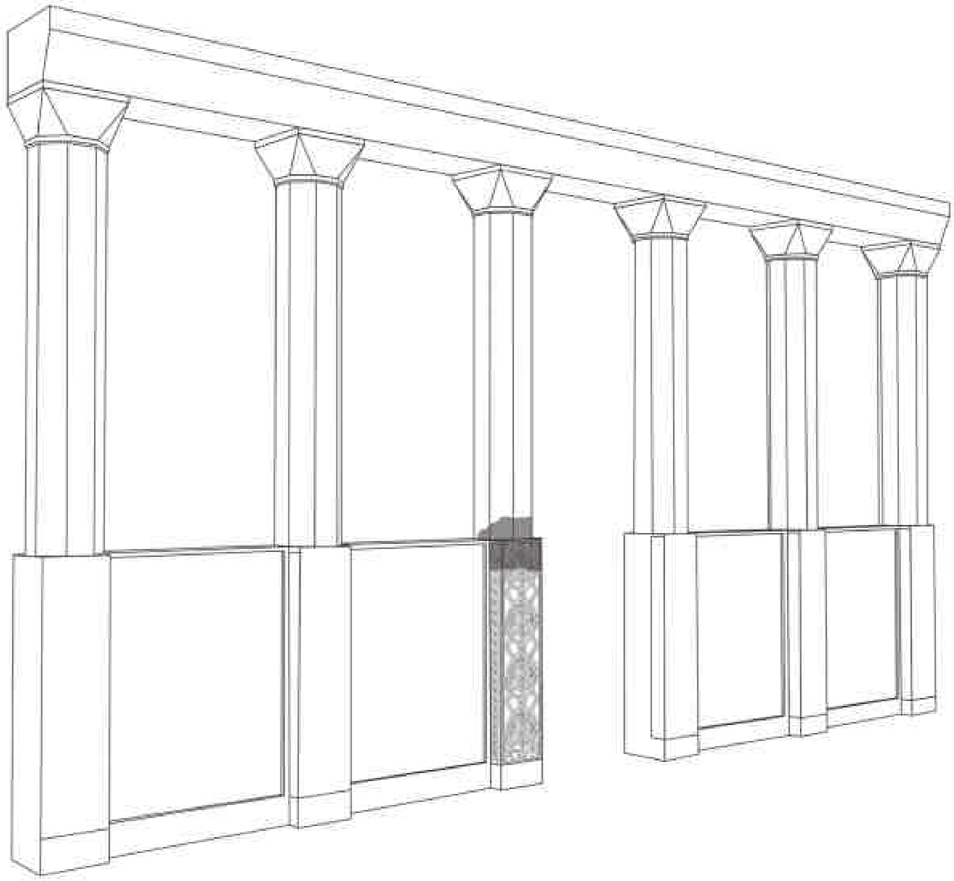
Слом одбране на дунавској граници и пад Сингидунума, средином друге деценије 7. века, праћен знатним разарањима, довео је до замирања града и привременог гашења старог црквеног средишта. Обнова епископије, до које је дошло после више од два столећа, у време покрштавања Бугара, посведочена је познатим податком из 878. године о *Сергију, епископу београдском*.[44] Није познато

---

[42] *М. Мирковић*, Лициније и прогони хришћана у Сингидунуму, Зборник Филозофског факултета XIV–1 (1979) 23–26.

[43] *М. Мирковић*, Централнобалканске области у доба позног Царства, ИСН I, Београд 1981, 99–102.

[44] *В. Поповић*, Епископска седишта у Србији IX до XI века, Годишњак града Београда XXV (1978) 34–35.

Црт. 3. Олтарска преграда београдског епископског храма – замишљени изглед

где се налазило седиште обновљене епископије, а у покушају решавања тог питања од веће помоћи нису ни познати примери обновљених црквених средишта из тог раздобља. Епископско седиште највероватније се налазило у насељеном простору раносредњовековног града, можда уз рушевине претпостављене базилике из 6. века. О томе каква је била даља судбина епископије и ко су били прелати који су се налазили на њеном челу, нема изворних података све до поновног успостављања византијске власти, крајем друге деценије 11. века.[45]

У областима које су запоседнуте до 1018. године успостављен је управни систем Царства, који је требало да обезбеди сигурност задобијених територија и одбрану нове границе на Дунаву.[46] У оквиру сређивања прилика на овом подручју, посебна пажња била је посвећена и црквеној организацији. Повељама Василија II јасно је дефинисана јурисдикција Охридске архиепископије. Првим царевим

[45] Исто.

[46] *Калић-Мијушковић*, нав. дело, 35–37.

сигилионом, овом црквеном средишту била је, поред осталих, подређена и Београдска епископија, са правом да има 40 клирика и 40 парика.[47] Није тачно познато које је подручје обухватала, али судећи према поменутом броју клирика и парика, сигурно је спадала у ред већих и значајнијих епархија Охридске цркве. Нажалост, овај изворни податак је и једина вест о београдској епископији све до првих деценија 14. века.

Како је могао изгледати катедрални храм београдских епископа из којег, како смо претпоставили, потиче фрагмент олтарске преграде, остаје у сфери претпоставки заснованих на анализи боље познатих епископских храмова са подручја Охридске архиепископије. У току досадашњих истраживања, јасно је уочено да се у раздобљу од друге половине 9. па све до краја 11. века, у црквеним средиштима на подручју централног Балкана граде цркве базиликалног типа, што у односу на остале области Царства представља особену појаву. Обликом својих основа и конструктивним решењима, оне имају најближе паралеле међу тробродним базиликама рановизантијског наслеђа 6. века.[48] Те базилике најчешће се граде на рушевинама старијих храмова, што није било без значаја за њихова просторна решења. Не залазећи у детаљна разматрања ове теме, подсетићемо на то да је катедрални храм охридских архиепископа, Црква Свете Софије, монументална тробродна базилика, чија је изградња завршена у другој четвртини 11. века.[49] На нашем подручју, према ономе што се до сада зна, катедрални храмови Призренске (10–11. век) и Липљанске епископије били су такође тробродне базилике.[50] Осим ових, из раздобља после обнове византијске власти у 11. веку, потичу тробродне базилике у Прокупљу,[51] као и Студеници Хвостанској.[52] Имајући у виду те примере, чини нам се да нећемо погрешити ако претпоставимо да је и катедрални храм београдског епископа био у виду тробродне базилике.

Ближа локација те главне цркве византијског Београда за сада није позната. Посредно би се могло закључити да је била у брањеном ареалу града, као што је то вероватно био случај и неколико векова раније. То би другим речима значило да се црква налазила у оквиру урбане зоне Београда, која је, како су показали резултати досадашњих истраживања, била ограничена на простор омеђен бедемима некадашњег римског каструма. Отворено је питање да ли се она налазила на простору горњоградске заравни, у ширем смислу, или у утврђеном делу насеља у приобаљу, то јест у подножју дунавске падине. Приликом разматрања прве могућности, остајемо у недоумици да ли је црква могла бити

[47] *И. Снегаров,* История на Охридската архиепископия, том 1, София 1995.

[48] *Đ. Stričević*, La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclesiatique des pays centrales des Balkans au IXe–XIe siècle, Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, tome I (1963) 205–207.

[49] *Б. Чипан,* Света Софија, катедрален храм на Охридската архиепископија, Скопје 1995, 82–91.

[50] *Ненадовић*, нав. дело, 55–65; *П. Мијовић,* О генези Грачанице, ур. *С. Петковић*, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 127–134.

[51] *Г. Милошевић, С. Ђурић*, Црква Св. Прокопија у Прокупљу, Старинар XXXVIII (1987) 83–106.

[52] *В. Кораћ*, Студеница Хвостанска, Београд 1976, 81–91; о датовању, уп. *M. Popović*, The funerary church of the monastery of Žiča, Starinar LXIII (2013) 173–190.

у оквиру утврђеног простора из времена јустинијанске обнове, који је задржао своју војно-одбрамбену функцију и током 11. века[53], или у знатно слабије утврђеном самом градском насељу. Друга, чини се вероватнија могућност, јесте да локацију византијског катедралног храма треба тражити у подножју дунавске падине, где се у 14–15. веку налазила Црква Успења Богородице и уз њу резиденција београдског епископа. Нажалост, остаци те цркве у целости су уништени приликом аустријских фортификационих радова у трећој деценији 18. века. Приликом систематских археолошких истраживања, на овој локацији откривени су само остаци митрополитског двора, који се налазио уз цркву, али без икаквих трагова старијих од 15. века.[54] У изостанку изворних сведочанстава и чврстих материјалних упоришта, остају нам само неки посредни наговештаји о могућем континуитету београдског црквеног седишта. У том смислу, занимљив је податак да се у некадашњој саборној београдској цркви, која је после турског освајања града претворена у џамију, чувала, као највећа светиња, чудотворна икона Богородице, за коју се веровало да је дело Светог Луке.[55] Прво сведочанство о овој светињи забележио је архиепископ Данило II описујући посету краљице Симониде Београду, 1315. године, која се том приликом у *великој саборној цркви* поклонила *чудотворној икони пресвете Богородице*.[56] Овај исказ би указивао на знатну старост ове поштоване светиње, која је највероватније доспела у Београд у време византијске власти у 11–12. веку.

Наша разматрања завршићемо, ипак, држећи се тачно утврђених чињеница. Оне дозвољавају закључак да је београдски фрагмент олтарске преграде поуздано сведочанство о томе да је у 11. веку, можда у његовој другој четвртини, у Београду подигнута епископска црква, вероватно базилика, чија се локација за сада не може прецизно одредити. Такође, остаје отворено питање када је та црква била порушена, као и њена могућа веза са познијим епископским седиштем при Цркви Успења Богородице.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Ioannis Cinnami Epitomae, rec. *A. Meineke*, Bonnae 1836.

Данило II, Животи краљева и архиепископа српских, Београд 1988 [Danilo II, Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, Beograd 1988].

Динић М., Грађа за историју Београда у средњем веку I, Београд 1951 [*M. Dinić*, Građa za istoriju Beograda u srednjem veku I, Beograd 1951].

Fejer G., Codex diplomaticus Hungariae ecclesiaticus ac civilis I, Budae 1829.

Procopii Opera, ed. *J. Haury*, Lipsiae 1913. De aedificiis IV.

[53] *Поповић,* Београдска тврђава, 56–60.

[54] *М. Поповић, В. Бикић,* Комплекс средњовековне митрополије у Београду, истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве, Београд 2004, 23–101.

[55] *М. Тatић-Ђурић,* Икона Богородице Београдске, Годишњак града Београда XXV (1978) 147–160.

[56] Данило II, Животи краљева и архиепископа српских, Београд 1988, 105.

Теофилакт Охридски, Житије Климента Охридског, прев. *М. Рајковић*, Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 2007 [Teofilakt Ohridski, Žitije Klimenta Ohridskog, prev. *M. Rajković*, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, Beograd 2007].

Литература – Secondary Works

Бајаловић-Хаџи-Пешић М., Унутрашње утврђење Београдског града II, Годишњак града Београда XXXIX (1992) 25–56 [*Bajalović-Hadži-Pešić M.*, Unutrašnje utvrđenje Beogradskog grada II, Godišnjak grada Beograda XXXIX (1992) 25–56].

Бајаловић-Хаџи-Пешић М., Налази хришћанске камене пластике из времена између IV и XVII века на подручју Београда, Зборник Народног музеја XVII-l (2001) 241–259 [*Bajalović-Hadži-Pešić M.*, Nalazi hrišćanske kamene plastike iz vremena između IV i XVII veka na području Beograda, Zbornik Narodnog muzeja XVII–l (2001) 241–259].

Бикић В., *Иванишевић В.*, Простор око Јужне капије Горњег града, Старинар XLVII (1996) 253–271 [*V. Bikić, V. Ivanišević*, Prostor oko Južne kapije Gornjeg grada, Starinar XLVII (1996) 253–271].

Dračevac A., Pleterna skulptura u lapidariju u Stonu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXV (1981) 137–155.

Grabar A., Sculptures byzantines du moyen age II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976,

Филиӣова С., Архитектонска декоративна скулптура во Македонија, 5–6. и 11–12. век, Скопје 1997 [*S. Filipova,* Arhitektonska dekorativna skulptura vo Makedonija, 5–6. i 11–12. vek, Skopje 1997].

Иванишевић В., Византијски новац са Београдске тврђаве, Нумизматичар 10 (1987) 88–106 [*V. Ivanišević*, Vizantijski novac sa Beogradske tvrđave, Numizmatičar 10 (1987) 88–106].

Јанковић М., Средњовековни укоп на Малом Калемегдану, Годишњак града Београда XXX (1983) 9–19 [*M. Janković*, Srednjovekovni ukop na Malom Kalemegdanu, Godišnjak grada Beograda XXX (1983) 9–19].

Калић-Мијушковић Ј., Београд у средњем веку, Београд 1967 [*Kalić-Mijušković J.*, Beograd u srednjem veku, Beograd 1967].

Karaman Lj., Iz koljevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930.

Karaman Lj., Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Odabrana djela, Split 1986.

Кораћ В., Студеница Хвостанска, Београд 1976 [*Korać V.*, Studenica Hvostanska, Beograd 1976].

Максимовић Ј., Јустинијански модели у скулптури од IX до XI века, Зборник Светозара Радојчића (Београд 1969) 163–172 [*Maksimović J.*, Justinijanski modeli u skulpturi od IX do XI veka, Zbornik Svetozara Radojčića (Beograd 1969) 163–172].

Marjanović-Vujović G., Slavic Belgrade, Balcanoslavica 2 (1973) 1–15.

Мијовић П., О генези Грачанице, ур. *С. Пеѿковић*, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 127–160 [*Mijović P.*, O genezi Gračanice, ur. *S. Petković*, Vizantijska umetnost početkom XIV veka, Beograd 1978, 127–160].

Милошевић Г., Ђурић С., Црква Св. Прокопија у Прокупљу, Старинар XXXVIII (1987) 83–106 [*Milošević G., Đurić S.*, Crkva Sv. Prokopija u Prokuplju, Starinar XXXVIII (1987) 83–106].

Мирковић М., Лициније и прогони хришћана у Сингидунуму, Зборник Филозофског факултета XIV-1 (1979) 21–27 [*Mirković M.*, Licinije i progoni hrišćana u Singidunumu, Zbornik Filozofskog fakulteta XIV-1 (1979) 21–27].

Мирковић М., Централнобалканске области у доба позног Царства, Историја српског народа I, Београд 1981 [*Mirković M.*, Centralnobalkanske oblasti u doba poznog carstva, Istorija srpskog naroda I, Beograd 1981].

Ненадовић С., Богородица Љевишка, Београд 1963 [*Nenadović S.*, Bogorodica Ljeviška, Beograd 1963].

Николајевић-Стојковић, И., Прилог проучавању византијске скулптуре од 10. до 12. века из Македоније и Србије, Зборник радова Византолошког института 4 (1956) 158–186 [*Nikolajević-Stojković I.*, Prilog proučavanju vizantijske skulpture od 10. do 12. veka iz Makedonije i Srbije, Zbornik radova Vizantološkog instituta 4 (1956) 158–186].

Nikolić S., *Pop-Lazić S.*, Ostaci antičke urbane zone na Dunavskoj padini, Singidunum 4 (2005) 7–44.

Петров К., Декоративна пластика во Македонија, Годишен зборник на Фил. фак., књ.14 (1962) 125–182 [*Petrov K.*, Dekorativna plastika vo Makedonija, Godišen zbornik na Fil. fak., knj.14 (1962) 125–182].

Pop-Lazić S., Nekropole rimskog Singidunuma, Singidunum 3 (2002) 7–100.

Поповић М., Остаци античког Сингидунума у урбаном језгру савременог града, Наслеђе 1 (1997) 11–24 [*M. Popović*, Ostaci antičkog Singidunuma u urbanom jezgru savremenog grada, Nasleđe 1 (1997) 11–24].

Popović M., Antički Singidunum – dosadašnja otkrića i mogućnosti daljih istraživanja, Singidunum 1 (1997) 1–20.

Поповић М., Београдска тврђава, Београд 2006 [*Popović M.*, Beogradska tvrđava, Beograd 2006].

Popović M., The funerary church of the monastery of Žiča, Starinar LXIII (2013) 173–190.

Поповић М., *Бикић В.*, Комплекс средњовековне митрополије у Београду, истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве, Београд 2004 [*Popović M., Bikić V.*, Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu, istraživanja u Donjem gradu Beogradske tvrđave, Beograd 2004].

Поповић В., Епископска седишта у Србији IX до XI века, Годишњак града Београда XXV (1978) 33–40 [*Popović V.*, Episkopska sedišta u Srbiji IX do XI veka, Godišnjak grada Beograda XXV (1978) 33–40].

Rapanić Ž., Kamena plastika ranog srednjeg veka u Arheološkom muzeju u Splitu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LX (1958) 98–123.

Снегаров И., История на Охридската архиепископия, том 1, София 1995 [*Snegarov I.*, Istorija na Ohridskata arhiepiskopija, tom 1, Sofija 1995].

Stephenson P., Byzantium's Balkan Frontier, Cambridge 2000.

Суботић Г., Архитектура и скулптура средњег века у Приморју, Београд 1963 [*Subotić G.*, Arhitektura i skulptura srednjeg veka u primorju, Beograd 1963].

Стојановић-Максимовић Ј., О средњовековној скулптури Боке Которске, Споменик САН CIII (1953) 103–113 [*Stojanović-Maksimović J.*, O srednjovekovnoj skulpturi Boke Kotorske, Spomenik SAN CIII (1953) 103–113].

S*tričević Đ.*, La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclesiatique des pays centrales des Balkans au IXe–XIe siècle, Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, tome I (1963) 165–211.

М. Татић-Ђурић, Икона Богородице Београдске, Годишњак града Београда XXV (1978) 147–160 [*Tatić-Đurić M.*, Ikona Bogorodice Beogradske, Godišnjak grada Beograda XXV (1978) 147–160].

Чипан Б., Света Софија, катедрален храм на Охридската архиепископија, Скопје1995 [*Čipan B.*, Sveta Sofija, katedralen hram na Ohridskata arhiepiskopija, Skopje 1995].

Marko Popović
(Archeological Institute, Belgrade)

A CONTRIBUTION TO THE TOPOGRAPHY OF BYZANTINE BELGRADE IN THE 11TH AND 12TH CENTURIES

The search for clues to the topography of Belgrade from its earliest urban history until almost the contemporary period has been going on for decades. As a result of repeated destruction, vestiges of Belgrade's early past are modest and often barely recognizable. The results of the investigations carried out so far have made it possible to form a basic idea of the topography of Belgrade from an ancient city, on whose ruins grew the first Slavic urban settlement, which, in late medieval times, became a fortified European-style city. Unlike the fortifications, the development of which can be followed since the Roman *castrum*, very little is known of the structures that made up the former urban fabric of Belgrade. Therefore, even an accidental discovery, such as the one discussed in this paper, may turn out to be an important step on the long road to understanding Belgrade's urban development.

The subject of this paper is the fragment of a Byzantine stone chancel screen which has long been known to the scholarly community but has not received much attention other than a basic description and dating to the 11th century. It is kept in the Belgrade City Museum, where it arrived in 1946 as a chance find. The fragment is the upper part of the plinth of a column, and both were carved from a single block of stone. Its front and both sides bear relief decoration, while the back is chipped off. The front of the plinth is 23 cm wide. Based on the analysis of the height to width ratio of the elements of the better preserved Byzantine templons, the original height of the Belgrade plinth is assumed to have been about 106 cm, which is the point above which the plinth, originally probably square in section, becomes octagonal. Given that the right-hand side of the plinth is smoothly finished, it can be assumed with much certainty that it flanked the north side of the central door. The left-hand side is roughly hewn, obviously because a closure slab abutted against it, and it has a circular hole in which a metal dowel was fitted, as well as a groove for pouring molten lead to bind the stone elements together. Based on these surviving elements, the closure slab, which was affixed to the middle of the side of the plinth, was about 10 cm thick.

Of particular relevance to our topic is the decoration in low relief on all three sides of the plinth. The surviving fragment enables a quite reliable reconstruction of the original ornamental pattern. The front was decorated with a double-strand ribbon forming a complex interlace design (fig. 2). The part of the left-hand side between the closure slab and the edge of the front features a narrow vertical field (6 cm wide) carved with a plait made of two double-strand bands in the form of figure-eights with undrilled "eyes". The right-hand side features the same pattern in a slightly wider field (8 cm). The low-relief two-strand interlace pattern of the Belgrade fragment finds close analogies in 11th-century Byzantine carved decoration. The petrographic analysis shows that it was carved from limestone which macroscopically looks like grey marble with dark grey veining. Apparently, the stone came from a Greek quarry, and it appears that the screen was carved by a workshop in the same region.

The research done so far suggests that the fragment formed part of an ornate chancel screen roughly dated to the 11th century, possibly the screen of the cathedral church of the bishop of Belgrade (fig. 3). The appearance of this church and its location remain unknown. It has been assumed that it was a three-aisled basilica, which was the typical plan of important churches in the central Balkans in the 10th and 11th centuries. It has been generally assumed that it was located in the urban zone of Belgrade which, as the archaeological investigations have shown, was within the wall lines of the Roman *castrum* (fig. 1).

UDC: 726.7:930.25(497.17)"10/11"
DOI: 10.2298/ZRVI1350479K

MICHEL KAPLAN
(Université Paris I)

RETOUR SUR LE DOSSIER DU MONASTÈRE DE LA THÉOTOKOS ÉLEOUSA À STROUMITZA*

Le monastère de la Théotokos Éléousa de Stroumitza en Macédoine fondé par l'évêque de la cité à la fin du XIe siècle est original en ceci que, malgré sa petite taille et ses maigres dotations, une partie des documents qu'il a produits ou dont il a bénéficié nous sont parvenus, même si le cartulaire le concernant et réalisé par les moines athonites d'Iviron, transcrit voici quelque 150 ans, est aujourd'hui introuvable. Le présent article essaie de reconstituer l'histoire de ces archives et signale les autres actes où le monastère, devenu métoque d'Iviron, est mentionné.

Mots clés: monastère, archives, évêque, Macédoine, Iviron.

The monastery of the Theotokos Eleousa at Stroumitza in Macedonia, founded by the bishop of this city at the end of the 11th century is an original one. Despite it was a little monastery, despite its scarce endowment, a part of the documents it issued or received reached us, even its cartulary carried out by the Athonite monks of Iviron, transcribed about 150 years ago, cannot be found any more. This article tries to reconstitute the history of these archives and points out where this monastery, which became a metochion of Iviron, is mentioned.

Keywords: monastery, archives, bishop, Macedonia, Iviron.

Si l'on en croit le site internet de l'archevêché d'Ochrid, le monastère dont nous allons parler fut jusqu'en 1913 un métoque d'Iviron[1]. La vie monastique fut rénovée

* Cette étude est directement issue du travail collectif mené au sein du séminaire d'Histoire byzantine de l'Université Paris 1 (Panthéon-Sorbonne). Je remercie tous les participants, et en premier lieu Benoît Cantet, Olivier Delouis, Vincent Déroche, Jean-Pierre Grélois et Georges Sidéris.

[1] C'était en tout le cas en 1903, d'après le livre fort savant de *G. Smyrnaes*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Athènes 1903 (réimpr. Karyés 1988), 480. Dans la liste des métoques d'Iviron alors actifs, on trouve notre monastère: ἐν Στρωμνίτσῃ τῇ πάλαι Τιβεριουπόλει (Στρούμιτζα), ἐν ᾧ ὑπάρχει Ναὸς ἐπὶ τῇ μνημῇ τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου, ἀναγόμενος εἰς τὸ ἔτος 5589 καὶ ἱδρυθεὶς ὑπὸ τοῦ Μοναχοῦ Ἐμμανουήλ, εἶτα Ἀρχιεπισκόπου Τιβεριουπόλεως. On voit que l'auteur n'a pas hésité à faire de Manuel un archevêque. Si c'est bien notre monastère, il est toujours dédié à la Théotokos, mais à sa naissance. Je dois cette référence à l'acribie de Jean-Pierre Grélois.

par un moine athonite en 1995; depuis 1996, c'est un monastère féminin d'une dizaine de moniales. Il se trouve dans un village situé à 7 km au nord-ouest de la ville actuelle de Stroumitza, appelé Veljousa, déformation simple du grec Éléousa.

Le passé médiéval du monastère sortit de l'ombre à la fin du XIXe siècle. D'abord par la publication d'une inscription alors en place et désormais conservée au musée de Sofia, courant sur l'arc extérieur du narthex et sur celui ouvrant sur l'église: (1) + Ἐνεουργίθη ὁ ναὸς οὗτος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ἐλεούσης ἐξ αὐτῶν τῶν βάθρων παρὰ Μανουὴλ μοναχοῦ καὶ γεγονότως ἐπισκόπου Τιβεριουπόλεως ἐν ἔτη ϚΦΠΗ ἰνδικτιῶνι Γ +; (2) Πάσας τεθεικὼς εἰς σέ μου τάς ἐλπίδας Ὦ μῆτερ ἁγνὴ καὶ βλύσις τοῦ ἐλέους + Ποιμὴν μοναστὴς Μανουὴλ σός οἰκέτης καὶ τόνδε σοι δέσποινα σηκὸν προσφέρω[2]. Ensuite par la publication en 1900 par Louis Petit d'un cartulaire de ce monastère[3]. En 1863, un savant français, Emmanuel Miller, se rendit à l'Athos; il transcrivit le cartulaire du monastère de la Théotokos Éléousa, qui se trouvait dans les archives d'Iviron, ce qui est normal pour un établissement devenu métoque de ce dernier. Mais il n'eut pas le temps de l'éditer; après sa mort, la Bibliothèque Nationale de Paris acquit la copie, qui devint le Paris. Suppl. gr. n° 1222[4]. Louis Petit obtint le prêt de ce manuscrit, de même qu'une photographie du *praktikon* de 1152 dressé par Michel Tzagkitzakès, faite sur ce cartulaire et qui lui fut confiée par Feodor Ivanovitch Uspenskij[5]. Or ce cartulaire a disparu des archives d'Iviron, qu'il

---

[2] « L'église de la très sainte Théotokos miséricordieuse a été construite (rénovée?) depuis ses fondations par Manuel, moine, devenu évêque de Tibérioupolis, l'an 1080, indiction 3. Plaçant en toi tous mes espoirs, ö mère pure et d'où coule pitié. Moi, le pasteur Manuel ton serviteur monastique, je te transfère aussi, à toi, ma maîtresse, cette enceinte sacrée ». La première partie de l'inscription a été publiée dans Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς τοῦ ἔτους 1883 (Constantinople), 271 = BZ 3 (1894) 288. La publication complète est due à *I. Ivanov*, Bŭlgarski starini iz Makedonija (Antiquités bulgares en Macédoine), Sofija 1931, 176. Elle est reproduite par *P. Miljković-Pepek*, Veljusa: Monastir Sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica, Skopje 1981 (Veljusa: le monastère de la Vierge de Pitié au village de Veljusa, près de Stroumitza, bref résumé en français), 253 et par *R. Mihaljčić*, *L. Steindorf*, Namentragende Steinschriften in Jugoslawien von Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts, Wiesbaden 1982 (Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, 2), n° 188, 129–130. Je n'ai pas vu l'inscription, dont une copie figure à l'entrée de l'église de Veljusa. Je remercie Benoît Cantet pour certaines de ces références.

[3] *L. Petit*, Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine, IRAIK 6 (1900) 1–153, cité désormais *Petit*.

[4] Cf. la notice de *H. Omont*, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale, Paris 1898, 404.

[5] Cette photographie est parvenue au Collège de France à Paris et a été mise a profit par l'équipe en charge de la publication des actes athonites. Le document en question est donc édité dans le tome 3 des archives d'Iviron, n° 56: Actes d'Iviron, t. 3, De 1204 à 1328, édd. *J. Lefort*, *N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou*, *V. Kravari*, *H. Mètrevelli*, Paris, 1994 (Archives de l'Athos XVIII), 70–82. La copie avait servi à une première édition par *Th. Uspenskij,* Acte d'une donation territoriale au monastère de Notre-Dame de la Pitié, IRAIK 1 (1896) 25–34. Étude de ce document par *M. Popović*, Continuity and change of old Byzantine and Slavonic toponyms in the valley of the river Strumica, edd. *P. Jordan*, *H. Burgmann*, *C. Cheetham*, *I. Hausner*, Geographical Names as a part of the cultural heritage, Vienne 2009 (Wiener Schriften zur Geographie und Topographie 18), 173–175; Altstrassenforschung am Beispiel des Tales der Strumica bzw. Strumešnica in spätbizantinischer Zeit, ed. *M. Rakocija*, Niš and Byzantium, Eighth Symposium, Niš 3–5 June 2009, Niš 2010 (The collection of scientific works VIII), 417–432; Spätbyzantinische Siedlungen und walachische Transhumanz in den Flusstälern der Strumica und Kriva Lakanica, edd. *W. Dahmen*, *J. Kramer*, *M. Metzeltin*, *W. Schweickard*, *O. Winkelmann*, Südosteuropäische Romania. Siedlungs-/Migrationgeschichte und Sprachtypologie, Tübingen 2012 (Tübinger Beiträge zur Linguistik 532), 227–240.

ait été bel et bien perdu ou qu'il ait été rangé à un endroit inapproprié, ce qui rend aujourd'hui impossible de tenter de combler les lacunes de lecture de Miller, sauf pour le *praktikon* de 1152.

Ce cartulaire, tel qu'édité par Louis Petit, comporte trois parties distinctes: 8 actes de la pratique datant de 1085 à 1160, le *typikon* édicté par le fondateur et le *brébion* dû à l'higoumène Mélétios. Tous sont validés par le même évêque Clément de Stroumitza. Les actes de la pratique sont tous des documents impériaux, sauf le *praktikon* cité plus haut:

1. un chrysobulle d'Alexis Comnène de juillet 1085 (Dölger-Wirth 1124): l'empereur accorde au monastère la protection contre les exactions des fonctionnaires, le statut d'autodespote et un *topos* de 500 *modioi* à Kristobitza, avec l'*exkousseia* pour le monastère et ceux qui y sont établis;

2. un chrysobulle d'Alexis Comnène d'août 1106 (Dölger-Wirth 1231): l'empereur accorde au monastère la terre de 162 *modioi* où est édifié le siège du monastère au village de Palaoikastron (aujourd'hui Veljousa), l'*exkousseia* de 12 parèques libres et non imposés ni n'ayant leur propre *stasis* ni soumis aux impôts; des animaux exemptés, six *zeugaria* pour cultiver la terre et deux moulins;

3. un *prostagma* du même à ses bureaux leur ordonnant d'enregistrer le dit chrysobulle (août 1106) (Dölger-Wirth 1231a);

4. une *épilysis* de Manuel Comnène de janvier 1152 en réponse à une requête des moines et qui conduit au *praktikon* de 1152, et qui est d'ailleurs cité dedans (Dölger-Wirth 1385);

5. une *prostaxis* de Manuel Comnène de mai 1160 ordonnant de donner chaque année en juin 30 *nomismata triképhala* pris sur l'acrostiche du thème de Stroumpitza (Dölger-Wirth 1437);

6. une *prostaxis* de Manuel Comnène de mai 1156 ordonnant que, pour les 12 parèques donnés au monastère, les enfants succèdent aux parents dans leurs obligations (Dölger-Wirth 1409);

7. une *prostaxis* de Manuel Comnène de juillet indiction 7 (1144) qui confirme les chrysobulles de son grand-père et de son père (Dölger-Wirth 1337);

8. le *praktikon* de 1152.

Ajoutons que cette liste fait mention en due place qu'un « *prostagma* de l'empereur Jean Mavroiôannou[6] a été perdu sous les Latins[7]. »

Le dossier d'actes doit être complété de deux manières, par la liste des titres de propriété cités dans l'inventaire à la suite de ceux reproduits ou mentionnés dans le cartulaire et par les actes d'Iviron citant le monastère de la Théotokos Éléousa devenu

---

[6] Un poème de Ptôchoprodrome est adressé πρὸς τὸν βασιλέα Μαυροϊωάννην, Ptochodromica, Carmina politica, éd. *H. Eideneier*, Ptochoprodromos, Cologne 1991 (Neograeca Medii Aevi 5), **0**. Anne Comnène dit que son frère avait la peau noire: μέλαν ἦν τήν χροίαν, Alexiade VI, VIII, 5, éd. *B. Leib*, t. 2, Paris 1943, 63. Autres références dans *K. Barzos*, Η γενεαλογία τών Κομνηνών, Thessalonique 1984 (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20), t. 1, 204. Je remercie Sophie Métivier qui a bien voulu me communiquer ces références.

[7] Ce *prostagma* cité dans l'inventaire.

métoque du monastère athonite. Commençons par la première liste en ne citant pas une deuxième fois ceux effectivement reproduits dans le cartulaire:

9. une autre mise en possession (παράδοσις) de la terre où se trouve le siège du monastère, avec délimitation; le *praktikon* de mise en possession de 1152 cite les 162 *modioi* en question; il est possible que Michel Tzagkitzakès ait effectué à cette occasion une mise en possession de cette terre, mais ce n'était pas inclus dans l'*épilysis* impériale;

10. un autre *praktikon* (παραδόσεως ?) pour Mostavitzès[8];

11. un autre *praktikon* du métoque des saints Anargyres;

12. deux mémorandums (ὑπομνήματα) des très saints archevêques de Bulgarie d'éternelle mémoire (ἀειμνήστων), kyr Léon le Philosophe[9] et kyr Jean Comnène[10];

13. un autre ὑπόμνημα, ou plutôt un jugement en tribunal (δικαστικὴ διάγνωσις) du même archevêque d'éternelle mémoire et moine kyr Jean Comnène, confirmé et scellé par lui, expliquant le statut de liberté du monastère, à savoir qu'il est en dehors de toute main et de pouvoir de contrainte d'une autorité supérieure;

14. un autre chrysobulle de notre puissant et saint empereur kyr Jean Doukas (1250–1254)[11] (Dölger-Wirth 1804 b);

15. un autre *prostagma* de sa sainte majesté impériale (1250–1254) (Dölger-Wirth 1804 a)[12];

16. un autre petit *sigillion* (σιγιλλίδιον), lettre (γραφή) du bien aimé "neveu" (ἀνεψιός) de notre puissant et saint empereur, kyr Constantin Comnène Tornikès[13].

Les actes sont donc classés dans l'inventaire par ordre chronologique d'une part pour les actes impériaux, d'autre par pour les autres; dans ces conditions, la position

[8] L'édition doit ici corrigée en Mostanitzès: des biens à Mostanitza ou Mostanitzès sont mentionnés ultérieurement dans les actes de Lavra et la différence paléographique est minime.

[9] Léon Moggos, dont les dates ne sont pas assurées, car il succède à Théophylacte Héphaïstos, bien connu, mort après 1126, mais dont on ne peut assurer qu'il fut archevêque jusqu'à sa mort: cf. *P. Gautier*, L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos, archevêque de Bulgarie, REB 21 (1963) 159–178, principalement 169–170.

[10] Il figure dans une liste des archevêques de Bulgarie contenue dans les manuscrits Par. gr. 880, fol. 402, et Mosq. gr. synod. 286, pratiquement contemporaine de Jean. Il s'agit du fils d'Isaac Comnène, frère d'Alexis, le premier *sébastokratôr;* Adrien dans le monde et honoré de la dignité de pansébaste sébaste, il se fit moine avant de devenir archevêque d'Ochrid. Devenu archevêque vraisemblablement en 1139, il est mort peu avant 1164.

[11] Cet acte n'est pas cité dans les documents mis en avant devant le tribunal patriarcal qui confirme la mise du monastère de la Théotokos Éléousa sous tutelle d'Iviron: par son jugement du mercredi 4 mai 1250, le Synode reconnaît à Iviron ses droits sur le monastère de l'Éléousa à Stroumitza, Iviron n° 57, Actes d'Iviron, t. 3, 85–86.

[12] Je ne comprends pas pourquoi les *Regesten* place le *prostagma* qui, comme pour les actes conservés, ordonne l'enregistrement et la mise en œuvre du chrysobulle, avant ce dernier.

[13] Neveu de Jean Doukas, il sera par la suite *sébastokratôr* et sa fille épousa Jean Paléologue, frère de Michel VIII. Il est le fils de Dèmètrios Tornikès, lui-même demi-frère de Jean Vatatzès. La mère des deux hommes fut mariée d'abord à un Basile Vatatzès, père de Jean, puis, devenue veuve, à Constantin Tornikès, lui même décédé en 1206. On peut supposer que Constantin exerçait un commandement dans la région de Stroumitza.

des ceux actes de Jean III Vatatzès semble incohérente. Nous y reviendrons plus loin, une fois expliquée la position chronologique de l'inventaire. Le dernier acte vient après les actes impériaux bien qu'il soit antérieur, toujours selon la même logique de placer en tête les actes impériaux.

D'autres actes ont concerné le monastère, comme l'évoque la décision synodale du 4 mai 1250 par laquelle le synode reconnaît à Iviron ses droits sur le monastère de l'Éléousa à Stroumitza[14]. L'évêque Michel de Stroumpitza (orthographe du document) est alors venu s'incliner devant l'Empereur Jean III Doukas Vatatzès (1221–1254) et réclamer la propriété du monastère de la Théotokos Éléousa. L'higoumène d'Iviron parvient à le faire comparaître devant le synode; il y brandit ses pièces à conviction. Le premier est un chrysobulle de Nicéphore III Botaniate de 1079[15], par lequel l'empereur accorde au monastère des Ibères plusieurs privilèges et d'exemption pour ses domaines, dont (l. 78–79) τὸ μοναστήριον ἡ Θεοτόκος ἡ οὖσα εἰς Στρούμπιτζαν μετὰ τοῦ προαστείου αὐτοῦ καὶ λοιπῶν τοπίων. Le second est un chrysobulle d'Alexis Comnène, ce qui est bien imprécis, mais peut renvoyer aux deux chrysobulles cités plus haut. Le troisième est un chrysobulle perdu d'Ivan II Asen (1218–1241), évidemment délivré dans la période où il était maître de Thessalonique et donc de l'Athos jusqu'à Stroumitza, donc entre 1230 et 1241, et sans doute peu après 1230. Le dernier est un acte de mise en possession (παράδοσις τοπική) du *vestès* Michel, préteur de toute la Thessalie (donc du thème de Thessalonique), actuellement perdu et difficile à dater, mais remontant à une époque où le monastère était autodespote et donc parfaitement indépendant d'Iviron[16].

Il nous semble que l'évêque de Stroumitza parvient à démontrer sans peine que le chrysobulle de Botaniate désigne un autre monastère que celui fondé par Manuel, dont la fondation est postérieure, certes de peu. Mais le chrysobulle de Botaniate n'indique pas l'appellation d'Éléousa, ce qui joue en faveur de l'évêque, comme sans doute l'acte de Michel. Les moines d'Iviron, en difficulté sur ce point, contre-attaquent alors et le synode demande en vertu de quoi l'évêque est fondé à réclamer des droits sur le monastère. Ils brandissent les chrysobulles (προκομιζόμενοι χρυσοβούλλοι λόγοι)[17], donc celui d'Alexis Comnène et celui de Jean II Asen. Celui d'Alexis est utilisé par Iviron pour écarter tous les droits de l'évêque sur le monastère; c'est donc celui de 1085, car c'est le seul qui précise l'exemption du monastère vis-à-vis de l'ordinaire ecclésiastique. Au bout du compte, les Ivirotes s'appuient sur le chrysobulle de Jean II Asen pour obtenir la propriété du monastère fondé par l'évêque Manuel.

[14] Citée *supra* n. 10. Ce document a fait l'objet d'une étude très précise de *V. Laurent*, Recherches sur l'histoire et le cartulaire de Notre-Dame de la Pitié à Stroumitsa. À propos d'un acte patriarcal inédit, EO 37 (1934) 5–27, ici 1–2.

[15] Iviron n° 41, t. 2, 129–135.

[16] Les éditeurs de l'acte synodal soulignent (85) que le titre de *vestès* a disparu vers la fin du XIe siècle. Cet acte de mise en possession devait donc concerner des terres données par Alexis Comnène en 1085 ou 1106, respectivement 500 et 162 *modioi*. Et plutôt les premières, car le second mentionne comme rédacteur du périorismos des 162 *modioi* le magistros Michel Olynthènos, différent du vestès Michel. Voir déjà la discussion menée, mais sans aboutir à une telle conclusion, par *Laurent,* Recherches sur l'histoire et le cartulaire, loc. cit. n. 14, 14–15.

[17] Iviron, t. 3, n° 57, l. 18–19, 86.

Pour donner raison aux Ibères à partir des actes apportés au synode, il ne restait plus que le chrysobulle d'Ivan II Asen, vraisemblablement rédigé en grec pour avoir été lu devant le synode[18]. Cela suppose que ce roi bulgare, qui règne depuis 1217, exerce une domination réelle sur Stroumitza et sur l'Athos. Cela date de l'affrontement qui l'oppose au despote d'Épire, alors maître de la région, Théodore Ier Ange Doukas Comnène (1215–1230) proclamé empereur à Thessalonique en 1224. Le 9 mars 1230, Ivan Asen écrase Théodore à la bataille de Klokotnica; Théodore est fait prisonnier et Ivan Asen se retrouve à la tête d'un vaste territoire qui va de la mer Noire à l'Adriatique et à la mer Égée. Iviron et Stroumitza sont alors dans son territoire. On peut estimer que les guerres qui ont ravagé la région entre Thessalonique et Stroumitza depuis 50 ans, avec des raids serbes qu'Ivan Asen est à même de contenir, puis la guerre quasi permanente entre le despotat d'Épire, le royaume de Thessalonique de Boniface de Montferrat et l'Empire latin de Constantinople, ont mis fin à la prospérité du monastère de la Théotokos Éléousa de Stroumitza, non moins d'ailleurs que des domaines d'Iviron. Entre ce dernier et le monastère de Stroumitza, il n'y a pas de comparaison possible, de toute façon. Et les monastères Athonites vont se montrer d'habiles manœuvriers dans les luttes entre les diverses puissances jusqu'à la chute définitive de Thessalonique entre les mains des Ottomans en 1430[19]. Il me paraît donc à peu près clair qu'il faut attribuer à la durée de la domination d'Ivan II Asen sur la région, entre 1230 et 1241, le chrysobulle par lequel le monastère de l'Éléousa est donné à Iviron, que cet acte porte uniquement sur cette donation ou comporte une liste des biens et privilèges d'Iviron en incluant le monastère qui nous intéresse[20]. Cela nous fournit un *terminus ante quem* pour l'entrée de la Théotokos Éléousa parmi les dépendances d'Iviron. Évidemment, ce n'est pas le plus glorieux pour Iviron. Comme le chrysobulle d'Ivan Asen n'apparaît pas dans l'inventaire des actes détenus par Iviron au titre de l'Éléousa, on en déduira qu'il était plus glorieux de conserver le chrysobulle par lequel Jean III Doukas Vatatzès confirmait le décret synodal. À la mort du successeur d'Ivan Asen, Coloman, en 1246, l'empereur de Nicée s'empara de Thessalonique et de sa région. Mais il me semble que le chrysobulle de Vatatzès cité dans l'inventaire est plutôt celui qui dut suivre le synode; il donne lieu ensuite à un *prostagma*, comme c'était le cas sous Manuel Comnène. Ajoutons que le chrysobulle de Jean III ne peut être antérieur au synode, sinon les Ivirotes l'auraient brandi; au contraire, munis du jugement du synode, les moines sont allés voir l'empereur, comme l'avait fait en vain avant l'évêque de Stroumitza, et obtinrent de lui un chrysobulle confirmant le jugement du synode.

Venons-en au *typikon*. Sa datation n'est pas assurée, car elle ne figure pas dans l'état du texte qui nous est parvenu. Un point est sûr néanmoins: au c. 18, Manuel cite le chrysobulle de 1085[21]. Au c. 12, il explique qu'il s'adresse à l'higoumène qu'il a institué "alors qu'il est visiblement en train de quitter la vie et qu'il est conduit

[18] Ibid., 13, n. 3.

[19] On en aura une idée en lisant la thèse de *R. Estangui Gomez*, Byzance face aux Ottomans. Exercice du pouvoir et contrôle du territoire sous les derniers Paléologues (milieu XIVe-milieu XVe siècle, Paris 2014 (Byzantina Sorbonensia 28).

[20] C'est déjà la conclusion à laquelle arrivait *Laurent*, Recherches sur l'histoire et le cartulaire, loc. cit. n. 14, p. 12.

[21] *Petit*, 90–91.

vers les tribunaux de l'autre monde"[22]. Il me paraît vraisemblable que ce n'est pas une simple précaution oratoire. En effet, en 1082, l'évêque de Tibérioupolis était présent à la séance du 11 avril du procès contre Jean Italos[23]; ce n'était pas vraiment l'occasion de demander un chrysobulle. En 1085, c'est le moine Grégoire Évéristènos qui est allé chercher le chrysobulle impérial, non l'évêque lui-même. Je soupçonne qu'il est alors déjà mal en point. Ce qui est sûr, c'est que, en 1106, lors du second chrysobulle d'Alexis, Manuel est qualifié de τοῦ πρὶν ἀρχιερέως τῆς χώρας[24]. Mais il est raisonnable d'avancer qu'il na pas vécu longtemps après juillet 1085 et que le *typikon*, qui enregistre le statut d'autodespote concédé par le chrysobulle[25], est achevé dans la foulée.

Une fois entré dans le patrimoine d'Iviron, la Théotokos Éléousa apparaît à plusieurs fois dans les actes d'Iviron:

17. chrysobulle de Michel VIII de janvier 1259 (DW 1867), par lequel l'empereur "confirme à Iviron les droits du monastère sur ses domaines, lui accorde des exemptions et lui octroie un nouveau bien"[26]; on y trouve la liste des titres de propriété dont (l. 56–57), "le métoque de la très sainte Théotokos Éléousa qui est à Stroummitza avec tous ses droits";

18. chrysobulle d'Andronic II de juin 1283 (D. 2294), où l'empereur confirme au monastère d'Iviron ses droits sur les biens qui lui appartiennent[27]: au nombre des εὐκτήρια (l. 32), est cité en premier "celui situé dans les environs (περί) de Stroummitza sous le vocable des Saints-Anargyres (dépendance de le Théotokos, cf. infra) (l. 35)", "ainsi que ses champs situés à Stroummitza au chôrion de Mostanitza" (l. 39–40)[28];

19. chrysobulle d'août 1310 (D. 2320) par lequel Michel IX confirme à Iviron ses exemptions et ses propriétés[29]: "le métoque de notre très sainte dame la Mère de Dieu Éléousa qui est à Stroummitza avec tous ses droits" (l. 83–84); l'εὐκτήριον des Saints-Anargyres cité ci-dessus, donné par un certain Tetragônitès (l. 100–101); les champs situés à Stroummitza, dans le chôrion de Mostanitza, qu'ils (les moines) détiennent depuis longtemps[30] (l. 112–113); "l'oratoire des Saints, illustres et renommés Apôtres, situé près de Stroummitza avec ses vignes et ses champs, qu'ils ont reçu d'un certain stratiote local appelé Knentzopoulos" (l. 127–130); "l'oratoire près de la même localité de Stroummitza où est honoré le Saint-des-Saints, (la

22 *Petit*, 84, l. 10–12.

23 *Petit*, 96. Sur le procès, *L. Culas*, The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectuel Values in Byzantium in the Eleventh Century, Munich 1981 (Miscellanea Byzantina Monacensia 26).

24 *Petit*, 28, l.6

25 *Petit*, 27, l. 2–3.

26 Iviron n° 58, t. 3, 90–92.

27 Iviron n° 62, ibid., 114–115.

28 Le *praktikon* de Michel Tzagkitzakès de 1152 en fait le seul métoque du monastère alors autodespote. L'acquisition de l'*euktèrion* des Saints-Anargyres semble donc récente, comme l'acte suivant va le confirmer.

29 Iviron n° 72, ibid., 184–186.

30 Allusion claire à ce que le monastère possédait au XIIe siècle.

Présentation au Temple), que le monastère a reçu d'un certain Tetragônitès"[31] (l. 130–131);[32]

20. fragment de *praktikon* de mars 1320 qui recense les parèques et biens d'Iviron dans la région de Stroumitza[33]: 64 tenures (conservées dans le document) à Palaiokastron (le village actuel de Veljusa où est situé le monastère), plus 8 *modioi* de vigne et 146 de champs et 5 parèques installés. Suit la liste des *autourgia* du monastère, terres non alloties à des parèques, soit 120 *modioi* de vigne, 3250 de terre, quatre moulins, ces terres entraînant de plus le paiement par les paysans de 10 hyperpères de taxe de paisson des abeilles et des porcs; les pâturages de montagne imposés 8 hyperpères; deux *monydria* (μονύδρια), les Saints-Apôtres et le Saint-des-Saints (donateurs nommés, cf. ci-dessus), avec leurs biens respectifs;

21. chrysobulle en grec d'Étienne Dušan de janvier 1346[34]: " le *monydrion* à Stroummitza de ma très sainte Théotokos Éléousa avec ses métoques" (l. 24–25);

22. chrysobulle du même en grec d'avril 1346, confirmant les biens et les privilèges (augmentés) du monastère[35]: "à Stroummitza le monastère de la très sainte Théotokos Éléousa avec les métoques qu'elle possède au nom des Saints, illustres et renommés Apôtres, de la sainte et victorieuse martyre Kalè, des illustres saints médecins et thaumaturges Côme et Damien et des illustres saints thaumaturges appelés Théodore, avec toutes leurs propriétés et possessions, ainsi que les champs sis à Mosténitza et la *planina* dite des saints Théodore, ainsi que des parèques installés (τῶν προσκαθημένων) dans ce monastère et dans ses métoques"[36] (l. 18–22);

23. chrysobulle de Jean VI Cantacuzène du 14 juillet 1351[37] (D. 2981): "Autour de Stroummitza, un métoque *monydrion*, reçu en don[38], au nom de notre vénérée très sainte dame la Mère de Dieu Éléousa et appelée Palaiokastritissa avec les biens qui lui appartiennent, à savoir des moulins, des *planinai* et des tenures (ζευγηλατείων) se trouvant en différents endroits avec les parèques qui y sont installés; au même endroit un autre *monydrion* également reçu en don au nom vénéré des illustres fameux saints disciples du Christ et Apôtres avec les possessions qui lui ont été délimitées (ἰδιοπεριορίστου) et un moulin à eau; au même endroit, de la même façon, un *monydrion* au nom vénéré de notre fameuse maîtresse la Mère de Dieu avec ses

[31] Personnage de ce nom dont les achats à des paysans de Stroummitza figurent dans un document conservé dans les archives d'Iviron n° 64 de juin 1286 (ibid., 120–122); un de ses descendants a donc donné l'oratoire à Iviron. Toutefois, nous apprenons dans l'inventaire du monastère qu'un kyr Georges Tétragônitès, percepteur, est créancier de 30 hyperpères au titre d'une levée extraordinaire effectuée en raison de dettes des Valaques (texte peu clair) durant l'indiction 10 passée, donc 2 ans avant la rédaction de l'inventaire, ce qui renvoie à la datation dudit. Nous y reviendrons. Les deux dernières acquisitions, donc la donation de ce Tétragônitès, se situent très probablement entre 1283 et 1310.

[32] Les *euktèria* et *monydria* sont donc considérés comme des métoques.

[33] Iviron n° 77, ibid., 243–251.

[34] Iviron n° 89, t. 4, 115–116.

[35] Iviron n° 90, ibid., 120–123.

[36] Confirmation que toutes les dépendances sont qualifiées de métoque. De plus, ce document montre de nouvelles acquisitions: métoques de Kalè et des deux Théodores. Nous en sommes à cinq métoques, mais celui d'origine ne reçoit plus ce qualificatif. ; notons que l'on retrouve ici le titre de monastère pour ce métoque d'Iviron.

[37] Iviron n° 91, ibid., 127–130.

[38] Voilà l'Éléousa redevenue métoque et la localisation à Palaiokastron clairement énoncée Le "reçu en don" n'est donc pas précisé; il valait peut-être mieux passer sous silence le rôle d'Ivan II Asen.

possessions et ses droits offerts par l'illustre Tetragônitès[39]; un autre *monydrion* au nom vénéré des illustres saints et thaumaturges Anargyres avec leur propriété et possession" (l. 32–39);

24. dans le mémoire scellé du patriarche Calliste Ier (peu après), qui applique la teneur du chrysobulle précédent[40]: pratiquement la même chose verbatim (l. 22–26);

25. enfin, après la fin de la guerre civile, un chrysobulle de Jean V du 25 août 1357 (D 3068), qui confirme les droits d'Iviron[41]: "à Stroummitza, le métoque de la très sainte maîtresse la Mère de Dieu Éléousa, avec ses métoques aux noms des saints illustres et fameux Apôtres, de la sainte victorieuse martyre Kalè, des Saints illustres thaumaturges médecins les Anargyres et les saints illustres thaumaturges les Théodore, avec toutes leurs propriétés et possessions, les champs de Mosténitza, la *planina* dite des saints Théodore, ainsi que les parèques installés (τῶν προσκαθημένων) dans ce monastère et ses métoques" (l. 21–26);

26. acte slave de Constantin Dejanović, c. 1380[42]: Constantin et sa mère se sont rendus en pèlerinage au monastère où des moines d'Iviron leur ont montré les chrysobulles des empereurs grecs qui ont confirmé leurs privilèges. Il les dispense de certains impôts locaux. Point de détails ici sur les possessions de ce monastère qui est aussi métoque.

Après cela, le monastère de la Théotokos disparaît pour nous jusqu'en 1996. Mais il figure dans un dossier de 27 actes conservés ou mentionnés, en comptant le *typikon*, et même 28 avec le *brébion*.

Nous en arrivons ainsi à la question du *brebion*[43]. C'était une nécessité canonique, comme nous le voyons dès le début du texte: « Les instruments et vêtements sacrés et tout ce qui sert à la sainte mystagogie et célébration qui appartiennent aux fondations pieuses, à savoir les maisons religieuses et monastères, les Pères ont bien ordonné par leurs canons qu'ils soient indiqués dans un inventaire (κατάστιχος) de ce qui appartient à chaque église à savoir; cet inventaire est aussi est appelé et dénommé *brébion* selon les termes des Pères ». Et le texte de renvoyer au concile tenu par Phôtios aux Saints-Apôtres, à savoir le concile dit "premier et second" de 861[44].

Les choses ne sont toutefois pas si simples. En effet, contrairement à d'autres *typika* qui y font explicitement référence[45], celui de Manuel ne renvoie pas

[39] C'est le même que celui du n° 17.

[40] Iviron n° 92, ibid., 132–135.

[41] Iviron n° 94, ibid., 144–146; il crée en outre un *adélphaton* pour le moine Jonas pris sur le 300 hyperpères que le monastère reçoit du village de Radolibos.

[42] Iviron appendice III, ibid., 189–190: le *gospodin* en question confirme les exemptions du monastère de l'Éléousa, métoque d'Iviron près de Stroumitza.

[43] *Petit*, 114–125. Le titre lu dans le cartulaire le qualifie d'ἀπογραφή, pour une raison que nous allons voir.

[44] Le *brébion* cite le premier canon de ce concile: « avec tout ce qui lui appartient, y compris l'église, les possessions du monastère doit être enregistré dans un *brébion* qui doit être déposé dans les archives épiscopales. Car si ce qui a été donné à un homme, personne d'autre ne peut plus en être propriétaire, comment ce que quelqu'un a consacré et dédié à Dieu, cette personne pourrait se risquer à en voler la propriété », *G. Rhallès*, *M. Potlès,* Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, t. 2, Athènes 1852, 649.

[45] Cf. par exemple le *typikon* d'Isaac Comnène, neveu d'Alexis Ier, pour le monastère de la Théotokos Kosmosôteira à Béra (Phérès). Le *brébion* n'est pas conservé, mais il est cité quatre fois dans le *typikon*, respectivement 77 (*Petit*, 44, passage emprunté à l'Évergétis), 114 (*Petit*, 59), 137 (*Petit*,

explicitement référence au *brébion*, ou de façon alambiquée dans un passage dont l'interprétation n'est pas simple: « Je ne veux pas qu'il soit fait après ma mort un inventaire (ἀπογραφή)[46] de tous ces biens, comme c'est la loi, mais seulement une estimation (δοκιμασία) en présence de ma parenté, par le chef de ce monastère du moment et les moines du monastère. Et j'ordonne qu'une telle estimation soit faite après la mort de l'actuel kathigoumène, à savoir le très pieux moine kyr Élias, parce qu'il dispose de mon privilège sur ce monastère qui est ma propriété privée et tout ce qui s'y trouve sa vie durant, comme je l'ai dit »[47]. Or le *brébion* tel qu'il a été retranscrit dans le cartulaire comporte, après la signature ou le *signon* de tous les moines du monastère et de l'higoumène Mélétios, une apostille signée par l'évêque de Stroumitza de ce moment, Clément. Celle-ci dit que « le présent *brébion* nous a été produit par les très vénérables moines de la très sainte Théotokos Éléousa qui l'ont apporté et le très vénérable kyr Mélétios, higoumène des dits moines qui lui sont soumis et ils ont convenus que c'était un *brébion*, conformément à la prescription testamentaire (κατὰ τὴν ἐνδιάθηκον παρεγγύησιν) du bienheureux fondateur de leur pieux monastère, destinée à ce qu'ils fassent un exposé détaillé des biens qui appartiennent à celui-ci, à chaque nomination d'un higoumène »[48]. Notons que le *typikon* ne faisait obligation de faire non pas un *brébion*, mais une estimation qu'à la mort du premier higoumène, Élias, et ne parlait pas de *brébion;* quant à la prescription testamentaire, autrement dit le testament, nous n'en avons ni mention dans le *typikon* ni trace[49]. Et l'apostille de continuer: « Lorsque que le gouvernement du monastère est échue au susdit moine Mélétios, comme on ne trouvait pas de *brébion* dans leur monastère, le présent *brébion* a été dressé. À la demande des moines, nous l'avons signé pour le rendre digne de foi, le mois et l'indiction susmentionnés »[50]. Suit la signature de l'évêque. Au moins, les choses sont claires: les moines ont ressenti à cette date la nécessité de faire un vrai recensement de leurs biens meubles et immeubles dûment estampillé par une autorité indiscutable, l'évêque, et dès lors opposable, notamment aux évêques qui lui succéderaient; ils n'ont rien retrouvé, pas même le testament qu'ils auraient cité expressis Verbis. Non seulement ils ont fait le *brébion*, mais ils ont fait valider par le même évêque Clément tous les autres documents en

67), 140 (*Petit*, 73–74). Les pages renvoient à l'édition de *G. Papazoglou*, Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της μονής Θεοτόκου της Κοσμοσωτείρας (1151/2), Komotènè, 1994, avec mention à celle de *L. Petit*, Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Ænos (1152), IRAIK 13 (1908) 17–77, plus facile à trouver. Dernière étude sur ce *typikon: M. Kaplan*, L'économie du monastère de la Kosmosôteira fondé par Isaac Comnène (1152) d'après le *typikon*, Mélanges Cécile Morrisson, TM 16 (2011) 455–485.

[46] L'ἀπογραφή est normalement faite après un décès: c'est la liste de tous les biens du décédé; pour une femme, c'est la dot, la donation *porter nuptias* et tout autre fortune venue de son mari: Περὶ τοῦ τὴν γυναῖκα ἀπογραφὴν ποιεῖσθαι τῆς τε οἰκείας προϊκὸς καὶ τῆς πρὸ γάμου δωρεᾶς καὶ τῆς ἄλλης ἁπάσης ἀνδρῴας ὑποστάσεως (novelle 110, titre; même expression dans le texte). Les autres textes juridiques concordent. Du points de vue fiscal, c'est l'équivalent de l'ἀναγραφή, recensement. Mais nous sommes bien dans le cas d'un "inventaire" après la mort.

[47] *Petit*, 90, l. 10–14.

[48] *Petit*, 125, l. 20–27.

[49] Au contraire, le *typikon* de la Kosmosôteira prévoit explicitement un testament: « ces dispositions que j'émets maintenant dans ce *typikon* figurent aussi dans mon testament final et secret, même si peut-être elles ne s'y trouvent pas entièrement », Kosmosôteira, c. 1, 34–35 (*Petit*, 19–20).

[50] *Petit*, 125, l. 27–32.

leur possession, titres de propriété donnés par l'empereur et *praktikon* de mise en possession des biens de 1152.

Or Clément nous donne la date au début de l'apostille au *brébion:* mardi 10 février, indiction 12. Vitalien Laurent a déjà montré que la datation énoncée par Louis Petit et généralement admise[51], 1449, devait être corrigée[52]. Le 10 février indiction 12 tombe un mardi en 1119, 1164, 1449, 1494 et 1539. La première doit être exclue, puisque le *brébion* cite Jean II Comnène comme décédé. Les deux dernières sont visiblement trop tardives. La date de 1449 est également trop tardive, car Stroumitza est depuis longtemps hors de la domination byzantine: nous n'avons plus d'actes byzantins citant Stroumitza depuis 1357 et ces terres sont passées d'abord une seconde fois sous domination serbe vers 1380, comme l'acte de Constantin Dejanović le montre, puis sous une ferme domination ottomane, sous laquelle une confirmation épiscopale serait de faible valeur. La date de 1164 se heurte à deux difficultés: la mention, au milieu des actes conservés, d'un acte de Jean II perdu sous la domination latine[53]; la mention dans le *brébion* des deux actes de Jean II Vatatzès datant d'entre 1250 et 1254[54].

D'abord, il est assez facile de confirmer la pertinence de 1164, en fonction de l'évêque. Un évêque Clément est attesté par ailleurs à peu près au même moment sur le même siège de Stroumitza. D'une part dans le *praktikon* de 1152 (Iviron n° 56, notre n° 8), qui est reproduit dans le cartulaire: après la citation de l'ordonnance de Manuel Ier, on lit « Ayant vu cette donation impériale apportée par le dit higoumène,… j'ai pensé à ce que je devais faire pour accomplir ce qui était ordonné. Alors, j'ai pris avec moi l'évêque très aime de Dieu de Stroumitza, à savoir le très honorable moine Clément et un certain nombre des archontes qui se trouvaient là et qui devaient signer au bas du présent *praktikon* » (l. 88–96)[55]. Bien que le nom de Clément pour un évêque en pays bulgare soit évidemment assez courant, il paraît vraisemblable qu'il s'agisse de notre Clément. Cette impression est renforcée par l'existence d'un sceau du XIIe siècle conservé à Dumbarton Oaks, qui porte la Mère de Dieu au droit et au revers l'inscription τὸν Στρουμί[τ]ζης Κλήμεντα, Παρθ(έ)ν(ε), σκέποις[56]. Il faut simplement qu'il soit resté évêque jusqu'en 1164, ce qui n'a rien d'impossible et doit s'inscrire dans l'ordre du vraisemblable.

Reste à expliquer les anachronismes du cartulaire. Il convient ce commencer par la mention dans le *brébion* de trois actes mentionnés de l'époque de Jean Vatatzès,

[51] En dernier lieu par *A. Bandy*, *N. Ševčenko*, dans les Byzantine Monastique Foundation Documents, éd. *J. Thomas*, *A. Constantinidès Hero*, Washington DC 2000 (Dumbarton Oaks Studies 35), t. 4, 1667, qui citent pourtant l'article de Laurent.

[52] *Laurent*, Recherches sur l'histoire et le cartulaire, 15–23.

[53] *Petit*, 30, l. 24–25.

[54] Cf. *supra* 483, les nos 14 et 15.

[55] Iviron n° 56, l. 88–96, t. 3, 78.

[56] *J. W. Nesbitt*, *N. Oikonomidès*, Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1, Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Washington D.C. 1991 (Dumbarton Oaks Catalogues), n° 35.2, 102. C'est une inscription métrique (vers de 12 syllabes). Le père Laurent, qui avait déjà édité ce sceau dans son corpus (*V. Laurent*, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin : Supplément, t. V, 3, L'Église, Paris 1972, n° 2020), a supposé à juste titre dans son article des Échos d'Orient pour le second point, que c'était bien l'évêque témoin en 1152 et qui a confirmé les actes du *brébion*.

dont un chrysobulle et un son *prostagma* de mise en application. Or, dans ces deux mentions, Jean III est qualifié de « notre puissant et saint empereur », ce qui suppose qu'il soit vivant. Si l'on accepte que le manuscrit transcrit par Miller date du tournant du XIIIe et du XIVe siècle sur la base de l'étude paléographique des photographies conservées, il s'agit d'une copie du cartulaire originel. Le copiste, scrupuleux dans un certain sens, est allé voir quels titres de propriété d'Iviron mentionnaient le métoque de Stroumitza et en a ajouté la mention dans l'inventaire[57], mais sans les ajouter aux autres documents reproduits, ce qui aura été une autre paire de manches. Le copiste n'a pas cité la décision synodale de 1250, pourtant encore conservée aujourd'hui, parce qu'elle ne valait pas le chrysobulle la confirmant et le *prostagma* de mise en exécution; il n'a pas pris garde que, désormais, le *brébion* ainsi copié citait deux empereurs bien connus et distants d'au moins un demi siècle comme encore vivants. Comparant les documents d'archives qu'il avait recopiés aux mentions du *brébion*, il a constaté l'absence du *prostagma* de Jean II et l'a rajouté à sa place dans les documents recopiés; comme les documents de Vatatzès sont postérieurs à sa reprise en main de la zone de Stroumitza, il était simple d'attribuer la perte de ce précieux *prostagma* aux Latins. Ceci est donc parfaitement compatible avec la datation paléographique, à un point près: la mention de Jean III comme vivant. Une solution de deux remaniements successifs, donc de deux copies successives du cartulaire par des moines d'Iviron, l'une sous Jean III, l'autre au tournant du XIIIe et du XIVe siècle, est donc envisageable.

Le monastère de la Théotokos Éléousa de Stroumitza est devenu un métoque d'Iviron entre 1164, date du *brébion*, et une date comprise entre 1230 et 1241[58]. Pour nous, contrairement aux moines de Palaiokastron, c'est une chance, car les moines d'Iviron ont recueilli les titres de propriété reçus depuis la fondation par Manuel, le *typikon* et le *brébion*, comme c'était la coutume; les Ivirotes ont constitué un cartulaire des documents afférant à leur nouveau métoque, et, s'ils l'ont égaré depuis la visite de Miller, grâce à l'opiniâtreté de celui-ci, nous pouvons aujourd'hui le lire grâce à eux. Restés à Stroumitza, l'ensemble de ces pièces aurait sans doute subi le sort du *prostagma* de Jean II.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Actes d'Iviron, t. 3, De 1204 à 1328, édd. *J. Lefort*, *N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou*, *V. Kravari*, *H. Mètrevelli*, Paris 1994 (Archives de l'Athos XVIII).

Alexiade VI, VIII, 5, éd. *B. Leib*, t. 2, Paris 1943.

Bandy A., Ševčenko N., dans les Byzantine Monastique Foundation Documents, édd. *J. Thomas*, *A. Constantinidès Hero*, Washington DC 2000 (Dumbarton Oaks Studies 35), t. 4.

Ivanov I., Bŭlgarski starini iz Makedonija, Sofija 1931.

Laurent V., Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin : Supplément, t. V, 3, L'Église, Paris 1972.

[57] *Laurent*, Recherches sur l'histoire et le cartulaire, 22.

[58] Les moines d'Iviron ont donc bénéficié d'une ἐπίδοσις, pourtant interdite par le *typikon* de Manuel, c. 21, *Petit*, 92.

Laurent V., Recherches sur l'histoire et le cartulaire de Notre-Dame de la Pitié à Stroumitsa. À propos d'un acte patriarcal inédit, Échos d'Orient 37 (1934) 5–27.

Nesbitt J. W., *Oikonomidès N.*, Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1, Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Washington D. C. 1991 (Dumbarton Oaks Catalogues).

Papazoglou G., Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της μονής Θεοτόκου της Κοσμοσωτείρας (1151/2), Komotènè 1994. [*Papazoglou G.*, Typikon Isaakiou Alexiou Komnēnou tēs monēs Theotokou tēs Kosmosōteiras (1151/2), Komotènè 1994].

Petit L., Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Ænos (1152), Izvestija Russkogo arheologičeskogo instituta v Konstantinopole 13 (1908) 17–77.

Ptochodromica, Carmina politica, éd. *H. Eideneier*, Ptochoprodromos, Cologne 1991 (Neograeca Medii Aevi 5).

Rhallès G., *Potlès M.*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, t. 2, Athènes 1852 [*Rhallès G.*, *Potlès M.,*
Syntagma tōn Theiōn kai hierōn kanonōn, t2, Athènes 1852].

Uspenskij Th., Acte d'une donation territoriale au monastère de Notre-Dame de la Pitié, Izvestija Russkogo arheologičeskogo instituta v Konstantinopole 1(1896) 25–34.

Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς τοῦ ἔτους 1883 (Constantinople), 271 = Byzantinische Zeitschrift 3 (1894) 288 [Hēmerologion tēs Anatolēs tou etous 1883 (Constantinople), 271 = Byzantinische Zeitschrift 3 (1894) 288].

Литература – Secondary Works

Altstrassenforschung am Beispiel des Tales der Strumica bzw. Strumešnica in spätbizantinischer Zeit, ed. *M. Rakocija*, Niš and Byzantium, Eighth Symposium, Niš 3–5 June 2009, Niš 2010 (The collection of scientific works VIII), 417–432.

Barzos K., Η γενεαλογία τών Κομνηνών, Thessalonique 1984 (*Βυζαντινά Κείμενα* και *Μελέται 20), t. 1* [*Barzos K.*, Ē genealogia tōn Komnēnōn, Thessalonique 1984 (Byzantina Kaimena kai Meletai 20), t. 1].

Culas L., The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectuel Values in Byzantium in the Eleventh Century, Munich 1981 (Miscellanea Byzantina Monacensia 26).

Gautier P., L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos, archevêque de Bulgarie, Revue des études byzantines 21 (1963) 159–178.

Kaplan M., L'économie du monastère de la Kosmosôteira fondé par Isaac Comnène (1152) d'après le *typikon*, Mélanges Cécile Morrisson, Travaux et Mémoires 16 (2011) 455–485.

Petit L., Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine, Izvestija Russkogo arheologičeskogo instituta v Konstantinopole 6 (1900) 1–153.

Mihaljčić R., *Steindorf L.*, Namentragende Steinschriften in Jugoslawien von Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts, Wiesbaden 1982 (Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, 2).

Miljković-Pepek P., Veljusa: Monastir Sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica, Skopje 1981.

Omont H., Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale, Paris 1898.

Popović M., Continuity and change of old Byzantine and Slavonic toponyms in the valley of the river Strumica, edd. *P. Jordan*, *H. Burgmann*, *C. Cheetham*, *I. Hausner*, Geographical Names as a part of the cultural heritage, Vienne 2009 (Wiener Schriften zur Geographie und Topographie 18), 173–175.

Smyrnaes G., Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Athènes 1903 (réimpr. Karyés 1988) [*Smyrnaes G.*, To Hagion Oros, Athenes 1903].

Spätbyzantinische Siedlungen und walachische Transhumanz in den Flusstälern der Strumica und Kriva Lakanica, edd. *W. Dahmen*, *J. Kramer*, *M. Metzeltin*, *W. Schweickard*, *O. Winkelmann*, Südosteuropäische Romania. Siedlungs-/Migrationgeschichte und Sprachtypologie, Tübingen 2012 (Tübinger Beiträge zur Linguistik 532), 227–240.

Мишел Каӣлан
(Универзитет Париз I)

ПОНОВО О ПИТАЊУ МАНАСТИРА БОГОРОДИЦЕ ЕЛЕУСЕ У СТРУМИЦИ

Манастир Богородице Елеусе у Струмици у Македонији, који је крајем XI века подигао епископ тог града, јединствен је по томе што је, иако је то био мали манастир и имао оскудне приходе, до нас доспео део докумената које је он издавао или добијао, чак иако његов картулар, који су чували атонски монаси из Ивирона, преписан пре око сто педесет година, не може више да се пронађе. Циљ овог чланка је да покуша да реконструише историју тог архива и укаже на друге акте у којима се овај манстир, који је постао метох Ивирона, помиње.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

УДК: 94(497.11:497.11)"1172":929.731
DOI: 10.2298/ZRVI1350493V

МАРТИН МАРКО ВУЧЕТИЋ
(Универзитет Јохан Гутенберг, Мајнц)

РИТУАЛ ПОТЧИЊАВАЊА СТЕФАНА НЕМАЊЕ ЦАРУ МАНОЈЛУ I КОМНИНУ (1172)[1]

У овом раду истражује се церемонијал потчињавања српског великог жупана Стефана Немање византијском цару Манојлу I Комнину (1172), који се пореди са сличним примерима тога доба. Расправља се о снажном западном утицају у примени посебне ритуалне форме потчињавања (deditio) приликом разрешавања сукоба.

Кључне речи: потчињавање, разрешење сукоба, симболична комуникација, пренос ритуала.

This article investigates the ceremonial of the subjection of the Serbian župan Stefan Nemanja to the Byzantine emperor Manuel I Komnenos (1172) and compares it with similar events of the period in question. It argues for a strong influence of western forms of conflict resolution ("deditio") in the ceremonial.

Keywords: submission, conflict settlement, symbolic communication, transfer of the ritual.

Када се српски владар Стефан Немања потчинио 1168. године византијском цару Манојлу Коминину (1143–1180), који је против њега ратовао, историчар Никита Хонијат је сажето написао:

(...) коначно је своју сопствену главу ставио пред његове ноге, „висок дужином свом се опружи" и замоли да му никакво зло не учини. Наиме, он се плашио да сам не буде на неки начин лишен врховне управе над Србима и да власт не буде пренесена на оне који су достојнији од њега да владају, а које је он био збацио попевши се сам на власт.[2]

[1] Срдачно се захваљујем др Бранки Палме са Универзитета Јохан Гутенберг у Мајнцу и своме оцу, Марку Вучетићу, који су ми помагали у преводу.

[2] Nicetae Choniatae historia, ed. *I. A. van Dieten*, Berlin – New York 1975, 159.3–8 (=Choniates); уп. Византијски извори за историју народа Југославије IV, ур. *Г. Острогорски, Ф. Баришић*, прев. *Н. Радошевић*, ком. *Ј. Калић*, Београд 1971 (репр.: ур. *Љ. Максимовић*, Београд 2007) 147 (=ВИИНЈ IV).

У борби за великожупанску власт Стефан Немања је претходно напао своје суседе и зато је, према Никити Хонијату, *постао смелији него што треба*,[3] заправо, показао се као независан владар.[4] Међутим, са царевог гледишта, Срби су били византијски поданици, па су Немањини поступци сматрани одметништвом (ἀποστασία).[5]

Током борбе Манојла Комнина да присили српског великог жупана на покорност, Стефан Немања је, према Никити Хонијату, извршио проскинезу, настојећи да се задржи на власти. У том контексту треба посматрати понашање Манојла Комнина: цар је иступио против Стефана Немање, да би га казнио због одметништва и да би га поново приморао на потчињавање. Овај се, како каже Хонијат, бацио цару пред ноге са намером да, упркос преступима, очува своју владавину над Србима и да издејствује признање своје власти од Византије. Из тог разлога, византијски историчар сматра да је Немања Манојловом милошћу био владар, као и да су Срби били византијски поданици.

О потчињавању Стефана Немање говори и Јован Кинам. Међутим, није јасно да ли је реч о истим догађајима као код Хонијата, будући да Кинам о потчињавању српског владара говори у другачијем контексту. Док се, према Хонијату, оно десило 1168, у години после византијске победе над Мађарима, према Кинаму је до тога дошло након смрти мађарског краља Стефана III (1172). Кинам објашњава да су Млечани подстакли Србе на устанак, што, такође, иде у прилог 1172. години, јер је годину дана раније Манојло заточио Млечане у Царству и наредио да им се имовина конфискује.[6]

Остављајући по страни питање хронологије и могућност да су оба историчара на различитим местима у својим делима описивала, ипак, исте догађаје,[7] као и питање места у којем је потчињавање обављено,[8] усмерио бих овом приликом пажњу на сам чин потчињавања Стефана Немање византијском цару, и то на начин како га је приказао Јован Кинам. За разлику од Хонијатове верзије, која не одудара од других описа потчињавања византијским царевима, Кинамов опис садржи много више појединости. Према том опису, Стефан

[3] Choniates, 158.86–87: (...) ὑπὲρ ὃ δεῖ θρασύτερος γέγονε (...); ВИИНЈ IV, 144 (*Н. Радошевић*).

[4] Према Никити Хонијату (Choniates 158.85–159.91), Стефан Немања је покушао да освоји „Χορβατία" и да буде владар над „Δεκάταροι". Међутим, у Хонијатовом приказу несигурни су хронологија догађаја и локализација Хрватске, ВИИНЈ IV, 146 нап. 137 (*Ј. Калић*).

[5] Cf. *Lj. Maksimović*, Byzantinische Herrscherideologie und Regierungsmethoden im Falle Serbiens: Ein Beitrag zum Verständnis des byzantinischen Commonwealth, ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag, edd. *C. Scholz – G. Makris* (Byzantinisches Archiv 19) Leipzig 2000, 174–192, 178–179 (=*Maksimović,* Herrscherideologie). За слику Срба у византијској реторичкој литератури cf. *E. Blangez-Malamut – M. Cacourus*, L'image des Serbes dans la rhetorique byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle, Byzantium: Identity, Image, Influence. XIX International Congress of Byzantine Studies, Major Papers, ed. *K. Fledelius*, Copenhagen 1996, 97–122.

[6] Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, *F. Dölger*, *P. Wirth*, München 1995, no. 1500.

[7] Историја српског народа I, Београд 1994, 209–210; ВИИНЈ IV, 144–148.

[8] Тачно место њиховог сусрета је непознато, али се може претпоставити да је до њега дошло негде на територији данашње Србије. Кинам приповеда да је Манојло, након што је прогласио Белу III за угарског краља у Сердици, кренуо на Србе Стефана Немање. Ови су најпре побегли у брда, пре него што је он пристао да се потчини, Ioannis Cinnami epitome, Bonn 1836, 286.21–287.13 (=Kinnamos).

Немања је прво послао цару посланике и молио га за помиловање. Та молба није испуњена, али је Немања постигао да му Манојло гарантује сигурност и дâ дозволу да ступи пред њега. Српски велики жупан је дошао гологлав, голорук до лаката, босоног, са конопцем око врата, са мачем у руци и безусловно се покорио цару, који је седео на престолу. Због тога је цар пристао да Немања задржи свој владарски положај.[9] Из наведеног следи да су и Јован Кинам и Никита Хонијат сматрали Стефана Немању владарем по царевој милости.

Потчињавање Реноа од Шатијона (1159) – Да је такав начин потчињавања био спектакуларан, али у дванаестом веку нипошто појединачан, у литератури је већ често помињано: Јованка Калић је приметила да је *сцена коју Кинам овде описује говорећи о сусрету Немање са Манојлом уобичајена (…) у то време.*[10] Јадран Ферлуга,[11] Константин Јиречек,[12] Димитри Оболенски[13] и, у последње време, наш свечар, Љубомир Максимовић,[14] упозорили су на сличан ритуал, којим се пред истим царем 1159. године потчинио Рено од Шатијона, кнез Антиохије. За разлику од описа чина потчињавања Стефана Немање, овај ритуал је потврђен у неколико извора, па осим Јована Кинама, о њему извештавају и Гијом од Тира и Теодор Продром Мангански.

Према Јовану Кинаму, Рено и Торос нису преузели ризик да лично дођу цару, али су послали изасланике да издејствују помирење. Пошто они нису имали успеха, кнез Рено је предложио да у замену за царево опроштење преда Византији антиохијску тврђаву. Манојло ни тај предлог није прихватио, па је кнез, у пратњи скупине монаха, прошао кроз град Мопсуестију (Мамистра),[15] гологлав, голорук до лаката, босоног, са конопцем око врата, са мачем у руци, и ступио пред царев шатор. Тамо је застао, не усуђујући се да уђе, док је група монаха – такође босонога и гологлава – иступила пред Манојла плачући, на коленима и са испруженим рукама. Цар их је прво одбијао, али је на крају заповедио кнезу да дође. Рено је дошао и обавезао се заклетвом цару на верност, а Манојло му је опростио. Кнез је обећао да ће убудуће чинити оно што цар хоће и да ће за патријарха Антиохије прихватити онога кога пошаљу из Цариграда. Кинам је нагласио да се овај чин потчињавања одвијао пред погледом многих посланика различитих земаља.[16]

Латински историчар Гијом од Тира даје сличну верзију догађаја: када је Рено чуо за Манојлово победоносно напредовање, окупио је, по савету својих повереника, неколико великаша да га прате на путовање цару. Пошто је стекао наклоност неких чланова царевог двора, пошао је у Мопсуестију, где је успео да се измири са царем онако како је Кинам сажео, али са више појединости: пред

[9] Kinnamos, 6,11:287.18–288.3.

[10] ВИИНЈ IV, 104, нап. 303.

[11] *J. Ferluga*, La ligesse dans l'Empire Byzantin, ZRVI 7 (1961) 97–123, 117.

[12] *C. Jireček*, Geschichte der Serben I–II, Gotha 1911 (repr. Amsterdam 1967) I, 261–262.

[13] *D. Obolensky*, Six Byzantine Portraits, Oxford 1988, 115–116.

[14] *Maksimović*, Herrscherideologie, 180.

[15] За Мопсуестију cf. *F. Hild – H. Hellenkemper*, Kilikien und Isaurien, TIB 5, Wien 1990, 351–359.

[16] Kinnamos, 4, 16:181.6–183.14.

погледом свих војника, Рено је дошао босоног, у *вуненом* руху кратких рукава, са конопцем око врата и са *голим* мачем у руци, који је носио *на врху*, што значи да га је уперио према себи. Након што је Рено предао цару мач, пао је пред њега на колена. Гијом није шкртарио са прекором: кнез је тако дуго лежао испружен на поду да је част Латина променио у срамоту.[17]

Да је Рено од Шатијона носио вунено рухо каже и ретор Теодор Продром Мангански. Међутим, овај аутор додаје и да је рухо било црно, те да је симболизовало смрт и осуду. Поруб руха је био откинут до колена, подлактице и стопала су му били разголићени, обријаном главом је климнуо. И Теодор Продром Мангански даље извештава да је Рено носио голи мач у руци и да је имао конопац око врата. На тај начин Рено је успешно измолио цара за помиловање. За разлику од Јована Кинама и Гијома од Тира, Теодор је експлицитно разјаснио шта је симболизовао начин на који је Рено дошао пред Манојла: разголићавање је наговестило уништавање кнеза, а конопац и голи мач су упозорили на декапитацију, односно смрт вешањем. Сагласно Кинамовом опису, и Теодор Продром Мангански каже да је скупина монаха у поворци претходила Реноу, али уз њих помиње и клерике, витезе и друге групе.[18]

Реноово потчињавање Манојлу темељно је анализирао Александру Анка у свом раду о контактима западног са византијским светом у време првих крсташких похода,[19] упозоривши, као и Паоло Лама педесетих година,[20] на западне паралеле. При томе се Анка особито осврнуо на радове медиевисте Герда Алтхофа, који се исцрпно бавио таквим сценаријима потчињавања, назвавши их *deditiones*.[21]

„Deditiones“ – Према Алтхофу, дедиција (*deditio*) је bila средство избегавања ескалације сукоба, тј. стратегија мирољубивог решавања конфликата. Сагласност супротстављених страна би се постизала уз помоћ посредника, који би се прецизно договорили око одвијања ритуала. На крају тог процеса стајала је добро испланирана инсценација са сигурним исходом јер се *deditio* обично одвијала у присуству шире јавности, која је имала улогу сведока. Начелно, *deditio* се састојала из два дела: у првом се један актер јавно и безусловно

[17] Guillaume de Tyr, Chronique, ed. *R. B. C. Huygens*, Turnhout 1986 (=Guilelmo de Tyro) 18, 23:845,41–57.

[18] Теодор Продром Мангански је у неколико наврата описао начин Реноовог потчињавања, Theodoros Prodromos Manganeios, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Grecs II, Paris 1881, 303–310, 319–326, 741–774 (в. нпр. 303.12–304.44, или 305.29–306.55. Уп. и Euthymios Malakes, Noctes Petropolitanae, Сборникъ византiйскихъ текстовъ XII–XIII вѣковъ, изд. *А. И. Пападопуло-Керамевс*, С. Петербургъ 1913, 178.29–179.3.

[19] *A. Anca*, Herrschaftliche Repräsentation und kaiserliches Selbstverständnis, Berührung der westlichen mit der byzantinischen Welt in der Zeit der ersten Kreuzzüge, Münster 2010, 147–172 (=*Anca*, Repräsentation).

[20] *P. Lamma*, Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII, I–II, Roma 1955–1957, 28.

[21] *G. Althoff*, Das Privileg der „Deditio“. Formen gütlicher Konfliktbeendigung in der mittelalterlichen Adelsgesellschaft, *O. G. Oexle* (ed.), Nobilitas. Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa, Göttingen 1997, 27–52 (repr. *G. Althoff* (ed.)), Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde, Darmstadt 1997, 99–125); *idem*, Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter, Darmstadt 2003, 68–84.

потчињава другом, да би, затим, први актер обновио наклоност другоме. Оно што је изгледало као спонтани чин био је, заправо, врло брижљиво договорен низ симболичних поступака, који су се окончавали измирењем сукобљених страна. Алтхоф је сматрао да је *deditio* била повластица племства.

Према Алтхофу, дакле, основна обележја *deditio* су били:

договор о начину спровођења ритуала и његовом исходу;

спровођење ритуала у присуству шире јавности;

падање ничице и самооптуживање онога који се покорава;

давање опроштења ономе који се покорава.[22]

На средњовековном Западу велики је број примера таквих *deditiones*.[23] Порекло ритуала Алтхоф је видео у црквеној покори, чији су најбитнији елементи били: проскинеза, самооптужба, молба за опроштај и помирење.[24] Овај црквени ритуал био је пренесен на секуларно подручје на прелому осмог и деветог века.[25]

Тако структурисане сцене потчињавања, које су у западној медиевистици означене термином *deditiones*, потврђене су и на византијском подручју. Оне су први пут забележене у дванаестом веку, а потчињавање Реноа од Шатијона је најранији описан пример за *deditio*. Додатни подаци, које извори дају у вези са *deditio* Реноовог потчињавања, могу се – са свим опрезом – пренети и на потчињавање Стефана Немање. Како је већ Анка установио,[26] у Реноовом случају Гијом од Тира упућује на преговоре, који су претходили ритуалу потчињавања и који су били предуслов за помирење: кнез се најпре посаветовао са својим великашима о поновном стицању цареве наклоности. Послушавши њихов савет, повео је епископа Лаодикеје и сакупио је неколико племена да га прате цару. Пут за помирење водио је преко царевих великаша: само пошто су се они заузели за кнеза, решење сукоба је постало могуће. То значи да су се актери сложили у овим преговорима око *deditio* као одговарајућег ритуала у тим околностима. Ток ритуала је зато био брижљиво испланиран. Како експлицитно потврђује Теодор Продром Мангански, инсценирано наступање Реноа пред Манојлом упућивало је на његову кривицу, будући да је са јерменским владарем Торосом кнез опустошио Кипар.[27] Обучен у вунено црно рухо са кратким рукавима, кнез Рено се представио као покајник, а мач који је уперио према себи и конопац око врата упућивали су на смртну казну која му је претила.

Иако помињу различите групе које су сведочиле о *deditio*, сви извори изричито наглашавају (за разлику од примера са Стефаном Немањом) да је ритуалу потчињавања присуствовала широка јавност. Њена главна функција била

[22] *Althoff*, Privileg, 45.

[23] Ibid., 29 (са пописом неколиких примера); *idem*, Macht, 69.

[24] *Althoff*, Privileg, 48.

[25] Ibid., 48.

[26] *Anca,* Repräsentation, 152–154.

[27] *F. Chalandon*, Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180), Les Comnène. Études sur l'Empire Byzantin au XIe et au XIIe siècles, II, Paris 1912, 436–441; *R.-J. Lilie*, Byzantium and the Crusader States, 1096–1204, Oxford 1993, 168–169; *P. Magdalino*, The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180, Cambridge 1993, 67.

је да страни посланици осигурају упознавање суседа са царевим тријумфом. На другој страни, инсценирано помирење упозорило је да ће Реноови непријатељи убудуће бити и непријатељи цара, под чијом се врховном влашћу тада налазила и Антиохија. Теодор Продром Мангански спомиње клерике, монахе, витезе и друге групе које су присуствовале Реноовом потчињавању, а монахе помиње и Јован Кинам. Међутим, насупрот Гијому од Тира, у оба византијска извора те групе су биле интегрисане у ритуал тиме што су се заузеле за Реноа или тиме што су лично молиле за помиловање.

Потчињавање становника Земуна (1165) – Временски између дедиције (*deditio*) Реноа од Шатијона и оне Стефана Немање може се наћи још један пример потчињавања, о чему извештава Јован Кинам. Када је 1165. године Манојло опседао мађарски град Земун, становници су молили за милост. Међутим, цар је захтевао да они најпре изађу пред њега гологлави, босоноги и са конопцем око врата. По свему судећи, Мађари су одбили да изврше тај ритуал потчињавања, јер Кинам казује о наставку опсаде. Тек кад су зидови Земуна пали, становници града су дошли Манојлу на начин који је он од њих захтевао. Неко време Манојло није хтео да их види, али је касније забранио њихово погубљење.[28]

Овај случај је посебно занимљив из неколико разлога. Прво, Кинам ритуал потчињавање становника Земуна – за разлику од потчињавања Реноа и Стефана Немање – представља као цареву идеју. Друго, из излагања овог византијског писца јасно је да се такав ритуал није могао спонтано обавити. Становници Земуна нису на почетку прихватили цареву понуду, а понуђени услови за помирење, очигледно, касније нису више важили. На чињеницу да не мора увек доћи до помирења ако нема претходног договора упућује и то да је у случају Реноа и Немање *било* претходних договора који су се спровели у дело, што значи да чин њиховог потчињавања није био спонтани поступак.

Потчињавање Андроника Комнина (1180) – Последњи пример потчињавања из времена Манојла Комнина, који би се могао означити као *deditio,* догодио се непосредно пре његове смрти, када је 1180. године обновио наклоност према свом брату од стрица и каснијем цару Андронику Комнину. Никита Хонијат је сажео догађаје на следећи начин: после сукоба, који су трајали десетлећима, Андроник је послао Манојлу изасланике и молио га за опроштење и за јемство да неће бити кажњен.[29] Када је Манојло на то пристао, Андроник је иступио пред свога брата, са железним ланцем око врата, који је наводно сакрио испод свога руха. Дочекан од Манојла, бацио се одмах на под, извукао ланац, почео плакати и молити цара да му опрости злодела. Изненађен поступком свог братића, цар је, такође, заплакао и наредио да га подигну са земље. На почетку је

[28] Kinnamos, 5,16:245.6–18.

[29] Андроник је био спреман на измирење тек пошто је Манојло заробио Теодору, његову љубавницу и мајку његове деце.

Андроник одбијао и захтевао да неко од присутних ухвати ланац и да га на ланцу одвуче пред престо. Тако је и било учињено.[30]

Иако Никита Хонијат извештава о само малом броју детаља, догађаји указују на *deditio* – потчињени је око врата носио железни ланац а не конопац, али је порука била иста: после наводно неуспешних преговора, Андроник се демонстративно и безуветно потчинио и након тога је опет стекао цареву наклоност. Хонијат сугерише да је Манојло био изненађен Андрониковим поступањем. У ствари, и у овом случају се може претпоставити да су успешни преговори претходили ритуалу, који је у јавности био приказан као спонтани чин. И Манојло и Андроник су знали шта ће се десити, те, према томе, цар није могао бити изненађен онако како нас историчар жели уверити.

Тумачење потчињавања Стефана Немање – Ако се наведени примери *deditiones* пренесу на потчињавање Стефана Немање цару Манојлу Комнину, могло би се претпоставити следеће: војним походом цар, очигледно, није хтео или није могао да лиши великог жупана његовог престола, него је само настојао да га врати под врховну власт Византије.[31] Претња војном силом служила је цару као средство да подстакне Стефана Немању на почетак преговора. Укључујући посланике, склопили су споразум прихватљив за обе стране, којим се Стефан Немања наизглед безусловно предао цару, знајући унапред да ће му Манојло опростити и да ће и даље владати над Србима. И у овом случају може се претпоставити да је измирење обављено пред широм јавношћу, која је преузела улогу сведока. Манојло се изјаснио за Немању и тиме јасно одбио друге српске властодршце, које је Стефан Немања на свом путу према власти истиснуо са положаја и чије се освете морао бојати. С друге стране, Стефан Немања је недвосмислено потврдио византијском цару своју потчињеност.

„Deditio“ и тријумфална поворка – У примеру Стефана Немање симболичном акту *deditio* следио је још један ритуал: тријумфална поворка, односно *adventus*.[32] За разлику од *deditio,* тријумфална поворка/*adventus* спада у традиционалне елементе византијских ритуала, па је, тако, и српски велики жупан био представљен цариградском пуку.[33] У примеру Реноа од Шатијона извори говоре о

[30] Choniates, 226.82–227.7. За тај одломак cf. *M. Grünbart*, Der Kaiser weint. Anmerkungen zur imperialen Inszenierung von Emotionen in Byzanz, Frühmittelalterliche Studien 42 (2008) 89–108, 105–108.

[31] Слични случајеви су везани за потчињавање Реноа од Шатијона (1159, в. горе) и турског султана Килиџ Арслана II (1161/1162). Последњи је дошао у Цариград где је потврдио пређашње обећање свечаним заклетвама. Обећавао је да ће до смрти остати пријатељ царевих пријатеља и непријатељ царевих непријатеља, Kinnamos, 5, 3:204.22–208.16; Choniates, 118.30–122.30.

[32] За тријумфалну поворку у Византији cf. *M. McCormick*, Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West, Cambridge et al. 1986, 131–230.

[33] Konstantinos Manasses (Ещё два неизданных произведения Константина Манасси, ed. *E. Kurtz*, Византийский временник 12 (1906) 88–98, 89–91); Eustathios Thessalonikes (Eustathii Thessalonicensis opera minora, magnam partem inedita, ed. *P. Wirth* Berolini et Novi Eboraci 2000, M:217.86–218.24). Јован Кинам само каже да је Немања отпратио цара после потчињавања. Тријумфална поворка и *adventus* не могу се увек јасно разликовати. Већ у хеленистичко доба повратак господара града, који је дочекиван као спаситељ, славио се тријумфалном поворком. С друге стране, такви догађаји имали су хршћанску конотацију јер су алудирали на улазак Исуса у

сличном ритуалу: кнез је пратио цара при његовом уласку у Антиохију.[34] Међутим, улоге које су имали Рено и Немања разликују се са гледишта византијских извора: док је Рено отпратио цара као добровољни слуга/роб (ἐθελόδουλον), византијски писци Немању означавају само као слугу/роба (δοῦλος, τρίδουλος).[35]

Појављивање „deditiones" у Византији – Како се могу објаснити и оценити византијски примери потчињавања, означени у овом раду термином дедиција (*deditio*)? У византијским изворима је ритуална форма таквог потчињавања први пут описана у време Манојла Комнина. Разуме се да су се и у ранијим вековима страни владари лично потчињавали византијским царевима, приликом међусобних сусрета.[36] Ипак, извори не пружају никакав доказ о постојању онакве ритуалне форме чина потчињавања на коју наилазимо у епоси Манојла Комнина. У ранијим периодима чин покоравања је симболично исказиван другим елементима, који су чинили видљивим хијерархијски однос између надмоћног византијског цара и подређеног страног владара. Реч је, на пример, о додељивању византијских дворских достојанстава или положаја,[37] као и о додељивању царских поклона, чиме је, такође, подражаван хијерархијски однос учесника ритуала.

Овде наведени примери потчињавања из времена Манојла I Комнина били су, по својој структури, другачијег квалитета, те се не би могао у већој мери успоставити континуитет са начинима потчињавања, познатим из ранијих времена. Изненадна појава нових елемената у ритуалу потчињавања у Царству Манојла Комнина захтева објашњење, које би се могло тражити у личности овог владара.

Јерусалим. Cf. *H. Hunger*, Reditus Imperatoris, *G. Prinzing – D. Simon* (edd.), Fest und Alltag in Byzanz, München 1990, 17–35; *Anca*, Repräsentation, 19, 24–25.

[34] Kinnamos, 4,21:186.17–188.2; Choniates, 108.41–52; Theodoros Prodromos Manganeios, 319–326; Guilelmo de Tyro, 18,25:847.1–848.14; Grigor Erec (Chronique de Grégoire le Prêtre, Recueil des Historiens des Croisades: Documents arméniens, I, Paris 1869) 125:189.

[35] Cf. *Maksimović*, Herrscherideologie, 180. Kinnamos, 4,24:199.11–12 (Рено од Шатијона); за Стефана Немању cf. Konstantinos Manasses, 90.64; Eustathios Thessalonikes, M:217.92–94; уп. ВИИНЈ IV, 209–214 и 218–220. Мало касније Евстатије Солунски каже да је Стефан Немања видео (у некој палати?) слике (ποικίλματα) своје побуне, борбе, пораза и потчињавања; наводно се сложио са ликовним призорима, замерајући сликару једино што га не назива робом и што није уз његово име свуда дописана реч роб, Eustathios Thessalonikes, M:217.5–17. За овај одломак cf. Eustathios of Thessaloniki, Secular Orations 1167/8 to 1179, transl. *A. F. Stone*, Brisbane 2013, 109–110, nn. 464–465. Кинам је означио и турског султана Килиџ Арслана као слугу/роба (οἰκέτης), Kinnamos, 5,3:205.4–5. За израз ἐθελόδουλον в. пре свега *Ferluga*, Ligesse, 106ff.

[36] Сусретања византијских царева са страним владарима – међу њима и она, која су стајала у вези са потчињавањем – детаљно сам анализирао у својој докторској дисертацији „Zusammenkünfte byzantinischer Kaiser mit fremden Herrschern (395–1204): Vorbereitung, Gestaltung, Funktionen," одбрањеној 2012. на Универзитету у Минстеру (Westfälische Wilhelms-Universität) и која се налази у припреми за штампу.

[37] Бројне су потврде о таквом додељивању титула страним владарима у току директног сусрета: Пресијан, Алусијан и Арон, синови бугарског владара Јована Владислава, понудили су своју покорност цару Василију II, 1018. године, а заузврат су тражили гаранције сигурности. Цар се сложио са тим и примио их је у Деволу пријатељски, именујући Пресијана за магистра, а Алусијана и Арона за патрикије, Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, rec. *I. Thurn*, CFHB, 5, Series Berolinensis, Berlin – New York 1973, 359^{32} – 360^{46}.

Довољно је познато да је овај цар био под утицајем латинских обичаја, што су и његови савременици критиковали.[38] Ради ли се овде о преносу ритуала са латинског Запада на византијски Исток? У вези с тим Анка се врло опрезно изјаснио, не искључујући у потпуности западни утицај.[39] *Deditio* се, сигурно, састојао из симболичних чинова, који су били разумљиви и у Византији. На овом месту треба још једном упозорити да *deditio* води порекло из црквене покоре, што наводи и Алтхоф.[40] Један ритуал може „функционисати" када су симболичне радње, од којих се он састојао, биле разумљиве присутнима. Падање на колена пред царем као део проскинезе било је саставни део византијског церемонијала од самих почетака Царства.[41] Али, у својој структури, ритуал потчињавања Манојлове епохе упадљиво личи на западну праксу, те, по мом мишљењу, много говори о снажном латинском утицају на његово обликовање, поготово ако се узме у обзир временски редослед описа *deditiones* у изворима: први од њих односи се на потчињавање Реноа од Шатијона 1159. године, једног западног моћника, којем је тај чин сигурно био познат. Пошто извори експлицитно говоре о припремним преговорима, које су Реноови посланици водили са царем, могуће је да је том приликом форма ритуала пренета са латинског Запада у Византију. Следећи пример се односи на ритуал покоравања мађарских становника Земуна 1165. године, који је само делимично успео. У Мађарској, на граници Византије и Запада, дедиција је вероватно била позната, тако да је тај ритуал у датим околностима Манојло Комнин могао сматрати одговарајућим начином потчињавања. Трећи пример за *deditio* био би потчињавање Стефана Немање, властодршца на подручју византијског утицаја. Ако се претпостави да је и то потчињавање било унапред договорено, онда би тај пример показао да је ритуал потчињавања – *deditio* – упражњаван и у односима византијског цара и страног владара који је сматран подаником Царства. Последњи пример покоравања, изражен овим специфичним ритуалом, односи се на потчињавање Андроника Комнина; он сведочи да је дедиција могла бити примењивана и у случају разрешавања унутрашњих сукоба у Византији.

Питање у којој мери и на ком месту се у наредним вековима *deditio* примењивала као начин решавања сукоба превазилази оквире овог кратког чланка, али би оно могло бити занимљив предмет будућих истраживања.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Eustathii Thessalonicensis opera *minora, magnam* partem inedita, ed. *P. Wirth*, Berolini et Novi Eboraci 2000 (CFHB 32 – Series *Berolinesis).*

[38] Choniates, 204^{3}–205^{39}.

[39] *Anca*, Repräsentation, 172: „Das Problem der gegenseitigen Beeinflussung in der Gestaltung dieses Rituals bleibt offen, ein lateinischer Einfluss darauf lässt sich nicht gänzlich in Abrede stellen." Западне утицаје, који потичу из феудалног система, прихватио је још *Ferluga,* Ligesse*, 117*.

[40] В. горе нап. 18.

[41] Cf. *O. Treitinger*, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938 (репр. Darmstadt 1956), 84–90.

Eustathios of Thessaloniki, Secular Orations 1167/8 to 1179, *A. F. Stone*, Brisbane 2013.

Guillaume de Tyr: Chronique, ed. *R. B. C. Huygens*, 2 vols., Turnhout 1986 (CCCM 63).

Ioannis Cinnami epitome. Rerum ab Ioannes et Alexio Comnenis Gestarum, ed. *A. Meinecke*, Bonnae 1836.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *J. Thurn*, Berolini et Novi Eboraci 1973 (CFHB 5).

Курц Е., Еще два неизданных произведения Константина Манасси, Византийский Временник 12 (1906) 88–98.

Nicetae Choniatae Historia, ed. *van J.-L. Dieten*, Berolini et Novi Eboraci 1975 (CFHB11/1).

Пападопуло-Керамевс А. И. (изд.), Noctes Petropolitanae, Сборникъ византiйскихъ текстовъ XII–XIII вѣковъ, С. Петербургъ 1913. [*Papadopulo-Keramevs A. I.* (izd.), Noctes Petropolitanae, Sbornik 'vizantijskih' tekstov' XII–XIII vekov', S. Peterburg' 1913].

Theodoros Prodromos Manganeios, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Grecs 2, ed. *E. Miller*, Paris 1881, 303–310, 319–326, 741–774.

Византијски извори за историју народа Југославије IV, *Г. Острогорски, Ф. Баришић* (пр.), Београд 1971 (репр. пр. Љ. Максимовић, Београд 2007) [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije IV, *G. Ostrogorski*, *F. Barišić* (pr.), Beograd 1971 (repr. pr. Lj. Maksimović, Beograd 2007)].

Литература – Secondary Works

Althoff G., Das Privileg der „Deditio". Formen gütlicher Konfliktbeendigung in der mittelalterlichen Adelsgesellschaft, *O. G. Oexle* (ed.), Nobilitas. Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa, Göttingen 1997, 27–52 (repr. *G. Althoff* (ed.), Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde, Darmstadt 1997, 99–125.

Althoff G., Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter, Darmstadt 2003.

Anca A., Herrschaftliche Repräsentation und kaiserliches Selbstverständnis. Berührung der westlichen mit der byzantinischen Welt in der Zeit der ersten Kreuzzüge, Münster 2010.

Blangez-Malamut E. – Cacourus M., L'image des Serbes dans la rhetorique byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle, Byzantium: Identity, Image, Influence. XIX International Congress of Byzantine Studies, University of Copenhagen, 18–24 August 1996: Major Papers, ed. *K. Fledelius*, Copenhagen 1996, 97–122.

Chalandon F., Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180), Paris 1912.

Ferluga J., La ligesse dans l'Empire Byzantin. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance, ZRVI 7 (1961) 97–123.

Grünbart M., Der Kaiser weint. Anmerkungen zur imperialen Inszenierung von Emotionen in Byzanz, Frühmittelalterliche Studien 42 (2008) 89–108.

Hunger H., Reditus Imperatoris, *Prinzing G. – Simon D.* (edd.), Fest und Alltag in Byzanz, München 1990.

Jireček C., Geschichte der Serben, 2 vols., Gotha 1911 (repr. Amsterdam 1967).

Lamma P., Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII, 2 vols., Roma 1955–1957.

Lilie R.-J., Byzantium and the Crusader States, 1096–1204, Oxford 1993.

Magdalino P., The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180, Cambridge 1993.

Maksimović Lj., Byzantinische Herrscherideologie und Regierungsmethoden im Falle Serbiens: Ein Beitrag zum Verständnis des byzantinischen Commonwealth, ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag, edd. *C. Scholz – G. Makris* (Byzantinisches Archiv 19) Leipzig 2000, 174–192.

McCormick M., Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West, Cambridge et al. 1986.

Obolensky D., Six Byzantine Portraits, Oxford 1988.

Treitinger O., Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938 (repr. Darmstadt 1956).

Историја српског народа, I, Београд 1994. [Istorija srpskog naroda, I, Beograd 1994].

Martin Marko Vučetić
(Johannes Gutenberg-Universität, Mainz)

DAS RITUAL DER UNTERWERFUNG STEFAN NEMANJAS UNTER MAUNEL I. KOMNENOS (1172)

Im Mittelpunkt des Beitrags steht die vom Geschichtsschreiber Ioannes Kinnamos geschilderte rituelle Ausgestaltung der Unterwerfung des serbischen Župans Stefan Nemanja unter Kaiser Manuel I. Komnenos (1172). Nach Vorverhandlungen sei Nemanja barhäuptig, barfüßig, mit entblößten Unterarmen, einen Strick um den Hals und ein Schwert tragend vor den thronenden Kaiser getreten und habe sich diesem bedingungslos unterworfen. Manuel habe daraufhin von einer Absetzung Nemanjas abgesehen. Diese Ausgestaltung des Unterwerfungsrituals ähnelt derjenigen anderer Unterwerfungen aus der Zeit Manuels: Auf vergleichbare Weise unterwarfen sich Rainald von Châtillon, Fürst von Antiocheia (1159), die Bewohner des ungarischen Zemun (1165) und der spätere Kaiser Andronikos (1180) dem Kaiser. Die rituelle Ausgestaltung dieser Unterwerfungen ähnelt westlich-mittelalterlichen Formen der Konfliktbeilegung, die in der mediävistischen Forschung mit dem Begriff „deditio“ bezeichnet werden. Kennzeichen dieses Rituals war es, dass sich einer der Akteure vor großer Öffentlichkeit dem anderen scheinbar bedingungslos unterwarf (und dies durch eindrückliche symbolische Handlungen deutlich machte), dass er sich gleichzeitig aber – aufgrund zuvor geführter Verhandlungen – sicher sein konnte, die Gunst seines Gegenübers wiederzuerlangen. Angesichts fehlender älterer Belege vergleichbarer Rituale zur Konfliktbeendigung in Byzanz, drängte sich die Frage nach der Möglichkeit einer byzantinischen Übernahme dieser westlichen Praxis auf. Ausgehend vom biographischen Hintergrund Manuels I. sowie der Beobachtung, dass die überlieferten Fälle auf ein fortschreitendes Eindringen dieses Rituals nach Byzanz deuten (von der Konfliktbeendigung zwischen byzantinischen Kaiser und einem lateinischen Herrscher bis zur Beilegung innerbyzantinischer und innerdynastischer Auseinandersetzungen) wurde für einen sehr starken westlichen Einfluss plädiert.

Зборник радова Византолошког института L, 2013
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines L, 2013

UDC: 27-36:75.046.3
DOI: 10.2298/ZRVI1350505K

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
(Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΓΟΡΓΟΣ: Η ΑΛΛΗΓΟΡΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΤΑΛΛΑΞΗ ΤΟΥ ΕΠΙΘΕΤΟΥ

Ο συγγραφέας αυτού του άρθρου επιχειρεί να ερμηνεύσει την επωνυμία «γοργός» που συνδέεται με τον Άγιο Γεώργιο, αξιοποιώντας δεδομένα από την αρχαιότερη παράδοση σε συνδυασμό με το ιστορικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναβιώνει η λατρεία του Αγίου ως έφιππου Ακρίτα πολεμιστή. Η σχέση του καβαλλάρη ήρωα με το πολεμικό άλογό του προβάλλει τον ηρωισμό των στρατιωτικών αγίων της Ανατολής, και ιδιαίτερα της Καππαδοκίας, σε μια εποχή που αναδεικνύεται γενικότερα η ανδρεία και ο ηρωισμός των παλληκαριών του Ακριτικού κύκλου. Ο συνδυασμός του ακρίτη / στρατιώτη και γεωργού συναντάται στο ίδιο πρόσωπο του Αγίου Γεωργίου που αργότερα εμφανίζεται και στην εικονογραφία ως προστάτης του νερού, αναδεικνύοντας τον τύπο του «δρακοντοκτόνου». Ως έφιππος τρομερός πολεμιστής, ο Άγιος κατατροπώνει τους εχθρούς του Βυζαντίου κατά τους δύο πολέμους που ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος διεξάγει κατά των Πατσινακών, θεωρώντας ότι ο Άγιος Γεώργιος στάθηκε αποφασιστικά στο πλευρό του. Έτσι ο Άγιος Γεώργιος, ως «γοργός» πολεμιστής, υιοθετείται ως προστάτης του παλατιού των Μαγγάνων. Με την ιδιότητα του «προστάτη» του αυτοκρατορικού οίκου του Βυζαντίου, ο Άγιος Γεώργιος γίνεται σύμβολο προστάτου «βασιλικού οίκου» και υιοθετείται κατά μίμησιν και από τον σερβικό οίκο των Νεμανιδών, μέλη του οποίου έζησαν στο περιβάλλον της πρωτεύουσας του Βυζαντίου και γνώρισαν ήθη και έθιμα της βυζαντινής αυλής και κοινωνίας. Έτσι ερμηνεύεται η «μετατόπιση» της λατρείας του Αγίου Γεωργίου με την ιδιότητα του πολεμιστή-«γοργού» προστάτη από το Βυζάντιο στη Σερβική επικράτεια του οίκου των Νεμανιδών και εμφανίζεται να επιχωριάζει στα μνημεία της, απολαμβάνοντας τη μεγάλη τιμή του «οικογενειακού αγίου προστάτη» από τους ηγεμόνες της δυναστείας που είχε πολυποίκιλες σχέσεις με το Βυζάντιο.

Λέξεις κλειδιά: γοργός, εικονογραφία Αγ. Γεωργίου, Άγ. Γεώργιος και δράκων, Νεμάνια, ιππέας άγιος.

The author of this article attempts to interpret the name "gorgos" associated with Saint George, utilizing data from the oldest tradition in conjunction with the historical

environment in which revives the worship of the saint as equestrian Akrita warrior. The relationship of the rider hero with his warhorse raises the heroism of the military saints of the East, particularly of Cappadocia at a time when the bravery and the heroism of the lads of the Akritian circle is generally emerging. The combination akrita/soldier and farmer meets at the same person of Saint George, who later appears in the iconography, as protector of the water, highlighting the type of "dragonslayer". As a formidable equestrian warrior, the Saint smites the enemies of Byzantium during the two wars that Constantine IX Monomachus conducts against the Patsinakoi, considering that Saint George stood firmly by his side. So George as "gorgos" warrior, is being adopted as the protector of the palace at whom the emperor dedicates the temple of the Mangana Palace. With the status of "protector" of the imperial house of Byzantium, Saint George becomes prostate symbol of the "royal house" and is being adopted in imitation, from the Serbian House of Nemanides, whose members lived in the environment of the capital of Byzantium and experienced customs and traditions of the Byzantine court and society. This explains the "transposition" of the worship of Saint George with the status of warrior – "gorgos" protector of Byzantium at the Serbian territory of the house of Nemanides and appears to resort in the monuments, accepting the great honor as "family saint protector" from the rulers of the dynasty that had multifarious relations with Byzantium.

Keywords: gorgos, St. George's iconography, St. George and dragon, Nemanic, horseman saint.

Το επίθετο «γοργός», που συνδέθηκε με το όνομα ενός από τους μεγάλους στρατιωτικούς αγίους του χριστιανικού κόσμου[1], προκάλεσε κατά το παρελθόν αρκετούς προβληματισμούς και η αναζήτηση της πραγματικής ερμηνείας του παραμένει, ακόμη και σήμερα, χωρίς ικανοποιητική εξήγηση.

Η επιστημονική συζήτηση άνοιξε με αφορμή την απεικόνιση του Αγίου Γεωργίου με συνοδευτικές επιγραφές στις τοιχογραφίες γνωστών μνημείων (Αγίου Νικολάου Ορφανού[2], Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino[3] και Ταξιάρχης Καστοριάς[4]) του 14ου αιώνα, δύο από τα οποία σχετίζονται με τον κράλη Stefan Uroš Milutin II (1282–1321)[5], ενώ το μνημείο της Καστοριάς διακοσμήθηκε κατά την περίοδο της

---

[1] Για τον άγιο Γεώργιο στην αγιολογία, βλ. *D. Balboni*, *C. M. Celletti*, Giorgio, santo, martire, Bibliotheca Sanctorum, τ. 6, Roma 1961, 512–531; βλ. και *Fr. Halkin*, BHG, I, αριθ. 212–222; για την απεικόνισή του στη βυζαντινή τέχνη, βλ. *V. N. Lazarev*, Novij pamjatnik stankovoj Živopisi XIV v. Obraz Georgija-voina v vizantijskom i drevnerusskom iskusstvo, VV 6 (1953) 186–222; T. *Mark-Weiner*, Narrative Cycles of the Life of S. George in Byzantine Art [New York University, Diss. 1977, Ann Arbor 1990]; *B. Schrade*, Η εικονογραφία του μεγαλομάρτυρος στρατιωτικού αγίου Γεωργίου, Πνευματική Διακονία, τεύχ. 4, Απρ.-Ιούν. 2009, 107–120; για τα υμνογραφικά και εγκωμιαστικά κείμενα, βλ. *Αρχιμ. Χρυσοστόμου Ι. Παπαδάκη του Κρητός*, Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου υμνογραφικά και εγκωμιαστικά επί τη συμπληρώσει 1700 ετών από της μαρτυρικής τελειώσεως αυτού 303–2003 μ.Χ., Αθήνα 2003.

[2] Για το μνημείο, βλ. τώρα Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Οι τοιχογραφίες, επιμ. *Χ. Μπακιρτζής*, φωτογραφίες *Β. Τσώνης*, Αθήνα 2003 (όπου στη σελ. 141 αναγράφεται η σχετική βιβλιογραφία), πίν. 86 (δεξιά). Βλ. και σημ. 9 εδώ.

[3] Βλ. *B. Todić*, Staro Nagoričino, Beograd 1993, 122–123, πίν. I και εικ. 8–9.

[4] Βλ. *Στ. Πελεκανίδης* – *Μ. Χατζηδάκης*, Καστοριά–Αθήνα 1984, 98, εικ.10. Στα ώς τώρα γνωστά παραδείγματα, ας προστεθεί και ο ναός στο χωριό Borje, βλ. *Todić*, ό.π. και *Ι. Σίσιος*, Η καλλιτεχνική σχολή της Καστοριάς κατά τον 14ο αιώνα, διδ. διατριβή, Φλώρινα 2013, 116–117 και 143, σχέδ. 51.

[5] *S. Kissas*, Srpski srednjovekovni spomenici u Solunu, Zograf 11 (1980) 29, σημ. 2–3 (≈ *Σωτ. Κ. Κίσσας*, Το ιστορικό υπόβαθρο των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας από το τέλος

σερβοκρατίας, όταν εξουσίαζε την περιοχή ο Συμεών Σίνισα Παλαιολόγος και ο γιος του Ιωάννης Ούρεσης[6]. Με την ίδια επωνυμία είναι γνωστή και η κατεστραμμένη Μονή του Αγίου Γεωργίου του Γοργού κοντά στα Σκόπια[7], μονή που και αυτή γνώρισε την εύνοια του Milutin[8]. Η ανάμειξη του προσώπου του Milutin στα προαναφερόμενα μνημεία και η τοιχογράφηση του ναού της Καστοριάς σε περίοδο σερβοκρατίας της περιοχής οδήγησαν την έρευνα στο συμπέρασμα ότι ο Άγιος Γεώργιος ο Γοργός «άμεσα σχετίζεται με το σερβικό περιβάλλον, χωρίς να γνωρίζουμε ακριβώς τους λόγους»[9] και ότι «η επωνυμία αυτή δεν μας είναι γνωστή σε κανένα άλλο σημείο της ελλαδικής περιοχής ή της υπόλοιπης βυζαντινής επικράτειας, είτε σε παράσταση του Αγίου Γεωργίου είτε στο όνομα εκκλησίας αφιερωμένης σ' αυτόν»[10].

Με αφορμή τα γραφόμενα της Άννας Τσιτουρίδου, ο καθηγητής Εύδ. Θ. Τσολάκης[11] παρατήρησε ότι η επωνυμία «Άγιος Γεώργιος ο Γοργός» εμφανιζόταν σε επίγραμμα της γνωστής συλλογής επιγραμμάτων που σώθηκε στο χφ. Marc. gr. 524[12], το οποίο δημοσίευσε και ο ίδιος, ύστερα από την πρώτη δημοσίευσή του από τον W. Hörandner[13]. Ο Εύδ. Θ. Τσολάκης συνέδεσε την επωνυμία με ναό του Αγίου Γεωργίου του Γοργού που βρισκόταν πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη[14].

Συμβολή στην έρευνα των παραστάσεων του Αγίου Γεωργίου του Γοργού στα όρια της «βυζαντινής επικράτειας» αποτέλεσε η σύντομη δημοσίευση της Σοφίας Κοτζάμπαση[15], στην οποία παρουσιάζεται ένα πρόχειρο ενεπίγραφο σχέδιο με τη μορφή του Αγίου Γεωργίου του Γοργού στην ώα του χφ. αριθ. 996 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, χωρίς περαιτέρω ανάπτυξη της προβληματικής του θέματος, το οποίο είχε ήδη απασχολήσει τον Σωτ. Κίσσα στην ανέκδοτη αρχικά

του ιβ´ αιώνα μέχρι τον θάνατο του Κράλη Μιλούτιν, Θεσσαλονίκη 2004, 67–68, σημ. 157). Στο εξής, η παραπομπή *Kissas*, Srpski (≈ ό.π., με αντίστοιχη σελ. στο «Το ιστορικό υπόβαθρο...»).

[6] *Kissas*, Srpski, 34 (≈ ό.π., 97).

[7] *Kissas*, Srpski, 37 (≈ ό.π., 88).

[8] *Kissas*, Srpski, 36 (≈ ό.π., 90).

[9] *Ά. Τσιτουρίδου*, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986, 41. Τους λόγους ανέπτυξε, ήδη το 1976, ο Σωτήρης Κίσσας στην προαναφερθείσα διατριβή του, η οποία φαίνεται ότι αγνοείται από την Άννα Τσιτουρίδου.

[10] *Τσιτουρίδου*, ό.π., 41–42.

[11] *Εύδ. Θ. Τσολάκης*, Ποικίλα, Επιστ. Επετ. Φιλοσ. Σχολής Αριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης 18 (1979) 479–483. Ο συγγραφέας υποθέτει (ό.π., 482) ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρισκόταν πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη, άποψη που ασπάζεται και η Σοφία Κοτζάμπαση (βλ. σημ. 15 εδώ).

[12] *E. Mioni*, Bibliothecae divi Marci Venetiarum codices graeci manuscritti, II. Thesaurus antiquus (codd. 300–625), Roma 1985, 399–407.

[13] *W. Hörandner*, Miscellanea epigrammatica, JÖB 19 (1970) 111.

[14] Περίφημος ναός του Αγ. Γεωργίου στο περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης είναι ασφαλώς ο αυτοκρατορικός ναός του Αγ. Γεωργίου στο παλάτι των Μαγγάνων (βλ. *W. Müller-Wiener*, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977, 136–138), η ίδρυση του οποίου από τον Κωνσταντίνο Θ´ Μονομάχο συνδέεται με τη στρατιωτική του επιτυχία εναντίον των Πετσενέγκων. Ο Ιωάννης Μαυρόπους εγκωμιάζει τον αυτοκράτορα ως ανίκητο από τους εχθρούς σε *Λόγο* που αναφέρεται στη γιορτή του αγίου Γεωργίου (βλ. Ελισάβετ Σωτηρούδη, Η αγιολογική παραγωγή κατά τον 11ο αιώνα. Η περίπτωση του Ιωάννη Μαυρόποδα, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2012, 82, 84).

[15] *Σ. Κοτζάμπαση*, Μια παράσταση του Αγ. Γεωργίου του «Γοργού» στον Κώδ. Εθν. Βιβλ. Ελλάδος 996», Ελληνικά 40 (1989) 383–387. Βλ. και *Ά. Μαραβά-Χατζηνικολάου*, *Χρ. Τουφεξή-Πάσχου*, Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, Αθήνα 1997, 220–221 και έγχρωμη εικόνα 329, δημοσίευση ανεξάρτητη από τη Σοφία Κοτζάμπαση.

διπλωματική εργασία του, ένα τμήμα της οποίας δημοσιεύτηκε λίγο αργότερα[16]. Η μελέτη του Κίσσα έδωσε σημαντική ώθηση στο ζήτημα που έθετε η επωνυμία του Αγίου Γεωργίου του Γοργού. Ο πρόωρα χαμένος αρχαιολόγος εξέτασε συστηματικά, τόσο το θέμα της εικονογραφίας του Αγ. Γεωργίου του Γοργού[17], όσο και το ζήτημα της καθιέρωσής του ως προσωπικού προστάτη του Σέρβου ηγεμόνα Milutin[18].

Η ύπαρξη της επωνυμίας «γοργός» ενδιέφερε τους Έλληνες ερευνητές Εύδ. Θ. Τσολάκη και Σοφία Κοτζάμπαση ως στόχος, για να αποδειχθεί η προέλευσή της από τον χώρο του Βυζαντίου και να απορριφθεί η καταγωγή της από την πολιτισμική σφαίρα της Μεσαιωνικής Σερβίας, γεγονός που υπερτονίζεται σε μεταγενέστερο δημοσίευμα του Γ. Δημητροκάλλη[19]. Εκτός όμως από τη σημασία ως προς τον τοπογεωγραφικό της προσδιορισμό, η ερμηνεία του επιθέτου «γοργός», που σηματοδοτεί το περιβάλλον μέσα στο οποίο προέκυψε η επωνυμία, παρουσιάζει ιδιαίτερη προβληματική, γιατί ως τώρα η έρευνα δεν ασχολήθηκε με τις πραγματικές ρίζες του επιθέτου «γοργός» πιο πέρα από την επιφανειακή λεξιλογική ερμηνεία του όρου.

Ο Άγιος Γεώργιος καταγόταν από την Καππαδοκία[20]. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι στην προσωπική του πορεία ακολούθησε τρία στάδια: το πρώτο ίσως σχετίζεται με τη γη της καταγωγής του, δηλαδή την παρουσία του ως Γεώργιος > γεωργός > γ{ε}ωργός > γωργός > γοργός[21], σύμφωνα με το ομόρριζο του θέματος και τη λογοτεχνική χρήση του[22]. Το στάδιο αυτό υποστηρίζεται μόνο από το γεγονός, ότι ο Άγιος Γεώργιος συνδέεται στη συνείδηση των ανθρώπων της υπαίθρου ως προστάτης των γεωργών[23] με το άνοιγμα και το κλείσιμο των εργασιών τους στον ημερολογιακό κύκλο Άνοιξη – Χειμώνας, αλλά

---

[16] Το μελέτημα της Σοφίας Κοτζάμπαση βρισκόταν στο τελευταίο στάδιο της εκτύπωσης και ήταν αδύνατο να συζητηθεί από τη συγγραφέα η αναλυτική παρουσίαση του προβλήματος (βλ. ό.π., 383, σημ. 2).

[17] Βλ. *S. Kissas*, Srpski, 35–36 (≈ ό.π., 87–88). Στην αναφερόμενη βιβλιογραφία, ας προστεθεί η αναφερόμενη στη σημ. 1 εδώ διατριβή, καθώς και η πραγματεία του εικονογραφικού κύκλου του Αγίου Γεωργίου στον ναό της σκήτης της Αγ. Άννης του Αγίου Όρους (βλ. B. Schrade, Η εικονογραφία, ό.π., 107–120).

[18] Ο Milutin είχε άμεση επαφή με το πολιτιστικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης, αφού έχτισε και στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου νοσοκομείο (βλ. *M. Živojinović*, Bolnica Kralja Milutina y Carigradu, ZRVI 16 (1975) 105–115). Έτσι εξηγείται η πρόσληψη του Αγίου Γεωργίου Γοργού ως στρατιωτικού αγίου προστάτη του κατά το παράδειγμα του ιδρυτή του ναού των Μαγγάνων, βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ του Μονομάχου.

[19] Βλ. *Γ. Δημητροκάλλης*, Ο άγιος Γεώργιος ο Γοργός, ΕΕΒΣ 59 (1994–1998) 283. Ο Γ. Δημητροκάλλης επισημαίνει την ύπαρξη της προσωνυμίας σε μολυβδόβουλλο του 11ου αι., το οποίο δημοσιεύτηκε από τον *V. Laurent*, Le Corpus des Sceaux de l' Empire Byzantin, II, Paris 1981, 428 (No 818), πίν. 31, ανεβάζοντας στον προηγούμενο αιώνα την γραπτή αναφορά του επιθέτου σε διασύνδεση με τον Άγιο Γεώργιο.

[20] Για το αρχαιότερο αγιολογικό κείμενο αναφοράς στον Άγιο Γεώργιο, βλ. *F. Cumont*, La plus ancienne légende de Saint Georges, Revue d' Histoire des Religions 114/1 (1936) 5–51. Συγκεντρωμένα αγιολογικά κείμενα βλ. *K. Krumbacher*, Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, München 1911. Συλλογή θαυμάτων του αγίου Γεωργίου εξέδωσε ο *J. B. Aufhauser*, Miracula S. Georgii, Leipzig 1913.

[21] Πρβλ. *Kissas*, Srpski, 36, σημ. 67 (≈ ό.π., 89, σημ. 224).

[22] Πρβλ. *H. Hunger*, Byzantinische Namensdeutungen in iambischen Synaxarversen, Βυζαντινά 131 (1985) 1–26.

[23] Βλ. *Kissas*, Srpski, 36, σημ. 67 (≈ ό.π., 89, σημ. 225), όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη *Δημ. Σ. Λουκάτου*, Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία, Αθήνα 1977, 265–266.

και στον κύκλο των παραδόσεων ορισμένων λαών[24]. Το δεύτερο στάδιο σχετίζεται με την ιδιότητα του μάρτυρα ως μεσάζοντος ανάμεσα στον Θεό και τους ανθρώπους, δηλαδή του προστρέχοντος για τη σωτηρία των πιστών ως ικέτη ενώπιον του Θεού[25]. Το τρίτο στάδιο ασφαλώς σχετίζεται με την ιδιότητα του Αγίου Γεωργίου ως πολεμιστή, ήρωα ανίκητου και *τροπαιοφόρου*[26] εναντίον όσων επιβουλεύονται την ειρήνη και την ευημερία των ανθρώπων που βρίσκονται υπό την προστατευτική σκέπη του[27].

Η εξελικτική διαμόρφωση της πρόσληψης αυτών των ιδιοτήτων οφείλεται ασφαλώς στις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που μετέβαλλαν τις αντιλήψεις της βυζαντινής κοινωνίας και αποτυπώνονται στα αντίστοιχα στάδια εξέλιξης της εικονογραφίας του Αγίου Γεωργίου, τυπική εικονογραφία που γνωρίζουμε αρκετά καλά σήμερα[28]. Η μεσοβυζαντινή εικονογραφική εξέλιξη εκφράζεται με την απεικόνισή του ως οπλισμένου αγίου πολεμιστή αλλά κυρίως και με την απεικόνισή του ως έφιππου ήρωα[29] που αναδύεται από παλαιότερους μυθολογικούς κύκλους[30] ηρωικών μορφών[31], θεματολογία που αναβιώνει και ενισχύεται από τον ακριτικό κύκλο και την ακριτική ζωή των Βυζαντινών αυτής της περιόδου[32].

Ο Σωτ. Κίσσας υπέδειξε με πειστικό τρόπο ότι ο Άγιος Γεώργιος καθιερώθηκε αργότερα ως στρατιωτικός προστάτης άγιος του οίκου της σερβικής δυναστείας των Νεμάνια[33], αφού η ιδιότητα του στρατιωτικού αγίου έγινε ευρύτατα αποδεκτή, αλλά την ερμηνεία του επιθέτου «γοργός» περιόρισε στις δύο εμφανείς σημασίες, που είχε αυτό το επίθετο κατά τον μεσαίωνα: α) στη σημασία *τρομερός* και β) στη σημασία *ταχύς, γρήγορος*[34]. Η σύνδεση του επιθέτου «γοργός» με την ιδιότητα του Αγίου ως «γοργού προστάτη», «γρήγορου βοηθού»[35] στις παρακλήσεις των πιστών και η έννοια της ταχύτατης αντιλήψεως και συνδρομής του Αγίου στις επικλήσεις τους αποτελούν ένα πρώτο επίπεδο πειστικής φαινομενικά ερμηνείας. Ως προς την άλλη σημασία

[24] Βλ. *G. Spyridakis*, Saint Georges dans la vie populaire, L' Héllènisme contemporaine 5 (1952) 126 κ.ε. Βλ. ακόμη *H. Mall*, Some Possible Origins of St. George's Day Customs and Beliefs, Folklore 1 (1996) 9–26. *Κ. Χαραλαμπίδη*, Λατρευτικές τιμές και λαϊκές παραδόσεις για τον άγιο Γεώργιο μεγαλομάρτυρα και τροπαιοφόρο στον χριστιανικό κόσμο, Ο Άγιος Νικήτας, τεύχ. 197, Απρ. 2007, 107–110.

[25] Βλ. *Kissas*, Srpski, 36–37 και σημ. 67–79 (≈ ό.π., 87–88, σημ. 215, 88–89, σημ. 222 και 90, σημ. 227). Η έννοια του «επηκόου» (γοργός, γοργοεπήκοος) είναι βαθύτατα ριζωμένη στη θρησκευτική συνείδηση και των ανθρώπων του αρχαίου κόσμου, βλ. Faith Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World, ed. *H. S. Versnel*, Leiden 1981, 26–37.

[26] Βλ. σημ. 1 εδώ. Βλ. ακόμη *Τ. Παπαμαστοράκης*, Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών, ΔΧΑΕ, περίοδος Δ΄, τόμ. Κ΄, 1988, Αθήνα 1999, 220–222.

[27] Βλ. ΘΗΕ, τόμ. 4, Αθήναι 1964, στ. 429–455.

[28] Ό.π., στ. 438–439. Βλ. και σημ. 1, εδώ.

[29] Ό.π., 214, σημ. 4. *Ευ. Κουρίλας*, Ο καβαλλάρης άγιος Γεώργιος εν τη αγιογραφία και λαογραφία, Αρχ. Θρακ. Θησαυρού 22 (1957) 17–136.

[30] Βλ. *Λουκάτου*, Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία, ό.π., 37.

[31] Βλ. *Chr. Walter*, The Thracian Horseman: Ancestor of the Warrior Saints?, Byz. Forschungen 141 (1989) 659–673, 659 και σημ. 2, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. του *ίδιου*, The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition, ed. Ashgate, 109 κ.ε. και 121–125.

[32] Βλ. σχετικά το παλαιό, αλλά χρήσιμο, έργο του *Στ. Κυριακίδη*, Ο Διγενής Ακρίτας, Ακριτικά έπη – ακριτικά τραγούδια – ακριτική ζωή, Αθήναι 1926. Βλ., επίσης, Στυλ. Αλεξίου, Βασίλειος Διγενής Ακρίτης και το άσμα του Αρμούρη, Αθήνα 1985, ξβ΄-ξδ΄.

[33] *Kissas*, Srpski, 37 (≈ ό.π., 90–91).

[34] *Kissas*, Srpski, 36–37 (≈ ό.π., 89–90). Πρβλ. *Ν. Γ. Πολίτης*, Δημώδη βυζαντινά άσματα, Λαογραφία 3 (1911) 648: «χελιδονάκι μου γοργό, γοργό μου χελιδόνι».

[35] *Kissas*, Srpski, 37, σημ. 69 (≈ ό.π., 89). Βλ. και σημ. 25, εδώ.

του επιθέτου (τρομερός, φοβερός πολεμιστής)[36], ο Κίσσας αρκείται στην εξήγηση, ότι οι κύκλοι των διανοουμένων που «δημιούργησαν» το επίθετο «γοργός» γνώριζαν τη «διττή σημασία της λέξης Γοργός» από ένα ερμήνευμα του Ιωάννη Ζωναρά και ότι η «δημιουργία του επιθέτου» προήλθε από την παρηχητική λειτουργία των λέξεων *Γεώργιος* και *Γοργός*, αφού οι διανοούμενοι αρέσκονταν να χρησιμοποιούν λογοπαίγνια[37].

Το επίθετο «γοργός» ασφαλώς προϋπήρχε[38]. Οι Βυζαντινοί λόγιοι και διανοούμενοι δεν το «δημιούργησαν», αλλά το ξαναχρησιμοποίησαν με νέο εννοιολογικό περιεχόμενο, αφού η λεξιλογική σημασία του αποτελούσε κοινό τόπο[39]. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα που παραμένει ανερμήνευτο είναι: γιατί αποδίδεται μόνο στον Άγιο Γεώργιο η συγκεκριμένη επωνυμία; Ποια είναι η βαθύτερη ερμηνεία του επιθέτου που συνοδεύει το όνομα του μεγαλομάρτυρα και προστάτη των «στρατιωτών, των οπλουργών, των σταυροφόρων, των προσκόπων και των χωρικών»[40];

Η εμφάνιση της επωνυμίας «γοργός» για τον Άγιο Γεώργιο συμπίπτει, όπως είδαμε, με τη μεταβολή που παρατηρείται στην εικονογράφησή του. Η παράσταση του αγίου ως ένοπλου πολεμιστή πάνω στο λευκό άλογό του, που, σε συνάρτηση με τον τόπο καταγωγής του, παραπέμπει στη μορφή του βυζαντινού ακρίτη-ήρωα και καλλιεργητή γης σε ειρηνικούς καιρούς[41], συνενώνει τις έννοιες του *τροπαιοφόρου*, του *γεωργού* και εκείνη του *γοργού* αγίου, αφού, στις συνθήκες που δημιουργήθηκαν στη «νέα» εικονογραφική έκφραση του έφιππου αγίου, η σημασιολογική-ερμηνευτική σφαίρα του ενός επιθέτου και του άλλου από άποψη εννοιολογική φαίνεται να συγκλίνουν ή καλύτερα να ταυτίζονται.

Στο κλασικιστικό περιβάλλον του «πρώτου βυζαντινού ουμανισμού» (9^{ος}-10^{ος} αι.)[42], φαίνεται ότι οι Βυζαντινοί αναζήτησαν νέο συμβολικό εννοιολογικό περιεχόμενο για τον χαρακτηρισμό του Αγίου στο αρχαιότροπο επίθετο *γοργός*[43], το οποίο

[36] *Κίσσας*, Το ιστορικό υπόβαθρο, ό.π., 89.

[37] Ό.π., 89–90.

[38] Βλ. *H. Liddel – R. Scott*, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, τόμ. Γ΄, 540, λ. γοργός Πρβλ. *Δ. Δημητράκος*, Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης, τόμ. Α΄, 1680, λ. γοργός.

[39] Το σχόλιο του Ιωάννη Ζωναρά, στο οποίο εμμέσως παραπέμπει ο Σωτ. Κίσσας (≈ ό.π., 89 και σημ. 223) μέσω του Λεξικού του Δ. Δημητράκου (η σημ. 223 είναι λανθασμένη), υποδηλώνει ότι η αρχαία σημασία της λέξης «γοργός» είναι γνωστή στους Βυζαντινούς διανοουμένους με όλα τα συμφραζόμενα. Βλ. πιο κάτω, σημ. 45 και 46 εδώ.

[40] *Schrade*, Η εικονογραφία, ό.π., 107.

[41] Στην παράδοση των Ακριτικών τραγουδιών για τον θάνατο του Διγενή υπάρχουν παραλλαγές που αναφέρονται στην ειρηνική ενασχόληση του ήρωα με αγροτικές εργασίες (βλ. Δημ. Πετρόπουλος, Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, τόμ. Α΄, Αθήνα 1958, 22· πρβλ. Ακαδημία Αθηνών, Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, τόμ. Α΄ (Εκλογή), Αθήνα 1962, 31–35. Βλ. και *Ν. Γ. Πολίτης*, Ακριτικά άσματα. Ο θάνατος του Διγενή, Λαογραφία 1 (1909) 169–275.

[42] Για το περιβάλλον αυτό, βλ. *P. Lemerle*, Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10^{ο} αιώνα, μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1981, passim.

[43] Βλ. πιο πάνω, σημ. 38 εδώ. Με τη σημασία του «ταχύς», βλ. Ησύχιος, Λεξικόν, (4034) λ. *προυνικοί: δρομεῖς, ταχεῖς, ὀξεῖς, εὐκίνητοι, γοργοί, μισθωτοί·* ό.π., (283.) λ. *ταχινοί: γοργοί, εὐκίνητοι, ταχινοί· γοργοί* Prov. 1,16· Esai 59,7. Πρβλ. *Ι. Φιλόπονος*, De vocabilis quae diversum significatum exhibent secundum differentiam accentus, Rec. e, (9. *Γόργος κύριον, γοργός δε ο ταχύς*). Βλ. και *E. Trapp*, Lexikon zur byzantinischen Gäzität, τεύχ. 2, Wien 1996, 327 και *Ε. Κριαράς*, Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας 1100–1669, τόμ. Δ΄, Θεσσαλονίκη 1975, 358: «*το ουδέτερο του επιθέτου ως ουσιαστικό = ταχύτητα, ορμητικότητα*».

συνδέει τρία βασικά στοιχεία έκφρασης αυτής της «νέας» αντίληψης για τις ιδιότητες του Αγίου Γεωργίου: α) νεότητα, β) ανδρεία, γ) επική παρουσία. Πέρα, συνεπώς, από το γεγονός, ότι ο Άγιος Γεώργιος ανήκει στη χορεία των στρατιωτικών αγίων πολεμιστών «εναντίον του κακού»[44], που είναι κοινός τόπος, η βαθύτερη σχέση του νεοπρόβλητου εικονογραφικού τύπου του έφιππου αγίου με την «γοργότητα» που του προσδίδει πλέον και η χρήση του αλόγου, πρέπει να αναζητηθεί στις ρίζες της συνδυαστικής εννοιολογικής ενότητας, που απέδωσε στον Άγιο Γεώργιο την επωνυμία «Γοργός».

Η αναζήτηση αυτή, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνδέεται με μια απώτερη σημασιολογική σφαίρα, την οποία απέκλεισε με κατηγορηματικό τρόπο η ερμηνεία του Σωτ. Κίσσα[45], αποσυνδέοντας τον τρόμο που προκαλούσε η εμφάνιση του Αγίου ως πολεμιστή στους εχθρούς από το αρχαιοελληνικό έτυμο της λέξης[46]. Τρόμο προκαλούσε φυσικά η εμφάνιση της Γοργούς και το *γοργόνειον*[47], ως *αιγίδα* στην ασπίδα της Αθηνάς ή του Αγαμέμνονα, τονίζει ότι «αυτή καθ' εαυτή η εμφάνιση της Γοργούς δημιουργεί ένα αίσθημα φρίκης, διότι φανερώνεται στο πεδίο της μάχης σαν θεϊκό σημείο»[48]. Ο συνδυασμός της πολεμικής ετοιμότητας και της αλκής του πολεμιστή

---

[44] Βλ. *Schrade*, ό.π., 120.

[45] Βλ. *Kissas*, Srpski, 36, σημ. 67 (≈ ό.π., 87, σημ. 215: «Δεν πιστεύουμε ότι υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στο επίθετο «Γοργός» και στη λέξη *γοργόνειον*, το επίσημο της ασπίδας». Απεναντίας, υπάρχει άμεσος ετυμολογικός και σημασιολογικός συσχετισμός της ρίζας του επιθέτου «γοργός» με τα αντίστοιχα αρχαιοελληνικά *Γοργώ, γοργόνη, γοργόνα* ή και τις τυπικές φράσεις «*Γοργοῦς ὄμματα*» και «*ὄμμα γοργόν»,* καθώς και με τα συμφραζόμενα των μύθων του Βελλερεφόντη και του Περσέα, με τους οποίους συνδέθηκε μεταφορικά το πρόσωπο του Αγίου Γεωργίου. Το *Γοργονεῖον* ασφαλώς παραπέμπει στη λέξη *Γοργόνη* και *Γοργὼ* [βλ. Σουΐδας, Λεξικόν, (393.) λ. *Γοργονεῖον*: *ἀντί το προσωπεῖον καὶ Γοργόνη, ἡ Γοργώ*] και τα «*Γοργοῦς ὄμματα*» εκφράζουν το αρχέτυπο του τρόμου (βλ. Όμηρος, Ιλιάς, Η΄, 349: *Γοργοῦς ὄμματα ἔχων·* πρβλ. Ευριπίδης, Ηρακλής, 990: «*ὁ δ' ἀγριωπὸν ὄμμα Γοργόνος στρέφων*» και Ιωάννης Μαυρόπους, Επιγράμματα, αρ. 54,90: «*μήπου δεινὸν ὄμμα Γοργοῦς ἀγρίας / πρὸ τῆς πύλης βλέψειεν ἠγριωμένα*». Η φράση μεταφέρεται από το αρχέτυπό της στα μάτια των προσώπων (βλ. Ευστάθιος, Commentarii ad Homeri Iliadem, τόμ. II, 539,14: «*Ἔοικε γὰρ τοιοῦτος εἶναι ὁ Ἕκτωρ καὶ μάλιστα νῦν ὅτε ἀρεϊκῶς ἠρέθισται, ὡς δῆλον ἐκ τοῦ 'Γοργοῦς ὄμματ' ἔχων καὶ Ἄρεος'* … «*μαινόμενος καὶ πολλὰ κακὰ ἐοργὼς»* (ό.π., στίχ. 1). Η έννοια του επιθέτου *γοργός* με τη σημασία του φοβερός πηγάζει από αυτόν τον σημασιολογικό χώρο [βλ. Ώρος, Vocum Atticarum Collectio, fragmenta apud Zonarae lexicon, fr. 26,1–2 (26.), λ. *γοργόν*: *οὐ τὸ πρακτικὸν καὶ κεκινημένον οἱ Ἀττικοὶ λέγουσιν, ἀλλὰ τὸ φοβερόν*. Ξενοφών (Συμπόσιον, 1,10): «*γοργότεροί θ' ὁρᾶσθαι καὶ φοβερώτεροι φθέγγεσθαι*»· πρβλ. Ψ-Ζωναράς, *Lexikon*, 447, 17, 19· βλ. και Ησύχιος, Λεξικόν, (146), λ. *ἐγοργώψατο· γοργὸν καὶ φοβερὸν ἔβλεψεν*)]. Βλ. ακόμη την αρχετυπική σημασία της λέξης Γοργόνη (Etymologicum Magnum, 238, 37–39, λ. *Γοργότητος˙ ἤ ἀντὶ τοῦ Γοργόνος, ὅ ἐστι φοβερὰ·* πρβλ. *Scholia in Iliadem (scholia vetera = D scholia*, 349.2,3), Ησύχιος, Λεξικόν, (855), λ. *γοργείην κεφαλήν: οὐ τὴν Γοργόνα ἐκληπτέον, ἀλλὰ γοργότητά τινα καὶ φόβητρον* και Θεόδωρος Μελιτηνιώτης, Scholia in Iliadem, scholia recentiora e cod. Genevensi gr. 44, (349): «*Γοργοῦς ὄμματα γοργότητος* ἢ *ἀντὶ τοῦ γοργά,* ὅ ἐστι *φοβερά*». Για τις τροπικές σημασίες του αρχετύπου γίνεται λόγος στην οικεία θέση.

[46] Βλ. *R. Beeks* (με τη συνεργασία Lucien van Beek), Etymological Dictionary of Greek, 1, Leiden 2010, 283, λ. *γοργός*.

[47] Καθοριστική προς την κατεύθυνση της νέας οπτικής που πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να αντιμετωπιστεί η ερμηνεία της επωνυμίας του Αγίου Γεωργίου ως Γοργού είναι η μελέτη του *J.-P. Vernant*, La mort dans les yeux, Paris 1985 (βλ. ελλ. μτφρ. *Γ. Παππά*, Το βλέμμα του θανάτου. Μορφές της ετερότητας στην Αρχαία Ελλάδα, Άρτεμις, Γοργώ, Αθήνα 1992), ειδικότερα στο κεφάλαιο που αναλύεται η εμφάνιση της Γοργούς στην αρχετυπική μορφή της έκφρασης του τρόμου.

[48] *Vernant*, ό.π., 49–50. Και οι Βυζαντινοί γνώριζαν αρκετά καλά τους συμβολισμούς της γοργόνης [βλ. Σουΐδας, Λεξικόν, (392, 1–5.), λ. *Γοργόνη: Ἀριστοφάνης· καὶ Γοργόν ἐξήγειρεν ἐκ τῆς ἀσπίδος ὡσεὶ ἔλεγεν, οἴδημα ἐποίησεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, καὶ ἀπὸ τῆς πληγῆς κορδύλην ἐποίησεν, ἔφη Γοργόνα ἐξήγειρε·* πρβλ. ό.π., (393, 394), λ. *Γοργολόφας: ἐκ τῆς κεφαλῆς τῆς Γοργοῦς τὴν περικεφαλαίαν ἔχουσα, ἡ Ἀθηνᾶ …*

μάς οδηγεί για την ορθότερη ερμηνεία του εννοιολογικού περιεχομένου της επωνυμίας «γοργός» στον παραλληλισμό των ιστορικοκοινωνικών συμφραζομένων μιας εποχής που δημιούργησε το επίθετο με τα ανάλογα συμφραζόμενα του «κύκλου των διανοουμένων» που επαναχρησιμοποίησαν τον όρο «γοργός», για να αναδείξουν τόσο την πολεμική ετοιμότητα του αγίου και την «κλασικίζουσα» αποτύπωση της νεανικής μορφής του, που δηλώνει και την αλκή του πολεμιστή, όσο και την ιδιότητα του προστάτη των «γεωργών».

Στη νεοελληνική παράδοση διασώζεται ο όρος με την έννοια της «ομορφιάς των αγοριών» στη διήγηση «Τα Γοργόνια»[49]. Η παράδοση αυτή συνδυάζει την ομορφιά των νέων που ασχολούνται με γεωργικές εργασίες και είναι «γρήγοροι και καλοί δουλευτάδες»[50]. Η παράδοση απηχεί τις συνήθειες του ακριτικού κόσμου, στον οποίο οι ακρίτες διαθέτουν δύο βασικά γνωρίσματα, την ενασχόληση με τη γεωργία και την πολεμική ετοιμότητα και γενναιότητα[51]. Η μορφή του Αγίου Γεωργίου ανταποκρίνεται σε όλα αυτά τα γνωρίσματα. Το νεανικό πρόσωπο με την περιποιημένη κόμη μάς παραπέμπει σ' ένα βυζαντινό ερμήνευμα για το ρήμα *ξανθίζομαι*[52]. Η αναφορά του Ξενοφώντος[53] για την περιποίηση των μαλλιών από τους ετοιμοπόλεμους νέους

καὶ περικεφαλαίαν διδόασιν αὐτῇ διὰ τὸ εἶναι τῆς σοφίας τὸ ἀκρότατον ἀθέατον˙ καὶ ἐλαίαν, ὡς καθαρωτάτης οὐσίας οὔσης· φωτὸς γὰρ ὕλη ἡ ἐλαία. καὶ γοργόνην διδόασιν ἐπὶ τοῦ στήθους αὐτῇ διὰ τὸ ταχὺ τοῦ νοῦ. Ο Περσέας την «*κεφαλὴν ἐκάλεσε Γοργόνην, διὰ τὴν ὀξύτητα της ἐνεργείας*» (ό.π., 406,8). Βλ. και *Vernant*, ό.π., 61–66. Δύο επώνυμα πρόσωπα είναι γνωστά με το επίθετο Γοργός. Ο ένας είναι ο Μεσσήνιος [βλ. Σουΐδας, Λεξικόν, (397) λ. Γοργός] και ο άλλος ο Αμάχιος, Έλλην γοργός που ήκμασε επί Ιουλιανού (ό.π., 396). Ο άγιος Γεώργιος προβάλλεται ως χριστιανός-μαχητής. Οι παραλληλισμοί των μυθικών προσώπων με τον πολεμιστή-ήρωα Άγιο Γεώργιο επιβάλλονται από το γεγονός, ότι αποδόθηκε αποκλειστικά το επίθετο *γοργός*, σ' αυτόν που ξεχώρισε ανάμεσα στους άλλους στρατιωτικούς αγίους.

[49] Βλ. *Ν. Γ. Πολίτης*, Μελέται περί του βίου και γλώσσης του ελληνικού λαού, Παραδόσεις, τόμ. Α΄, Αθήναι 1904 (φωτ. ανατ. 1965), 260, αρ. 465· πρβλ. σχόλιο του ίδιου, Παραδόσεις, τόμ. Β΄, 1107–1108, όπου γίνεται διασύνδεση του επιθέτου *γοργός* με «τους ωραίους και φιλέργους μείρακας, τους επιμελουμένους των αγρών και των αμπέλων και ευνοούντας και προστατεύοντας τους φιλοπόνους γεωργούς» και κάτω από αυτούς «υποκρύπτονται αρχαίοι θεοί, εκ των πολυπληθών εκείνων αγροτικών θεών, ων εξηφανίσθη η μνήμη» (ό.π., 1107).

[50] *Πολίτης*, Παραδόσεις, τόμ. Α΄, 260.

[51] Βλ. παραπάνω, σημ. 32 εδώ.

[52] Βλ. *Imm. Bekker*, Anecdota Graeca, τόμ. I, Berolini 1814 (φωτ. ανατ. Graz 1965), 284: «*Ξανθίζεσθαι· τὸ κοσμεῖσθαι τὰς τρίχας Λάκωνες. Ἀττικοὶ τὸ βάπτεσθαι τὰς τρίχας*». Πρβλ. *Vernant*, ό.π., 55.

[53] Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία 11.3: «*ἐφῆκε δὲ καὶ κομᾶν τοῖς ὑπὲρ τὴν ἡβητικὴν ἡλικίαν, νομίζων οὕτω καὶ μείζους ἂν καὶ ἐλευθεριωτέρους καὶ γοργοτέρους φαίνεσθαι*». Ο *Vernant* (ό.π., 54–59), που αναλύει το έθιμο των Σπαρτιατών, και ο Γ. Α. Ράπτης (Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Εισαγωγή, περίληψη, μετάφραση και σχόλια, Θεσσαλονίκη 2003, 407, αρ. 48) αναφέρονται στο «μάκρος των μαλλιών» εν αντιθέσει προς την «ἐν χρῷ κουράν». Το επικό ρήμα κομέω (Ιων. κομάω) σημαίνει «*φροντίζω περί τινος, ἐπιμελοῦμαί τινος, περιποιοῦμαι*» (βλ. *H. G. Liddel – R. Scott*, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, τόμ. Β΄, 750, s.v. κομέω). Αναπότρεπτος είναι ο παραλληλισμός της «*ἀνθούσης νεότητος*» με τα σπινθηροβόλα μάτια, κατά τον Ευριπίδη, (Φοίνισσαι, 146: «*καταβόστρυχος, ὄμμασι γοργός / εἰσιδεῖν νεανίας*»)· πρβλ. και Scholia in Euripidem, scholia vetera, sch. ph. 146,6: «*γοργονῶδες ἀποβλέπων τοῖς ὄμμασιν ἅμα καὶ τῶν βοστρύχων παρεχόντων τοῖς ὀφθαλμοῖς τὸ γοργονῶδες*». Scholia in Euripidis Phoenissas (scholia vetera et scholia recentiora Thomae Magistri, Triclinii, Moschopuli et anonyma, Sch. hyp-scholium 146,6–7: «*καὶ τοῖς ὄμμασι καταπληκτικός·* τὸ γὰρ *κατὰ πλήθους ἐμφαντικόν.* A.M.T. *Πυκνοῦς καθειμένους βοστρύχους,* Gr. *συναπτέον τὸ ὄμμασιν γοργὸς εἰσιδεῖν*» και (146 b,1): *ὄμμασιν γοργός εἰσιδεῖν.* B.M. *νεανίας: νεανίας ὡς τὸ ἰδεῖν* M. καὶ ἰδεῖν τοῖς *ὄμμασιν γοργός νεανίας.* Gr. (146 b.): *γοργὸς τ' εἰσιδεῖν: γοργονώδης, φοβερός, καταπληκτικός.* A.B.M. *Ἄλλως· γοργονῶδες ἀποβλέπων* τοῖς *ὄμμασιν, ἅμα καὶ τῶν βοστρύχων παρεχόντων τοῖς ὀφθαλμοῖς τὸ γοργονῶδες.* T.I.: *καταπληκτικός, ἀπό μεταφορᾶς τῆς Γοργοῦς.* Gu. *Ἡ "κατάπληξις" τῆς γοργότητος τῆς Γοργοῦς*» (βλ. Scholia in Iliadem, Scholia

στη Λακωνία μάς οδηγεί στο έθιμο των νέων Σπαρτιατών, που φημίζονται για την πολεμική τους αρετή, ένα θέμα που παραλληλίζει και τη μορφή του αγίου, του ετοιμοπόλεμου Αγίου Γεωργίου, ως ακαταμάχητου πολεμιστή που προκαλεί τρόμο στους εχθρούς με την εμφάνισή του και μόνο, αφού η παρουσία του, όπως είδαμε (σημ. 48), «φανερώνεται στο πεδίο της μάχης ως θεϊκό σημείο».

Οι νόμοι του Λυκούργου, κατά τον Ξενοφώντα, προέτρεπαν τους νέους να περιποιούνται τα μαλλιά τους, για να φαίνονται «ώριμοι, ευγενέστεροι και τρομερότεροι». Το έθιμο όμως αυτό των νέων πολεμιστών, κατά τον Πλούταρχο, εισάγει και ένα νέο στοιχείο που σχετίζεται με το θέμα μας, την παρομοίωση, δηλαδή, των νέων πολεμιστών με τα «γοργά» πολεμικά άλογα. Τα έθιμα των Σπαρτιατών «τοῖς νέοις... οὐκ ἐκώλυον καλλωπίζεσθαι περὶ τὴν κόμην καὶ κόσμον ὅπλων καὶ ἱματίων, ὥσπερ ἵπποις γαυριῶσι καὶ φρυαττομένοις πρὸς τοὺς ἀγῶνας»[54]. Ακμή και ανδρεία συνυφαίνονται με την εγνωσμένη πολεμική αρετή των νέων πολεμιστών Σπαρτιατών. Ο παραλληλισμός που τους συνδέει με τη «γοργότητα» των πολεμικών αλόγων ενισχύει την αποκρυπτογράφηση της διασύνδεσης και του Αγίου Γεωργίου με το άλογο, τόσο γνωστό στους κύκλους των ακριτών, των ευγενικών ηρώων, που ανέπτυξαν σε υπέρτατο βαθμό τη σχέση τους με το άλογο[55], έναν βασικό παράγοντα στην ανάδειξη των ηρωικών τους κατορθωμάτων, όπως συνέβαινε και στους αρχαίους ήρωες. Ας θυμηθούμε τη σχέση του αλόγου με τον Αχιλλέα ή τον Κάστορα[56], που παριστάνεται, μάλιστα, ως νέος ιππέας[57], πρότυπα που συνέδεσαν και τον «Καβαλλάρη Αη-Γιώργη»[58] με

Vetera, IA, 36b,2; *Γοργώ: γοργότητά τινα καὶ κατάπληξιν τῶν ὁρώντων*) μεταβάλλεται σε «*ὄμμα χαρωπὸν*» στην πραγματική αγάπη (βλ. Φιλόστρατος, Χαρακτήρες, 1.4,12: «*τό γε μὴν ὄμμα ἱκανῶς ἐρῶντος τὸ γὰρ χαρωπὸν αὐτοῦ καὶ γοργὸν ἐκ φύσεως πραΰνει τις ἐφιζάνων ἵμερος*» και στον Αχιλλέα Τάτιο το βλέμμα της Παρθένου συντελεί στην όμορφη εμφάνισή της (βλ. Λευκίππη και Κλειτοφών, 1.4.3,2: «*ὄμμα γοργὸν ἐν ἡδονῇ· κόμη ξανθή, τὸ ξανθὸν οὖλον*». Πρβλ. Ευστάθιος Μακρεμβολίτης, *Τα καθ' Ισμήνην και Υσμηνίαν*, 3.6,5: «*… πρόσωπον· ἦν γὰρ πλῆρες φωτός, πλῆρες χάριτος, πλῆρες ἡδονῆς· ὀφρὺς μέλαινα, ἶρις τὸ σχῆμα ἢ κατὰ σελήνην μηνοειδής· ὄμμα μέλαν, γοργὸν καὶ μάλα φαιδρόν*». Ο Ιωάννης Χρυσόστομος (Επιστολή προς Εβραίους, PG 63, στ. 134,8) μεταφέρει την εικόνα στην εσωτερική ομορφιά του «*ὑψηλοῦ τῇ διανοίᾳ*» ανθρώπου: «*τὸ ὄμμα ἥμερον τῆς ψυχῆς ἔχοντας καὶ ὀξυδερκές, εὐπερίστροφον καὶ γοργόν, ἀλλὰ μὴ ὑπνηλὸν καὶ ὕπτιον*» και την άποψη αυτή ασπάζεται και ο Μιχαήλ Ψελλός (Χρονογραφία 4.7,11: «*εἶχε δὲ οὐ τὸ ὄμμα μόνον γοργόν, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχήν, καὶ ἑτοίμην πρὸς εὐφυεῖς ἀντιθέσεις*»· πρβλ. του ίδιου, Λόγος 38,22: «*τὸ ὄμμα εὐθὺς γεγονότι τεθέατο, οὔτε γοργὸν καὶ εὐκίνητον οὔτε ἀργὸν καὶ βλακῶδες*» και *Εγκώμιον εις την εαυτού μητέρα*, στίχ. 117: «*οὐ τοῦ σωματικοῦ μόνον κάλλους "τὸ τῆς ψυχῆς εἶδος" ἐξεικονίζοντος, οὐδὲ τοῦ "γοργοῦ ὄμματος" τὸ ἕτοιμον τοῦ ἤθους διασημαίνοντος*». Συνυπάρχει, συνεπώς, στους Βυζαντινούς το στοιχείο του «γοργονείου τρόμου» (βλ. Ιωάννης Τζέτζης, Θεογονία 290: «*ἵν' εἴπω κατ' Αἰσχύλον… / ἐξ ὀμμάτων δ' ἤστραπτε γοργωπὸν σέλας*»; πρβλ. Scholia in Prometheum vinctum (scholia recentiora Thomae Magistri et Demetrii Triclinii e cod. Neapol. II.F.31, Varia, 356.1 και Pr.): «*ἐξ ὀμμάτων] αὐτοῦ. ἤστραπτε] ἀπέλαμπε. γοργωπόν] καταπληκτικόν*».

[54] Πλούταρχος, Λυκούργος, 22,1. Πρβλ. *Vernant*, ό.π., 54.

[55] Βλ. *Φανή Γ. Μπαλαμωτή*, Το άλογο στην ελληνική ποίηση, Τρικαλινά 4 (1984) 143–161. Για το θέμα αυτό απαιτείται ιδιαίτερη μελέτη (πρβλ. *Ι. Θ. Κακριδής*, Ομηρικά θέματα, Αθήνα 1978, 107–113), επειδή στα κείμενα του ακριτικού κύκλου και στα Ακριτικά τραγούδια το άλογο παρουσιάζεται ως απαραίτητος σύντροφος των *διγενικών* ηρώων.

[56] Το όνομα *Ξάνθος*, που αποδίδεται και στα δύο άλογα, και τα *Ξανθικά*, δηλαδή οι γιορτές του εξαγνισμού των αλόγων και οι θυσίες προς τιμήν του θεού Ξάνθου στη Μακεδονία, δεν είναι άγνωστες έννοιες στους Βυζαντινούς (βλ. *Vernant*, ό.π., 55).

[57] Αυτόθι.

[58] Βλ. *Ευ. Κουρίλας*, Ο καβαλλάρης άγιος Γεώργιος εν τη αγιογραφία και λαογραφία, Αρχείον Θρακικού Θησαυρού 22 (1957) 17–136.

τους μυθικούς ήρωες[59], τον Θράκα ιππέα[60] και τις μεταγενέστερες – αλλά σύγχρονες με την ακριτική ζωή – παραδόσεις του «δρακοντοκτόνου»[61] αγίου. Η περιποιημένη κόμη των νέων Σπαρτιατών πολεμιστών που αποβλέπει στην ικανότητά τους να είναι «γοργότεροι»[62] στον πόλεμο και η έννοια της λέξης «γοργός», που αναφέρεται στην ακράτητη ορμή των ανυπόμονων αλόγων να ριχτούν στη μάχη[63], φαίνεται ότι είναι πράγματα πάρα πολύ γνωστά στους λογίους της εποχής, κατά την οποία υιοθετείται και εμφανίζεται ο τύπος του έφιππου πολεμιστή, Αγίου Γεωργίου[64], οπότε και ανασύρεται το επίθετο «γοργός», για να εκφράσει την τρισυπόστατη παρουσία του Αγίου. Αυτήν τη σημασία εκφράζει ο ομώνυμος ναός του Αγ. Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη στο Ανάκτορο των Μαγγάνων.

Συνεκτιμώντας όλα τα παραπάνω δεδομένα, μπορούμε να καταλήξουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

---

[59] Βλ. *Ν. Γ. Πολίτης*, Περσεύς και άγιος Γεώργιος, Αττικόν Ημερολόγιον, 174–193. *E. Sidney Hartland*, The Legend of Perseus, τόμ. I-III, London 1894–1896. Βλ. και Σουΐδας, Λεξικόν, (406) λ. Μέδουσα.

[60] Βλ. σημ. 31 εδώ.

[61] Βλ. σημ. 59 εδώ. Βλ. ακόμη, *Ν. Γ. Πολίτης*, Τα δημώδη ελληνικά άσματα περί της δρακοντοκτονίας του αγίου Γεωργίου, Λαογραφία 4 (1912–1913) 185–235. *D. Howell*, St. George as Intercessor, Byzantion 39 (1969) 121–136. *E. Zachos-Papazachariou*, Le thème printenier du heros dracontoctone dans les legends d' Albanie et de Grèce, Makedonski Folklor 6 (1973) 21–24. *Ν. Βερνίκος*, Περί δρακόντων, Πρακτικά Β΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου, Κομοτηνή 19–22 Μαρτίου 1975, Θεσσαλονίκη 1976, 29–44. *Μηνάς Α. Αλεξιάδης*, Οι ελληνικές παραλλαγές για τον δρακοντοκτόνο ήρωα. Παραμυθολογική μελέτη, Ιωάννινα 1982. Ο «*δράκων πάροικος, φοινίοισιν ὄμμασι / γοργωπὰ λεύσσων, κρατεῖτε ξανθὴν ἔπι / πήληκα σείων, οὗ φόβῳ φεύγουσ' ἀεὶ / ποιμένες, ἐπεὶ σῖγ' ἐν βοτοῖς ἑλίσσεται*», όπως παραδίδεται από τον Ευριπίδη (Fragmenta, 12, 165) αποτελεί για την παράδοση του δρακοντοκτόνου Αγίου Γεωργίου, ένα μακρινό πρότυπο.

[62] Πλούταρχος, Λύσανδρος, 1.2–3: «... Οἱ Σπαρτιᾶται πρὸς τὸν ἀντίπαλον αὐτοῖς τὰς κόμας ἀγαλλόμενοι τοῖς πεπραγμένοις ἀνῆκαν... ἀλλὰ καὶ τοῦτο Λυκούργειόν ἐστι· καί φασιν αὐτὸν εἰπεῖν ὡς ἡ κόμη τοὺς μὲν καλοὺς εὐπρεπεστέρους ὁρᾶσθαι ποιεῖ, τοὺς δ' αἰσχροὺς φοβερωτέρους»· πρβλ. του ίδιου, Λυκούργος 22.2 και *Vernant*, ό.π., 56.

[63] Ο Ξενοφών περιγράφει το ετοιμοπόλεμο και ορμητικό άλογο με το επίθετο *γοργός*, το οποίο χρησιμοποιεί σε όλους τους βαθμούς (βλ. Περί Ιππικής 10,4–5: «μάλιστα δὲ ὅταν παρὰ θηλείας, τότε αἴρει τε τὸν αὐχένα ἄνω καὶ κυρτοῖ μάλιστα τὴν κεφαλὴν γοργούμενος, καὶ τὰ μὲν σκέλη ὑγρὰ μετεωρίζει, τὴν δὲ οὐρὰν ἄνω ἀνατείνει. Οὕτως ἡδόμενόν τε τῇ ἱππασίᾳ καὶ μεγαλοπρεπῆ καὶ γοργὸν καὶ περίβλεπτον ἀποφαίνει τὸν ἵππον»· 10,17: «Καὶ θεώμενοι τὸν ἵππον τοιοῦτον ἀποκαλοῦσι ἐλευθέριόν τε καὶ ἐθελουργὸν καὶ ἱππαστὴν καὶ θυμοειδῆ καὶ σοβαρὸν καὶ ἅμα ἡδύν τε καὶ γοργὸν ἰδεῖν»· 1,10: «Καὶ μυκτῆρές γε οἱ ἀναπεπταμένοι τῶν συμπεπτωκότων εὐπνοώτεροί τε ἅμα εἰσὶ καὶ γοργότερον τὸν ἵππον ἀποδεικνύουσιν»· 1,14: «Τοῦτο δὲ ποιῶν ἅμα γοργοτέραν καὶ ἰσχυροτέραν ἕξει τὴν ὑπόβασίν τε καὶ ἱππασίαν καὶ ἅπαντα βελτίων ἔσται ἑαυτοῦ»· 11,12: «Ἦν δὲ ἐξεγείρας τὸν ἵππον ἡγῇ μήτε τῷ ἄγαν τάχει μήτε τῷ ἄγαν βράδει, ὡς δ' εὐθυμότατοι ἵπποι καὶ γοργότατοι καὶ πονεῖν εὐσχημονέστατοι γίγνονται»)· πρβλ. *Vernant*, ό.π., 69. Το «βλέμμα» επίσης του αλόγου, που σε κάποιες απεικονίσεις της δρακοντοκτονίας, στις παραστάσεις του εφίππου αγίου Γεωργίου [π.χ. στη βυζαντινή εικόνα του αγίου Γεωργίου του «Πολιβαριότη» της Υπαπαντής και των Αγίων Σαράντα της Πάτμου (Αγγελική Κατσιώτη, «Άγιος Γεώργιος ο "Πολιβαβαριότης"»), μια εικόνα a la "maniera cypria" στην Πάτμο, εικ. 1 (υπό έκδοσιν στον αφιερωματικό τόμο, προς τιμήν του Ακαδημαϊκού Π. Λ. Βοκοτοπούλου) ή στη μεταβυζαντινή εικόνα του δρακοντοκτόνου Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, (*Κατερίνα Καλαμαρτζή-Κατσαρού*, Εικόνες Μονής Παντοκράτορος, Άγιον Όρος 1998, 267)], είναι «*γοργόν, ἰταμόν, ἀναιδές, ὑπόθερμον, ἔμπυρον, θρασύ, πικρόν, θυμικόν, ὀργίλον· καὶ χρεμετισμὸν ὁμοίως καὶ ἆσθμα θρασύτερον, θυμικώτερον, ἰταμώτερον*» (Πολυδεύκης, Ονομαστικόν Λεξικόν, 1.192,1). Τα βλέμματα του αλόγου, του δράκοντος και του αγίου φαίνεται να ενώνονται σε μία νοητή ευθύτατη γραμμή.

[64] *Chr. Walter*, The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition, Aldershot 2003. Βλ. ακόμη, *N. Ovcarov*, Sur l' iconographie de St. George aux XIe–XIIe siècles, ByzSlav. 52 (1991) 121–129.

α) η επωνυμία «Γοργός», που επανήλθε σε χρήση στους κύκλους των διανοουμένων Βυζαντινών, για να προσδεθεί στον Άγιο Γεώργιο, ερμηνεύεται ως συμβολική ένωση στην ίδια λέξη τριών σημασιών που αναφέρονται στην τρισυπόστατη μορφή του, δηλαδή i) του νέου και αποφασιστικού (για τον αγώνα που πιστεύει) μάρτυρος, ii) του ακμαίου πολεμιστή-αγίου και, τέλος, iii) του επικού έφιππου ήρωα-ακρίτη (γεωργού και πολεμιστή), εκφάνσεις της τρισυπόστατης ενότητας του «τροπαιοφόρου» νικητή, του μόνου από τους έφιππους στρατιωτικούς αγίους, στον οποίο αποδόθηκε αυτή η επωνυμία.

β) Η επωνυμία Γοργός διατηρήθηκε στη συνείδηση των Βυζαντινών, όσο οι αξίες του ακριτικού κύκλου ήταν ακόμη ζωντανές στη βυζαντινή κοινωνία κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

γ) Ο Άγιος Γεώργιος ο Γοργός επανεμφανίζεται ως σύμβολο ακατάλυτου πολεμιστή-αγίου, που υιοθετήθηκε από τον «βασιλικό» οίκο των Νεμανιδών κατ' αντανάκλασιν του βυζαντινού παλατιού των Μαγγάνων, που είχε προστάτη τον Άγιο Γεώργιο, και του βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου, ο οποίος ίδρυσε ναό προς τιμήν του Αγίου Γεωργίου με την ιδιότητα του αρωγού, του «γοργού» στις πολεμικές του νίκες εναντίον των Πατσινακών.

δ) Η υιοθέτηση του Αγίου Γεωργίου του Γοργού εκφράστηκε στην εικονογραφία της παλαιολόγειας μνημειακής τέχνης, σε όσα μνημεία ασκήθηκε η επιρροή του σερβικού χριστιανικού ηγεμονικού οίκου των Νεμανιδών, του οποίου ο Άγιος υπήρξε οικογενειακός προστάτης, αφού παραμερίστηκε προσωρινά ο εικονογραφικός τύπος του έφιππου αγίου και επικράτησε η μορφή του αγίου-πολεμιστή με τη δήλωση των υπολοίπων συμφραζομένων στη συνοδευτική επιγραφή των παραστάσεών του.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Aufhauser J. B., Miracula S. Georgii, Leipzig 1913.

Balboni D., *Celletti C. M.*, Giorgio, santo, martire, Bibliotheca Sanctorum, τ. 6, Roma 1961.

Cumont F., La plus ancienne légende de Saint Georges, Revue d' Histoire des Religions 114/1 (1936) 5–51.

Hörandner W., Miscellanea epigrammatica, Jahrbuch der Österreichisches Byzantinistik 19 (1970) 109–119.

Laurent V., Le Corpus des Sceaux de l' Empire Byzantin, II, Paris 1981.

Lazarev V. N., Novij pamjatnik stankovoj Živopisi XIV v. Obraz Georgija-voina v vizantijskom i drevnerusskom iskusstvu, Vizantijskij Vremennik 6 (1953) 186–222.

Sidney Hartland E., The Legend of Perseus, τόμ. I–III, London 1894–1896.

Αλεξίου Στυλ., Βασίλειος Διγενής Ακρίτης και το άσμα του Αρμούρη, Αθήνα 1985 [*Alexiou Styl.*, Basileios Digenēs Akritēs kai to asma tou Armourē, Athēna 1985].

Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, τόμ. Α΄ (Εκλογή), Αθήνα 1962 [Hellēnika dēmotika tragoudia, tom. I (Eklogē), Athēna 1962].

Πετρόπουλος Δημ., Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, τόμ. Α΄, Αθήνα 1958 [*Petropoulos Dēm.*, Hellēnika dēmotika tragoudia, tom. I, Athēna 1958].

Πολίτης Ν. Γ., Ακριτικά άσματα. Ο θάνατος του Διγενή, Λαογραφία 1 (1909) 169–275 [*Politēs N. G.*, Akritika asmata. Ho tanathos tou Digenē, Laographia 1 (1909) 169].

Литература – Secondary Works

Beeks R. (με τη συνεργασία *Lucien van Beek*), Etymological Dictionary of Greek, 1, Leiden 2010.

Bekker Imm., Anecdota Graeca, τόμ. I, Berolini 1814 (φωτ. ανατ. Graz 1965).

Faith Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World, ed. *H. S. Versnel*, Leiden 1981.

Halkin Fr., Bibliotheca Hagiographica Greaca, I.

Howell D., St. George as Intercessor, Byzantion 39 (1969) 121–136.

Hunger H., Byzantinische Namensdeutungen in iambischen Synaxarversen, Βυζαντινά 131 (1985) 1–26.

Kissas S., Srpski srednjovekovni spomenici u Solunu, Zograf 11 (1980) 29–43.

Krumbacher K., Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, München 1911.

Lemerle P., Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα, Αθήνα 1981 [*Lemerle P.*, Ho prōtos byzantinos houmanismos. Sēmeiōseis kai paratērēseis gia tēn ekpaideusē kai tēn paideia sto Byzantio apo tis arches ōs ton 10o aiōna, Athēna 1981].

Liddel H. G. – Scott R., Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, τόμ. Β΄, Γ΄ [*Liddel H. G. – Scott R.*, Mega Lexikon tēs Hellēnikēs Glōssēs, tom. II, III].

Mall H., Some Possible Origins of St. George's Day Customs and Beliefs, Folklore 1 (1996) 9–26.

Mark-Weiner T., Narrative Cycles of the Life of S. George in Byzantine Art [New York University, Diss. 1977, Ann Arbor 1990].

Mioni E., Bibliothecae divi Marci Venetiarum codices graeci manuscritti, II. Thesaurus antiquus (codd. 300–625), Roma 1985.

Müller-Wiener W., Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977.

Ovcarov N., Sur l' iconographie de St. George aux XIe–XIIe siècles, Byzantinoslavica 52 (1991) 121–129.

Schrade B., Η εικονογραφία του μεγαλομάρτυρος στρατιωτικού αγίου Γεωργίου, Πνευματική Διακονία, τεύχ. 4, Απρ.-Ιούν. 2009, 107–120 [*Schrade B.*, Hē eikonographia tou megalomartyros stratiōtikou Geōrgiou, Pneumatikē Diakonia, teuch. 4, Apr.-Ioun. 2009, 107–120].

Spyridakis G., Saint Georges dans la vie populaire, L' Héllènisme contemporaine 5 (1952)

Todić B., Staro Nagoričino, Beograd 1993.

Trapp E., Lexikon zur byzantinischen Gäzität, τεύχ. 2, Wien 1996.

Vernant J.-P., La mort dans les yeux, Paris 1985 (βλ. ελλ. μτφρ. *Γ. Παππά*, Το βλέμμα του θανάτου. Μορφές της ετερότητας στην Αρχαία Ελλάδα, Άρτεμις, Γοργώ, Αθήνα 1992) [*Vernant J.-P.*, La mort dans les yeux, Paris 1985 (Greek translation, *G. Pappa*, To blemma tou thanatou. Morphes tēs heterotētas stēn Archaia Hellada, Artemis, Gorgō, Athēna 1992)].

Walter Chr., The Thracian Horseman: Ancestor of the Warrior Saints?, Byzantinische Forschungen 141 (1989) 659–673.

Walter Chr., The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition, Aldershot 2003.

Zachos-Papazachariou E., Le thème printenier du heros dracontoctone dans les légends d' Albanie et de Grèce, Makedonski Folklor 6 (1973) 21–24.

Živojinović M., Bolnica Kralja Milutina y Carigradu, Zbornik radova Vizantološkog instituta 16 (1975) 105–115.

Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Οι τοιχογραφίες, επιμ. *Χ. Μπακιρτζής*, φωτογραφίες *Β. Τσώνης*, Αθήνα 2003 [Hagios Nikolaos Orphanos. Hoi toichographies, epim. *Ch. Mpakirtzēs*, photographies *B. Tsōnēs*, Athēna 2003].

Αλεξιάδης Μηνάς Α., Οι ελληνικές παραλλαγές για τον δρακοντοκτόνο ήρωα. Παραμυθολογική μελέτη, Ιωάννινα 1982 [*Alexiadēs Mēnas A.*, Hoi hellēnikes parallages gia ton drakontoktono hērōa. Paramythologikē meletē, Iōannina 1982].

Αρχιμ. Χρυσοστόμου Ι. Παπαδάκη του Κρητός, Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου υμνογραφικά και εγκωμιαστικά επί τη συμπληρώσει 1700 ετών από της μαρτυρικής τελειώσεως αυτού 303–2003 μ.Χ., Αθήνα 2003 [*Archim. Chrysostomou I. Papadakē tou Krētos*, Hagiou Megalomartyros Geōrgiou tou Tropaiophorou hymnographika kai enkōmiastika epi tē symplērōsei 1700 etōn apo tēs martyrikēs teleiōseōs autou 303–2003 m.Ch., Athena 2003].

Βερνίκος Ν., Περί δρακόντων, Πρακτικά Β΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου, Κομοτηνή 19–22 Μαρτίου 1975, Θεσσαλονίκη 1976, 29–44 [*Bernikos N.*, Peri drakontōn, Praktika II Symposiou Laographias tou Boreiohelladikou Chōrou, Komotēnē 19–22 Martiou 1975, Thessalonikē 1976, 29–44].

Δημητράκος Δ., Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης, τόμ. Α΄ [*Dēmētrakos D.*, Mega Lexikon holēs tēs Hellēnikēs Glōssēs, tom. I].

Δημητροκάλλης Γ., Ο άγιος Γεώργιος ο Γοργός, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 59 (1994–1998) 283 [*Dēmētrokallēs G.*, Ho Hagios Geōrgios ho Gorgos, Epetiris Hetaireias Byzantinōn Spoudōn 59 (1994–1995) 283].

Κακριδής Ι. Θ., Ομηρικά θέματα, Αθήνα 1978, 107–113 [*Kakridēs I. Th.*, Homērika themata, Athēna 1978, 107–113].

Καλαμαρτζή-Κατσαρού Κατερίνα, Εικόνες Μονής Παντοκράτορος, Άγιον Όρος 1998 [*Kalamartzē-Katsarou Katerina*, Eikones Monēs Pantokratoros, Hagion Oros 1998].

Κοτζάμπαση Σ., Μια παράσταση του Αγ. Γεωργίου του «Γοργού» στον Κώδ. Εθν. Βιβλ. Ελλάδος 996», Ελληνικά 40 (1989) 383–387 [*Kotzampasē S.*, Mia parastasē tou Hag. Geōrgiou tou «Gorgou» ston Kōd. Ethn. Bibl. Hellados 996, Hellēnika 40 (1989) 383–387].

Κουρίλας Ευ., Ο καβαλλάρης άγιος Γεώργιος εν τη αγιογραφία και λαογραφία, Αρχείον Θρακικού Θησαυρού 22 (1957) 17–136 [*Kourilas Eu.*, Ho kaballarēs hagios Geōrgios en tē hagiographia kao laographia, Archeion Thrakikou Thēsaurou 22 (1957) 17–136].

Κριαράς Ε., Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας 1100–1669, τόμ. Δ΄, Θεσσαλονίκη 1975 [*Kriaras E.*, Lexiko tēs Mesaiōnikēs Hellēnikes Dēmōdous Grammateias 1100–1669, tom. IV, Thessalonikē 1975].

Κυριακίδη Στ., Ο Διγενής Ακρίτας. Ακριτικά έπη – ακριτικά τραγούδια – ακριτική ζωή, Αθήναι 1926 [*Kyriakidē St. Ho Digenēs Akrita. Akritika epē – akritika tragoudia – akritikē zōē*, Athēnai 1926].

Λουκάτου Δημ. Σ., Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία, Αθήνα 1977 [*Loukatou Dēm. S.*, Eisagōgē stēn Hellēnikē Laographia, Athēna 1977].

Μαραβά-Χατζηνικολάου Ά., *Τουφεξή-Πάσχου Χρ.*, Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, Αθήνα 1997 [*Maraba-Chatzēnikolaou A.*, *Touphexē-Paschou Chr.*, Katalogos mikrographiōn byzantinōn cheirographōn tēs Ethnikēs Bibliothēkēs tēs Hellados, Atēna 1997].

Μπαλαμωτή Φανή Γ., Το άλογο στην ελληνική ποίηση, Τρικαλινά 4 (1984) 143–161 [*Mpalamōtē Phanē G.*, To alogo stēn hellēnikē poiēsē, Trikalina 4 (1984) 143–161].

Παπαμαστοράκης Τ., Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών, ΔΧΑΕ, περίοδος Δ΄, τόμ. Κ΄, 1988, Αθήνα 1999 [*Papamastorakēs T.*, Histories kai historēseis byzantinōn pallēkariōn, Deltion tēs Christianikēs Archeologikēs Hetaireias, periodos IV, tom. 20 1988, Athēna 1999].

Πελεκανίδης Στ. – Χατζηδάκης Μ., Καστοριά–Αθήνα 1984 [*Pelekanidēs St. – Chatzēdakēs M.*, Kastoria–Athēna 1984].

Πολίτης Ν. Γ., Δημώδη βυζαντινά άσματα, Λαογραφία 3 (1911) [*Politēs N. G.*, Dimōdē byzantina asmata, Laographia 3 (1911)].

Πολίτης Ν. Γ., Μελέται περί του βίου και γλώσσης του ελληνικού λαού, Παραδόσεις, τόμ. Α΄, Αθήναι 1904 (φωτ. ανατ. 1965) [*Politēs N. G.*, Meletai peri tou biou kai glōssēs tou hellēnikou laou, Paradoseis, tom. I, Athēnai 1904 (phot. anat. 1965)].

Πολίτης Ν. Γ., Περσεύς και άγιος Γεώργιος, Αττικόν Ημερολόγιον, 174–193 [*Politēs N. G.*, Perseus kai hagios Geōrgios, Attikon Hēmerologion, 174–193].

Πολίτης Ν. Γ., Τα δημώδη ελληνικά άσματα περί της δρακοντοκτονίας του αγίου Γεωργίου, Λαογραφία 4 (1912–1913) 185–235 [*Πολίτης Ν. Γ.*, Ta dēmōdē hellēnika asmata peri tēs drakontoktonia tou hagiou Geōrgiou, Laographia 4 (1912–1913) 185–235].

Σίσιος Ι., Η καλλιτεχνική σχολή της Καστοριάς κατά τον 14ο αιώνα, διδ. διατριβή, Φλώρινα 2013 [*Sisios I.*, Hē kallitechnikē scholē tēs Kastorias kata ton 14o aiōna, did. ditribē, Phlōrina 2013].

Κίσσας Σωτ. Κ., Το ιστορικό υπόβαθρο των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας από το τέλος του ιβ΄ αιώνα μέχρι τον θάνατο του Κράλη Μιλούτιν, Θεσσαλονίκη 2004 [*Kissas Sōt. K.*, To historiko hypobathro tōn kallitechnikōn scheseōn Thessalonikēs kai Serbias apo to telos tou XII aiōna mechri ton thanato tou Kralē Miloutin, Thessalonikē 2004].

Σωτηρούδη Ε., Η αγιολογική παραγωγή κατά τον 11ο αιώνα. Η περίπτωση του Ιωάννη Μαυρόποδα, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2012 [*Sōtēroudē E.*, Hē hagiologikē paragōgē kata ton 11o aiōna. Hē periptōsē tou Iōannou Mauropoda, did. ditribē, Thessalonikē 2012].

Τσιτουρίδου Ά., Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986 [*Tsitouridou A.*, Ho zōgraphokos diakosmos tou Hagiou Nikolaou Orphanou stē Thessalonikē. Symbolē stē meletē tēs Palaiologeias zōgraphikēs kata ton prōimo 14o aiōna, Thessalonikē 1986].

Τσολάκης Εύδ. Θ., Ποικίλα, Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 18 (1979) 479–483 [*Tsolakēs Eud. Th.*, Poikola, Epistimonikē Epetiris Philosophilogikēs Scholēs Aristoteleiou Panepistēmiou Thessalonikēs 18 (1979) 479–483].

Χαραλαμπίδη Κ., Λατρευτικές τιμές και λαϊκές παραδόσεις για τον άγιο Γεώργιο μεγαλομάρτυρα και τροπαιοφόρο στον χριστιανικό κόσμο, Ο Άγιος Νικήτας, τεύχ. 197, Απρ. 2007 [*Charalampidē K.*, Latreutikes times kai laïkes paradoseis gia ton hagio Geōrgio megalomartyra kai tropaiophoro ston christianiko kosmo, Ho Hagios Nikētas, teuch. 197, Apr. 2007].

Василис Кацарос
(Аристотелов универзитет у Солуну)

СВЕТИ ГЕОРГИЈЕ ГОРГ: АЛЕГОРИЈСКО ТУМАЧЕЊЕ У КОНЦЕПТУАЛНОМ МЕЊАЊУ ЕПИТЕТА

Аутор покушава да интерпретира име „Горг“ које се повезује са Св. Георгијем, користећи податке из најстарије традиције у вези са историјским окружењем у коме долази до оживљавања поштовања тог светитеља као коњаничког ратника Акриту. Однос хероја јахача са његовим бојним коњем уздиже хероизам војничких светитеља Истока, нарочито Кападокије, у време када се храброст и хероизам момака из Акритског круга појављује. Акрита/војник и земљорадник сустичу се у истој личности Св. Георгија, који се касније јавља у иконографији као заштитник воде, наглашавајући тип „змајеубице“. Као значајан ратник-коњаник, светитељ уништава непријатеље Византије током два

рата која је Константин IX Мономах водио против Печенега, сматрајући да Св. Георгије стоји чврсто уз његов бок. Тако је Георгије, као ратник „горг" прихваћен као заштитник двора коме је цар посветио храм у Манганској палати. Са статусом „заштитника" византијског царског дома, Св. Георгије постаје симбол заштитника „царске куће", а, имитирајући византијски образац, прихвата га и српска владарска кућа Немањића, чији су чланови живели у средини византијске престонице и искусили обичаје и традиције византијског двора и друштва. То објашњава „премештање" поштовања Св. Георгија са статусом ратника-„горга" заштитника из Византије у Српску државу дома Немањића – он почиње да се појављује на њеним споменицима, уживајући велику част „породичног свеца заштитника" од стране владара те династије који су имали многостуке везе са Византијом.

Fig. 1. Terracotta depicting the Skylla, from Melos, 5th century BC (Photograph: P. Stephenson)

Fig. 2. Detail from a sketch of the Column of Arkadios, contained in the Freshfield Album, Trinity College Library Cambridge (MS 0117.2) (Photograph: Master and Fellows of Trinity College, Cambridge, with permission)

Fig. 3. Base of the Masonry Obelisk, Constantinople/Istanbul (Photograph: P. Stephenson)

Fig. 4. Base of the Serpent Column, Constantinople/Istanbul (Photograph: P. Stephenson)

Сл. 1. Црква Светог Андреје на Сладинцу, остаци зидова

Сл. 2. Црква Светог Андреје на Сладинцу, остаци зидова

Fig. 1. The exterior of the narthex, Hosios Loukas, *katholikon*, view from the south

Fig. 2. The Incredulity of Thomas, Hosios Loukas, *katholikon,* narthex, south wall

Fig. 3. The Anastasis, Hosios Loukas, *katholikon,* narthex, southeast wall

Fig. 4. The Washing of the feet, Hosios Loukas, *katholikon,* narthex, north wall

Fig. 5. The Pantokrator, Hosios Loukas, *katholikon*, narthex, above the Royal door

Fig. 6. The northwest chapel and relics of the Blessed Luke, Hosios Loukas, *katholikon.*
(Photo by J. Bogdanović)

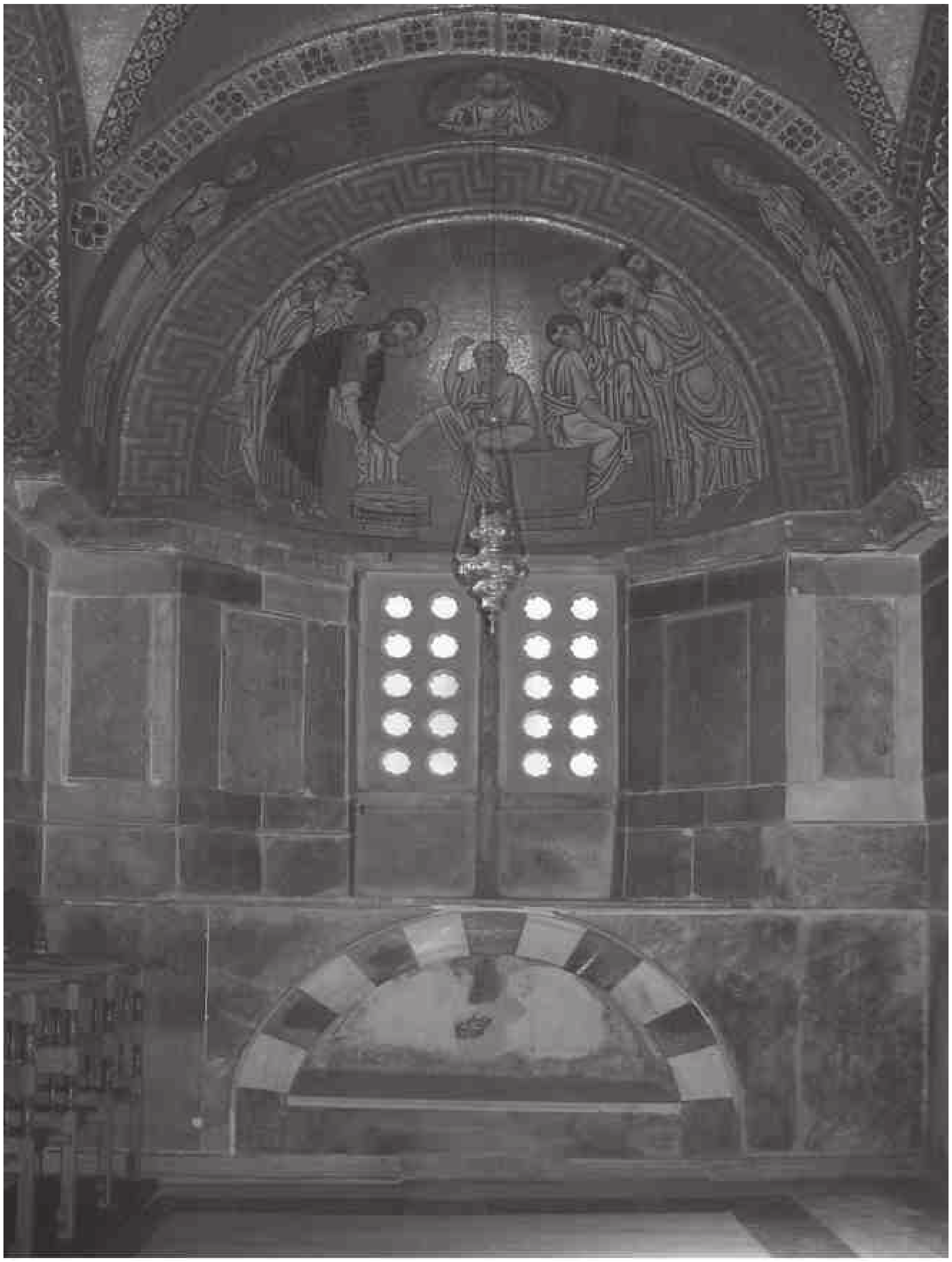

Fig. 7. The narthex interior, view toward north, Hosios Loukas, *katholikon*
(Photo by J. Bogdanović)

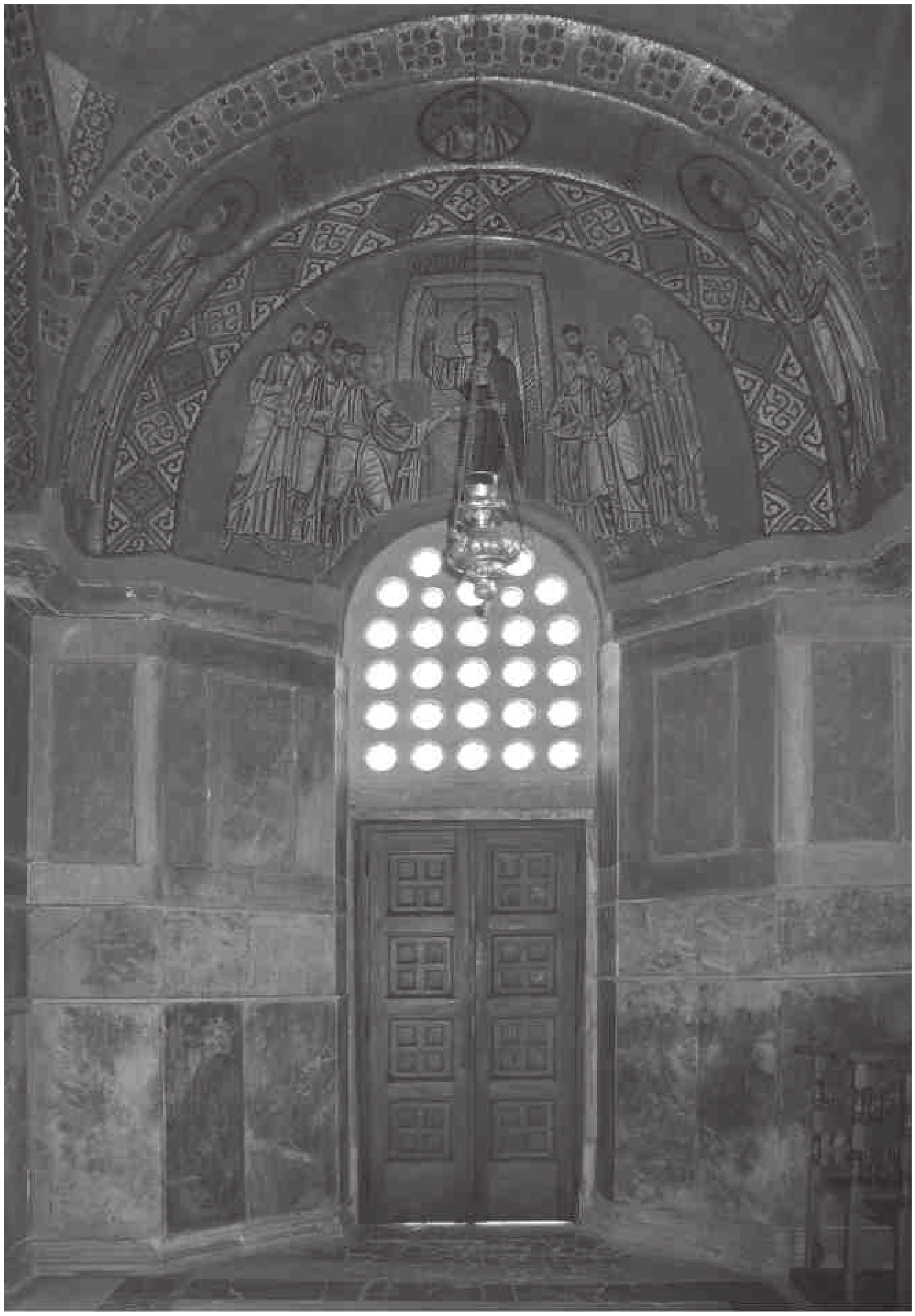

Fig. 8. The narthex interior, view toward south, Hosios Loukas, *katholikon*.
(Photo by J. Bogdanović)

Темељи старије грађевине под минаретом Алтун-алем џамије

1

2

3

4

5

6

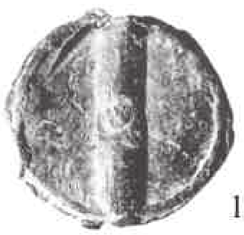
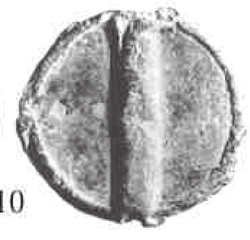

7

8

9

10

Зборник радова Византолошког института САНУ
50 (2013)
Mélanges Ljubomir Maksimović

Издаје

Византолошки институт САНУ
Београд, Кнез Михаилова 35
inst.byz@vi.sanu.ac.rs
www.byzinst-sasa.rs
faks: +381 11 32 88 441
tel.: +381 11 26 37 095

Редакциони одбор

Мирјана Живојиновић (Српска академија наука и уметности, Београд), *Вујадин Иванишевић* (Археолошки институт, Београд), *Јованка Калић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Сергеј Карпов* (Московский государственный университет, Москва), *Бојана Крсмановић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Александар Лома* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности, Београд), *Љубомир Максимовић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности, Београд), *Миодраг Марковић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд), *Бојан Миљковић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Срђан Пириватрић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Клаудија Рап* (Institut für Byzantinistik und Neogräzistik, Universität Wien, Беч), *Гојко Суботић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Евангелос Хрисос* (Βουλή των Ελλήνων, Атина), *Дејан Џелебџић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Жан-Клод Шене* (Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Париз), *Петер Шрајнер* (Professor Emeritus, Минхен)

Лектура
мр Александра Антић

Коректура
Ратка Павловић, Мира Зебић

Компјутерска обрада илустрација за штампу
Драгослав Боро, Бојан Миљковић

Корице
Драгомир Тодоровић

Класификатор
Славица Мереник

Компјутерска припрема за штампу
Давор Палчић

Штампа
„PUBLISH"
Београд, Господар Јованова 63

Тираж
500 примерака

CIP — Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

93

ZBORNIK radova Vizantolo{kog instituta SANU = Recueil des travaux de l'Institute d'Études Byzantines. — Kw. 1 (1952)– . — Beograd : Vizantolo{ki institut SANU, 1952– . — 24 cm

Godi{we

ISSN 0584-9888 = Zbornik radova Vizantolo{kog instituta

COBISS.SR–ID 28356615